

Γ. ΑΘΑΝΑ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

ΕΚΔΟΣΗ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ
Γ. & Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ - ΝΟΒΑ

ΝΑΥΠΑΚΤΟΣ 1998

Γ. ΑΘΑΝΑ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ - ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΘΑΝΑΣΗ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΚΔΟΣΗ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ
Γ. & Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ - ΝΟΒΑ

ΝΑΥΠΑΚΤΟΣ 1998

Γεώργιος Ἀθανασιάδης - Νόβας

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	7
Το Κάστρο του Επάχτου	13
Περί Παναγίας Ναυπακτιώτισσας	37
Η Ναύπακτος ως λιμάνι του Βυζαντίου κατά τον Ι' αιώνα	47
Το ιστορικόν νόημα της 28ης Οκτωβρίου	63
Νότης Μπότσαρης	79
Η κατάσταση της Αιτωλίας τον 17ο αιώνα	101
Η Ψυχή του Γένους	107
Τα φτερά της Νίκης	125
Τα φυλλοκάρδια της Ρούμελης	134
Οι αφανείς ήρωες	148
Ανεξύμνητον έναυσμα	164
Η μοίρα των αφύχων (Το κάστρο της Ναυπάκτου)	179
Ο πατριωτισμός των Ελλήνων	199
Η Ναυμαχία της Ναυπάκτου	213
Εις μνήμην Μικράς Ασίας	258
[Για τον Λόρδο Βύρωνα].	268
Δοξαστικό της Εξόδου του Μεσολογγίου	289
Ιερή Κολυμβήθρα	303

Ο Γ. ΑΘΑΝΑΣΊ ΔΟΚΙΜΙΟΓΡΑΦΟΣ

Ὁ ποιητής Γ. Ἀθάνας (1893 - 10 Αὐγούστου 1987) ἀσχολήθηκε περιστασιακά καί μέ τό μελέτημα (ιστορικό καί φιλολογικό) δίνοντάς μας λαμπρά δείγματα τοῦ πνεύματός του καί πρός τήν κατεύθυνση αὐτή. Ὁ ἀδερφός του Θεμιστοκλῆς ὑπῆρξε πιό συστηματικός δοκιμιογράφος καί γραμματολόγος καί μᾶς ἄφησε ἐξαιρετά δείγματα τῆς δοκιμιακῆς εὐθυκρισίας του, μά δέν εἶχε καί τήν ἔγνοια τῶν ποιητικῶν ὀραματισμῶν τοῦ Γιώργου. Ὑπῆρξε κυρίως θεατρικός κριτικός, καθώς γνώριζε ὅσο λίγοι τό ἑλληνικό καί τό παγκόσμιο θέατρο στά καθέκαστά τους. Μά καί ὁ Γιώργος δέν ὑστέρησε σέ τεκμηριώσεις καί κατοπτεύσεις βάθους ὅταν καταπιάστηκε μέ τό ιστορικό κυρίως μελέτημα.

Τά περισσότερα ἀπό τά κείμενα πού συγκεντρώσαμε στόν παρόντα τόμο πρωτοεμφανίστηκαν ὡς ἐπετειακές κυρίως ὁμιλίες ἀπό τό βῆμα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καί δημοσιεύθηκαν στά πρακτικά της. Τά λιγότερα τά ἐντοπίσαμε στίς ἐπετηρίδες τοῦ «Παρνασσοῦ» καί σέ κάποια ἄλλα ἐντυπα, ὄχι ἀπό τά πολύ ἐμφανῆ. Καί ἡ ἔρευνα συνεχίζεται, ἀφοῦ τό προσωπικό του λογοτεχνικό ἀρχεῖο δέν ἔχει καταγραφεῖ ἀκόμα, ἀλλά καί ὅταν καταγραφεῖ μᾶλλον δέν θά διακρίνεται γιά τήν ἐνημερότητά του.

Οἱ ἀδελφοί Νόβα ὑπῆρξαν ἄνθρωποι πού ἔζησαν τή ζωή τους λυρικά καί δέν χαλάλιζαν τό χρόνο τους σέ ἐνημερώσεις ἀρχείων καί συγκεντρώσεις γραπτῶν τους. Ἄν ἔχουμε σήμερα τά ἔργα τους σχεδόν στήν πληρότητά τους, αὐτό τό ὀφείλουμε κατά πολύ σέ δύο λαμπρές γυναῖκες πού διακόνισαν τήν πνευματική προσφορά τους μέ αὐταπάρνηση καί ἀφιλοκέρδεια. Κοντά στό Γιώργο στάθηκε ἡ ἡπειρώτισσα Σαπφώ Ἀναστασιάδη καί κοντά στόν Θεμιστοκλή ἡ χιώτισσα συγγραφέας Οὐράνα Διοματάρη. Ἡ συμβολή τῶν γυναικῶν αὐτῶν ὑπῆρξε ἀποφασιστική στή διάσωση καί δημοσίευση τοῦ ἔργου τῶν Ἀδελφῶν Νόβα. Ἡ Οὐράνα μάλιστα ἀντέγραψε μέ τό εὐλογημένο χέρι της

---

1. Γιώργος Ἀθάνας - Θεμ. Ἀθανασιάδης-Νόβας, Β' Συμπόσιο Ναυπακτιακῆς λογοτεχνίας (Ναῦπακτος 13-14-15 Ὀκτωβρίου 1995, *Ναυπακτικά Η'*, Ἀθήνα 1997, σ. 684).

ολόκληρο τό τεράστιο, ἀδημοσίευτο κατά τόν θάνατο τοῦ Θεμιστοκλῆ (Μάιος 1961) ἔργο του.

Καιρός ἦταν νά ἐμφανιστεῖ συγκεντρωμένο σέ δύο τόμους τό δοκιμακό ἔργο τοῦ Ἄθανα. Καί ἰδοῦ ὁ πρῶτος τόμος πού ἀπαρτίζεται σχεδόν ἀποκλειστικά ἀπό ἱστορικά μελετήματα. Καί λέμε σχεδόν γιατί ἐκεῖ πού νομίζει ὁ ἀναγνώστης πῶς διαβάζει ἕνα δοκίμιο π.χ. γιά τούς Μποτσαραίους ἢ γιά τό ἐνετικό λιμάνι τῆς Ναυπάκτου, νά καί κάνει τήν εὐχάριστη ἐμφάνισή της ἡ ποίηση, ὁ ἀγνός λυρισμός, ἡ προσωπική ἐντύπωση ἀπό μιά φανταχτερή λάμψη τῆς ζωῆς, σύγχρονης ἢ περασμένης. Κάποια ἱστορικά κείμενα μάλιστα διανθίζονται καί μέ στίχους ἀπό ποιήματα τοῦ μελετητή πού ἐκμεταλλεύτηκαν κάποια ἱστορικά (κυρίως πολεμικά) γεγονότα. Ἔτσι ὁ νοῦς πού κρίνει καί ἡ καρδιά πού τραγουδεῖ συμπερπατοῦν σ' ἕνα κείμενο πού δέν συγκροτεῖ ἀτόφια ποίηση καί δέν ἀπαρτίζει καθαρό ἱστόρημα. Γιατί αὐτή εἶναι ἡ ψυχρὸ σύνθεση τοῦ Γ. Ἄθανασιάδη Νόβα· μισή ἀνάλαφρα λυρική, μισή συλλογισμένα ἱστορική. Καί σ' αὐτό τό χαριτωμένο ἀνακάτωμα, σ' αὐτό τό εὐφυές σύμφυρμα βρίσκεται ὁλόκληρη ἡ γοητεία του τόσο ὡς ποιητῆ ὅσο καί ὡς δοκιμιογράφου.

Στα μελετήματα τοῦ τόμου αὐτοῦ, κεντρικός ἄξονας εἶναι ἡ λυρική μοῖρα καί ἡ ἱστορική βουλή τοῦ γενέθλιου τόπου, τῆς Ναυπάκτου. Εἴτε γράφει γιά τίς Σουλιώτικες φάρες καί τούς ἀρχηγούς τους πού ἐγκαταστάθηκαν ἀμέσως μετά τό 1830 στήν ἐλεύθερη τούτη καστροπολιτεία τοῦ Κορινθιακοῦ, εἴτε γράφει γιά τά διάφορα ἄλλα ἱστορικά καθέκαστα τῆς πόλης (κάστρο, λιμάνι) πάντα νιώθει πότε νά τόν ἐξαντλεῖ καί πότε νά τόν μεγαλώνει ὁ καημός τῆς ἱστορίας.

Ἀκόμα ἔγραψε καί μερικά ἄλλα κείμενα πού ἐκφώνησε ἀπό τό βῆμα τῆς Ἀκαδημίας μέ τήν εὐκαιρία διαφόρων ἱστορικῶν ἐπετειῶν, πού τό ἀνώτατο πνευματικό ἴδρυμα τῆς χώρας ἤθελε νά τίς ἐορτάσει (25η Μαρτίου, Ἐξοδος Μεσολογγίου, Καταστροφή Ἰωνίας, 28η Ὀκτωβρίου).

Γενικῶς ὅλα τά κείμενα τοῦ τόμου τούτου εἶναι τεκμηριωμένα μέ τήν ὑπευθυνότητα πού τούς ἄρμοζε ὡς κειμένων πού διαπραγματεύονται τήν ἱστορία, καί ὡς γραφή τά χαρακτηρίζει ἡ ἐπάρκεια καί ἡ διαύγεια τοῦ γλωσσικοῦ ὄργανου. Ἀπό τά πιό πλούσια σέ πληροφορίες εἶναι ἐκεῖνα πού ἀναφέρονται στίς Σουλιώτικες φάρες τοῦ Ἐπάχτου, στό ἐνετικό λιμάνι, στήν κατάσταση τῆς Αἰτωλίας κατά τόν 17ο αἰώνα, στήν «Παναγία τῆ Ναυπακτιώτισσα», στούς ἀφανεῖς ἥρωες τοῦ 1821, στή Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου (δύο πολύτιμα κείμενα), στόν Λόρδο Βύρωνα ὡς πολιτικό, καί στό δοξαστικό τῆς Ἐξόδου τοῦ Μεσολογγίου.

Ἐλπίζω σύντομα νά δημοσιευθεῖ καί ὁ δεύτερος τόμος μέ τά φιλολογικά μελετήματα τοῦ Γ. Ἄθανασιάδη Νόβα. Κι ἐδῶ πρέπει νά σημειώσουμε πῶς

ἐνῶ ὁ ποιητής ὑπέγραφε τούς στίχους του ὡς Γ. Ἀθάνας, τὰ μελετήματά του τὰ ἐμνημίωνε μέ ὀλόκληρο τό ἀστικό του ὄνοματεπώνυμο: Γεώργιος Ἀθανασιάδης Νόβας. Ἴσως αὐτό ταίριαζε περισσότερο στή «σοβαρότητα» τῶν κειμένων τῶν ὁποίων διακήρυττε τήν πατρίτητα.

Τόσο τὰ ἱστορικά, ὅσο καί τὰ φιλολογικά μελετήματα πού θ' ἀκολουθήσουν φανερώνουν μιά ψυχή πού κενώθηκε ὀλόκληρη στό ἔργο της, καθὼς ἦταν ἀναγκασμένη ἀπό τό ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας νά κινεῖται πότε μέ ἀνεση, πότε ψαχουλευταί στό μυστικό μεταίχιμο φωτός καί ζόφου. Καί μᾶς χρειάζονται πολύ τὰ κείμενα αὐτά ἰδιαίτερα τώρα πού νιώθουμε πῶς τὰ ὕδατα τοῦ μηδενισμοῦ κατακλύζουν τό ἱστορικό τοπίο. Ὁ συγγραφέας γρηγορεῖ καί ὁ σκοπός του νά φανεῖ χρήσιμος στό Ἔθνος του εἶναι σαφής καί ἀστασίαστος. Ἔτσι βλέπουμε τό πάθος πρὸς τόν γενέθλιο κυρίως τόπο νά πολιτογραφεῖται στή μυθόσφαιρα ἐνός διαυγοῦς λόγου.

Παρακολουθώντας τον προσεκτικά βλέπουμε συχνά στά κείμενα τοῦτα κάποιες ὀπτασιακές ἀχτίδες νά φωτίζουν τή σκέψη του καί τό ἐθνικό μας μέλλον. Γιατί ὁ Ἀθάνας ὅπως στά λυρικά του κείμενα πιστεύει στούς «καλούς καί στούς γερούς ἀνθρώπους», στήν ἱστορική κυρίως δοκιμιογραφία του πιστεύει στό ἔδραϊο μέλλον καί τήν προκοπή τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Καί δέν πρέπει νά κωφεύουμε σέ τέτοια «πιστεύω». Ἀνάγκη νά τὰ ἀξιοποιοῦμε καί νά προχωροῦμε.

Ἀκολουθοῦν τὰ βιβλιογραφικά-φιλολογικά τῶν κειμένων πού δημοσιεύουμε στόν τόμο τοῦτο:

1. *Οἱ Μποτσαραῖοι*. Διαλέξεις τῆς Ἑθνικῆς Ἑκατονταετηρίδος 1830, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὀφελίμων βιβλίων, ἀριθ. 64. Ἐν Ἀθήναις 1931.
2. *Τὸ Κάστρο τοῦ Ἐπάχτου*. Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1931, σελ. 235-249.
3. *Περί Παναγίας Ναυπακτιώτισσας*. *Atti dell VIII Congresso di Studi Bizantini*, II (1953), σσ. 73-78.
4. *Ἡ Ναύπακτος ὡς λιμὴν τοῦ Βυζαντίου κατὰ τόν Ι' αἰῶνα*. Ἀνάτυπον ἐκ τῶν πεπραγμένων τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης (Τόμος Β', Ἀθῆναι 1955, Ἐκδόσεις Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, περιοδικόν «Ἑλληνικά», παράρτημα ἀριθ. 9 (1955), σσ. 289-295.
5. *Τὸ ἱστορικὸν νόημα τῆς 28ης Ὀκτωβρίου*. Ὁμιλία στήν πανηγυρική Συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τήν 27η-10-1955. Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ.
6. *Νότῆς Μποτσαρῆς*. Δελτίο τῆς Ἱστορικῆς καί Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, τόμ. 12 (1957), σσ. 289-316. Καί ἀνάτυπο.

- Καί στόν συλλογικό τόμο «Μνήμη Σουλίου», Ἀθήνα 1971, σσ. 175-197, ἔκδοση «Οἱ Φίλοι τοῦ Σουλίου».
7. *Ἡ κατάσταση τῆς Αἰτωλίας τόν 17ον αἰώνα*. Ἀρχεῖον Ἐταιρείας Αἰτωλοακαρνανικῶν Σπουδῶν, Ἀθῆναι 1958, σσ. 3-7. Ἀνατύπωση σέ ἰδιαίτερο τεῦχος.
  8. *Ἡ Ψυχὴ τοῦ Γένους*. Ὁμιλία κατὰ τὴν πανηγυρική Συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τῆς 24ης Μαρτίου 1958. Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 33 (1958), σσ. 3-22. Καί ἀνάτυπο 1958.
  9. *Τὰ φτερά τῆς Νίκης*. Ὁμιλία στὴν πανηγυρική Συνεδρία τῆς 27ης Ὀκτωβρίου 1959. Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 34 (1959), σσ. 319-329. Καί Ἀνάτυπο 1959. Ἐπίσης Νέα Ἐστία, τόμ. 108, ἀριθ. 1280, σελ. 1690-1695.
  10. *Τὰ φυλλοκάρδια τῆς Ροῦμελης*. Ὁμιλία στὴν Ἐνωση Ρουμελιωτῶν Βορείου Ἑλλάδος, στὴν Θεσ/νίκη τὴν 26-4-1959, ἡμέρα τῶν Βαῦων. Τυπώθηκε αὐτοτελεῶς ἀπὸ τὴν παραπάνω Ἐνωση, Θεσσαλονίκη 1960, σελίδες 26.
  11. *Οἱ ἀφανεῖς ἥρωες*. Ὁμιλία στὴν Πανηγυρική Συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τὴν 24η-3-1962. Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ.
  12. *Ἀνεξύμνητον ἔναυσμα*. Ὁμιλία στὴν πανηγυρική Συνεδρία τῆς 24ης Μαρτίου 1964. Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 39 (1964), σσ. 127-143. Καί ἀνάτυπο 1964.
  13. *Ἡ μοίρα τῶν ἀψύχων (Τό Κάστρο τῆς Ναυπάκτου)*. Ὁμιλία. Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 40 (1965), σσ. 168-192. Καί ἀνάτυπο 1965.
  14. *Ὁ πατριωτισμὸς τῶν Ἑλλήνων*. Ὁμιλία κατὰ τὴν πανηγυρική Συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας τὴν 24-3-1966. Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 41 (1966), σσ. 129-145. Καί ἀνάτυπο 1967.
  15. *Ἡ Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου*. Ὁμιλία στὴν ἔκτακτη Συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τῆς 12-10-1971, ἐπὶ τῇ συμπληρώσει 400 ἐτῶν ἀπὸ τῆς Ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου. Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 46 (1971), σσ. 162-188. Καί ἀνάτυπο, ὅπου στὴν ἄνω ὁμιλία προστίθεται καὶ ἄλλη σέ ἑλληνική μετάφραση, πού ἐκφωνήθηκε «ἰταλιστὶ τὴν 8-10-1971 εἰς τό Convegno di Studio τῆς "Fontazione Giorgio Cini", τῆς Βενετίας, ὡς ἐναρκτήριος εἰσαγωγή τοῦ Συνεδρίου, κατόπιν εἰδικῆς ἐντολῆς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν». Ἡ δευτέρα ὁμιλία φέρει ξεχωριστὴ σελιδαρίθμηση ἀπὸ 1-21.
  16. *Εἰς μνήμην Μικρᾶς Ἀσίας*. Μικρὴ ὁμιλία μέ ἀπαγγελία ποιημάτων του, στὴν ἔκτακτη πανηγυρική συνεδρία τῆς 27ης-10-1972. Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 47 (1972), σσ. 134-141. Καί ἀνάτυπο.
  17. *[Γιὰ τόν Λόρδο Βύρωνα]*. Ὁμιλία γιὰ τόν Βύρωνα, χωρὶς τίτλο, στὴν

έκτακτη Συνεδρία τῆς 23ης Ἀπριλίου 1974, «ἐπί τῆ συμπληρώσει 150 ἐτῶν ἀπό τοῦ θανάτου τοῦ Λόρδου Βύρωνος». Στὸ ἴδιο ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 49 (1974) προηγεῖται ὁμιλία τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Διον. Ζακυθνοῦ μέ τίτλο «Ὁ λόρδος Βύρων σάν πολιτικός». Στὴν ὁμιλία τοῦ Ἀθάνα (σελ. 133-153) ὁ Βύρων ἐξετάζεται κυρίως ὡς ποιητής.

18. *Δοξαστικό τῆς Ἐξόδου τοῦ Μεσολογγίου*. Ὁμιλία στή Δημόσια Συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τῆς 15ης Ἀπριλίου 1976. Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 51 (1976), σσ. 104-117.
19. *Ἱερή Κολυμβήθρα*. Γιά τό ἱστορικό καί ἠθικό νόημα τῆς 28ης Ὀκτωβρίου. Νέα Εστία, τόμ. 108 (1980), ἀριθ. 1280, σελ. 1626. Γράφτηκε στή Ναύπακτο τόν Σεπτέμβριο 1980².

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

---

2. Πβ. Ηλίας Κ. Νικολάου: Ἱστοριογραφικές προσπάθειες τοῦ Γ. Ἀθάνα, ὁ.π., σ. 363-375.

ΟΙ ΜΠΟΤΣΑΡΑΙΟΙ

ΕΙΣ ΤΑ ΓΥΜΝΑ καὶ ἀγνά, εἰς τὰ ἀγέλαστα καὶ ἀπροσπέλαστα, εἰς τὰ ἀγέρωχα καὶ τὰ ὑπέροχα βουνά τοῦ Σουλίου ὁ Δημιουργός εἶχεν ἀρνηθῆ τὰ ἄνθη καὶ τοὺς καρπούς τῆς ὕλης. Ἄλλ' ὅσον εἶχεν ἀρνηθῆ αὐτὰ ἄλλο τόσον εἶχεν ἀσωτεύσει τὰ ἄνθη τῆς ἀνδρείας καὶ τοὺς καρπούς τῶν ἡρωϊκῶν πράξεων. Μεγάλη ἡ εὐνοια τοῦ Δημιουργοῦ! Φωτίσατε πρὸς στιγμὴν ἐντός σας τὸ αἶσθημα τῆς μικρᾶς πατρίδος, διατρέξατε νοερῶς τὸν κόσμον ὀλόκληρον καὶ σκεφθῆτε χωρὶς προκατάληψιν διὰ ποίαν ἄλλην τοπικὴν πατρίδα θὰ μπορούσατε νὰ εἴσθε περισσότερον ὑπερήφανοι μέσα εἰς τὴν ἱστορίαν παρά διὰ τὸ Σοῦλι ἐάν ἦτο αὐτὸ ἡ τοπικὴ σας πατρίς!... Εἶνε ἔνδοξοι καὶ περίλαμπροι οἱ τόποι ὅπου ἦνθισε τὸ πνεῦμα, ὅπου ἤκμασεν ἡ τέχνη, ὅπου ἔλαμψεν ὁ πλοῦτος, ὅπου ἤστραψεν ἡ ἰσχὺς. Ἀλλὰ καμμία ἄλλη δόξα δέν μπορεῖ νὰ συγκριθῆ μέ τὴν ἀγνήν, τὴν αἰθερίαν, τὴν ἀχραντον δόξαν τῶν τόπων ἐκείνων ὅπου ὁ ἔρωσ πρὸς τὴν ἐλευθερίαν, ἡ πίστις εἰς τὰ ἰδανικά, ἡ προθυμία διὰ τὴν θυσίαν εὔρον τὴν πλέον ἀδράν ἔκφρασιν, ἔσχον τὴν πλέον ὑψηλὴν πραγμάτωσιν, ἐπέσυραν τὴν πλέον αἱματηρὰν κύρωσιν! Μεταξὺ τῶν ἐνδοξοτάτων τούτων τόπων ἐξέχουσιν κατέχει τὸ Σοῦλι θέσιν. Ἄς τοῦ ἀφιερῶσωμεν καὶ ἀπόψε τὴν εὐλαβικὴν μας ἀνάμνησιν καὶ ἄς γεμίση ἀπὸ αὐτὴν ἡ ψυχὴ μας δύναμιν καὶ φῶς!

Ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἡρωϊκῆς Συμπολιτείας τοῦ Σουλίου, συμπολιτείας πολεμιστῶν μεταξὺ τῶν ὁποίων οὔτε τὸ φύλον ἐδημιούργει διάκρισιν, διότι καὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες ἐπολεμοῦσαν διὰ τὴν ἐλευθερίαν μέ τὴν ἰδίαν αὐταπάρνησιν, ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ πρωτοτύπου καὶ μοναδικοῦ ἐκείνου στρατοπέδου, τὸ ὁποῖον ἦτο διαρκῶς εἰς συναγερμὸν καὶ διηνεκῶς εἰς τάξιν μάχης, δύο οἰκογένειαι εὐρίσκοντο πάντοτε, τῶν Τζαβελαιῶν καὶ τῶν Μποτσαραίων. Ὁ πολέμαρχος τοῦ Σουλίου ἀνῆκε πάντοτε εἰς μίαν ἐκ τῶν δύο οἰκογενειῶν. Ἡ ἦτο Μπότσαρης ἢ ἦτο Τζαβέλας. Πᾶσα μεγάλη πολιτικὴ ἀπόφασις τοῦ Σουλίου ἔχει εἰς τὴν ἱστορίαν ἢ τὴν σφραγίδα ἐνός Τζαβέλα ἢ τὴν σφραγίδα ἐνός Μπότσαρη. Πᾶς ἔξοχος πολεμικός ἄθλος τῆς ἀδαμάστου φυλῆς τῶν Σουλιωτῶν παρουσιάζει ὡς πρωταθλητὴν ἢ ἓνα Μπότσαρην ἢ ἓνα Τζαβέλαν. Πᾶν συγκινητικὸν ἀνδραγάθημα γυναικῶν ἀναδεικνύει ἡρωῖδα ἢ μίαν Τζαβέλαινα ἢ μίαν Μποτσαροπούλα.

Θά ὀμιλήσω περί τῶν Μποτσαραίων. Τό θέμα εἶνε ἀπέραντον. Τά πρόσωπα εἶνε πολλά. Ἡ δρᾶσις των εἶνε μεγάλη. Τά χρονικά ὄρια μιᾶς διαλέξεως δέν θά ἦσαν ἐπαρκῆ οὐδέ διά τήν βιογράφησιν ἑνός μόνον προσώπου: τοῦ Μάρκου ἢ τοῦ Νότη ἢ τοῦ Τούσα ἢ τῆς Λένως Μπότσαρη. Ἐν τούτοις θά προσπαθῆσω νά δώσω μίαν ἀκριβῆ σύνοψιν τοῦ ὅλου πολεμικοῦ ἔπους τῶν Μποτσαραίων, νά δώσω μέ γενικάς γραμμάς τά ἀνάγλυφα τῶν κυριωτέρων μορφῶν τοῦ ἔπους τούτου.

Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογενείας Μπότσαρη χάνεται εἰς τά βάθη τῶν αἰώνων καί εἰς τό σκιοφως τοῦ θρύλου. Εἶνε βέβαιον ὅτι προήρχετο ἀπό βορειοτέρας πηγᾶς καί κατεστάλαξε μέχρι τοῦ Σουλίου σὺν τῇ παρόδῳ χρόνου αἰώνων. Τό πιθανώτερον εἶνε ὅτι πρόκειται περί πατριᾶς συμπολεμιστῶν τοῦ μεγάλου Ἀλβανοῦ πολεμάρχου Σκεντέρμπεη. Μετά τόν θάνατον τούτου, ἐφ' ὅσον ἡ ἐξάπλωσις τῶν Τούρκων ἐπεξετείνεται καί ὁ ἐξισλαμισμός τῶν Ἀλβανῶν ἐπετείνεται, τά ὀρθόδοξα πολεμικά φύλα ἀνεζήτουν καταφύγιον ὀλονέν πρὸς νότον διά νά περισώσουν ἐκεῖ τήν κιβωτόν τῆς θρησκευτικῆς των πίστεως καί τό παλλάδιον τῆς ἐθνικῆς των ἐλευθερίας. Ἡ θεία πρόνοια εἶχε προορίση τοὺς ἀγόνους καί τραχεῖς βράχους τοῦ Σουλίου ὡς τήν Ἀκρόπολιν τῆς πολυπλάγκτου πολεμικῆς των περιπετείας.

Κατά τήν προφορικὴν παράδοσιν τῆς οἰκογενείας Μπότσαρη οἱ παλαιότατοι πρόγονοι αὐτῶν εἶχον λάβη μέρος εἰς τήν μάχην τοῦ Κοσσυφοπεδίου. Ὁ πρῶτος ὁμως ὀνομαστί ἀναφερόμενος εἶνε ὁ Σπῦρος Μπότσαρης, ὁ ὁποῖος καί πρῶτος εἰσήγαγεν τήν χρῆσιν πυροβόλων ὄπλων, φονεύσας εἰς τινά μάχην δύο Τούρκους πυροβολητάς καί κυριεύσας τό τουφέκιόν των. Κατά τήν βραδύτερον πρὸς νότον κάθοδον τῆς πατριᾶς ὡς πρῶτος ἐν Ἡπείρῳ σταθμός αὐτῆς ἀναφέρεται ὁ Κακόλακιος, περιφέρεια κειμένη πρὸς δυσμάς τῶν Ἰωαννίνων παρά τό ὄρος Μερόπη (Νεμέρσκα). Δεύτερος σταθμός ἀναφέρεται τό χωρίον Δράγανη τῆς Παραμυθιάς. Ἀπό ἐκεῖ ἀνέβηκαν εἰς τάς ἀπροσίτους κλεισωρείας τοῦ Σουλίου. Τοῦτο πρέπει νά εἶχε γίνῃ περί τάς ἀρχάς ἢ τά μέσα τοῦ 17ου αἰῶνος. Ποιός ξέρει ἂν κάποιος ἀπό τοὺς Μποτσαραίους δέν ἦτο τότε ὁ πρωτεργάτης τοῦ φόνου τοῦ Ὄθωμανοῦ Σούλη, διά τοῦ αἵματος τοῦ ὁποῖου ἐκυρώθη, κατά τήν παράδοσιν, ἡ κατοχὴ τοῦ Σουλίου ὑπὸ τῶν ἀγερώχων ἐπιδρομέων!.. Καί ποιός ξέρει ἀκόμη ἂν κάποιος ἀπό τοὺς Μποτσαραίους δέν εἶχε διαλέξῃ τήν καλλιτέραν ἀπό τάς ἐξῆντα παρθένας, τάς ὁποίας, κατά τήν παράδοσιν, εἶχον ἀπαγάγῃ ἀπό γειτονικὴν πανήγυριν ἰσάριθμοι ἄλκιμοι Σουλιώτες καθὼς ἄλλοτε ποτε οἱ Ρωμαῖοι τάς γυναῖκας τῶν Σαβίνων!

Ἄλλ' ἤδη εἰσερχόμεθα εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἱστορίας. Τό πρῶτον γεγονός τό ὅποιον εὐρίσκομεν ἱστορικῶς βεβαιωμένον εἶναι ὅτι αἱ δύο ἐπιφανέστεραι εἰς τὴν νεοπαγῆ Σουλιωτικὴν Συμπολιτείαν οἰκογένειαι ἦσαν τῶν Τζαβελαίων καί τῶν Μποτσαραίων ἡ ὅπως τότε ἐλέγοντο τῶν Τζαβελάτων καί τῶν Μποτσαράτων.

Οἱ Μποτσαραῖοι εἶχον κατοικήσῃ τό χωρίον Μπότσαρη καί τὴν Λάκαν τοῦ Μπότσαρη καθὼς μαρτυροῦν αἱ τοπωνυμῖαι καί πληροφορεῖ ὁ Γούδας. Πρῶτος ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Σουλίου Μπότσαρης ἀναφέρεται ὁ Κίτσος Μπότσαρης. Υἱός τούτου ὑπῆρξεν ὁ Γεώργιος Μπότσαρης. Ἀπό αὐτόν, γεννηθέντα τό 1719 καί ἀποθανόντα τῷ 1799, ἀρχεται ἡ ἱστορικὴ πολεμικὴ δρᾶσις τῆς οἰκογενείας. Ὁ Γεώργιος Μπότσαρης εἶνε ὁ γενάρχης ὄλων τῶν κλάδων τῆς οἰκογενείας Μπότσαρη ὡς αὕτη ἐπολλαπλασιάσθη ἔκτοτε καί συνεχίζεται μέχρι σήμερον. Ἡ μοῖρα ἠθέλησε τότε ὥστε αἱ δύο οἰκογένειαι νά μή διασταυρωθοῦν εἰς τό κύριον ἐκεῖνο σημεῖον τῆς ἀπό Σουλίου ἀφετηρίας των. Ἄλλως τό αἷμα ὄλων τῶν Μποτσαραίων θά ἦτο ἔκτοτε κατά τό ἡμισυ καί αἷμα Τζαβελείκο. Τό περιστατικόν ἀξίζει νά τό διηγηθῶμεν. Οἱ δύο γέροντες, Μπότσαρης καί Τζαβέλας, εἶχαν κρυφοαρραβωνιάση, προτοῦ ἀκόμα ἐνηλικιωθοῦν, τὰ παιδιὰ τους· ὁ Μπότσαρης τόν υἱόν του Γεώργιον καί ὁ Τζαβέλας τὴν κόρην του. Τό ἔθιμον αὐτό ἐπικρατοῦσε, ὡς γνωστόν, εἰς μέρη πολλά τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας. Ὁ Γεώργιος Μπότσαρης ἦτο συνομίληκος καί παιδικός φίλος τῆς Τζαβελοπούλας. Τόν συνέδεεν ἀγνή φιλία ἀνύποπτος εἰς οἰονδήποτε ἐρωτικόν πειρασμόν. Καί μάλιστα ὁ νεαρός Μπότσαρης ἦτο ἐρωτευμένος μέ ἄλλην καλλιπάρειον Σουλιωτοπούλαν. Ὅταν ἐπληροφορήθη τοὺς μυστικούς ἀρραβῶνας του ἠναντιώθη. Καί ἔφυγεν ἀπό τό Σοῦλι. Τοῦτο ἐθεωρήθη ἀπό τοὺς Τζαβελαίους προσβλητικόν καί ἔγινεν ἀφορμὴ ἐχθρότητος καί συγκρούσεων μεταξύ τῶν δύο οἰκογενειῶν, «...Πολλάκις μὲν ἤρχοντο εἰς χεῖρας καί ἐπολέμων, ἀλλά, κινδυνευούσης τῆς πατρίδος, συνεφιλιούντο ἀμέσως καί ἐμάχοντο ὑπὲρ αὐτῆς», γράφει ὁ Γούδας. Ὅταν, ἀργότερον, ἐπανῆλθεν ὁ Γεώργιος Μπότσαρης εἰς τό Σοῦλι εὔρε τὴν παιδικὴν του φίλην Τζαβελοπούλαν ὑπανδρευμένην. Τότε ἐνυμφεῦθη καί αὐτός τὴν ἐκλεκτὴν τῆς καρδίας του. Καί ἀπέκτησεν τέσσαρας ἀρρενας υἱοὺς τόν Τούσαν, τόν Κίτσον, τόν Νότην καί τόν Νίκηζαν.

Ὁ Τούσας (Ἀθανάσιος) εἶχεν ἀποδημήσῃ εἰς τὴν Ρωσσίαν, ὅπου ἐζήτησε τὴν συνδρομὴν τῆς Μεγάλης Αἰκατερίνης ὑπὲρ τῶν ἀγώνων τοῦ Σουλίου. Ἡ Αὐτοκράτειρα τῶν Ρώσων εἶχεν ἀπονείμῃ εἰς τόν Τούσαν τίτλους, εἶχε χορηγήσῃ δῶρα καί μεταξύ αὐτῶν τὴν ἱστορικὴν Σημαίαν τοῦ Σουλίου, ἡ ὅποια ἐχρησιμοποιήθη κατά τὴν ἔξοδον τοῦ Μεσολογγίου

καί εὐρίσκεται ἤδη εἰς χεῖρας τῆς οἰκογενείας Νότη Μπότσαρη. Ὁ Τούσας, φονευθεὶς, ἀφῆκεν υἱόν, ὁ ὁποῖος γεννηθεὶς καὶ βαπτισθεὶς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς του ἔλαβε τὸ ὄνομά του.

Ὁ Κίτσος Μπότσαρης, εἶχεν ἀποκτήσῃ τέσσαρας υἱούς τὸν Ἰωάννην, τὸν Μάρκον, τὸν Κώσταν καὶ τὸν Νικόλαον.

Ὁ Νότης Μπότσαρης εἶχε τέκνα τὴν ἡρωίδα Ἐλένην, τὸν Γεώργιον φονευθέντα ἀργότερον εἰς Κέρκυραν καὶ τὸν Δημήτριον, ὁ ὁποῖος εἶχε γεννηθῆ τὸ 1808, ἔλαβε μέρος, εἰκοσαετῆς περίπου ὢν, εἰς τὴν μάχην τοῦ Φαλήρου τὸ 1827, καὶ ἀπέθανεν Ἀντιστράτηγος τὸ 1892, ἀφοῦ εἶχε διατελέσῃ ἐν τῷ μεταξύ καὶ ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν.

Ὁ Νίκηζας Μπότσαρης ἐφονεύθη τὸ 1804 εἰς τὴν Μοῆν Σέλτσου, χωρὶς νὰ καταλίπῃ ἀπογόνους.

Περὶ τὰ πρόσωπα ταῦτα πλέκεται τὸ μεγάλο πολεμικόν δράμα τῶν Μποτσαραίων, τὸ ὁποῖον διήρκεσεν ὀλόκληρον τεσσαρακονταετίαν ἀπὸ τὸ 1789 ὅποτε ἤρχισαν οἱ πόλεμοι τοῦ Σουλίου μέ τὸν Ἀλῆ πασσᾶν, μέχρι τοῦ 1829, ὅποτε ὁ γέρω-Νότης συνήργησεν εἰς τὴν ἐκπολιόρκησιν τῆς Ναυπάκτου.

Τὸ 1789 οἱ Μποτσαραῖοι ἦσαν εἰς τὸ Σοῦλι 250. Τὸ 1829 ἐμετρήθησαν εἰς τὴν Ναύπακτον καὶ εὐρέθησαν μόνον 12.

Εἰς τὸν πρῶτον πόλεμον τοῦ Ἀλῆ πασσᾶ κατὰ τοῦ Σουλίου, ὁ ὁποῖος ἔληξε μέ τὴν ἐπονειδιστον διὰ τὸν τύραννον τῆς Ἡπείρου συνθήκην τοῦ 1792, εἶχε πρωταγωνιστήσῃ καὶ εἶχε σώσῃ τὸ Σοῦλι, ὁ πολέμαρχος αὐτοῦ Γεώργιος Μπότσαρης.

Ὁ δεύτερος πόλεμος ἤρχισε τὸ 1800 καὶ ἔληξε τὸ 1804 μέ τὴν καταστροφὴν καὶ τὸν ἐκπατρισμὸν τῶν Σουλιωτῶν. Πρωταγωνιστῆς τούτου ἀνεδείχθη ὁ Κίτσος Μπότσαρης. Εἰς τὴν περίοδον αὐτὴν ἀνάγεται καὶ ὁ φοβερός ὄλεθρος τῆς Μοῆς Σέλτσου ἐπὶ τῶν Ἀγράφων, ὄλεθρος γνωστός εἰς τὴν ἱστορίαν ὡς «χαλασμός ἢ χαμός τῶν Μποτσαραίων».

Ἐγίνεν ὁ χαλασμός αὐτὸς τὴν νύκτα τῆς 22-23 Ἀπριλίου τοῦ 1804. Ὀλίγους μῆνας δηλαδὴ μετὰ τὴν ἀνατίναξιν τοῦ Σαμουήλ εἰς τὸ Κοῦγκι, μετὰ τὸ ὀλοκαύτωμα τῆς Δέσπως Μπότση εἰς τοῦ Δαμουλαῖ τὸν Πύργο στῆ Ρηνιάσα, μετὰ τὸν ἀθάνατον χορόν τοῦ Ζαλόγγου.

Ὁ χαλασμός τῆς Μοῆς Σέλτσου ἦτο τὸ συμπλήρωμα τῆς καταστροφῆς. Οἱ Τουρκαλβανοὶ τοῦ Ἀλῆ μετὰ τετράμηνον ἄπρακτον πολιορκίαν, ὀδηγηθέντες ἀπὸ τὸν προδότην Γεώργιον Κίριον, κατέλαβον τὰ νῶτα τῶν Σουλιωτῶν, τοὺς αἰφνιδίασαν διὰ νυκτός, τοὺς ἐξετόπισαν ἀπὸ τὰς ὀχυρώσεις των, τοὺς περιέσφιξαν εἰς τὴν Μοῆν Σέλτσου, ὅπου ἦσαν συγκεντρωμένα τὰ γυναικόπαιδα καὶ ἐπιπεσόντες ἐκεῖ ξιφῆρεις ἐπήνεγκαν αἱμα-

τηρότατον ὄλεθρον. Πλειῖστα γυναικόπαιδα κατεκρημνίσθησαν εἰς παρακείμενον βάραθρον. Πολλά ἡχμαλωτίσθησαν, ἐλάχιστα διεσώθησαν ἀποκρυβέντα. Ἐκεῖ ἐφονεύθησαν ὁ Νίκηζας Γ. Μπότσαρης, ὁ Γιάννης Κίτσου Μπότσαρης, ὁ Γιάννης Νότη Μπότσαρης μικρός εἰς τήν ἡλικίαν. Ἐφονεύθη ἐπίσης ἡ γυναῖκα τοῦ Κίτσου. Ὁ Κίτσος κρατῶν ἀπό τό χέρι τόν μόλις δεκατετραετῆ υἱόν του Μάρκον, κατώρθωσε νά κρυβῆ εἰς ἕνα ἀφανές σπήλαιον, πού ἔως σήμερον ἀκόμη ὀνομάζεται «Σπηλιά τοῦ Κίτσου». Ὁ Νότης, φέρων 7 τραύματα, ἐξ ὧν τό σοβαρώτερον εἰς τόν δεξιόν ὀφθαλμόν, συνελήφθη αἰχμάλωτος.

Ἡ τραγωδία τῆς Μονῆς Σέλτσου εἶχε τό κορύφωμά της. Τοῦτο ἦτο ὁ ἥρωϊκός θάνατος τῆς Λένως Νότη Μπότσαρη. Οἱ Ἑλληνοποῦλες ὄλων τῶν ἐποχῶν καί ὄλων τῶν αἰώνων μποροῦν νά εἶνε ὑπερήφανες γιά τήν ἔνδοξον, γιά τήν ἀθάνατη αὐτή ἀδελφή των!

Ἡ Λένω Μπότσαρη ἦτο τότε 19 ἐτῶν. Περίφημη γιά τήν καλλονήν της — ὑψηλή, λεπτή, ξανθή, ὠραία. Περίφημη γιά τήν ἀνδρεία της. Λέγεται ὅτι ἡ Λένω ἐδίδαξε πρώτη τήν χρῆσιν τῶν ὄπλων εἰς τόν μικρόν Μάρκον. Καί λέγεται ἀκόμη ὅτι ἡ ἀπηνής ἐκείνη καταδιώξις τῶν Μποτσαραίων εἰς τάς ἀποκρήμνους φάραγγας τοῦ Ἀσπροποτάμου εἶχεν ὡς κύριον ἀντικειμενικόν σκοπόν τήν ἀπαγωγήν τῆς ὠραίας Λένως, τήν ὁποίαν εἶχεν ὀρεχθῆ ὁ φιλήδονος σατράπης τῶν Ἰωαννίνων...

Μέσα εἰς τόν φρικαλέον ὀρυμαγδόν τοῦ χαλασμοῦ τῆς Μονῆς Σέλτσου ἡ Λένω Μπότσαρη ἐπολεμοῦσε ἀπελπισμένα. Κάποια στιγμή ἀντικρύσθηκε μέ τό Νότη.

— Τί νά κάμω, πατέρα; τόν ρώτησε.

— Παιδί μου, ἦρθε ἡ ὥρα σου. Σκοτώσου! τῆς ἀποκρίθηκε.

Ἐσυρε τότε ἡ Λένω τό σπαθί κι' ἐπέρασε ἀνάμεσα στούς Τούρκους. Τήν ἐκυνήγησαν. Ἐφθασε στήν ὄχθη τοῦ Ἀσπροποτάμου. Ἐπήδησε μέσα. Τό νερό τήν παρέσυρε. Πειό κάτω ἐσχηματίζετο ἕνα μικρό νησάκι. Συγκρατήθηκε ἐκεῖ. «Δέ λυπᾶσαι τήν ὀμορφιά σου;! τῆς φώναζαν οἱ Τούρκοι. Ὁ Βεζύρης θά σέ κάμη Βασίλισσα!». Ἐνας ἀπό αὐτούς τῆς ἔτεινε τό ὄπλο του νά τό πιάσῃ καί νά σωθῆ. Τό κράτησε ἀπό τήν κἀνη, τῆς ἔδωσε τόν ὑποκόπανο. Ξάμωσε, ἄρπαξε τή σκανδάλη, πυροβόλησε —τόν σκότωσε! Ἄλλος Τούρκος ὤρμησε νά τήν πιάσῃ. Ἐπese τότε ἡ Λένω στό ποτάμι τράβηξε κοντά της τόν δεύτερο Τούρκο, τόν ἔπνιξε —πνίγηκε κι' αὐτή!

Ἡ ψυχή τοῦ λαοῦ, συγκινημένη ἀπό τόν ὑπέροχον παρθενικό ἥρωϊσμό τῆς Λένως, ἔχει ἀφιέρωση εἰς αὐτήν ὠραῖο δημοτικό τραγοῦδι. Ἄς ἀκουσθῆ.

«Όλες οί καπετάνισες από τό Κακοσοῦλι
 ὄλες τήν Ἄρτα πέρασαν, τά Γιάννινα τῆς πᾶνε
 Σκλαβώθηκαν οἱ ὄρφανές, σκλαβώθηκαν οἱ μαῦρες
 Κ' ἡ Λένω δέν ἐπέρασε, δέν τήν ἐπῆραν σκλάβα.
 Μόν' πῆρε δίπλα τά βουνά, δίπλα τά κορφοβούνια
 Σέρνει τουφέκι σισανέ κ' ἐγγλέζικα κουμπούρια
 Ἐχει καί στή μεσοῦλα της σπαθί μαλαματένιο.
 Πέντε Τοῦρκοι τήν κυνηγοῦν, πέντε τζοχανταραῖοι.
 "Τοῦρκοι, γιά μὴν παιδεύεστε, μὴν ἔρχεστε σιμά μου
 Σέρνω φουσέκια στήν ποδιά καί βόλια στίς μπαλλάσκες".
 — Κόρη γιά ρίξε τ' ἄρματα, γλύτωσε τή ζωή σου!
 — Τί λέτε, μωρ' παλιότουρκοι καί σεῖς παλιοζαγάρια;
 Ἐγώ εἶμαι ἡ Λένω Μπότσαρη, τοῦ Νότη θυγατέρα
 καί ζωντανή δέν πιάνουμαι εἰς τῶν Τουρκῶν τά χέρια».

Διατρεῖται ἐκεῖ ψηλά εἰς τά χωριά τοῦ Ἀσπροποτάμου μία ὠραία παράδοσις. Ὅταν οἱ χωρικές περνοῦν ἀπό τό μέρος πού πνίγηκε ἡ Λένω, σκύβουν, παίρνουν ἕνα λιθάρι, τό πετοῦν στό νερό τοῦ ποταμοῦ καί λένε μέ τή φυσική μυστικοπάθεια, που ἐμπνέει ἡ ἐπιμνημόσυνοσ πράξις των:

— Θεός σχωρέση τήν καπετάν-Ἐλένη!

Μετά τόν χαλασμόν ὁ Κίτσος διεσώθη μέ πενήντα πέντε ἄνδρας καί μίαν γυναῖκα εἰς Πάργαν, ὅπου εὐρίσκοντο ἤδη οἱ Τζαβελαῖοι. Ἐκεῖθεν μετέβη εἰς Κέρκυραν καί κατετάγη εἰς τόν Γαλλικόν στρατόν, λαβών τόν βαθμόν τοῦ ταγματάρχου. Συνδιαλλαγείς ἀκολούθως μέ τόν Ἀλῆν ἐγκατεστάθη οἰκογενειακῶς εἰς τό τσιφλίκιον τοῦ Κακολάκου. Τό 1813 ἐδολοφονήθη εἰς Ἄρταν ὑπό τοῦ Γώγου Μπακόλα, ἐνεργοῦντος κατά παραγγελίαν τοῦ Ἀλῆ.

Ὁ Νότης, αἰχμαλωτισθεῖς εἰς Σέλτσο, μετεφέρθη καί ἐνεκλείσθη εἰς τό φρούριον τῆς Κλεισούρας εἰς Βόρειαν Ἡπειρον. Δραπετεύσας μετά τετραετῆ ἐγκάθειρξιν τό 1808 καί διασωθεῖς, ἡμνηστεύθη φαινομενικῶς ὑπό τοῦ Ἀλῆ καί ἀπεστάλη ὑπ' αὐτοῦ εἰς τόν υἱόν του Βελῆν, πασσᾶν τῆς Λαρίσσης, μέ τήν μυστικήν παραγγελίαν νά ἐξοντωθῆ. Ὁ Βελῆς ἦτο ἀδερφοποιτός τοῦ Νότη, ἐσεβάσθη τούς ὄρκους, τόν ἐφυγάδευσε. Μετά πολλάς μυθιστορικές περιπετείας εἰς τόν Ὀλυμπον καί εἰς τήν Χαλκιδικήν ἐπεβιβάσθη πειρατικῶ πλοίου, περιεπλανήθη, ἀθέλῆτος κOURSΑΡΟΣ, ἀνά τό Αἰγαῖον καί ἀπεβιβάσθη τέλος εἰς Ὑδραν. Ἐκεῖ ἔγινε βλάμης μέ τόν Ἀνδρέαν Μιαούλην. Ἀκολούθως μετέβη εἰς Κύθηρα καί κατετάγη εἰς τόν Ἀγγλικόν στρατόν. Τέλος ἐνεφανίσθη εἰς τήν Κέρκυραν, ὅπου

είχον συγκεντρωθῆ ὄλοι οἱ περισωθέντες μετὰ τὸν χαλασμόν Μποτσαραῖ-
οι καὶ ὅπου ἐθεώρουν ὄλοι τὸν Νόττην ὡς νεκρόν. Μετὰ τὴν συνδιαλλαγὴν
τοῦ Κίτσου μέ τὸν Ἄλῆν ὁ Νόττης ἔλαβε τὸν βαθμόν του εἰς τὸν Γαλλικόν
στρατόν. Καὶ μαχόμενος ὑπὲρ τῶν Γάλλων εἶχεν αἰχμαλωτισθῆ ὑπὸ τῶν
Ἄγγλων εἰς τὴν Λευκάδα.

Προσεγγίζομεν ἤδη εἰς τὴν μεγάλην ἐποποιίαν τῆς ἑλληνικῆς ἐπανα-
στάσεως. Καθὼς εἶναι γνωστόν ταύτης προηγῆθη, τὸ 1820, ἡ ἀνταρσία
τοῦ Ἄλῆ-πασσᾶ. Ὅταν ἐπολιορκεῖτο ὑπὸ τῶν Σουλτανικῶν ὁ Βελῆς εἰς
τὴν Πρέβεζαν ὁ Νόττης πιστός μέ τὴν σειράν του εἰς τοὺς ὄρκους του ὡς
ἀδερφοποιτός, προσῆλθε νά τὸν συνδράμῃ. Καὶ τὸν συνέδραμεν ἀποτελε-
σματικῶς. Ἐνώπιον ὁμῶς τῶν Ἰωαννίνων οἱ Σουλιῶτες ὑπὸ τὸν Μᾶρκον
συνεπολιόρκουν μέ τοὺς Σουλτανικούς τὸν Ἄλῆν. Εἰς αὐτούς προσετέθη
καὶ ὁ Νόττης. Ἡ δίψα τῆς ἐκδικήσεως τοῦ αἰμοβόρου σατράπου καὶ ἡ
ἐλπίς τῆς ἐπανακτῆσεως τῶν ἀλησμονήτων καὶ προσφιλῶν βράχων τοῦ
Σουλίου, ἐνέπνεον τοὺς Σουλιώτας εἰς τὴν στάσιν των. Ἄλλὰ οἱ πασσά-
δες τοῦ Σουλτάνου, ὁ Ἰσμαήλ Πασσόμπεης, ὁ Ἰουσοῦφ, ὁ Χουρσίτ, ἠρνή-
θησαν νά ἐπιτρέψουν τὴν ἐγκατάστασίν των εἰς τὸ Σοῦλι. «Γιὰ τοὺς
γκιαούρηδες μόνο σίδερα καὶ ξύλο ἔχει ὁ Σουλτᾶνος» ἀπήντησαν εἰς τὴν
αἴτησιν τῶν Μποτσαραίων. Ἐν τῷ μεταξύ ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία ἐπέσπευ-
δε τὴν κήρυξιν τῆς ἐπαναστάσεως. Καὶ μία ἀπὸ τὰς πρώτας φροντίδας
τῆς ἦτο ἡ διαιώνισις τοῦ πολέμου μεταξύ Ἄλῆ καὶ Σουλτάνου πρὸς
περισπασμόν τουρκικῶν δυνάμεων εἰς τὴν Ἡπειρον. Τοῦτο διεμνηύθη εἰς
τοὺς Μποτσαραίους. Ἄλλὰ διὰ νά τὸ ἐπιχειρήσουν καλύτερον τοὺς διηυκό-
λυνεν ὁ ἴδιος ὁ Ἄλῆς. Μέσα εἰς βόμβας πυροβόλου, τὰς ὁποίας ἐξεσφενδό-
νιζε συνεχῶς κατὰ τοῦ στρατοπέδου τῶν Σουλιωτῶν εἰς Ἅγιον Νικόλαον
Κοπάνους, εἶχεν ἐγκλείσῃ ἐπιστολάς προτεινούσας συμμαχίαν. Οἱ Σουλι-
ῶτες ἀνεῦρον μίαν. Τὴν ἰδίαν νύκτα ὁ Νόττης διεπεραιώθη ἐπὶ μονοξύλου
εἰς τὸ Κάστρο τῶν Ἰωαννίνων καὶ συνῆψε μέ τὸν Ἄλῆν συμμαχίαν, ἡ
ὁποία ἐκυρώθη μέ τὴν ἀνταλλαγὴν ὀμήρων. Ὁ Νόττης ἐφόρτωσε μίαν
ἐσπέραν τὰ πολεμοφόδια εἰς τὴν ράχιν τῶν γυναικῶν καὶ ἐταχυπόρησε διὰ
νυκτός πρὸς τὸ Σοῦλι. Ὁ Μάρκος παρέμεινεν ἐπὶ κεφαλῆς διακοσίων
ἐκλεκτῶν. Τὴν πρωτῆν μετετοπίσθη εἰς τὴν Σαδοβίτζαν μίαν ὥραν μα-
κράν τῶν Ἰωαννίνων. Καὶ προέβη εἰς τὴν ἐπίσημον καὶ ἔντιμον κήρυξιν
τοῦ πολέμου. «Τοῦρκοι, ἀπὸ ἐδῶ κ' ἐμπρός ἔχουμε πόλεμο!». Παρήγγειλε
λακωνικώτατα εἰς τοὺς πασσάδες τοῦ Σουλτάνου. Καὶ διέταξε γενικόν
πυροβολισμόν.

Ἐδῶ ἀνοίγονται σελίδες ἐπικαί, σελίδες θρυλικαί. Ἐνῶ ὁ γέρω-Νόττης

ἀνεκηρύσσεται ἐκ νέου πολέμαρχος τοῦ Σουλίου, ὁ Μάρκος, ἐπὶ κεφαλῆς ἐκλεκτοῦ σώματος Σουλιωτῶν, ἐπετέλει μυθικούς ἄθλους ἀνδρείας, δρῶν ἢ μᾶλλον πετῶν μέ καταπληκτικὴν εὐκίνησιαν ἀπὸ Ἄρτης μέχρις Ἰωαννίνων, ἐπιπίπτων κατὰ τῶν σουλτανικῶν δυνάμεων καὶ ἐφοδιοπομπῶν, ὅπουδῆποτε εὑρισκεν αὐτάς, σφάζων, φονεύων, διαρπάζων καὶ περιάγων τοὺς πασσάδες εἰς δεινὴν ἀμηχανίαν. Εἶνε ἡ ἐποχὴ τῆς μεγάλης πολεμικῆς εὐτυχίας τοῦ Μάρκου, ἡ ἐποχὴ τῆς περιλάμπρου ἀναδειξέως του.

Αἱ πολεμικαὶ του ἐπιχειρήσεις τῆς περιόδου ἐκείνης παρουσιάζουν ἐν μικρᾷ κλίμακι τὴν στρατηγικὴν μεγαλοφυΐαν, τὴν ραγδαίαν ἀποφασιστικότητά, τὴν κεραυνοβόλον ἐνεργητικότητα, τὴν εὐστοχον ἐκμετάλλευσιν τῆς νίκης, τὰς ὁποίας παρουσιάζουν ὑπὸ μεγάλην κλίμακα αἱ πολεμικαὶ ἐπιχειρήσεις τῶν κορυφαίων στρατηλατῶν τοῦ κόσμου, τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, τοῦ Ἀνίβα, τοῦ Καίσαρος, τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος. Τό θέατρον ἐκείνων ἦτο εὐρύ, ἦτο ὁ κόσμος ὁλόκληρος. Τό θέατρον τοῦ Μάρκου ἦτο στενόν, ἦτο ἡ μέση Ἡπειρος. Ἄλλ' οἱ χαρακτῆρες ἦσαν οἱ ἴδιοι...

Εἰς τὴν Σαδοβίτζαν, εἰς τὸ Σοῦλι, εἰς τοὺς Κουμτζάδες, εἰς τὰ Πέντε Πηγάδια, εἰς τοὺς Βαριάδες, εἰς τὴν Ρινιάσαν, πάλιν εἰς τὸ Σοῦλι, πάλιν εἰς τοὺς Βαριάδες, εἰς τοὺς Δραμεστούς, εἰς τὴν Κοσμηρᾶ, εἰς τὴν Ραψίστα, εἰς τὴν γέφυραν τῆς Πλάκας, εἰς τὸ Συρράκο, πανταχοῦ παρῶν ὁ Μάρκος, πανταχοῦ μαχόμενος, πανταχοῦ νικῶν! Τὴν 17 Ἰουλίου 1821 τραυματίζεται στό δεξιὸ πόδι καὶ παραμένει στό Συρράκο πρὸς θεραπείαν. Ἄλλὰ δὲν ἠσυχάζει. Ἀποστέλλει σῶμα πρὸς ἐξέγερσιν τῶν Γραμμενοχωρίων. Σπεύδει ἔπειτα στό Σοῦλι νά πατάξῃ τὴν ἐπιβουλὴν τῶν Τσάμηδων. Κυνηγᾷ τοὺς Τούρκους ἕως τὸν κάμπον τῶν Ἰωαννίνων καὶ ἀναγκάζει τὸν Χουρσίτ νά ἐξέλθῃ αὐτοπροσώπως πρὸς ἀναχαίτισίν του. Συντρίβει τὸν Χασάν-πασσᾶν εἰς τοὺς Κουμτζάδες, ἀποδεκατίζει τὴν φάλαγγά του, λαφυραγωγεῖ ὅλην τὴν πλουσίαν ἀποσκευὴν του, τὸν ἀποκλείει εἰς τὴν Ἄρταν καὶ τὸν πολιορκεῖ ἐκεῖ ἐν συμπράξει μέ τοὺς Ἀκαρνάνας ὀπλαρχηγούς.

Τότε εἰς τὴν κολυμβήθραν τῆς δημοσίας γνώμης βαπτίζεται ὁ Μάρκος «Ἀετός τοῦ Σουλίου» καὶ «Λέων τῆς Σαμονίβας».

Τὰ «Ἡπειρωτικά κατορθώματα τοῦ Μάρκου διασαλπίζονται εἰς ὅλην τὴν ἐπαναστατημένην Ἑλλάδα, τονώνουν τὸ φρόνημα, ἐνισχύουν τὸ θάρρος, πολλαπλασιάζουν τὰς ἐλπίδας καὶ προσφέρουν πολῦτιμον συνδρομὴν εἰς τὴν εὐόδωσιν τῆς ἐνάρξεως τοῦ ὄλου ἱεροῦ Ἀγῶνος. Ἡ φήμη περιβάλλει τὸν ἥρωα μέ φωτοστέφανον δόξης. Τὸ ὄνομά του πετᾷ ἀπὸ στόματος εἰς στόμα καὶ ριζώνει ἀπὸ καρδίας εἰς καρδίαν καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα.

Προτοῦ δοξασθῆ ὁ Διάκος, προτοῦ ὁ Ἄνδρουῦτσος καταστῆ περίφημος, προτοῦ ἀναδειχθῆ ὁ Κολοκοτρώνης, προτοῦ διαλάμψη ὁ Καραϊσκάκης — ὁ Μάρκος ἦτο ἤδη ἐνδοξος ἀναμέσον τοῦ ἀνακύψαντος ἐκ τῆς δουλείας ἔθνους καί τό ὄνομά του ἀπετέλει ἐθνικόν κεφάλαιον, ἀπετέλει στήριγμα ἐμπιστοσύνης, ἀπετέλει πηγῆν ἐνθουσιασμοῦ.

Διά τοῦτο ὅταν ἀπεφάσισε νά κατέλθῃ κάτω εἰς τήν Ἑλλάδα διά νά προσεγγίσῃ τήν προσωρινήν κυβέρνησιν καί ζητήσῃ ἐνίσχυσιν ὑπέρ τοῦ προπυργίου τῆς Ρούμελης, τοῦ Σουλίου, ἔτυχεν ὁ Μάρκος τιμητικῆς ὑποδοχῆς. Ἡ ἐν Ἐπιδαύρῳ Α' Ἐθνοσυνέλευσις τῶν Ἑλλήνων ἀπέδωσε μεγάλας τιμάς εἰς τόν Μάρκον καί ὠνόμασε τόν θεῖόν του Νότην, τόν γηραιόν πολέμαρχον τοῦ Σουλίου, πρῶτον Ὑπουργόν τοῦ πολέμου. Αἱ ἀπόψεις τοῦ Μάρκου ἔγιναν δεκταί καί ὠργανώθησαν αἱ ἐκστρατεῖαι τοῦ Φαναρίου καί τοῦ Πέτα, αἱ ὁποῖαι εἶχον τόσον ἀτυχῆ ἔκβασιν. Ἐκεῖ ἐφονεύθη ὁ θεοεἰκελος ἥρωσ Κυριακούλης Μαυρομιχάλης. Ἐδῶ ἀπεδεκατίσθησαν αἱ φάλαγγες τῶν ἡρωϊκῶν Φιλελλήνων καί τοῦ εὐσταθοῦς τακτικοῦ. Ὁ Μάρκος ἀγωνίζεται εἰς τό Πέτα ὡς λέων καί ἐν μέσῳ ἀτυχῶν, ἀντιξῶν, δυσμενεστάτων περιστάσεων κατορθώνει νά περισώσῃ πολλούς καί πολλά ἐκ τῆς ἀνηκούστου καταστροφῆς.

Ἄλλά τό Σοῦλι δέν εἶναι δυνατόν νά κρατηθῆ πλέον, ἀπομεμονωμένον, ἀβότητον. Ἐνῶ ὁ Μάρκος κατέρχεται πρὸς τήν Αἰτωλίαν καί θεμελιώνει μέ τόν Μαυροκορδάτον ἐκ τοῦ μηδενός — ἐκ τοῦ μηδενός εἰς τό ὅποιον ὅμως ἡ πίστις σπεῖρει τό πᾶν! — θεμελιώνει τόν ὑπερένδοξον ἐθνικόν προμαχῶνα τοῦ Μεσολογγίου, ὁ Νότης, ἀφοῦ ἐπολέμησεν εἰς τόν Ἄι-Νικόλα, ἀφοῦ ἐπολέμησεν εἰς τήν Κιάφαν, ἀφοῦ ἐπολέμησεν εἰς τήν Στρέθιζαν, ἀφοῦ ἐξεστόμισε τήν μελλοθάνατον πολεμικήν ρῆσιν «Νά διαλεχτῆ ὁ κιοτῆς!», ἀναγκάζεται τέλος — Μάϊος τοῦ 1829 — νά συνθηκολογήσῃ μέ τούς Τούρκους, νά ἐγκαταλείψῃ διά τελευταίαν φοράν τό περιμάχητον Σοῦλι καί νά διαπεραιωθῆ μέ ὄλας τάς δυνάμεις του καί μέ ὄλα τά γυναικόπαιδα εἰς τήν φιλόξενον Κέρκυραν.

Μέ ὄλα τά γυναικόπαιδα; Ὅχι μέ ὄλα!.. Τά γυναικόπαιδα τῶν Μποτσαραίων ἦσαν ὄμηροι, ἦσαν ρεέμια εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων πασσάδων. Ὅταν ὁ Μάρκος, ὡς ἀληθῆς λέων, ἐγυρόφερνε τό στρατόπεδον τοῦ Χουρσίτ εἰς τήν Ἠπειρον, ἐξαπολύων ἐναντίον του κάθε ἡμέραν καί ἀπό ἓνα ὄλεθρον, ἡ οἰκογένειά του ἦτο κλεισμένη στό Γιάννινα, στό Ἄρχιμανδρεῖο. Προσεπάθησε νά τήν ἀπελευθερώσῃ ἀλλά δέν τό κατώρθωσε. Τοῦτο ὅμως δέν εἶχε καθόλου ἀνακόψῃ τήν ὄργῆν του καί τήν ὄρμῆν του κατά τῶν Τούρκων. Οἱ πασσάδες, πρὸς περισσοτέραν ἀσφάλειαν, εἶχον ἀποστείλῃ τά γυναικόπαιδα τῶν Μποτσαραίων εἰς τήν Λάρισσαν καί ἀπό

ἐκεῖ εἰς τὴν Δράμαν. Μὲ τὰ μέσα συγκοινωνίας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τί ἀποστάσεις καὶ τί ὁδύσσειαι! Βραδύτερον τὰ γυναικόπαιδα τῶν Μποτσαραιῶν ἀνηγγέλλαν μετὰ τὰ χαρέμια τοῦ Χουρσίτ, ποῦ εἶχαν αἰχμαλωτισθῆ στὴν Τρίπολι.

Ἀπὸ τὴν Κέρκυραν ὁ Νότης μὲ τοὺς Σουλιῶτες κατέβηκε στό Μεσολόγγι. Τοιοῦτοτρόπως οἱ ἡρωϊκοί, οἱ ἀκατάβλητοι πολεμισταὶ τῆς Κιάφας, τοῦ Κοῦγκι, τῆς Χώνιας καὶ τῆς Σαμονίβας ἐνσωματοῦνται ἐφεξῆς εἰς τὰς τάξεις τῶν πανελλήνων, αἱ ὁποῖαι μάχονται κατὰ τοῦ δυνάστου στό Μωρηά καὶ στή Ρούμελη, ἐνσωματοῦνται καὶ ἀποτελοῦν τοὺς πλέον ἐμπειροπολέμους καὶ τοὺς πλέον γενναίους λόχους.

Ἡ δρᾶσις τῶν Μποτσαραιῶν κατὰ τὸ διάστημα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως εἶνε παγκοινῶς γνωστὴ καὶ δὲν θὰ σᾶς κουράσω βεβαίως μὲ τὴν λεπτομερῆ ἀφήγησιν τῶν μεγάλων πολεμικῶν γεγονότων εἰς τὰ ὁποῖα πρωτηγωνίστησαν. Αἱ πολιορκίαι τοῦ Μεσολογγίου, αἱ μάχαι τῆς Εὐρυτανίας, ἡ κατὰ τοῦ Ἴμπραήμ ἀντίστασις, ἡ ἐκατόμβη τοῦ Φαλήρου εἶνε σελίδες πολεμικαὶ μεσταὶ Μποτσαρέϊκης ἀνδραγαθίας, εἶνε σελίδες πολεμικαὶ διάστικτοι ἀπὸ Μποτσαρέϊκο αἷμα.

Τέσσαρες κυρίως εἶναι οἱ διαπρέψαντες κατὰ τὸ διάστημα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως Μποτσαραιῶι. Ὁ Μάρκος, ὁ Νότης, ὁ Τούσας, ὁ Κώστας. Θὰ προσπαθῆσω ν' ἀποδώσω τὰς φυσιογνωμίας τῶν ἀρηϊφίλων τούτων ἀνδρῶν μὲ ὅσον τὸ δυνατόν ὀλιγωτέρας καὶ ὅσον τὸ δυνατόν ἐναργέστερας χαρακτηριστικὰς γραμμὰς.

Ὁ Κώστας Μπότσαρης ἦτο νεώτερος ἀδελφὸς τοῦ Μάρκου. Εἶχε γεννηθῆ στό Σοῦλι τὸ 1793. Ὅταν συνεμάχησαν μὲ τὸν Ἀλῆ κατὰ τῶν Σουλτανικῶν Τούρκων ὁ Κώστας παρεδόθη ὡς ὄμηρος εἰς τὸν Ἀλῆν καὶ ὑπέστη τὰς περιπετείας τῆς πολιορκίας τοῦ τυράννου. Διαφυγὼν μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Ἀλῆ προσῆλθε καὶ συνεπολέμησε μὲ τὸν ἀδελφόν του Μάρκον. Μετὰ τὸν ἡρωϊκὸν θάνατον τούτου ἀνεκηρύχθη ἀρχηγὸς τοῦ σώματός του. Ἐπὶ κεφαλῆς τούτου ἠγωνίσθη γενναίως εἰς Λεχαινά τὸ 1824, εἰς Κρομμύδι τὸ 1825, ἔξω τοῦ Μεσολογγίου τὸ 1826, ὅποτε καὶ εἶχε διορισθῆ Ἀρχιστράτηγος τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, εἰς τὸν Πειραιᾶ καὶ τὸ Φάληρον τὸ 1827, εἰς Αἰτωλίαν καὶ Ἀκαρνανίαν βραδύτερον ὑπὸ τὸν Τσοῦρτζ. Μετὰ τὴν ἔλευσιν τοῦ Ὀθωνος ὁ Κώστας Μπότσαρης ἀνεγνωρίσθη συνταγματάρχης καὶ εἶτα ὠνομάσθη ὑποστράτηγος. Τὸ 1844 ἐξελέγη Γερουσιαστῆς. Καὶ τὸ 1853 ἀπεβίωσεν ἐν Ἀθήναις. Ὁ Κώστας Μπότσαρης εἶχε τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν Μποτσαραιῶν, τὴν ἀνδρείαν καὶ τὴν σύνεσιν, ἔκδηλα εἰς τὴν ἠθικὴν του φυσιογνωμίαν.

Ὁ Τούσας Μπότσαρης ἦτο μορφή περισσότερον ἐπική. Ἦτο ἓνα παλληκάρι πραγματικά ἰδανικό, ἀληθινά ἀταίριαστο. Εἶχε τὰς εὐρείας διαστάσεις καὶ τὰς λιτὰς γραμμάς ὀμηρικοῦ ἥρωος. Δύναται νὰ ὀνομασθῆ ὁ Αἴας τῆς οἰκογενείας. Ἦτο ὡς ἐκεῖνος μεγαλόσωμος, ἀθλητικός, ρωμαλέος, ὀρμητικός, παράφορος. Ἀλλὰ καὶ σεμνός, ἀγνός, ἀπέριττος, μετριοφρων. Ἡ μυϊκή του δύναμις ἦτο τεραστία. Ἡ ψυχική του δύναμις ἀκόμη μεγαλύτερα.

Διηγούντο πολλοὺς θρύλους διὰ τὴν ἀνδρείαν του. Εἰς τὰς μάχας, εἰς τὰς ἐφόδους, εἰς τὰ θυελλώδη γιουρούσια του ἔδενε το γιαταγάνι στό χέρι μὲ «γουρουνοπέτσι». Χέρι καὶ γιαταγάνι γινόταν ἓνα σύνολον συμπαγές καὶ ἀδιάσπαστον. Καὶ τόσον ἐντεταμένη χρῆσις ἐγένετο ὥστε τό χέρι ἐπίσκειτο καὶ ἦτο πολύ δύσκολον μετὰ τὴν μάχην ν' ἀνοιξῆ ἢ παλάμη καὶ ν' ἀποχωρισθῆ τό γιαταγάνι! Καστροπολεμίτης ὁ Τούσας δεινός εἶχε κουράγιο νὰ ἐπιχειρήσῃ ὀλομόναχος τὴν ἐκπόρθησιν ἑνός πύργου ἀπὸ ἐκείνους μὲ τοὺς ὁποίους ὠχύρωναν οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ Ἀλβανοὶ τὰ ἐπικαιρότερα σημεῖα καὶ δερβένια. Ἐξετίνασεν ἐναντίον των μὲ τὴν τιτανικὴν δύναμιν τῶν βραχιόνων του βράχους ὀλοκλήρους, δένδρα ξερριζωμένα ὀλόκληρα. Κάποτε μὲ τόσῃ ὀρμῇ ἐπέρριψεν τὸν κορμὸν ἑνός δένδρου ἐναντίον τῆς σιδηροφράκτου πύλης ἑνός τοιούτου πύργου ὥστε ἡ πύλη ὑπεχώρησεν ἀκαριαίως καὶ ὁ Τούσας εὐρέθη καὶ ὁ ἴδιος μέσα εἰς τὸν πύργον, παρασυρόμενος ἀπὸ τὴν φοράν, τοῦ χειροβλήτου ἐκπολιορκητικοῦ του μηχανήματος! Περιέργον ὅσον καὶ χαρακτηριστικόν εἶνε τό ἐπεισόδιον ποῦ τοῦ συνέβη κάποτε μὲ τὸν Ἀλῆ πασσᾶν. Ἐνῶ ὁ Τούσας ἐνήδρευεν εἰς τὰς παροχθίους λόχμας τῆς λίμνης τῶν Ἰωαννίνων ἀφανής, αἴφνης ἐπεφάνθη ἡ τεσσαρακοντάκωπος πολυτελής λέμβος τοῦ Ἀλῆ. Ἐπέβαιναν ὁ ἴδιος ὁ σατράπης ἀπολαμβάνων ἀμερίμνωσ τὰς φυσικὰς καλλονὰς καὶ τὴν δροσερὰν αὔραν τῆς λίμνης. Ἡ λέμβος, ἡρέμωσ πλέουσα, διῆλθε πολὺ πλησίον τῆς λόχμης. Ὁ Τούσας τὸν ἀνεγνώρισεν, ἐσήκωσεν ὀρμεμφύτως τό τουφέκι του καὶ ἐσκόπευσε τὸν αἰμοδιψῆ κυρίαρχον τῆς Ἠπείρου. Ἀλλὰ δέν ἐπυροβόλησε. Συνεκρατήθη. Τὸν συνεκράτησεν ἡ σκέψις ὅτι δέν στέκει εἰς ἓνα Μπότσαρην νὰ σκοτώσῃ, ἔστω καὶ τὸν Ἀλῆ πασσᾶν, μὲ μπαμπεσιάν! Τό διηγεῖτο ὁ ἴδιος.

Ὁ Τούσας, ἡγάπα, ἐλάτρευε μὲ πάθος, μὲ ἀφοσίωσιν τὸν Μάρκον, πρῶτον ἐξ ἀδελφόν του. Τὸν ἠκολούθει παντοῦ ὡς σκιά. Ἴσομέτρως ἡγάπα καὶ ἐξετίμα καὶ ὁ Μάρκος τὸν Τούσαν. Τὸν εἶχεν πάντοτε εἰς τό πλευρόν του. Εἰς αὐτόν ἀνέθετε τὰς δυσκολωτέρας ἐντολάς ἀτομικῆς δράσεως κατὰ τὰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις. Ὁ Ζαλοκώστας ἀφηγεῖται εἰς τό γνωστὸν ποίημά του διὰ τὸν θάνατον τοῦ Μάρκου Μπότσαρη ὅτι εἰς τὸν

Τούσαν είχε αναθέσει ὁ ἥρωας τὴν τολμηρὰν καὶ ριψοκίνδυνον κατασκόπευσιν τοῦ τουρκικοῦ στρατοπέδου πρὸ τῆς νυκτερινῆς ἐπιθέσεως. Μοῦ ἔρχονται εἰς τὰ χεῖλη οἱ στίχοι τοῦ ποιητοῦ:

«... Ἀρχαῖκούς ἢ ὄψις του
παρίστα χαρακτῆρας
Μέ ἀτενῆ τὰ βλέμματα
Μέ σταυρωτάς τὰς χεῖρας
Διανοεῖτο τόλμημα
πολέμου μελετῶν.

“...Τούση!” ἐξαίφνης ἔκραξε
κ’ ἐστράφη περιμένων.
Καὶ ἰδοὺ νέος ὁμορφος
Μέ τ’ ὄπλον χρυσωμένον
Λοξὰ φορῶν τό φέσι του
Βαρύς περιπατῶν...»

Πράγματι δὲ ὁ Τούσας μαζί μέ τόν σημαιοφόρον τοῦ Μάρκου, Γιάννην Μπαῖρακτάρην, εἶχαν εἰσδύσει στό στρατόπεδο τοῦ Σκόντρα πασσᾶ, διέμειναν εἰς αὐτό ὀλόκληρον ἡμέραν καί τό κατεσκόπευσαν τελείως, προσποιούμενοι τούς Ἀλβανούς καί συνομιλοῦντες οἰκείως μαζί τους.

— Πῶς τόσο νεῖός ἔπιασες τ’ ἄρματα; ρώτησε τόν Τούσα ἕνας Ἀλβανός.

— Θέλω νά πάρω τό χάκι (ἐκδίκησι) τοῦ ἀδερφοῦ μου, ποῦ μοῦ τονέ σκοτώσαν οἱ Σουλιῶτες! εἶπε ὁ Τούσας.

Κατά τή φονική νύκτα τοῦ αἰφνιδιασμοῦ μπορούμε νά φαντασθοῦμε μέ ποῖαν μέθην, μέ ποῖον μένος ἔκαμεν ὁ Τούσας τό καθῆκόν του. Ἀλλά ἡ Μοῖρα τοῦ πολέμου ἐπεφύλασσε εἰς τόν Τούσαν τήν ἰδίαν νύκτα καί ἄλλο καθῆκον θλιβερόν, ὀδυνηρόν, πικρότατον. Αὐτός ἐδέχθη τόν Μάρκον νεκρόν εἰς τὰς ἀγκάλας του, αὐτός εἶχε τήν ἐτοιμότητα νά τόν καλύψῃ μέ τήν φλοκάταν του διά νά μή ἀντιληφθοῦν τόν σκοτωμόν του τὰ μαχόμενα παλληκάρια, αὐτός τέλος μέ τὰς ἡρακλείους δυνάμεις του ἐσήκωσε τόν νεκρόν τοῦ Μάρκου εἰς τούς ὤμους καί τόν μετέφερε μακράν τοῦ πεδίου τῆς μάχης...

Γνωρίζω ἀπό τήν προφορικήν παράδοσιν τῆς οἰκογενείας Μπότσαρη ἕνα ἄγνωστον ἐπεισόδιον τῆς ζωῆς τοῦ Τούσα. Ὁ τραχύς κλεφτοπόλεμος δέν εἶχε καθόλου νεκρῶση τόν ἔρωτα. Ὁ Τούσας δέν εἶχε δυσάλωτον καρδίαν. Εὐρισκόμενος κάποτε εἰς τό Μέγα Σπήλαιον ἐτρώθη ἀπό τὰ

κάλλη νεαρᾶς πελοποννησίας καὶ ἔπλεξε μαζί της ἡρωϊκὸν εἰδύλλιον μέ τας τιμιωτέρας, βεβαίως, τῶν προθέσεων. Πρὸς πραγματοποίησιν τούτων μετέβη ἀργότερον εἰς Τρίπολιν ὅπου εἶχε προηγηθῆ οἰκογενειακῶς ἡ ἐκλεκτὴ τῆς καρδίας του. Ἐπρόκειτο νὰ τελέσουν ἐπισήμως τοὺς ἀρραβῶνάς των. Συνοδεῖα λαμπροφορεμένων Σουλιωτῶν ἀκολουθοῦσε τὸ ἰδανικὸ παλληκάρι. Καθὼς περνοῦσαν ὁμως ἀπὸ τὴν ἀγορὰ τῆς Τροπολιτσαῶς, κάποιοι χαλκωματάδες ἐχτύπησαν κάπως ζωνρότερα τὰ σφυριά τους. Οἱ Σουλιῶτες αὐτιάστηκαν. Ὁ Τούσας δυσαρεστήθηκε πειὸ πολὺ. Σταμάτησε. Γύρισε πίσω.

— Πᾶμε! εἶπε στοὺς συντρόφους του. Δέν εἶμαστε γιὰ ἄδῶ. Δέν ταιριᾶνε τὰ χνώτά μας!..

Ὁ Τούσας ἐφονεύθη εἰς τὴν πολύνεκρον μάχην τοῦ Φαλήρου τῆς 25 Ἀπριλίου 1827 καὶ ἐτάφη πλησίον τοῦ Καραϊσκάκη. Εἶχεν ἐπιζητήσῃ τὸν θάνατον μόνος του. Δέν εἶνε ὑπερβολή, οὔτε τρόπος ἐκφράσεως. Ὅλοι οἱ ἱστορικαὶ πηγαὶ τὸ βεβαιοῦν. Ἀνῆκεν ὁ Τούσας τότε εἰς τὸ σῶμα τοῦ Π. Νοταρᾶ καὶ εἶχε διασωθῆ ἀπὸ τὸ φονικὸν δρᾶμα τοῦ Ἀναλάτου ὅπου οἱ Τοῦρκοι ντελίδες (ἱππεῖς) ἐκπηδήσαντες ἀπὸ τὴν κοίτην τοῦ Ἰλισσοῦ κατέκοψαν τὸ ἄνθος τῆς Ἑλληνικῆς παλληκαριᾶς. Ὅταν, φθάνοντας στὸν Φαληρέα, ἀντελήφθη ὁ Τούσας τὸν ὄλεθρον τῶν ἄλλων Σουλιωτῶν, τὸν φόνον τοῦ Λάμπρου Βεΐκου, τὴν αὐτοκτονίαν τοῦ Γεωργ. Δράκου, τὸ ὁμαδικὸ θέρισμα τῶν ἄλλων παλληκαριῶν, ἐκυριεύθη ἀπὸ ἀκάθεκτον μένος.

— Κ' ἐγὼ ζῶ; ἀνέκραξε. Τί θέλω νὰ ζήσω; Γιὰ σπόρο; Ἢ γιὰ νὰ πάω σὺς Σουλιώτισσες τὰ μαντάτα;

Ὁρμησεν ὡς ἀστραπή, ἐφόνευσεν ἓνα Τοῦρκον ἱπέα, ἤρπασε τὸ ἄλογό του, ἐκαβαλίκευσε καὶ ὡς Αἴας μαινόμενος ἐρρίφθη εἰς τὸ μέσον τῶν Τουρκικῶν τάξεων σφάζων ἀνηλεῶς ὅπου ἔφθανε τὸ γιγατάνι του. Οἱ Τοῦρκοι ἠθέλησαν νὰ τὸν συλλάβουν ζωντανόν καὶ τοῦτο τὸν ὑπεβοήθησεν εἰς τὸ νὰ συμπληρώσῃ τὴν ἑκατόμβην του. Ἐπὶ τέλους βλέποντες ὅτι εἶνε ἀσύλληπτος, βλέποντες ὅτι ἐσκόρπα ἀπίστευτον ὄλεθρον εἰς τὰς τάξεις των, τὸν ἐπυροβόλησαν ὁμαδόν καὶ τοῦ ἐχάρισαν τὸν θάνατον ποῦ ἐπιζητοῦσε.

Ὁ Νότης Μπότσαρης εἶχε γεννηθῆ στὰ 1756. Εἶνε μία ἀπὸ τὰς πλέον σεβαστάς φυσιογνωμίας τοῦ ἐθνικοῦ μας πανθέου. Ἡ φύσις τὸν εἶχεν προκίση μὲ βαθεῖαν σύνεσιν καὶ μὲ ἄτρομον καρδίαν. Ἡ πολυτάραχος καὶ περιπετειώδης πολιτικὴ καὶ πολεμικὴ του ζωὴ συνεπλήρωσε τὰ ἔξοχα φυσικά του προσόντα μὲ πολύτιμον πείραν. Ἦτο ὑψηλός, λεπτός, εὐθυτε-

νής, ξανθός, εὐγενικός τούς τρόπους, γλυκομίλητος, προσεκτικός, αξιοπρεπής. Ἡ καρδιά του δέν εἶχε σκληρότητα. Ὁ τραχύς αὐτός πολεμιστής ἐδαμάζετο ἀπό τόν ἀνθρώπινον πόνον. Ἡ συναναστροφή του μέ τούς Ἄγγλους, μέ τούς Γάλλους, μέ τούς Ἰταλούς εἶχεν ἔτι μᾶλλον μαλάξη τό γλυκύ ἦθος του καί εἶχε καλλιεργήση τόν οἶκτον εἰς τήν ψυχήν του. Οὐδέποτε διέπραξεν ὁ Νότης σκληρότητα ἢ βαναυσότητα. Ἡ εὐγένεια τῶν ἀνθρωπιστικῶν αἰσθημάτων ἦτο ἄλλως τε ἔμφυτος εἰς τήν ψυχὴν ὅλων τῶν Μποτσαραίων. Ὁ Νότης ἦτο μελαψός τήν ὄψιν, μπαρουτοκαπνισμένος ἀπό τούς πολέμους μακρῶν δεκαετηρίδων, ἀνεμοδαρμένος ἀπό τάς περιπετείας, χαρακωμένος ἀπό τούς τραυματισμούς, ψημμένος ἀπό τάς αἰχμαλωσίας, τάς φυλακίσεις, τάς δραπετεύσεις, τά καθημερινά ἀντικρύσματα τοῦ χάρου. Ἡ ὄψις του ἐνέπνεε σεβασμόν καί δέος. Οἱ Ἀλβανοί ἔλεγον «Νάτ αἰ ζέζ σί Νότη». «Ἡ νύχτα εἶνε μαύρη σάν τό Νότη». Ὁ Πουκεβίλ γράφει: «Ἡ ὄψις τοῦ γέροντος τούτου ὁμοίου πρὸς τά ἐρείπια τῆς Ἑλλάδος κατέπλησεν ὅπως καί ἡ θεά τούτων». Ὁ ἴδιος γράφει ἐπίσης: «Ὁ βίος τούτου ὁμοίαζε πρὸς ἐκεῖνον τοῦ ὀμηρικοῦ ποιμένου τῶν λαῶν γερηνίου ἱππότη Νέστορος. Ἐκέκτητο κατὰ τούς χρόνους τῆς νεότητός του τήν ρώμην καί τό μένος τοῦ βασιλέως τῆς Πύλου. Ἀλλ' ἤδη ἀπέμεινεν εἰς αὐτόν ἡ σύνεσις καί ἡ γλυκύφθογος ἐκείνη Ἑλληνίς φωνή, ἣτις ἐκληροδοτήθη εἰς τούς Ἑλληνας ὑπό τοῦ Θεοῦ μαζί μέ τό δῶρον τοῦ λόγου καί τῆς θείας ἐμπνεύσεως. Εἶχε ζῆση μεταξύ τῶν ἀνδρείων τοῦ τελευταίου αἰῶνος καί εἶχε συγχρωτισθῆ μετὰ παντοδαπῶν ἀνθρώπων, τό προφητικόν δέ πνεῦμα τῆς Δωδώνης ἐφαίνετο χρησιμοδοτοῦν διὰ τοῦ στόματος αὐτοῦ ὅτε ἐξήγει τά σχέδια τῶν ἐχθρῶν καί ἐμάντευε τούς σκοπούς καί αὐτάς ἔτι τάς μυχίας σκέψεις...». Ὁ χαρακτηρισμός αὐτός τοῦ γέροντος Νότη εἶνε ἀπό τούς πλέον ἐπιτυχεῖς.

Εἰς τούς πολέμους ὁ Νότης ἦτο ἀτάραχος, ψυχραίμος, γαλήνιος, πλήρης ἐμπιστοσύνης εἰς ἑαυτόν. Χαρακτηριστικόν εἶνε τό ἐπεισόδιον πού ἀναφέρει ὁ Γούδας ὡς ἐπισυμβάν κατὰ τήν τελευταίαν ἔνδοξον πολιορκίαν τοῦ Σουλίου ὑπό τοῦ Ὁμέρ-Βρυώνη. Ὁ Νότης ἦτο πολέμαρχος. Ἐξ χιλιάδες Τοῦρκοι εἶχαν περικυκλώση τήν μοναδικήν πηγὴν ὕδατος τῶν Σουλιωτῶν. Τήν ὑπερήσπιζεν ὁ ἦρωας Γεώργιος Δράκος μέ 18 μόνον ἀνδρας! Ὁ ἀγὼν ἦτο χιλιάκις περισσότερον ἀπό ἄνισος. Οἱ ἄλλοι Σουλιῶτες, ἀνησυχοῦντες, παρακινουσαν τό Νότη νά ἐξορμήσουν πρὸς ἐπικουρίαν τοῦ Δράκου. Ἐκεῖνος εἶχε τό στρατηγικόν του σχέδιον ἔτοιμον καί τούς ἀπῆντησεν ἀτάραχος:

— «Μή φοβᾶσθε! Ὁ Γιωργάκης δέν ντροπιάζεται! Θά πολεμήσῃ σάν

λιοντάρι. Καί τή νύχτα ἄν δέν τόν σώσουμε ἐμεῖς θά σωθῆ μοναχός του!...».

Τήν νύχτα ἐφηρμόσθη τό στρατηγικόν σχέδιον ποῦ εἶχε καταστρώσῃ ὁ γέρω-Νότης. Καί ὄχι μόνον ὁ Δράκος ἐσώθη, ἀλλά οἱ Τουρκαλβανοί ἔπαθαν τοιαύτην πανωλεθρίαν ὥστε μόλις ἐσώθη φεύγων ἀνυπόδητος ὁ ἴδιος 'Ομέρ Βρυώνης!

“Οχι μόνον οἱ Σουλιῶτες ἀλλά ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἐσέβοντο τόν Νότην καί τόν ἐσυμβουλευόντο εἰς κάθε δυσχερῆ περίστασιν.

Συνεδύαζε τήν μεγάλην πολεμικήν πείραν μέ νοῦν ἐξαιρετικά ἐπινοητικόν. Τά στρατηγήματά του ἦσαν ἀνεξάντλητα. Καί πάντοτε σοφά ὑπολογισμένα. Θεωρεῖται ἰσάξιος τοῦ Καραϊσκάκη στά στρατηγικά τερτίπια. Καί ὁ ἴδιος ὁ Καραϊσκάκης σέ κάποια πολύ δύσκολη περίστασι εἶχεν ἀναφωνήσῃ:

— “Α! νᾶχα ἐδῶ τό γέρω-Νότη!

Μιλοῦσε πάντοτε βαθειά, συνετά, μετρημένα, μέ ἀλληγορίες, μέ παροιμίες, μέ μύθους. Συνήθιζε νά λέγῃ, κατακρίνοντας τήν κακή ἐκλογή τῶν συμβούλων, τῶν ὁδηγῶν, τήν ἐξῆς παροιμία: «Τή μυῖγα βάζεις κολαοῦζο; Στή χρειά θά σέ πάη!».

Ἄ Νότης προσέφερε μεγάλας ὑπηρεσίας εἰς τάς κρισιμωτέρας στιγμάς τοῦ ἀγῶνος τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος. Ἡ δρᾶσις του εἰς τό Μεσολόγγι εἶνε πασίγνωστος. Ὁλη ἡ Φρουρά τόν εἶχε μετακαλέσῃ ὡς Ἀρχηγόν. Ἐπέβαλε τούς ὄρους του. Καί ὑπῆρξεν Ἀρχηγός καθ' ὅλην τήν τελευταίαν πολιορκίαν ὄχι διότι μία τυπική πρᾶξις τόν εἶχε ἀναγνωρίσῃ τοιοῦτον, ἀλλά διότι τόν ἐπέβαλον τό κύρος του, ἡ πείρα του, ἡ γενναιότης του, ἡ πολιτική του δεξιότης καί ὁ εὐγενής του χαρακτήρ. Εἰς τήν θρυλικήν ἔξοδον τῆς φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου ἦτο Ἀρχηγός τῆς μιᾶς τῶν τριῶν φαλάγγων, τήν ὁποίαν ὠδήγησεν ὅσον ἦτο δυνατόν καλύτερον ὡς ἀποδεικνύει καί ἡ μικροτέρα σχετικῶς φθορά τήν ὁποίαν ἔπαθεν. Δικαίως γράφει ὁ Φίνλαῦ ὅτι «συνετώτερον καί ἀνδρειότερον τοῦ Νότη Μπότσαρη καί τοῦ Κίτσου Τζαβέλα ὀλίγοι ἠδύναντο νά ἐκτελέσουν τήν ἔνδοξον ταύτην καί ἐπικινδυνωδεστάτην ἔξοδον».

Ἄ Νότης, συνεχίζων καί μετά ταῦτα τήν πολεμικήν του δρᾶσιν, ἐτραυματίσθη σοβαρῶς εἰς τήν μάχην τοῦ Διστόμου καί ἀπεσύρθη, ἐβδομηκοντούτης τότε ὢν, τοῦ ἐμπολέμου βίου. Συνέπραξεν ἐν τούτοις τό 1829 πρὸς ἐκπολιόρκησιν τῆς Ναυπάκτου, εἰς τήν ὁποίαν καί ἐγκατεστάθη μετά τοῦ πλείστου μέρους τῶν Σουλιωτῶν μετά τήν ὀριστικήν της ἀπελευθέρωσιν. Λαβὼν ἐπί Ὄθωνος τόν βαθμόν τοῦ Ὑποστρατήγου, ἔζησε, τιμῶμενος ὑπὸ πάντων, μέχρι τοῦ 1841, ὁπότε ἀπέθανεν εἰς τήν

Ναύπακτον, ἄγων ἡλικίαν 85 ἐτῶν. Ἐτάφη εἰς τό ἐκεῖ Νεκροταφεῖον τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, ἡ δέ Κοινότης Ναυπάκτου, ἀποτίουσα φόρον τιμῆς καί εὐγνωμοσύνης, ἐνετοίχισεν εἰς τόν φερώνυμον Ναόν κατά τάς περυσινάς ἑορτάς τῆς Ἐκατονταετηρίδος μαρμαρίνην πλάκα εἰς αἰώνιαν μνήμην τοῦ γηραιοῦ πολεμάρχου τοῦ Σουλίου καί ἡρωϊκοῦ προμάχου τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας.

Ὁ κορυφαῖος τῆς γενεᾶς τῶν Μποτσαραίων, ὁ κορυφαῖος τοῦ γένους τῶν Σουλιωτῶν ὑπῆρξεν, ἀναμφισβητήτως, ὁ Μάρκος. Εἰς αὐτόν εἶχε συμπυκνωθῆ τό δριμύτερον ἀπόσταγμα τῆς Σουλιώτικης εὐψυχίας. Εἰς αὐτόν εἶχε κυβισθῆ ἡ Μποτσαρέϊκη εὐγένεια, πολιτικότης καί ἀνδρεία.

Ὁ Σουλιώτης ποιητής Χρῆστος Χρηστοβασίλης τό ἐκφράζει ἐπιγραμματικά μέ τό λιτό του δίστιχο:

«Καί στήν πανένδοξη γενιά τῶν Μποτσαραίων ὄλων
Ὁ πειδὸ μέγας Μπότσαρης, ὁ πειδὸ τρανός Σουλιώτης!»

Ὁ Μάρκος ἔχει καταλάβη πλέον ἢ δικαίως, πλέον ἢ ἐπαξίως μίαν ἀπό τάς πρώτας θέσεις εἰς τό πάνθεον τῶν ἡρώων τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας. Ἀποτελεῖ προσωπικότητα σπανίων ἀρετῶν. Δέν ἦτο μόνον ἔξοχος στρατηγικός νοῦς, δέν ἦτο μόνον δεξιότατος πολιτικός καί διπλωμάτης, δέν ἦτο μόνον ἀπτόητος ἦρωας, δέν ἦτο μόνον ἀφιλοκερδῆς ἀγωνιστής, ἦτο ἀκόμη ἀνώτερος ἄνθρωπος μέ εὐγενέστατα αἰσθήματα εἰς τήν καρδίαν, μέ ὑψηλότατα φρονήματα εἰς τήν ψυχήν. Ὁ Μάρκος δέν ἔδρα μόνον ἀλλά καί διενοεῖτο. Ὁ Μάρκος δέν ἐξετέλει μόνον ἀλλά καί ἐδημιούργει. Ἐάν δέ ἦτο δριμύς καί τραχύς ἐν πολέμῳ ἦτο ἄλλον τόσον ἀβρός καί τρυφερός ἐν εἰρήνῃ. Ὀλίγοι ἴσως γνωρίζουν ὅτι ὁ Μάρκος ἦτο φύσις ποιητική, ρωμαντική, ὄνειροπόλος. Τόσαι πράξεις του, τόσαι στάσεις του τό μαρτυροῦν! Τό ἰδανικόν τῆς ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως τόν ἐνέπνεε βαθύτατα. Καί τό συνέχεε, τό συνήλωνε, τό συνέπλεκε μέ τό ἰδανικόν τῆς ἀναστάσεως τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ. Ἦτο ὀραματιστής, ἦτο ὀπτασιαστής. Ἐβλεπε μίαν Ἑλλάδα ἐνδοξον, λαμπράν, ἀκτινοβόλον μέ μεγάλους ἄνδρας καθὼς ἐκεῖνοι τῆς ἀρχαιότητος τῶν ὁποίων ἐγνώριζε τά ὀνόματα, τῶν ὁποίων ἐθαύμαζε τάς πράξεις, τῶν ὁποίων ἠσθάνετο τό μεγαλεῖον. Συχνάκις ἀνέφερε τοὺς μεγάλους ἄνδρας τῆς ἀρχαιότητος καί τάς ἐξόχους πράξεις των ὅταν ἤθελε νά παραδειγματίσῃ, ὅταν ἤθελε νά φρονηματίσῃ τοὺς συντρόφους του, τοὺς φίλους του. Καί οἱ λόγοι του ἔκαμναν πάντοτε βαθεῖαν ἐντύπωσιν. Ἀναφέρεται ὅτι μεγάλην αἰσθησιν εἶχε κάμη λόγος του περί καταφρονήσεως τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν καί περί τοῦ πρὸς τήν πα-

τρίδα ἔρωτος, τόν ὁποῖον εἶχεν ἐκφωνήση, διερχόμενος ἐκ Μεσολογγίου, ἐνώπιον τῶν συνεδριαζόντων ἐκεῖ ἀντιπροσώπων τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος.

Καί δέν εἶχε μόνον ζωηράν φαντασίαν ὁ Μάρκος εἶχε καί σκέψιν πολιτικήν βαθεῖαν καί θετικήν. Εἶχε συλλάβη τό σχέδιον τῆς ἰδρύσεως μεγάλου Ἑλληνοαλβανικοῦ Κράτους καί ἐπίστευεν εἰς αὐτό. Διά τούς γνωρίζοντας τήν γενικήν καί τήν τοπικήν κατάστασιν τῶν χρόνων ἐκείνων τό πολιτικόν τοῦτο σχέδιον τοῦ Μάρκου δέν ἦτο ἄμοιρον μεγαλοφυΐας καθώς δέν ἦτο ἄμοιρον δυνατότητος. Πρός ἐφαρμογήν τοῦ σχεδίου του κινούμενος εἶχε ἀρχίσῃ, ὅταν εὕρισκετο εἰς Ἀγκῶνα τῆς Ἱταλίας, τήν σύνταξιν Ἑλληνοαλβανικοῦ Λεξικοῦ.

Ἐν τῇ Σουλί τῷ 1790. Ἦτο μετρίου ἀναστήματος, μᾶλλον κοντός, καστανός, γλυκύς μέ μεγάλα ἐκφραστικά μάτια προδίδοντα εὐφυΐαν, καλωσύνην καί ὄνειροπόλον διάθεσιν. Ὁ ἔθνομάρτυς καλόγερος Σαμουήλ τόν εἶχε διδάξῃ τά πρῶτα γράμματα καί τοῦ εἶχεν ἐμπνεύσῃ τόν σφοδρόν ἔρωτα τῆς ἐλευθερίας καί τόν ἱερόν ζῆλον τῆς μιμήσεως τῶν μεγάλων ἀνδρῶν. Τοῦ μετέδωσε τό ἔνθεον καί προφητικόν πνεῦμά του. Ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων ἠσχίθη συγχρόνως, ἐν μέσῳ τῶν περιπετειῶν τῆς οἰκογενείας του καί τῆς πατρίδος του, εἰς τήν περιφρόνησιν τῶν κινδύνων, εἰς τήν χρῆσιν τῶν ὄπλων, εἰς τήν τέχνην τοῦ πολέμου. Ζήσας κατόπιν ἐπί πολλά ἔτη εἰς τήν Αὐλήν τοῦ Ἀλῆ-πασσᾶ, εἰς τήν Κέρκυραν, εἰς τήν Ἱταλίαν, εἰς τόν Γαλλικόν στρατόν, ἐπλούτισε τās γνώσεις του, ἠῤῥησε τήν πείραν του, ἠῤῥυνε τό ἐγώ του, ἐκαλλιέργησε τόν ἀνθρωπισμόν του. Κατά τās ἀποδημίας του αὐτάς εἶχε μάθη ἀρκετά Ἱταλικά.

Τό στάδιόν του ὑπῆρξε βραχύ ἀλλά μεστόν μεγάλης δράσεως. Δύναται νά λεχθῇ ὅτι τό στάδιόν του τό ἐπίσημον ἤρχισε μέ τόν διορισμόν του ὑπό τοῦ Ἀλῆ ὡς διοικητοῦ τοῦ Κακολάκου τό 1815. Τό 1820-21 ἐπέτυχε τήν μεγάλην του ἀνάδειξιν ὡς πολεμικός Ἀρχηγός τῆς ἐπιθετικῆς φάλαγγος τῶν Σουλιωτῶν ἐν Ἠπείρῳ. Ἐπετέλεσε τότε μεταξύ Ἄρτης καί Ἰωαννίνων πραγματικούς ἄθλους περί τῶν ὁποίων ὠμιλήσαμεν ἀνωτέρω. Τό 1822 μεσουρανεῖ εἰς τήν ὑπεράσπισιν τοῦ Μεσολογγίου κατά τήν πρώτην πολιορκίαν του. Πολιτευθεῖς δεξιώτατα τόν Ὁμέρ-Βρυώνην κατάρθρωσε νά χρονοτριβῆσῃ μέχρις ὅτου κατέφθασαν αἱ ἀναμενόμεναι ἐνισχύσεις. Καί τότε, καθώς λέγει τό Δημοτικό τραγοῦδι:

«... Ὁ Μάρκος ἀποκρίθηκε μέ τό σπαθί στό χέρι
Στήν πόρτα τᾶχω τά κλειδιά τοῦ Κάστρου κρεμασμένα
κι' ἄν εἶσαι ἄξιός καί καλός ἔλα ξεκρέμασέ τα!»

Τό 1823 διωρίσθη Ἀρχιστράτηγος τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος. Καί ὀλίγον

κατόπιν ἐξεκίνησε γιά τό Καρπενῆσι, γιά τόν θάνατον, γιά τήν ἀθανασίαν. Ἦτο τότε 33 μόνον ἐτῶν.

Ὁ Μάρκος Μπότσαρης εἶνε ἀπό τούς ὀλίγους στρατηγούς τοῦ Ἀγῶνος διά τήν στρατηγικήν ἀξίαν, διά τήν προσωπικήν ἀνδρείαν, διά τήν πολιτικήν σύνεσιν, διά τήν ψυχικήν εὐγένειαν, διά τήν εὐθύτητα τοῦ χαρακτῆρος, διά τήν μοναδικήν ἀνιδιοτέλειαν τοῦ ὁποίου δέν ὑπάρχει ἀντίθετος, δέν ὑπάρχει δευτέρα γνώμη. Εἶνε ὁ ἄψογος, εἶνε ὁ ἀσκίαστος, εἶνε ὁ πάλλευκος Ἀρχηγός. Ἴσως διότι ἐθυσιάσθησαν ἑνωρίς, προτοῦ τά ἐμφύλια πάθη τούς παρασύρουν εἰς τήν ἀμαυρωτικήν δίνην των, ὁ Μάρκος Μπότσαρης καί ὁ Ἀθανάσιος Διάκος παρέμειναν οἱ ἀγνότεροι ἥρωες τοῦ 1821. Ὁ φωτιστέφανός των ἔχει ἀπέραντον, ἔχει ἀχραντον, ἔχει ἀγγελικήν αἴγλην.

Ὅσοι ὠμίλησαν καί ὄσοι ἔγραψαν διά τόν Μάρκον Μπότσαρην, σύγχρονοί του καί μεταγενέστεροι, ἐξεφράσθησαν μέ τόν μεγαλύτερον σεβασμόν, μέ τήν βαθυτέραν εὐλάβειαν.

Ὁ Δεσπότης τῆς Ἀρτης Πορφύριος, πού εἶχε γνωρίση καλά ὅλους τούς στρατηγούς τοῦ 1821, ἔλεγε πῶς ὁ Μάρκος ἦταν «γεννημένος στρατηγός».

Ὁ Καραϊσκάκης ἐξετίμα τόν Μάρκον ἀπεριορίστως. Τόν εἶχε θαυμάση εἰς τάς ἐπιχειρήσεις τῆς Ἀρτης τοῦ 1821. Καί ἔλεγε:

«Σάν τόν Μάρκο ἦρωα δέν ξαναγεννάει μάνα!».

Χαρακτηριστικόν εἶνε ἕνα ἄλλο ἀνέκδοτον τοῦ Καραϊσκάκη. Εὐρίσκοντο στρατοπεδευμένοι μέ τόν φίλον του στρατηγόν Βαγγέλην Κοντογιάννην εἰς τόν Ζυγόν τοῦ Μεσολογγίου ὀλίγας ἡμέρας πρό τῆς ἐξόδου. Εἶπε ὁ Καραϊσκάκης στό φίλο του:

— Καπετάν Βαγγέλη, τό βλέπω πῶς θά γίνω Ἀρχιστράτηγος τῆς Ρούμελης.

— Πῶς τό ξέρεις;

— Ἀπ' τούς καπετάνιους τῆς Ρούμελης ὄσοι ἀπόμειναν ὄλοι τους εἶνε γεροκούσαλα. Ὁ γυιός τοῦ Ἀνδρούτσου πάει - τόν ἔφαγαν οἱ καλαμαράδες. Ὁ Μάρκος σκοτώθηκε. Δέ μένει ἄλλος κανέννας...

— Καλά μά ὁ Μάρκος ἦταν καλύτερος ἀπ' τήν ἀφεντιά σου;

— Ὁ Μάρκος ἦτανε τρανός! Εἶχε νοῦ πού δέν τόν εἶχε ἄλλος, εἶχε καρδιά λιονταριοῦ καί γνώμη δίκαια σάν τοῦ Χριστοῦ. Οὔτε τό δάχτυλό του δέν τοῦ φτάνουμε!»

Ἐξ ἴσου ἐθαύμαζαν καί ἐξεθείαζαν τόν Μάρκον οἱ ἐχθροί.

Ὁ Ἀλῆ-πασσᾶς εἶχε προείπη ὅταν ὁ Μάρκος εὐρίσκετο ἀκόμη ἄσημος

νεανίας εις τήν Αὐλήν του: «Αὐτός ἐκεῖ ὁ ἀμίλητος θά φάγη πολλήν Τουρκιά!»

Ὁ γηραιός Ἀλβανός Χασάν-Ἀρουν ἔλεγε διά τόν Μάρκον εις τόν Χουρσίτ-πασσᾶν:

«Ἄν αὐτός ὁ ἄνθρωπος ἦτο Μουσουλμάνος θά ἐπιστεύαμε πῶς ὁ προφήτης Ἀσρέτ-Ἀλῆς ἐπανῆλθε στή γῆ!»

Ὁ δέ Μουστάμπεης, ὅταν οἱ Τοῦρκοι ἐξέθαψαν τά ὀστᾶ τοῦ Μάρκου στό Μεσολόγγι, εἶχε διατάξῃ νά τά ξαναθάψουν εὐθύς ἀμέσως καί ἐξεφώνησαν ἐπί τοῦ τάφου του λόγον, ὁ ὁποῖος ἐτελείωνε μέ τήν ἀναφώνησιν: «Αἶ ὀρέ Μάρκο! ἤθελα νά εἶχα τήν παλληκαριά σου ἀλλ' ὄχι καί τή θρησκεία σου!»

Οἱ ξένοι ἐξήντησαν πᾶσαν ἔκφρασιν θαυμασμοῦ προκειμένου περί τοῦ Μάρκου.

Ὁ Ἑλληὴν πρόξενος Εὐγ. Γεμενῆς εις τό σύγγραμμά του «La Grèce Moderne» γράφει σχετικῶς:

«Ὁ Μάρκος μόνον ἀνταπεκρίθη πλήρως εις τήν προσδοκίαν τῶν ξένων ποῦ ἐπολεμοῦσαν εις τό πλευρό του καί ἐπραγματοποίησε τόν τύπον ποῦ αὐτοῖ ὠνειρεύθησαν... Ἡ μαρτυρία τῶν ξένων δικαιολογεῖ τήν ἐπωνυμίαν τοῦ Λεωνίδα, ἡ ὁποία ἀπεδόθη εις τόν Μάρκον».

Ὁ Ἐδουάρδος Μπλάκιερ, μέλος τοῦ Ἑλληνικοῦ Κομιτάτου τοῦ Λονδίνου γράφει:

«Ὁ Μάρκος Μπότσαρης ἦτο προικισμένος μέ ὄλας τάς ἀρετάς, ποῦ μπορεῖ ἓνας ἄνθρωπος νά ἐπιτύχη καί αὐταῖ ἦσαν εις αὐτόν ἐξυψωμένοι ἀπό μίαν ἀπλότητα χαρακτήρος, ὁμοίαν τῆς ὁποίας δέν βρῖσκει κανεῖς παρά στούς μεγάλους ἄνδρας τοῦ Πλουτάρχου. Ἀπό τά νεανικά του ἀκόμη χρόνια ὑπῆρξεν ἡ ἐλπίς καί ἔπειτα ὁ θαυμασμός τοῦ τόπου του ὡς πολίτης, ὡς πατριώτης, ὡς στρατιώτης».

Ὁ Μένδελσον Βαρθόλδι δίδει τόν ἐξῆς χαρακτηρισμόν τοῦ Μάρκου:

«Οὐδεὶς εἶχε τήν ἀφιλοκερδῆ αὐτοῦ ἀφοσίωσιν ὑπέρ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνος, οὐδεὶς τήν δραστηριότητα αὐτοῦ, οὐδεὶς τήν ἐπί τοῦ πεδίου τῆς μάχης γενναιότητα».

Πανθομολογουμένη εἶνε ἡ ἄκρα δικαιοσύνη τοῦ Μάρκου. Ὁ Γεμενῆς διηγεῖται χαρακτηριστικόν ἐπεισόδιον. Ἐνας Σουλιώτης καπετάνιος εἶχεν ἀρπάσῃ αὐθαιρέτως ἓνα πρόβατον. Ὁ τσοπάνης τόν ἐσκότωσεν. Οἱ ἄλλοι Σουλιῶτες ἤθελαν νά ἐκτελέσουν ἀμέσως ἐπί τόπου τόν τσοπάνην. Ὁ Μάρκος ἐπενέβη, τοῦ ἔσωσε τήν ὥραν ἐκείνην τήν ζωὴν καί τήν νύκτα τόν ἐφυγάδευσε. Συγχρόνως τόν ἀπεζημίωσε διά τήν ἀξίαν τοῦ προβάτου.

Πανθολογουμένη ἐπίσης εἶνε ἡ εὐθύτης τοῦ χαρακτήρος του. Ὁ Κολο-

κοτρώνης διηγείται ότι συνήτησε διά πρώτην φοράν τόν Μάρκον εἰς τά 1814 ὀλίγον προτοῦ ἀρχίσῃ μία μάχη μεταξύ Ἑγγλων καί Γάλλων. Ὁ Κολοκοτρώνης ἦτο μέ τούς Ἑγγλους. Οἱ Σουλιῶτες μέ τούς Γάλλους. Μόλις τούς εἶδεν ἀπό μακρυά ἐφώνησε τόν ἀρχηγόν τους, ποῦ δέν τόν ἐγνώριζεν ἀκόμη, καί τόν ἐκάλεσε πρός συνάντησιν. Ὁ Μάρκος τοῦ ἀπήντησε:

— «Πῶς θέλεις νά προδώσω τήν ὑπόθεσι ποῦ ὠρκίσθηκα νά ὑπηρετήσω; Ἄς μείνῃ ὁ καθένας στή θέσι του. Ὅταν σταματήσουν τά τουφέκια, τότε θά φιληθοῦμε!»

Ὁ Κολοκοτρώνης ἐξετίμησε τήν πίστιν τοῦ Μάρκου καί μετά τήν μάχην τόν ἔκαμεν ἀδελφοποιτόν.

Διά τήν ἀγαθότητα τῆς καρδιάς του, τήν εὐσπλαγχίαν του καί τόν ἀποτροπιασμόν πάσης ὠμότητος διηγοῦνται πολλά. Θά ἀναφέρω δύο μόνον χαρακτηριστικά περιστατικά:

Εἰς τήν μάχην τῶν Πέντε πηγαδίων εἶχον φονευθῆ 280 Τοῦρκοι. Τά παλληκάρια τοῦ Μάρκου, μεθυσμένα ἀπό τήν χαράν τῆς νίκης, ἠθέλησαν νά στήσουν τρόπαιον μέ τά κεφάλια τῶν ἐχθρῶν. Ὁ Μάρκος ἀπηγόρευεν αὐστηρῶς τήν βαρβαρότητα ἐκείνην. Καί, θεοσεβῆς καθῶς ἦτο, ἐπέβαλεν εἰς τά παλληκάρια του ἀντί ἄλλου τροπαίου νά ψάλλουν ὄλοι ἐν χορῶ καί μεγαλοφώνως τό τροπάριον «Σῶσον κύριε τόν λαόν σου...»

Εἰς τά 1822 εἶχε συναντηθῆ ὁ Μάρκος μέ τόν Κολοκοτρώνην εἰς τήν Κόρινθον. Ὁ πρῶτος ἦτο ἀπλούστατα ντυμένος μέ τό γαλάζιο γιλέκο του καί τήν ἄσπρη φλοκάτα. Ὁ δεύτερος εἶχε πλούσια ἄρματα καί στολίδια ἀπό τήν ἄλωσι τῆς Τριπόλεως. Ἡ ἀντίθεσις ἦτο τόσον χτυπητή ὥστε ὁ Κολοκοτρώνης ἠναγκάσθη νά παρουσιασθῆ τήν ἄλλη μέρα ντυμένος ἀπλά καθῶς καί ὁ Μάρκος. Ὁ Κολοκοτρώνης τόν ἐπαινοῦσε γιά τήν παλληκαριά του. Ὁ Μάρκος κοκκίνησε σάν κορίτσι. Καί κάποια στιγμή εἶπε τοῦ Κολοκοτρώνη:

— Ἄδερφέ, γιατί στήν Τριπολιτσά νά γίνουιν τόσα κακά ποῦ κακοϋσταίνουιν τόν ἀγῶνα μας; Ἄντί νά θυσιασθοῦν τόσες ἀδύνατες ψυχές, γυναῖκες καί παιδιά καί γέροι, δέν ἦτανε καλύτερα νά τούς στείλετέ στήν Πάτρα καί στά Μοθοκόρωνα, ὅπου οἱ κλεισμένοι Τοῦρκοι θά σῶνανε πειό γλήγορα τίς τροφές τους κ' ἡ Εὐρώπη δέ θά μᾶς ἔριχνε τόσες κατηγορίες;

Ὁ Μάρκος ὡς οἰκογενειάρχης, ὡς σύζυγος, ὡς πατέρας, ἦτο στοργικός καί τρυφερός. Εἶχε νυμφευθῆ στήν Κέρκυρα τό 1810 τή Χρυσοῦλα, κόρη τοῦ ἄρματωλοῦ τῆς Πρεβέζης Χρηστάκη Καλόγερου καί εἶχεν ἀποκτήσῃ τρία παιδιά. Τόν Δημήτριον, κατόπιν στρατηγόν καί ὑπουργόν τῶν Στρατιωτικῶν, τήν Βασιλικήν καί τήν ὠραιότατην Αἰκατερίνην ἢ Ρόζαν, σύζυ-

γον ἔπειτα τοῦ στρατηγοῦ Καρατζᾶ. Ὄταν ἡ οἰκογένειά του ἐπανῆλθεν ἀπό τήν αἰχμαλωσίαν, ἀνταλλαγεῖσα μέ τά χαρέμια τοῦ Χουρσίτ, τήν συνήνητησεν δι' ὀλίγας ἡμέρας εἰς Κόρινθον καί ἀμέσως τήν ἔστειλεν εἰς Ἄγκωνα τῆς Ἰταλίας πλησίον τοῦ ἐπισκόπου Ἰγνατίου. Ἀποχαιρετῶν τήν γυναῖκα του ὁ Μάρκος τῆς εἶπε: «Ὄταν γίνῃ εἰρήνη θά εἶμαι ὀλημέρα μέ σένα, ἀλλά τώρα ποῦ εἶνε πόλεμος θέλω νά εἶμαι μόνον μέ τήν πατρίδα!» Ὁ Πουκεβίλ γράφει ὅτι ὁ Μάρκος ἐδάκρυσεν ἀπό τήν συγκίνησίν του ὅταν ἤκουσεν ὅτι οἱ Ἑλβετοὶ ἀπεφάσισαν νά εἰσαγάγουν τά τέκνα του δωρεάν εἰς Λύκειον. Καί περιγράφει περαιτέρω τήν αἰσθηματικήν καί ποιητικήν φύσιν τοῦ Μάρκου, ὁ ὁποῖος τό βράδυ, ἐνώπιον τῆς πυρᾶς τοῦ στρατοπέδου, εἰς τάς ὑπωρείας τοῦ γραφικοῦ Ἀρακύνθου τῆς Αἰτωλίας, ἔπαιζε τήν λύραν του περιπαθῶς, ἐνθυμούμενος τό Σοῦλι του, τή Χρυσούλα του, τά τέκνα του...

Ὅσον τρυφερός ὅμως καί ἄν ἦτο ὁ Μάρκος κάθε ἄλλο αἶσθημα ὑπεχώρει μπροστά εἰς τήν φιλοπατρίαν του καί τό στρατιωτικόν του καθήκον. Ἐπρεπε νά εἶνε πολύ φιλόπατρις καί πολύ μεγαλόψυχος διὰ νά συγχωρήσῃ τόσον προθύμως τόν φονέα τοῦ πατρός του Γῶγον Μπακόλαν ἐναντίον τοῦ ὁποίου εἶχεν ὀρκισθῆ ἑκδίκησιν. Συνητηθήσαν κατά τήν ἐκστρατείαν τῆς Ἄρτης ἐνώπιον τοῦ Μαυροκορδάτου. Ὁ Μάρκος ἐσήκωσε μιά μεγάλη πέτρα καί τήν ἄφησε νά πέσῃ:

— Κάτω ἀπ' αὐτή τήν πέτρα θάβω τό μῖσος μου, εἶπε, ὅταν ἡ πατρίς ἐλευθερωθῇ ξαναβρίσκουμε τούς λογαριασμούς μας. Τώρα σ' ἔχω πατέρα!» Καί τοῦ φίλησε τό χέρι...

Τόσον εἰλικρινής δέ ἦτο ἡ παραχωρηθεῖσα συγγνώμη ὥστε καί ὅταν μετά τήν φονικήν μάχην τοῦ Πέτα κατηγορήθῃ ὁ Γῶγος ἐπί ἀπιστία καί συνεννοήσῃ μέ τούς ἐχθρούς, ὁ Μάρκος δέν ἠθέλησε νά τόν κατηγορήσῃ. «Ἄν εἶναι αἷτιος ἄς ὀψεται!» εἶπε μόνον...

Τέλος, τό πασίγνωστον ἐπεισόδιον τοῦ διπλώματος τῆς Ἀρχιστρατηγίας του μαρτυρεῖ εὐγλώττως, ὅσον ὅλα τά ἄλλα μαζί, περί τῆς εὐγενοῦς ὑψηλοφροσύνης καί τοῦ ἀκράτου πατριωτισμοῦ τοῦ ἀνδρός. Μόλις ἠγέρθησαν ἀντιζηλῖαι, ἔβγαλε τό δίπλωμα ἀπό τό σελάχι του, τό ἐφίλησεν εἰς ἔνδειξιν σεβασμοῦ πρὸς τήν Κυβέρνησιν καί τό ἔσχισε λέγων μέ τήν πλέον μετριοπαθῆ αὐτοπεποιθήσιν:

— Ὅποιος εἶνε ἄξιος παίρνει τό δίπλωμα μέ τό σπαθί του ἀπ' τά χέρια τοῦ Σκόντρα πασσᾶ!...»

Καί ὄντως ἔλαβε μετ' ὀλίγας ἡμέρας ἐντός τοῦ Τουρκικοῦ στρατοπέδου τοῦ Καρπενησίου, ἐγγύτατα τῆς σκηπῆς τοῦ Σκόντρα πασσᾶ, τό ἐπισημότατον δίπλωμα τῆς ζωῆς, τό δίπλωμα τοῦ ἡρωϊκοῦ θανάτου.

Δέν ἐπιτρέπει ὁ χρόνος διά ν' ἀσχοληθῶ ἱστορικῶς μέ τό τολμηρόν στρατηγικόν σχέδιον τοῦ Μάρκου καί μέ τήν τολμηροτέραν ἐκτέλεσίν του, ποῦ ἔσωσαν τότε τήν Δυτικὴν Ἑλλάδα. Ἀλλά τόσον αὐτά ὅσον καί αἱ λεπτομέρειαι τῆς ἡρωϊκῆς ἀτομικῆς του δράσεως, τοῦ πρώτου τραυματισμοῦ του καί τέλος τοῦ ἐνδόξου θανάτου του, εἶνε εἰς ὄλους γνωστά. Ποῖος ἀπό ἡμᾶς δέν ἔχει ἀποστηθίσῃ ἀπό τά θρανία τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου τήν θυελλώδη νυκτερινήν ἔφοδον τοῦ Μάρκου κατὰ τοῦ τουρκικοῦ στρατοπέδου τοῦ Καρπενησίου καί ποῖος δέν ἐδάκρυσε μέ τόν πόνον ὅλης τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1823 ὅταν ἔφθασεν εἰς τήν στιγμὴν τῆς ἡρωϊκῆς θυσίας τοῦ σεμνοτέρου, τοῦ ἀγνοτέρου, τοῦ ἀξιωτέρου στρατηγοῦ τοῦ Ἱεροῦ μας Ἀγῶνος;

Ὀλιγώτερον γνωσταί εἶνε ἴσως αἱ προαισθήσεις μέ τάς ὁποίας ὁ ἦρωας ἐβάδιζεν πρὸς τόν Γολγοθᾶν τῆς δόξης του. Εἰς τόν δρόμον του εἶχε συναντήσῃ ἓνα μικρὸ ἐξωκλήσι. Εἰσήλθε προσηχηθῆ κατανυκτικῶς. Ὅταν ἔφευγεν ἔδωκεν εἰς τόν παριστάμενον ἱερέα πολλά γρόσια καί τοῦ εἶπε νά τά μοιράσῃ εἰς τοὺς πτωχοὺς διά τήν ψυχὴν τοῦ Μάρκου Μπότσαρη. Ὁ ἱερεὺς ποῦ δέν τόν ἐγνώριζε ποῖος εἶνε, κατετρόμαξε καί τόν ἠρώτησε περίλυπος:

— Τί; πέθανε ὁ Μάρκος Μπότσαρης;

— Ὅχι! ἀπήντησεν ὁ Μάρκος. Πηγαίνει γιά νά πεθάνῃ!...

Εἰς τό ἴδιο ἐκκλησάκι, κατὰ μοιραῖαν σύμπτωσιν, εἶχαν ἐναποθέσῃ τόν Μάρκον καί νεκρόν ὅταν τόν κατέβαζαν εἰς τό Μεσολόγγι. Ἐκεῖ προσέδραμεν ὁ ἀσθενῶν Καραϊσκάκης καί τόν ἠσπᾶσθη εἰς τό μέτωπον λέγων μέ δάκρυα εἰς τοὺς ὀφθαλμούς:

— Ἄμποτε, ἦρωα Μάρκο, κ' ἐγὼ ἀπὸ τέτοιο θάνατο νά πάω!

Εἶνε βέβαιον ὅτι ὀλίγον προτοῦ ὀρμῆς εἰς τήν ἔφοδον ὁ Μάρκος εἶχε προσευχηθῆ καί εἶχε ψιθυρίσῃ: « Ὁ Θεὸς μᾶς βλέπει καί μᾶς ὀδηγεῖ! ». Ἐπειτα εἶπε στά παλληκάρια του μέσ' στό σκοτάδι:

— Ἄν μέ χάσετε θά μέ βρῆτε στό τσαντήρι τοῦ πασσᾶ!

Μά δέν τοὺς ἐπερίμενεν ἐκεῖ! Ἐφθασεν ἕως τήν σκηνὴν τοῦ πασσᾶ, ἐξεπλήρωσε τό ὑπέρτατον χρέος του πρὸς τήν πατρίδα καί ἐπροχώρησε πολὺ πειὸ πέρα, ἐπροχώρησε πρὸς τάς οὐρανίους σκηνάς τῶν Ἀθανάτων!

Ὁ ἡρωϊκὸς θάνατος τοῦ Μάρκου Μπότσαρη εἶχε συγκινήσῃ ὅσον οὐδεὶς ἄλλος τό μαχόμενον ἔθνος ὀλόκληρον. Ἡ κηδεῖα του στό Μεσολόγγι ἦτο ἡ μεγαλοπρεπεστέρα ἡρωϊκὴ κηδεῖα τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος. Ἡ δόξα του ἀπήχησεν εὐθύς ἀμέσως εἰς ὅλον τόν πολιτισμένον κόσμον. Ποιηταὶ καί καλλιτέχναι ἀνεῦρον βαθεῖαν πηγὴν ἐμπνεύσεως, εἰς αὐτήν. Εἶνε γνωστόν τό ποίημα τοῦ Βίκτωρος Οὐγκώ, εἶνε γνωστόν τό ἄγαλμα τοῦ Ντα-

βίντ ντ' 'Ανζέρ. 'Αλλά καί πέραν τῶν ὠκεανῶν ἡ θυσία του καί ἡ δόξα του συνεκίνησαν τὰς μεγάλας ψυχάς. 'Ανεῦρον κάπου ποίημα τοῦ 'Αμερικανοῦ Χάλλεκ ἀφιερωμένον εἰς τόν Μάρκον Μπότσαρη. 'Η τελευταία του στροφή ἔλεγε:

«Μπότσαρη, ἡ 'Ελλάς σέ κατέταξε μετά τῶν ἐνδόξων ἡρώων τῆς ἀρχαιότητος. Εἰς τό τερπνόν της κλίμα δέν ὑπάρχει εὐκλεέστερον μνήμα. Διηγούμεθα τόν θάνατόν σου χωρίς λύπην διότι ἔγινες τέκνον τῆς 'Ελευθερίας καί τῆς Δόξης, διότι εἶσαι ἀπό τά ὀλίγα ἀθάνατα ὀνόματα πού ἐγεννήθησαν διά νά μή ἀποθάνουν ποτέ!»

Δέν θά σᾶς ἀναγνώσω τὰς ὠραίας στροφάς τοῦ Σολωμοῦ εἰς τόν θάνατον τοῦ Μάρκου Μπότσαρη, οὔτε τῶν ἄλλων 'Ελλήνων ποιητῶν τούς ὕμνους. Θά μοῦ ἐπιτρέψητε μόνον προτοῦ τελειώσω νά σᾶς εἰπῶ ὀλίγους στίχους, ἀπό τά ἀφθονα ἐκεῖνα δημοτικά τραγούδια μέ τά ὁποῖα, ὡσάν μέ ἄνθη ἀμάραντα, ἔρραναν ἡ ψυχὴ τοῦ 'Ελληνικοῦ λαοῦ τόν ἐνδοξόν τάφον τοῦ δημοφιλοῦς ἥρωος.

Χαρακτηριστικώτερον εἶνε τό δημῶδες ἐπίγραμμα τοῦ θανάτου του:

«Τό θάνατο τοῦ Μπότσαρη
Τοῦ ἀντρειωμένου Μάρκου
Τόν ἄκουσεν ἡ μαύρη γῆ
Δέ χόρτιασε τρεῖς χρόνους
Τόν ἄκουσαν καί τά βουνά
Κι' ὄλα τους ραγιστῆκαν
Τόν ἄκουσαν κ' οἱ οὐρανοί
Δέν ἔβρεξαν τρεῖς χρόνους!»

'Ο Μάρκος δέν ἐλησμονήθη μετά τόν θάνατόν του. Τό παράδειγμά του ἔμεινεν ὀλοζώντανο καί ὀλοδύναμο. 'Η σκέψις τῶν παλληκαριῶν σέ κάθε δύσκολη περίστασι ἀπό τήν σκιάν τοῦ Μάρκου ἐζητοῦσε βοήθειαν, ἀπό τόν τάφον τοῦ Μάρκου ἀναζητοῦσε δύναμιν καί ἐγκαρτέρησιν. Τό ἐκφράζει ὁ Β. Οὐγκώ μέ τούς στίχους του:

«... 'Ακούω στή μάχη, πού τήν πόλι γέμιζε,
Φωνές νά κράζουνε: Σκιά τοῦ Μπότσαρη
Τούς ἄμοιρους τούς 'Ελληνες προστάτεψε!...»

Μά τό μαρτυρεῖ πιστότερα καί ἐκφραστικώτερα γιά μᾶς τό πασίγνωστο δημοτικό τραγούδι, πού λέει:

«'Ο γέρω-Νότης κάθισε στοῦ Μάρκου τό κιβοῦρι
Καί λέει τραγούδια θλιβερά καί παραπονεμένα:

— Γιά σήκω ἀπάνω, Μάρκο μου, καί μὴ βαρυκοιμᾶσαι
 Τί ὁ Βάλτος ἐπροσκύνησε κι' ὄλο τό Ξηρομέρι
 Τό Μεσολόγγι ἀπόμεινε δέν θέ νά προσκυνήση
 Στεριᾶ τό δέρνει ὁ Κιουταχῆς κι' Ἀράπης τοῦ πελάγου».

Τό τραγοῦδι αὐτό ἐξακολουθεῖ νά εἶνε ἀπό τὰ προσφιλέστερα ἠρωϊκά τραγοῦδια τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ. Τό τραγουδεῖ ἀκόμη συχνότατα ὅταν ἐνθουσιάζεται εἰς τὰ πανηγύρια του καί εἰς τίς χαρές του. Εὐχομαί νά ἐξακουθῆσῃ νά τό τραγουδῆ μέ τόν ἴδιον πάθος, μέ τήν ἴδιον προτίμησιν καί κατά τόν ἀρξάμενον δεύτερον αἰῶνα τοῦ ἐλευθέρου ἔθνικοῦ βίου.

Θά εἶνε τοῦτο ἡ μεγαλυτέρα ἀπόδειξις ὅτι τό Ἔθνος συνεχίζει μέ ἀδιατάρακτον σταθερότητα ἐπάνω εἰς τήν τροχίαν τῶν ἱερῶν του παραδόσεων τήν δημιουργικήν του ἐξέλιξιν πρός τὰ ὑψηλότερα πεπρωμένα, διά τὰ ὁποῖα τοῦ ἤνοιξαν τόν δρόμον οἱ ἀγῶνες καί αἱ θυσίαι τέκνων τῆς πατρίδος ἐκλεκτῶν καί μεγάλων — ὁποῖοι ὑπῆρξαν μεταξύ τῶν πρώτων καί οἱ Μποτσαραῖοι!

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΟΥ ΕΠΑΧΤΟΥ

ΧΩΡΕΣ ΚΑΙ ΧΩΡΙΑ καί κάστρα ἔχουν κι' αὐτά τή μοῖρα τους καί τό ριζικό τους καθώς τᾶχουν κ' οἱ ἄνθρωποι. Καθώς ἔχουν τά πεπρωμένα τους οἱ Φυλές καί τά Ἔθνη.

Τό κάστρο τοῦ Ἐπάχτου ἦταν ἔνδοξο τρεῖς χιλιάδες χρόνια, ἀπό τήν ἐποχή ποῦ οἱ Δωριεῖς κατέβηκαν καί ναυπήγησαν ἐδῶ τά καράβια τους. Κ' ἔπειτα στόν Πελοποννησιακό πόλεμο, ποῦ ὁ Ἀθηναῖος ναύαρχος Τολμίδης ἔφερε κ' ἐγκατάστησε τούς ἀποδιωγμένους Μεσσηνίους. Δυό ναυμαχίες ἔγιναν τότε μπροστά στά θαλασσινά του τείχη. Ὁ Φορμίων νίκησε τούς Πελοποννησίους. Κι ὅταν ὕστερα ὁ Λακεδαιμόνιος στρατηγός Εὐρύλοχος ἤρθε νά κυριεύσῃ τό Κάστρο, τό βρῆκε τόσο μεγάλο πού δέν τό προσπάθησε. Τῆς ἐποχῆς αὐτῆς μνημεῖο κλασσικό κι' ἀθάνατο εἶναι ἡ περίφημη Νίκη τοῦ Παιωνίου. Τήν ἀφιέρωσαν στήν Ὀλυμπία οἱ Ναυπάκτιοι κ' οἱ Μεσσήνιοι ὅταν νικήσανε τούς Ἀκαρνανες. Καί κατόπι μήπως δέν ἦταν τό Κάστρο τοῦ Ἐπάχτου ἐπισημότατο μέσα στήν Αἰτωλική Συμπολιτεία; Ποιά μεγάλη συνέλευσι δέν ἔγινε σ' αὐτό; Καί σέ ποιό μεγάλο κίνδυνο δέν ἔθρεψεν αὐτό τίς τελευταῖες ἐλπίδες; Πόσα τράβηξε ἀπό γειτονικούς κι' ἀπό μακρινούς ἐχθρούς! Μά καί πόσα τράβηξαν κάτω ἀπ' τά ἀπόρθητα τείχη του Ἀχαιοί, Μακεδόνες, Ρωμαῖοι! Τί τυχερό πού ἦταν τότε! Ποτέ δέν ἠσύχαζε. Ποιά εἶναι ἡ καλή τύχη τῶν ἀψύχων; Νά βασανίζονται ὅσο πιό πολύ οἱ ἀνθρώπινες ψυχές ὀλόγυρα καί καταμεσῆς στήν ἀντικειμενική δική τους ἀταραξία! Ὁ μεγαλύτερος ἐχθρός ἐνός Κάστρου πρέπει νά εἶναι ἡ εἰρήνη. Στήν κατάστασί της λησμονιέται καί ρεῖει χωρίς σκοπό, χωρίς ἀξία. Ἐννοια σας, τέτοιο ἐχθρό δέν τόν γνώρισε τρεῖς χιλιάδες χρόνια τό Κάστρο τοῦ Ἐπάχτου. Ὅταν ὁ Φίλιππος ὁ Γ' μέ τούς Μακεδόνες του ἔφτανε ἀντίπερά του, ἀκούστηκε τότε μιά γλυκεῖα φωνή γεμάτη πόθο εἰρήνης κι' ἀδελφοσύνης παλμό, φωνή βγαλμένη μέσ' ἀπ' τό Κάστρο. Ἦταν ὁ Ἀγέλαος. Οἱ ἀφανεῖς ἤρωες δέν εἶναι λίγοι στίς ἱστορίες τῶν ἐθνῶν. Οἱ ἀφανεῖς πολιτικές μεγαλοφυῖες ὅμως, λίγες εἶναι. Μπόρεσε κ' εἶδε μακρῶς, μπόρεσε κ' αἰσθάνθηκε πλατειά ὁ Ἀγέλαος. Καί μπόρεσε νά τό φωνάξῃ δυνατά κι' ἀθάνατα στούς ἀλληλοσπαραγμένους Ἕλληνες. Ὁ Πολύβιος μᾶς ἔχει περισώσει τή δημηγορία του. Εἶμα-

στε ἀδελφοί, φώναξε στό Φίλιππο γιά νά τό ἀκούσουν ὅλοι. Ἐντί νά σκοτωνόμαστε μεταξύ μας, πρέπει νά ἐνωθοῦμε. Γιατί δέν κινδυνεύουμε ὁ ἓνας μας ἀπ' τόν ἄλλο. Κινδυνεύουμε ὅλοι μαζί ἀπ' τή Δύση! Σέ λίγο πλάκωσαν οἱ Ρωμαῖοι. Ὁ ἐρχομός τους ἦταν μοιραῖος. Οἱ Ἕλληνες δέν τόν σταμάτησαν. Μά ὁ Ἀγέλαος εἶχε νικήσει, ἄν ὄχι τόν ἐρχομό, τοῦλάχιστο τό μοιραῖο. Γιατί τό πρόβλεψε καί τό σάλπισε! Μ' ἓνα του λόγο εἶχε χαρίσει μιά νίκη στό Κάστρο τοῦ Ἐπάχτου. Τί κι' ἄν τό κυρίευσαν ἔπειτα ἀπό πολλές πολιορκίες οἱ Ρωμαῖοι; Εἶχαν κυριεύσει ὅλον τόν κόσμον!

Στούς βυζαντινούς αἰῶνες τό Κάστρο ποτέ δέν ξέπεσε, ποτέ δέν γνώρισε οὔτε τή λησμονιά, οὔτε τή γαλήνη. Ἐδρα τοῦ δευτέρου θέματος τῆς κυρίως Ἑλλάδος, δέσποζε σ' ὅλη τή Ρούμελη. Κι' ὅταν δέν τό χτυποῦσαν ἀπέξω ἐχθροί, τό χτυποῦσαν οἱ στασιαστές ἀπό μέσα. Κι' ὅταν οὔτε αὐτοί εἶχαν ἀνάκαρα, τότε ξεσποῦσαν οἱ σεισμοί καί τό συντάραζαν καί τό ξεθεμέλιωναν γιά νά γίνη μολόγημα τῶν Χρονογράφων καί τοῦ κόσμου ὅλου. Μά πάλι ὀρθό βρισκόταν, γερό καί ἀπόρρητο. Ἐτσι τό παράλαβαν οἱ Βενετσάνοι ὅταν ἔπεσε στά χέρια τῶν Φράγκων ἡ Πόλη. Κ' ἔτσι τό λευτέρωσε ὁ Δεσπότης τῆς Ἡπείρου. Πόσες φορές ἔγινε καί θά ξαναγίνη ἔνδοξο λάφυρο αἱματηροῦ πολέμου! Μά νά, πού γίνεται μιά φορά καί εἰρήνης λάφυρο, χαρᾶς πεσκέσι. Προῖκα γίνεται τῆς βασιλοπούλας Θάμαρ κ' ἔτσι τό παίρνει ὁ Ταραντῖνος Φίλιππος. Βασιλικό καστέλλι γράφεται στό προικοσύμφωνο κ' ἡ σημαία μέ τά κρίνα τῶν Ἀνδεγαυῶν κυματίζει πολλές δεκαετηρίδες στά περήφανα μεντένια του. Οἱ Ἀρβανίτες φύλαρχοι τήν κατέβασαν. Οἱ Βενετσάνοι διώξαν τους Ἀρβανίτες. Στόν Αὐτοκράτορα τῆς Πόλης πῆγε πάλι. Μά ξανά στούς Βενετσάνους τό πούλησε — πεντακόσα δουκάτα! Ἐπεσμός. Βασίλεια πού ἀρχίζουν νά πουλᾶνε τά κάστρα τους πολλή ζωή δέν ἔχουν. Ὅμως τά κάστρα τί τά μέλλει; Φρουρά φτάνει νάχουν κι' ἄς μιλάει ὅποια γλῶσσα θέλει! Σημαία φτάνει νά κυματίζει στόν ψηλότερο πύργο τους κι' ἄς ἔχει ὅποιο καί νᾶναι χρῶμα! Πόλεμοι φτάνει νά γίνονται κάτω ἀπό τά τείχη τους κι' ὁ ἰσχυρότερος θᾶναι πάντα ὁ νικητής! Νά ζοῦνε θέλουν τά κάστρα καί χωρίς πόλεμο δέν ἔχουν ζωή. Ποιός θά νικήσῃ δέν τά νοιάζει.

Τάχα γιατί τό Κάστρο τοῦ Ἐπάχτου ἔχθρα νά πιάσῃ μέ τους Βενετσάνους; Ἐπειδή τ' ὀμόρφησαν; Ἐπειδή τό ἰσχυροποίησαν; Ἐπειδή τῶκαναν πειό ξακουστό καί τῶδωκαν μερικούς αἰῶνες ἀκόμα ζωῆς καί δόξας; Ὅχι, ποτέ δέν τ' ἄκουσα τό Κάστρο, οὔτε ὅταν βουίξει ὁ βοριάς στίς ἄδειες κανονοθυρίδες τῆς τάπιας, οὔτε ὅταν παφλάζει τό κῦμα στά κουφοθέμελα μουράγια, ποτέ δέν τᾶκουσα νά μιλάει ἐχθρικά γιά τους Βενετσά-

νους, μά ούτε για τούς Τούρκους, ούτε για τούς Καταλάνους. "Όλοι έχυσαν τό αίμα τους για νά τό κάνουν πειό ένδοξο και πειό ξακουσμένο. Αύτοί έφυγαν και πάνε. Αυτό μένει στοιχειωμένο άπ' τό αίμα έχθρών και φίλων. Αίμα ανθρώπινο! Πρέπει νά ξέρη κανείς νά τά ψυχολογήση τ' άψυχα. Δέν έχουν τήν εύμετάβολη ψυχολογία τών έμφύχων. Κάποτε μου πέρασε ή ιδέα πώς ψυχολόγησα βαθειά τό Κάστρο του Έπάχτου.

Ήρθαν οι Τούρκοι νά τό πάρουν άπ' τούς Βενετσάνους. Και ξανάρθαν. Και ξανάρθαν. Πασσάδες και βεζύρηδες και καπουτάν-πασσάδες. Άπό στεριά κι' άπό θάλασσα. Ποτάμι χύθηκε τό αίμα. Έβαψε ο γιαλός. Τό Κάστρο δέν έπεφτε. Τρίτη φορά ήρθε ο Σουλτάνος Βαγιαζίτ μοναχός του. Κι' ο βενετσάνος προβλεφτής τό παράδωσε. Δέ μπορούσε νά τό κρατήσει άλλο. Ο ναύαρχος Λωρεδάνος ειχε πνιγή. Ο Γριμάνης έφυγε. Ο Νταουδ-πασσάς άγκυροβόλησε στόν κόλπο του Έπάχτου. Κι' ο βενετσάνος προβλεφτής παραδόθηκε. Ζουάνο Μόρη τόν έλεγαν.

Τί καλά που τό πήραν οι Τούρκοι! Ποιός ξέρει τάχα, άν δέν τώχαν παρμένο κι' άν στ' όχυρό λιμάνι του δέν φώληαζαν οι φούστες τών Άλτζερίνων κουρσάρων, ποιός ξέρει άν θά ξυπνούσε τόσον σύγκαιρα ο φόβος τής Εύρώπης; Ποιός ξέρει άν θά γινότου η ναυμαχία του Έπάχτου; Ποιός ξέρει άν θά ύπήρχε ο Δόν-Ζουάν στην ιστορία αυτών τών θαλασσών κι' αυτών τών Κάστρων;

Έδωσε τ' όνομά του στη μεγαλύτερη ναυμαχία του μεσαιώνα κ' εκλεψε τή δόξα της. Άνατολή και Δύση κόμπο δέθηκαν στού Έπάχτου τό Κάστρο. Ο Σταυρός και τό Μισοφέγγαρο στάθηκαν δεξιά του κι' άριστερά του. Η Μέκκα και ή Ίερουσαλήμ τώβαλαν στη μέση και του άντιφέγγισαν όλη τους τή δόξα. Έλαμψε άπό αιώνια χαρά όταν τά κανόνια βροντούσαν, οι γαλέρες βούλιαζαν και τ' ανθρώπινο αίμα, κόκκινο κι' άπ' τίς δυό μεριές, έβαψε τή θάλασσα. Όταν οι χριστιανοί νίκησαν δέν πρόσθεσε καθόλου άλλη χαρά στην αιώνια χαρά του!

Μά ή Βενετιά δέν τό ξέχασε. Τό ξαναπήρε άπ' τούς Τούρκους. Κι' όταν οι Τούρκοι ήρθαν νά τό ξαναπάρουν έγινε κι' άλλος πόλεμος τρανός. Ο τελευταίος!

Τί άτυχοι έπειτα καιροί! Παραδομένο μέ συνθήκη άπ' τή Βενετιά στό Σουλτάνο, πέφτει έναν αιώνα σε ιστορικό λήθαργο. Δέν ζή. Καλά, δέν πολεμούν οι άνθρωποι; Δέν πεινούν; Δέν φιλοδοξούν; Δέν αύγατίζουν; Δέν έχουν βασιλιάδες πειά; Παράξενο!

Και φτάνουμε στό 21. Τά κιτρινωπά τείχη του βουνού και τά μουντά τείχη του πελάγου άντιλαμπίζουν τίς ιερές φλόγες τής μεγάλης πυρκαγιάς.

Ἡ ψαλμωδία τῆς Ἀγίας Λαύρας ἀντιλαλιέται μαγικά ἀπ' τὶς βουβές τάπιες.

Λευτεριά; Δέν τῆ νοιώθει τό Κάστρο τὴν ἀξία της! Πόλεμος; Αὐτός μονάχα ἔχει ὅλη τὴν ἀξία! Ἄν εἶναι σκλάβοι ἄς πολεμοῦν. Κι' ἂν εἶναι φιλόδοξοι ἄς πολεμοῦν πάλι. Ἄς πολεμοῦν κι' ἂν εἶναι φιλόργυροι. Ἄς πολεμοῦν κι' ἂν ἀγαποῦν τὶς γυναῖκες. Ἄς πολεμοῦν κι' ἂν ἔχουν ἓνα βασιλιά τρελλό καὶ ἀχόρταγο. Ἄς πολεμοῦν πάντα! Τό αἶτιο δέν ἔχει καμμιά σημασία. Ὅλη τῆ σημασία τὴν ἔχει τό ἀποτέλεσμα, ὁ πόλεμος. Ἡ δέν πρέπει νά γίνεται καθόλου, γιὰ τίποτα. Ἡ πρέπει νά γίνεται πάντα, καὶ γιὰ τό τίποτα. Καί γίνεται. Καί θά γίνεται. Αὐτό εἶναι τό κήρυγμα τῶν Κάστρων. Καί τοῦ κάθε καστροπολεμίτη τό μυστικό.

Ὅταν ἀντιλαλήσανε οἱ πολεμικές σάλπιγγες τό Κάστρο τοῦ Ἐπάχτου ἀνατρίχιασε μέσ' ἀπ' τὰ βαθειά του χιλιόχρονα θεμέλια. Τί νᾶναι πάλι τοῦτοι; μουρμούρισε μέ τῆ βαθύλαλη ἠχώ τῶν ὑπόγειων θόλων του. Τάχα νᾶναι Λοκροί; Ἡ μήπως Δωριεῖς; Μπορεῖ καὶ Ἀθηναῖοι! Ἐτσι μπορεῖ καὶ Σπαρτιάτες, Θηβαῖοι, Ἀχαιοί, Ἀκαρναῆνες. Ἄν εἶναι Μακεδόνες; Κι' ἂν εἶναι Ἴλλυριοί μέ τό Σκερδιλαῖδα; Ρωμαῖοι θάναι! Ὅχι, Βυζαντινοί! Μὴν εἶναι Φράγκοι; Μὴν εἶναι Βενετσάνοι; Θέλει νᾶναι τῆς Ἡπείρου οἱ Κομνηνοί; Ἡ μή τοῦ Μπούα οἱ Ἀρβανιτόβλαχοι; Νορμανδοί; Καταλάνοι; Ἄς εἶναι κ' οἱ Χριστιανοί τοῦ Δόν Ζουάν! Ἄς εἶναι καὶ τῆς Μάλτας Ἰππότες; Λές νᾶναι τῆς Δαλματίας οἱ κουρσάροι Οὐσκόκοι; Κλέφτες; Ἀρματωλοί; Τοῦρκοι; Ἐλληνες; Ὅλοι γνῶριμοί!... Τόσοι γνῶριμοί!...

Ὅποιοι καὶ νᾶναι, αἷμα θά χύσουν, δόξα θά δώσουν. Τό Κάστρο δέν τό νοιάζει ποιοί! Ἄλλοι θά τό ρίχνουν, ἄλλοι θά τό ξαναφκιάνουν. Ὅλοι θά τό λαχταροῦν. Ποιοί τό χάνουν, ποιοί τό παίρνουν, ὅλοι τους γιὰ τόν ἴδιο σκοπό τό θέλουν, ὅλοι τους ὁμοια θά τό μεταχειριστοῦν. Ἐκεῖνοι πού τό γκρεμίζουν σήμερα ἀπέξω θά τό χτίζουν αὔριο ἀπό μέσα. Κ' ἐκεῖνοι πού χύνουν σήμερα τό αἷμα τους νά μὴν παρθῆ, θά τό χύνουν αὔριο γιὰ νά παρθῆ. Τρεῖς χιλιάδες χρόνια τὰ ἴδια καὶ τὰ ἴδια...

Ὅμως ὁ ἀφέντης ὁ τωρινός τοῦ Κάστρου — ἀφέντης ἢ σκλάβος του; — καρφώνει τὶς σιδερόπορτες, ἀλυσοδένει τοῦ λιμανιοῦ τῆ μπούκα, ἀρματώνει τὶς τάπιες μέ κανόνια. Ἄς ἔρθουν νά τό πάρουν! Αὐτὴ ἡ χρυσὴ περηφάνεια κι' αὐτὴ ἡ σιδερένια αὐτοπεποίθηση προσανάβουν τοὺς μεγάλους πολέμους. Τό Κάστρο ὑψώνει τὴν κορφή του στὸν οὐρανό, βυθίζει τὰ θεμέλια του στὴ ρίζα τῆς θάλασσας καὶ κάνει τό μέσα μέρος πῶς εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, ἄπαρτο! Ὅμως τ' ἀπέξω μέρος χαμηλώνει λίγο στὰ ξένα μάτια τὶς τάπιες του καὶ λέει μυστικά στὰ παλληκάρια πῶς δέν εἶναι ποτέ ἄπαρτο γιὰ τοὺς ἀντρειωμένους!

Καί νά, πού τό Μάη μῆνα δέν πρασίνισε μόνον ὁ κάμπος τοῦ Μόρνου ἀπ' τὰ σπαρτά καί δέν κιτρίνισε μόνον τ' ἀντικρινό βουναλάκι ἀπ' τὰ σπάρτα παρά καί τό πέλαγο ἀσπρολουλούδιασε ἀπ' τὰ πανιά τῶν δικάταρτων καί γύρω οἱ ράχες ἀπ' τῶν παλληκαριῶν τίς φουστάνελλες. Εἶχε κι' ὁ πόλεμος ἀνοιξη. Εἶχε καί τό Κάστρο χαρά. Τρομαγμένες σαλπάρουν οἱ Τούρκικες κορβέτες ἀπ' τήν Πάτρα κι' ὀλάρμενες τρέχουν στοῦ γέρικου Κάστρου μας τόν προστατευτικόν ἴσκιο. Ἀπέξω ἐκεῖ ἀρμενίζου φοβεριστά τά ἑλληνικά δικάταρτα, ὑδραίικα, σπετσιώτικα, γαλαξειδιώτικα μέ τό Δημήτρη Βῶκο Μιαούλη καί τό Νικολό Μπόταση καπεταναίους. Σάν τά κλωσσοπούλια στίς φτεροῦγες τῆς κλώσσας ἔχουν τρυπώση κάτω ἀπ' τὰ μουράγια τοῦ Κάστρου τά Τούρκικα. Τοῦ κάκου τούς ρίχνονται τά ὑδραίικα γεράκια κ' οἱ σπετσιώτες θαλασσαετοί. Δέ μποροῦν νά τά ζυγώσουν. Ἡ κλώσσα κακαρίζει μέ τά κανόνια τῆς τρομαχτικά! Τότε βγάζου οἱ θαλασσινοί κανόνια στή στεριά καί δυναμώνου τούς στεριανούς κι' ἀρχίζει ὁ πόλεμος ἔτσι ὅπως τόν ποθοῦσε αἰῶνα τώρα τό Κάστρο. Γιατί σώπασαν τά ἑλληνικά κανόνια ἐκεῖ ἀπέξω στό Γουλᾶ ποῦηγε στημένα; Σκοτώθηκε ὁ κανονάρχης Ὁρλάνδος καί τώρα ποιός θά ρίχνη σάν αὐτόν; Ἀπείραχτο στέκει τό Κάστρο. Οἱ τάπιες του μέ φωνή βαρειά διαλαλοῦν πῶς δέν παίρνονται μέ τόσο λίγο αἷμα καί τά μεντένια του μέ μιά φωνή ψιλώτερη ξεφωνίζου πῶς δέν πατιοῦνται μέ τόσο λίγον κόπο. Οἱ καστροπολεμίτες, θαλασσινοί καί στεριανοί, μαζεύνονται στή ναυαρχίδα νά ἰδοῦν πῶς θά συνταιριάσουν καλύτερα τόν πόλεμο. Πρέπει νά πέση τό Κάστρο τοῦ Ἐπάχτου. Πρέπει νά παρθῆ! «Ἐν ἐκ τῶν πρώτων μελημάτων θέλει εἶσθαι ἡ ἄλωσις τοῦ φρουρίου τῆς Ναυπάκτου», γράφει τῆς Ἀρχῆς ἡ προκήρυξη. Μά πῶς νά πέση; Σάν τά καράβια, πού τρεμοσαλεύου ἀλαφρά στοῦ Κορινθιακοῦ τό κύμα, ἔτσι σαλεύου καί τῶν ἀρχηγῶν οἱ γνῶμες πότε γυρίζοντας στή μιάν ἀπόφαση καί πότε στήν ἄλλη. Ἐκείνη τήν ὥρα ἕνας ἀλαφροῖσκιωτος θᾶβλεπε νά φτερουγίζου τάχα γύρω στά σεβάσμια τείχη ἱερές σκιές ἀθανάτων — ὄλους τούς στρατηγούς καί τούς ναυάρχους ὄσους ἡ μοῖρα τῶν πολέμων τριάντα αἰῶνες τώρα τούς ἔχει στροβιλίσει περίγυρα σ' αὐτό τό Κάστρο, ἄλλους πολιορκητές κι' ἄλλους ὑπερασπιστές του, καστροπολεμίτες ξακουσμένους, πού τό δόξασαν καί τούς δόξασε κ' ἴσως — ποιός ξέρει! — κατοικοῦν ὄλοι μαζί αἰῶνια στόν Ἄλλο Κόσμο τό ἰδανικό του ὁμοίωμα, σά νά ποῦμε τήν ψυχή του. Ἀνήσυχες οἱ ἱερές σκιές, σάν ὑπέρτατοι κυρίαρχοι τοῦ Κάστρου, ἀόρατοι κι' ἀκατάλυτοι, κυρίαρχοι τῆς ἱστορίας του, τῆς δόξας του καί τῆς αἰώνιας ζωῆς του, φτερουγίζου περίγυρά του καί ὀραματίζονται τά νέα του μελλούμενα.

Θᾶεινε ἀνάμεσα σ' αὐτούς ὁ Ἀριστόδημος, ὁ Τήμενος κι' ὁ Κρεσφόντης

παιδιά του 'Ηρακλείδη 'Αριστομάχου, ὁ Τολμίδης κι' ὁ Φορμίων, ναύαρχοι 'Αθηναῖοι, ὁ Κνήμος κι' ὁ Εὐρύλοχος, στρατηγοὶ Λακεδαιμόνιοι, ὁ Δημοσθένης κι' ὁ Προκλῆς, στρατηγοὶ 'Αθηναῖοι, ὁ Θηβαῖος 'Επαμεινώνδας κι' ὁ Μακεδῶν Φίλιππος ὁ 'Αμύντου, ὁ 'Αχαιὸς 'Αρατος κι' ὁ 'Ιλλυριὸς Σκερδιλαΐδας, οἱ Αἰτωλοὶ Δωρίμαχος, Σκόπας, 'Αγήτας καὶ Κλεόνικος, ὁ εἰρηνοποιὸς 'Αγέλαος, οἱ Ρωμαῖοι, ὕπατος καὶ στρατηγὸς 'Ακίλιος Γλαβρίων, Τίτος Κόϊντος, ὁ βυζαντινὸς Θεματάρχης Μωρογεώργης, ὁ Μιχαήλ 'Αγγελος Κομνηνὸς Δεσπότης τῆς 'Ηπείρου, ὁ Ταραντινὸς Φίλιππος, ὁ 'Αρβανιτόβλαχος πολέμαρχος Μπούας Σπάτας, οἱ Βενετσάνοι στρατηγοί, ναύαρχοι καὶ προβλεπταὶ Λωρεδάνος, Γριμάνης, Ζουάνος Μόρης, Θαδαῖος Γραδενίγος, 'Ιωσήφ Μαρία Μέλης, Μάρκος Βενιέρος, Βανδραμῖνος, Βατάλλια, Λαβόϊα, Βόλο, 'Ισίη, οἱ Τοῦρκοι Σουλτάνοι καὶ πασσάδες 'Αμάρ, ὁ γυιὸς τοῦ Τουραχάν, Σουλεϊμάν, ὁ εὐνοῦχος, ὁ βεηλέρβεης Μουσταφᾶς, ὁ ναύαρχος Νταουδ, ὁ βεηλέρβεης Σινάν, ὁ Βαγιαζίτ Γ' ὁ ἴδιος, ὁ Μουεζινζαδέ- 'Αλῆς, ὁ Οὐλούτζ- 'Αλῆς βεηλέρβεης τοῦ 'Αλγεριοῦ, ὁ βεηλέρβεης τῆς Τριπόλεως Τζαφέρ, ὁ Χασάν-πασσᾶς, γυιὸς τοῦ Χαϊρεδίν Βαρβαρόσσα, ὁ Περτέβ-πασσᾶς, ὁ Χαλῆλ-πασσᾶς τῶν 'Ιωαννίνων, ὁ 'Ινφάντης τῆς 'Ισπανίας Δόν Ζουάν ὁ Αὐστριακός, ὁ ναύαρχος τοῦ Πάπα δούξ Κολώνα, ὁ ναύαρχος τῆς Σικελίας 'Ιωάννης Κορδόβα, ὁ ναύαρχος τῆς Νεαπόλεως 'Αλβαρος Βαζάνος, μαρκήσιος τοῦ Σάντα-Κρότσε, ὁ ναύαρχος τῆς Σαβοΐας 'Αλέξανδρος Φαρνέζιος, δούξ τῆς Πάρμας, ὁ ναύαρχος τῆς Γένουας δούξ Οὐρβανός, ὁ μέγας Ταξίαρχος τῆς Καστιλλίας, ὁ Καθηγούμενος τῆς Μάλτας, οἱ Βενετσάνοι Ναύαρχοι Σεβαστιάνος Βενιέρος, Βαρβαρίγος, 'Ανδρέα Δόρια, Μαλιπιέρης, ὁ ἀθάνατος ποιητῆς τοῦ Δόν Κιχώτη, Φερβάντες, ὁ ἀρχιπειρατῆς Ντουράτζ-μπέης.

Ὅλοι αὐτοὶ καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἀκόμα, πολλῶν ἐθνῶν καὶ πολλῶν ἐποχῶν διαλεχτοὶ πολεμάρχοι, τριάντα αἰώνων καστροπολεμίτες, ποῦ τό δόξασαν καὶ τούς δόξασε τό Κάστρο τοῦ 'Επάχτου, συνάζονται, ἱερές σκιές, περίγυρα στά τείχη του καὶ σιωπηλοὶ, ἀθώρητοι, ἀθόρυβοι ὀραματίζονται τά νέα του μελλούμενα μέσα στὸν καινούργιο μεγάλο πόλεμο, πού ξέσπασε μέ ἀλλοιώτικη ὀρμή καὶ μέ χρυσή ἀναγεννήτρα φλόγα λείχει τά σκλαβωμένα ἐδάφη τῆς 'Ελλάδας. 'Αλλοίμονο, πόσο φτωχὰ κι' ἄδοξα εἶναι τά ὀράματά τους! 'Η Τούρκικη σημαία κυματίζει ἀκατάλυτη, πέρα-πέρα τοῦ πολέμου, ἀπάνου στοῦ Κάστρο! Οὔτε σφιχτές πολιορκίες, οὔτε ἡρωϊκὲς ἐφοδοὶ, οὔτε περίδοξες ἀλώσεις, οὔτε ἄφθονο αἷμα γενναίων ἐκεῖ κάτω στά θαλασσοθέμελα μουράγια, ἐκεῖ ψηλά στά οὐρανοφίλητα μεντένια του! Ὁ πόλεμος μαίνεται ὀλόγυρά του μά τό φοβᾶται καὶ τ' ἀποφεύγει. 'Η χρυσή ἀναγεννήτρα φλόγα οὔτε πού τ' ἀγγίζει ἀπό σιμά. Τί κατάρρα! Καὶ νᾶναι ἕνας

τέτοιος ἔνδοξος, ξακουσμένος, κοσμοϊστορικός πόλεμος. Ἡ χορεία τῶν ἱερῶν σκιῶν, τῶν ἀοράτων αἰωνίων κυριάρχων τοῦ Κάστρου, τοῦ κάκου θά περιμένη νέους διαλεχτούς, νέους ἀθανάτους. Δέν ἔρχονται! Κάπου ξεκινάει ὁ ξανθός Βύρων. Μά δέ φτάνει οὔτε καί αὐτός ἕως τήν αἴϋλη δική τους κατασκήνωσι!...

Ὅμως οἱ Ἀρχηγοί τῆς στεριάς καί τοῦ στόλου ἀποφασίζουν τή μέρα ἐκείνη, ἐπάνω στό λικνιστικό κῦμα τοῦ Κορινθιακοῦ, νά χτυπήσουν πρῶτα τό Καστέλλι (Ἀντίρριο), πού σάν παλληκαράκι ἀπειροπόλεμο στέκει ἀπόδιπλα στό κενό, κ' ἔπειτα νά χυμήσουν στό γέριχο Κάστρο, τό δυσάλωτο, τό βαρυθεμελιωμένο σέ βουνό καί σέ πέλαγο. Γιά τή νύχτα τῆς 6 τοῦ Ἰουνίου ὀρίζουν τήν ἔφοδο. Ἐτοιμάζονται μέσα στά καράβια οἱ σκάλες καί τ' ἄλλα σύνεργα γιά τήν ἐκπόρθησι. Ὁ Διαμαντῆς Χορμόβας ἔχει δηλώσει: «Ἐγώ θ' ἀνεβῶ πρῶτος στό Καστέλλι. Ὅποιος εἶναι παλληκάρι ἄς ἔρθη κοντά μου!» Τετρακόσιοι βγήκαν κ' ἔδωσαν τό λόγο τους. Ὁ Καπετάν-Διαμαντῆς κράτησε τόν δικόν του. Πρῶτος ἀνέβηκε στό Καστέλλι καί πήδησε ἀπάνω στά μεντένια του. Μά πόσο λίγοι τόν ἀκολούθησαν! Σκοτώθηκαν ὄλοι. Οἱ ἄλλοι δέιλιασαν. Τό Καστέλλι ξανάμεινε στά χέρια τῶν Τούρκων. Ποιός τολμάει νά τά βάλῃ μέ τό μεγάλο Κάστρο τό ἀπρόσιτο;

Νέα βουλή γίνεται στά καράβια νά προσπαθήσουν νά κάψουν μέ μπουρλότο τόν ἐχθρικό στόλο πῶχει λουφάξῃ στῶν μουραγιῶν τό ἀπόγωνο. Ὁ Κανάρης κι' ὁ Παπανικολῆς δέν ἔχουν ἀκόμη σηκώσει μεσουράνα τή φλογολάμπαδη δόξα τοῦ μπουρλότου. Πᾶνε μόνο δέκα μέρες ἀπό τή νύχτα πού ὁ Παπανικολῆς πυρπόλησε τό πρῶτο Τουρκικό δίκροτο στής Ἐρισοῦ τ' ἀκρογιαλί. Καί βέβαια τό κατόρθωμά του δέν ἔχει ἀκόμα διαλαληθῆ στόν κόσμο. Τί χαρά γιά τό Κάστρο ν' ἀντιφεγγίσι κι' αὐτό μιά τόσο φοβερή φλόγα! Ὅλος ὁ κόσμος θά ξαναμιλήσῃ γιά τοῦ Λεπάντου τή θάλασσα καθῶς στά 1571, τόν καιρό τοῦ Δόν-Ζουάν. Μά δέν ἦταν γραφτό.

Ἐτοίμασαν ἓνα Γαλαξειδιώτικο καῖκι καί τῶκαμαν μπουρλότο. Ἐνας τιμονιέρης μοναχός θά τ' ὀδηγοῦσε καί θά τό κολλοῦσε στά Τουρκικά δίκροτα. Ρώτησαν οἱ Καπεταναῖοι ποιός ἀπ' ὄλους θέλει νά ριχτῆ στόν ἔνδοξο κίνδυνο. Ἐνα ροδοκόκκινο παλληκάρι εἴκοσι χρονῶν βγήκε στή μέση: — Ἐγώ! Ἦταν ὁ Γιωῆργος Ἀνεμογιάννης, ὁ Παξινός, Τί θέλεις; τόν ρώτησαν οἱ καπεταναῖοι. «Ἄν σκοτωθῶ, ἀπάντησε, κοκκινίζοντας ἀπ' τή ντροπή ἀντί νά κιτρινίσῃ ἀπ' τό φόβο, στεῖλτε ὄ,τι εὐχαριστηθῆτε στό νησί, στήν ἀρρεβωνιαστικιά μου!». Ἐφυγε καί δέν ξαναγύρισε. 10 Ἰουνίου 1821. Προτοῦ κολλήσῃ τό μπουρλότο στά Τούρκικα, φούντωσε ἡ φωτιά. Πήδησε ὁ Παξινός στή θάλασσα καί κολυμπῶντας τιμόνιζε. Οἱ Τούρκοι

τόν κατάφτασαν μέ τίς βάρκες. Μ' ένα κουπί τόν έχτύπησαν στό κεφάλι. Ζαλίστηκε. Τόν έπιασαν ζωντανό. Έστειλαν οί καπεταναίοι νά τό ξαγοράσουν τό παλληκάρι, τό άταίριαστο. Μά ό πασσας του Έπαχτου δέν δέχτηκε. Τόν έψησε ζωντανό άπάνω στά μουράγια καί κρέμασε τό τσουρουφλισμένο κορμί του άπό ένα κανόνι νά τό βλέπουν οί Έλληνες. 'Ο άφανής ήρωας! Μέ τί δίκιο παράπονο θά περιπλανιέται στόν Άλλο Κόσμο, άγνωστος αύτός, άστεφάνωτος, δίπλα στόν άποθανατισμένο Θανάση Διάκο.. Όμως τό Κάστρο άνατρίχιασε μέ παράξενο τρόπο όταν έτριξε ή φωτιά του Παξινοϋ άπάνω στά κυματόδαρτα μουράγια του.

'Ο Έλληνικός στόλος σήκωσε τά πανιά, πέρασε τά στενά καί χάθηκε στόν κόλπο τής Πάτρας. «Ποϋ θά πäs! Θά ξαναρθής!» συλλογίστηκε μυστικά τό Κάστρο. Μά πέρασαν όχτώ χρόνια πολέμου καί δέν ξανάρθε. Όχτώ χρόνια πολέμου καί δέν θανάρθε ούτε στόλος, ούτε στρατός. Τί κατάρα! 'Απ' άκρη σ' άκρη του Μωριά καί τής Ρούμελης φρούμαζε του πολέμου τό άτι, έδω ή άνάσα του σκορπούσε φλόγες, εκεί τό πέταλό του άνοιγε αίματοπηγή, μόνο στοϋ Έπάχτου τό Κάστρο δέν πλησίασε. Σά θλιβερό νησί, σκοτεινό κι' άδοξο, ύψωνότουν μέ τήν άγέρωχη κορμοστασιά του άνάμεσα σέ μιάν άπέραντη θάλασσα όλο άπό φλόγες κι' άπό αίματα. 1821, 1822, 1823, 1824, 1825, 1826, 1827, 1828. Σάν λευκές άγραφες σελίδες στήν ιστορία του γυρίζουν καί περνοϋν τά πολεμικά χρόνια. Μόνον στά 1824 στοχάστηκε νά τό ξαναζυγώση ή δόξα. 'Ο λόρδος Βύρων ώργάνωνε τούς Σουλιώτες του στό Μεσολόγγι καί διάλεξε τό Κάστρο του Έπάχτου για νά πρωτοβαφτιστή στή φωτιά του ιεροϋ άγώνα. Τί θεϊος οϊστρος! Ποιά μεγαλόπρεπη πινδαρικήν ώδή θάγραφε μέ τό αίμα του έπάνω στήν παμπάλαια περγαμνή του Καστρου! Πορθητής τής Ναυπάκτου. 'Η πολεμική του φήμη θά ύψωνότουν έως τή φήμη του Δόν-Ζουάν. Μά τά πεπρωμένα του Καστρου είχαν έφτασφραγιστή μέ τήν άλύμαντη βούλα του ιστορικού θανάτου. 'Ο λόρδος πέθανε στό Μεσολόγγι. Καί τό χιλιόχρονο Κάστρο έμεινε πεσμένο στήν κακορρίζικη του άφάνεια.

Του κάκου ό ήλιος του χρύσωνε κάθε πρωί τό περήφανό του πολυποίκιλο διάδημα. Του κάκου ή δύση τό αίματόβαφε κάθε βράδυ μέ τήν άχνα τών μαρτυρικών αιμάτων του Μεσολογγιου. Του κάκου ή Άνοιξη τό γέμιζε άνοθοάφνες καί μυρτιές. Του κάκου άντιλαλοϋσαν στους θόλους του οί Τούρκικες σάλπιγγες. Του κάκου ή κόκκινη σημαία μέ τό μισοφέγγαρο κυμάτιζε περήφανα καί θριαμβευτικά στήν πειό ψηλή τάπια. 'Η χαρά του Καστρου είχε σκοτωθή έξω άπ' τόν πόλεμο. Μαραζωμένο έστεκε στήν άκρη του, κεραυνοβολημένο άπ' τήν άνεπάντεχη δυσμένεια του Άρη. Τρεις

χιλιάδες χρόνια οι Μοῖρες τοῦ πολέμου δέν ἔπαψαν νά τοῦ χαμογελοῦν καί νά τό γλυκοχαϊδεοῦν. Καί τώρα νά τό ἀποστραφοῦν ἔτσι! Τά γέρικα στοιχειά, πού κατοικοῦσαν ὀλοζώντανα τριάντα αἰῶνες στά αἵματοπότιστα ἔγκατά του, ἀνατρίχιασαν μ' ἓνα πικρό προαίσθημα θανάτου. Τόσο ἦταν!

Τίς 12 Μαρτίου τοῦ 1829 λίγες κανονιές τάραξαν τό ψυχομαχητό τῶν Κάστρων. Ὁ Αὐγουστῖνος Καποδίστριας μέ τή φρεγάτα « Ἑλλάς» πού τήν κυβερνοῦσε ὁ Μιαούλης, βομβάρδιζε τό Καστέλλι. « Ἀκόμα ὁ πόλεμος;» ρωτήθηκαν τά Κάστρα καί μιά ἐλπίδα γαργάλισε τά γέρικα στοιχειά τους. Τό κυματάκι τοῦ Κορινθιακοῦ ξεδιπλώθηκε μέ χαρούμενο φλοῖσβο ἔως τά μουράγια. Τίς 13 Μαρτίου τό Καστέλλι παραδόθηκε χωρίς ἀντίσταση. Ἡ φρεγάτα ἤρθε κι' ἄραξε κατάντικρυ στό Κάστρο. Λαχτάρισαν οἱ τάπιες. Ἄς εἶναι καί τήν τελευταία στιγμή! Πεινοῦν τόσο πολύ, χρόνια τώρα νηστικές, γιά μπόμπες καί γιά πτώματα! Διψοῦν τόσο πολύ, χρόνια τώρα ἀπότιστες, γιά φωτιά καί γιά αἷμα! Θά χορτάσουν, θά μεθύσουν. Νά, τά στήθη τους. Ἄς τά καταξεσκόση ἡ φρεγάτα μέ τίς μπόμπες της!

Χαμένες ἐλπίδες. Χωρίς καμμιά κανονιά, χωρίς σταλαγματιά αἷμα, τίς 18 Ἀπριλίου 1829 παράδοσαν οἱ Τοῦρκοι τό Κάστρο στόν Καποδίστρια καί μπαρκαρίστηκαν γιά τήν Πρέβεζα...

Γράφει ὁ Σπ. Τρικούπης στήν ἱστορία του:

«... Ὡστε τήν 18 Ἀπριλίου ὑψώθη κατά πρώτην φοράν διαρκοῦντος τοῦ ἀγῶνος ἡ ἑλληνική σημαία ἐπί τοῦ φρουρίου ἐκείνου... Ἡ ἄλωσις τῆς Ναυπάκτου ἐστερέωσε τόν ἀγῶνα κατά τήν Στερεάν Ἑλλάδα καί ἀπήλπισεν ὅλους τοὺς κατά τήν Δυτικὴν Τούρκους...».

Αὐτό εἶναι τό μόνο μερδικό του ἀπό τοὺς μεγάλους θησαυρούς τῆς δόξας, πού σκόρπισε σ' ὅλη τήν Ἑλλάδα τοῦ 21 ἡ αὐταπάρνηση τῶν σλαβωμένων παιδιῶν της καί ἡ ἀπελπισμένη λύσσα τῶν τυράννων της.

Ἄλλαξε ἡ σημαία. Ἦταν κι' αὐτό κάτι. Μά καθώς ὁ ἴσκιος τοῦ Σταυροῦ ζωγραφίστηκε στά διψασμένα χῶματα, τό προαίσθημα τοῦ θανάτου ἔγινε ζωηρότερο. Ἐνας τάφος ἀνοιξε στό ἀπέραντο διάστημα, τάφος ἀόρατος γιά τοὺς πολλούς, τάφος βαθύς σάν χάος. Εἶναι ὁ μόνος τάφος, πού μπορεῖ νά δεχτῆ τόν αἰωνόβιο, πελώριο γίγαντα, πού δέν ἔπαψε νά πολεμάη τρεῖς χιλιάδες χρόνια. Ἐνας ἀνείπωτος χρησμός ἀγνώστου μαντείου, σωπασμένος ὀλότελα μπροστά στίς ἀστεῖρευτες χαραυγές τῆς αἰωνιότητος, θέλει νά μαρτυρήσῃ πῶς δέν θά ξαναπολεμήσῃ πειά ποτέ!

Οἱ χῶρες καί τά χωριά καί τά Κάστρα ἔχουν κι' αὐτά τή μοῖρα τους καί

τό ριζικό τους καθώς τ'άχουν κ' οί άνθρωποι. Έχουν καί τ' άψυχα τά πεπρωμένα τους καθώς τ'άχουν οί Φυλές καί τά Έθνη...

Τώρα ποῦ πέρασε ένας όλόκληρος αἰώνας ἐλευθερίας μπορεῖ νά σκεφθῆ ὁ κάθε εἰρηνικός πορθητής του τί θά ἦταν τό Κάστρο τοῦ Ἐπάχτου ἄν ἔπεφτε στά χέρια τῶν Ἑλλήνων ἀπό τά πρῶτα χρόνια τοῦ εἰκοσιένα. Πόσες ἄλλες δόξες νωπότερες θάχε, χωρίς ἄλλο, προσθέση στίς παληές χρυσομαραμένες του δόξες! Δόξες ἱερώτερες, ζωντανώτερες γιά μᾶς —γονιμώτερες δόξες.

Τί θά ἦταν;

Σκέπτομαι πῶς ἄν εἶχε κυριευθῆ ἔγκαιρα ὁ Ἐπαχτος, δέν θά ὑπῆρχεν ἴσως στήν ἱστορία τό Μεσολόγγι!

Ναύπακτος, 1929

ΠΕΡΙ «ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΝΑΥΠΑΚΤΙΩΤΙΣΣΑΣ»

ΕΙΣ ΤΟ PALERMO, τό ὁποῖον τόσον ἐγκάρδια φιλοξενεῖ τό VIII Συνέδριον Βυζαντινῶν σπουδῶν καί δὴ εἰς τό 'Αρχεῖον τῆς Cappella Palatina, τήν ὁποῖαν πρόκειται νά ἐπισκεφθῶμεν μετ' ὀλίγον, διαφυλάσσεται ἀπό ἐκατονταετηρίδων δίφυλλος 'Ελληνική περγαμηνή τοῦ ΙΔ' αἰῶνος περιέχουσα ἀντίγραφον τοῦ καταστατικοῦ Ὁρησκευτικῆς 'Αδελφότητος καθιερωμένης εἰς τήν λατρείαν τῆς εἰκόνας τῆς «'Υπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ναυπακτιωτίσσης».

'Η περγαμηνή τῆς Cappella Palatina εἶναι ἡ ἀρχαιοτέρα ὄλων τῶν ἐν Σικελίᾳ εὐρισκομένων 'Ελληνικῶν περγαμηνῶν, εὐλόγως δέ ἔχει προκαλέσει τό ἱστορικόν ἐνδιαφέρον διότι καί ἡ ὕπαρξις της εἰς τό Παλέρμον εἶναι ἀρκετά περίεργος καί τό περιεχόμενον της πρωτότυπον καί ἀρκετά πληροφοριακόν.

'Ακριβῆ ἔκδοσιν ἔχει δημοσιεύσει ὁ C. A. Garufi εἰς τό «Bullettino dell'Istituto Storico Italiano» τόμος ΛΑ' τοῦ 1910, ὑπό τόν τίτλον «I Capitoli della Confraternita di Santa Maria di Neupactos (1048, 1060, 1068) conservati nella R. Cappella Palatina di Palermo».

Διά νά μή κουράσω πολύ τό Συνέδριον θά προτιμήσω νά σᾶς ἀναγνώσω ἕνα μόνο ἀπόσπασμα τοῦ κειμένου ἀπαραίτητον διά τήν περαιτέρω ἐξέτασιν τοῦ θέματος:

...«Διό δὴ καί τόν παρόντα συνθέντες τόμον καί ταῖς οἰκείαις ἡμῶν ὑπογραφαῖς τούτου κατεμπεδώσαντες, ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Πατρός καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ 'Αγίου Πνεύματος τῆς μιᾶς καί ἀσυγχύτου καί βασιλείας ἀρχῆς τυποῦμεν, ὡς ἂν ὑπηρετῶμεν ἐν ταῖς θείαις καί ἱεραῖς δοξολογίαις τῇ πανσέπτῳ καί θεῖᾳ εἰκόνι τῆς ὑπεραγίου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καί ἀειπαρθένου Μαρίας τῆς καί τήν στάσιν ἐχούσης ἐν τῷ ναῶ τοῦ πανενδόξου καί ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ τοῦ τιμωμένου ἐν τῇ τῶν Ναυπακτιτισσῶν Μονῇ κατά τήν τοῦ Κυρίου γειτονίαν. Πρό μὲν ἄλλου παντός, κοινῇ, ἅπαντες ἅπαξ ἐκάστου μηνός ἐν ἡ ἐκκλησίᾳ τῆς στάσεως ἔτυχεν, ἐκεῖθεν δέ μεθ' ἱερῶν ὕμνων ταύτην λαμβάνοντες, ἀπάγωμεν ὅπου ἂν ἐτοιμάσοι εἷς ἐξ ἡμῶν τήν μηνιαίαν στάσιν αὐτῆς ἐκεῖθεν δέ πάλιν πρός ἑτέραν ὅπου ὁ ἕτερος καί καθεξῆς τροχικῶς ἕως ἂν ἡ ὅλη ἀδελφότης ἐπιμετρηθῇ: τήν

πᾶσαν ὑπηρεσίαν ποιοῦντες ἐκάστου ἡμῶν ἐν τῇ αὐτῇ ἀγία εἰκόνι κατὰ τόν ὄλον μηνιαῖον διάστημα. — Ἐπιτελουμένης καί τῆς θείας μυσταγωγίας ἐν ταῖς ἐβδοματικάς περιόδοις, κατὰ τετράδα τε καί παρασκευήν, μνείαν ποιουμένων ἡμῶν τῶν ὀρθοδόξων ἡμῶν βασιλέων, τοῦ ἀγιωτάτου Πατριάρχου, τοῦ ἱερωτάτου Μητροπολίτου Θηβῶν, τοῦ πανοσίου ἐκείνου μοναχοῦ καί ἡγουμένου τῶν Στειρίου κύρ Θεοδώρου τοῦ Λεονάρδου, τοῦ περιόντος τῆς αὐτῆς μονῆς, τῶν ἡγουμενευουσῶν ἐν τῇ τῶν Ναυπακτικησῶν μονῇ, τῆς ὅλης ἡμῶν ἀδελφότητος τῶν τε περιόντων καί τῶν προαπελθόντων καί παντός τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος: ταῦτα οὖν τετύπεται γίνεσθαι παρ' ἡμῶν κατ' αὐτήν τήν εἰσβολήν τῆς πρώτης ἡμέρας ἐκάστου μηνός.

Εἰ δέ γέ κυκλῶν τις σφοδρός ἐπεισφρήσας τήν λειτουργίαν ἐμποδίσει, τήν μετ' ἐκείνην ἡμέραν ἢ τήν μετ' αὐτήν ἢ τήν ἐφεξῆς ἴν' ἐκπληρῶμεν τό λειτούργημα.

Καί μήν καί ἄπαξ τοῦ ἐνιαυτοῦ τελεῖν ὀφείλομεν τήν θείαν καί ἀνάιμακτον μυσταγωγίαν, ἔνθα ἄν παρ' ἡμῶν τυπωθεῖ, ὑπερευχόμενοι ἀλλήλων καί πάντων κοινῶς, ὡς προλέλεκται πᾶσαν σεμνοπρέπειαν ἔχοντες καί χριστιανοῖς ἀρμόδιον πολιτείαν καί κατάστασιν. Ἄλλ' ἐπεὶ ἐκ τῶν ὁμοίων καί τά ὅμοια τεκμαίρεσθαι δεῖν, ὁ τῆς πολιτείας λόγος διαρρήδην βοᾷ, εἰ συμβεῖ τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν ἐν φθόνῳ τοῦ τά τῆς σωτηρίας ἡμῶν βασκαίνοντος ἀρχαίου ἐχθροῦ καί ἀποστάτου δαίμονος σκανδαλισθῆναι, ὡσπερ ὀρῶμεν γινόμενον τοῦτο ἐν πολλοῖς ἢ κατὰ τοῦ ἐτέρου παροξυνθῆναι ἢ καί ἀποραγγῆναι τῆς ἱερᾶς ἡμῶν ἀδελφότητος, τά τοῦ κυριακοῦ λογίου διαπραττόμενα ἐν αὐτῷ ἰδίᾳ τε τοῦτον νουθετοῦντες καί δημοσίᾳ καί ὑπό τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς.

Καί ἐν τῇ εὐδοκίᾳ τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ ἡμῶν τῆς κακίστης ἐκείνης, ὅποια ἄν καί εἴη, ἀποσταίη διαγωγῆς, τῶν μελῶν καί μερῶν αὐθις ἔσεται τῆς θειοτάτης διδασκαλίας ἡμῶν, ὡσπερ δὴ τό ἀνάπαλιν.

Τῷ δέ περιπεσόντι νόσῳ τινί σώματος ἀδελφῷ ἡμῶν συναθροιζομένων πάντων εὐχή γενέσθω εἰς ἀπαλλαγὴν τοῦ ὀχλοῦντος αὐτῷ νοσήματος.

Ἄλλά καί περὶ τοῦ τήν ζωὴν ἀπολελοιπότης ἀδελφοῦ ἡμῶν καί μεταχωρήσαντος πρὸς τά ἐκεῖθεν μονήματα καί ἀθάνατα, συναθροιζομένων ἡμῶν περὶ τήν ἐκφορὰν τοῦ λειψάνου αὐτοῦ, τὰς εἰωθυίας δοξολογίας ἐπιτελῶμεν μεθ' ἡμετέρων κηρῶν, εἰ καί τοῦτο δράσειεν. Καί ἔτι διαμνημονεύοντες αὐτοῦ ἐσόμεθα, κατὰ τήν ἐπικρατήσασαν παρά τοῖς Χριστιανοῖς συνήθειαν, κατὰ τήν τρίτην, ἐνάτην καί τεσσαρακοστήν ἡμέραν τῆς τούτου ταφῆς καί κατὰ τὰς ἐνιαυσιαίας μνήμας αὐτοῦ».

Ἀπό τό κείμενον τοῦ καταστατικοῦ σαφῶς προκύπτει ὅτι πρόκειται

περί καθαρῶς θρησκευτικῆς ἀδελφότητος μέ χαρακτηριστῆρα πνευματικῆς καί ἠθικῆς ἀλληλοβοηθείας τῶν μελῶν της, ἐκ τῶν ὁποίων 30 ἦσαν λαϊκοί καί 19 κληρικοί, ὅπως ἀπό τὰ ὑπογραφάς των καταφαίνεται.

Ἡ Ἀδελφότης ὅπως εἰς τό κείμενον καθορίζεται, συνέστη τό ἔτος 6556 ἀπό κτίσεως κόσμου, δηλαδή τό 1048 μ.Χ.

Τό ἀντίγραφον τοῦ ἰδρυτικοῦ της τίτλου, ὅπερ φυλάσσεται ἐν Παλέρμῳ, πρέπει νά ἐγράφη, καθῶς πολλαχόθεν τεκμαίρεται, ὀλίγα ἔτη βραδύτερον.

Ὁ Garufi προσδιορίζει μεταξύ 1060-1068. Ἐπιμαρτυρεῖται ἄλλως τε ἡ ἐποχή τοῦ ἐγγράφου καί ἀπό τό εἶδος τῆς γραφῆς του.

Ἐάν ἡ ἴδρυσις τῆς Ἀδελφότητος εἶχε συμπέσει βραδύτερον, μετά δηλαδή τήν εἰσβολήν τῶν Νορμανδῶν εἰς τήν Στερεάν Ἑλλάδα ἢ ἀκόμη βραδύτερον μετά τήν κατάληψιν αὐτῆς ὑπό τῶν Λατίνων, ὅποτε καί θρησκευτικῶς διώξεις ὑπέστησαν οἱ ὀρθόδοξοι, θά μπορούσε νά ἐξηγηθῆ ὡς ἐκδήλωσις ἀντιδράσεως, ὡς προσπάθεια συσπειρώσεως τῶν ὀρθοδόξων διά νά ἀνταπεξέλθουν εἰς περικυκλόντας κινδύνους.

Ἀλλά εἶναι, ὡς ἐλέχθη, ἀναμφισβήτητον ὅτι ἡ Ἀδελφότης «Παναγία ἡ Ναυπακτιώτισσα» συνεστήθη κατά τό πρῶτον ἡμισυ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, ὅποτε, βασιλεύοντος εἰς τό Βυζάντιον τοῦ Κωνσταντίνου Μονομάχου, τό θρησκευτικόν αἶσθημα ἦτο ἀναζωπυρωμένον καί ἡ ὀρθόδοξος ἐκκλησία διήνυε περίοδον ἀνανεωμένης ἀκμῆς.

Κατά συνέπειαν θέλω νά ὑποστηρίξω ὅτι ἡ ἴδρυσις τῆς Ἀδελφότητος ἀπέρρευεν ἀπό ἐσωτερικόν μόνον λόγον, ἀπό τήν θερμήν δηλαδή, λατρείαν καί τήν βαθεῖαν ἀφοσίωσιν τῶν ἐταίρων της πρὸς τήν «πάνσεπτον καί θείαν εἰκόνα τῆς ὑπεραγίου Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καί ἀειπαρθένου Μαρίας, ἡ ὁποία «εἶχε τήν στάσιν της», μέ ἄλλους λόγους εἶχε τήν κατοικίαν της εἰς παρεκκλήσιον τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μιχαήλ, τιμωμένον εἰς τήν γυναικείαν μονήν τῶν Ναυπακτιτισσῶν, εὐρισκομένην πλησίον τοῦ Γυρίου τῶν Θηβῶν. Τοιουτοτρόπως μετά τόν χρόνον ἔχομεν καί τόν τόπον προσδιορισμένον. Εἰς τήν καρδίαν τῆς Βοιωτίας εἶχε τήν κυρίαν ἔδραν της ἡ Ἀδελφότης. Ἀλλά πῶς τό καταστατικόν της συνέβη νά ἔχη διαφυλαχθῆ ἐδῶ εἰς τό Παλέρμο;

Ἐρωτᾶται: εἶναι δυνατόν νά εἶχε καμμίαν σχέσιν πρὸς ἄλλας παρεμφερεῖς θρησκευτικῶς ὀργανώσεις τῆς Σικελικῆς πρωτευούσης τῆς ἰδίας ἐποχῆς; Μολονότι ἡ συσχέτισις αὕτη ἐπεχειρήθη ἀρχικῶς, δέν ἦτο δυνατόν νά εὐσταθήσῃ.

Μόνη ἡ διάσωσις τῆς περγαμηνῆς εἰς τό Ἀρχεῖον τῆς Cappella Palatina δέν δύναται νά στηρίξῃ παρομοίαν ὑπόθεσιν.

Ἡ ἀρχαιακή της ἐδῶ παρουσία δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι τυχαία.

Καί νομίζω ὅτι ἔχουν δώσει ἐπαρκῆ ἐξηγήσιν της ὁ Garufi καί ὁ N. Βέης.

Οἱ Νορμανδοί τοῦ Ρογέρου Β., ὁ ὁποῖος, εἰρήσθω, εἶναι καί ὁ κτίτωρ τῆς Cappella Palatina τοῦ Παλέρμου κατά τό 1132-1140, εἶχον καταλάβῃ καί λεηλατήσῃ τάς ἀκμαζούσας τότε βιομηχανικῶς καί ἐμπορικῶς Θήβας τό 1147.

Μεταξύ τῶν τόσων ἄλλων θησαυρῶν, πού μνημονεύονται ἱστορικῶς ὅτι συναπέφεραν ἀπό ἐκεῖ, εἶναι πολύ πιθανόν νά συμπεριλαμβάνετο καί ἡ περί ἧς πρόκειται περγαμηνή, τήν ὁποίαν ἐπέπρωτο τοιουτοτρόπως νά περισώσῃ διά μέσου τῶν αἰώνων εἰς τό Παλέρμον μία πολεμική ἀναρπαγή, ἐνῶ οὔτε ἡ Μονή τῶν Ναυπακτιτῆσῶν, οὔτε τό Γυρίον τῶν Θηβῶν ὅπου αὐτή ὑφοῦτο, ἔχουν περισωθῆ, οὔτε ἡ περιώνυμος εἰκὼν τῆς Θεομήτορος ἔστω καί εἰς τήν μνήμην, ἔστω καί εἰς τήν παράδοσιν εἴτε τῶν Θηβαίων εἴτε τῶν Ναυπακτίων ἔχει ἐπιζῆσει.

Ἀσφαλῶς πρό πολλῶν αἰώνων θά εἶχεν ἐξαφανισθῆ καί ἡ διασωθεῖσα ἐδῶ περγαμηνή ἂν παρέμενεν εἰς τήν πολυπαθῆ Βοιωτίαν.

Καθώς μᾶς ἔχει πληροφορήσει σχετική ἔρευνα τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Νίκου Βέη εἰς τό προάστειον τῶν Θηβῶν Ἄγιοι Θεόδωροι σώζεται τοπωνυμικόν «Πολυγύρα».

Δέν ἀποκλείεται ἐκεῖ νά εὐρίσκετο κατά τόν ἐνδέκατον αἰῶνα τό «Γυρίον» τῆς Παλερμιτανῆς περγαμηνῆς, ἀφοῦ μάλιστα καί παρατηροῦνται εἰς τήν περιοχὴν ἐκείνην λείψανα βυζαντινῶν χρόνων. Ἀλλά τί ἐγύρευεν ἐκεῖ ἡ «Παναγία ἡ Ναυπακτιώτισσα ἢ Ναυπακτίτῆσσα» ἢ «Νεπακτίτισσα»; (Ἡ τελευταία αὐτῆ γραφή ἀποδεικνύει ὅτι ἤδη ἀπό τόν ἐνδέκατον αἰῶνα ἡ Ναύπακτος ἐλέγετο καί «Νέπακτος» ἀπό τό ὁποῖον ἔχει προκύψει τό σημερινόν «Ἐπαχτος»). Ἡ περγαμηνή τοῦ Παλέρμου φέρει ἐπί κεφαλῆς καί εἰκὼνα τῆς Θεοτόκου, ἀρκετά εὐκρινῆ.

Ἐχομεν ἄρα τήν μορφήν τῆς «Παναγίας Ναυπακτιτήσεως».

Παρίσταται ὀρθία ἐπί μαρμαροθετημένου δαπέδου φέρουσα φεγγεῖον, κυανοῦν ἐπενδύτην καί πορφυράν χλαμύδα, τά χρώματα, ὡς γνωστόν πού εἶχε καθιερώσει διά τάς ἐπισήμους τελετάς Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος.

Ἡ Παναγία, τέχνης ἀναμφισβητήτως Κωνσταντινουπολίτικης, παρίσταται εἰς στάσιν «δεήσεως».

Προσομοιάζει, δηλαδή, ὡς παρετηρήθη, μέ τοιχογραφίαν τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, ἣτις εὐρίσκεται εἰς τήν Μονήν Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων καί περί τῆς ὁποίας ἔχει ἀσχοληθῆ ἄλλοτε ἐπίλεκτον μέλος τοῦ Συνεδρίου μας

ὁ Πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί Ἀκαδημαϊκός κ. Γ. Σωτηρίου.

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ εἰκὼν τῆς περγαμηνῆς εἶναι πιστόν ἀντίγραφον ἐκείνης ἢ ὁποῖα εὐρίσκετο εἰς τὴν Μονὴν τῶν Θηβῶν καί ἢ ὁποῖα μέ τὴν αἴγλην τῆς εἶχεν ἐμπνεύσει τὴν ἴδρυσιν τῆς Ἀδελφότητος.

Καί λογικόν εἶναι νά συναχθῇ ὅτι, ἀφοῦ ἡ Παναγία ἐκείνη ὠνομάζετο «Ναυπακτίτῃσα» καί ἡ Μονή τῶν «Ναυπακτιτῆσῶν», ἀπὸ τὴν Ναύπακτον εἶχε τὴν προέλευσιν τὸ ἱερόν ἐκεῖνο προσκύνημα.

Ἡ γνώμη ὅτι ἀπὸ τὴν Ναύπακτον πρέπει νά προῆλθον καί αἱ μοναχαί, πού συνεκρότησαν τὴν παρά τὰς Θήβας Μονήν, δέν νομίζω ὅτι εἶναι ἀκλόνητος.

Διὰ νά ἔχουν ὀνομασθῇ «Ναυπακτίτῃσαι» θά ἀρκοῦσε, κατὰ τὴν γνώμην μου, νά ἔχη προέλθῃ ἀπὸ τὴν Ναύπακτον μόνον ἡ περιώνυμος εἰκὼν, πού ἀποτελοῦσε τὸ ἱερώτερον προσκύνημα τῆς Μονῆς των.

Καί ἡ νά ἦτο ἡ εἰκὼν ἐκείνη πρωτότυπος τίς οἶδε πῶς μετακομισθεῖσα εἰς Θήβας ἢ νά ἦτο ἀπλῶς ἀντίγραφον περιφήμου καί πολυσεβάστου εἰκόνας τῆς Θεοτόκου, προσκυνουμένης εἰς τὴν Ναύπακτον.

Ἡ Ναύπακτος ἔχει, ὡς γνωστόν, ἀρχαίαν καί ἔνδοξον ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν.

Ἦδη, ἀπὸ τὸ 193 μ.Χ. μνημονεύεται ἐπίσκοπος αὐτῆς Καλλικράτης.

Ὁ Μητροπολίτης Ναυπάκτου ἐξειρίχθη κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους αἰῶνας εἰς «Ναυπάκτου καί Ἄρτης Ὑπέρτιμος καί ἔξαρχος πάσης Αἰτωλίας» ἔχων εἰς τὴν δικαιοδοσίαν του ἑπτὰ ἐπισκοπὰς μέχρις Ἰωαννίνων καί πέραν.

Ἐκλείσαν δέ τὸν θρόνον τῆς διαπρεπεῖς ἱεράρχαι τοῦ Ὁρθοδόξου κλίματος ὅπως ὁ Κωνσταντῖνος Μανασσῆς, ὁ Ἰωάννης Ἀποκαυκος, ὁ Θεόφιλος Κορυδαλλεύς, ὁ Μελέτιος Μήτρου, ὁ Νεόφυτος Μαυρομμάτης.

Εἰς τὸ ἀπόγειον τῆς δόξης του ἔφθασεν ὁ Μητροπολιτικὸς θρόνος τῆς Ναυπάκτου κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, ὅχι μόνον διότι αἱ πολιτικαὶ περιστάσεις εἶχον ἐπιβάλει τὸ αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ καί διότι ἐλάμπρυνε τότε αὐτόν ἡ μορφή τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, ἱεράρχου καθ' ὅλα ἀνταξίου τῶν ἑξαιρετικῶν ἐκείνων περιστάσεων.

Ἐάν μεταγενεστέρα ἦτο ἡ ἐμφάνισις τῆς Παναγίας Ναυπακτιωτίσσης θά ἔλεγα ὅτι ἡ φήμη τῆς ἦτο ἀπότοκος τῆς πανελληνίου φήμης τοῦ Μητροπολιτικοῦ θρόνου τῆς Ναυπάκτου ἐπὶ Ἰωάννου Ἀποκαύκου.

Ἄλλ' ὁ τελευταῖος οὗτος ἤκμασε τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος.

Ἐν τούτοις ἀπὸ τὴν ἰδικὴν του ἀκμὴν ἔχομεν τὰ μόνον στοιχεῖα, πού

μᾶς ἐπιτρέπουν νά θεωρήσωμεν συσχετισμένην ἱστορικῶς τήν Παναγίαν Ναυπακτιώτισσαν τῆς περγαμνηῆς τοῦ Παλέρμου μέ τήν πόλιν τῆς Ναυπάκτου.

Διότι εἰς τά κατάλοιπα τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, τά περισωθέντα εἰς τόν Σιναϊτικόν κώδικα Ἰσαάκ τοῦ Μεσοποταμίτου καί εἰς χρυσόβουλον τοῦ Θεοδώρου Ἀγγέλου Δούκα Κομνηνοῦ, ἀπολυθέν τόν Μάϊον τοῦ 1223 (ὁ Ἀπόκαυκος ἀπεβίωσε τό 1233) ρητῶς ἀναγράφεται ὅτι ὁ Μητροπολιτικός Ναός τῆς Ναυπάκτου ἐτιμᾶτο ἐπ' ὀνόματι τῆς Θεομήτορος.

Γράφων ὁ Ἀπόκαυκος πρὸς τόν ἐπίσκοπον Βονδίτζης καί ἐπικαλούμενος τήν συνδρομήν του διά τήν ἀνακαίνισιν τοῦ ναοῦ «σεσαθρωμένου ἐκ χρόνου καί ἐκ σεισμῶν» ἀναφέρει ὅτι «Θεοῦ δ' ἐστί καί τῆς ὑπεραγίου αὐτοῦ μητρός».

Ἐπίσης τό χρυσόβουλον τοῦ Ἀγγελοδοῦκα Κομνηνοῦ ἀναγράφει: «Συνεισφέρει τῇ Μητροπόλει ταύτῃ καί δι' αὐτῆς τῇ τιμωμένῃ ἐν ταύτῃ πανυμνήτῳ τοῦ Κυρίου μητρί...».

Ἡ «συνεισφορά» τοῦ κραταιοῦ τότε Δεσπότη τοῦ Ἡπείρου ἦτο ἐπικύρωσις καί ἀναγνώρισις «διαφόρων δικαιωμάτων παλαιγενῶν, ὕστερογενῶν βασιλικῶν προσταγμάτων, διαθηκῶν, δωρεῶν, σιγγιλίων πρακτορικῶν, συνθητιῶν ἐγγράφων τε καί ἀγράφων καί παντός ἐτέρου μερικοῦ καί καθολικοῦ δικαιοδοτήματος».

Διά νά ἔχη τόσα παλαιγενῆ καί ὕστερογενῆ δικαιώματα ἡ Παναγία τῆς Ναυπάκτου σημαίνει ὅτι ἀποτελοῦσε σεπτόν καί πολυλάτρευτον προσκύνημα, τό ὅποιον ὁ Garufi εἰκάζει ὅτι: «ἔσχε λατρείαν πολύ ἐκτεταμένην καί διάφορα Μοναστήρια ἀνδρῶν καί γυναικῶν εἰς ὅλην σχεδόν τήν Βυζαντινήν Αὐτοκρατορίαν...». Περὶεργον εἶναι ὅτι ἡ μνήμη καί ἡ φήμη τῆς Παναγίας τῆς Ναυπάκτου τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ἔχει περισωθῆ δι' ἡμᾶς μόνον εἰς τῆς περγαμνηῆς τοῦ Παλέρμου τά αἰωνόβια φύλλα.

Κατάγομαι ἀπό τήν Ναύπακτον καί μπορῶ νά βεβαιώσω ὅτι ἐκεῖ οὐδέν ἔχνος τοῦ Ναοῦ τῆς Παναγίας σώζεται ἐπί τοῦ ἐδάφους της, οὐδεμία εἰς τήν ζῶσαν παράδοσιν τοῦ τόπου διατηρεῖται μνεῖα τοῦ παλαιοῦ της περιφήμου προσκυνήματος.

Ἴσως ὁμως ὑπό τό ἔδαφός της διατηροῦνται σημαντικά ἔχνη.

Καί τοῦτο ἤθελα, καταλήγων, νά ἀνακοινώσω εἰς τό Συνέδριον, ἀπό ὑποχρέωσιν καί πρὸς τήν πόλιν, ἡ ὁποία μέ ἐγέννησε καί πρὸς τήν πόλιν, ἡ ὁποία φιλοξενεῖ σήμερον τόσον ἐγκαρδίως τό Συνέδριόν μας, φιλοξενεῖ ὁμως ἀπό ὀκτώ ὀλοκλήρων αἰῶνων τόσον εὐλαβῶς καί τό γραπτόν μνημεῖον τῆς ἱστορικῆς ὑπάρξεως τῆς Παναγίας Ναυπακτιωτίσσης.

Νά ἀνακοινώσω δηλαδή, ὅτι ἐγώ ὁ ἴδιος ἐνθυμοῦμαι τό μωσαϊκόν

δάπεδον καί τά μαρμάρινα ἐρείπια μεγάλου χριστιανικοῦ ναοῦ, τά ὅποια εἶχον ἔλθῃ εἰς φῶς, ὅταν, πρό πενήκοντα περίπου χρόνων, ἐκτίζετο τό πρῶτον Δημοτικόν Σχολεῖον Ναυπάκτου.

Δυστυχῶς οἱ τότε Ἄρχοντες τῆς πόλεως, φοβούμενοι μήπως ματαιωθῇ ἀνέγερσις τοῦ σχολείου, εἶχον ἐπικαλύψει ἐν σπουδῇ τά ἀπροόπτως ἀνακύψαντα ἀπό τήν σποδόν τῶν αἰώνων ἀρχαιολογικά εὐρήματα χωρίς νά ἀνακοινώσουν τήν ὕπαρξίν των. Μόνον μερικοί σπόνδυλοι ὑψηλῶν μαρμαρίνων κιόνων ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τόν παρακείμενον ναόν τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς.

Καί ἔτσι ἡ εὐκαιρία νά ἐπανέλθῃ εἰς τό φῶς τῆς ζωῆς ἡ Παναγία Ναυπακτιώτισσα ἐματαιώθη τότε ἀπό τήν Μοῖραν.

Εἶμαι προσωπικῶς βέβαιος ὅτι ἐκεῖνα εἶναι, ὅτι ἐκεῖ, πού ἀναφέρω, εἶναι θαμμένα τά ἐρείπια τοῦ Ναοῦ τῆς Παναγίας Ναυπακτιωτίσσης, πανελληνίου προσκυνήματος τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, ὅπως εἶμαι βέβαιος ὅτι παραπλεύρως καί πρός ἀνατολάς τοῦ ἐπιχωθέντος ναοῦ ὑπῆρχε τό Μητροπολιτικόν Μέγαρον τοῦ Ἀποκαύκου ἤ, ὅπως ὁ ἴδιος γράφει εἰς μίαν ἀπό τάς τόσον γλαφυράς ἐπιστολάς του, τό Ἀνακτορίδιόν του, ὁπόθεν, ἀναρρώσας, κάποιον γλυκύ ἔαρ, ἔπειτα ἀπό τήν περίφημον ἔριδά του μέ τόν ἀδελφόν τοῦ Δεσπότη Κωνσταντῖνον Δούκαν, «ἐξῆλθε πρός ἀγρόν καί ὕδωρ πίνει ψυχρόν καί τῶν ἀηδόνων ἀκούει καί ὁ χθές νεκρός ἄρτι κινεῖται».

Πολλά ἀρχαιολογικά θραύσματα χριστιανικῆς ἐποχῆς, μαρμαρίνοι κιονίσκοι, ὑπέρθυρα, τεμάχια διλόβων παραθύρων, ἀνευρεθέντα κατά καιρούς εἰς τήν θέσιν ὅπου κεῖται σήμερον ὁ κῆπος Νόβα καθώς καί ἡ ἀμετάβλητος τοῦ «ἀγροῦ» φυσιογνωμία (διότι καί ὕδωρ ψυχρόν καί ἀηδόνων ἄσματα ἐξακολουθοῦν νά ἐξωραΐζουν τό τοπεῖον ἐκεῖνο) μᾶς πείθουν ἀδιστακτικῶς ὅτι ἐκεῖ ἔκειτο τό Ἀνακτορίδιον τοῦ Ἀποκαύκου.

Μεταξύ δέ αὐτοῦ καί τοῦ πρός δυσμάς βυζαντινοῦ ἐπίσης ναοῦ τοῦ Σωτήρος, πλινθόκτιστα ἀπομεινάρια τοῦ ὁποίου ἴσως σώζονται ἀκόμη ἐπί τόπου, ἔκειτο ὁ Ναός τῆς Παναγίας Ναυπακτιωτίσσης.

Παρίσταται μεταξύ ἡμῶν ὁ ἐμπνευσμένος ἀναστηλωτής πλείστων βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀκαδημαϊκός καί Διευθυντής τῶν Ἀρχαιολογικῶν μας Ὑπηρεσιῶν κ. Ὁρλάνδος.

Θά τόν παρακαλοῦσα νά λάβῃ ὑπ' ὄψιν τήν θέσιν, πού ἐπεσήμανα καί νά προσπαθῆσῃ νά φέρῃ μίαν ἡμέραν εἰς φῶς τήν Παναγίαν τῆς Ναυπάκτου, τῆς ὁποίας τήν σημασίαν τόσον ζωηρά μᾶς ὑποδηλώνει ἡ γραφική περγαμηνή τῆς Capella Palatina τοῦ Palermo.

Η ΝΑΥΠΑΚΤΟΣ ΩΣ ΛΙΜΗΝ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ Ι' ΑΙΩΝΑ

Ο ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ Κρεμώνης Λουιτπράνδος, άπεσταλμένος τό έτος 968 τοῦ βασιλέως τῆς Γερμανίας Όθωνος εἰς εἰδικήν πρεσβείαν πρὸς τόν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Νικηφόρον Φωκάν, έταξίδευσεν ἀπό τήν Ἰταλίαν διά τήν Κωνσταντινούπολιν μέσῳ Ναυπάκτου. Όταν δέ τόν Σεπτέμβριον τοῦ ἰδίου έτους άνεχώρησεν ἀπό τήν Κωνσταντινούπολιν, διά νά έπιστρέψῃ εἰς τήν έδραν του, τήν αὐτήν πάλιν ὁδόν ἀντιστρόφως ἠκολούθησε.

Τάς περί τούτου πληροφορίας ὀφείλομεν εἰς τήν περίφημον ἔκθεσιν τῶν πεπραγμένων του (Legatio). Καί περί μέν τῆς μεταβάσεως οὐδέν ρητῶς ἀναφέρει εἰ μή μόνον ὅτι ἔφιππος εἶχε φθάσει εἰς Κωνσταντινούπολιν τήν 4ην Ἰουνίου, — ἄρα διά ξηρᾶς εἶχε ταξιδεύσει. Περιγράφει ὁμως λεπτομερέστερον τά τῆς ἐπανόδου του. Καί ὄχι μόνον ἐκ τῆς ὄλης ὑφῆς δύναται νά συναχθῆ ὅτι γνωστόν ἤδη εἰς αὐτόν τρόπον ταξιδίου ἠκολούθει ἐπιστρέφων, ἀλλά καί ἀπό ὠρισμένον χωρίον τῆς περιγραφῆς του, ὅπου δικαιολογεῖται διά τήν μή ἐκ νέου κατά τήν ἐπάνοδον προσκύνῃσιν τοῦ τάφου τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου εἰς Πάτρας, ὅπως εἶχε πράξει κατά τήν ἔλευσιν, σαφέστερον προκύπτει ὅτι πράγματι, ἐρχόμενος ἐξ Ἰταλίας, τό ἴδιον εἶχε ἀκολουθήσει μέσῳ Ναυπάκτου δρομολόγιον. Τήν γνώμην αὐτήν ὑποστηρίζει ὁ Schlumberger¹ γράφων:

«Οὔτε περί τῶν περιστάσεων, ὑφ' ἃς ἀπῆλθεν ἐξ Ἰταλίας, οὔτε περί τῶν περιπετειῶν τῆς μέχρι Κωνσταντινουπόλεως πορείας αὐτοῦ παρέχει ἡμῖν ἔνδειξιν τινα. Γινώσκομεν δέ μόνον ἐκ τινων λεπτομερειῶν, ἃς παρέχει ἡμῖν περί τῆς ἐπιστροφῆς αὐτοῦ, ὅτι ἐδέησεν ἤδη νά διέλθῃ ἐκ Κερκύρας καί Πατρῶν.»

Περί δέ τῆς ἐπιστροφῆς του ὁ Λουιτπράνδος ἀναφέρει ἐπί λέξει τά ἑξῆς:

«...ὀχούμενος δ' ἐπί τε ὄνου καί ἵππου καί ἐπί τεσσαράκοντα ἑννέα ἡμέρας περιπλανώμενος, νηστεύων, διψῶν, στενάζων, δακρύων, μοιρολογῶν ἀφίχθην εἰς Ναύπακτον...» (Τήν μετάφρασιν εὐρίσκω εἰς τάς «Βυζαντινάς μελέτας» τοῦ Σπ. Ζαμπελίου, σελ. 565).

Εἰς τόν θέλοντα νά ἐρευνήσῃ τό θέμα τῶν συγκοινωνιῶν τοῦ Βυζαντί-

1. Ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκάς, Μεταφρ. Ἰ. Λαμπρίδου, Ἰ. Αθ. 1905, σελ. 693 ἑξ.

ου μέ τήν Δύσιν κατά τήν ἐποχὴν ἐκείνην τοῦ Ι' αἰῶνος προβάλλει τό ἐρώτημα· διατί ἐπροτιμήθη ὡς λιμὴν προσορμίσεως εἰς τό Ἐνατολικόν Κράτος ἢ Ναύπακτος.

Ἐπῆρξε τυχαία ἡ προτίμησις αὐτῆ τοῦ Λουιπράνδου ἢ μήπως ἦτο ἡ Ναύπακτος ὁ συνήθης λιμὴν διὰ τὰς ἀπό θαλάσσης συγκοινωνίας τοῦ Βυζαντίου μέ τήν Δύσιν;

Καί ἐάν ἦτο πράγματι ὁ συνήθης λιμὴν, ἡ καθιέρωσις αὐτῆ ἦτο περιστατική καί προσωρινή λόγῳ ἐλλείψεως ἀσφαλείας κατά τοὺς χρόνους εἰδικῶς ἐκείνους εἰς τὰς ἄλλας μέχρι τοῦ Βυζαντίου θαλάσσας, ἢ ἦτο μονιμωτέρα, ὀφειλομένη καί εἰς ἄλλους λόγους φυσικούς καί πολιτικούς;

Καί ἐάν ἦτο μονιμωτέρα ἢ διὰ Ναυπάκτου συγκοινωνία μέ τήν Δύσιν, πῶς ἐξυπηρετεῖτο εἰς τήν ἐνδοχώραν ἀπό τήν Αἰτωλίαν ἕως τήν Βασιλεύουσαν;

Αἱ εἰδήσεις διὰ τήν ἱστορικὴν ἐκείνην περίοδον δέν εἶναι πολλαί καί τοιαῦται ὥστε νά διαφωτίσουν ἐπαρκῶς θέμα λεπτομερειακόν ὡς τό θιγόμενον. Ἰδιαιτέρως δέ διὰ τήν ὄλην κατάστασιν τῆς κυρίως Ἑλλάδος αἱ εἰδήσεις εἶναι ἔτι πενιχρότεραι.

Βασιζόμενοι ὁμως εἰς τοῦ Λουιπράνδου τήν μαρτυρίαν δυνάμεθα νά θεωρήσωμεν βέβαιον, ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο ἡ Ναύπακτος ὡς λιμὴν τοῦ Βυζαντίου μέ τήν Δύσιν καί ὅτι μεταξύ Ναυπάκτου-Κωνσταντινουπόλεως ὑπῆρχε μακρὰ μέν καί ἐπίπονος, ἀλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀσφαλῆς ὀδική συγκοινωνία.

Λογικόν δέ εἶναι νά δεχθῶμεν ὅτι ὁ Λουιπράνδος δέν ἐπλευσε τυχαίως εἰς Ναύπακτον, οὐδέ ἐκαινοτόμησεν ἀποβιβασθεὶς ἐκεῖ διὰ νά συνεχίσῃ κατά ξηράν τήν πορείαν του πρὸς Κωνσταντινούπολιν, ἀλλ' ἠκολούθησε παραδεγμένον καί ἐφηρμοσμένον δρομολόγιον. Δυνάμεθα μάλιστα νά υποθέσωμεν ὅτι τό ἴδιον δρομολόγιον εἶχεν ἴσως ἀκολουθήσει καί ὅταν πρό ἐτῶν, διάκονος ἀκόμη τότε, εἶχεν ἀποσταλῆ εἰς Κωνσταντινούπολιν ὡς ἀποκρισάριος τοῦ βασιλέως Βερεγγαρίου πρὸς τόν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον Ζ'. Ὡς γνωστόν δέ καί ὁ πατήρ τοῦ Λουιπράνδου εἶχεν ἀποσταλῆ εἰς Κωνσταντινούπολιν πρεσβευτῆς τοῦ βασιλέως Οὐῆγου πρὸς τόν αὐτοκράτορα Ρωμανόν Λεκαπηνόν.

Ἐν γνώσει τῶν ἱστορικῶν περιστάσεων τοῦ Ι' αἰῶνος δυνάμεθα βασίμως νά εἰκάζωμεν ὅτι ἡ μέσῳ Ναυπάκτου συγκοινωνία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέ τὰς δυτικὰς του ἐπαρχίας τῆς Ἰταλίας ἦτο μονιμώτερον καθιερωμένη, καθὼ ἀσφαλεστέρα καί ὑπὸ τήν ἔννοιαν ταύτην συντομωτέρα.

Ἡ Ναύπακτος μέ τό παρακείμενον στενόν Ρίου-Ἀντιρρίου ἦτο ἀπὸ ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς ὄχυρός λιμὴν στρατηγικῆς σημασίας. Ἀπὸ αὐτὴν

ἐξώρμησαν, ἐκεῖ πῆξαντες τὰ πλοῖά των, κατὰ τούς προϊστορικούς χρόνους, οἱ Δωριεῖς διὰ νά κατακτήσουν τήν Πελοπόννησον. Οἱ Λακεδαιμόνιοι κατὰ τόν Πελοποννησιακόν πόλεμον, στρατεύοντες κατὰ τῶν Ἀκαρνανῶν, ὄχυράν οὖσαν, τήν παρέκαμψαν, ὅπως γράφει ὁ Θουκυδίδης εἰς τό τρίτον βιβλίον του. Τήν Ναύπακτον δέ ἔχων ὡς βάσιν του ὁ ναύαρχος τῶν Ἀθηναίων Φορμίων ἐνίκησε παρ' αὐτήν εἰς δύο ναυμαχίας τούς Λακεδαιμόνιους.

Κατά τήν βυζαντινήν ἐποχήν, πού μᾶς ἐνδιαφέρει, εἶχε διατηρήσει ὁ λιμήν τῆς Ναυπάκτου τήν σημασίαν του, ὡς παρατηρεῖ ὁ Rambaud γράφων ὅτι καί ἐπί αὐτοκρατείας Ζωῆς ἐθεωρεῖτο σπουδαῖον ἐπιθαλάσσιον φρούριον (*L'empire grec au dixième siècle κλπ.*, Paris 1870, σελ. 239). Ἀλλά καί ἀπό τήν διέλευσιν τοῦ Βενιαμίν τῆς Τουδέλης, κατὰ τόν ΙΒ΄ αἰῶνα, ὅστις εἶχεν ἐκπλεύσει, ὅπως ὁ Λουιτπράνδος, ἀπό τόν Ὑδροῦντα τῆς Ἰταλίας (Otranto), ἐπιβεβαιοῦται ἡ σπουδαιότης τοῦ λιμένος, ὅπου καί Ἰσραηλιτική παροικία ἐξ 100 προσώπων ὑπῆρχε. Τό γεγονός δέ ὅτι καί οἱ δεσπότες τῆς Ἡπείρου Ἀγγελοδοῦκαι Κομνηνοί εἰς τήν Ναύπακτον ἐβάσισαν τήν προσπάθειά των ὅπως ἀναπτύξουν τήν θαλασσίαν δύναμιν τῆς ἐπικρατείας των, ἀποδεικνύει ὅτι ἐκεῖ συνέτρεχον πάντοτε εὐνοϊκώτεροι πρὸς τοῦτο ὄροι. Τοῦτο ἐλέγχεται ἀκριβές καί διὰ τούς μετέπειτα αἰῶνας, ὅποτε, ἐπί Τουρκοκρατίας, ἡ Ναύπακτος, ἐπονομασθεῖσα «Piccolo Algeri», εἶχε καταστῆ διάσημος πειρατικός λιμήν, ἀπό τόν ὁποῖον ἐξωρμούσαν αἱ «φοῦσταί» τοῦ περιβοήτου ἀρχιπερατοῦ Ντουράτς-Μπέη διὰ νά τρομοκρατήσουν ὅλην τήν κεντρικήν Μεσόγειον. Τέλος τήν σημασίαν τοῦ λιμένος τῆς Ναυπάκτου, ὡς ναυτικῆς βάσεως, τονίζει ἡ συγκέντρωσις εἰς αὐτήν τό 1571 ὀλοκλήρου τοῦ τουρκικοῦ στόλου, ὁ ὁποῖος, ἀπειλήσας τότε τήν ἐλευθερίαν τῆς Εὐρώπης, κατεστράφη ὀλοσχερῶς, κατὰ τήν ὁμώνυμον ναυμαχίαν τῆς 7ης Ὀκτωβρίου, ἀπό τούς χριστιανικούς στόλους τῆς Δύσεως ἠνωμένους ὑπό τήν ἀρχηγίαν τοῦ Δόν Ζουάν τοῦ Αὐστριακοῦ.

Ἐπανερχόμενοι εἰς τήν βυζαντινήν ἐποχήν, παρατηροῦμεν ὅτι ἡ σημασία τῆς Ναυπάκτου ὡς φρουρίου καί λιμένος, ὡς ἐθνικοῦ γενικώτερον ἐρείσματος, εἶχεν ἀκόμη περισσότερον ἐνισχυθῆ ἀρχομένου τοῦ Ι΄ αἰῶνος, διότι εἶχεν ἀποφύγει αὕτη τὰς ἀπό βορρᾶ εἰσβολάς τῶν βουλγαρικῶν φύλων, ὡς ρητῶς μαρτυρεῖ ὁ χρονογράφος Γ. Κεδρηνός γράφων: «Τότε δὴ καί τό θέμα τῶν Νικοπολιτῶν πλήν Ναυπάκτου προσερρῆ Βουλγάροις». (Τόμ. Β΄, σελ. 529).

Ἀκριβῶς δέ λόγῳ τῶν εἰσβολῶν τούτων, αἱ ὁποῖαι εἶχον ἀποκόψει καί ἀπονεκρώσει τήν Νικόπολιν, ἡ Ναύπακτος ἤτο ἤδη ἀπό τὰ τέλη τοῦ Θ΄

αἰῶνος πρωτεύουσα θέματος. Ὁ Χέρτσβεργ γράφει (Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπό τῆς λήξεως τοῦ ἀρχαίου βίου, Ἀθ. 1906, τόμ. Α', σελ. 367, μετ. Π. Καρολίδου) ὅτι δύναται τις νά εικάσῃ ὅτι ἡ Ναύπακτος ἐγένετο καί πρωτεύουσα τοῦ θέματος Νικοπόλεως προστεθεῖσα εἰς αὐτό. Καί περαιτέρω (ἔ.ἀ., σελ. 448) λέγει ὅτι οἱ μητροπολίται Νικοπόλεως μετώκησαν τὰς ἀρχάς τοῦ Ι' αἰῶνος ἐπὶ Λέοντος Γ' εἰς Ναύπακτον, καθ' ὃν χρόνον ἡ στρατηγία τοῦ θέματος τούτου μετεφέρθη εἰς Ναύπακτον. (Ὁ μητροπολίτης Ἄρτης Σεραφεῖμ Ξενοπούλος εἰς τό ἔργον του «Δοκίμιον ἰλπ.» προσδιορίζει εἰς τό ἔτος 879 τήν μεταφοράν τῆς στρατηγίας καί τῆς μητροπόλεως Νικοπόλεως εἰς Ναύπακτον).

Παρέμεινεν ἡ Ναύπακτος πρωτεύουσα τοῦ θέματος καθ' ὅλον τόν Ι' αἰῶνα. Διά δέ τὰς ἀρχάς τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ἔχομεν σαφῆ μαρτυρίαν τοῦ Κεδρηνοῦ, ὅτι ἐξηκολούθει νά εἶναι ἔδρα στρατηγοῦ, τίτλον τόν ὁποῖον εἶχον, ὡς γνωστόν, οἱ διοικηταί τῶν βυζαντινῶν θεμάτων. Βασιλεύοντος τότε μόνου, μετά τόν θάνατον τοῦ ἀδελφοῦ του Βασιλείου Β', τοῦ Κωνσταντίνου Η', ἐξεδηλώθη καί εἰς τήν Ναύπακτον τραγικός ἀντίκτυπος τῆς σκληρᾶς τούτου διοικήσεως, ἰδίως περί τήν εἰσπραξίν τῶν φόρων. Γράφει σχετικῶς ὁ Γ. Κεδρηνός (τόμ. Β', σελ. 428):

«Καί στάσεως δέ γενομένης ἐν τῇ Ναυπάκτῳ κατά Γεωργίου τοῦ στρατηγοῦντος αὐτῆς, ὃν καί Μωρογεώργιον ἐκάλουν διά τό ἄστατον τῆς γνώμης, ἀναιρεῖται μὲν ὁ στρατηγός, διαρπάζουσι δέ καί τὰ προσόντα πάντα αὐτῷ, κακῶς διατιθέμενος πρὸς τοὺς ἐγγχωρίους καί εἰσπράξεισι σεσοφισμέναις καί συνεχέσι τούτους συντρίβων, ὁ Βασιλεὺς δέ οὐ μόνον τοὺς αἰτίους ἀπηνῶς ἐκόλασε τοῦ φόνου, ἀλλὰ καί αὐτόν τόν Ἀρχιερέα τῆς Ναυπάκτου ἐτύφλωσεν».

Ἐάν, συμφώνως πρὸς τ' ἀνωτέρω, θεωρήσωμεν βέβαιον ὅτι ἡ Ναύπακτος διετέλει τόν Ι' αἰῶνα πρωτεύουσα τοῦ θέματος, ἔδρα τοῦ στρατηγοῦ καί τοῦ μητροπολίτου, ἐπόμενον ἦτο, λόγῳ καί τῶν ἄλλων φυσικῶν προσόντων, τῆς γεωγραφικῆς τῆς θέσεως, τοῦ ὄχυροῦ τῆς λιμένος καί τῆς γειτνιασεως πρὸς τήν Δύσιν, νά καταστῇ ἐπίνειον τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους διά τήν συγκοινωνίαν του μετά τῶν ἐκεῖθεν τοῦ Ἰονίου Πελάγους κτήσεων.

Ἐξ ἄλλου διά νά διατηρήσῃ ἡ Ναύπακτος τήν θέσιν τῆς ὡς πρωτεύουσα θέματος ἐπὶ τόσον μακρὸν χρονικὸν διάστημα, αὐτονόητον εἶναι ὅτι διά λόγους κρατικῆς συνοχῆς καί ἀσφαλείας θά ἔπρεπε νά ἔχῃ διοργανωθῇ ὅσον τό δυνατόν περισσότερο εὐχρηστος ὀδική συγκοινωνία μέ τήν Βασιλεύουσαν.

Ἦδη ἀπό τοῦ Γ' αἰῶνος, ἐπὶ Ἡρακλείου, ἡ διοικητικὴ διαίρεσις εἰς

θέματα είχε συστηματοποιηθῆ, διά νά διοργανωθῆ πλήρως τόν Ζ' αἰῶνα καί διά νά θεωρῆται καλῶς ἐφηρμοσμένη καθ' ἅπασαν τήν ἐπικράτειαν τόν Η' αἰῶνα, ὅποτε καί εἶχον ἀποβῆ, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ostrogorsky, τά θέματα ἢ σπονδυλική στήλη τοῦ ἑλληνικοῦ μεσαιωνικοῦ κράτους. Εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νά παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ τοιαύτη ὀργάνωσις τῶν θεμάτων μέ τούς δομεστίκους των, τούς πρωτονοταρίους των, τούς χαρτουλαρίους καί τούς κριτάς των, μέ τούς τουρμάρχας των καί τά ἄλλα δευτερεύοντα ὄργανα, δέν ἦτο δυνατόν νά ἔχη παραλείψει τήν πλήρη διάνοξιν καί τήν τακτικήν συντήρησιν ὅσον ἔνεστιν εὐρύτερου ὀδικοῦ δικτύου.

Ἄλλωστε τό Κέντρον ἐξετίμα δεόντως τήν ἀξίαν τῶν συγκοινωνιῶν καί, ὅπως γνωρίζομεν, ἕνα ἀπό τά σπουδαιότερα μέλη τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει κεντρικῆς κυβερνήσεως ἦτο ὁ «λογοθέτης τοῦ δρόμου», ὁ ὁποῖος, ὅπως γράφει εἰς τό τελευταῖον τόσον ἀξιόλογον σύγγραμμά του «Βυζάντιον, Κράτος καί Κοινωνία» ὁ καθηγητής κ. Δ. Ζακυθηνός, ἐμφανίζεται ἀπό τό 759-760 ὡς διοικητής τῶν βασιλικῶν ταχυδρομείων, συνεχιστής τοῦ παλαιότερου θεσμοῦ «curiosus curfus publici», ὅτε ὑπήγετο ὑπό τόν magister officiorum. Εἰς τήν ἀρμοδιότητα τοῦ λογοθέτου τοῦ δρόμου εἶχον ὑπαχθῆ μέ τήν πάροδον τοῦ χρόνου τά καθήκοντα τῆς ἐπιβλέψεως καί συντηρήσεως τῶν ὀδικῶν δικτύων τῆς αὐτοκρατορίας, δηλαδή αἱ ἐξουσίαι ἐνός σημερινοῦ ὑπουργοῦ τῆς συγκοινωνίας, προσέτι, δέ καί τά καθήκοντα τῆς ὑποδοχῆς τῶν ξένων πρεσβευτῶν, μέ ἄλλους λόγους ἦτο περίπου καί ὑπουργός τῶν ἐξωτερικῶν. Ἐξειλίχθη δέ περαιτέρω ὁ λογοθέτης τοῦ δρόμου καί εἰς πρωθυπουργόν, προφανῶς λόγῳ εἰδικεύσεως ὄχι εἰς τά τῆς χειρσαίας ὁδοποιίας, ἀλλά εἰς τά τῆς χρήσεως τῶν σχολιῶν ἀτραπῶν τῆς διπλωματίας. Εἰς τήν «Ἱστορίαν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους» τοῦ σοφοῦ μας καθηγητοῦ καί ἀκαδημαϊκοῦ κ. Κ. Ἀμάντου ἀναγινώσκομεν (τόμ. Α', σελ. 435): «Ὅταν ἀπέθανεν ὁ Θεόφιλος ἀνέλαβε τήν κηδεμονίαν τοῦ μικροῦ Βασιλέως Μιχαήλ Γ' ἡ Θεοδώρα, βοηθουμένη, κατά συμβουλήν τοῦ ἀποθανόντος αὐτοκράτορος, ὑπό τοῦ Λογοθέτου τοῦ Δρόμου, ἐκτελοῦντος χρέη Πρωθυπουργοῦ, Θεοκτίστου...». Καί ἀλλαχοῦ γράφει ὁ κ. Κ. Ἀμαντος (τόμ. Β', σελ. 320) ὅτι: ἀπό Ἀλεξίου Κομνηνοῦ ὁ πρωθυπουργός δέν λέγεται πλέον «Λογοθέτης τοῦ Δρόμου» ἀλλά «Λογοθέτης τῶν Σεκρέτων» καί ἀργότερον «Μέγας Λογοθέτης».

Ἀπό διάφορα χωρία τόσον τῶν «Τακτικῶν» τοῦ Λέοντος Σοφοῦ, ὅσον καί τοῦ «Περί παραδρομῆς πολέμου» τοῦ Νικηφόρου Φωκά συνάγομεν, ὅτι ἰδιαίτερα ἀπεδίεδοτο προσοχή εἰς τήν στρατηγικήν σημασίαν καί ἐκμετάλλευσιν τῆς ἐκασταχοῦ γεωγραφικῆς καταστάσεως, τῶν ἐδαφικῶν ἀνωμαλιῶν, τῶν στενῶν, τῶν κλεισσοῦρων. Ἄμεσον ἐπακόλουθον τῆς τοι-

αύτης ἐκτιμήσεως ἔδει νά εἶναι ἡ κατασκευή καί συντήρησις καλῶν ὀδικῶν δικτύων. Ὅτι δέ συνεχῆς περί τούτου ὑπῆρχε πρόνοια καί φροντίς κατεβάλλετο, ἀποδεικνύεται ἀπό χωρίον τῶν «Τακτικῶν» Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, ἔχον ὡς ἐξῆς: «...ἐάν δέ καστροκτησία γένηται ἢ караβοποιία ἢ γεφύρας ἀνάκτισις ἢ ὁδοῦ κατάστασις ἢ ἀνάγκη τις ἑτέρα τῶν δημοσίων διοικήσεων καί οὐκ ἐπαρκεῖ τό κατά τόν τόπον δημόσιον διά μισθοῦ ταῦτα ἐργάζεσθαι». (Καί ὄχι —εἶναι ἡ ἀφορμή τῆς παραιnéσεως— «καταβαρεῖσθαι» τόν λαόν δι' ἀγγαρείας).

Ἄλλά καί χωρίς νά καταφύγωμεν εἰς τοιαύτας ἀποδεικτικὰς λεπτομερείας θά ἤμπορούσαμεν νά εἴμεθα βέβαιοι, ὅτι κράτος τόσον αὐστηρῶς διευθυνομένης οἰκονομίας, ὅπως ἦτο τό Βυζάντιον, ἀντλοῦν τά περισσότερα δημόσια ἔσοδα ἀπό τήν ἐκμετάλλευσιν τοῦ ἐμπορίου, δέν ἦτο δυνατόν νά μή ἐφρόντιζεν ἐνδελεχῶς διά τάς συγκοινωνίας του, ὅταν εἰς τούς στρατιωτικούς λόγους ἀσφαλείας προσετίθεντο καί ἐξ ἴσου σοβαροί λόγοι οἰκονομικῶν συμφερόντων.

Διά νά ἐπανεέλθωμεν ὁμως ἐπί τά ἔχνη τοῦ Λουιτπράνδου, παρατηροῦμεν ὅτι καί ἀπό τήν διήγησιν τοῦ πολυπλάγκτου ἐπισκόπου Κρεμώνης διαγράφεται ἀμυδρῶς σχῆμα συγκοινωνιακῆς ὀργανώσεως. Ὁ «διασώστης» πού τόν συνάδευε καί οἱ «μανδάτωρες» πού τόν διηυκόλυναν εἰς τό ταξίδιον του, ἦσαν, προφανῶς, ὄργανα ἀπορρέοντα ἀπό τήν ὑπάρχουσαν ὀργάνωσιν τῶν συγκοινωνιῶν καί ἀνταποκρινόμενα εἰς αὐτήν. Ἀσφαλῶς δέ οἱ διασῶσται καί οἱ μανδάτωρες ἠκολούθουν προκαθωρισμένα δρομολόγια πορείας καί σταθμεύσεως.

Ἀπό τά Λαογραφικά τοῦ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, τά ὅποια τόσον διαφωτιστικῶς ἀνέλυσεν ὁ ἀκαταπόνητος μελετητής τοῦ βίου καί τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν καθηγητής καί ἀκαδημαϊκός κ. Φαίδων Κουκουλές, δημοσιεύσας αὐτά εἰς τήν σειράν τῶν ἐκδόσεων τῆς Ἑταιρίας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, ἐραυζόμεθα τήν παράγραφον:

«Οὕτω γάρ τοσοῖδε σταθμοί ὀδευθῆναι λέγονται πρός τινων καί τοσοῦδε σταθμούς εἶναι ἀπό τοῦδέ τινος τόπου εἰς ἄλλον φαμέν... Αἱ δέ ἱστορίαι σταθμούς οἶδασι λέγειν καί τά ὠρισμένας, εἴτ' οὖν τεταγμένας ἐνοδίους ἀναπαύλας τοῖς εἴτε ἰππεῦσιν εἴτε πεζοδρομοῖς, ἅς καί ἀλλαγὰς ἔλεγόν τινες».

Καί κατωτέρω:

«Πολλοί γάρ ὄροι καθ' ἃ καί μαλιασμοί καί λίθοις παρασημειοῦνται εἰκαίοις ἀνεστηκόσι καί κίοσιν εὖ ἀπεξεσμένοις καί βεβηκόσιν ἐπ' ἀσφαλοῦς καί πλατύτητι ἀβακίων ἐκ μαρμάρων οἷς καί γράμματα ἐντετύπνται». (Τόμ. Α', σελ. 389-390).

Ἄλλ' ἄς ἐπανεέλθωμεν εἰς τὴν συγκεκριμένην περίπτωσιν, πού ἀποτελεῖ τὸ κύριον θέμα τῆς ἀνακοινώσεώς μας, διὰ νά καταλήξωμεν εἰς τὸ τελευταῖον συμπέρασμα.

Ὁ Schlumberger γράφει (ξ.ἀ., σελ. 690): «Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἡ ἀπὸ τῆς Ἰταλίας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μετάβασις κατὰ τὸ πλεῖστον τελουμένη συνήθως κατὰ ξηρὰν διὰ Βυζαντιακῶν χώρων ἔνεκα τῆς κατὰ θάλασσαν ἐλλείψεως ἀσφαλείας, διήρκει ὀλοκλήρους ἐβδομάδας εἰ μὴ καὶ μῆνας...». Καὶ περαιτέρω: «Ὁ ἀπὸ τῶν Ἀράβων πειρατῶν φόβος ἠνάγκασεν ἀναμφιβόλως τὸν Ἐπίσκοπον νά ἐκλέξῃ τὴν μακρὰν ταύτην καὶ ἐπίπονον κατὰ ξηρὰν ὁδόν».

Ἄλλὰ δέν εἶναι λογικόν νά ὑποτεθῇ ὅτι ὁ Λουιτπράνδος ἐχάραξε πρῶτος τὴν ὁδὸν Ναυπάκτου-Κωνσταντινουπόλεως ἵνα πορευθῇ εἰκῆ καὶ ὅπου ἔτυχε διὰ μέσου τόσον δυσβάτων ὁρέων, εὐρυτάτων πεδιάδων καὶ ὀρητικῶν ποταμῶν. Οἱ «διασώσται» καὶ οἱ «μανδάτωρες» ἐκινοῦντο, χωρὶς ἄλλο, ἐπὶ δοκιμασμένου συγκοινωνιακοῦ χάρτου. Καὶ εἰς μὲν τὴν Φθιώτιδα, τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Μακεδονίαν οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἡ ὁδὸς θά διήρχετο διὰ τῶν γνωστῶν καὶ μνημονευομένων ἀπὸ τούς συγχρόνους συγγραφεῖς ἀστικῶν κέντρων Λαμίας καὶ Λαρίσης, βορειότερον δέ τῆς περιδόξου Θεσσαλονίκης. Μεταξὺ ὁμως Λαμίας καὶ Ναυπάκτου μόνον νά πιθανολογήσωμεν δυνάμεθα τὴν κατεύθυνσιν τῆς ὁδοῦ. Ἐχοντες ὡς δεδομένον ὅτι ἀπὸ ὅλα τὰ ὀρεινά γεωγραφικὰ σημεῖα τῆς Αἰτωλίας ἀναφέρεται, ἔστω καὶ μεταγενεστέρως, ὡς κατοικούμενον εἰς τούς αἰῶνας ἐκείνους τῆς ἐρημώσεως, μόνον ἡ κώμη Λομποτινά, δυνάμεθα νά εἰκάσωμεν ὅτι πρὸς τὰ ἐκεῖ ἀνέβαινε ἡ ὁδὸς διὰ νά διασχίσῃ μετὰ τὴν χώραν τῶν ἀρχαίων Ἀποδοτῶν τὴν χώραν τῶν ἀρχαίων Ὀφιονέων, ἧτις ἐνσφηνοῦται μετὰ τῶν ὀρεινῶν ὄγκων τῶν Βαρδουσίων, τῆς Ὀξυᾶς καὶ τῆς Οἴτης. Ἐκεῖ, μετὰ τῆς Ὀξυᾶς καὶ Οἴτης, ὑπάρχει δίοδος πρὸς τὴν Φθιώτιδα, ἔχει χαραχθῆ δέ διὰ μέσου τῶν αἰώνων χαλεπὴ μὲν ἀλλὰ μοναδικὴ στρατιωτικὴ ὁδός, τὴν ὁποίαν καὶ εἰς ἀρχαιοτέρους χρόνους ἐχρησιμοποίησαν ἐπιδρομεῖς διὰ νά εἰσβάλουν εἰς τὴν Αἰτωλίαν ὅπως π.χ. τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα ὁ Βρέννος μέ τούς Γαλάτας, καὶ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους σταθερῶς ἠκολούθησαν διάφοροι στρατοί, διαρκούσης τῆς Τουρκοκρατίας, ὅποτε οἱ δερβεναγάδες κατεῖχον πάντοτε ὠρισμένα ἐπίκαιρα σημεῖα. Καὶ τίποτε δέν μᾶς ἐμποδίζει νά ὑποθέσωμεν ὅτι τὰ ἴδια ἐκεῖνα ἀκριβῶς σημεῖα ἀπετέλουν καὶ ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν χρόνων τὰς κυρίας διαβάσεις τῆς ὁδοῦ ἀπὸ Ναυπάκτου πρὸς Κωνσταντινούπολιν.

Ἐπειδὴ γνωρίζω καλῶς τὴν τοπογραφίαν τῆς ὀρεινῆς ἐκείνης ζώνης

καί τας δυσχερείας, πού παρουσιάζει ακόμη σήμεραν διά τούς επιχειροῦν-
τας νά τήν διασχίσουν, δύναμαι νά ἀποφανθῶ ὅτι, ἐάν εἰς ὅλα τά ἄλλα
σημεῖα τῆς ἀφηγήσεώς του ὁ ἀείμνηστος Λουιτπράνδος ὑπῆρξε, κατά
κοινήν παραδοχήν, ὑπερβολικός καί προκατειλημμένος, εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τά
ὀδοιπορικά του μέχρι Ναυπάκτου δεινοπαθήματα, δέν δύναται νά κατη-
γορηθῆ ὡς φαντασιόπληκτος οὔτε ὡς μεμψίμοιρος. Εἶχεν ἐπιτελέσει
ἓνα πραγματικόν ἄθλον κακοπαθείας καί ἀντοχῆς.

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ 28ης ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ

«ΜΥΣΤΗΡΙΩΔΕΣ έργαστήριον τοῦ Θεοῦ» ἔχουν ἀποκαλέσει τὴν Ἱστορίαν. Καί πραγματικά τό μεγαλοφάνταστο δημιουργικόν τῆς ἔργου ξεπερνᾷ τὴ δύναμιν τῆς λογικῆς τοῦ Ἄνθρώπου, ἀπλώνεται στίς διαστάσεις τοῦ Ἀπείρου, ταυτίζεται μέ τό πνεῦμα τοῦ Σύμπαντος...

Μποροῦμε νά τή φανταστοῦμε σάν μιά πολυδύναμη Θεότητα πού μέ πρωτόγονο πλαστικόν οἶστρο ἀντιμάχεται τόν παντοκαταλύτη χρόνον καί τόν ἐξαναγκάζει σέ συνεργασίαν. Στό παρόν μεγαλουργεῖ ἡ Ἱστορία, ἀνατρέχει ὁμως στό παρελθόν, ἀξιοποιεῖ τό κληρονομικόν του κεφάλαιον καί μεταβιβάζει τίς ζωοποιέας του δυνάμεις στό μέλλον. Μέ τὴν ἀναδίπλωσιν αὐτῆ τῶν ἐποχῶν, μέ τὴ μυστηριακὴ μεταξὺ τους πλοκή καὶ ἀλληλεπίδρασιν, ἐμφανίζει στό ἀπέραντον Θέατρο τοῦ Κόσμου τὴν ἐπιβλητικὴν σκηνοθεσίαν ἑνὸς αἰωνίου παρόντος, ὅπου οἱ μεγάλοι πρωταγωνιστές διαδραματίζουσι ἀκατάπαυστα τόν ἀθάνατον ρόλον τους.

Εἴτε τὴ Φύσιν, εἴτε τὴ Μοῖραν ἐκπροσωπεῖ κατὰ βάθος στήν ἐξέλιξιν τῆς ζωῆς ἡ Ἱστορία, τεχνουργεῖ πάντοτε, μέ τὴν αὐτόματην λειτουργίαν τῆς, μόνον τὴ θέσιν. Καλεῖται ὁ Ἄνθρωπος νά ὑψώσῃ ἀπὸ τῆς συνειδήσεώς του τὰ θέμελα τὴν ἀντίθεσιν. Καί κάθε φορά πού τό κατορθώνει σέ βαθμὸν ἐξαιρετό, παράγεται τότε ἡ ἀνώτερη ἐκείνη σύνθεσιν πού πραγματοποιεῖ τὰ μεγάλα ἱστορικά γεγονότα. Μέ ἄλλα λόγια ἡ ροὴ τῶν πραγμάτων παρουσιάζεται σάν ὕλικόν φυσικόν φαινόμενον, πού χαλκεύεται στό μηχανουργεῖον τοῦ σύμπαντος, ἡ ἀντίδρασιν ὁμως τοῦ Ἄνθρώπου ἐγείρεται σάν δύναμιν πνευματικὴν, σάν βούλησιν ἠθικὴν, ἐκπηγάζουσα ἀπὸ τῆς ψυχῆς μας τοὺς μυστικούς κόσμους. Οὔτε ἡ ἰδεοκρατικὴ, οὔτε ἡ ὑλιστικὴ θεωρία μπορεῖ ν' ἀρνηθῇ ὅτι στόν ἀνθρώπινον παράγοντα ὀφείλει ἡ Ἱστορία τὴν ἐξαρσίαν τῆς καί τό κλέος τῆς. Ἐάν εἶναι ἰσχυρό τό φυσικόν τῆς Κράτους, ὁ ἄνθρωπος ἠθικοποίησε καὶ ἐνομιμοποίησε τὴν ἰσχύν του, δαμάζοντας τόν ὕλικόν ὄγκον καί τὴν ὠμὴν βίαν σέ σημεῖον τέτοιον, ὥστε νά ἀναδώσουν πνευματικόν αἶτημα καί ἠθικὴν ἐπιταγήν. Ἡ Ἱστορία σάν κίνησιν ζωῆς θά ἦταν μιά βάνουσιν κατεβασιά αἵματος, ἂν ὁ ἄνθρωπος δέν τῆς ἐδάνειζε τὴν ψυχὴν του. Ἡ προαιώνια σκληρὴ πάλη τῆς ψυχῆς μέ τόν ἄψυχον κόσμον, τοῦ

πνεύματος μέ τήν ὕλη, ἐδημιούργησε τόν ἱστορικό βίον καί τόν δίδυμον ἀδερφό του τόν πολιτισμό — ὑπέρτατο κατόρθωμα τοῦ Ἀνθρώπου!

Παγκόσμιον καί πανανθρώπινον ἀποκορυφώνεται στήν ἐποχή μας τῆς Ἱστορίας τό πνεῦμα, γεμᾶτο ὑψηλά νοήματα καί εὐγενικούς σκοπούς. Ἀστράφτει σάν αἰθέριο σέλας ἐπάνω ἀπό τά ἐδάφη τῆς γῆς καί τίς μάζες τῶν ἀνθρώπων. Στό φωτεινό του πυρῆνα ἐμπερικλείεται ὅλη ἡ κινητήρια δύναμις τοῦ ἱστορικοῦ βίου. Ἀλλά τό σέλας αὐτό καί ἡ μαγική του ἀχτινοβολία δέν τροφοδοτεῖται μόνον ἀπό τίς ἐκλάμψεις τοῦ πνεύματος, τροφοδοτεῖται κι ἀπό τή συνεχῆ ἐξάτμιση τοῦ ρέοντος αἵματος τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Αἰθεροποιημένο ἀνθρώπινον αἷμα εἶναι ἡ πεμπτοσύνη τοῦ πνεύματος τῆς ἱστορίας... Καί κανένας Λαός δέν δημιουργεῖ ἱστορία, κανένα Ἔθνος δέν εἰσέρχεται μέ νομίμους τίτλους στό Πάνθεο τῆς Ἀθανασίας, ἄν δέν εἶναι ἀνά πᾶσα στιγμή ἔτοιμο νά ὑποστῇ τήν ὑπέρτατη θυσία: τήν ἀδίσταχτη προσφορά αἵματος γιά τήν ὑπεράσπισιν τῆς Ἀλήθειας, τῆς Ἐλευθερίας, τῆς Δικαιοσύνης.

Ἵψηλούς σκοπούς ὑπηρετεῖ μέ τήν προβολή τῶν μεγάλων αὐτῶν ἰδανικῶν τῆς ζωῆς τό πνεῦμα τῆς Ἱστορίας. Καί σκοποὶ του εἶναι ἡ πλήρης ἠθική τελείωσις τοῦ Ἀνθρώπου, ἡ ὁλοκλήρωσις τῆς εὐδαιμονίας του ἐπί τῆς γῆς, ἡ ἐπανάκτησις τοῦ ἀπολεσθέντος Παραδείσου...

Σ' αὐτό τό ἴσως ἄφταστο καί τό ἀσφαλῶς ἀνυπέρβλητο ὕψος ἀνατείνει ὁ προαιώνιος εὐγενής ἀγώνας τῆς ψυχῆς... Καί ὅταν ἓνα ἔθνος μπορέσῃ νά κινηθῇ ὀλόψυχα γιά τή δικαίωσιν τῆς κορυφαίας αὐτῆς ἀνθρώπινης λαχτάρας, τότε πραγματοποιεῖ τόν ἐνδοξότερον θρίαμβον τῆς Ἀρετῆς, τότε θεμελιώνει τό λαμπρότερον ἐγκόσμιον μεγαλεῖο!

Ἐκεῖ τοποθετεῖται ἡ ἱστορική ἀξία τῆς 28 Ὀκτωβρίου 1940.

Ὅσοι κατέχουν τό βαθύτερον νόημα τῆς ἱστορίας καί διακρίνουν τήν ἀλληλουχία τῶν μεγάλων τῆς ὥρῶν (ἐκείνων πού τίς ἔχουν ὀνομάσει «ἀστερωμένες ὥρες τῆς ἀνθρωπότητος») γνωρίζουν ὅτι τό Ἑλληνικόν «Ὅχι» τοῦ 1940 δέν ἦταν συμπτωματική ἐκδήλωσις περιστάσεων, ἀλλά συνειδητῆ ἐκφρασις πεποιθήσεων, ριζωμένων ἀπό μακρούς αἰῶνες στά πονεμένα σπλάγχνα τῆς Φυλῆς μας. Πολιτογραφημένη εἶναι ἀπό τρεῖς χιλιοτηρίδες ἡ Ἐλευθερία στή μικρή μας χώρα καί μέ ἑλληνικό διαβατήριον ἔχει περιέλθει θριαμβευτικά ὅλην τήν ὑφήλιον. Αὐτή τή βραχύωδη κυματόδαρτη εὐρωπαϊκῆ γωνιά τῆς Μεσογείου διάλεξε ἡ Μοῖρα γιά θέατρο τῶν μεγαλυτέρων ἀγῶνων τοῦ πολιτισμοῦ. Ἐδῶ ἐσκηνοθέτησεν ἡ Ἱστορία τίς πιό κρίσιμες γιά τήν τύχην τοῦ κόσμου συγκρούσεις. Ἐδῶ ὑψώθησαν διά μέσου τῶν αἰῶνων τά λαμπρότερα τρόπαια τῆς νίκης τοῦ πνεύματος, τοῦ θριάμβου τῆς δημοκρατίας. Τά ὠραιότερα σύμβολα, πού γαλβανίζουν τίς πολι-

τισμένες ψυχές ὄλου τοῦ κόσμου, φέρνουν τὰ ὀνόματα τοῦ Μαραθῶνα, τῶν Θερμοπυλῶν, τῆς Σαλαμίνας, φέρνουν τό ὄνομα τοῦ Μεσολογγιοῦ. Προσθέσαμε σ' αὐτά τήν 28 Ὀκτωβρίου 1940 καί τό ὄνομα τῆς Πίνδου! Ὑψώθηκε κ' ἐκεῖνο σύμβολο ἱερό τῶν ἐλευθέρων λαῶν καί τῶν ἐλευθέρων ἀνθρώπων σέ στιγμές ἀγωνίας καί ἀπελπισμοῦ. Ἡ πολεμοχάρη βία ἔγραφε (τότε) ἀπάνω στό στήθος τῆς Εὐρώπης τό πυρίκαυστο «ναί» τῆς ὑποταγῆς. Καί ἡ μικρή μας Ἑλλάς ἐτόλμησε νά ὑψώση τό γυμνό της χέρι καί νά χαράξῃ στόν οὐρανό μέ τή φλόγα τῆς πίστεως καί μέ τό αἷμα τῆς θυσίας τό ἀθάνατο «ὄχι» τῆς ἐλευθερίας. Τό μεγάλο της «ὄχι» δέν τό κράτησε γιά τόν ἑαυτό της ἡ ἑλληνική ψυχή. Σύμφωνα μέ τήν προαιώνια ὑψηλή της παράδοσι τό ἐχάρισεν, αἱματόβρεχτο καί δαφνοστόλιστο, σέ ὄλους τούς ἐλευθέρους λαούς τῆς Γῆς... Καί τό ἐχάρισεν ὄχι ἄκαρπα, γιατί τέτοιες προσφορές ἔχουν μέσα στήν οὐσία τους τή θαυματουργό δύναμι τῆς καρποφορίας. Θεῖος οἰωνός ἐπιστεύθηκε τότε καί μαγικό ἀναδείχθηκε σύνθημα τό θρυλικό μας «ὄχι». Δέν ἀναφέρεται στήν Ἱστορία πιά λακωνικό ἀλλά καί πιά εὐγλωττο, ἀλλά καί πιά πειστικό παγκόσμιο κήρυγμα. Δυό μόνον συλλαβές τό ἀποτελοῦσαν: «ὄχι»! Κι ὁμως οἱ δυό ἐκεῖνες συλλαβές εἶχαν τή δύναμι νά διασπάρουν τόν ψυχικόν πυρῆνα τῆς Ἀνθρωπότητος καί νά παραγάγουν τεράστια ἠθική ἐνέργεια. Ἀνατίναξαν μέ αὐτήν τόν ἀέρα τόν σιδηροπαγῆ μηχανισμό τῆς ὑλικῆς βίας. Καί ἀνύψωσαν ἐκ νέου στά ζοφερά μεσοῦρανα τοῦ πλανήτη μας τήν ἡλιοστάλαχτη σημαία τῆς ἠθικῆς πίστεως. Μεγαλύτερο δῶρο στό κλονισμένο φρόνημα τῶν ἐλευθέρων Λαῶν δέν μπορούσε τή στιγμή ἐκεῖνη νά προσφερθῆ. Ὁ Ἑλληνικός σπινθῆρας ἀναφλόγισε ξανά στά βασανισμένα στήθη ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων τή μισοσβυσμένη θρυαλλίδα τῆς ἐλπίδας. Ὁ μέγανος ποιητής, πού λέγεται ἱστορία, ἐφιλοτέχνησεν ἕνα ἀπό τά δραματικώτερα δημιουργήματά του. Ἐτοποθέτησε τήν κρισιμώτερη ὥρα στό παγκόσμιο σταυροδρόμι σάν ἀγέρωχο τροχονόμο τόν Ἑλληνα εὐζωνα. Κι αὐτός ἔλαβε τό ἀπροσμέτρητο θάρρος νά δώσῃ τό σῆμα τοῦ «ὄχι!» στίς ὀρητικές φάλαγγες δεκάδων χιλιάδων ἀρμάτων μάχης. Ὁ σιδερόφραχτος συρμός τοῦ ὀλέθρου ἐσταμάτησεν! Ὁ ροῦς τοῦ πολέμου ἐστράφη πρὸς τά ὀπίσω! Ἡ μαγνητική πυξίδα τῆς Νίκης ἐπιβεβαίωσε σέ ὅλα τὰ πεδία τῆς ἀμφίβολης μάχης, ὅτι ὁ σταθερός της πόλος εἶναι τό Δίκαιον καί ἡ Ἐλευθερία. Τό Ἑλληνικόν «ὄχι» εἶχε βαθεῖα ἀπήχησι στήν παγκόσμια συνείδησι καί δέν ἔσβυσεν ὁ ἥρωικός του ἀντίλαλος παρά μόνον ὅταν ἡ πολεμική μηχανή, πού αὐτό τῆς πρωτόβαλε τήν τροχοπέδη τῆς Πίνδου, συντριφτήκεν ὀριστικά, στή Μόσχα καί στό Λένινγκραντ, στό Ἑλ-Ἀλαμείν καί στή Νορμανδία... Ἡ Δάφνη τῆς Συμμαχικῆς νίκης ἐσπάρθηκε σέ ἀπέραντες ἐκτά-

σεις καί καλλιεργήθηκε μέ τεράστια μέσα, όμως τό πρώτο θαυματοργό σπειρί τοῦ μαγικοῦ του σπόρου τό διεκδικεῖ δικαιωματικά ἡ Ἑλληνική Ψυχή, ἐνσαρκωμένη στόν εὐζωνα τοῦ Παρνασσοῦ, στό νάυτη τοῦ Αἰγαίου, στή Σαρακατσάνα τοῦ Γράμμου!

Ἄλλ' ἄς προσγειωθοῦμε λίγο περισσότερο στήν ἔμπρακτη ἐξέλιξι τῶν γεγονότων, πού τόσο βαρυσήμαντο ὑπῆρξε τό ἱστορικό τους νόημα. Δέν πρόκειται νά σᾶς κουράσω μέ τήν ἀφήγησι πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων καί κατορθωμάτων γιά νά ζωντανέσω στή μνήμη σας τήν ἀναπόλησι τῶν μεγάλων ἡμερῶν τῆς μαχητικῆς μας ὁρμῆς καί τῆς ωραίας μας νίκης. Ἔχω όμως στήν προσωπική μου ἀνάμνησι ὠρισμένα ἄγνωστα στοιχεῖα, πού νομίζω ὅτι μποροῦν νά διαφωτίσουν κάποιες σημαντικές πλευρές τῆς πολεμικῆς ἐποποιίας τοῦ 1940 καί νά συμπληρώσουν τό ἱστορικό της νόημα. Ἡ τιμή νά κρατῶ σήμερα τό ἐπίσημο τοῦτο πνευματικό βῆμα μοῦ ζυπνᾷ τό χρέος νά τά χρησιμοποιοῦμαι.

Ἐτυχε νά βρεθῶ στήν Ἰταλία ὅταν ὁ φασισμός μᾶς ἐκήρυξε τόν πόλεμο. Προτοῦ μεταβῶ ἐκεῖ ἐθεώρησα καθήκον μου νά ἐπισκεφθῶ τόν πρωθυπουργό μας ἀείμνηστο Ἰωάννη Μεταξᾶ καί νά τόν ἐρωτήσω μήπως ἔκρινε σκόπιμο νά μοῦ δώσῃ ὁδηγίες γιά ἐνδεχόμενη περίπτωσηι συνομιλίας μου μέ ὑπεύθυνα πρόσωπα στή Ρώμη, ὅπου εἶχα μερικές γνωριμίες στους πολιτικούς καί δημοσιογραφικούς κύκλους. Ἡ ὁδηγία του ἦταν λακωνική καί σαφής: Ἡ Ἑλλάς ἐπιθυμεῖ νά παραμείνῃ οὐδετέρα καί φρονεῖ ὅτι συμφέρον ἔχουν οἱ μαχόμενοι ἀμφοτέρων τῶν παρατάξεων νά σεβασθοῦν τήν οὐδετερότητά της. Προειδοποιεῖ ὅμως ὅλους ἀνεξαιρέτως τούς ἀντιμαχομένους ὅτι ὅποιοσδήποτε ἀπό αὐτούς ἐπιχειρήσῃ νά παραβιάσῃ τά σύνορά της καί θίξῃ τήν ἔθνική της ἀνεξαρτησία θά συναντήσῃ ἀμείλικτη μέχρι ἐσχάτων ἀντίστασι ἀπό τόν Ἑλληνικό Λαό σύσσωμον!... «Προσπάθησε νά τούς πείσης, μοῦ ἐπρόσθεσεν, ὅτι δέν θά εἶναι εὐκόλο ἐγχείρημα ἡ κατάκτησι τῆς Ἑλλάδος, διότι ὁ στρατός μας εἶναι ἐτοιμοπόλεμος καί πρέπει νά τό σκεφθοῦν πολύ προτοῦ ἀποφασίσουν νά μᾶς προσβάλουν. Ὁ Θεός νά τούς φωτίσῃ νά διστάσουν! Καί λίγο χρόνο ν' ἀργοπορήσουν κέρδος μας θά εἶναι». Αὐτά ἦταν τά λόγια τοῦ Κυβερνήτη. Καί μέ τό πνεῦμα αὐτό μοῦ ἐδόθηκεν εὐκαιρία νά μιλήσω σέ ὑπεύθυνα πολιτικά πρόσωπα. Τούς ἐβεβαίωνα ὅτι τό ἔθνος μας ὁλόκληρο θά συσπειρωθῇ σάν τίγρις γιά νά ὑπερασπισθῇ τήν ἐλευθερία του, τούς βωμούς του. Τούς ἐβεβαίωνα ὅτι ἡ πολεμική παρασκευή τοῦ στρατοῦ μας εἶναι πλήρης καί τό μαχητικό του πνεῦμα ὑπέροχο. Ὑπογράμμιζα τίς βεβαιώσεις μου αὐτές μέ τήν ὑπόμνησι ὅτι ἐγώ πού τά ἔλεγα ἤμουν ἀντιπολιτευόμενος τοῦ Μεταξᾶ, ὅτι ὁ πολιτικός μου Ἀρχηγός ἀείμνηστος Γεώργιος

Καφαντάρης ήταν εξόριστος στή Ζάκυνθο, αλλά ενώπιον οίουδήποτε έξωτερικού κινδύνου θά βρεθούμε όλοι ένωμένοι σέ μίαν ιδέα, όλοι πειθαρχημένοι σ' έναν σκοπό: Τήν απόκρουσι τοῦ εἰσβολέα!... Καί θά τόν απόκρούσωμε νικηφόρα, όποιος κι ἄν εἶναι! κατέληγα. Μετά τόν πόλεμο συνάντησα πάλι στήν Ἰταλία ἕνα ἀπό τά πρόσωπα πού εἶχαμε προπολεμικά συζητήσει. Καί θυμήθηκε τά προφητικά μου λόγια. Ἐαναγνώρισεν ὅτι τούς εἶχα μιλήσει μέ ἀπόλυτη εἰλικρίνεια, μέ φιλικήν ἐντιμότητα. Ἡ εἰλικρίνειά μου καί ἡ ἐντιμότητά μου συνταυτίζονταν μέ τό ἔθνικό μας συμφέρον καί τήν ὑπεύθυνη κυβερνητική μας γραμμή. Φυσικά ὁ ὑπερφίαλος φασισμός δέν ἦταν ποτέ δυνατόν νά εἰσακούσῃ λογικές εἰσηγήσεις. Βασανιστική δίψα δόξης καί τυραννικός ἐφιάλτης φθόνου πρός τό σύμμαχό του ναζισμό, κατακτητή τότε ὅλης σχεδόν τῆς Εὐρώπης, τόν παρωθοῦσε ἀκατάσχετα σέ πολεμικές τυχοδιωξίες. Λέγοντας ὅτι δέν ἦταν δυνατό νά εἰσακούσῃ λογικές εἰσηγήσεις δέν ἐννοῶ τίς ἀνίσχυρες δικές μας, ἐννοῶ τίς πανίσχυρες τοῦ συμμάχου του Ναζισμοῦ. Παρεπιδημοῦσα στή Φλωρεντία ὅταν κατέβηκεν ἕως ἐκεῖ ὁ Χίτλερ γιά νά ἐξαντλήσῃ τήν προσωπική του ἐπιρροή στό Μουσσολίνι καί νά τόν ἀποτρέψῃ ἀπό τήν «ἄωρη» μεμονωμένη κατά τῆς Ἑλλάδος ἐπιχείρησι. (Ἐκεῖνος μᾶς παρασκεύαζε βέβαιη σύλληψι στή σιδερένια του παγίδα τήν προσεχῆ Ἐνοιξη...) Ἄλλ' ὁ Μουσσολίνι γιά νά τόν προκαταλάβῃ μέ τετελεσμένο γεγονός εἶχε κηρύξει τήν ἴδια ἐκείνην αὐγή τόν πόλεμο καί περίμενε μέ βεβαιότητα — ἔχω λόγους νά τό ξέρω προσωπικά αὐτό— τή ραγδαία ἀνατροπή τῶν συνοριακῶν μας φρουρῶν καί τήν ἄμεση παράδοσι τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Μουσσολίνι ἀνεχώρησε τό πρωί τῆς 28 Ὀκτωβρίου ἀπό τή Ρώμη γιά τή Φλωρεντία. Ὁ Τσιάνο περίμενε ἕως τό μεσημέρι γιά νά μεταφέρῃ σάν ὀρεκτικό ἢ σάν ἐπιδόρπιο στό ἐπίσημο γεῦμα τῶν Δικτατόρων στό Palazzo della Signoria τῆς Φλωρεντίας τή λαχταριστή εἶδησι τῆς ὑποταγῆς μας, εἶδησι πού τοῦ ἦταν πεπρωμένο νά τή λάβῃ ἀπό τήν ἀνάποδη!

Δέ μπορῶ νά λησμονήσω μιᾶ συγκινητική τῆς ἡμέρας ἐκείνης σκηνή στήν Πρεσβεία μας, ὅπου παραβρέθηκα κ' ἐγώ. Ὁ τότε ἄξιος πρεσβευτής μας στή Ρώμη κ. Ἰωάν. Πολίτης κατώρθωσε νά συνδεθῆ στό τηλέφωνο μέ τό Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν καί νά μιλήσῃ μέ τόν ὑφυπουργό ἀείμνηστο Μαυρουδῆ. Μᾶς ἀνάγγειλε τούς βομβαρδισμούς τῆς Δεκελείας, τῆς Κορίνθου, τῶν Πατρῶν καί μᾶς πρόσθεσεν ὅτι τό ἠθικό τοῦ Λαοῦ ἦταν ἐξαίρετο, ὅτι ἡ κινητοποίησι τοῦ Στρατοῦ προχωροῦσε κανονικά, ὅτι ἐνθουσιώδεις διαδηλώσεις ἐδοноῦσαν τή στιγμή ἐκείνη τήν ἀτμόσφαιρα τῶν Ἀθηνῶν. Δάκρυα χαρᾶς ἀνέβηκαν στά μάτια μας. Δέν ἐβλέπαμε τήν ὥρα νά γυρίσουμε κ' ἐμεῖς στήν ἀγωνιζόμενη Πατρίδα.

Θά είχα πολλές λεπτομέρειες νά ἀφηγηθῶ ἀπό τά ἐνδιαφέροντα πολιτικά παρασκήνια τῶν ἱστορικῶν ἐκείνων ἡμερῶν. Ἄλλά δέν εἶναι τοῦ παρόντος βήματος. Ἐάν ἀνάφερα τήν παρουσία μου στή Ρώμη τήν ἐποχή ἐκείνη τό ἔκαμα γιά νά καταλήξω κάπου ἄλλοῦ. Νά καταλήξω σ' ἓνα σημεῖο πού φωτίζει καί ἀπό τήν ἄλλη πλευρά τό ἱστορικό νόημα τῆς 28 Ὀκτωβρίου. Τό σημεῖο τοῦτο, κυρίες καί κύριοι, εἶναι ἡ διάθεσι καί ἡ στάσι τοῦ Ἰταλικοῦ Λαοῦ ἔναντι στήν ἐπίθεσι κατά τῆς Ἑλλάδος. Ὅφειλω νά ὁμολογήσω τήν προσωπική μου ἄμεση ἐντύπωσι ὅτι ὁ Ἰταλικός Λαός κατά μεγίστη πλειοψηφία ἀπεδοκίμαζε στό βάθος τῆς ψυχῆς του τήν ἀπρόκλητη, ἀδικαιολόγητη, βάνουσι ἐναντίον μας ἐπίθεσι. Ἐζήσα δέκα περίπου ἐμπόλεμες ἡμέρες στή Ρώμη μέχρις ὅτου μᾶς ἐπιβιβάσουν στή διπλωματική ἀμαξοστοιχία τῆς ἐπιστροφῆς. Καί τίς ἡμέρες ἐκεῖνες κυκλοφοροῦσα ἐλεύθερος. Ἔτσι μοῦ δόθηκεν ἡ εὐκαιρία νά διαπιστώσω στούς δρόμους, στά κέντρα, στά ἐστιατόρια τῆς Ρώμης πόσον ἀντίθετο ἦταν τό δημόσιο φρόνημα στήν ἀδικη πολεμική προσβολή τῆς Πατρίδας μας. «Τί ζητᾶμε στήν Ἑλλάδα;». «Γιατί νά γίνη αὐτό;». «Δέν χρειάζοταν καθόλου αὐτός ὁ πόλεμος!», ψιθύριζαν παντοῦ γύρω μου ἄντρες καί γυναῖκες χωρίς νά ξέρουν ὅτι ἓνα ἑλληνικό αὐτί ἄκουγε τή στιγμὴ ἐκείνη τόν ψίθυρο τῆς καρδιᾶς τους, πού οἱ μεθυσμένοι ἀπό δοξομανία κυβερνήτες τους δέ μποροῦσαν ἢ δέν ἤθελαν νά ἀκούσουν! Ὁ λαϊκός ἐκεῖνος ψίθυρος ὑψωνόταν ἕως τό ἀπόκοσμο τέμενος τῆς Ἱστορίας γιά νά ἐναρμονιστῇ μέ τό ὑψηλό της πνεῦμα, πού ἀποδοκιμάζει καί στιγματίζει κάθε ἀδικη προσβολή, κάθε ἀνήθικο πόλεμο. Ὑβρι γιά τούς Θεούς ἐξακολουθεῖ ν' ἀποτελῇ πάντοτε ἡ βάρβαρη καταπάτησι τῶν στοιχειωδῶν δικαιωμάτων τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας καί ἀξιοπρέπειας. Καί τήν Ὑβρι ἔχει ἀνέκκλητη ἐντολή τῶν Θεῶν νά τήν τιμωρῇ πάντοτε αὐστηρά ἡ Νέμεσις. Καθώς βρέθηκα τήν ἱστορικήν ἐκείνη ὥρα στήν πρωτεύουσα τοῦ φασιστικοῦ Κράτους πού εἶχε τήν κακὴν ἔμπνευσι νά προσβάλλῃ τήν Ἑλλάδα, αἰσθάνθηκα νά μοῦ μιλῇ τό πνεῦμα τῆς Ἱστορίας καί νά μέ βεβαιώνει ὅτι ἡ δοκιμασία μας θά ἦταν νικηφόρα, νά μοῦ μιλῇ ἡ Νέμεσις καί νά μοῦ ἐμπιστεύεται τήν αὐστηρὴ καταδικαστικὴ τῆς ἀπόφασι γιά τόν ἀδικητή.

Ὅταν μετὰ δέκα περίπου μέρες ἀναχωρήσαμε μέ τόν διπλωματικό συρμό ἀπό τήν Ρώμη ἐπιστρέφοντας στήν Ἀθήνα, μόλις ἐγκαταλείψαμε τὰ ἰταλικά σύνορα καί μπήκαμε στά γιουγκοσλαβικά, φρενητιώδης πατριωτικὴ ἐκδήλωσι ξέσπασε στό ὑπερπλήρες ὄχημα-ἐστιατόριο. Τό σύνθημα, θυμᾶμαι, ἔδωσεν ἡ ἀείμνηστη Βασιλοπούλα μας Μεγάλῃ Δούκισσα Μαρία. Καί τότε ἀπάγγειλα γιά πρώτη φορά τό ποίημά μου «Μολὼν Λαβέ», πού τό εἶχα γράψῃ τῆ νύχτα τῆς 28 Ὀκτωβρίου στή Ρώμη.

Παρακαλῶ νά ἐπιτρέψετε στόν ὁμιλητή μας, μιὰ κ' ἔλαχε νά εἶναι ποιητής, νά τό ἀπαγγεῖλη καί σήμερα, πολύ περισσότερο γιατί ἀνανεώνεται ἀπό τήν ἱστορική μας Μοῖρα ἡ ἐπικαιρότητά του, μέ τά τελευταῖα θλιβερά γεγονότα πού ὑποβάλλουν σέ νέα πικρή δοκιμασία τήν ἐθνική μας ψυχή...

Ἄρματα ἄν σοῦ λείπουν καί κανόνια,
σοῦ περσεύει ἡ πίστι κ' ἡ καρδιά!
Τρεῖς χιλιάδες ἔνδοξα ὄλα χρόνια
τή χρυσή σου ἀγιάζουν λευτεριά.

Κ' εἶναι κάθε χρόνος, κάθε αἰώνας
ἓνα στίφος αἶλο, ἓνας στρατός
Ἄνισος στά σίδηρα ὁ ἀγώνας,
ἄνισος καί στά ὄπλα τοῦ φωτός!

Μέ τό ἀστραφτερό σου ὀπίσου δίκιο,
χτύπησε τή βία θαρεττή:
κάλλιο νά 'χης θάνατον ἀντρίκειο
παρά νά 'ζηες δίχως ἀρετή!

Μά, γλυκιά μου Ἑλλάδα, δέν πεθαίνεις,
ὅπως δέν ἐπέθανες ποτέ!
Ζῆς αἰώνια, κι ὄλους ἀνασταίνεις
ὅταν ξαναλές «Μολών Λαβέ!»

Καί ὄλους, πράγματι, τούς ἀνάστησε τήν ὥρα ἐκείνη τοῦ θανάτου τό ἐλληνικό μας θάρρος τῆς θυσίας!

Ἡ ἄλλη σελίδα τῶν προσωπικῶν μου ἀναμνήσεων ἀπό τά ἱστορικά γεγονότα τοῦ 1940 ἀφορᾷ τήν ἐπίσκεψί μου στό Βορειοηπειρωτικό Μέτωπο. Προσῆλθα, μόλις παλινόστησα, στήν Πνευματική ἐπιστράτευσι πού εἶχεν ὀργανώσει ὁ ἀείμνηστος ὑπουργός Θεολόγος Νικολοῦδης. Πῆρα τή Διεύθυνσι τοῦ Τμήματος Πολεμικῆς Δημοσιογραφίας καί Λογοτεχνίας. Ἔτσι βρέθηκα στά χιονοσκεπέστα βουνά τῆς Κορυτσᾶς, τοῦ Ἀργυροκάστρου, τῆς Χειμάρρας ἀνάμεσα στούς ἡρωικούς μας προμάχους. Εἶδα ἀπό κοντά, πρόσωπο μέ πρόσωπο, τήν Πίστι, τήν Ἀνδρεία, τήν Καρτερία, τήν Ἐξαρσι ἐνσαρκωμένες στό ἀνώνυμο ἐνθουσιασμένο πλῆθος τῶν γενναίων παιδιῶν τῆς Ἑλλάδος. Εἶχεν ἀνασύρει ἡ Εἰμαρμένη τήν πολύπτυχη αὐλαία καί τό πολεμικόν ἔπος ξετυλιγόταν ἐμπρός στά κατὰπλη-

κτα μάτια τοῦ καλότυχου θεατῆ βαρύγδουπο, μεγαλόπρεπο, ἀποκαλυπτικό. Ἀπό τό ἕνα μέρος ἡ Βία, βιάζουσα καί τά ἴδια τῆς ἀπρόθυμα ὄργανα, προσπαθοῦσε νά ἐπιβάλη τήν ἀνομη θέλησί τῆς μέ τήν ὑπεροχή τοῦ ἀριθμοῦ καί τῆς μηχανῆς. Ἀπό τό ἄλλο μέρος ἡ Ἐλευθερία, ἐμπνέουσα σέ βαθμό θείας μέθης τά ἀδούλωτα στήθη, ὕψωνε τήν ἀνθρώπινη λόγχη μέ ἀλύγιστη ἀπόφαση Θυσίας, μέ ἀδάμαστη θέλησι Νίκης. Καί ἦταν ἕνα κυριολεκτικά θαυμάσιο φαινόμενο, πού τιμοῦσε τήν ἠθικήν ὄντοτητα τοῦ Ἀνθρώπου, πού δόξαζε τήν ἀταπεινωτή ὑπεροχή τῆς ψυχῆς, νά βλέπη κανεῖς τή βαρειά πλάστιγγα τῆς ἄνισης πάλης νά κλίνη πρὸς τό μέρος τοῦ ἀδυνάτου, νά κλίνη πρὸς τό μέρος τοῦ Δικαίου. Ἀλησμόνητα ὄραματα ἐπικοῦ μεγαλείου! Θαρροῦσες πῶς ζωντάνευαν σέ μιά σφύζουσα πραγματικότητα οἱ ραψωδίες τοῦ Ὀμήρου. Προαιώνιοι Θεοί τῆς Ἑλλάδος, Θεοί τοῦ καλοῦ κ' ἀγαθοῦ, ἐθώπευαν προστατευτικά τά ὄπλα τῶν στρατιωτικῶν τῆς Ἐλευθερίας καί τοὺς ἐχαρίζαν ἀήττητη δύναμι. Ἐπάνω στά μεγαλόπετρα πλάγια τῶν βουνῶν τῆς Βορείου Ἠπείρου ἔβλεπες νά ζωγραφίζουσι οἱ πορεῖες, οἱ ἐλιγμοί, οἱ ἔφοδοι τῶν ἐλληνικῶν φαλάγγων ἀπέραντες τοιχογραφίες, τεράστιους πίνακες ἀνώτερης ἐμπνευσης, μεγαλοφάνταστης σύνθεσης, ἀριστουργηματικῆς ἔκφρασης — ἱκανοὺς νά κοσμήσουσι μέ τήν ἀπερίγραπτη μεγαλωσύνη τους τήν ἐπισημότερη αἴθουσα τοῦ παγκοσμίου ιστορικοῦ Πανθέου. Καί στοὺς θαυμαστοὺς ἐκείνους πίνακες προβαλλόταν, σάν ἀνέσπερο φῶς, σάν κυανόλευκη ἀναλαμπή, ὅλου τοῦ Ἔθνους ἡ σύμψυχη καί σύσσωμη ἀνάτασι πρὸς τό κατακόρυφο ὕψος τῶν ιστορικῶν του πεπρωμένων. Φωνὴ Κυρίου καλοῦσε τὸν αὐτόπτη μάρτυρα τῆς μεγάλης ἐκείνης ἐποποιίας νά μυηθῆ στό πνευματικό μυστήριο τοῦ ἀποκρύφου νοήματος τῆς ιστορίας καί νά ἀναβαφτίσῃ στήν ἱερή κολυμπήθρα τῆς θυσίας τήν πίστη του στή Θεία Δίκη καί στή Θεία Χάρι! Ἡ μύησι ἐκείνη ἀπολευτέρωνε τὸν παρατηρητῆ ἀπὸ τά χρυσά δεσμά τῆς ἐθνικῆς συνείδησης καί τὸν μετεωρίζεν ἐλεύθερο στοχαστῆ στήν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς πανανθρώπινης ἀλληλεγγύης, στὸν εὐρύτατο ἀχανῆ χῶρο τῆς κοσμικῆς ἁρμονίας.

Ἀπὸ τόσον ὑψηλά, πού μᾶς ἀνέβαζεν ἡ ψυχικὴ ἀνάτασι, ἀπεριόριστη ἦταν ἡ ἐποπτεία μας καί ἡ θεώρησί μας. Ὅχι μόνον βλέποντας πρὸς τό παρελθόν διακρίναμε σαφέστατα τὸν ἄμεσο δεσμό, τήν εὐθύτατη ἀλληλουχία τοῦ συγχρόνου ἄθλου μας μέ τοὺς ἄθλους τῶν Ἀθηναίων, τῆς Σπάρτης, τοῦ Βυζαντίου, ἀλλὰ βλέποντας καί στό μέλλον ὀραματιζόμεστε μέ ἀσφαλέστερη βεβαιότητα, σάν κορύφωμα τοῦ δικοῦ μας ἄθλου, τό γενικό συμμαχικό θρίαμβο. Κανεῖς μας τότε δέν ἀμφέβαλλεν ὅτι ὁ προσδοκώμενος ἐκεῖνος τελικός θρίαμβος τῶν συμμαχικῶν ὄπλων θά ἐξασφάλιζεν ἐπί

τῆς γῆς τόν ὀριστικό θάνατο τῆς βίας καί τῆς ἀδικίας, θά ἐξασφάλιζε μεταξύ τῶν ἀνθρώπων τή χαρμόσυνη Ἀνάστασι καί τήν παντοτεινή Βασιλεία τῆς Ἐλευθερίας, τῆς Δικαιοσύνης, τῆς Εὐδοκίας...

Καλούμεθα νά πανηγυρίσωμεν αὔριον οἱ Πανέλληνες τή δέκατη πέμπτη ἐπέτειο τῆς μεγάλης ἡμέρας τοῦ «ἽΟχι». Πόσον δίκαιη εἶναι ἡ ἀπαίτησί μας, ὅπως ὅλοι οἱ ἐλεύθεροι λαοί συμπαρίστανται καί συμμετέχουν στόν ἑορτασμό μας! Πόσο σωστή εἶναι ἡ ἀξίωσί μας, ὅπως ὁ αὐριανός πανηγυρισμός διεξαχθῆ σέ ἀτμόσφαιρα εἰρήνης, γαλήνης καί εὐφροσύνης, ὅπου νά κυριαρχῆ ὁ τόνος τοῦ «Ναί», τῆς σταθερῆς προσήλωσης στίς Ἀρχές καί στίς Ἰδέες γιά τίς ὁποῖες συμπολεμήσαμε τό 1940! Πρέπει νά εἴμαστε βέβαιοι ὅτι ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν ἐλευθέρων λαῶν καί συμπαρίσταται καί συμμετέχει καί κυριαρχεῖται ἀπό τά ἴδια συναισθήματα, ἀπό τά ἴδια φρονήματα τῶν κρίσιμων ὥρῶν τῆς πολεμικῆς τιτανομαχίας. Εὐτυχῶς οἱ λαοί δέν λησμονοῦν τά κηρύγματα καί τά διδάγματα τῆς μεγάλης ὥρας. Οἱ Κυβερνήτες τῶν Λαῶν λησμονοῦν ἐνίοτε. Καί ἐκεῖνο πού λησμονοῦν συνήθως δέν εἶναι τά μικρά ὑλικά συμφέροντα, εἶναι, δυστυχῶς, οἱ ἀνώτερες ἠθικές ἀρχές, οἱ μεγάλες πολιτιστικές ἰδέες. Σφάλμα θανάσιμο, πού μπορεῖ ν' ἀνατρέψῃ ἐκ νέου τήν ἠθικὴν ἰσορροπία τοῦ πολιτισμένου κόσμου, πού μπορεῖ νά ἐξανεμίση μονομιᾶς ὅλο, τό ἀποχτημένο μόλις χθές μέ τόσες θυσίες, τεράστιο ἠθικό κεφάλαιο τῆς πίστεως στήν Ἐλευθερία καί στή Δικαιοσύνη!

Θῦμα μιᾶς τέτοιας, περαστικῆς, ἅς ἐλπίσουμε, ἐπιλησμοσύνης εἶναι σήμερα ὁ Ἑλληνικός Λαός. Καί μέ ψυχὴ πικραμμένη προσέρχεται νά γιορτάσῃ τή μεγάλη του ἐπέτειο. Ἡ πίκρα τῆς ψυχῆς του δέν προέρχεται τόσον ἀπό τήν ἀδικία πού προσγίνεται σ' αὐτόν. Προέρχεται περισσότερο ἀπό τήν ἀδικία πού προσγίνεται στίς μεγάλες πολιτιστικές ἰδέες, στίς ὑψηλές ἠθικές ἀρχές, τῶν ὁποίων εἶναι ἀπό αἰῶνες πολλούς ἐμπνευσμένος δημιουργός καί ἡρωικός πρόμαχος. Ἄγνός καί εἰλικρινῆς ἰδεολόγος εἶναι ὁ Ἑλληνικός λαός. Πιστεύει στήν ἀνθρώπινη Ἀρετή. Πιστεύει στό Παγκόσμιο Πνεῦμα τῆς Ἱστορίας. Πιστεύει στό ἠθικό ἔργον τῆς ζωῆς. Καί τήν πίστι του αὐτή δέν ἐκφράζει μόνον μέ ὠραῖα λόγια στίς τερπνές στιγμῆς τῶν διεθνῶν συνεδρίων. Τήν ἐκφράζει μέ ἡρωικά ἔργα στίς χαλεπές στιγμῆς τῶν πολεμικῶν συγκρούσεων, χωρίς νά ὑπολογίξῃ ποτέ ποιός εἶναι τήν ὥρα ἐκεῖνη ὁ ἰσχυρός τῶν ὅπλων, ἀλλά μόνον ποιός εἶναι ὁ σηματοφόρος τῶν εὐγενῶν ἰδανικῶν! Ἐάν δέν εἶχεν αὐτή τήν ἡρωικὴν ψυχοσύνησι καί αὐτή τήν ἀνώτερη ἰδεολογικὴ συνέπεια τό Ἑλληνικόν Ἔθνος δέν θά εἶχεν ὑψώσει μέσα στόν ἱστορικό βίον τῆς Οἰκουμένης τά ὠραιότερα σύμβολα ἀνδραγαθίας καί ἀνθρωπισμοῦ. Δέν θά εἶχεν ἐνσωματώσει μέ ἀνυ-

πέρβλητη πλαστική αξία τούς θρύλους του και τίς παραδόσεις του τόσο ύψηλά, ώστε νά γίνουν θρύλος και παράδοσι όλου τοῦ πολιτισμένου κόσμου. Δέν θά εἶχε μεταβιβάσει σ' ὅλη τήν ἀνθρωπότητα τόσο τεράστιο κεφάλαιο πνευματικῶν ἀξιῶν, πρᾶγμα πού ἀποτελεῖ τήν ὑψιστή ἀπόδοσι τοῦ ἀνθρώπινου ἱστορικοῦ μόχθου ἐπί τῆς γῆς. Γιά νά εἶναι τέτοια ἡ ποιότητα τῆς ψυχῆς του καί τόσο ἡ ποσότητα τῆς πολιτιστικῆς του εἰσφορᾶς, γιά τοῦτο τολμᾷ τό Ἑλληνικό Ἔθνος νά ἐξακοντίση στούς ἰσχυροῦς τῆς γῆς τή δῆλωσι ὅτι πονεῖ καί πικραίνεται σήμερα ὄχι γιά τό δικό του ἀχάριστο κακομεταχείρισμα ἀλλά γιά τό ἀστόχαστο κακομεταχείρισμα τῶν ἀχράντων μυστηρίων τῆς κοινῆς ἰδεολογίας. Καί ἐπειδή τήν κοινήν αὐτήν ἰδεολογία εἶναι ἀποφασισμένο ποτέ νά μήν τήν ἐγκαταλείψῃ, γιά τοῦτο στρέφεται τό Ἑλληνικόν Ἔθνος πρός ὅλους τούς ἐλευθέρους λαούς καί μέ ἡρεμία, μέ συναίσθησι, μέ συνέπεια βροντοφωνεῖ, ἐν ὀνόματι τοῦ κοινού συμφέροντος, ἕνα νέο εἰρηνικόν καί ἄς ἐλπίσωμε ἐξ ἴσου σωτήριον « Ὅχι ».

Ὅχι! Δέν θά ποδοπατηθοῦν οἱ ἱερές ἀρχές τῆς Ἐλευθερίας, τῆς Δικαιοσύνης, τῆς Ἀξιοπρέπειας!

Ὅχι! Δέν θά στερηθῇ κανεῖς λαός τό ἀναφαίρετο δικαίωμα πού καλεῖται αὐτοδιάθεσι!

Ὅχι! Δέν θά παραταθῇ τό μαρτύριο τοῦ λαοῦ τῆς Κύπρου, πού δέν ζητᾷ τίποτε περισσότερο παρά νά ρυθμίση, τήν κατάλληλη ὥρα, ἐλεύθερα τό πολιτικόν του μέλλον.

Ὅχι! Δέν θά ἐξακολουθήσουν νά τυραννοῦνται ἀπό τίς Ἀλβανικές ὀρδές οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ τῆς Βορείου Ἡπείρου, ἐνδόξου θεάτρου τῆς πρώτης συμμαχικῆς νίκης κατά τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ.

Ὅχι! Δέν θά γίνουν οἱ πολιτισμένοι λαοὶ σιωπηροὶ συνένοχοι βαρύντα-της προσβολῆς τῶν ἱερῶν συμβόλων τοῦ Χριστιανισμοῦ καί μαζί τῆς ἐθνικῆς τιμῆς τῶν πρωτοπόρων τῆς συμμαχικῆς νίκης.

Ὅχι! Τήν ἠθικὴν ἀνατροφή, πού ἔδωσε σ' ὅλους τούς λαούς τοῦ κόσμου τό αἷμα τῆς μεγάλης θυσίας, δέν θά τήν ἀνατρέψουν οἱ στενόκαρδοι ὑπολογισμοὶ χαμηλῶν παρασκησιακῶν συμφερόντων.

Ὅχι! Δέν ἔχουν καμμιά ἠθικὴν ἰσχύν οἱ νόθοι λόγοι καί οἱ σφαλερές ἀποφάσεις τῆς σημερινῆς τυφλῆς ἐμπλοκῆς σέ κατώτερους πολιτικούς ἐλιγμούς. Ἡθικὴν ἰσχύν ἀκατάλυτη καί ἀμείωτη στόν αἰῶνα ἔχουν οἱ ἀγνοεῖ λόγοι τῆς ἱστορικῆς ὥρας τῶν ὑψηλῶν ἐξάρσεων καί τῶν μεγάλων κατορθωμάτων, ὅταν ἄστραφτεν ἡ Ἀλήθεια καί ἀχτινοβολοῦσεν ἡ Τιμή.

Τούς ὠραίους εἰλικρινεῖς ἐκείνους λόγους, ἐάν τούς ἐλησμόνησαν ἀκόμη καί οἱ ἴδιοι ἐκείνοι πού τούς ἐσάλπισαν τότε ἀνά τήν ἀνθρωπότητα ὅλη, ἐμεῖς δέν τούς λησμονᾶμε!

Αυτούς καί μόνον τούς λόγους ἐπρόκειτο νά ἐπαναλάβῃ αὐριον ὁ λαός τῆς Κύπρου, ἐάν δέν τοῦ ἀπαγόρευαν νά γιορτάσῃ τήν 28 Ὀκτωβρίου! Εἶναι φοβερό νά φοβᾶσαι τούς ἴδιους σου τούς λόγους!... Ἄλλά ἐμεῖς ἐδῶ, σεβόμενοι τή μεγάλη συμμαχική ὑπόθεσι σέ μεγαλύτερο ἴσως βαθμό ἀπό μερικούς μεγάλους στυλοβάτες τῆς, μέ τούς δικούς των λόγους θά πανηγυρίσωμε τήν 28 Ὀκτωβρίου γιατί ἀνταποκρίνονται πληρέστατα στό ἱστορικό τῆς νόημα.

Εἴμαστε βέβαιοι ὅτι οἱ ἐμπνευσμένοι λόγοι τῶν πολιτικῶν Ἀρχηγῶν τοῦ Δυτικοῦ Κόσμου θά ἱκανοποιήσουν καί τώρα ὅπως καί τότε τό κοινόν αἶσθημα καί τήν κοινή συνείδησι τῶν εὐγενῶν λαῶν τους, ὅπως εἴμαστε ἄλλο τόσο βέβαιοι ὅτι τούς ἴδιους λόγους θά ἐπικαλεστοῦμε καί πάλιν ὅλοι μαζί ἂν ξανάρθῃ ποτέ κρίσιμη ὥρα θερμῶν κινδύνων...

Λακωνικό ἀγγλοσαξωνικό ἐπίγραμμα εἶχε χαρακτηρίσει τό πολεμικό μας ἔπος τῆς Ἀλβανίας: «Στό ἐξ ἧς δέν θά λέμε ὅτι οἱ Ἕλληνες πολεμοῦν σάν ἥρωες ἀλλά ὅτι οἱ ἥρωες πολεμοῦν σάν Ἕλληνες». Ἄς εἶναι βέβαιοι οἱ καλοί μας φίλοι ὅτι ὁ ἡρωϊσμός δέν θά μᾶς λείψῃ καί εἰς τό μέλλον σέ κανένα πεδίο ὁποιασδήποτε ἀνισῆς μάχης!

Καί ἔλεγε πιό ὑπεύθυνα, πιό ἐπίσημα, ὁ Πρόεδρος τῆς Ἀμερικανικῆς Συμπολιτείας Φραγκλῖνος Ροῦζβελτ:

«Ὅταν πολλοί ἄνθρωποι εἶχαν ἀπολέσει σχεδόν κάθε ἐλπίδα γιά τή Νίκη, ὁ Ἕλληνικός Λαός ἐτόλμησε ν' ἀμφισβητήσῃ τό ἀήττητον εἰς τούς Γερμανούς, ἀντιτάσσων ἐναντίον τῶν ἀπανθρώπων μηχανημάτων τοῦ πολέμου, μόνον τό ἰδικόν του ὑπερήφανον πνεῦμα τῆς Ἐλευθερίας. Τέσσερα ἔτη δουλείας εἶναι χρόνος μακρός, ὅταν πρέπει κανεῖς νά πεινᾷ καί νά ἀποθνήσκῃ, νά βλέπῃ γυναικόπαιδα νά σφάζονται, νά βλέπῃ τά χωριά νά μεταβάλλονται εἰς ἐρείπια καί στάχτη. Ἀλλά ὁ χρόνος αὐτός δέν ἐστάθη ἀρκετός διά νά σβῆσῃ τή λαμπερή φλόγα τῆς Ἑλληνικῆς κληρονομίας, ἡ ὁποία διά μέσου τῶν αἰῶνων ἐδίδαξε τήν ἀξιοπρέπειαν εἰς τόν Ἄνθρωπον... Καί ἐπιβάλλεται ὅπως ἡ Ἀκρόπολις, ἡ ὁποία ἐπί εἴκοσι πέντε αἰῶνας ὑπῆρξε τό σύμβολον τῶν ἀνθρωπίνων ἀνδραγαθημάτων μέσα στό πλαίσιο τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας, νά καταστῇ καί πάλιν ὁ φάρος τῆς πίστεως διά τό μέλλον».

Διαβεβαιοῦμε τόν εὐγενῆ Ἀμερικανικό λαό ὅτι οὐδέποτε θά ἀποβάλῃ τό Ἑλληνικόν Ἔθνος τήν ἀξιοπρέπεια, πού αὐτό τό ἴδιο ἐδίδαξε πράγματι διά μέσου τῶν αἰῶνων στόν Ἄνθρωπο, ὅπως εἶχε διακηρύξει ὁ μέγας Ροῦζβελτ! Τόν διαβεβαιοῦμε ἀκόμα τόν Ἀμερικανικό λαό ὅτι ποτέ δέν θά σβῆσῃ ἀπό δική μας προδοσία ἐπάνω στήν Ἀκρόπολι τῶν Ἀθηνῶν ὁ

φάρος τῆς πίστεως γιά τό μέλλον τῆς πολιτισμένης Ἀνθρωπότητας! Εἵκοσι πέντε αἰώνων ἀφωσιωμένη ὑπηρεσία... φαροφύλακος τό ἐγγυᾶται!

Ἐλεγεν ὀλίγα ἔτη ἀργότερα ὁ διάδοχος Πρόεδρος τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν Χάρρυ Τρουῦμαν:

«Τό Ἀμερικανικόν Ἔθνος θά βοηθήσῃ τήν Ἑλλάδα, διότι ἐκεῖ ἀνεφάνισαν τό πρῶτον αἱ ἔννοιαι «Δημοκρατία» καί «Ἐλευθερία», εἰς τάς ὁποίας πιστεύομεν καί ἡμεῖς καί ὅλοι οἱ ἐλεύθεροι ἄνθρωποι καί ὑπέρ τῶν ὁποίων, ὅπως καί διά τήν ἀνεξαρτησίαν του, ἀγωνίζεται καί σήμερα ὁ Ἑλληνικός Λαός...»

Μᾶς ἐβοήθησε τό Ἀμερικανικόν Ἔθνος σύμφωνα μέ τό δόγμα Τρουῦμαν. Καί τό εὐγνωμονοῦμεν. Ἀλλά σταθήκαμε ὑπεράξιοι τῆς βοήθειας του. Καί μέ τούς νέους ἀγῶνες μας ἐσώσαμε ἄλλη μιὰ φορά τίς προσφιλεῖς ἔννοιες «Δημοκρατία» καί «Ἐλευθερία». Τίποτε ἄλλο δέν ὑπεθυμίζομε σήμερα στούς διαδόχους τοῦ Ροῦζβελτ καί τοῦ Τρουῦμαν παρά μόνον ὅτι ἀπό τόν Ἐβρο ἕως τό Ταίναρο κι ἀπό τήν Κύπρο ἕως τή Βόρειο Ἡπειρο τό Ἑλληνικό Ἔθνος πιστεύει πάντοτε ἀκράδαντα στά ὑψηλά ἰδανικά τῆς Δημοκρατίας καί τῆς Ἐλευθερίας. Θά ἐξακολουθήσῃ δέ νά ἀγωνίζεται ὑπέρ αὐτῶν μέχρι ἐσχάτων!

Πατέρας τῆς Νίκης ἐπωνομάστηκε ὁ Οὐίνστον Τσῶρτσιλ. Δέν τοῦ ἀμφισβητοῦμε τόν τίτλο. Τόν προσεπικυρώνομε πρόθυμα μέ τήν αὐθεντική σφραγίδα καί τοῦ δικοῦ μας τίτλου ὡς πρώτων παιδιῶν τῆς Νίκης. Ἐναυλα ἔχομε στ' αὐτιά μας τά δίκαια λόγια του:

«Ἡ Ἀγγλία ὀφείλει πολλά εἰς τήν Ἑλλάδα. Μέσα εἰς τά πλεῖστα παραδείγματα ἡρωισμού, πού ἐσημειώθησαν κατά τήν διάρκειαν τοῦ τελευταίου πολέμου, σπανίως θά ἀνεύρη κανεῖς πράξεις εὐγενέστερες ἀπό ἐκεῖνες πού ἐπετελέσθησαν εἰς τήν Ἑλλάδα πρός ὑπεράσπισιν τῶν Ἀρχῶν τῆς Ἐλευθερίας...»

Θά μπορούσαμε νά ρωτήσωμε σήμερα τό γηραῖό Πατέρα τῆς Νίκης: «Μᾶς συμβουλεύει ἄράγε ν' ἀπαρνηθοῦμε τίς Ἀρχές τῆς Ἐλευθερίας;» Μᾶς συμβουλεύει ἄράγε νά ἀπόσχουμε ἀπό εὐγενεῖς πράξεις γιά τήν ὑπεράσπισί τους;»

«Πολλά ὀφείλει ἡ Ἀγγλία εἰς τήν Ἑλλάδα» διεκήρυξε τότε ὁ μέγας Πρωθυπουργός της. Καί ὅμως τώρα τελευταῖα μᾶς εἶπαν καί «ἀχαρίστους!» Γιατί ἀπό τά πολλά αὐτά πού μᾶς ὀφείλουν κατά τήν ἴδια τους ὁμολογία, ἐμεῖς ζητήσαμε ἕνα μόνον: τήν αὐτοδιάθεσι τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ τῆς Κύπρου! Ἄν τήν παραχωροῦσαν, καθῶς εἶχαν ὑποχρέωσι ἀπό τόν σφραγισμένο μέ ἑκατομμύρια τάφους Καταστατικό Χάρτη τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν, δέν θά εἶχεν ἀπό ψυχολογική ἄποψι προσαρτηθῇ ἡ Κύπρος

στήν Ἑλλάδα ἀλλά ἡ Ἑλλάδα στήν Κύπρο — καί ὅλη ἡ ἀνατολική Μεσόγειος θά ἦταν ἤδη τό ἀπόρθητο θαλασσοκαστρο τοῦ Ἐλευθέρου Κόσμου...

Ἀλλά καί ὁ σημερινός Πρωθυπουργός τῆς Ἀγγλίας σέρ Ἄντονι Ἦν-τεν δέν εἶχεν ὑστερήσει σέ δίκαιη ἀναγνώρισι τῶν μεγάλων ὑπηρεσιῶν πρὸς τὴν Ἀνθρωπότητα ὄχι μόνον τῆς Ἀρχαίας ἀλλὰ καί τῆς σύγχρονης Ἑλλάδος. Εἶχεν εἶπει: « Ἐλέχθη εἰς τὰς Ἀθήνας πρὸ 2.300 ἐτῶν ὅτι τό μυστικόν τῆς εὐτυχίας εἶναι ἡ Ἐλευθερία καί ὅτι τό μυστικόν τῆς ἐλευθερίας εἶναι τό θάρρος καί ἡ ἀνδρεία. Πρέπει νά ὁμολογηθῇ ὅτι οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες ἔδωσαν νέαν ζωὴν εἰς τὴν μεγάλην αὐτὴν παράδοσιν...»

Ἐάν γιὰ τὴν εὐτυχία τῆς Ἀνθρωπότητος ἐργάζεται πάντοτε ὁ κ. Ἦντεν, δέν πρέπει νά λησμονῆ ὅτι τό μυστικόν τῆς εἶναι πράγματι, ὅπως ὁ ἴδιος τό ἐτόνισε τότε, ἡ ἐλευθερία καί ὅτι τό μυστικόν τῆς ἐλευθερίας εἶναι τό θάρρος καί ἡ Ἀνδρεία. Ὁ ἑλληνικὸς νοῦς διετύπωσε τίς ὑψηλές καί ἀθάνατες αὐτές ἔννοιες. Ἡ ἑλληνικὴ πρᾶξι τίς ἐφάρμοσε μέ θυσίες αἱματηρές ἐπὶ μακροῦς αἰῶνες καί τίς ἐνσωμάτωσε στήν παράδοσι τῶν πολιτισμένων λαῶν τῆς Ἀνθρωπότητος. Καί πράγματι «νέα ζωὴ» στή μεγάλη αὐτὴ παράδοσι ἐδώσαμεν οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες μέ τὴν ἐποποιία τοῦ 1940. Ἀλλ' ἂν αὐτὰ ὅλα ἔτσι ἔχουν ὅπως τὰ ἐδογματίσαν πρὸ εικοσιτριῶν αἰῶνων ὁ Περικλῆς καί πρὸ δεκαπέντε χρόνων ὁ κ. Ἦντεν, ποιὸς εἶναι ἐκεῖνος πού θά μποροῦσε νά ἀξιῶσῃ ἀπὸ τοὺς συγχρόνους Ἕλληνες νά καταπνίξουν τό θάρρος τους, νά στραγγαλίσουν τὴν Ἀνδρεία τους, ν' ἀπαρνηθοῦν τὴν Ἐλευθερία τους; Θά ἦταν σφάλμα νά πιστευτῇ τόσον βραχύβια ἡ «νέα ζωὴ» πού ἔδωσαν στίς πατροπαράδοτες αὐτές Ἀρετές τους οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες τοῦ 1940. Σφάλμα ἀπροσμέτρητο. Ὅχι γιατί κακὰ ἐκτιμᾶται τό σφριγὸς τῆς νέας ζωῆς πού ἔδωσαν οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες στὰ μεγάλα αὐτὰ ἰδανικά γιὰ τὸν ἑαυτό τους, ἀλλὰ τό σφριγὸς πού ἔδωσαν σ' αὐτὰ γιὰ ὅλους τοὺς σύγχρονους λαούς. Τό σφριγὸς αὐτό τῆς Ἐλευθερίας τῶν Λαῶν δέν μαραίνεται μέ διπλωματικές τεχνοτροπίες περασμένων καιρῶν, οὔτε ξεθυμαίνει μέ πολιτικές ἀνταλλαγές πρόσκαιρης ἀξίας. Θά πέφταμε σέ τραγικὴ πλάνη ἂν βαδίσουμε μέ τέτοια νοοτροπία, ἂν κυβερνηθοῦμε μέ τέτοια ψυχολογικὴ πυξίδα. Ἀπὸ τὰ αἰμάσσοντα σπλάχνα τῶν ἐλευθέρων λαῶν ἀνεβαίνει ἡ ὀλοζώντανη διαπίστωσι ὅτι ἐκεῖνοι πού ἔτσι σκέπτονται, ἔτσι ψυχολογοῦν, ἔτσι χαράζουν τὴν πολιτικὴν τους πορεία, ἔχουν χάσει τὸν παγκόσμιον προσανατολισμό, ἔχουν παρεκκλίνει ἀπὸ τὸν πολιτικὸν ἀστέρα τῆς ἱστορίας! Ἀπὸ τὸν ἥσκιον τοῦ Παρθενῶνα πού ξεκίνησε τό προφητικὸ μῆνυμα τῆς Νίκης τό 1940, ἄς ξεκινήσῃ τό 1955 ἡ προειδοποιητικὴ κωδωνοκρουσία τοῦ νέου κινδύνου...

11/11/11
+ + +

Καιρός είναι νά γίνουν καί μεγάλοι τῆς Εἰρήνης οἱ μεγάλοι τοῦ Πολέμου. Καιρός είναι νά κατανοήσουν ὅτι δέν εἶναι πλέον δυνατόν νά παραμείνουν μεγάλοι μεταξύ μικρῶν ἀλλά μεγάλοι μεταξύ ἴσων. Μόνον ἡ ἰσότητα τῆς Ἐλευθερίας ἐξασφαλίζει τήν ἀξιοπρέπεια τῶν μικρῶν, τό μεγαλεῖο τῶν μεγάλων, τήν εἰλικρινῆ ἀλληλεγγύη ὄλων. Ὁφέλιμα εἶναι ἴσως τά ἀποικιακά ἐδάφη καί οἱ στρατηγικές βάσεις. Ἀλλά δέν εἶναι, τώρα πλέον, σταθερά καί εὐχρηστα, ἂν δέν ἐξασφαλιστῆ ἡ μεγάλη στρατηγική βάσι τῆς ἐμπιστοσύνης τῶν λαῶν! Σέ τίποτα δέν ὠφελεῖ τό νά θεμελιώσουμε στρατηγεῖα στούς παγωμένους Πόλους καί τό νά ὑψώσουμε τεχνητούς δορυφόρους στό διάστημα, ἐάν δέν σταθεροποιήσουμε τούς ἠθικούς πόλους τῶν συνειδήσεων, ἐάν δέν εὐχεράνουμε τήν πνευματική ἔξαρσι τῶν ἀνθρώπων! Ἄδοξο θά εἶναι τό κέρδος ἀπό τήν καθυπόταξι τῆς ὕλης καί ἀπό τή δέσμευσι τῆς ἐνέργειας, ἂν δέν προχωροῦμε παράλληλα καί στήν πλήρη ἀποδέσμευσι τῶν ψυχῶν! Ἄς μὴ λησμονοῦμε ποτέ, μεγάλοι καί μικροί, κυβερνήτες καί κυβερνώμενοι, ὅτι ἡ ὕλική πρόοδος ὅσο κι ἂν προχωρήσῃ, ὅσα κι ἂν κατακτήσῃ, δέν θά πάψῃ ποτέ νά εἶναι ἡ μία μόνον ἄκρη τοῦ ἄξονα τῆς ζωῆς. Τήν ἄλλη ἄκρη κρατεῖ στερεά, ἰσχυρά, αἰώνια ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Καί ἂν θέλουμε νά εἶναι ἰσορροπημένος ὁ ἄξονας τῆς ζωῆς δέν πρέπει νά μᾶς ἀπορροφᾷ μονομερῶς ἡ διάσπασι τοῦ ἀτομικοῦ πυρῆνα τῆς ὕλης, πρέπει νά μᾶς ἐνδιαφέρῃ ἐξ ἴσου ἡ ἐνοποίηση τοῦ ἀτομικοῦ πυρῆνα τοῦ πνεύματος.

Ἐνας νεοέλληνας διανοούμενος εἶχε παρατηρήσει σέ κάποιον πανηγυρικό του λόγο γιά τήν 28 Ὀκτωβρίου: «Ὁ ἡρωϊσμός τῶν Ἑλλήνων δέν εἶναι μόνον ἡ τραγική ἀνάγκη τῆς ἐθνικῆς των ζωῆς ἀλλά καί ὁ θεῖος οἶστρος τῆς ἱστορικῆς των ἀποστολῆς. Ἐνας Θεός μᾶς ἔβαλε στό κέντρο τοῦ κόσμου γιά νά σώζουμε τόν κόσμο. Καί ἀλήθεια τόν ἔχουμε σώσει κάθε φορά πού κιντύνεψε...».

Σήμερα ὁ κόσμος κιντυνεύει καί πάλιν ἠθικά. Τιμὴ καί δόξα σ' ἐκεῖνον πού θά τόν σώσῃ. Ἡ μικρὴ μας Ἑλλάς δέν συγκαταριθμήθηκε ποτέ μέ τούς καταστροφεῖς τοῦ κόσμου. Ἀλλά πάντα καί μόνον μέ τούς σωτῆρες του. Ἐχει ἀπευθύνει ὁ ποιητής μιὰ λακωνική νότα στούς μεγάλους:

«Κάθε ἄνθρωπος ἐλεύθερος νά ζῆ!»
 γιά τοῦτο πολεμήσαμε μαζί
 καί σκούζει ἀκόμα τῆς θυσίας τό αἷμα!
 Ἡ Κύπρος σᾶς ζητεῖ τή Λευτεριά
 καί τήν ἀρνιέστε μέ ἄδικη καρδιά!
 Ὡστε ὅλα ὅσα πιστέψαμε ἦταν ψέμα;!»

Στό τραγικό αυτό έρώτημα, έμποτισμένοι μέ τό ιστορικό νόημα τής 28 'Οκτωβρίου, σπεύδουμε ν' άπαντήσωμε οί Έλληνες μέ τό δικό της θρυλικό έμβλημα: 'Όχι! Δέν ήταν ψέμα όσα πιστέψαμε! 'Η Δημοκρατία, ή 'Ελευθερία, ή Δικαιοσύνη, ή 'Αξιοπρέπεια είναι ιδεώδη άθάνατα, είναι δυνάμεις άκατάλυτες. Θά θριαμβεύσουν! Καί πολύ περισσότερο είναι βέβαιον ότι θά θριαμβεύσουν άφοῦ καί ή νέα δοκιμασία τους διαδραματίζεται πάλιν έδώ στή Μητέρα τους 'Ελλάδα!...

ΝΟΤΗΣ ΜΠΟΤΣΑΡΗΣ

ΟΤΑΝ ΕΝΑΣ δεινός όμιλητής, όπως ό προλαλήσας, χειρισθῆ ἕνα δεινότερο θέμα, όπως τό Μεσολόγγι, σέ πολύ δύσκολη θέσι βρίσκεται ό διάδοχος. Αισθάνομαι σάν ἐλεύθερος πολιορκημένος τῶν περιστάσεων τούτων, όφείλω όμως νά μή διστάσω νά επιχειρήσω, σάν μόνη λύσι, ἕνα εἶδος ἐξόδου.

Ἄπό τή μεγάλη ἐπική σκηνογραφία τοῦ Μεσολογγιοῦ, πού ξετυλίχτηκε μεγάλοπρεπα καί συγκλονιστικά μπροστά στό πνεῦμα σας, γεμάτη ἥρωες καί ἥρωϊσμούς, γεμάτη θυσία καί ἀθανασία, πρέπει νά ξεχωρίσω τώρα ἕνα μόνο πρόσωπο καί νά τό φωτίσω τόσο, ὥστε ξεκάθαρα νά διαγραφῆ ἡ φυσιογνωμία του μέσα στόν πιό μεγάλο ιστορικό πίνακα τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Τό πρόσωπο αὐτό εἶναι ό πολέμαρχος Νότης Μπότσαρης, μιá από τίς μεγαλύτερες μορφές τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος τῆς Ἀνεξαρτησίας. Ἡ ἐπιτροπή πού εἶχε τήν τιμή νά σᾶς καλέση καί ἔχει τήν εὐτυχία νά σᾶς βλέπη συγκεντρωμένους στή φιλόξενη αἴθουσα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, θεώρησε χρέος της ἔθνικό νά ὀργανώση τόν ἑορτασμό τῶν διακοσίων χρόνων ἀπό τή γέννησι τοῦ Νότη Μπότσαρη, ἀποφάσισε δέ νά στήσῃ τή μαρμαρίνη προτομή του στό Ἡρώον τοῦ Μεσολογγιοῦ. Τά ἀποκαλυπτήριά της θά τελεσθοῦν ἐκεῖ τήν προσεχῆ Κυριακή 14 Ἀπριλίου κατά τόν ἐπίσημο ἑορτασμό τῆς Ἐξόδου. Τόν προσεχῆ Ἰούλιο θά στηθῆ ἄλλη προτομή του στή Ναύπακτο, ὅπου ἀπέθανε καί ἐτάφη. Τόν προσεχῆ Αὐγούστο ἄλλη προτομή του θά ὑψωθῆ στά Ἰωάννινα, πρωτεύουσαν τῆς Ἡπείρου, στήν ὁποία ἐγεννήθηκε καί ἀπλωσε τήν πρώτη πολεμική του δρᾶσι. Τέλος, θά μελετηθῆ ἡ προσθήκη καί τῆς ἰδικῆς του προτομῆς μεταξύ τῶν ἄλλων ἀγωνιστῶν στό Πεδίον τοῦ Ἄρεως τῶν Ἀθηνῶν. Τοιοῦτοτρόπως ό ἀγέρωχος πολέμαρχος τοῦ Σουλιοῦ, ό αἰμόφυρτος ἔθνομάρτυς τοῦ Σέλτσου, ό ἀδάμαστος Ἀρχηγός τῆς Φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγιοῦ, ό θρυλικός γερο-Νότης —μαρμαρωμένος, όμως ἀθάνατος ἄφωνος, όμως ἀσίγαστος— θά διαλαλῆ ἐπί αἰῶνες αἰῶνων πρὸς γενεές γενεῶν τό ἥρωϊκό πνεῦμα τῆς Ἑλληνικῆς Φυλῆς, τόν φλογερό της ἔρωτα γιά τήν Ἐλευθερία, τήν ἀξερρίζωτη πίστι της στά μεγάλα ἰδανικά τοῦ Ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ.

Τό θέμα δέν εἶναι οὔτε ἄγνωστο, οὔτε πρωτόπιαστο γιά μένα. Κατά τόν Πανελλήνιο ἑορτασμό τῆς Ἐθνικῆς Ἑκατονταετηρίδος τό 1931, στή σειρά τῶν ὀργανουμένων διαλέξεων ἐπάνω σέ θέματα τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος, εἶχα τήν τιμή νά μιλήσω κι' ἐγώ γιά τούς Μποτσαραίους. Ἀπό τήν ὁμιλία μου ἐκείνη (πού βρίσκεται τυπωμένη στή σειρά τοῦ «Συλλόγου Ὁφελίμων Βιβλίων») νομίζω ὅτι πρέπει ν' ἀποσπάσω τό μέρος πού ἀφοροῦσε τό Νότη Μπότσαρη. Καί νά σᾶς τό ξαναδιαβάσω ἀπόψε σάν πυρῆνα, ἀπό τόν ὁποῖον θά ἀναπτυχθῆ εὐρύτερα ἢ σημερινή μου ὁμιλία.

Ἐλεγα τό 1931, περιορίζοντας σέ ἱστορική μικρογραφία τή μορφή τοῦ γηραιοῦ πολεμάρχου, τά ἐξῆς σύντομα:

«Ὁ Νότης Μπότσαρης εἶχε γεννηθῆ στά 1756. Εἶναι μία ἀπό τίς πλέον σεβαστές φυσιογνωμίες τοῦ ἔθνικοῦ μας πανθέου. Ἡ φύσις τόν εἶχε προικίσει μέ βαθειά σύνεσι καί μέ ἄτρομη καρδιά. Ἡ πολυτάραχη καί περιπετειώδης πολιτική καί πολεμική του ζωή, συμπλήρωσε τά ἔξοχα φυσικά του προσόντα μέ πολύτιμη πείρα. Ἦταν ὑψηλός, λεπτός, εὐθυτενής, ξανθός, εὐγενικός τούς τρόπους, γλυκομίλητος, προσεκτικός, ἀξιοπρεπής. Ἡ καρδιά του δέν εἶχε σκληρότητα. Ὁ τραχύς αὐτός πολεμιστής ἐδαμάζετο ἀπό τόν ἀνθρώπινο πόνο. Ἡ συναναστροφή του μέ τούς Ἄγγλους, μέ τούς Γάλλους, μέ τούς Ἰταλοῦς εἶχεν ἔτι μᾶλλον μαλάξει τό γλυκύ ἦθος του καί εἶχε καλλιεργήσει τόν οἶκτο στήν ψυχή του. Οὐδέποτε διέπραξεν ὁ Νότης σκληρότητα ἢ βαναυσότητα. Ἡ εὐγένεια τῶν ἀνθρωπιστικῶν αἰσθημάτων ἦταν, ἄλλωστε, ἔμφυτη στήν ψυχή τῶν Μποτσαραίων. Ὁ Νότης ἦταν μελαμψός τήν ὄψι, μπαρουτοκαπνισμένος ἀπό τούς πολέμους μακρῶν δεκαετηρίδων, ἀνεμοδαρμένος ἀπό τίς περιπέτειες, χαρακωμένος ἀπό τούς τραυματισμούς, ψημένος ἀπό τίς αἰχμαλωσίες, τίς φυλακίσεις, τίς δραπετεύσεις, τά καθημερινά ἀντικρύσματα τοῦ Χάρου. Ἡ ὄψις του ἐνέπνεε σεβασμό καί δέος. Οἱ Ἀλβανοί ἔλεγον: «Νάτ αἰ ζέζ σί Νότη» (= Ἡ νύχτα εἶναι μαύρη σάν τό Νότη). Ὁ Πουκεβίλ γράφει: «Ἡ ὄψις τοῦ γέροντος τούτου, ὁμοίου πρός τά ἐρείπια τῆς Ἑλλάδος κατέπλησεν ὅπως καί ἡ θέα τούτων». Ὁ ἴδιος γράφει ἐπίσης: «Ὁ βίος τούτου ὠμοίαζε πρός ἐκεῖνον τοῦ Ὀμηρικοῦ ποιμένος τῶν λαῶν γερηνίου ἱππότου Νέστορος. Ἐκέκτητο κατά τούς χρόνους τῆς νεότητός του τήν ρώμην καί τό μένος τοῦ βασιλέως τῆς Πύλου. Ἄλλ' ἤδη ἀπέμεινεν εἰς αὐτόν ἡ σύνεσις καί ἡ γλυκύφθογος ἐκείνη Ἑλληνίς φωνή, ἥτις ἐκληροδοτήθη εἰς τούς Ἑλληνας ὑπό τοῦ Θεοῦ μαζί μέ τό δῶρον τοῦ λόγου καί τῆς θείας ἐμπνεύσεως. Εἶχε ζήσει μεταξύ τῶν ἀνδρείων τοῦ τελευταίου αἰῶνος καί εἶχε συγχρωτισθῆ μετά παντοδαπῶν ἀνθρώπων, τό προφητικόν δέ πνεῦμα τῆς Δωδώνης ἐφαίνετο χρησιμοδοτοῦν διά τοῦ στόματος αὐτοῦ,

«...ότε εξήγει τὰ σχέδια τῶν ἐχθρῶν καὶ ἐμάντευε τοὺς σκοποὺς καὶ αὐτὰς ἔτι τὰς μυχίας σκέψεις...». Ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς τοῦ γέρο-Νότη εἶναι ἀπὸ τοὺς πλέον ἐπιτυχεῖς.

Εἰς τοὺς πολέμους ὁ Νότης ἦταν ἀτάραχος, ψύχραιμος, γαλήνιος, πλήρης ἐμπιστοσύνης εἰς ἑαυτὸν. Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ ἐπεισόδιον ποὺ ἀναφέρει ὁ Γούδας: Κατὰ τὴν τελευταία ἐνδοξη πολιορκία τοῦ Σουλίου ὑπὸ τοῦ Ὁμέρ Βρυώνη ὁ Νότης ἦταν πολέμαρχος. Ἐξ χιλιάδες Τοῦρκοι εἶχαν περικυκλώσει τὴ μοναδικὴ πηγὴ ὕδατος τῶν Σουλιωτῶν. Τὴν ὑπεράσπιζεν ὁ ἥρωσ Γεώργιος Δράκος μὲ 18 μόνον ἄνδρες! Ὁ ἀγὼν ἦταν χίλιες φορές περισσότερον ἀπὸ ἄνισος. Οἱ ἄλλοι Σουλιῶτες, ἀνησυχοῦντες, παρακινουσαν τὸ Νότη νὰ ἐξορμήσουν πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ Δράκου. Ἐκεῖνος εἶχε τὸ στρατηγικὸ του σχέδιο ἔτοιμο καὶ τοὺς ἀπήντησεν ἀτάραχος:

— Μὴ φοβᾶσθε! Ὁ Γιωργάκης δὲν ντροπιάζεται! Θὰ πολεμήσῃ σάν λιοντάρι. Καὶ τὴ νύχτα, ἂν δὲν τὸν σώσουμε ἐμεῖς, θὰ σωθῇ μοναχὸς του!...

Τὴ νύχτα ἐφαρμόσθη τὸ στρατηγικὸ σχέδιον ποὺ εἶχε καταστρώσει ὁ γέρο-Νότης. Καὶ ὄχι μόνον ὁ Δράκος ἐσώθη, ἀλλὰ οἱ Τουρκαλβανοὶ ἔπαθαν τέτοια πανωλεθρία, ὥστε μόλις ἐσώθη φεύγων ἀνυπόδητος ὁ ἴδιος ὁ Ὁμέρ Βρυώνης!

Ὅχι μόνον οἱ Σουλιῶτες, ἀλλὰ ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἐσέβονταν τὸν Νότη καὶ τὸν ἐσυμβουλευόνταν σὲ κάθε δυσχερῆ περίστασι.

Συνδύαζε τὴ μεγάλη πολεμικὴ πείρα μὲ νοῦν ἐξαιρετικὰ ἐπινοητικόν. Τὰ στρατηγήματά του ἦταν ἀνεξάντλητα. Καὶ πάντοτε σοφὰ ὑπολογισμένα. Θεωρεῖται ἰσάξιος τοῦ Καραϊσκάκη στὰ στρατηγικὰ τερτίπια. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ Καραϊσκάκης σὲ κάποια δύσκολη περίστασι εἶχεν ἀναφωνήσει:

— Ἄ! νὰ 'χα ἐδῶ τὸ γέρο-Νότη!

Μιλοῦσε πάντοτε βαθιά, συνετά, μετρημένα, μὲ ἀλληγορίες, μὲ παροιμίες, μὲ μύθους, μὲ χαριτολογήματα. Συνήθιζε νὰ λέγῃ κατακρίνοντας τὴν κακὴ ἐκλογή τῶν συμβούλων, τῶν ὁδηγῶν, τὴν ἐξῆς παροιμία: «Τὴ μύγα βάζεις κολαοῦζο; Στὴ χρειά θὰ σέ πάη!»

Ὁ Νότης προσέφερε μεγάλες ὑπηρεσίες στίς κρισιμώτερες στιγμὲς τοῦ ἀγῶνος τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος. Ἡ δρᾶσι του στό Μεσολόγγι εἶναι πασίγνωστη. Ὅλη ἡ Φρουρά τὸν εἶχε μετακαλέσει ὡς Ἀρχηγόν. Ἐπέβαλε τοὺς ὄρους του. Καὶ ὑπῆρξεν Ἀρχηγὸς καθ' ὅλην τὴν τελευταίαν πολιορκία, ὄχι διότι μία τυπικὴ πρᾶξις τὸν εἶχεν ἀναγνωρίσει τοιοῦτον, ἀλλὰ διότι τὸν ἐπέβαλον τὸ κῦρος του, ἡ πείρα του, ἡ γενναιότης του, ἡ πολιτικὴ του δεξιότης καὶ ὁ εὐγενὴς του χαρακτήρ. Στὴν θρυλικὴν ἔξοδον τῆς Φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου ἦταν Ἀρχηγὸς τῆς μιᾶς τῶν τριῶν φαλάγγων,

τήν ὁποία ὠδήγησεν ὅσον ἦταν δυνατὸν καλύτερα, ὅπως ἀποδεικνύει καὶ ἡ μικρότερη σχετικῶς φθορὰ πού ἔπαθεν. Δικαίως γράφει ὁ Finlay ὅτι «συνετότερον καὶ ἀνδρειότερον τοῦ Νότη Μπότσαρη καὶ τοῦ Κίτσου Τζαβέλα ὀλίγοι ἠδύναντο νὰ ἐκτελέσουν τὴν ἐνδοξον ταύτην καὶ ἐπικινδυνωδестаτήν ἔξοδον».

Ὁ Νότης, συνεχίζων καὶ μετὰ ταῦτα τὴν πολεμική του δρᾶσι, ἐτραυματίσθη σοβαρῶς στὴ μάχη τοῦ Διστόμου καὶ ἀποσύρθηκε ἐβδομηκοντοῦτης ἀπὸ τὸν ἐμπόλεμο βίον. Συνέπραξεν ἐν τούτοις τὸ 1829 στὴν ἐκπολιόρησι τῆς Ναυπάκτου, ὅπου καὶ ἐγκαταστάθηκε μὲ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν Σουλιωτῶν, μετὰ τὴν ὀριστική της ἀπελευθέρωσι. Ἐλαβεν ἐπὶ ὄθωνος τὸν βαθμὸ τοῦ Ὑποστρατήγου, ἔζησε δέ, τιμῶμενος ἀπὸ ὅλους, μέχρι τοῦ 1841, ὅποτε ἀπέθανε στὴ Ναύπακτο, σὲ ἡλικία 85 ἐτῶν. Ἐτάφη στὸ ἐκεῖ Νεκροταφεῖο τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, ἡ δὲ Κοινότης Ναυπάκτου, ἀποτίουσα φόρον τιμῆς καὶ εὐγνωμοσύνης, ἔχει ἐντοιχίσει στὸν φερώνυμον ναόν, κατὰ τὰς περυσινὰς (1930) ἑορτὰς τῆς ἐκατονταετηρίδος, μαρμάρινη πλάκα εἰς αἰώνιαν μνήμην τοῦ γηραιοῦ πολεμάρχου τοῦ Σουλίου καὶ ἠρωικοῦ προμάχου τῆς Ἐθνικῆς Ἀνεξαρτησίας».

Θά μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ συμπληρώσω τώρα τὰ στοιχεῖα τοῦ βίου καὶ τῶν ἀγῶνων τοῦ Νότη Μπότσαρη μὲ τὴν προσπάθεια νὰ ὀλοκληρώσω τὴν ἠθική καὶ πολεμική του φυσιογνωμία, ὅχι σὲ ποιητικὴ μεγέθυνσι, ἀλλὰ στὸ φυσικόν, πραγματικόν της μέγεθος.

Ὁ Νότης Μπότσαρης γεννήθηκε τὸ 1756 στὸ Κακοσοῦλι καὶ ἀπέθανε τὴν 21ην Ὀκτωβρίου 1841 στὴ Ναύπακτο, ὅπου καὶ ἀναπαύονται τὰ ἱερά του ὀστά. Τὸ ὄνομά του Νότης ἦταν ὑποκοριστικὸ μᾶλλον τοῦ Κωνσταντίνου καὶ ὄχι τοῦ Παναγιώτης, ὅπως ἡ οἰκογένειά του παραδέχεται. Γόνος καὶ ἀπόγονος πολεμάρχων, εἶχε μέσα στὸ αἷμα του καὶ μέσα στὸ σπέρμα του τὸ πνεῦμα τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τὸν ἔρωτα τῆς ἐλευθερίας. Πατέρας του ὁ Γεώργιος Μπότσαρης, πού εἶχε γεννηθῆ τὸ 1719 καὶ ἀπέθανε πιθανῶς τὸ 1801. Πάππος του ὁ Κυριαῖκος Μπότσαρης, πού γεννήθηκε τὸ 1685 καὶ πέθανε τὸ 1750. Προπάπος του ὁ Σπῦρος Μπότσαρης, πού γεννήθηκε τὸ 1655 καὶ πέθανε τὸ 1740. Μητέρα του ἦταν ἡ Δέσπω, τὸ γένος Κουτσονίκα. Σύζυγός του ἡ Χριστίνα, τὸ γένος Γεωργ. Μπέκα ἀπὸ τῆ Σαμονίβα. Ἀδέρφια τοῦ Νότη ἦταν πρῶτος ὁ Τούσιος (Δημήτριος) (1750-1792), πού διακρίθηκε στὸ νικηφόρον πόλεμον τοῦ 1792, κατατρόπωσε τὸν διάσημον Ἀλβανὸ ἀρχηγὸ Γκιολέκα, ἀλλὰ δολοφονήθηκε λίγο ἀργότερα ἀπὸ ὄργανα τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ. Δεύτερος ἦταν ὁ Κίτσος (1753-1813), πολέμαρχος πού διακρίθηκε τὸ 1803 στὸ Ζάλογγο,

στό Νιγκόζα, στό Σέλτσο. Ὑπηρέτησε στό Γαλλικό Στρατό, ὅπου, κατά τόν Φωριέλ, ἔλαβε τό βαθμό τοῦ Συνταγματάρχη. Τό 1813 τόν ἐδολοφόνησε στήν Ἄρτα, κατά διαταγή τοῦ Ἄλῃ Πασᾶ, ὁ Γῶγος Μπακόλας. Τρίτος ἀδελφός ἦταν ὁ Νίκηζας (Νικήτας ἢ Νικόλαος;), ἀρχηγός τῶν ἔξω τοῦ Σουλίου δυνάμεων τῶν Μποτσαραίων. Γεννήθηκε τό 1760 καί σκοτώθηκε τό 1804 στό Σέλτσο, ὅπου εἶχε πολεμήσει ἡρωϊκώτατα.

Ἀπό τέτοια πολεμοχαρῆ, πολύπλαγκτη καί πολυθάνατη οἰκογένεια προερχόμενος ὁ Νότης Μπότσαρης, γαλουχημένος μέ τήν πνοή τῆς ἐλευθερίας καί τήν ὁσμὴ τῆς πυρίτιδος, ἀνδρωμένος μέ τό γιαταγάνι ἀχώριστο φίλο καί τόν θάνατο οἰκειότατο σύντροφο, παρά τίς ἀπίστευτες πολεμικές περιπέτειες καί περιπλανήσεις, πού θά διηγηθοῦμε συνεχίζοντας, εἶχε τήν πιά ἀπίστευτη εὐτυχία νά συζήση ἔως τά βαθιά του γεράματα μέ τή μία καί μόνη του σύζυγο, τή Χριστίνα Μπέκα, μέσα σ' ἓνα οἰκογενειακό ἄδυτο, γεμάτο πίστι, στοργή καί ἀφοσίωσι. Μελετῶντας κανεῖς τήν τόσο διεσπαρμένη τοπικά καί χρονικά, ἀλλά τόσο ἀδιάσπαστη ψυχικά, οἰκογενειακή ζωὴ τοῦ Νότη Μπότσαρη, διαπιστώνει καί ἀπό αὐτὴ τήν πλευρὰ τόν αὐστηρό του ἠθικό χαρακτήρα. Ἐνα μόνο αἰσθηματικό ἐπεισόδιο τοῦ Νότη ἀναφέρει ἡ παράδοσις καί ἡ λαϊκὴ μοῦσα: Τόν ἔρωτά του πρὸς τήν πεντάμορφη ἀρχόντισσα τῶν Τζουμέρκων Γιαννούλα, γυναῖκα τοῦ προύχοντα στό Βουλγαρέλι κύρ-Ἀναγνώστη. Ἡ ὁμορφιά τῆς Γιαννούλας ἦταν φημισμένη τότε σ' ὅλη τήν Ἠπειρο. Ὁ Νότης, περασμένος τὰ σαράντα χρόνια, τὴν γνώρισε καί τήν ἐρωτεύθηκε παράφορα. Ἀλλά, συνेतὸς καί συγκρατημένος ὅπως ἦταν, περιώρισε τό αἰσθημά του σέ πλατωνική μορφή. Ἐτσι βεβαιώνει ἡ παράδοσις. Ἄν καί κάποιο ὠραῖο δημοτικὸ τραγούδι τοῦ χοροῦ, πού ἀκούγεται ἀκόμα σήμερα στὰ Τζουμέρκα καί στό Μαλακάσι, δέν πληροφορεῖ μέ σαφήνεια ὡς πού ἔφθασε ὁ μοναδικὸς ἐξωσυζυγικός ἔρωτας τοῦ Νότη. Μήπως θά θέλατε ν' ἀκούσετε τοὺς χαριτωμένους αὐτοὺς λαϊκοὺς στίχους; Μπορεῖ νά ἐπιχύσουν λίγο ἰλαρὸ μείδισμα στήν κατ' ἀνάγκην αὐστηρὴ καί σκυθρωπὴ διήγησί μας. Ἡ Ἀφροδίτη καί ὁ Ἀπόλλων ἄς παραμερίσουν γιὰ λίγο τόν Ἄρη! Ἀκοῦστε τοὺς στίχους τῆς ὁμορφῆς Γιαννούλας, ὅπως τοὺς περιέσωσεν ὁ Παναγιώτης Ἀραβαντινός:

*Τό μάθатаν τί γίνηκε — μπωμπῶ ἢ μεσοῦλα ἢ λιανή —
τό Γενάρη, τό χειμῶνα — πέρδικα χρυσοῦ τρυγόνα. —
Μιά λυγερὴ ν-ἐξέβγαينه — μπωμπῶ ἢ μεσοῦλα ἢ λιανή —
μειδ' ἀπ' τό Βουλγαρέλι — περιβόλι μου κι' ἀμπέλι. —
Κι' ὁ Νότης τήν ἐφώναξε — μπωμπῶ ἢ μεσοῦλα ἢ λιανή —*

ψηλά ἀπ' τό παραθύρι: — «Δέ μᾶς κρένεις τζοβαῖρι»;
 — «Φοβοῦμαι, Νότη σκιάζομαι, — μπωμπώ ἢ μεσοῦλα ἢ λιανή —
 σκιάζομ' ὄχ τόν πεθερό μου κ' ὄχ τόν ἄντρα τόν ὄχτρό μου».
 — «Μή σκιάζεσαι, Γιαννούλα μου — μπωμπώ ἢ μεσοῦλα ἢ λιανή —
 γιὰτ' ἐγώ τούς περριορίζω, τό ντουφέκι τούς γυρίζω.
 Ἐγώ γιὰ σένα χάνομαι — μά τό σταυρό πού κάνουμε —
 πουλῶ καί τ' ἄρματά μου, νά σ' ἔχω ἴδῶ σιμά μου».

Ἡ Μοῖρα τοῦ ἐπεφύλαξε πολλούς πατρικούς πόνους, ἀλλά καί τήν παρηγοριά νά τούς συμμερισθῇ ὅλους στό πλευρό τῆς μοναδικῆς του συνεύ-
 νου. Ὁ Νότης εἶχε ἀποκτήσει μέ τήν Χριστίνα δώδεκα παιδιά. Μέσα σ'
 ἐκείνους τούς κατατρεγμούς καί τούς χαλασμούς, εὐκολα μπορεῖτε νά
 φαντασθῆτε ποίου εἴδους καθημερινές τραγωδίες δημιουργοῦσε τό πλού-
 σιο αὐτό παιδοκόμε! Χαροκαμένος, ὅπως ὅλοι οἱ ἀγωνισταί τῶν ταραγμέ-
 νων ἐκείνων χρόνων, εἶδε νά τόν ἀκολουθοῦν στή ζωὴ ἕως τό τέλος τρία
 μόνον ἀπό τά δώδεκα παιδιά του: Οἱ κόρες τοῦ Βασιλικῆ (σύζυγος τοῦ Σ.
 Πετρίδη) καί Δέσπω (σύζυγος τοῦ Κολιοῦ Πασχάλη) καί ὁ ὑστερότοκος
 γυιός τοῦ Δημήτριος, πού γεννήθηκε τό 1807 στήν Κέρκυρα, ἀγωνίσθηκε
 ἔφηβος ἀκόμα στό Μεσολόγγι καί στό Φάληρο, φθασμένος δέ στά ἀξιώ-
 ματα τοῦ Στρατηγοῦ καί τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν πέθανε στά
 1892. Ἀπό τά ἄλλα του παιδιά ὁ Γεώργιος δολοφονήθηκε ἀπό ἀπεσταλ-
 μένους τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ τό 1806 στήν Κέρκυρα, σέ ἡλικία 23 μόνον ἐτῶν, ὁ
 Γιαννάκης καί ὁ Νίκηζας σκοτώθηκαν στό χαλασμό τῶν Μποτσαραίων
 στό Σέλτσο, ὅπου εἶχε βρῆ θάνατο ἡρωϊκό καί ἡ κόρη του Ἐλένη, μία ἀπό
 τίς θρυλικώτερες ἡρωίδες τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας.

Αὐτό ἦταν τό οἰκογενειακό περιβάλλον τοῦ Νότη Μπότσαρη, ὅπου
 δέν ἐσημαίνετο ποτέ λῆξι τοῦ πολεμικοῦ συναγερμοῦ, ὅπου νωπό ἦταν
 πάντα τό χῶμα τῶν τάφων ἄλλου καί ἄλλου καί ἄλλου θύματος ὑπέρ τῆς
 ἐθνικῆς ἐλευθερίας. Τοπικό του περιβάλλον ἦταν τά ἀγέρωχα βουνά τοῦ
 Σουλιοῦ, ἄγραφα στό χάρτη τῆς εἰρήνης καί τῆς ἀπολησμονιᾶς, χρυσοχά-
 ραχτα στό χάρτη τοῦ πολέμου καί τῆς δόξας!... Δέν κρίνω περιττά δυό
 γενικά λόγια γιὰ τήν ιδιόμορφη ἐκείνη ὀρεινή Σουλιώτικη Συμπολιτεία,
 πού, κατά τρόπο μοναδικό στήν ἱστορία τοῦ Κόσμου, δέν ἀνέπτυξεν ἄλλον
 πολιτισμό, παρά τόν πολιτισμό τῆς εὐψυχῆς ἀνεξαρτησίας, καί δέν ἀπό-
 λασεν ἄλλον εὐτυχία, παρά τήν εὐτυχία τῆς ἐνδοξῆς θυσίας.

Τῆ Σουλιώτικη Συμπολιτεία, πού ἰδρύθηκε περί τό 1600,
 ἀποτελοῦσαν στήν ἱστορική τους ἀκμὴ τά κύρια Σουλιωτοχώρια, δηλαδή

τό *Τετραχώριον* καί τό *Ἑπταχώριον*- περί αὐτά δέ καί ὑπό αὐτά, τά ἑκατόν ἔνδεκα χωριά τῶν παρασουλιωτῶν περιοίκων. Τό πολίτευμα, ὠργανωμένο ἀπό τήν παράδοσι, λειτουργοῦσε σύμφωνα μέ τούς ἄγραφους νόμους τῶν ἐθίμων, ἀπό τούς ὁποίους δέν ἔλειπε κάποια ἐπίδρασι τοῦ Ἀρμενοπούλου, οὔτε κάποια μακρυνή ἀντανάκλασι τῆς Πολιτείας τῶν Ἀθηνῶν καί τῆς Σπάρτης. Θεμελιώδεις θεσμοί συνταγματικοῦ περιεχομένου ἦταν ἡ Ἐκκλησία τοῦ Δήμου, ἡ Γερουσία, οἱ Πολέμαρχοι μέ τό περί αὐτούς Συμβούλιο. Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Δήμου συνεδρίαζε στόν Ἀϊ-Δονᾶτο σέ κρίσιμες περιστάσεις, ὅταν ἐπρόκειτο νά ληφθῆ σοβαρή ἀπόφασις περί πολέμου ἢ εἰρήνης. Ἡ Γερουσία εἶχε νομοθετικές καί δικαστικές ἀρμοδιότητες, πολιτικές καί ποινικές, τή συγκροτοῦσαν δέ οἱ ἀρχηγοί ὄλων τῶν πατριῶν, πού δέν εἶχαν ὑπερβῆ ποτέ τούς 45. Δεκαμελές Συμβούλιο ἀπό τούς ἀρχηγούς τῶν δέκα κυριωτέρων πατριῶν περιστοίχιζε τόν Πολέμαρχο, ὁ ὁποῖος ἦταν πάντοτε ἕνας Μπότσαρης ἢ ἕνας Τζαβέλας. Ἄν δέν κάνω λάθος, μιά μόνο φορά εἶχε γίνει ἀξίαίρεσι, μέ τήν ἀνάθεσι τοῦ ἀξιώματος τοῦ Πολεμάρχου στόν ἡρωϊκό Σαμουήλ. Ὁ Πολέμαρχος ἦταν ὁ ἀνώτατος πολιτικός καί στρατιωτικός Ἀρχηγός τῆς Σουλιώτικης Συμπολιτείας. Οἱ πραγματικοί Σουλιῶτες δέν ἀσκοῦσαν βιωτικά ἐπαγγέλματα. Ὅλη τους ἡ ἀγωγή, πνευματική καί σωματική, ὄλη τους ἡ δραστηριότης, ἔργον καί ψυχαγωγία, δέν εἶχαν παρά ἕνα μονάχα σκοπό: τόν πόλεμο γιά τήν ὑπεράσπισι τῆς πίστεως καί τῆς ἀνεξαρτησίας, πού εἶχαν συνταυτισθῆ μέ τούς βράχους τῶν Κασσωπαίων ὀρέων, ἐπάνω στους ὁποίους ἐφώλιαζε τό Σοῦλι. Ἡ περιοχή του ἦταν ἕνα διαρκές στρατόπεδο, ὅπου δέν φυσοῦσε παρά μόνον τό πνεῦμα τοῦ πολέμου, ὅπου δέν ἀνθοῦσε παρά μόνον ἡ τέχνη του. Ἦθη καί ἔθιμα, τραγοῦδια καί χοροί, παιγνίδια καί ξεφαντώματα, δέν καλλιεργοῦσαν στίς ψυχές τῶν Σουλιωτῶν παρά μόνον τήν ἀγάπη τῆς πατρίδος καί τή χαρά τοῦ πολέμου. Πατριωτική καί πολεμοχαρῆ ἀνατροφή ἐλάμβαναν καί οἱ γυναῖκες, πού δέν ὑστεροῦσαν ἀπό τούς ἄνδρες οὔτε σέ ψυχική ἀντοχή, οὔτε σέ πολεμική δεξιότητά. Οἱ Εὐρωπαῖοι συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, πού εἶχαν ἔλθει σέ γνωριμία μέ τή ζωή τοῦ Σουλιῶ, ἔγραψαν μέ αὐθόρμητο θαυμασμό γιά τό ἠθικό του μεγαλεῖο. Ἀνθολογῶ μερικές χαρακτηριστικές περιχοπές:

«Αἱ περιπέτειαι, τά κατορθώματα, αἱ ἀνδραγαθίαι καί ἀτυχίαι τῶν Σουλιωτῶν — λέγει ὁ Φωριέλ — ὁμοιάζουν μέ παλαιούς ἡρωϊκούς μύθους, οἱ ὁποῖοι κατά λάθος παρεισέφρησαν εἰς τήν ἱστορίαν τῶν νεωτέρων λαῶν».

«Τό Σοῦλι — γράφει ἐξ ἄλλου ὁ Πουκεβίλ εἰς τά ταξίδια του — ἦτο ὁ

φάρος τῆς Ἑλλάδος· ὅλα τὰ βλέμματα ἐστρέφοντο πρὸς τοὺς βράχους του. Οἱ Σουλιῶται διεκρίθησαν ἀπὸ θαύματα θάρρους, ἀπὸ ἀκτινοβολίαν ἐξαιρέτου γενναιότητος. Οἱ Σουλιῶται ἐνίοτε κατήρχοντο ὡς χείμαρρος φλεγομένης λάβας εἰς τὴν πεδιάδα τῶν Ἰωαννίνων, σπεύροντες τὸν τρόπον».

Καὶ ὁ Βιλλεμαῖν συμπληρώνει: «35 μίλια μακρὰν τῶν Ἰωαννίνων ἤκμασεν ἐπὶ μακρὸν ὁ μᾶλλον φιλελεύθερος λαὸς τῆς Ἑλλάδος, πού ἔδωσεν ἀδιάκοπα τὸ παράδειγμα τοῦ ἡρωϊσμοῦ καὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ ἤσκησεν ὅλας ἐκείνας τὰς ἀρετάς, διὰ τῶν ὁποίων ἦτο δυνατόν νὰ ἀπελευθερωθῇ ἡ Ἑλλάς».

Ἡ Δώρα ντ' Ἴστρια γράφει: «Εἰς τὸ Σοῦλι ἀντηγεῖ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα. Διερχομένη εὐλαβῶς τὰ ἀθάνατα αὐτὰ μέρη, ἐσκεπτόμην μὲ δικαίαν ὑπερηφάνειαν ὅτι αἱ γυναῖκες τῆς Ἀνατολῆς ἐπετέλεσαν κατορθώματα θαυμαστότερα ἴσως ἀπὸ τὴν Ἰωάνναν ντ' Ἄρκ».

Γιὰ νὰ συγκροτηθῇ καὶ νὰ συγκρατηθῇ κάτω ἀπὸ τὸ βαρὺ πέλμα τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας μιὰ τόσο μικροσκοπικὴ Χριστιανικὴ Συμπολιτεία, μπορεῖτε νὰ φαντασθῆτε εὐκολὰ πόσο ἀντιστρόφως ἀνάλογο ψυχικὸ σθένος, πόσο ἀνώτερο ἦθος, πόσο ἡρωϊκὸ φρόνημα καὶ πόσο πνεῦμα θυσίας ἔπρεπε νὰ ἐμφωλεύη στὰ στήθη καὶ στὰ μεδούλια τοῦ πληθυσμοῦ της. Χωρὶς τὴν πλοῦσια ὑπαρξὴ τῶν ὑπερόχων τούτων ἀνθρωπίνων ἀρετῶν στίς συνειδήσεις καὶ στοὺς χαρακτῆρες ὅλης τῆς Σουλιώτικης Κοινότητος, δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ὑψωθοῦν ἀπὸ τὰ σπλάγχνα της πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ ἡγῆτορες τῆς ὀλκῆς τοῦ Λάμπρου Τζαβέλα καὶ τοῦ Μάρκου Μπότσαρη, τοῦ Κίτσου Τζαβέλα καὶ τοῦ Νότη Μπότσαρη.

Ὅση γνῶσις τῆς ἱστορίας καὶ ὅση πείρα τῆς ζωῆς, ἀκόμα καὶ ὅση δύναμις φαντασίας καὶ ἂν κατέχη κανεῖς, δὲν μπορεῖ ν' ἀποφύγῃ τὴν κατάπληξι, κάθε φορά πού ξαναδιαβάζει, κάθε φορά πού ἐκ νέου ἀναπολεῖ τὸ βίον καὶ τὴν δρᾶσιν τοῦ ἥρωα πού τιμοῦμε σήμερον, τοῦ Νότου Μπότσαρη. Ἐπος καὶ θρῦλος ὅλη του ἡ ζωὴ, συνεχῆς πάλη μὲ τίς ἄστατες τύχες τοῦ πολέμου. Θρεμμένο, συγκολλημένο μὲ τὴν χούφτα τοῦ χεριοῦ του τὸ γιαταγάκι, ὄργανικὸ μέλος τοῦ κορμιοῦ του τὸ καριοφίλι, ἀναπόσπαστες ἀποφύσεις τῆς μέσης του οἱ πιστόλες. Δέν ἤξερε ἄλλο ταξίδι ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία, ἄλλο βᾶδισμα ἀπὸ τὸ γιουρούσι· οὔτε ἄλλο σταμάτημα ἀπὸ τὴν πολιορκία κι' ἄλλην ἀνάπαυσιν ἀπὸ τὴν ἐνοπλὴν ἄμυνα! Κάθε του ξημέρωμα ἦταν ἀντίκρουσμα μὲ τὸ Χάρο, κάθε του νύχτωμα πάλι συναπάντημα μὲ τὸ Θάνατον. Ἡ ἀναπνοὴ του ἦταν συνεχῆς λαχάνισμα, τὸ χτυποκάρδι του συνεχῆς λαχτάρα. Τί νὰ πρωτοθαυμάσῃ κανεῖς; Τὴν ἀντοχὴν τῆς μαρτυροκαπινημένης καὶ χιλιοτρυπημένης ἀπὸ τίς πληγῆς σάρκα; Ἡ τὴν

άντοχη της χαροκαμένης και χλιοβασανισμένης ψυχής; Θαυμάζοντας και τά δυό, θά ἔχη συνθαυμάσει τή δύναμι τῶν ιδανικῶν, τό μεγαλεῖο τῆς φιλοπατρίας, τή θεοποίησι τοῦ Ἀνθρώπου! Ἀλλά γιά νά συμπληρωθῇ και τελειωθῇ ἡ εἰκόνα τοῦ ψυχικοῦ μεγαλείου, πρέπει νά προστεθῇ ἀμέσως ὅτι ὁ Νότης Μπότσαρης σέ ὅλα του τά πολεμικά δεινοπαθήματα, ἀκόμα και στίς δυσκολώτερες στιγμές, στίς πιό ἀπελπιστικές καταστάσεις, δέν ἔχανε ποτέ τήν ψυχραιμία του, τή γαλήνη του, τήν αὐτοκυριαρχία του, τήν παρουσία τοῦ πνεύματός του. Ἄπειρα περιστατικά τό ἀποδεικνύουν. Καί τά περιστατικά αὐτά πρέπει νά διατρέξω, ὅσο μπορῶ πιό ἔντονα, γιά νά δώσω ἐπαλήθευσι, ἐπικύρωσι και αὐθεντικότητα στίς πινελιές τῶν δικῶν μου χαρακτηρισμῶν, μέ τίς ὁποῖες προσωπογραφῶ τόν γηραιό πολέμαρχο.

Δέν μποροῦμε νά προσδιορίσωμε πότε ἀκριβῶς πῆρε τό βάπτισμα τοῦ πυρός ὁ Νότης. Ἀσφαλῶς ὁμως ἔλαβε μέρος στούς πρό τοῦ 1792 ἀγῶνες τοῦ Σουλιοῦ και διακρίθηκε, κατά τήν παράδοσι, στόν πόλεμο τοῦ ἔτους ἐκείνου κοντά στόν Πολέμαρχο πατέρα του και στούς ἀδερφούς του Τούσιαν, Κίτσον και Νίκηζαν. Ὁ Τούσιαν (πατέρας τοῦ ἄλλου Τούσιαν πού ἀνδραγάθησε και σκοτώθηκε τό 1827 στή μάχη τοῦ Φαλήρου) εἶχε φέρει ἀπό τή Ρωσία τήν πολεμική σημαία τῶν Μποτσαραίων, δῶρο τῆς Μεγάλης Αἰκατερίνης. Εἶναι αὐτή πού ἔδωσε τό 1826 στά χέρια τοῦ σημαιοφόρου Ἀργύρη τό σύνθημα τῆς Ἐξόδου τοῦ Μεσολογιοῦ και σώζεται ἀκόμη σήμερα σάν κορυφαῖο κειμήλιο στό σπίτι τοῦ στρατηγοῦ κ. Δημ. Νότη Μπότσαρη. Τόν Τούσιαν, κύριον ἥρωα τῆς νίκης τοῦ 1792, ὅπως γράφει ὁ Ἦτον, δολοφόνησε ὁ Ἀλῆ Πασᾶς μέ τή δηλητηριασμένη γούνα πού τοῦ εἶχε χαρίσει. Ὅταν πέθανε τό 1801 ὁ πατέρας του Γεώργιος Μπότσαρης, τήν ἀρχηγία τῆς οικογενείας και τοῦ Σουλιοῦ παρέλαβεν ὁ δευτερότοκος γυῖός του Κίτσος. Κάτω ἀπό τίς διαταγές του ἀνδραγάθησεν ὁ Νότης, τό 1803 στό Σοῦλι και, μετά τόν ξεπατρισμό τους, συνέχεια, στό Ζάλογγο και στό Μοναστήρι τοῦ Σέλτσου. Εἶναι γνωστή ἡ συνταρακτική τραγωδία τοῦ Ζαλόγγου, ὅπου οἱ Σουλιώτισσες ἀπαθανατίστηκαν μέ τόν πιό ἡρωικό χορό τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας.

Ὁ Νότης μέ τήν φάλαγγα τῶν 160 διασωθέντων Σουλιωτῶν ἔφθασε στά Τζουμέρκα, ἀκολουθῶντας τόν ἀδερφό του Κίτσο. Ἐκεῖ συγκέντρωσαν περί τούς χιλίους Σουλιῶτες και Ἠπειρῶτες ἀπό τή Ραδοβίτσα, τή Βρεστανίτσα και τό Βουλγαρέλι, βοηθούμενοι ἀπό τόν ἀδελφό τους Νίκηζα, πού ἦταν ἀρματωλός στήν περιφέρειαν ἐκείνη. Ὠχύρωσαν ὅσο μποροῦσαν καλύτερα τά πιό ἐπίκαιρα σημεῖα, στά ὁποῖα σημαντικώτερο ἦταν τό Μοναστήρι τοῦ Σέλτσου, χτισμένο σέ ἀπόκρημνη ὄχθη τοῦ

Ἄσπροπόταμου, κάτω ἀπό τό τραχύ ὄρος Νιγκόζι τῆς ὄροσειρᾶς τῶν Ἀγράφων, κοντά στό στενό ψηλοκάμαρο καί χωρίς παραπέτα γιοφύρι τοῦ Κοράκου. Ἄλλά, ὅπως ἦταν φυσικό, ὁ Ἀλῆ-Πασσᾶς δέν μπορούσε ν' ἀφήσῃ στήν πλευρά του τό ἐπικίνδυνο ἐκεῖνο στρατόπεδο τῶν Σουλιωτῶν. Κίνησεν ἐναντίον τους πολὺ μεγάλες δυνάμεις, ὀδηγούμενες ἀπό τόν προδότη Κύργιο, καί, ἔπειτα ἀπό ἀγῶνες ἐπικούς, ἀπό μάχες σφοδρότατες, ἀπό νυχτομαχίες ἐφιαλτικές (στὶς ὁποῖες εἶχε διαπρέψει ἰδιαίτερα ὁ Νότης), κατάφερε νά καταστρέψῃ τοὺς Σουλιῶτες. Ἐκεῖ, στό Μοναστήρι τοῦ Σέλτσου, τὴν 22 Ἀπριλίου 1804, συνετελέσθη ὁ ἄσπασμος τῶν Μπότσαραιῶν: Σκοτώθηκεν ὁ πρωτότοκος γιὸς τοῦ Κίτσου Γιάννης. Σκοτώθηκεν ὁ τρίτοτοκος γιὸς τοῦ Νότη, Γιάννης κι' ἐκεῖνος. Σκοτώθηκεν ὁ ἀδελφός του Νίκηζας. Σκοτώθηκαν ἡ Ἐλένη, κόρη τοῦ Κίτσου δεκαεξάχρονη, καί ἀπὸ λαβωματιά πέθανε ἡ μητέρα της. Ὅλοι ἔπεσαν ἡρωϊκά, σάν λιοντάρια. Μόνον ὁ Κίτσος Μπότσαρης μὲ καμμιὰ πενηνταριά Σουλιῶτες —μαζί μ' αὐτούς κι' ὁ δεκατετραετής τότε Μᾶρκος— κατώρθωσαν νά σωθοῦν καί νά φτάσουν στήν Πάργα, ὅπου τοὺς ὑποδέχθη ὁ Φῶτος Τζαβέλας. Δραματικὴ στάθηκεν ἡ αὐτοθυσία τῶν γυναικῶν, πού ἦταν κλεισμένες στό Μοναστήρι. Ὅταν βεβαιώθηκαν γιὰ τὴν ἐπικράτησι τῶν Τουρκαλβανῶν, γιὰ νά μὴν πέσουν σκλάβες στὰ χέρια τους, μὲ τὴν περήφανη κραυγὴ «θάνατος καί ὄχι σκλαβιά!» γκρεμίστηκαν ὅλες στό βάραθρο πού ἔχαινε κάτω ἀπὸ τό Μοναστήρι καί βρῆκαν ἔνδοξο θάνατο. Μαζί τους ἦταν καί ἡ γυναῖκα τοῦ Κίτσου.

Ἄλλὰ ὁ Νότης; τί ἀπόγινε ὁ Νότης; Μὲ τὴν ἡράκλεια δύνάμι του καί τὴν πολυμήχανη τέχνη του πολέμησεν ὅσο μπορούσε φονικώτερα τοὺς πολλαπλάσιους ἐχθρούς. Τοῦ κάκου προσπάθησε μαζί μὲ τόν Κίτσο νά διασπάσουν τὴν ἐχθρική δύναμι, πού φρουροῦσε τό γιοφύρι τοῦ Κοράκου. Στό τέλος τῆς γιγαντομαχίας, σάν ὁ Κίτσος ξέφευγε πρὸς κάποια σπηλιά τῶν Ἀγράφων (πού τὴ λένε ἀκόμα καί σήμερα «Σπηλιά τοῦ Κίτσου»), ὁ Νότης ἔμεινε στό πεδίο τῆς μάχης διάτρητος ἀπὸ τίς πληγές, πνιγμένος στό αἷμα, κατάμαυρος ἀπὸ τὴ μαπαρούτη. Ἐφτά πληγές εἶχε, καί τὴ σοβαρώτερη στό δεξιὸ μάτι. Τὴν ὥρα ἐκεῖνη ἡ κόρη του Ἐλένη, λεβεντοκόριτσο εἴκοσι δύο χρονῶν, λυγερή, ξανθή, σπαθιάτη, ἦρθε μετὰ τόν ἡρωϊκὸ θάνατο του θεῖου της Νίκηζα, μὲ τόν ὁποῖο συμπολεμοῦσε, καί βρῆκε τόν πατέρα της μισοπεθαμένο. Ἐξάλλη, μὲ τὰ μάτια της γεμάτα ὀράματα θανάτων, μὲ τό ματωμένο της γιαταγάνι στό χέρι, ἔσκυψε καί τόν ρώτησε:

— Τί νά κάνω, πατέρα;

— Παιδί μου, ἦρθε ἡ ὥρα σου: Σκοτώσου!, τῆς ἀποκρίθηκε ψιθυριστά.

Χύμηξε ἡ Ἐλένη μὲ τό γιαταγάνι ἀνάμεσα στοὺς ἐχθρούς, τοὺς ἀναμέ-

ρισε, καί, προτοῦ προφτάσουν νά τήν ἀναχαιτίσουν, ἔπεσε στό ποτάμι, στόν Ἀχελῷο, καί πνίγηκε. Ἀκόμα ὡς τά σήμερα, ὅταν περνοῦν οἱ γυναῖκες τῶν Ἀγράφων ἀπό ἐκεῖ, σκύβουν, παίρνουν ἕνα στουρναρολίθαρο, τό πετοῦν στά νερά τοῦ ποταμοῦ καί ψιθυρίζουν:

— Θεός σ'χωρέση τήν Καπετάν-Ἐλένη!

Ἡ δημοτική μοῦσα δέν μπορούσε νά μείνῃ ἀσυγκίνητη ἀπό το δραματικό αὐτό περιστατικό. Καί νά πῶς τό τραγούδησε:

*Ὅλες οἱ καπετάνισσες ἀπό τό Κακοσοῦλι,
ὄλες στήν Ἄρτα πέρασαν, στά Γιάννενα τίς πᾶνε.
Σκλαβώθηκαν οἱ ὄρφανές, σκλαβώθηκαν οἱ μαῦρες.
Κι' ἡ Λένω δέν ἐπέρασε, δέν τήν ἐπῆραν σκλάβα·
μόν' πῆρε δίπλα τά βουνά, δίπλα τά κορφοβούνια·
σέρνει τουφέκι σισανέ κι' ἐγγλέζικα κουμπούρια,
ἔχει καί στή μεσούλα της σπαθί μαλαματένιο.*

Πέντε Τοῦρκοι τήν κυνηγοῦν, πέντε τζοχανταραῖοι.

— *Τοῦρκοι, γιά μὴν παιδεύεστε, μὴν ἔρχεστε σιμά μου·
σέρνω φουσέκια στήν ποδιά καί βόλια στίς μπαλάσκες.*

— *Κόρη, γιά ρίξε τ' ἄρματα, γλύτωσε τή ζωή σου!*

— *Τί λέτε, μωρ' παλιότουρκοι καί σεῖς παλιοζαγάρια;
Ἐγώ εἶμαι ἡ Λένω Μπότσαρη, τοῦ Νότη θυγατέρα,
καί ζωντανή δέν πιάνομαι εἰς τῶν Τουρκῶν τά χέρια!*

Ὁ βαρυπληγωμένος Νότης ἔπεσεν ἀναίσθητος στά χέρια τῶν Τουρκαλβανῶν. Ἐφταπληγωμένος, μά κι' ἐφτάψυχος, γλύτωσε τή ζωή του. Ὁ Σατράπης τῶν Ἰωαννίνων σεβάστηκε τήν πολεμική του μοῖρα καί δέν τόν ἐξώντωσε. Τόν ἔστειλε ὅμως στό ὄχυρό κάστρο τῆς Κλεισούρας, στή Βόρειο Ἠπειρο, μέ τήν ιδέα ὅτι ἐκεῖ θά τερματίσῃ ἄδοξα τό ὑπόλοιπο τοῦ βίου του. Ἀλλά ἡ ψυχὴ τοῦ Νότη δέν εἶχε δαμασθῆ. Κατώρθωσε νά προμηθευθῆ ἕνα μικρὸ σουγιά, τόν μετέβαλε σέ ρινί, καί μέ αὐτό, καθὼς διηγεῖται ὁ Γούδας στούς «Παραλλήλους Βίους» του, πριόνισε τήν ἀλυσίδα του, πριόνισε τήν κλειδαριά τοῦ κελλιοῦ του, ἀνοιξε, βγήκε στήν τάπια, ἔδωσε τό ζωνάρι του κάπου καί πήδηξεν ἔξω — ἐλεύθερος! Πότε κρυβόμενος καί νυχτοπερπατῶντας, πότε κοντά στό συμπεθερικό ἐνός γάμου, πού κατὰ τύχη περνοῦσε, μπόρεσε νά φτάσῃ ἀγνώριστος ὡς τό Μπεράτι. Παρουσιάστηκε στόν Πασσᾶ καί τοῦ ζήτησε προστασία. Ἐκεῖνος δέν τόν κράτησε, μά καί δέν τόν πρόδωσε. Τόν φυγάδευσε πρὸς τή Λάρισα, ὅπου ἦταν Πασσᾶς ὁ γιὸς τοῦ Ἀλῆ-Πασσᾶ, ὁ Βελῆς. Μέ τό Βελῆ, συνομήλικο

του, ὁ Νότης ἦταν ἀδερφοποιτοί. Κι' ὁ δεσμός αὐτός, πού εἶχε τήν ἐποχή ἐκείνη μεγάλη πέρασι, κατίσχυσε. Ὁ Ἀλῆ-Πασσᾶς παράγγειλε στό γιού του νά χαλάσῃ τό Νότη. Ὁ Βελῆς ὅμως παράκουσε καί τόν φευγάτισε. Τότε κατέφυγε ὁ Νότης στόν Ὀλυμπο καί συμπολεμοῦσε μέ τούς ἀρματωλούς του. Ἀπό κεῖ βρέθηκε στ' Ἁγιονόρος. Κάποτε πέρασε κάποιο πειρατικό πλοῖο. δέν ἔχασε τήν εὐκαιρία, μπῆκε μέσα, καί ὁ νυχτομάχος τῶν Ἡπειρωτικῶν βουνῶν ἔγινε γιά λίγον καιρό κουρσάρος στά κύματα τοῦ Αἰγαίου. Ξεμπαρκάρησε κάποτε στήν Ὑδρα, ὅπου ἔγινε ἀδερφοποιτός μέ τόν Ἀνδρέα Μιαούλη. Δέν ἦταν δύσκολο νά μεταβῆ ἀπό ἐκεῖ στήν Κέρκυρα, ὅπου προσπάθησε νά συγκεντρώσῃ τά ἐπιζήσαντα μέλη τῆς οἰκογενείας του.

Ἀλλά πῶς ἦταν δυνατό νά βλέπῃ ἀντίκρου τοῦ ἀδιάφορος καί ἀδρανῆς τά βουνά τῆς Ἠπείρου; Ἐπιχείρησε πολλές φορές ἐξορμήσεις πρὸς τά ἐκεῖ, μέχρις ὅτου κατατάχθηκε στόν Γαλλικό Στρατό. Ὄνομάσθηκε τήν 1ην Ὀκτωβρίου 1809 ἀπό τό Στρατηγό Ντονζελότ (ὑπάρχει τό δίπλωμα) Λοχαγός, ὕστερα Ταγματάρχης, Συνταγματάρχης ἀργότερα. Πολεμῶντας στή Λευκάδα μέ τούς Γάλλους ἐναντίον τῶν Ἀγγλων, ἐτραυματίσθηκε πάλι καί πιάσθηκε αἰχμάλωτος. Ἡ ρῆξι τοῦ Ἀλῆ-Πασσᾶ μέ τόν Σουλτάνο δημιούργησε καλήν εὐκαιρία γιά τούς Σουλιῶτες. Ὁ Νότης, συνεργαζόμενος μέ τό Μᾶρκο, στρτολόγησαν ἀρκετούς καί πέρασαν στήν Ἠπειρο. Συνεννοήθηκαν μέ τούς Σουλτανικούς γιά νά ἐκδικηθοῦν τόν τύραννο, πού εἶχε ξεθεμελιώσῃ τό Σοῦλι. Ὅταν ὅμως ὁ ἀδερφοποιτός τοῦ Βελῆ-Πασσᾶς κινδύνευε στήν Πρέβεζα καί ζήτησε τή συνδρομή του, ὁ Νότης ἔτρεξε νά τήν παράσχῃ. Ἡ συνθηκολόγησι τοῦ Βελῆ τόν ἀπάλλαξε ἀπό κάθε ὑποχρέωσι. Ξαναγύρισε στήν πολιορκία τῶν Ἰωαννίνων. Ὁ Ἀλῆ-Πασσᾶς τοῦ ζήτησε βοήθεια μέ γραφή κλεισμένη σέ μία μπόμπα κανονιοῦ πού δέν ἔσκασε. Ἡ διπλωματική περῖοια τοῦ Νότη, πού δέν τοῦ ξέφυγε ἡ καχυποψία καί τό πνεῦμα παρασπονδίας τῶν Σουλτανικῶν, ἔπεισε τούς Σουλιῶτες νά συνεργασθοῦν μέ τόν Ἀλῆ. Καί ἀπεχώρησαν πρὸς τά βουνά τοῦ Σουλιῶ. Στό ἀναμεταξύ εἶχαν καταφθάσει καί ὀδηγίες τοῦ Ἔθνους, πού τόσο τήν διηκούλυναν οἱ ἀγῶνες τῶν Σουλιωτῶν στήν Ἠπειρο. Ὁ Νότης ἐκλέγεται παμψηφεί Πολέμαρχος, ὀργανώνει ἐκ νέου τή Συμπολιτεία, συμμαχεῖ, μετά τήν καταστροφή τοῦ Ἀλῆ, μέ τούς μπέηδες τῆς Παραμυθιάς κατά τοῦ Σουλτάνου καί συνεχίζει τόν ἀμείλικτο πόλεμο. Εἶχε συνήθως τό Γενικό Στρατηγεῖο του στή Γκούρα. Κι' ἀπό κεῖ μοίραζε τούς διαφόρους τομεῖς στούς ἄλλους ἡγήτορες: π.χ. στή Λιβίκιστα εἶχε τοποθετήσῃ τό Νικόλα Φώτου Τζαβέλα καί τόν Γιώργη Δράκο· στό Ζαβροῦχο τό Ζυγούρη Τζαβέλα καί τόν Γιώργη Καραμπίνη·

στά Τσαρίτσανα τό Ν. Φωτομάρα καί τό Γ. Μαλάμο. Δέν έπαρκει ό χρόνος γιά τήν έξιτόρησι όλων αὐτῶν τῶν νέων πολεμικῶν κατορθωμάτων, πού στερέωσαν τή φήμη τοῦ γερο-Νότη ὡς πολεμάρχου, ἀλλά καί ἀνέβασαν στά μεσουράνα τῆς δόξας τό ὄνομα τοῦ Μάρκου, πού σάν φερωτό λιοντάρι διατρέχει τήν Ἥπειρο ἀπό ἄκρη σέ ἄκρη καί σπέρνει τόν ὄλεθρο στά στρατεύματα, στίς ὀπισθοφυλακές, στίς ἐφοδιοπομπές τῶν πασσάδων, τούς ὁποίους φέρνει σέ δυσχερέστατη θέσι. Τά κατορθώματα αὐτά διασαλπίζονται σέ ὅλη τήν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα καί ἐξάπτουν τό φρόνημα καί τονώνουν τό ἠθικόν. Ὁ γερο-Νότης ἐμφανίζεται στά μάτια τοῦ μαχομένου ἔθνους σάν ἐνσάρκωσι τῆς πολεμικῆς σοφίας, ὁ Μᾶρκος σάν ἐνσάρκωσι τῆς πολεμικῆς ὀρμῆς. Ὅταν ὁ τελευταῖος κατέβηκε στήν Ἑλλάδα νά ζητήσῃ ἐνίσχυσι γιά τό Σοῦλι, τοῦ ἔκαμαν τήν πιό τιμητικῆ ὑποδοχή. Καί τό θεῖο του τό γερο-Νότη τόν ὠνόμασεν ἡ ἐν Ἐπιδαύρῳ Α΄ Ἐθνοσυνέλευσις τῶν Ἑλλήνων πρῶτον Ὑπουργόν τοῦ Πολέμου. Κανείς τήν ἐποχή ἐκείνη δέν εἶχε μέσα στό Πανελλήνιο τή φήμη, τή δόξα, τό κύρος τῶν Μποτσαραίων.

Μετά τήν καταστροφή τοῦ Πέτα καί τήν πλήρη ἀδυναμία ἀνεφοδιασμοῦ του, δέν ἦταν πλέον δυνατόν νά κρατηθῇ τό Σοῦλι, ὅπου ἀντηχοῦσεν ἀκόμα στήν Κιάφα καί στή Στρέθιζα ἡ πολεμική κραυγή τοῦ Νότη: «Νά διαλεχτῆ ὁ κιοτῆς!», κραυγή γεμάτη ἀπόφασι θυσίας. Οἱ Τοῦρκοι ὁμως ἐπρότειναν συνθηκολόγησι καί ὁ Νότης ἐπέτυχε ἀρίστους ὄρους. Οἱ Σουλιῶτες ἐξῆλθαν μέ ὅλα τους τά ἄρματα καί τίς ἀποσκευές. Οἱ μὴ Σουλιῶτες καί οἱ Μωαμεθανοί σύμμαχοί τους ἐπῆραν ἀμνηστία. Τελευταῖος ὅλων ἀποχώρησεν ἀπό τούς προσφιλεῖς βράχους τοῦ Σουλιῶ ὁ γηραιός του πολέμαρχος, ὁ Νότης, καί περνῶντας ἀπό τά Ἐπτάνησα, ἔφθασε στήν Ἑλλάδα, ἔφθασε στό Μεσολόγγι. Ἐδῶ ἀνοίγονται νέοι στίβοι περικλεῶν ἀγώνων, νέα πεδία ἐνδόξων μαχῶν καί ἀπαραμίλλων ἀνδραγαθημάτων. Μέ τό ἄγγελμα ὅτι κατεβαίνει ἡ στρατιά τοῦ Κιουταχῆ, στό γερο-Νότη πέφτει ὁ κλῆρος νά τήν ἀναχαιτίσῃ στή Βόνιτσα, στήν Ἀμφιλοχία, στό Μακρυνόρος. Τό ἐπιχειρεῖ, ἀλλά δέν τό κατορθώνει. Ἡ ἀριθμητικῆ ὑπεροχή τοῦ ἐχθροῦ εἶναι τεράστια. Ἀποσύρεται μαχόμενος καί ταμπουρώνεται στό Αἰτωλικό. Ἀπό ἐκεῖ μετακαλεῖται στό Μεσολόγγι, καί ἀναλαμβάνει τήν ἀρχηγία τοῦ στρατοπέδου. Ἐπακολουθοῦν οἱ ἐνδοξες πολιιορκίες τοῦ Μεσολογγιοῦ ἀπό τόν Κιουταχῆ, ἀπό τόν Ἰμβραήμ, πού ἀποκορυφώνονται μέ τήν ἐνδοξότερη ἐποποιῖα τῆς Ἐξόδου — ἐδῶ καί ἑκατόν τριάντα ἔνα χρόνια, σάν ἀπόψε βράδυ, 10 Ἀπριλίου 1826.

Ὁ γερο-Νότης εἶναι ὁ Μέντωρ τῶν ἐλευθέρων πολιιορκημένων. Ἀτρόμητος, ἀτάραχος, βαθυστόχαστος, πολυμήχανος. Δέχεται τό πλήγμα τῆς

ήρωϊκῆς θανῆς τοῦ προσφιλοῦς του ἀνεψιοῦ Μάρκου μέ συντριβή, ἀλλά καί μέ ἐγκαρτέρησι, μέ πόνου περισσότερο πατριωτικό καί λιγώτερο οἰκογενειακό. Ἐνα ἀπό τά πιό δημοφιλῆ σ' ὅλη τῆ Ρούμελη τραγούδια, πού ἀντηγεῖ πάντοτε σ' ὅλα τά ξεφαντώματα καί σ' ὅλα τά πανηγύρια, ἐκφράζει ἀπλᾶ, ὅμως τόσο συγκινητικά, τό μοιρολόϊ τοῦ γερο-Νότη γιά το χαμό τοῦ Μάρκου:

*Ὁ γερο-Νότης κάθεται στοῦ Μάρκου τό κιβουῖρι
καί λέει τραγούδια θλιβερά καί παραπονεμένα:
— Γιά σῆκω ἐπάνω, Μάρκο μου, καί μή βαρυκοιμᾶσαι
ὁ Βάλτος ἐπροσκύνησε κι' ὅλο τό Ξηρομέρου.
Τό Μεσολόγγι ἀπόμεινε, δέ θέ νά προσκυνήση.
Στεριά τό δέρνει ὁ Κιουταχῆς κι' Ἀράπης τοῦ πελάγου...*

Τήν τραγική νύχτα τῆς Ἐξόδου χιλιάδες παλληκάρια βρίσκει ὁ θάνατος· τόν γερο-Νότη ὄχι. Τόν χρειάζεται ἀκόμη ἡ Πατρίδα! Παρουσιάζεται ζωντανός στή Δερβέκιστα, κατεβαίνει στό Ναύπλιο. Ὅταν κινδυνεύει ἡ Ὑδρα ἀπό τόν Ἰμβραήμ, σ' αὐτόν στρέφονται γιά νά τήν ὑπερασπισθῆ. Κι' ὅταν τό Γενάρη τοῦ 1827 νικοῦν οἱ Ἕλληνες στό Δίστομο, ὁ γερο-Νότης μέ τά 71 του χρόνια παίρνει καινούργιο παράσημο, καινούργια πληγή, καθῶς καί ὁ πιστός σημαιοφόρος του Ἀργύρης. Τελευταία του πολεμική ἐμφάνισι εἶναι τόν Ἀπρίλη τοῦ 1829 στήν πολιορκία καί παράδοσι τοῦ φρουρίου τῆς Ναυπάκτου, ὅπου καί ἐγκαθίσταται οἰκογενειακῶς, μαζί μέ τίς περισσότερες Σουλιώτικες φάρες: τοὺς Τζαβελαίους, τοὺς Βεϊκαίους, τοὺς Δρακαίους, τοὺς Φωτομαραίους, τοὺς Πανομαραίους. Οἱ Μποτσαραῖοι ἦταν τό 1789 στό Σοῦλι 250. Ὅταν τό 1829, μετά 40 χρόνια μετρήθηκαν στή Ναύπακτο, βρέθηκαν μόνον 12. Οἱ 238 εἶχαν πέσει ὑπέρ Πατρίδος! Στή Ναύπακτο ὁ γερο-Νότης εἶχε τήν εὐτυχία νά χαρῆ τό γάμο τοῦ μόνου ἐπιζήσαντος παιδιοῦ του Δημητρίου, μέ τήν ἀρχοντοπούλα τῶν Σαλώνων Δέσπω Κοντάκη καί νά χορέψη στά γόνατά του ἐγγόνια, πού θά συνέχιζαν τήν πατριωτική δρᾶσι τῆς οἰκογενείας των. Ἀλλά ἐκεῖ εἶχε καί τήν ἀτυχία νά χάσῃ τήν πολύτιμη σύντροφο τῆς ζωῆς του, σύζυγό του Χριστίνα, ἡρωίδα κι' αὐτή τῆς Σουλιώτικης Ἐποποιίας. Ὅταν ὁ ἥρωας Κίτσος Τζαβέλας ἐστασίασε τό 1832, στό γερο-Νότη ἀποτείνεται ἡ Κυβέρνησι γιά νά καταστείλῃ τῆ στάσι. Κι' ὁ γερο-Νέστορας τοῦ Σουλιοῦ τό κατορθώνει μέ τήν πειθῶ εἰρηνικά κι' ἀναίμαχτα. Ἀργότερα ἡ Πολιτεία τοῦ ἀπονέμει καί τό ἀξίωμα τοῦ Συμβούλου τῆς Ἐπικρατείας. Ἡ Ἑλλάς εἶναι πλέον ἀνεξάρτητον Βασίλειον, ὅπως ὠνειρεύ-

θηκαν τόσες καί τόσες γενεές σκλάβων από τήν ἐποχή τοῦ Παλαιολόγου. Ὁ γερο-Νότης ἀναπαύεται στίς δάφνες του μέσα στό τούρκικο σαράι τῆς Ναυπάκτου, ὅπου ἔχει ἀποσυρθῆ. Ἀλλά κάθε πρωί καί κάθε βράδυ δέν ἀλλάζει μέ τούς ἄλλους Σουλιῶτες, παρά ἕναν μονάχα στερεότυπον χαιρετισμό: «Καλή Πατρίδα!». Δέ χάνει τήν ἐλπίδα νά ξαναγυρίσῃ στό Κακοσοῦλι, στήν Κιάφα, στό Κοῦγκι, στή Σαμονίβα, στό Παλιοχώρι τοῦ Μπότσαρη! Καί μέ τό ὄραμα τῶν ἀγαπημένων καί ἀλησμόνητων Σουλιώτικων βράχων κλείνει τά μάτια καί παραδίνει τό πνεῦμα τήν 21 Ὀκτωβρίου 1841. Τό χῶμα τῆς Ναυπάκτου τόν ἐκάλυψε γιά πάντα ἐκεῖ κάπου κοντά στό Ναό τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, ὅπου μιά μαρμαρένια πλάκα, ἐντοιχισμένη στήν πρόσοψι ἀπό τό Δῆμο, μνημονεύει σιωπηλά τό ἀθάνατό του ὄνομα...

Τό θάνατο τοῦ Νότη Μπότσαρη στή Ναύπακτο, μακριά ἀπό τό αἰματοποτισμένο του Σοῦλι, ἔχει ἐπιγραμματίσει κι' ὁ ποιητής:

*Ὁ γερο-Νότης κάθεται στοῦ Ἐπάχτου τό μιντένι
καί βάνει βίγλα στό βοριά, στή δύσι караοῦλι.*

*Μαλώνει μέ τήν Κλόκοβα, πού δέ χαμοκονταίνει,
νά ἰδῆ τῆς Κιάφας τά βουνά, νά ἰδῆ τό Κακοσοῦλι!*

*Φιλεῖ τό καριοφίλι του, φιλεῖ τό γιαταγάνι:
Πολλά κάστρα λευτέρωσαν, τό Κοῦγκι του ὄχι ἀκόμα...*

*Δέν κλαίει πού ῥθαν γεράματα, δέν κλαίει πώς θά πεθάνῃ,
μόν' κλαίει θ' ἀφήσῃ τό κορμί στῆς Ρούμελης τό χῶμα...*

Μέσα στά τεράστια κύματα τόσων περιπετειῶν καί στούς φλογισμένους καπνούς τόσων πολέμων, θρυλική, μυθική ὑψώνεται ἡ φυσιογνωμία τοῦ γηραιοῦ πολεμάρχου τοῦ Σουλιοῦ. Δέν θά ἐπαναλάβω τήν σκιαγραφία μου (τοῦ 1931), πού ἀκούσατε στήν ἀρχή τῆς ὁμιλίας. Θά προσθέσω μόνον μερικούς συμπληρωματικούς φωτισμούς. Ὁ χαρακτήρας τοῦ Νότη ἦταν ἤρεμος καί εὐγενικός, ἔτσι προικισμένος ἀπό τήν εὐμενῆ φύσι, ἔτσι πλασμένος ἀπό τήν αἰματερή πείρα τῆς πολύπλοκης ζωῆς του. Τό θρησκευτικό συναίσθημα κυριαρχοῦσε μέσα του. Τό παλιό οἰκογενειακό εἰκόμισμα τῆς Παναγίας, πού κρατᾷ τό Χριστό δεξιά της, δέν ἔλειπε ποτέ, ὅπως καί τά ὄπλα του, ἀπό σιμά του. Στούς τελευταίους ἀγῶνες τοῦ Σουλιοῦ ἐναντίον τοῦ Χουρσίτ, ἔπειτα ἀπό κάθε μάχη, ἀπό κάθε νίκη, ἀντί γιά τραγούδια καί χορούς, διάταζε συγκέντρωσι στίς ἐκκλησιές, προσευχές, λειτουργίες, παρακλήσεις. Στίς τελευταίες ἡμέρες τοῦ Μεσολογ-

γιοῦ, μιλῶντας καί γράφοντας, εἶχε πάντοτε τό ὄνομα τοῦ Θεοῦ στό στόμα του.

Ἦταν ἐπιεικής καί γεμᾶτος στοργή γιά τούς ὑφισταμένους του στίς ὀμαλές περιστάσεις. Ἀμείλικτος ὅμως τιμωρός στίς κρίσιμες ὥρες, ὅταν παρέβαιναν τίς διαταγές του καί τό καθῆκον τους. Εἶναι γνωστό πόσον αὐστηρά τιμώρησε τούς ἀρχηγούς τῆς Ρινιάσας, ὅταν τό 1822 παρέδωσαν τό φρούριο στους Τούρκους, χωρίς νά τό ὑπερασπισθοῦν μέχρις ἐσχάτων. Τούς ἀλυσόδεσε καί διέταξε νά βιάσονται τά σπίτια τους μαῦρα στό Σοῦλι. Οἱ γυναῖκες τους ἀξίωσαν νά τούς χωρίσουν. Τόσο ἦταν τό ντροπιασμά τους! Τότε μέ τή βροντώδη φράσι του: «Νά διαλεχτῆ ὁ κιοτῆς», νά παρουνισασθῆ δηλαδή, νά ἐκδηλωθῆ ὁ δειλός, φιλοτίμησε ἀποτελεσματικά ὄλο τό στράτευμα καί δέν παρουσιάσθηκε πλέον κανένα κροῦσμα λιποψυχίας.

Εἶναι γνωστό ἐπίσης μέ πόσο αὐστηρή πειθαρχία συγκράτησε τήν κατάστασι στό Μεσολόγγι. Ὅταν κάποιος στρατιώτης τοῦ Στουρνάρη, ὄνομα Καραῖσκος, προσπάθησε νά φύγη ἀπό τό Μεσολόγγι χωρίς ἄδεια, τόν ἔπιασαν καί τόν ἔφεραν μπροστά του, τόν μπάττισε καί τοῦ πῆρε τ' ἄρματα. Καί ὅταν ὁ Στουρνάρης διαμαρτυρήθηκε ἔντονα, ἄλλο τόσο ἔντονα τοῦ ἀπάντησε ὁ γερο-Νότης: «Ἔτσι δέν κρατιέται, ὁρὲ Στουρνάρη, τό Μεσολόγγι!»

Ὅσο αὐστηρός καί ἄτεγκτος ἦταν σά στρατιωτικός ἀρχηγός, τόσο μειλίχιος, εὐστροφος καί εὐέλκτος ἦταν σάν πολιτικός ἡγέτης. Κατεῖχε τήν ἐθιμοτυπία τῆς ἐποχῆς του καί πρόσεχε πάντοτε νά εἶναι οἱ χειρισμοί του ἄψογοι. Ἡ ἔμφυτη σύνεσί του καί ἡ μακρά του πείρα καθιστοῦσαν τά διπλωματικά του ἐφόδια πολύτιμα. Ὅσες φορές ἔκανε διαπραγματεύσεις μέ τούς ἐχθρούς, ἔδειξε πάντα μεγάλη δεξιότητά. Θαυμάζει κανεῖς πῶς ἤξερε καί μπορούσε νά στέκεται σάν ἴσος πρὸς ἴσους ἀπέναντι στους ἐκπροσώπους τῶν παντοδύναμων Βεζύρηδων. Ὅσο ἐθαύμαζεν ὁ Καραῖσκάκης τά πολεμικά στρατηγήματα τοῦ γερο-Νότη, ἄλλο τόσο ἀξιοθαύμαστα εἶναι καί τά πολιτικά του στρατηγήματα. Πολύ τόν βοήθησε σέ τοῦτο ἡ ἐπιβλητική του ἐμφάνισι, ὄχι μόνο τό σεβασμιο μαρτυροκαπιτισμένο του γῆρας, ἀλλά καί ἡ πάντοτε ἄψογη, καλοφροντισμένη περιβολή του, καθώς καί τό ἀρχοντικό του παρουσίασμα μέ τήν ἀπαραίτητη ἀκολουθία. Ἐπιβεβαιώσι ὄλων αὐτῶν ἔχουμε ἀπό πολλές ἀφηγήσεις Ἑλλήνων καί ξένων. Ξεχωρίζω μιά χαρακτηριστική ἀφήγησι τοῦ Κασομούλη:

Ἐπιστρέφοντας ὁ συγγραφεὺς τῶν «Στρατιωτικῶν Ἐνθυμημάτων» ἀπό τήν Πελοπόννησο, ὅπου εἶχε ἀποσταλῆ γιά ὑπηρεσία, ἐπισκέφθηκε τόν γερο-Νότη στό καλύβι του, πού ἦταν μέσα στόν προμαχῶνα « Ἀλέρ-

τα». *‘Ο εἰς τοὺς πολέμους γηράσας σεβάσμιος στρατηγὸς Νότης —γράφει ὁ Κασομούλης— μὲ ὑπεδέχθη χαροποιῶς καὶ μὲ ὄλην τὴν ἀταραξίαν μὲ ἠρώτησε διὰ τὰ ἐν Πελοποννήσῳ...».*

Ἦταν ἡ ἐποχὴ πού εἶχε πέσει τὸ Βασιλάδι, ὁ Ντολμᾶς, τὸ Αἰτωλικό. Βασίλευε κατῆφεια καὶ ἀπαισιοδοξία στὸ Μεσολόγγι. Οἱ τροφές εἶχαν λείψει καὶ καμμιά αἰσιόδοξη πρόβλεψη γιὰ ἀνεφοδιασμό δέν ὑπῆρχε. Ὁ γερο-Νότης ἦταν ἀτάραχος:

«Παιδιά μου θὰ βαστάξωμε ἕως τότε, —ἔλεγε, κατὰ τὸν Κασομούλη,— ἕως ὅτου νά μὴν ἀφήσωμε μπόρτζι (χρέος) ὀπίσω οὔτε στὸ Θεό, οὔτε στοὺς ἀνθρώπους. Καὶ τότε κάμνομεν ἐκεῖνο πού θὰ μᾶς φωτίσῃ ὁ Θεός!».

Καὶ πάλι, σέ ἄλλη στιγμή, ξαναεἶπε τὰ ἴδια μεγάλα, γενναῖα καὶ βαθυστόχαστα λόγια: *«Παιδιά μου, νά βαστάξωμε ἕως ἐκεῖ πού πρέπει ὡσάν παλληκάρια! Νά στηρίζωμε τὴν ὑπόληψι ὅπου ἀποχτήσαμεν μὲ ἑνὸς χρόνου ἀκατάπαυστη αἱματοχυσία καὶ πόλεμο. Τῆ συνθήκη ὅ,τι ὦρα θέλωμε, τὴν ἀνοίγουμε. Ἐδῶ εἶναι ἐκεῖνοι πού κατάφαγαν τὴν Τουρκιά. Καὶ ἂν συνθήκη δέν κάνωμε, τὸ κάμνομεν καὶ ἀλλέως!»*

Τὶ ὑψηλὴ συναίσθησι τοῦ καθήκοντος! Νά βαστάξωμε ἕως ὅτου νά μὴν ἀφήσωμε χρέος πίσω μας, οὔτε μπροστά στὸ Θεό, οὔτε μπροστά στοὺς ἀνθρώπους! Νά ἐξοφλήσωμε στὸ ἀκέραιον τὸ χρέος μας πρὸς τὴν Πατρίδα! Ἄν δέν ἐπιτευχθῆ συνθήκη, *«τό κάμνομεν καὶ ἀλλέως».* Στὰ ἀπλοῦστατα αὐτὰ λόγια εἶναι σπαρμένη ἡ ἰδέα τῆς ἐξόδου, τῆς θυσίας, τοῦ ὀλοκαυτώματος! Περικλείουν μεγαλεῖο ὑψηλοφάνταστης δημηγορίας οἱ λιτές, λακωνικὲς αὐτές νοθεσίες τοῦ γερο-Νότη πρὸς τοὺς πεινασμένους καὶ σακατεμένους ἀπὸ τίς ἀρρώστειες ὑπερασπιστὰς τοῦ Μεσολογγίου.

Ἐπειτα ἀπὸ μιά τέτοια δημόσια ὁμιλία του πήγαμε στὸ καλύβι του, διηγεῖται ὁ Κασομούλης. Ὁ Νότης τὸν ἐρώτησε:

- Τί κάνει ὁ Στουρνάρης;
- Δέν εἶναι τόσο καλά.
- Χειρότερα νά γίνῃ!

Πόσο πρωτότυπα εἶχεν ἐκφράσει ὁ γερο-Νότης τὴ σκέψι του «προτιμότερος ὁ θάνατος»! Γιατί αὐτὸ ἤθελε νά εἰπῆ μὲ τὴν ἀπάντησι πού ἔδωσε.

Κάπνισε τὸ τσιμποῦκι του, ἤπιε κι' ἕνα καφέ. Τότε εἶπε: *«Ἄς κάνουμε κι' ἕνα παιχνίδι».* Ἐστεῖλε τὸ σημαιοφόρο τοῦ Ἀργύρη καὶ σήκωσε στὴν τάπια ἕνα ἄσπρο μαντῆλι. Τὴν ἄλλη μέρα ἔφτασαν Τοῦρκοι ἀπεσταλμένοι τῶν Πασσάδων. Ἄρχισε τὸ κουβεντολόδι. Οἱ Τοῦρκοι ζητοῦσαν παράδοσι τῶν ὄπλων. Οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Ἑλλήνων ἀρχηγῶν τοὺς ἀπάντησαν ὅτι δέν τολμοῦν οὔτε νά τό ποῦνε στοὺς καπεταναίους. Ἐφυγαν οἱ

Τουρκοί. Σέ δυό μέρες ξανάρθαν. Ἦταν ὁ ἑλληνόγλωσσος Μαχμούτ-μπεης τῆς Κορώνης. Ζήτησε νά ἰδῆ τούς γέροντες. Ὁρίσθησαν ὁ γερο-Νότης, ὁ Μῆτσο-Κουρκάκης, ὁ Γ. Βαλτινός. Γράφει ὁ Κασομούλης:

... Ἐβγαίνει ὁ γερο-Νότης στολισμένος, σταφνισμένος μέ τ' ἄρματά του, μέ τόν ψυχογιό του, πού ἔφερνε τότσιμποῦκι κοντά, καί μέ ὄλη τή μεγαλοπρέπεια... Κάθε ὄπλαρχηγός εἶχε καί ἀπό πέντε διαλεχτούς ὄπλοφόρους μαζί του. Ἀρχίζει ἡ συνομιλία:

— *Τί κάνουν οἱ Βεζυράδες;*

— *Καλά, καί θέλουν νά σιάξουν δουλειαις.*

— *Ἄν θέλουν αὐτοί, λέγει ὁ Νότης, καί ἡμεῖς ἔτοιμοι εἴμαστε. Ἄν δέ θέλουν, λίγο μᾶς πειράζει!*

Ὁ Μαχμούτ-Μπεης παρακάλεσε τούς ἀρχηγούς νά ξεμοναχιαστοῦν καί μιλήσουν ἐμπιστευτικώτερα. Τότε τούς εἶπε ὅτι ὁ Βεζύρης δέχεται νά τούς χάριση τ' ἄρματα...

— *Στάσου!, τόν διακόπτει αὐστηρά ὁ γερο-Νότης. Ξέρεις πότε μπορεῖ νά μᾶς τά χάριση; Ὅταν μᾶς τά πάρη! (Χτυπᾷ τίς πιστόλες του μέ τό χέρι του). Εἶδέ ὅσο τά ἔχουμε στό ζουνάρι, τά ὀρίζουμε ἡμεῖς καί δέν εἶναι στήν ἐξουσία του νά τά χάριση, παρά νά φυλάξῃ καί τά δικά του!*

Τί ὑπέροχη ἀπάντησι! Ὀμηρική καί Σπαρτιατική μαζί. Ὅλο τό ἑλληνικό γόητρο σέ δυό λόγια καί σέ μιὰ χειρονομία!

Ἐυστάθη ὁ Μαχμούτμπεης —γράφει ὁ Κασομούλης— καί εἶπε:

— *Ὅχι, ἄς τό ποῦμε ἀλλέως: Ὁ Βεζύρης ἀποφάσισε, δέν θέλει ἄρματα!*

— *Ἐ, τώρα ἄς πέσουμε στήν κουβέντα.*

Καί ἐξηκολούθησε ἡ διαπραγματεύσι. Κάποια στιγμή ὁ Νότης εἶπε πώς ἡ φρουρά τοῦ Μεσολογγίου ἔχει σκοπό νά κατευθυνθῇ στό Ναύπλιο, ὅπου εἶναι ἡ Κυβέρνησί της.

— *Πῶς θά βγῆτε ἀπό ἐδῶ μέσα, ἐρώτησεν ὁ Μαχμούτμπεης;*

Ἀπάντησι τοῦ γερο-Νότη:

— *Ἐμεῖς εἴμαστε ἀπό ἐκεῖνα τά πουλιά πού τά λένε νυχτοπούλια' καί σάν ἔρθῃ ἐκεῖνη ἡ ὥρα τῆς νύχτας, σᾶς πατοῦμε στήν κοιλιά καί διαβαίνουμε!*

— *Πάρα πολύ περήφανα μιλάς, Καπετάν-Νότη, καί μέ αὐτούς τούς λόγους καμμιά δουλειά δέν σιάζουμε!*, παρατήρησε ὁ Μαχμούτ-μπεης καί ἡ διαπραγματεύσι τελείωσε χωρίς ἀποτέλεσμα.

Μετά δυό-τρεις μέρες, στίς 22 Μαρτίου, τρεῖς περίπου ἑβδομάδες πρό τῆς Ἐξόδου, ἔφτασε γραπτή στό Μεσολόγγι ἡ ἀπάντησι τῶν Βεζυρηδῶν: «*Νά μείνουν οἱ ντόπιοι γερί-γερινέ (ὅπως ἔχουν καί εὐρίσκονται) στό*

βαλέτι τους (στόν τόπο τους). *Οί ξένοι νά δώσουν τ' ἄρματα τους ὡς τό σουγιά καί νά ἔβγουν!*».

Καθώς βεβαιώνει ὁ Κασομούλης, ἀπερίγραπτη ἐξαγρίωση ξαπολύθηκε στήν πόλι καί στή φρουρά τοῦ Μεσολογιοῦ, μόλις κοινολογήθηκε ἡ πρότασι τῶν Πασσάδων. Τά γιαταγάνια τῶν παλληκαριῶν ἐπάλλοντο στόν ἀέρα, τά χέρια τῶν γυναικῶν μούντζωναν πρὸς τό μέρος τῶν Τούρκων. Βρισιές, κατάρες, ἀπειλές donoῦσαν τήν ἀτμόσφαιρα. Οἱ καπεταναῖοι συνάχθηκαν νά συντάξουν τήν ἀπάντησι. Ἦταν ὄλοι μανιασμένοι καί ὑπαγόρευαν ὄλοι μαζί:

— Ἄρχισε γράφει!, πρόσταξε τόν Κασομούλη ὁ Ραζηκότσικας.

— Ἀφήστε με νά ὑπαγορεύσω ἐγώ, καί ἂν δέν σᾶς ἀρέσῃ, τό χαλνοῦμε, εἶπε ὁ γερο-Νότης.

Ἔτσι ὄλοι σῶπασαν. Κι ὁ ἀσπρομάλλης πολέμαρχος ὑπαγόρευσε:

... Ἐλάβαμε τό γράμμα σας σήμερα. Ἡμεῖς, Ἀγάδες, κουβέντα δέν ἐζητήσαμε νά κάμωμε. Ἐσεῖς ἐπέψατε πρῶτοι καί τήν ἐζητήσατε. Βλέπομε στό γράμμα σας νά ζητᾶτε ἄρματα. Καί ἀποροῦμε πῶς τολμήσατε νά ζητήσητε 8000 ἄρματα, τά ὁποῖα ἀχνίζουν ἀπό τό αἷμα σας, καί νά σᾶς τά δώσωμε μέ τά χέρια μας. Τώρα βλέπομε ὅτι ἐκεῖνο πού θέλετε ἐσεῖς δέν γίνεται, οὔτε ἐκεῖνο πού θέλομε ἡμεῖς. Καί θά γίνη ἐκεῖνο πού ὁ Θεός ἀποφάσισε.

Ἐν Μεσολογγίῳ, τῇ 22 Μαρτίου 1826.

Ἡ Φρουρά τοῦ Μεσολογίου.

Φυσικά ὄλοι ἐγκρίναν τήν ὑπερήφανη καί σεμνή αὐτή ἀπάντησι πού ἦταν γραμμένη μέ αἷμα Ἑλληνικό, ἔτοιμο νά χυθῆ ἕως τήν τελευταία ρανίδα γιά τή λευτεριά!

Ἐπακολούθησε μετὰ 19 ἡμέρες ἡ Ἔξοδος. Ὁ γερο-Νότης —θαῦμα σωστό γιά τήν ἡλικία του— διασώθηκε. Μιά ὥρα ἔξω ἀπό τή Δερβέκιστα (γράφει πάλι ὁ Κασομούλης) «ὄπου ἔξαφνα εἶδαμε καί τόν γερο-Νότη ἐρχόμενον... Ἐπήγαμεν ὄλοι καί τόν ἀσπᾶσθημεν, τόν ἐφιλήσαμεν. Μᾶς ἐφαίνετο ὡσάν Θεός!...»

Καί πράγματι Θεοῦ παρουσία πρέπει νά ἦταν ἐκεῖνη.

Σέ λίγες ἐβδομάδες ἡ Φρουρά τοῦ Μεσολογιοῦ ἔφθασε στό Ναύπλιο. Ὁ Ἄγγλος μοίραρχος Ἄμιλτον κάλεσε τούς ἀξιωματικούς τῆς φρουρᾶς στό πλοῖο του, γιά νά τούς γνωρίσῃ.

— Ἐτραβήξατε πολλά, ὑπέρ ἀνθρώπων!, τούς εἶπε. Εἶναι καιρός πλέον ν' ἀναπαυθῆτε ὄλοι οἱ Ἕλληνες καί τά πράγματα νά τελειώσουν μέ εἰρήνην.

— Έως ὅτου ζῶμεν καὶ βλέπομεν τὸν ἐχθρὸν ἔμπροσθέν μας, ἡμεῖς τὴν σωτηρίαν μας δὲν τὴν βλέπαμε εἰμὴ στὸν πόλεμο! — τοῦ ἀπήντησεν ὁ γερο-Νότης...

Θά μπορούσα νά συνεχίσω δίνοντας καὶ ἄλλα πολλὰ παρόμοια ἀνέκδοτα, χαρακτηριστικὰ τῆς εὐστοχίας, τῆς ἐτοιμολογίας, ἀλλὰ καὶ τῆς χαριτολογίας τοῦ γερο-Νότη. Θά μπορούσα ἀκόμα νά παραθέσω καὶ πολλὰ ἔγγραφα, πού ἀποδεικνύουν τὴ βαθειὰ του σκέψι, τὸ ἀνώτερο ἦθος του, τὸ ὑψηλὸ του φρόνημα, τὴν εὐθαρσῆ του παρρησία, ἀλλὰ καὶ τὴν λακωνικὴ, συνετὴ, περιεκτικὴ λιτότητα τοῦ ἐκφραστικοῦ του ὕφους. Τὰ ἔγγραφα π.χ., μέ τὰ ὁποῖα ζήτησε τὴν ἐνίσχυσι τῆς Κεντρικῆς Κυβερνήσεως γιὰ τὸ Σοῦλι ἢ τοῦ Κολοκοτρώνη γιὰ τὸ Μεσολόγγι, εἶναι ὑψηλά ὑποδείγματα ἦθους καὶ ὕφους τῶν τραχέων ἐκείνων πολεμιστῶν, πού δὲν εἶχαν τὴ μὀρφωσι τῶν πολλῶν γνώσεων, ἀλλὰ τὴν καλλιέργεια τῆς ἐδραίας πίστεως καὶ τῶν εὐγενῶν αἰσθημάτων. Μέ πόσον ἀπλῆν εἰλικρίνειαν ἀπήντησε στὴν πρότασι νά ὀνομάσουν τὸν Πρωθυπουργὸ Κουντουριώτη καὶ τὸν Ὑπουργὸ Μαυροκορδάτο πολῖτες τοῦ Σουλίου! « Ἐμεῖς δὲν ξέρουμε, ἂν θά ἔχουμε πατρίδα — τοὺς εἶπε — καὶ σεῖς μᾶς ζητᾶτε νά σᾶς κάνουμε πολῖτες της!... ». Μέ πόσον ἀνθρώπινο πόνον ἀξίωσε ἀπὸ τὴν Κυβέρνησι νά ἀνταλλαγοῦν τὰ γυναικόπαιδα τῶν Μποτσαραίων μέ τὰ χαρέμια τοῦ Χουρσίτ Πασσᾶ! Σέ ὄλες αὐτές τίς βαθύψυχες ἐκδηλώσεις του, βλέπει κανεῖς μιὰ θαυμαστά σταθερὴ συνέπεια, μιὰ στερεὰ σχηματισμένη ἠθικὴ προσωπικότητα.

Ἡ προβολὴ ἐνώπιον τῶν νεωτέρων γενεῶν τοῦ Ἔθνους ἱστορικῶν προσωπικοτήτων τῆς ὀλκῆς τοῦ Νότη Μπότσαρη ἀποτελεῖ τὸ καλύτερο δίδαγμα γιὰ τὴ διάπλασι τοῦ χαρακτῆρος των. Ἡ Ἐπιτροπὴ μας θά εἶναι εὐτυχής, ἂν δυνηθῆ νά ἐπιτελέσῃ τὸ μικρὸ της καθῆκον ἔναντι τῆς Μνήμης του μέ ὅσῃν εὐσυνειδησίαν εἶχεν ἐκτελέσει ἐκεῖνος τὰ μεγάλα του καθήκοντα ἔναντι τῆς Πατρίδος μας. Ἡ ἀναπόλησι καὶ ἡ συνειδητοποίησι τῶν ὑψηλῶν πατριωτικῶν παραδειγμάτων τῆς ζωῆς του ἀποτελεῖ κολυμβήθραν Ἐθνικοῦ ἀναβαπτίσματος ὄλων μας. Ἡ Μοῖρα τῆς Φυλῆς μας ἐξακολουθεῖ νά μᾶς ὑποβάλλῃ τίς ἴδιες δοκιμασίες, ἐξακολουθεῖ νά μᾶς ἐπιβάλλῃ τὰ ἴδια ἀθλοθετήματα. Ὁ ἀγὼν γιὰ τὴν Ἐλευθερίαν δὲν διαγράφεται ποτέ ἀπὸ τὴν ἡμερησίαν διάταξι τῆς ζωῆς καὶ τῆς λειτουργίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους. Καὶ κάθε ἡμέραν μποροῦν νά ἔχουν ἀναμετάδοσι καὶ ἐφαρμογὴ τὰ σοφὰ πατριωτικὰ λόγια τοῦ Νότη Μπότσαρη, τόσοσιν ὑπέροχα κυρωμένα μέ τίς ἡρωϊκὰς πράξεις ὀλόκληρης τῆς ζωῆς του. Ἄς θυμηθοῦμε, καταλήγοντας, τί ἀπήντησε στὸν Ἀγγλο Ναύαρχο πού τοῦ συνέ-

στησε ειρήνη και ανάπαυσι: « Έως ότου ζῶμεν και βλέπομεν τόν έχθρόν τῆς ἐλευθερίας ἐμπροσθέν μας, ἡμεῖς τήν σωτηρίαν μας δέν τήν βλέπομεν, εἰμή στόν πόλεμο! »

Μήπως δέν δίνει και σήμερα στόν Χάρντιγκ ὁ Διγενῆς τήν ἴδια ἀπάντησι τοῦ Νότη Μπότσαρη;

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ ΤΟΝ 17ον ΑΙΩΝΑ

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ και 'Ακαρνανίας στο τέλος του 17ου αιώνα και στις αρχές του 18ου πρέπει να ήταν άθλιότατη. 'Αφορμή να τό σκεφθῶ και να τό εξετάσω μου ἔδωσεν ἕνα ανέκδοτο (ἀπό ὄ,τι ξέρω) ἔγγραφο, πού ἔχει περισωθῆ στά 'Αρχεῖα τῆς Βενετίας. Πρόκειται γιά μιὰ ἐπιστολή πού ἀπευθύνουν ὁ ἱερεὺς Νικόλαος και «οἱ λοιποὶ γέροντες τῆς πολιτείας Ναυπάκτου» πρὸς τόν ἐξοχώτατον κατά θάλασσαν Γενικόν «Προνοητήν» (ἢ προβλεπτήν) 'Ιάκωβον Κορνέρ. 'Η ἐπιστολή εἶναι χωρίς χρονολογία. 'Ο Κορνέρ ὁμως (πού εἶχε τή στιγμή ἐκείνη τήν ἔδρα του στό Ναύπλιο) τήν ἔχει ἐπισυνάψη σέ ἀναφορά του πρὸς τόν Δόγη τῆς Βενετίας, ἡ ὁποία φέρνει χρονολογία 15 'Ιουλίου 1690 και βρῖσκεται στόν τόμο 1123 — ΚΑΠΕΤΑΝ ΤΖΕΝΕΡΑΛ ΝΤΑ ΜΑΡ.

'Από τό περιεχόμενο ἄλλως τε τῆς ἐπιστολῆς προσδιορίζεται περίπου ἡ ἐποχή τῆς. Γιατί ἀναφέρεται στόν ἄμεσο κίνδυνο πού διέτρεχε τήν ἐποχή ἐκείνη ἡ Ναύπακτος ἀπό τήν ἀπειλούμενη ἐπιδρομή τοῦ «μιαροῦ Λυμπερῆ». Δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τόν γνωστό Λυμπεράκη Γερακάρη, τόν ἐξωμότη «Γκιαούρ-πασᾶ» και ἡγεμόνα τῆς Μάνης, πού συμμαχώντας πότε μέ τούς Τούρκους και πότε μέ τούς Βενετσάνους εἶχε δηώση και λεηλατήση Μωρηᾶ και Ρούμελη, περνώντας μέ φωτιά και τσεκούρι ὀλόκληρες περιοχές.

Δέν πρόκειται, βέβαια, ν' ἀσχοληθῶ στό λιγόλογο τοῦτο ἱστορικό μου σημεῖωμα μέ τόν βίο και τά ἔργα τοῦ Μανιάτη τρομοκράτη. Παραθέτω αὐτούσιο (και μέ τήν ὀρθογραφία του) τό ἔγγραφο τῶν δημογερόντων τῆς Ναυπάκτου, τό ὁποῖο μέ τήν ἀπλότητά του δίνει ζωηρή εἰκόνα τοῦ τρόμου, πού εἶχε σπεῖρη τήν ἐποχή ἐκείνη στήν Αἰτωλοακαρνανία ὁ ἀνηλεῆς πειρατής. Κρῖμα πού τό ἔγγραφο ὑπογράφει μέ τό ὄνομά του ὁ ἱερεὺς μόνον Νικόλαος, ἐνῶ «οἱ λοιποὶ γέροντες» δέν σημειώνουν τά ὀνόματά τους και ἔτσι χάνεται μιὰ εὐκαιρία να μάθουμε ποιό ἦταν τόν καιρόν ἐκεῖνο τό ἀρχοντολόι τῆς Ναυπάκτου κι ἂν ἐπιβίωσε στους κατοπινοὺς καιρούς καμιά ἀπό τίς παλιές οἰκογένειες. (Μολονότι ἀπό κατάλογο συνταγμένον δέκα χρόνια βραδύτερα μπορεῖ να βγῆ τό συμπέρασμα, ὅτι ἡ κοινωνική σύνθεση τῆς Ναυπάκτου, πολυποίκιλο κρᾶμα τότε, ἄλλαξεν ὀλωσδιόλου τά μεταγενέστερα χρόνια).

Ἰδοῦ αὐτούσιο καί ἀνέπαφο τό κείμενο τῆς ἐπιστολῆς — ἀνέκδοτος, ἐπαναλαμβάνω, ἕως τώρα, ἀπό ὄσα ξαίρω:

«Τοῦ ἐξοχωτάτου ἡμῶν ἀφεντός, Γιάκομου Κορνέρου ὑγιῶς καί προσκυνητῶς ἐγχειρισθεῖν εἰς πόλιν Ναυπλοίου.

Ἐξοχώτατε καί δικαιοτάτε αὐθέντα γκενεράλε τό μέγιστον κράτος τῆς ἐξοχότης σου δουλικῶς προσκυνοῦμεν.

αἱ σύγρησαι τοῦ ἀκαταστάτου καί μιανοῦ Λυμπερίου καί τά κακά καί ὁ αἰχμαλωτισμός τῶν χριστιανῶν ὅπου εἶναι εἰς τοῦτο τό μέρος, εἶναι ἀνυπόφορα πολυχρονεμένη αὐθέντα διότι ἔστοντας νά ἔλθῃ εἰς τό Βραχῶρι ἐστάθη μερικαῖς ἡμέραις, ἀπεκείθεν ἐμίσεισεν καί ἐπέρασεν εἰς τήν ἄρταν καί εὐγῆκεν ὁ μεταξᾶς ἀπό τήν κεφαλονίαν μέ χιλίους πεντακοσίους ἀνθρώπους καί ἔσμιζεν μέ τόν κολονέλον τῆς ἀγίας μάβρας καί μέ τόν κολονέλον τόν πολυκαλᾶ καί ἐμετρήθησαν ὄλοι τους τέσσαρες χιλιάδες καί πεντακόσιοι ἀνθρωποι καί ἐπῆγαν καταπάνω τοῦ λυμπέρη καί ἐζύγωσαν κοντά ἐκεῖ ὅπου ἦταν ὁ λυμπέρης καί δέν ἠθέλησαν νά εἰπᾶν καταπάνω τῶν ἐχθρῶν, μοναχά διεχωρίσθησαν ἀπαλήλων καί ὁ μέν μεταξᾶς μέ τούς ἀνθρώπους του ὑπάγει εἰς τήν κεφαλονίαν οἱ δέ δύο κολονέλοι ἔσμιζαν καί ὑπᾶν εἰς τήν ἀγίαν μάβραν τρώγοντες καί πίνοντες καί διαγουμίζοντες τούς πτωχοῦς καί βλέποντας ὁ μιανός Λυμπέρης τό πῶς δέν εἶναι ἄξιοι νά τόν καταπονήσουν, ἐγύρισε πάλιν ὀπίσω εἰς τά χωρία τοῦ Βραχωρίου καί τῆς Κατοχῆς καί ἐσκλάβωσεν τριακοσίους χριστιανούς χωρίς ἐκείνους ὅπου ἐφονεύθησαν καί εἶναι τώρα εἰς τό Βραχῶρι καθημένος χωρίς φόβον τινά καί καυχᾶται νά ἔλθῃ καί ἐδῶ εἰς τόν ἔπαχτον ἀμή δέν ἠξέυρομεν τί εἶνε ἡ βουλή του, διά τοῦτο γράφομεν τῆς ἐξοχότης σου ὡς αὐθέντης ὅπου εἶσαι νά ἔχεις εἶδῃσιν καί πάλιν προσκυνοῦμεν σε. νικόλαος ἱερεὺς καί οἰκονόμος δοῦλος καί εὐχέτης τῆς ἐξοχότης σου καί ἡμεῖς οἱ λοιποὶ γέροντες τῆς πολιτείας ναυπάκτου προσκυνοῦμεν σε».

Ἐκ τῆς ἱστορίας δέν ἐπιβεβαιώνονται ὄσα οἱ πρῶτοντες τῆς Ναυπάκτου ἀναφέρουν. Ἀντιθέτως, ἀναγράφεται ὅτι, ὄταν ὁ Γερακάρης ἐπεχείρησε νά περάσῃ τόν Ἄχελῶ, οἱ ἄρματωλοὶ Μεϊντάνης, Σπαθόγιαννος, Κοῦρμος καί ὁ ἐπίσκοπος Φιλόθεος Χριστόπουλος τόν ἐχτύπησαν καί τόν ἀπόκρουσαν, πολλοὶ Τοῦρκοι σκοτώθηκαν καί τά κεφάλια τους ἐστάθησαν στόν Βενετό προβλεπτή Κορνάρο στό Ναῦπλιο.

Ἀκριβῶς δέ γιά νά δικαιολογήσῃ τοῦς Τούρκους τήν ἦττα του καί κορέσῃ τό ἐκδικητικό του μένος, ἔκαψε πολλά χωριά τῆς Αἰτωλίας καί ἀνάγκασε τοῦς κατοίκους νά πάρουν τά βουνά καί νά ἀφήσουν ἔρημο τόν τόπο.

“Όπως και νά είναι, ὁ Γερακάρης δέν τόλμησε νά προσβάλη τότε τή Ναύπακτο ὡς ἐχθρός. Καί εἶχε τήν κακή τύχη νά τήν ἐπισκεφθῆ λίγο ἀργότερα ὡς ἰκέτης.

Γιατί ὅταν μέ τή μεσολάβηση τοῦ παλαιοῦ φίλου καί σωτήρα του Ι. Λάμπη ἦρθε σέ συνεννόηση μέ τούς Βενετούς, οἱ Τοῦρκοι τόν ὑποπεύθη-καν καί ἀποφάσισαν νά τόν ἐξοντώσουν. Αὐτός ὅμως τούς πρόλαβε καί μέ τριάντα πιστούς στρατιῶτες του κατόρθωσε νά φθάση στό βενετοκρατού-μενο Κάστρο τῆς Ναυπάκτου καί νά διασωθῆ στήν ἀραγμένη ἐκεῖ βενετσά-νικη γαλέρα. Ἐπῆγε στή Βενετία, ὅπου ἡ Γερουσία τόν ἀνακήρυξεν ἱππό-τη τοῦ Ἁγ. Μάρκου καί τόν διόρισε τοπάρχη τῆς Ρούμελης. Μέ τούς τίτλους αὐτούς ἀποβιβάστηκε στήν Ἡπειρο καί προχώρησε πρὸς τά κά-τω, δῆθεν γιά νά πολεμήση τούς Τούρκους. Ἐφτασεν ἕως τήν Ἄρτα, ἀλλά τά πειρατικά του ἔνστικτα, καλλιεργημένα ἀπό τή μακρά του συ-νεργασία μέ τούς Τούρκους, τόν παρόρμησαν σέ ἀπερίγραπτες θηριωδίες ἐναντίον τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν. Ἐναφορά τῶν κατοίκων τῆς Ἄρ-τας πρὸς τόν Δόγη τῆς Βενετίας περιγράφει ὡς ἐξῆς τήν κακοποιό δράση του:

«Αὐτός καί οἱ ὀπαδοί του ἔρριψαν κατά γῆς τά ἅγια ἀρτοφόρια μετά τοῦ ζωηφόρου ἄρτου, ἔσυραν γυναῖκας μετά τῶν παιδίων αὐτῶν, ἐφθειραν παρθένους καί ἄλλα μυρία κακά ἐποίησαν, Χριστιανοί λεγόμενοι, Χριστι-ανούς ἡμᾶς ἐκακοποίησαν. Δέν ἤξεύρομεν τί νά εἰποῦμεν διὰ τόν ἄνθρω-πον αὐτόν, εἰς τίνα θρησκείαν εὐρίσκεται, διότι μέ τούς Τούρκους Χριστι-ανούς ἐπολέμει· Χριστιανός λέγεται, ἀλλά τά ἔργα του δέν εἶναι χριστι-ανικά, διότι Τοῦρκον οὐδένα ἐβλαψε, μήτε ἀπό τά ὑπάρχοντα αὐτῶν οὐδέν ἔλαβε, οὔτε τῶν Ἑβραίων ἀφήρεσέ τι, μόνον δέ Χριστιανούς ἐζημίωσε καί τήν ἐκκλησίαν τοῦ Θεολόγου Ἰωάννου ἔκαυσεν».

Ἡ Γερουσία τῆς Βενετίας τόν ἀνακάλεσε καί πέθανε τό 1696 στή Μπρέσια τῆς Βορείου Ἰταλίας σέ ἡλικία 51 περίπου ἐτῶν (εἶχε γεννηθῆ στή Μάνη τό 1645).

Ἡ ἐρήμωση καί ἀναστάτωση τῆς Αἰτωλοακαρνανίας στό τέλος τοῦ 17ου αἰώνα, ὀφειλόμενη στους πολέμους μεταξύ Βενετῶν καί Τούρκων γενικά, εἰδικώτερα δέ στίς ἐπιδρομές τοῦ Γερακάρη, ἐξακολουθοῦσε καί στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα. Ἐχομε περί τούτου τή μαρτυρία τοῦ Μη-τροπολίτου Ναυπάκτου καί Ἄρτης Νεοφύτου Μαυρομμάτη, ὁ ὁποῖος ὅταν ἔφτασε στό θρόνο του τό 1704 βρῆκε τήν περιφέρειά του σέ ἀξιοθρή-νητη κατάσταση, καθὼς ὁ ἴδιος μέ χρώματα μελανά ζωγραφίζει σέ ἀνα-

φορές του προς τόν «'Εξ 'Απορρήτων» καί προς τόν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Τίς ἀναφορές του αὐτές ἔχει δημοσιεύσῃ ὁ 'Αλεξ. Π. Γ. Εὐμορφόπουλος στό «Δελτίο τῆς 'Εταιρείας τῶν Μεσαιωνικῶν ἐρευνῶν» τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 1880, πού βρίσκεται στή Βιβλιοθήκη τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν. Σέ ἀχρονολόγητη ἀναφορά του πρὸς τόν «'Εξ 'Απορρήτων» τοῦ Σουλτάνου γράφει ὁ Νεόφυτος:

«Δεινὴ μέντοι, Σοφώτατε, ἡ ἀνάγκη, καί πάντων τολμᾶ, καί τῶν μὴ προσηκόντων πολλάκις, δεινὴ δέ, εἶγε καί θεοὶ κατὰ τόν εἰπόντα ταύτη οὐ μάχονται. Τίς δέ ἡ ἰδίως ἐμέ κατασχοῦσα, τό γε νῦν ἔχον, καί πρὸς τοσαύτην παροτρύνουσα τόλμην;

Οὐκ ἄλλη τις, ὧ θαυμασῖαι, εἰμὴ ἡ τῆς ἐπαρχίας, ἧς προστατεύειν θεία τε ψήφω καί ὑμετέρᾳ ἐπικουρίᾳ πρό δυοῖν ἔλαχον ἐτῶν μέχρι τοῦδε, καταστροφή καί ἐρήμωσις· κατέστραπται γάρ καί ἐρήμωται. Ὡς καί μὴ παντελῶς πᾶσα (εἰσὶ γάρ ἔτι μικρά τινα ταύτης λείψανα)· ἀλλ' ὅσον ἐμοὶ μεγίστην προξενῆσαι ζημίαν καί ταύτην μετὰ πολλῶν τῶν κινδύνων, ὥστε καί αὐτὴν καθεκάστην ἀπολέγεσθαι τὴν ζωὴν. Πολλὴ γάρ ἡ ἀνά πάντα αὐτῆς τὰ μέρη γινομένη τῶν ληστῶν ἔφοδος· μάλιστα δέ κατὰ τό καλούμενον ἰδίως Ξηρόμερον, ἐξ οὗ τὴν πλείονα μοῖραν οἱ πρό ἡμῶν τῶν ἐπὶ τῇ τῆς 'Εκκλησίας βοήθεια συνῆγον. Πάντα τὰ ἐν αὐτῷ χωρία, χωρία μόνον γεγόνασι τῶν αὐτοῖς ἐνοικούντων κενά. Πᾶσαι δέ αἱ ὁδοὶ ὑποψίας καί φόβου γέμουσαι ὑπὸ τῶν ταύτας κατειληφόντων μαιφόνων ἀνδρῶν, ὥστε με ἐν ἀπορίᾳ εἶναι πολλῇ, καί τί γενέσθαι, ἢ ποῖ τραπέσθαι μηδὲν εἶδέναι δύνασθαι.»

'Απὸ ἄλλη ἀναφορά πρὸς τόν Οἰκουμενικόν Πατριάρχη, πού ὑπογράφουν τό 1706 ('Απριλίου 16) ὁ γνωστός σοφός Διδάσκαλος 'Αναστάσιος ὁ Γόρδιος καί ὁ ἱερομόναχος καί οἰκονόμος Αἰτωλικοῦ 'Ιωάννης, ἀναφορά πού εἶναι συσχετισμένη μέ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Νεοφύτου, ἀποσπῶ τὴν ἐξῆς περικοπή:

«Γνωστά τοίνυν διὰ τοῦ παρόντος ἡμῶν γράμματος τῇ τε Υ. Παναγιώτητι καί πᾶσι τοῖς καθεξῆς ἀναγεγραμμένοις ἀξιοῦμεν γενέσθαι τὰ κατὰ τὴν δε τὴν ἐπαρχίαν συμβάντα, καί νῦν εἰσέτι ἐπὶ τό χειρὸν προχωροῦντα δεινά. Οὐ μικρά τε ἐστὶ, Παναγιώτατε Δέσποτα, ἡ τοῖς μέρεσι ταύτης ἐπεισφρήσασα τῶν τὰ πάντα ληϊζομένων ὠμότης· καί τούτων μάλιστα κατὰ τό καλούμενον ἰδίως Ξηρόμερον, τό κυριώτερον τῆς πάλαι καλουμένης τῶν 'Ακαρνανῶν χώρας τῆς τῇ παλαιᾷ συναπτομένης 'Ηπειρῶ, τὰ δ'

ἄλλα πάντα καὶ τὰ μέχρις ἡμῶν τῶν ἐπὶ τὰδε τοῦ Ἀχελώου κείμενα ποταμοῦ τοῦ μεταξύ Ἀκαρνανίας καὶ Αἰτωλίας ρέοντος φθάνοντα, φρουρὰ μικροῦ δεῖν ἐγένοντο καὶ ἀνάστατα. Πολλῶν μὲν γὰρ καὶ τῶν παρελθόντων κατὰ τοὺς τῶν πολέμων καιροὺς ἐπειράθησαν συμφορῶν, οἷα φιλεῖ συμβαίνειν ἐν τούτοις. Οὐκ εἰς τοσαύτην διήλθον ἀνάγκην, εἰς ἣν τανῦν περιέστησαν οὐ μόνον χρέεσι βαρυτάτοις τῶν αὐταῖς ἐνοικούντων κατ' ἔτος ἐπιφορτιζομένων ὑπὸ τῶν τῆδε πολλῇ πλεονεξία συζώντων ἀνδρῶν, τῶν τοῖς τέλεσιν εἴτε φόροις ὑπηρετουμένων καὶ τὴν θέλησιν ὄρον ἐχόντων τὴν ἑαυτῶν. Ἀλλὰ καὶ ὑπάρξεως καθεκάστην στερουμένης, καὶ αὐτῆς τῆς πάντων μάλιστα φιλουμένης ζωῆς. Οἱ πλείους γὰρ τῶν ἐν τούτοις ὑπερέχοντων, οἱ μὲν μαχαίρας ἢ πυρός ἔργον ἐγένοντο, οἱ δὲ φυγῇ τὴν σωτηρίαν, ὅποι ἂν ἕκαστος οἶος τε ἦν ἀπελθεῖν, ὠνήσαντο, καὶ νῦν οὐκ ἀνθρώπων οἰκητήρια ἀλλὰ χωρία μόνον ψιλὰ μεμενήκασι τὰ χωρία.»

Καταφάνερο εἶναι ὅτι καὶ ἀπὸ τὰ δύο μέρη τοῦ Ἀχελώου ἢ περιφέρεια ἐκείνη τῆς Ρούμελης παρουσίαζε τότε, στό τέλος τοῦ 17ου αἰώνα καὶ στήν ἀρχὴ τοῦ 18ου, τραγικὴν εἰκόνα πλήρους ἐξουθενώσεως. Γιὰ νὰ συλλάβουμε μιὰν ἰδέα τῆς, μποροῦμε ν' ἀναπολήσουμε τὰ πρόσφατα χρόνια τῆς ἐχθρικής κατοχῆς καὶ τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, ὁπότε καὶ πάλιν εἶχαν ἐρημωθῆ ὀλόκληρα χωριά ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῶν καὶ εἶχε παραλύσει γενικὰ ἡ ζωὴ σέ ὀλόκληρες περιφέρειες.

Ἡ ἱστορία ἐπαναλαμβάνεται μὲ τίς πιὸ ἀπίθανες ἀντιγραφές. Ποιὸς θὰ πίστευεν ὅτι ἔπειτα ἀπὸ τρεῖς περίπου αἰῶνες πολιτισμένου βίου θὰ ξαναγύριζεν ἡ Ἀνθρωπότητα σέ κραιπάλες σφαγῶν, δηώσεων, ἐξανδραποδισμῶν καὶ ξεπατρισμῶν! Δέν ξαίρω ἂν οἱ ἀναδρομές στό ἱστορικό παρελθόν προσφέρουν κάποια παρηγορία ἢ μόνο σκληρὴ ἐπιβεβαίωση τῆς αἰώνιας Ἀνθρώπινης Μοίρας!...

Υ.Γ. Γιὰ τόν Μητροπολίτη Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης Νεόφυτο Μαυρομάτη εἶχα μιλήσῃ ἐκτενέστερα πρό πολλῶν ἐτῶν σέ μιὰ διάλεξή μου στόν «Παρνασσό» μὲ τόν τίτλο «Ὁκτώ Λόγιοι Μητροπολίτες Ναυπάκτου». Ὑπῆρξεν ἱεράρχης ἀξιόλογος καὶ γιὰ τὴ μόρφωσή του καὶ γιὰ τὴ δράση του. Ὁ Κ. Σάθας ἐκ παραδρομῆς τόν ὀνομάζει Αἰτωλόν, ἐνῶ εἶναι πλέον ἢ βέβαιον ὅτι εἶχε γεννηθῆ στή νῆσο Πάρο. Κατὰ τό 1720 εἶχε σημειωθῆ κίνηση γιὰ νὰ ἐκλεγῆ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Τό 1723 παραίτησε τόν θρόνο του ὑπέρ τοῦ ἐπισκόπου Βελλᾶς Ἰωαννικίου, τοῦ ὁποίου σώζεται (ἔ. ἄ.) ὑποσχετικό νά στέλνη «πρός κυβέρνησιν» κάθε χρόνο τοῦ Νεόφυτου στό Ἄγ. Ὅρος, ὅπου ἀποσύρθηκε νά μονάσῃ, ἑκατό

γρόσια καὶ «δώδεκα ὀκάδες ὠοτράχιον», δηλαδή μεσολογγίτικο αὐγοτάραχο! Ὁ Μαυρομμάτης ἀπέθανε τὸ 1740 καὶ ἐτάφη στὴ Μονὴ τῆς Ἀγ. Λαύρας, ὅπου σώζεται μαρμαρένια πλάκα μὲ ἔμμετρη ἐπιτύμβια ἐπιγραφή.

Η ΨΥΧΗ ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ

ΤΗ ΜΕΓΑΛΗ Ἑλληνική Ἐπανάστασι, ἱστορικό γεγονός οἰκουμενικῆς σημασίας, τὴν προπαρασκεύασε, τὴν κήρυξε καὶ τὴν διεξήγαγε ἡ ψυχὴ τοῦ Γένους. Ἄρχισε τὴν προπαρασκευὴ τῆς ἀπὸ τὴν 29 Μαΐου 1453 μὲ τὴν ὑψηλοφάνταστη δημιουργία ἑνὸς θρύλου. Προκάλεσε τὴν ἔκρηξι τῆς τὴν 25 Μαρτίου 1821 μὲ τὸ ἐνθουσιαστικὸ σάλπισμα ἑνὸς ἔπους.

Δέν ὑπάρχει κατανυκτικώτερο ἱστορικό μυστήριο ἀπὸ τὴ μετεώρισι τῆς ἱστορίας σέ θρῦλο. Δέν ὑπάρχει ὠραιότερη ἱστορική πραγματάωσι ἀπὸ τὴν ὑλοποίησι τοῦ θρύλου σέ ἱστορία.

Τέτοια ἐπιτεύγματα μόνον ὁ Δημιουργὸς τοῦ κόσμου καὶ μόνον ἡ ψυχὴ εὐγενοῦς Γένους μποροῦν νά κατορθώσουν. Εἶναι ἐπιτεύγματα ἐωθινά, συνέχεια ὀνείρων. Δέν ἔχουν στενὴ σχέσι μὲ τὴν ὠριμη σκέψι τῆς μεσημβρίας, οὔτε μὲ τὴ σοφὴ πείρα τῆς ἐσπέρας, στό πρᾶο λυκόφως τῆς ὁποίας καὶ μόνον «ἀρχίζει τὸ πέταγμα τῆς ἡ γλαῦξ τῆς Ἀθηναῖς»... Καμμιά ἀνθρώπινη φαντασία δέν θά τοποθετοῦσε τὴν ἀρχὴ τοῦ Κόσμου σ' ἕνα λαῦρο μεσημέρι ἢ σ' ἕνα θλιμμένο βράδυ ἢ σέ μιὰ βαλπουργία νύχτα. Σέ μιὰ ὠραία χαραυγὴ τὴν τοποθετεῖ πάντα καὶ βλέπει τίς δροσοσταλίδες τῆς χλόης σάν δάκρυα χαρᾶς τοῦ Θεοῦ...

Κοσμογονικά καὶ τὰ μεγάλα ἱστορικά γεγονότα, ἀποκρύβουν τὴ γενεσιουργὸ τους αἰτία στό νέφος τοῦ μύθου, φανερώνουν τὴν ἐνέργειά τους σάν πρωϊνὴ ἀποκάλυψι.

Ὅσο κι ἂν προβάλλεται θαυμαστὴ τοῦ λογισμοῦ καὶ τῆς γνώσεως ἡ καρποφορία, θαυμαστότερη ὑποβάλλεται τῆς ψυχῆς ἡ ἀνθοφορία. Ἰσχυρότερα θά εἶναι πάντοτε τῆς ψυχῆς τῶν λαῶν τὰ σκιρτήματα παρά οἱ σεισμοί τοῦ στοχασμοῦ των. Ἄπὸ τὴν ἔκρηξι τῆς σκέψεως μπορεῖ νά προέλθῃ ἕνα νέον σύστημα ζωῆς. Ἄπὸ τὴν ἔκρηξι τῆς ψυχῆς μπορεῖ νά προέλθῃ μιὰ νέα ζωὴ ὀλόκληρη. Ἡ βουλή τῶν ἐκλεκτῶν νομοθετεῖ καθεστῶτα, συγκροτεῖ ὀργανισμούς, προκαλεῖ πολέμους, ἀπεργάζεται καταστάσεις. Ἡ ψυχὴ τοῦ λαοῦ θεσμοθετεῖ ἀγράφους νόμους, ἐγκυμονεῖ θαύματα, πνευματοποιεῖ τὴν Ἱστορία — ὁμορφαίνει μ' ἕνα λόγο τὴ Ζωή.

Ἔργο τῆς ψυχῆς τοῦ λαοῦ ὑπῆρξεν ἡ Ἐπανάστασι τοῦ 1821. Τῆς Ψυχῆς τοῦ Γένους.

Τό Γένος!... "Ας μὴν ἀπολησμονοῦμε τὴν παρθενικὴ αὐτὴ λέξι με τὴν ὁποία κατὰ προτίμησι — ὄχι τυχαία, ὄχι ἀσήμαντη— ἀποκαλοῦσαν τὴν ἐποχὴν ἐκείνη οἱ μεγάλοι πρόγονοι ἅπαν τὸ Ἑλληνικόν. Ὅποιος διαβάζει κείμενα τοῦ 1821 καὶ διὰ μέσου αὐτῶν μυεῖται στὰ ἱστορικά του ἀπόκρυφα, ἡ λέξις Γένος, πού τόσο συχνά θά τὴν ἀπαντήσῃ, τὸν συγκινεῖ μέχρι κατανύξεως. Τοῦ προξενεῖ δέος καὶ χαρὰ μαζί, πόνος μαζί καὶ πάθος. Μοιάζει ὡσάν νά περικλείη στὴ σημασίᾳ της, ὄχι ἀντιθεμένα μὰ συνθεμένα, μεγαλεῖο καὶ μαρτύριο, κατατρεγμὸ καὶ θρίαμβο, ὀλοκαύτωμα καὶ τρόπαιο. Δίνει ἡ λέξις Γένος τὴν αἴσθησι ὄχι μονάχα τοῦ Ἑλληνικοῦ παρόντος ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ ὄλου τοῦ Ἑλληνικοῦ παρελθόντος καὶ ὄλου τοῦ Ἑλληνικοῦ μέλλοντος. Δίνει τὴ νόησι τῆς ἀθάνατης Ἑλλάδος στὴν πρώτη της γέννησι, στὴν αἰωνία της ἀναγέννησι, στὴν ἀέναη ἐπιβίωσί της. Ἡ Ἐπανάστασι τοῦ 1821, σάν ξεσηκωμὸς τοῦ Γένους, παίρνει τίς διαστάσεις τῆς θανάσιμης πάλης ὄχι τῶν ἡρώων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης μόνον, ἀλλὰ καὶ ὄλων τῶν προγόνων καὶ ὄλων τῶν ἐπιγόνων. Γίνεται ἡ ἐπανάστασι τῆς πανστρατιᾶς τῶν Ἑλληνικῶν Ψυχῶν ὅσες ἔζησαν, ὅσες ζοῦν, ὅσες θά ἐπιζήσουν. Τῆς μιᾶς καὶ μόνης, με ἄλλα λόγια, ἀναλλοίωτης, ἀστείρευτης Ἑλληνικῆς ψυχῆς, πού δέν ἔπαψε ποτέ κι οὔτε θά πάψῃ νά πλουτίζει τὴν Ἀνθρωπότητα με φωτερές ἠθικὰς ἀξίες καὶ με ὑψηλά ἔργα πολιτισμοῦ.

Στὴ λέξι Γένος, στὴν ἔννοια Γένος καταφύγαν οἱ Ἕλληνες τῆς πτώσεως καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀναστάσεως, ὡσάν νά ἐγκατάλειψαν ἀπὸ ἀνάγκη σιδερένια κάθε ἄλλην ἔννοια, κάθε ἄλλην πραγματικότητα εὐρύτερης, ἐξαπλωτικώτερης, δυναμικώτερης ὀμαδικῆς παραστάσεως μέσα στὴν πανανθρώπινη κοινωνία. Ἀποδιωγμένοι ἀπὸ τὴν ἔκτασι τοῦ χώρου προσπάθησαν νά καταλάβουν σ' αὐτόν ὅσο παίρνει μικρότερη θέσι γιὰ νά ἐξασφαλίσουν συσπειρωμένοι ἐκεῖ τὴ διάρκεια τοῦ χρόνου. Καὶ ἀποσύρθηκαν στὴν ἔννοια τοῦ πρωτόζωου ὀργανισμοῦ, περιορίστηκαν στὰ στενά πλαίσια τοῦ Γένους. Ἡ Φυλὴ εἶναι πλάσμα ὑστερογέννητο. Τό ἔθνος καταστάλαγμα πολυσύνθετο. Ἡ Πολιτεία ὀργανισμὸς χειροποίητος. Ὁ Λαὸς κρᾶμα διηθημένο. Πρωτόγονο, μονοκύτταρο, ἀχειροποίητο, ἄκρατο εἶναι τὸ Γένος. Συνιστᾷ μέσα στὸν ἀνθρώπινο πληθυσμὸ μιά ζωϊκὴ μονάδα στοιχειώδη, ἀποφλοιωμένη ἀπὸ κάθε ἐπίκτητο ἐπίθεμα, ἀπὸ κάθε ἐπιγενέστερη προσαύξησι. Ἄν ἡ κοινωνικὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων ἀρχίζει ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, ἡ πολιτικὴ τους ζωὴ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ Γένος. Αὐτό εἶναι ἡ καταγωγὴ, ἡ ἀρχὴ ἀπὸ τὴν ὁποία παίρνουν ὑπόστασι ὅλα τὰ ὄντα. Δέν ἦταν δυνατόν νά μὴν τὸ ἔχῃ προσωποποιήσει ἡ ἀρχαία Ἑλληνικὴ Μυθολογία:

«Γένος — υίός του Αιῶνος, ἀδελφός τῆς Γενεᾶς, ἔγγονος τῆς Νυκτός καί του Ἄνεμου Κολπίου. Πατήρ του Πυρός, τῆς Φλογός καί του Φωτός...»

Πρέπει νά ἀναδράμουμε στόν Ὀρφισμό γιά νά πληροφορηθοῦμε ὅτι ὁ Γένος ἦταν ὁ πρῶτος ἐπάνω στή Γῆ ἄνθρωπος, αὐτός πού ἀνακάλυψε τό πρῶτο πῦρ μέ τήν τριβή τῶν ξύλων. Πρέπει νά ἐμβαθύνουμε στήν ἀποκρυφολογία γιά νά μάθουμε τό μυστικό ὅτι ὁ πατέρας του Γένους, ὁ Αἰών, εἶναι τό ἀγαθό πνεῦμα πού ἐνώνει τήν ἀνθρώπινη καί τή θεία φύσι σέ ἓνα καί μόνον ὄν. Ἄλλά γιατί νά μήν περιοριστοῦμε καί μόνο στήν Ἱστορία; Ἀπό αὐτήν θά βεβαιωθοῦμε ὅτι τό Γένος εἶναι ὁ ἀρχαιότατος καί πρῶτος κοινωνικός καί πολιτικός ὀργανισμός, αὐτοφυής ἐδῶ στή γῆ τῶν Ἀθηνῶν προτοῦ τήν ὀργώση ὁ Θησεύς μέ τούς ἄθλους του, προτοῦ τήν σπείρη ὁ Σόλων μέ τούς νόμους του.

Στό Γένος αὐτό, τό αὐτοφύες καί αὐθύπαρχτο, τό ἀξερρίζωτο καί τό ἀμάραντο, τό ἱκανό νά ζήση καί στό πιό χέρσο, τό πιό ἄνυδρο, τό πιό λιθόσπαρτο χωράφι τῆς πατρικῆς γῆς (ἔτσι εἶχε καταντήσει ἡ Ἑλλάδα στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας), σ' αὐτό τό Γένος ἐμπιστεύθηκε ἡ Θεία Πρόνοια τή ρανίδα τοῦ Ἑλληνικοῦ αἵματος, τόν κόκκο τοῦ ἑλληνικοῦ σπέρματος, τήν ἀχτίδα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος — τά ὕστατα τῆς ὑπάρξεώς μας ζώπυρα! Καί ἡ Ψυχή τοῦ Γένους τά πῆρε καί τ' ἀπόκρυψε κάπου στούς Δωρικούς δρυμούς, ὅπου πνεύματα χθόνια πατρῶα — Δράκοι τῶν παραμυθιῶν— περιφρουροῦν τό ἀποθεματικό κεφάλαιο τῆς καταβολῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, κάπου στίς Αἰγαιοπελαγίτικες θαλασσοσπηλιές, ὅπου πνεύματα ἐνάλια μητρῶα — Νεραΐδες τῶν θρύλων— διαφυλάττουν τόν ἀποθησαυρισμένο πλοῦτο τῶν ἑλληνικῶν αἰώνων... Τά ὕστατα ἐκεῖνα ζώπυρα τῆς ὑπάρξεώς του —κόκκο σπέρματος, σταγόνα αἵματος, ἀχτίδα πνεύματος— ἡ Ψυχή τοῦ Γένους τά ζωογόνησε, τά καλλιέργησε, τά ἀξιοποίησε, τά γιγάντωσε! Πῶς ἔγινε τό «ἄφραστον θαῦμα»; Ἄς προσγειωθοῦμε στό ἱστορικό ἔδαφος — ἂν καί πολύ φοβοῦμαι ὅτι ἡ Κλειῶ θά ἀναγκασθῇ ἀπό τήν πραγματικότητα νά ἐπαναλάβῃ τά πτερόεντα ἔπεα τῆς Καλλιόπης...

29 Μαΐου 1453.

Ἡ Ἑλληνική Αὐτοκρατορία τοῦ Βυζαντίου καταλύεται. Ὁ τελευταῖος Αὐτοκράτωρ πέφτει νεκρός, ἡρωϊκά μαχόμενος τόν ὑπέρ τῶν ὄλων ἀγῶνα. Τό ἱερό τέμενος τῆς Ὁρθοδοξίας, ἡ Ἁγία Σοφία, μολύνεται καί παραδίνεται σέ ἄλλη λατρεία. Δέν μένει τίποτα ὀρθό: «Πάντα τά ἐνδοξα ἡμῶν κατέπεσαν», θρηνολογεῖ ὁ χρονογράφος. Καί πράγματι ὄλο τό αὐ-

τοκρατορικό μεγαλείο μας έχει συσσωρευθῆ σέ ἄμορφα ἐρείπια. Τό Ἔθνος συντρίβεται κάτω ἀπό τά σιδερένια πέλματα βαρβάρων κατακτητῶν. Ἡ Φυλή σπαράζεται ἀπό ἄγρια σμήνη φανατισμένων ἀλλοθρήσκων ὀρδῶν. Τά φαινόμενα μαρτυροῦν πλήρη καταστροφή, ὀλοκληρωτικόν ὄλεθρο, ὀριστικό τέλος τοῦ ἱστορικοῦ μας βίου. Ὁ Ἑλληνισμός ὁμως ἔχει ζώπυρα ἀθάνατα στούς μυχοῦς τῆς ψυχῆς του. Κάτω ἀπό τήν ἀσφυκτική πίεσι τῆς ἀμείλικτης πραγματικότητος συνθλίβει κάθε ἄλλη μορφή ὁμαδικῆς του ἐκφράσεως καί συσπειρώνεται σέ ὅ,τι πιό κυτταρικό, σέ ὅ,τι πιό πυρηνικό ὑπάρχει: Συσπειρώνεται στό Γένος!

Δέν ἦταν πλέον Αὐτοκρατορία. Δέν ἦταν πλέον Πολιτεία. Δέν ἦταν Ἔθνος. Δέν ἦταν Φυλή. Ἦταν ὁμως καί ἔμεινε Γένος! Τοῦ Γένους ἡ Ψυχή—ἀσύλληπτη, ἀνυπότακτη, ἀδάμαστη— δέν παραδίνεται στόν Κατακτητή. Μένει ὄχι μόνο ζωντανή ἀλλά καί ἐλεύθερη, ὄχι μόνον ἐλεύθερη ἀλλά καί ἐνεργός. Μέ τήν πιό μυστηριώδη ἐπενέργεια, τῆ Βασιλεία πού ἀνετράπη μέσα στό χῶρο, τῆ μεταθέτει μέσα στό χρόνο. Τήν ἀποσπᾷ ἀπό τοὺς τόπους τοῦ παρελθόντος καί τήν ἐξαπολύει στοὺς καιρούς τοῦ μέλλοντος. Στή θέσι τῆς καταλυμένης Αὐτοκρατορίας τῶν ἐνσάρκων σωμάτων, ἰδρύει αὐτομάτως νέαν Αὐτοκρατορίαν ἀσάρκων πνευμάτων. Στόν τόπο τοῦ θυσιασμένου θνητοῦ Αὐτοκράτορα ἀνακηρύχνει εὐθύς ἀμέσως νέον Αὐτοκράτορα ἀθάνατον: Τό Μαρμαρωμένο Βασιληᾷ! Καί γιά θρόνο του ὑψώνει ἕναν τάφο. Καί ποῦ τοποθετεῖ τόν ἰδεατόν αὐτόν ταφόθρονο; Στή βεβηλωμένη τῆς Ὁρθοδοξίας Ἀκρόπολι, κάτω ἀπό τοὺς θόλους τῆς Ἀγιά-Σοφίᾳς... Θεματοφύλακα τοῦ Ἐθνικοῦ Παλλαδίου διώριζεν ὁ θρῦλος τήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία!

Τί κι ἂν διαλύθηκαν οἱ στρατιές τῶν ἐνσωμάτων πολεμικῶν δυνάμεων τοῦ Βυζαντίου; Ἡ Ψυχή τοῦ Γένους ἐπιστρατεύει πάραυτα στή θέσι τους ἀναρίθμητα πλήθη ἀσωμάτων δυνάμεων ὠχυρωμένων σέ ἄπαρτο Κάστρο, ἀρματωμένο μέ ἀκατανίκητα ἠθικά καί πνευματικά ὄπλα.

Τό ὑπερφυσικό, τό θαυματουργικό αὐτό κατόρθωμα—τήν ἄμεση ψυχική ἀναστήλωσι τῆς Αὐτοκρατορίας— δέν τό ἐπέτυχε κάποιος ἐπιζήσας πρωτοσπαθᾶριος τῆς θανούσης Βασιλίδος, οὔτε κάποιος διαφυγόντες τό θάνατο πνευματικοί ἀριστεῖς τοῦ Ἔθνους, οὔτε κανένας ἀπόκοσμος ἐρημίτης, θρηνηδός τοῦ παρελθόντος καί προφήτης τοῦ μέλλοντος. Τό ἐπέτυχεν αὐθόρμητα, ἀκαριαῖα, ἀπό φυσιολογικό ἀντιδραστικό σπασμό τῆς ζωντανίας του, ἡ Ψυχή τοῦ Γένους!

Αὐτή μέ ἀστραπιαία ἐπιδεξιότητα ξανάδεσε τήν ἱστορική μας συνέχεια στό ἴδιο μέρος πού τήν ἔκοψε τό σπαθί τοῦ Μωάμεθ. Αὐτή, μέ

καταπληκτικά εϋστοχην έτοιμότητα, τήν ίδια στιγμή τής μεγάλης Κηδείας, έπρόβαλε στό άπειρο τό έκπαγλον όραμα τής Μεγάλης Ίδέας.

Ό νεκρώσιμος ψαλμός τής Αυτοκρατορίας είχε τήν πιό άνεπάντεχη, τήν πιό άνιστόρητη έπωδό — μιάν έπωδό γεμάτη άναστάσιμη πίστι και ζωογόνο αισιοδοξία:

*«Σώπασε Κυρά Δέσποινα και σεις 'κόνες μήν κλαΐτε
πάλε μέ χρόνια μέ καιρούς, πάλε δικά μας θά 'ναι!»*

Ήταν ή ψυχή του Γένους πού φτερουύγισεν έτσι χερουβικά επάνω από τά έρείπια του όλέθρου.

Ήταν ή Ψυχή του Γένους πού κελάϊδησεν έτσι έωθινά μέσα στό σκοτάδι τής νύχτας.

Ήταν ή Ψυχή του Γένους πού άνάρπαξεν έτσι απόκοτα στους κόλπους της τήν άποτρόπαια τής τραγικής εκείνης ώρας ιστορία και τή μεταμόρφωσε σε ώραιότατο θρύλο. Ό Κατακτητής καρπολογοϋσε τήν Ίστορία. Ό Κατακτημένος άνθολογοϋσε τό Μύθο. Η ζωή ξεγελοϋσε τό θάνατο...

Γένος, πού έκδηλώνει τέτοιες βαθύψυχες, τέτοιες θεόπνευστες αντιδράσεις τήν ίδιαν ώρα τής ύλικής του έκμηδενίσεως, δέν είναι ποτέ δυνατόν νά εξαφανιστῆ από του ιστορικού βίου τήν έλεύθερη παλαιστρα. Η άνάστασι του είναι βέβαιη από άναπόφευχτο αυτοαναγκασμό τής Ίστορίας, εάν ή Ίστορία έχη — όπως και έχει — τό πνεϋμα της, τό νόημά της, τους σκοπούς της μέσα στην άνέλιξι τής ζωῆς των όντων.

Άλλά δέν έσταμάτησεν ή ψυχή του Γένους στον πύραυλο τής Μεγάλης Ίδέας, πού έξακόντισε στό ιστορικό διάστημα. Έπακολούθησε συνεχής ένέργεια, άλλεπάλληλες έκρήξεις δραστηριότητας, πού ή μία μετά τήν άλλη και όλες μαζί προς ένα έτειναν ιερό σκοπό: Τήν Άνάστασι τής Πατρίδος!

Δέν επικαλοϋμαι ποιητική φαντασία αλλά μόνον ιστορικήν αΐσθησι και βαθειά πίστι στην ύπαρξι ήθικου κόσμου, για νά υποστηρίξω ότι στην πυρηνικήν ενέργεια τής Ψυχῆς του Γένους όφείλονται όλα τά επακολουθήσαντα φαινόμενα και συμβάντα, τά όποια διατήρησαν άσβεστη τήν ιερή φλόγα στα στήθη των σκλάβων Έλλήνων.

Η προβολή τής Έκκλησίας σαν Ύπερτάτης Αρχῆς του Γένους, ή άέναη ανανέωσι του σφρίγους των έθνικων παραδόσεων μέ τό Μεγαλέξαντρο πού ζει και βασιλεύει, μέ τό Μαρμαρωμένο Βασιλῆα πού περιμένει τό πλήρωμα του χρόνου, ή διατήρησι τής κοινοτικῆς αυτοδιοικήσεως μέ διάφορες μορφές Δημογεροντίας, ή βαθειά μέχρι μυστικισμού στροφή

πρός τήν παιδεία, ἡ διασπορά τῶν σοφῶν τοῦ Βυζαντίου στίς χῶρες καί στίς αὐλές τῆς Εὐρώπης, ἡ ἔντονη ἐπίδοσι στό ἐμπόριο καί στή ναυτιλία, τό αὐτόματο ξεφύτρωμα προφητῶν καί χρησμῶν, ἡ πρόθυμη αὐταπάρνησι καί θυσία τόσων νεομαρτύρων τῆς Ὀρθοδοξίας, ἡ ἀναβίωσι τῶν Ἀκριτῶν μέ τή μορφή τῶν Κλεφτῶν καί τῶν Ἀρματολῶν, τό ἄφθοно πηγαῖο ἀνάβλυσμα ἡρωϊκῆς δημῶδου ποιήσεως, ὅλα αὐτά, ἐγγυητήρια τῆς ἀδιάσπαστης ἐνότητος τοῦ ἐσωτερικοῦ βίου, τά δημιουργοῦσε καί τά κινοῦσε καί τά ἐναρμόνιζεν ἡ Ψυχὴ τοῦ Γένους.

Αὐτὴ ἦταν ἐνσαρκωμένη στόν πρῶτον ὑπόδουλο Πατριάρχη Γεώργιο Σχολάριο Γεννάδιο, ὅταν ξεκινοῦσε νά προγραμματίσῃ τήν ἐκπαίδευσι τοῦ σκλαβωμένου ποιμνίου του, δογματίζοντας «Τίς οὐχ ὁμολογεῖ βελτίους Ἑλληνας πάντων ἀνθρώπων γενέσθαι;».

Αὐτὴ οἰστροηλατοῦσε τούς ἀποστόλους τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος ἀνά τήν Ἑσπερία, τόν Βησσαρίωνα, τόν Τραπεζούντιο, τόν Χρυσολωρᾶ, τόν Ἑρμώνυμο, τό Μάρκο Μουσοῦρο, τόν Ἰανό Λάσκαρι, τό Λέοντα Ἀλλάτιο, τόν Ἀντώνιο Ἐπαρχο, τούς Ἀργυροπούλους.

Αὐτὴ ὠπτασίαζε τούς ἀνήσυχους καλόγερους — ὅπως τό Θεόκλητο Πολυεῖδη, τόν ἐφευρέτη τοῦ «Ἀγαθαγγέλου», ὅπως τόν Ἐθνομάρτυρα Κοσμᾶ τόν Αἰτωλό— καί τούς ἀνάδειχνε ἀκαμάτους σπορεῖς ἐλπιδοφόρων χρησμῶν ἀνά τά πέρατα τῆς Ἑλλάδος.

Αὐτὴ ὄρθωνε ὑπεράνω τῶν κυρτωμένων σκλάβων τό εὐθυτενές ἀνάστημα τοῦ ἐνθέου ἔθναποστόλου Ρήγα Φερραίου.

Χρειαζόταν βαθύτατη σοφία ἡ ὑψηλότατη ἀποκάλυψι γιά νά συλληφθῇ ξεκάθαρα στήν ἐνδότατη οὐσία του τό ἐθνικό πρόβλημα καί νά συναχθῇ τό φωτεινό συμπέρασμα ὅτι ὅσα χάθηκαν στόν φανερό κόσμο τῆς ὑλικῆς ζωῆς ἔπρεπε νά κερδηθοῦν στῆς ψυχικῆς ζωῆς τό μυστικό κόσμο. Καί πρός ἐκεῖνον νά στραφῇ κάθε ἠθική προσπάθεια.

Κατάφωτη ἀπό τήν θεϊκὴν ἐκείνη ἀποκάλυψι ἡ Ψυχὴ τοῦ Γένους ἀκτινοβολοῦσε στά ὑποσυνείδητα τούς χρησμούς τοῦ Ἀγαθαγγέλου, ἀκτινοβολοῦσε στίς συνειδήσεις τίς διδαχές τοῦ Κοσμᾶ καί τοῦ Κοραῆ, ἀντιλαλοῦσε ἀπό χαράδρα σέ χαράδρα τά θούρια τοῦ Ρήγα, ἀντιλαλοῦσε ἀπό λαγκάδι σέ λαγκάδι τά ἡρωϊκά τραγούδια τῆς κλεφτουριάς. Ἡ Ψυχὴ τοῦ Γένους, μέ τή μυστηριώδη τῆς ἐπεξεργασία στό ἄδυτο τῶν ἀδύτων τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, ἴδρυε τά Διδακτήρια τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τῆς Πάτμου, τῶν Ἰωαννίνων, τῆς Μοσχοπόλεως, τῆς Σμύρνης, τῶν Κυδωνιῶν, τοῦ Μεσολογγίου, τῆς Δημητσάνας, τῆς Λομποτινᾶς, τῶν Βραγγιανῶν καί τόσα ἄλλα. Ἰδρυε προπάντων τό ὑποβλητικό ἐκεῖνο καί

συγκινητικό «Κρυφό Σχολείο», πού δέν ὑπάρχει ἄλλο παρόμοιό του στήν πνευματική ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος ὅλης!

Ἡ Ψυχὴ τοῦ Γένους ὕψωνε τούς ἀριστοκράτες τοῦ Φαναριοῦ στό μαρτυρικό μεγαλεῖο τῶν Διερχομένων τῆς Πύλης καί τῶν Ἡγεμόνων τῆς Μολδοβλαχίας, ἀπό τό ἔπακρον τοῦ ὁποῖου τόσες φορές ἐκύρωσαν μέ τό ἴδιο τους αἶμα τίς φανερές καί κρυφές γιά τό μέλλον τῆς Ἑλλάδος ὑπηρεσίες τους.

Ἡ Ψυχὴ τοῦ Γένους ἐμφώλευε καί στίς πεζότερες ἀκόμα ἐπιτυχίες τῆς Ἑλληνικῆς δραστηριότητος: διαπιστώνεται ἡ εὐεργετική της διείσδυσι καί στά θησαυροφυλάκια τῶν ἐμπόρων τῆς Βενετίας, πού τόσον πρόθυμα χρηματοδοτοῦσαν ἐκδόσεις ἐθνωφελῶν βιβλίων, καί στίς ὑπόγειες στέρνες μέ τά τάλλαρα τῶν Κουντουριώτηδων, πού τόσον ἀδίσταχτα ἄδειασαν ὑπέρ τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος.

Ἡ Ψυχὴ τοῦ Γένους μέ τήν ἀκατασίγαστη δημιουργική της ἀνησυχία ὀργάνωνε πότε τή «Φιλόμουσο Ἑταιρεία», πότε τό «Ἑλληνόγλωσσο Ξενοδοχεῖο» καί τέλος, μέ τήν ἐμπνευσμένη πρωτοβουλία ἀσῆμων καί ταπεινῶν ἐμπόρων τῆς Ὁδησοῦ, τήν θαυμαστήν ἐκείνη «Φιλικήν Ἑταιρείαν», πού συνένωνε τούς πόθους, τά ὄνειρα, τίς ἐλπίδες τῶν ἀπανταχοῦ Ἑλλήνων σέ κοινή θέλησι καί ἀπόφασι Ἀγῶνος.

Ἡ Ψυχὴ τοῦ Γένους ἀνέβαζε τούς Κλέφτες στά φαράγγια τῆς Γκιώνας καί τῆς Λιάκουρας, κατέβαζε τούς Ἀρματολούς στήν πολεμικήν Ἀκαδημία τοῦ Ἀλῆ-Πασσᾶ τῶν Ἰωαννίνων, περιδιάβαζε τούς νησιῶτες ναυτίλους στήν κυριαρχία τῶν κυμάτων τῆς Μεσογείου καί τῆς Μαύρης Θάλασσας.

Ἡ Ψυχὴ τοῦ Γένους ἀναβε τή θρυαλλίδα γιά τίς ἔνδεκα μικρές καί μεγάλες ἐξεγέρσεις, πού σημειώθηκαν κατά τή διάρκεια τῶν τεσσάρων αἰώνων τῆς σκλαβιάς, πότε στή Μάνη, πότε στόν Πόντο, πότε στήν Ἡπειρο, ἀπό τόν Κροκόνδιλο Κλαδᾶ ἕως τό Διονύσιο Τρίκαης, ἀπό τόν Μπούα Γρίβα ἕως τόν Λάμπρο Κατσώνη — τίς ἔνδεκα ἐξεγέρσεις πού κατάληξαν στήν ὠριμην, ἀποφασιστικήν, ἐθνεγερεία τοῦ 1821...

.....
«Πάλε μέ χρόνους, μέ καιρούς πάλε δικά μας θά 'ναι!»

Τά προφητεμένα χρόνια ἔφτασαν! Οἱ προαναγγελλένοι καιροὶ ἤρθαν! Τό πονεμένο ἐρωτηματικό τοῦ Ρήγγα Φερραίου «Ὡς πότε, παλληκάρια;» ἐπῆρεν ἀπάντησι καταφατική στό Μοναστήρι τῆς Ἀγίας Λαύρας: «Ποτέ πιά σκλάβοι!».

Ἡ Ψυχὴ τοῦ Γένους ὄρθωσε κορμιὰ καὶ ὄπλισε χέρια. Τὰ βογγητὰ της καὶ τὰ μοιρολόγια της, οἱ προσευχὲς καὶ τὰ τραγούδια της, οἱ χρησμοὶ καὶ τὰ παραμύθια τῶν αἰῶνων συμπτήχθησαν σὲ μιὰ καὶ μόνο μυριόστομη, ἀνεκκλητὴ ἀνακραυγὴ: «Ἐλευθερία ἢ Θάνατος!».

Δέν ἦταν σχῆμα λόγου τὸ «Ἐλευθερία ἢ Θάνατος», δέν ἦταν σύνθημα πολιτικὸ ἢ πολεμικὸ ἔναυσμα. Ἦταν ὄρκος φριχτός, δοσμένος ἐνώπιον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων μὲ ἀποφασιστικότητα ἀμετάκλητη. Κάθε ξεσηκωμένος ραγιαῶς ἀποτελοῦσε τὴν ὥρα ἐκείνη συνειδητὴ ἐνσάρκωσι τῆς πιὸ μεγάλης ιδέας τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ, τῆς Μητέρας ὄλων τῶν ἄλλων ιδεῶν, τῆς ιδέας τῆς Ἐλευθερίας. Καὶ ἡ ιδέα αὐτὴ δέν ἦταν μόνον πνεῦμα, ἦταν καὶ πράξι, δέν ἦταν μόνον λόγος ἦταν καὶ ζήφος. Ἦταν ἀπόφασι θανάτου! Καὶ ἀπὸ τοῦ θανάτου τὴν ἀπόφασι γεννιέται πάντοτε ἡ πιὸ ρωμαλέα, ἡ πιὸ ὠραία κατάφασι τῆς ζωῆς. Χωρὶς ἀπόφασι θανάτου δέν ὑπάρχει τὸ ἐνδοξότερο τῆς ζωῆς στεφάνωμα: ἡ Ἀθανασία!

Τὴν ἱστορικὴ ἐκείνην ὥρα τοῦ 1821 ὄλες οἱ ἐλληνικὲς ψυχές, ὄλες οἱ ἐλληνικὲς συνειδήσεις, βρέθηκαν ὡσάν τοποθετημένες ἀπὸ τὴ Μοῖρα, ὄλες ὁμόκεντρος, ὄλες ἐξ ἴσου πλησίον στοῦ πνεῦμα καὶ στοῦ νόημα τοῦ Ἀγῶνα γιὰ τὴν Ἐλευθερία. Ἡ ψυχικὴ ἐκείνη ἀρμονία, ὅσο κι ἂν διασπαστήκε πολλές φορές κατὰ τὴν ἐξέλιξι τῆς γιγαντιαίας πάλης, εἶχεν ἤδη καταθέσει τὴν τεραστία της ἐγγύησι στοῦ θησαυροφυλάκιου τῶν πεπρωμένων...

Τὸ «Ἐλευθερία ἢ θάνατος», ἄπαξ ἐκστομίζεται, οὔτε ἀνακαλεῖται, οὔτε παραγράφεται, οὔτε ἀνατρέπεται. Ἄλλωστε εἶχε καταγραφῆ στοῦ ληξιαρχεῖο τῆς Ἱστορίας μὲ τὴ συνοπογραφὴ τοῦ Ἀρχαγγέλου τῆς 25 Μαρτίου. Καὶ ἡ ληξιαρχικὴ ἐκείνη πράξι, μεταφερμένη στὰ ἐπουράνια Ἀρχεῖα, ἦταν αὐθεντικὴ καὶ ἀπρόσβλητη ὄχι μόνον στῶν ἀνθρώπων τὴν ἀπόφασι ἀλλὰ καὶ στοῦ Θεοῦ τὴν εὐδοκία...

Ἡ σύμπτωσι τὴν ἴδιαν ἡμέρα της ἐθνικῆς μας ἐξορμήσεως καὶ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου δέν ἦταν τυχαία. Ἦταν μοιραία. Ἄγραφοι καὶ ἀναπόδειχοι εἶναι οἱ Νόμοι πού διέπουν τὴ μυστικὴ ζωὴ τοῦ Κόσμου. Ὅμως ὑπάρχει μυστικὴ ζωὴ. Καὶ συμβολικὰ εἶναι τὰ φανερώματά της. Τί λαμπρότερο φανέρωμα; «Σώπασε, Κυρά-Δέσποινα, καὶ σεῖς ἴκονες μὴν κλαῖτε...» Στὴν Ἀειπάρθενο, Ὑπέρμαχο Στρατηγῷ, εἶχεν ἐναποθέσει ἡ Ψυχὴ τοῦ Γένους τὴν ἐλπίδα τῆς ἀναστάσεώς του εὐθύς ἀπὸ τὴν πρώτη τραγικὴ στιγμὴ τοῦ θανάτου τῆς ἀνεξαρτησίας του. Στούς κόλπους τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας του εἶχεν ἐμπιστευθῆ ὄλα τὰ χρόνια τῆς σκλαβιάς τοὺς πόθους, τὰ ὄνειρα, τίς κρυφές της δυνάμεις καὶ τὰ ἄλλα ὄπλα της ἡ Ψυχὴ τοῦ Γένους. Καὶ ἰδοὺ ὅτι ἕνα πρωὶ τῆς 25 Μαρτίου Ἄγγελος Κυρίου κατέρχεται ἀπὸ τὸν οὐρανὸ γιὰ νὰ ἐπαναλάβῃ τὸ «Χαῖρε Μαρία

Κεχαριτωμένη! 'Ο Κύριος μετά σου. Εύλογημένη σύ ἐν γυναιξί...» 'Αλλά καί γιά νά προσθήσῃ ὁ ἴδιος Ἄγγελος: «Χαῖρε Ἑλλάδα, σκλαβωμένη! 'Ο Κύριος μετά σου. Εύλογημένη σύ ἐν ἔθνεσι...». Πῶς νά μή συμβολίξῃ πιά στόν αἰῶνα τόν ἅπαντα ἡ 25 Μαρτίου τόν ὑπερούσιο συνταυτισμό τῆς Ὁρησκείας καί τοῦ Ἔθνους, τοῦ Ἑλληνισμοῦ καί τοῦ Χριστιανισμοῦ; «Σήμερον τῆς σωτηρίας ἡμῶν τό κεφάλαιον καί τοῦ ἀπό αἰῶνος μυστηρίου ἡ φανέρωσις...» — ὁ ὕμνος μπορεῖ κάλλιστα νά ἀναφερθῇ μέ τά ἴδια λόγια εἴτε στή Μητέρα τοῦ Θεοῦ, εἴτε στή Μητέρα τῶν Ἑλλήνων!

Ἐνα κρίνο ἐνδοξότερο ἀπό δάφνη καί μιά δάφνη ἀγνότερη ἀπό κρίνο συνθέτουν τῆς 25 Μαρτίου τόν ὠραιότατο στέφανο, μέ τήν αἴγλη τοῦ ὁποίου ἡ θεία κατάβασι καί ἡ ἑλληνική ἀνάβασι συναντῶνται εἰς τό μέσον τῶν οὐρανῶν!

Ἄσσοι μποροῦν νά κρατήσουν «πάντ' ἀνοιχτά, πάντ' ἄγρυπνα τά μάτια τῆς ψυχῆς τους» δέν δυσκολεύονται νά ὀραματισθοῦν στή μυσταγωγία τῆς 25 Μαρτίου τήν ἐνότητα τῶν μυστηρίων τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου καί τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀπελευθερώσεως. Μήπως καί γενικώτερα ὁ Εὐαγγελισμός τῆς Θεοτόκου δέν εἶναι ὁ Εὐαγγελισμός τοῦ θριάμβου τῆς Ἐλευθερίας; Τί ἄλλο συμβολίζει ὁ λευκός κρίνος πού προσφέρει Ἄγγελος Κυρίου στήν Παρθένον Μαρία παρά τήν ἄχραντη ἀγνότητα τῆς ψυχῆς; Καί τῆς ἀγνῆς ψυχῆς προϋπόθεσι καί κατάφασι καί καταξίωσι ποῖο ἄλλο πραγματικό γεγονός εἶναι παρά ἡ Ἐλευθερία; Μπορεῖ νά ὑπάρξῃ ἀγνότης παραβιασμένη καί καταναγκασμένη;

Ἄλλά καί ἀκόμη εὐρύτερα ἂν ἐξετάσωμε τό Μυστήριο τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ἀκόμη περισσότερο θά πεισθοῦμε ὅτι δέν εἶναι τοῦτο παρά θεία ἐξαγγελία, οὐράνια ἐντολή, ἐπίγεια πραγμάτωσι τοῦ θαύματος τῆς ἀπόλυτης ἐλευθερίας. Ἡ συνέργεια τῆς ὕλης ἀποκλείεται ἐντελῶς. Ἡ παντοδυναμία τοῦ πνεύματος θριαμβεύει. Ἄσπορη, ἄμωμη πραγματοποιεῖται ἡ ἐνανθρώπισι τοῦ Σωτῆρος. Στήν ἱστορία τῆς ζωῆς ἔχει παρουσιασθῆ ποτέ ἄλλοτε πῶς ἀπόλυτα ἐλεύθερη πραγμάτωσι;

Ἄν ἀναζητήσωμε τήν βαθύτερη οὐσία τῆς Ἐλευθερίας θά βροῦμε ὅτι τήν ἀποτελεῖ ἡ ἔνωσι τοῦ θείου καί τοῦ ἀνθρωπίνου... Κανείς δέν μετέχει περισσότερο τῆς θείας φύσεως παρά μόνον ὁ ἀληθινά ἐλεύθερος ἄνθρωπος. Αὐτός καί μόνον ὑψώνεται ἐγγύτατα στό θρόνο τοῦ Θεοῦ γιά νά τόν δοξολογήσῃ. Καί μόνον στή δική του ἐπί γῆς καλύβα κατέρχεται αὐτοπρόσωπος ὁ Θεός γιά νά τόν παρηγορήσῃ. Παρουσία Θεοῦ εἶναι ἡ Ἐλευθερία. Καί παρουσία Θεοῦ δημιουργικοῦ. Ἡ δημιουργία τοῦ Κόσμου προῆλθεν ἀπό τήν ἀπόλυτα ἐλεύθερη βούλησι τοῦ Θεοῦ. Καί κάθε ὑψηλή ἀνθρώπινη δημιουργία ἔχει σάν θεόδοτη προϋπόθεσι τήν ἀπόλυτη ἐλευθε-

ρία σκέψεως καὶ δράσεως. Ἐπιτέλους δὲ σάν κατακόρυφη ἔξαρσι κοσμογονική, κοσμοπλαστική, τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ Θυσία τοῦ Υἱοῦ τοῦ Ἀνθρώπου τὴν ἐλευθερία τῶν ψυχῶν κήρυξαν, τὴν ἐλευθερία τῶν ψυχῶν πραγματοποιήσαν. Καὶ μετὰ αὐτὴν λύτρωσαν τὴν Ἀνθρωπότητα ἀπὸ τὴν ἁμαρτία, μετὰ αὐτὴν ἔσωσαν τὸν κόσμον ὀλοκλήρον!

Νὰ συνδεθῆ τόσο στενά, καὶ τυπικά καὶ οὐσιαστικά, καὶ συμβολικά καὶ πρακτικά, ἡ Ἐθνική μας Ἐορτὴ μετὰ τὴν Ἐορτὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Παρθένου, αὐτὸ ἦταν ἓνα νέο δείγμα εὐνοίας μετὰ τὸ ὅποιο προνομιακά καὶ πάλι μᾶς εὐεργετοῦσεν ἡ Θεία Πρόνοια. Τὴν εὐνοια αὐτὴ καὶ τὴν ἀναγνώρισε καὶ τὴν τίμησε καὶ τὴν ἀξιοποίησε τὸ Ἑλληνικὸ Γένος.

Πόσα ἥρωϊκά ἀνδραγαθήματα, πόσοι μαρτυρικοὶ ἄθλοι ἐπακολούθησαν τὴν 25 Μαρτίου 1821! Τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος σύγκορμο, ἡ Ἑλληνικὴ Φυλὴ σύμφυχη, τὸ Γένος ἀναστημένο, ἀντιμέτωπο δὲ ὄλων τῶν Ἰσχυρῶν τῆς Γῆς συνασπισμένων στὴν Ἱερὴ Συμμαχία, ρίχτηκε στὸν ἀγῶνα μετὰ διάπυρη πίστι, μετὰ φωτεινὴ ἔξαρσι, μετὰ χαλύβδινη ἀποφασιστικότητα. Ὅπως διάχυτη καὶ διάσπαρτη ἦταν στὰ χρόνια τῆς σκλαβιάς σ' ὄλες τίς Ἑλληνικὲς συνειδήσεις ἡ ἐλπίδα τῆς ἀναστάσεως, ἔτσι διάχυτη καὶ διάσπαρτη ἦταν στὰ χρόνια τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος σ' ὄλες τίς Ἑλληνικὲς καρδιές ἡ ἀπόφασις τῆς Νίκης. Ἄνδρες, γυναῖκες καὶ παιδιά, ἐμψυχωμένοι ἀπὸ ἀνεκλάλητον οἴστρο, μετὰβαλαν ὄλην τὴν Ἑλλάδα σ' ἓναν ἀπέραντο βωμὸ θυσίας γιὰ τὴν ἐλευθερία. Οἱ ἥρωες ἐζήλευαν τοὺς μάρτυρες, οἱ μάρτυρες ἐζήλευαν τοὺς ἥρωες· Κι ἀπ' τὰ ἀκόκαλα τῶν Ἑλλήνων τὰ ἱερά) βγήκε ὕστερα ἀπὸ ἑπτὰ χρόνια ἀνένδοτων ἀγῶνων ἡ ἀθάνατη Ἑλλάς ἀνανεωμένη μετὰ καινούργια δόξα μέσα στὴν ἱστορικὴν αἰωνιότητα. Ἡ Ψυχὴ τοῦ Γένους ἐθριάμβευεν ὀλοκληρωτικά!

Τὴ νικηφόρα ἐκείνη ὀλοκλήρωσι δὲν τὴν ἀπεργάστηκε μόνον τὸ πριγκηπικὸ ξίφος τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη, οὔτε μόνον τὸ γιαταγάνι τοῦ Θανάση Διάκου καὶ τὸ καριοφίλι τοῦ Μάρκου Μπότσαρη, τὸ κανόνι τοῦ Ἀντρέα Μιαοῦλη καὶ τὸ μπουρλότο τοῦ Κωνσταντίνου Κανάρη, ἡ πολεμικὴ πεῖρα τοῦ Θεόδωρου Κολοκοτρώνη καὶ τὸ στρατηγικὸ δαιμόνιο τοῦ Γεωργίου Καραϊσκάκη. Τὴν ἀπεργάστηκαν μαζί τους τὸ θρησκευτικὸ γόητρο τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ, τοῦ Βρεσθαίνης Θεοδωρήτου, τοῦ Ἀνδρούσης Ἰωσήφ, ἡ ἀρχοντικὴ ἐμπειρία τοῦ Μαυρομιχάλη, τοῦ Ζαΐμη, τοῦ Κουντουριώτη, ἡ πολιτικὴ περίνοια τοῦ Μαυροκορδάτου, τοῦ Νέγρη, τοῦ Κωλέτη, τὸ διπλωματικὸ κῦρος τοῦ Καποδίστρια, ἡ ποιητικὴ μεγαλοφυΐα τοῦ Σολωμοῦ, ἡ ὄριμη σοφία τοῦ Σπυρίδωνος Τρικούπη, ἡ δημοσιογραφικὴ γραφίδα τοῦ Θεόκλητου Φαρμακίδη, ἡ ἐπιστημονικὴ ἐμβρίθεια τοῦ Πολυζωΐδη, τοῦ Κλωνάρη, τοῦ Σχινᾶ, τοῦ Πραϊτῆ. Τὴν ἀπερ-

γάστηκεν ακόμα τή νικηφόρα ολοκλήρωσι, μαζί μέ όλες τίς άλλες δυνάμεις πού προαναφέραμεν, ἡ ἀπαραδειγμάτιστη γενναιοψυχία τῶν Ἑλληνίδων γυναικῶν, πού, ἀνάμεσα σέ τόσα ἀνεκδιήγητα παθήματα εἶτε στό Ἰσθμόν, εἶτε στό Μεσολόγγι, εἶτε στήν Ἀθήνα, οὔτε μιά στιγμή δέν ἐδείλιασαν, οὔτε μιά στιγμή δέν ἀποθάρρυναν μέ θηλυκό λόγο τῶν ἀνδρῶν τό μένος. Ἀπεναντίας ἦταν αὐτές πού παρακινουῦσαν στῆς ἀνδραγαθίας τήν ἐξαρση καί στῆς θυσίας τό ὀλοκαύτωμα!

Ἡ Ψυχή τοῦ Γένους κυκλοφοροῦσε τό ἴδιο μαγικό ρευστό τῆς πολεμῶχαρης ἀνδρείας ακόμα καί στῶν μικρῶν παιδιῶν τίς τρυφερές φλέβες.

Ὅλην αὐτήν τήν καθολικήν ἀνθησι καί τήν ἰσομέτρη καταβολή σθένους καί καρτερίας, μένους καί ἀκαμψίας, ἡ Ψυχή τοῦ Γένους τήν κυοφόρησε καί τήν γονιμοποίησε. Γιατί στόν τάφο τοῦ Μαρμαρωμένου Βασιληᾶ, ἡ Ψυχή τοῦ Γένους δέν εἶχε ἀνάψει νεκροκάντηλο, ἀλλά φωτός ἀνεσπέρου λαμπάδα λαμπριάτικη. Ὁ θρῦλος, πού μολογοῦσε κρυφά ἐπί τόσους αἰῶνες, δέν ἦταν νανούρισμα ἀλλά ἐγερτήριο. Ἡ Μεγάλη Ἰδέα δέν ἦταν ναρκωτικό τοῦ ἐθνικοῦ πόνου, ἀλλά διεγερτικό τῆς ἐθνικῆς ὑπερφάνειας. Στήν ἅγια μήτρα τῆς Φυλῆς τήν ὥρα τοῦ ξεκληρισμοῦ εἶχε πέσει νέος σπόρος γόνιμος. Στό «ψυχικό» τοῦ Ἔθνους εἶχε σταλάξει καυτός χυτοσίδηρος. Σέ κάποια κορυφή τοῦ Ὀλύμπου, ὅπου κρύβει τήν ἀπρόσιτη φωλιά του τό πνεῦμα τό Ἑλληνικό, συνέχιζαν ἀδιάκοπα τήν Ἀπολλώνεια ἱεροτελεστία τους καί οἱ ἐννέα Μοῦσες...

Τό Γένος βρέθηκε τή μοιραία ὥρα τῆς ἐξεγέρσεώς του, στό μέτρο, φυσικά, τῆς δυνατότητος τῶν ὄρων του καί τῶν πόρων του, ὄριμο καί πανέτοιμο γιά τόν ὑπέρ τῶν ὄλων Ἀγῶνα ἀπό κάθε ἀποψι, ἠθική καί ὀλική.

Καί πρῶτα-πρῶτα ἡ μεγάλη του ἱστορική παράδοσι, βαθύτατα συνειδητοποιημένη σάν βίωσι ἀληθινή, ἀνθίζε γνήσιες ἀνθρωπιστικές ιδέες, πού ἔδιναν τό πραγματικό της νόημα στήν ἐπανάστασι.

Ἡ ἐνδόφωτη καί ἐνεργητική βίωσι τῆς ἱστορικῆς παραδόσεως μέσα στίς ψυχές τῶν ἀφελῶν ἀγωνιστῶν τῆς ἐλευθερίας προκύπτει ἀπό τόσα κείμενα καί ἀπό τόσα γεγονότα! Ἐκπληξί μᾶς προκαλεῖ ὁ πηγαῖος ἀνθρωπισμός πού ἀναβλύζει σέ πολλές σελίδες τοῦ Μακρυγιάννη καί τοῦ Κασομούλη, προδίδοντας προέλευσι ἀπό πηγές ἀπώτατες πού φτάνουν ἕως τοῦ Ὀμήρου τήν παρθένα οἰκουμενικότητα! Ἄλλην τόσην ἐκπληξί μᾶς προξενεῖ τό ἐπεισόδιο τῆς πολιορκίας τῶν Ἀθηνῶν, ὅταν οἱ Ἕλληνες ἔστειλαν στούς Τούρκους ὅσο μολύβι τούς ἔλειψε, μέ τήν παράκλησι νά μή γκρεμίζουν τίς κολῶνες τοῦ Παρθενῶνα καί παίρνουν ἀπό τούς ἀρμούς των τό μολύβι γιά νά φτειάνουν σφαῖρες!

Ἡ φροντίδα μέσα στον ὀρυμαγδὸ τῶν μαχῶν, γιὰ τὴν ὀργάνωσι καὶ τὴν ἐξάπλωσι τῆς Παιδείας λαμβάνεται μὲ τόσο πόνο, μὲ τόσο ζῆλο, πού ἀποκλείεται νὰ εἶναι μίμησι ξενικῆ καὶ πατροπαράδοτης ἐσωτερικῆς ἀνάγκης, ἐλέγχεται ἀπαύγασμα, τόσο πού νὰ θυμίζῃ τὸν ὄρισμό τοῦ Πλάτωνος ὅτι τὸ φιλομαθὲς καὶ τὸ φιλόσοφον εἶναι τὰ διακριτικὰ γνωρίσματα τῶν Ἑλλήνων. Συγκινητικὰ ἐκθειάζει τὸ 1823 ὁ φιλέλλην Ἀμερικανὸς Ἐδουάρδος Ἐβερρετ τὸ γεγονός ὅτι οἱ πλούσιοι Ἕλληνες θυσιάζουν περιουσίες ὀλόκληρες γιὰ τὴν ἔκδοσι βιβλίων καὶ γιὰ τὴν πρόοδο τῆς Παιδείας.

Μεγαλόπρεπο παρουσιάζεται τὸ δαιμόνιο τοῦ Ἑλληνισμοῦ σέ ἄλλη του σημαντικὴ ἐκδήλωσι: στὴν πλούσια ἀνάδειξι ἡγήτορων, αὐτῶν πού ἀποτελοῦν τὰ «κεφαλαῖα γράμματα τῶν σελίδων τῆς Ἱστορίας», ὅπως ἔχει παρατηρήσει Γάλλος ποιητής. Ἄφθονες, μέχρι πληθωρισμοῦ, ἡγετικές φυσιογνωμίες ἀναπηδοῦν ἀπὸ κάθε γωνία τῆς Ἑλληνικῆς γῆς γιὰ νὰ προσφέρουν στὸν Ἀγῶνα ἐπισκόπους, στρατηγούς, ναυάρχους, ὑπουργούς, παιδαγωγούς, ιστορικούς, δημοσιογράφους, ποιητάς. Ἀπὸ ποιοῦ δυναμικὸ ὑπέδαφος κορφοβλάστησαν ὅλα αὐτὰ τὰ ἐκλεκτὰ στελέχη, ἂν ὄχι ἀπὸ τὴν Ψυχὴ τοῦ Γένους;

Κάτω ἀπὸ τὴν ἐξαιρετὴ πολεμικὴν ἡγεσία πλῆθος ἐμπειροπόλεμα παλληκάρια —ατὰ μικρά γράμματα τῶν σελίδων τῆς Ἱστορίας— μὲ τὸ γιαιταγάνι στό πλευρό, μὲ τὸ καριοφίλι στό χέρι ζετρώπωναν ἀπὸ κάθε βράχο τοῦ Τυμφρηστοῦ, ἀπὸ κάθε λόγγο τοῦ Ταυγέτου, φλογοψημένα, μπαρουτοκαπνισμένα, πολεμόχαρα, ὀρμητικὰ γιὰ τὸ γιουροῦσι, καρτερικὰ γιὰ τὴν ἄμυνα, πρόθυμα νὰ περιφρονήσουν τὴ ζωὴ, ἔτοιμα νὰ προτιμήσουν τὸ θάνατο, μὲ τὴν εὐχὴ «καλὸ βόλι» στά χεῖλη, μὲ τὸ ὄραμα τῆς ἐλεύθερης Ἑλλάδας στά μάτια...

Τὸν ἄγραφο προγραμματισμὸ ὅλης αὐτῆς τῆς στρατιωτικῆς Προπαιδεύσεως, τὸν ἀναρθρον ὀργανισμὸ ὅλης αὐτῆς τῆς πολεμικῆς ἐπιστρατεύσεως ποιὸς ἄλλος τὸν ἐπεξεργάστηκε παρά ἡ Ψυχὴ τοῦ Γένους;

Τὸ «Κρυφὸ Σχολεῖο» τοῦ ὑψηλοῦ φρονηματισμοῦ, τοῦ ἀκμαίου ἠθικοῦ, τοῦ ἀκαταβλήτου σθένους, τῆς ἀκλόνητης πίστεως, πού ἄλλου λειτουργοῦσε παρά στά ψυχικὰ βάθη τῆς παραδόσεως τοῦ Γένους;

Ἄν ρίξωμε ἓνα βλέμμα στό πρωταρχικὸ στοιχεῖο τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου, τῆς Ἑλληνικῆς συνεκτικότητος καὶ τῆς Ἑλληνικῆς, θὰ ἔλεγα ἀκόμα, Μοίρας, στὴ θάλασσα, θὰ ἀντικρύσωμε μὲ κατάπληξι στὴν ἀρχὴ τοῦ 1821 πολυάριθμο στόλο καὶ θὰ μετρήσωμε μὲ θαυμασμό 516 πλοῖα, 16.000 ναῦτες, 5.000 κανόνια! Ποιὰ ναυπηγεῖα τὰ σκάρωσαν, ποιὰ ὀπλοφυγεῖα τὰ ἀρμάτωσαν, ποιὰ ἐπιτελεῖα τὰ ἐπᾶνδρωσαν; Χωρὶς ἀξία θὰ ἦταν ὀποιαδήποτε ὑλικὴ στό ἐρώτημα τοῦτο ἀπάντησι. Ἀτίμητης ἀξίας εἶναι

ἡ ἠθικὴ ἀπάντησι ὅτι κάποια ψυχὴ φιλοτέχνησε τὴ μυστικὴ ἐκείνη προπα-
ρασκευὴ — ἡ Ψυχὴ τοῦ Γένους!

Ἄς μεταπηδήσωμε ἀπὸ τὸν στρατιωτικὸν στόν πολιτικὸν τομέα. Θά
ἔλεγε κανεὶς ὅτι ὁ τραχὺς πόλεμος ἀπορροφοῦσεν ἐξ ὀλοκλήρου τοὺς ἀγω-
νιστὲς τῆς ἐλευθερίας. Καὶ θά ἦταν φυσικόν. Ὅμως δέν περιορίσθηκαν οὔτε
ἐξαντλήθηκαν μόνο στῆς πολεμικῆς μάχης τὸ σκληρὸ χρέος. Τὸ αἴτημά
τους γιὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς Πατρίδος ἦταν μεστότερο, εἶχε περιεχόμενον
πλήρες. Δέν ἦταν κενὸς πόθος καὶ ἀφαιρεμένος ὀραματισμὸς. Ἦταν συ-
νειδητὴ ἐπιδίωξι συγκροτήσεως ἐλεύθερης Πολιτείας. Τὸ γένος ἤθελε νά
ξαναγίνη Ἔθνος. Τὸ Ἔθνος ἤθελε νά ξαναγίνη Κράτος. Ἄν ἴσως ἡ ἔμφυ-
τη ἀνδρεία καὶ τὸ πολεμικὸ ἔνστιχτο ἀρκοῦν γιὰ τὴν διεξαγωγὴ τῶν
μαχῶν, οὔτε ἡ ἀπλὴ ἐπιθυμία ἰδρύσεως κράτους, οὔτε ὁ διακαὴς ζῆλος
ἀποκτήσεως πολιτεύματος ἀρκοῦν γιὰ τὴν ἐπίτευξι τῆς πολιτικῆς συντά-
ξεως. Τὸ στρατεύεσθαι ἔχει κάποια διαφορὰ ἀπὸ τὸ βουλευέσθαι. Οἱ
ἐμπειροὶ ἡγέτες καὶ τὰ ἀσκημένα στελέχη εἶναι ἴσως περισσοτέρας ἀνάγ-
κης στόν τομέα τοῦ βουλευέσθαι.

Ἄλλὰ δέν βρέθηκε ἀπαράσκευον τὸ Γένος καὶ στόν τομέα τοῦτον. Μο-
λονότι μεγάλες τοῦ ἠθικῆς ἀξίες ἦταν ἀχρηστευμέναι τὴ στιγμὴ ἐκείνη γιὰ
τόν Ἀγῶνα, εἴτε γιὰτί τίς εἶχε χρησιμοποιοῦσι σέ ὑψηλές δικές του θέσεις
ὁ κατακτητὴς, εἴτε γιὰτί εἶχαν διασπαρῆ σέ ξένες χώρες, παρά τοῦτο, μέ
τίς ὑπολειπόμενες ἐπιτόπιες δυνάμεις καὶ μέ τοὺς διαλεχτούς ὁμογενεῖς
πού λίγο-λίγο ἐπαναπατρίζοντο, ἀντιμετωπίσθηκεν ἀποτελεσματικὰ ἡ
πολιτικὴ ἀνάγκη. Ὀφείλεται θαυμασμὸς στήν αὐθόρμητη καὶ ταυτόχρονη
προσπάθεια τῶν ἡρωικῶν πολεμιστῶν καὶ τῶν μαρτυρικῶν πληθυσμῶν
ὅπως ἀποχτήσουν τὸ ταχύτερον ἔννομον τάξι μέσα σέ φιλελεύθερον δημο-
κρατικὸν πολίτευμα. Ἴδιος θαυμασμὸς ὀφείλεται στήν πνευματικὴν ἡγε-
σίαν, πού μέ τὰ δικά της μόνο στελέχη μπόρεσε νά δώσῃ μορφὴ ἐπιστημο-
νικὴ στίς συντακτικὰς ἐκεῖνες πολιτειακὰς ἀπόπειρας. Ἡ «Νέα Πολιτικὴ
Διοίκησις» τοῦ Ρήγα Φερραίου εἶχε ρίξει στίς συνειδήσεις τὸν πρῶτον
σπόρον τῆς πολιτειακῆς ιδέας καὶ τοῦ φιλελευθέρου πνεύματος. Ἀπὸ τὸ
Μεσολόγγι ἐγείρεται ἡ πρώτη μετεπαναστατικὴ ἀξίωσι. Καὶ τὴν 7 Νο-
εμβρίου 1821 ψηφίζεται ἐκεῖ ὁ «Ὁργανισμὸς τῆς Προσωρινῆς Διοικήσε-
ως τῆς Δυτικῆς Χέρσου Ἑλλάδος». Ἐπακολουθεῖ ἡ ψηφισι στὰ Σάλωνα
τὴν 15 Νοεμβρίου 1821 τῆς «Νομικῆς Διατάξεως τῆς Ἀνατολικῆς Χέρ-
σου Ἑλλάδος». Πόσον ἀπλᾶ καὶ ἀπερίφραστα ἐκδηλῶνει στόν πρόλογόν
της τὴν αἴσθησι τῆς ἀνάγκης! «Ἡ πατρίς — ἔγραφε — φωνάζει πανταχό-
θεν τὸ ὀγληγορώτερον Διοίκησιν νά συστήσωμεν. Δύο πρωτίστας ἀνάγ-
κας ἔχομεν σήμερον, ὁ κατὰ τῆς θηριώδους ὀρμῆς τοῦ τυράννου πόλεμος

νά εύδοκιμή καί τό Έθνος νά σχηματίσωμεν. Μία καί τῶν δύο ἡ θεραπεία ἀνάλογος εἶναι: Διοίκησις». Τήν 27 Δεκεμβρίου 1821 ψηφίζεται στήν Ἐπίδαυρον ὁ Ὄργανισμός τῆς Πελοποννησιακῆς Γερουσίας, (πού εἶχε συσταθῆ ἀπό τό Μάιο τοῦ 1821 μέ ἀπόφασιν τῆς Συνελεύσεως τῆς Μονῆς τῶν Καλτεζῶν). Καί τήν 20 Μαΐου 1822 ψηφίζεται στούς Ἀρμένους τό προσωρινόν πολίτευμα τῆς νήσου Κρήτης. Τά τέσσερα αὐτά, σχεδόν σύγχρονα, τοπικά πολιτεύματα μαρτυροῦν τήν ὠριμότητα καί τήν πληρότητα τοῦ αἰτήματος τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν Ἑλλήνων, ὅπως τοῦτο εἶχεν ἐπωασθῆ ἐπί μακρά χρόνια μέσα στό μόνο ζωντανό κλουβί τοῦ ἔθνικοῦ μας ὑπάρχοντος, μέσα στήν Ψυχῇ τοῦ Γένους.

Τούς τοπικούς ἐκείνους αὐτοσχεδιασμούς διαδέχονται τά γενικά γιά ὅλη τήν Ἑλλάδα πολιτεύματα, πού ψηφίστηκαν τήν 1 Ἰανουαρίου 1822 στήν Ἐπίδαυρον, τήν 29 Μαρτίου 1823 στό Ἄστρος καί τέλος τήν 1 Μαΐου 1827 στήν Τροιζήνα. Στό τελευταῖο αὐτό «Πολιτικό Σύνταγμα» τῆς Τροιζήνος εἶχε κατασταλάξει ἀδρότερο τό δημοκρατικό καί φιλελεύθερο πνεῦμα πού κυριαρχοῦσε στίς ψυχές ὄλων τῶν ἀγωνιστῶν. Οἱ λαμπριάτικοι ἀσπασμοί πού ἀντάλλαξαν μεταξύ τους οἱ Ἀντιπρόσωποι τοῦ Ἐθνους, ὅταν γιά πρώτη φορά συνάχτηκαν νά ψηφίσουν τό πρῶτο τους ἐλεύθερο πολίτευμα, τά δάκρυα χαρᾶς πού ἔβρεξαν τόν πρῶτο καταστατικό τους χάρτη, ἀποκαλύπτουν βαθύτατη ἀπό μέρος τους συναίσθησι τῆς ἀξίας, πού ἐνεῖχεν ἡ πολιτική σύνταξι τῆς Πατρίδος, ἀποκαλύπτουν μέ πόσῃ ὑγείᾳ, μέ πόσῃ μεστότητα εἶχε κυοφορήσει καί τῆς πολιτικῆς συνειδήσεως τό ἔμβρυο, ἡ μεγάλη Μητέρα, πού δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τήν Ψυχῇ τοῦ Γένους!

Τό συνολικό ἀντίκρουσμα τοῦ μαχομένου γιά τήν ἐλευθερία του Γένους, ἡ καθολική ἐποπτεία τῆς διαθέσεως καί τῆς ἐξαντλήσεως ὄλων τῶν δυνάμεων του ὑπέρ τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος, μᾶς προσφέρουν εἰκόνα κλασσικῆς λιτότητος καί θαυμαστοῦ μέτρου, στήν ὁποία θά ταίριαζε γιά ἐπιγραφή ὁ στίχος τοῦ Πινδάρου: «Βουλαί γερόντων καί νέων ἀνδρῶν ἠρίστευον αἰχμαί».

Ἀποσυρθῆτε στό ἠθικό κορφοβοῦνι, πού ὑψώνει μεσοῦρανα τό 21, κοινωνήστε στήν ψηλή του πηγῇ τό πενταδρόσερο νᾶμα τοῦ ἰδεαλισμοῦ του καί ἀπό τό περήφανο ἐκεῖνο καραοῦλι ιδέστε νά προβάλλεται στό ἄπειρο πανοραματικά ἡ ἱστορικῆ μας μεγαλογραφία: Ποιά σταθερῆ συνέχεια! Ποιά πιστή συνέπεια! Ποιά εὐθύγραμμη πορεία! Ἀδιάκοπη δημιουργική βίωσι, ἀκαταπόνητη σκυταλοδρομία ἰδεολογικῶν φορέων, ἀλλεπάλληλοι νικηφόροι τερματισμοί παλαιῶν νοημάτων καί ἀλλεπάλληλες ἀφετηρίες

αίτημάτων τῆς ζωῆς νέων! Ἡ σκυτάλη ὅμως πάντοτε ἢ αὐτή, σκυτάλη πνευματική, συνδέουσα σ' ὅλη της τὴν μακραίωνα ἀγωνιστική μεταφορὰ τὴν ἱερότερη παράδοσι μὲ τὴν παρθενικώτερη πρόοδο.

Παρατηρῶντας προσεκτικώτερα τὴν ἀνάπτυξι τῆς ἱστορικῆς μας μεγαλογραφίας θὰ ἰδοῦμε πόσον ἀρμονικὰ ζυγίζονται στή λαμπρότερη παράταξι, πού μπορεῖ νά ἀναπαραστήσῃ ἢ ἀνθρώπινη μνήμη, ὁ Κόδρος, ὁ Λεωνίδα, ὁ Μεγαλέξανδρος, ὁ Νικηφόρος Α', ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, ὁ Γεώργιος Α' — Βασιλεῖς ὅλοι τῶν Ἑλλήνων, θυσιασμένοι στήν ἴδια πολιτιστική ἰδέα.

Θὰ ἰδοῦμε ἀκόμη πόσον ἐπιβλητικά παραστέκονται στήν πιό σεβάσμια χορεία, ὡσάν νά ἐκφέρουν ἰδιοχείρως τὰ τιμιώτερα Ἅγια τῶν Ἁγίων τῆς ἐνδοξότερης Μυσταγωγίας, ὁ Γρηγόριος Ε', ὁ Σαλῶνων Ἡσαίας, ὁ Ρωγῶν Ἰωσήφ, ὁ Κύπρου Κυπριανός, ὁ Γρεβενῶν Αἰμιλιανός, ὁ Χρυσόστομος Σμύρνης, ἱεράρχες ὅλοι τῆς Ὁρθοδοξίας καί τῆς Ἐλευθερίας ἐθνομάρτυρες.

Θὰ ἰδοῦμε, τέλος, πόσον ἀδιάθλαστα εὐθυγραμμίζονται στό περιστύλιο τοῦ Ἐθνικοῦ Πανθέου ὁ Ὅμηρος, ὁ Αἰσχύλος, ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Πλήθων Γεμιστός, ὁ Μέγας Βασίλειος, ὁ Χρυσόστομος, ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις — κορυφαῖοι τελετουργοὶ τοῦ Ἑλληνοχριστιανικοῦ πνεύματος.

Τό θέαμα εἶναι ἀπέραντο. Τό πανόραμα εἶναι ἀτέλειωτο. Θαμπώνει τὰ μάτια. Ζαλίζει τή σκέψι. Καί στοῦ πιστοῦ ἱεροφάντη τῆ μυστική ἀκοή ἀντιλαοῦν σά μουσικό ἀνάκρουσμα κάποιοι σχεδόν ὁμοιόμορφοι ἱστορικοί ψιθυρισμοί, πού ἐπαναλαμβάνουν τό ἴδιο πάντοτε ἰδεολογικό θέμα. Τό «Μολὼν Λαβέ» τοῦ Λεωνίδα, τό «Τὴν Πόλιν οὐ δίδω σοι» τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, τό «Ἄν θέλετε τ' ἄρματά μας, ἐλᾶτε νά τὰ πάρετε» τῆς Φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου, ἀνήκουν στήν ἴδια μουσική φράσι τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐμβατηρίου τῆς Ἐλευθερίας.

Ἡ Ἑλλάς ἢ μία, ἢ ἐνιαία, ἢ ἀδιαίρετη, ἢ ἀδιάσπαστη, ἀπαλλαγμένη ἀπό τὰ φυλετικά της ἐλαττώματα τῆς φιλοπρωτίας καί τῆς διχοστασίας, φορτισμένη ἀπό τίς ἐθνικές της ἀρετές, τῆς φιλοπατρίας, τῆς φιλομαθείας, τῆς ἀνδραγαθίας, λάμπει σάν διαμάντι στό ἐσωκάρδιο τοῦ ὁποίου συντήκονται ὅλες οἱ ἠθικές ἀξίες ὅταν γυμνή, παρθενική, ἄχραντη προβαίνει ἐνεργητικά στόν ἱστορικό στίβο ἢ Ψυχὴ τοῦ Γένους. Καί προβαίνει πάντοτε γιὰ νά θαυματουργήσῃ. Ἄν ἢ προβολὴ της στὰ μεγάλα χρόνια τοῦ 1821 εἶχεν ἀφθαστην ὄντως μεγαλοπρέπεια, δέν ὑστέρησε καθόλου σέ ἠθική ἀκτινοβολία οὔτε στοὺς ἐνθουσιώδεις ἀπελευθερωτικούς πολέμους

τοῦ 1912-1913, ὅταν μεγαλοφυῶσαν οἱ συνασπισμένες μεγαλοφυῆς τοῦ Στρατηλάτη Βασιλέως Κωνσταντίνου καί τοῦ Ἐθνάρχου Ἐλευθερίου Βενιζέλου, οὔτε στήν πολυθρύλητη καί πολυθρήνητη Μικρασιατική Ἐκστρατεία τοῦ 1920-1922, οὔτε στόν ἐπικόν ἀμυντικό πόλεμο τοῦ 1940-1941, ὅταν ὁ Βασιλεύς Γεώργιος Β΄ καί ὁ Κυβερνήτης Ἰωάννης Μεταξᾶς ἀντέταξαν τό βαρύγδουπον «ὄχι!». Ὅπως δέν ὑστερεῖ ἀκόμη σήμερα στόν εὐγενῆ ἀγῶνα τοῦ Κυπριακοῦ Λαοῦ. Διότι ἡ Ψυχὴ τοῦ Γένους καί πάλι διεξάγει στή μαρτυρική μας Μεγαλόνησο τόν ἀνισον ἀγῶνα τῆς Ἐλευθερίας. Αὐτὴ μέ τῆ θεϊκῆ τῆς πίστι, μέ τὴν πρωτόγονη ὁρμὴ τῆς, μέ τὴν ἀνεξάντλητη καρτερία τῆς ὁδηγεῖ τοὺς ἥρωες καί τοὺς μάρτυρες στή τελικὴ Νίκη, πού εἶναι βέβαιη, ὅσο βέβαιη εἶναι τῆς Ἐλευθερίας ἡ ἀκατανίκητη σαγήνη. Λαός, πού στά στήθη του ἀναψε σφοδρός τῆς Ἐλευθερίας ὁ ἔρω, δέν ἔχει ἄλλην ἱστορικὴ διέξοδο ἢ θά τὴν κατακτήσῃ ἢ θά ἀποθάνῃ. Ἀλλὰ δέν πεθαίνουν ποτέ λαοὶ πού στοὺς μυχοὺς τῆς ὑπάρξεώς των ἀγρυπνεῖ, προσεύχεται, ἱερουργεῖ ἡ Ψυχὴ τοῦ Γένους.

Στόν Πανηγυρικό μιάς ἔνδοξης ἡμέρας ὡσάν τῆ σημερινῆ δέν ταιριάζουν ἔλεγχοι καί μεμψιμοιρίες, καυτηριασμοὶ καί δεοντολογίες. Ταιριάζει μόνον χαρμόσυνη μνήμη καί ἀπέραντος αἶνος. Τῆ μνήμη ἀνακαλῶ καί τόν αἶνον ἀναπέμπω. Προσπαθῶ νά ὑμνήσω ὄχι μόνον τὰ εὐώδη ἄνθη, τοὺς εὐγευστοὺς καρπούς, τὰ παιχνιδιάρικα φύλλα, τοὺς εὐλύγιστους κλάδους, τόν ἀσάλευτο κορμό —τὰ χτυπητὰ τοῦτα στολισματα τῆς φανερῆς ζωῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Δένδρου—, ἀλλὰ καί τῆς μυστικῆς ζωῆς του τὴν ἀφανέρωτη οὐσία. Τῆ ρίζα θέλω νά ὑμνήσω τὴν κρυφὴ, πού κι' ἂν ὄλα τ' ἄλλα μαρῶν, μαδῆσουν, κεραυνωθοῦν, αὐτὴ εἶναι ἀκόμα ἰκανὴ ν' ἀνεβάσῃ ἀπὸ τὰ ἔγκατα τοῦ Κόσμου ζωοποιούς χυμούς καί ἀνθοφόρες δυνάμεις. Τὴν Ψυχὴ τοῦ Γένους λαχταρῶ νά δοξολογήσω, τὴν αἴψη αὐτὴ κιβωτὸ τῶν ἠθικῶν του ἀξιῶν, πού κανένας κατακλυσμὸς δέν μπορεῖ νά τὴν καταποντίσῃ.

«Φῶς ἰλαρόν» ἀκτινοβολεῖται ἀπὸ ἐνδότατα, ἀνεξερεύνητα βάθη. Καί δέν εἶναι δύσκολο νά συνειδητοποιήσωμε στή λάμψη του τὴν ἱστορικὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ Μοῖρα. Ἡ χρυσῆ, ἀλύμαντη σφραγίδα τῆς καλῆς αὐτῆς Μοίρας δέν εἶναι ἀποτυπωμένη στὰ φθαρτὰ κορμιά τῶν περαστικῶν γενεῶν, ἀλλὰ στήν ἀφθαρτὴ ψυχὴ τοῦ ἄχρονου Γένους. Αὐτὴ, ἂν εἶναι φυλαχτό μας καί πυξίδα μας, δέν θά χάσουμε σέ καμμιά μας πορεία τόν πολικόν ἀστέρα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, δέν θά βρεθοῦμε σέ κανένα μας σταθμὸ ἔξω ἀπὸ τοὺς κόλπους τοῦ εὐμενοῦς Θεοῦ τῶν Πατέρων μας.

Ἄς ἀντιμετωπίζουμε τὰ σύγχρονα αἰτήματα τῆς ζωῆς χωρὶς νά νεκρώνουμε τὰ κληρονομημένα μας βιώματα καί χωρὶς νά ὑποστέλλουμε τὰ πατροπαράδοτα ἰδανικά μας. Ἄς ἀντλοῦμε ἀενάως εὐκрасία, εὐρωστία,

εϋπνοια από τις αστείρευτες πηγές του Γένους μας. Πηγή γάργαρη και λαγαρή από τις πλουσιώτερες, πηγή μεγάλη, στην όποια στραγγίζουν και ανανεώνονται όλα τὰ νάματα του Ἑλληνοχριστιανισμού, εἶναι ἡ ἐποποιία τοῦ 1821. Ἄς μὴ λησμονοῦμε ποτέ ὅτι τὸ κοσμοϊστορικό ἐκεῖνο μεγαλόρρημα ὀφείλεται στό Γένος. Μέ ἄλλα λόγια, στό αἶμα τὸ ἐλληνικό πού δέν μολύνεται, στό μεδοῦλι τὸ Ἑλληνικό πού δέν νερουλιάζει, στό κόκκαλο τὸ Ἑλληνικό πού δέν σαπίζει, στό νεῦρο τὸ Ἑλληνικό πού δέν σπάζει, στό πνεῦμα τὸ Ἑλληνικό πού δέν ἀμαυρώνεται, στό φρόνημα τὸ Ἑλληνικό, πού δέν ταπεινοῦται!

Συνείδησί μας καί πίστι μας, ἠθικό μας ἔρμα καί ὑψωτική μας δύναμι, τὸ φωτεινό μας ἄς εἶναι γινῶθι ὅτι τήν ἀκατάβλητη ἱστορική μας ἀντοχή καί τήν ἀκατάλυτη πολιτιστική μας δημιουργία τὰ ὀφείλομε ἀποκλειστικά στήν κορυφαία Ἱέρεια τοῦ μυστικοῦ Βωμοῦ τῆς Πατρίδος μας, τὰ ὀφείλομε στήν Ψυχή τοῦ Γένους!

ΤΑ ΦΤΕΡΑ ΤΗΣ ΝΙΚΗΣ

ΟΠΟΙΟΣΔΗΠΟΤΕ ΛΑΟΣ τῆς Ὑψηλίου θά ἦταν ὑπερήφανος, ἂν μπορούσε νά ἔχη γράψει μέ τό αἷμα του τήν ἔνδοξη ἐποποιία τοῦ 1940-1941. Πολύ περισσότερο ὁ λαός ὁ Ἑλληνικός πρέπει νά εἶναι καί εἶναι καί θά εἶναι στούς αἰῶνες ὑπερήφανος γιά τίς ὑπέροχες ἐκεῖνες ιστορικές σελίδες, πού χάραξε τότε μέ ἀπαράμιλλον ἡρωισμό στά σκλαβωμένα βουνά τῆς Βορείας Ἡπείρου.

Σεμνά θά τό εἰποῦμε, ὅμως τήν πολλαπλάσια περηφάνεια του τήν δικαιολογεῖ μεγάληγορα ἡ ἔθνική του κληρονομία. Τό ἔπος ἐκεῖνο δέν ἦταν μιά συμπτωματική ἔξαρσι ὠρισμένης ιστορικῆς στιγμῆς. Δέν ἦταν μιά μοιραία ὑπερδιέγερσι, ὀφειλόμενη στό ἀνθρώπινον ἔνστικτο τῆς ἀμυνας. Ἦταν πρᾶξι συνειδητή, ὀφειλόμενη στήν ἔθνική μας ἀγωγή. Ἦταν λειτουργία φυσιολογική, ὀφειλόμενη στήν ιστορική μας παράδοσι. Ἦταν ἀναγκαιότητα ἕλληνική, πηγάζουσα ἀπό τήν ἰδεολογική μας ριζωμένη πίστι. Καί εἶναι ἡ βαθύρριζη αὐτή πίστι: ὁ Ἔρωτας γιά τήν Ἐλευθερία! Εἶναι ἡ καθολική ἀφομοίωσι μέσα στό αἷμα, μέσα στό μεδοῦλι τῶν Ἑλλήνων, τῆς ἱερῆς θεωρίας ὅτι χωρίς τήν ἐλευθερία ἡ ἀνθρώπινη ζωή δέν ἀξίζει τίποτε! Αὐτό ἀκριβῶς πολλαπλασιάζει τήν ἔθνική μας ὑπερηφάνεια γιά τό ἔπος τῆς Ἀλβανίας: τό γεγονός ὅτι τό πολεμικό ἐκεῖνο μεγαλούργημα τῆς γενεᾶς μας, ὅσο κι ἂν ὑψηλό, δέν εἶναι πρωτοσημείωτο, ἀλλά ἀνανεώνει καί συνεχίζει αἰωνόβιον εἰρμόν ἀνευδότητων γιά τήν ἐλευθερίαν ἀγώνων τόσων καί τόσων προγενεστέρων γενεῶν. Ἀγώνων πού ὑπεράσπισαν μέ τίμιον ἑλληνικόν αἷμα τά εὐγενέστερα ἰδανικά τοῦ Ἀνθρώπου. Ἡ γενεά μας εἶχε καί αὐτή τό ἱστορικό εὐτύχημα νά τροφοδοτηθῆ ἀφθονά μέ τόν πολυτιμότερο καί ἀσφαλέστερο καί ζωτικότερον ὀρό — μέ τό αἷμα τῶν σφριγγλῶν παιδιῶν τῆς —, νά τροφοδοτηθῆ ἠθικά τήν Ἑλληνική διάρκεια. Τήν Ἑλληνική διάρκεια συγκρατημένη σέ ὑψηλή τροχιά ψυχικοῦ μεγαλείου. Εἶχε τό εὐτύχημα ἡ γενεά μας νά ὑψώσῃ στήν πορεία τῆς Ἀνθρωπότητος ὅλης ἕνα νέο περίλαμπρο ἱστορικό σταθμό. Ἐνα σταθμό, πού ἀντιστοιχεῖ μέ τό Μαραθῶνα, μέ τίς Θερμοπύλες, μέ τή Σαλαμίνα, μέ τούς ἄθλους τοῦ Βυζαντίου γιά τήν ἀναχαίτισι τῶν Βαρβάρων, μέ τά ὀλοκαυτώματα τῶν Ψαρρῶν καί τοῦ Μεσολογγίου γιά τήν

7 π.μ.
Συχνά
χρ. χρον.!

ανάκτησι τῆς 'Ελευθερίας' μέ τήν ἀκάθεχτη ἐξόρμησι τοῦ 1912 γιά τήν ἀπελευθέρωσι τῶν σκλάβων ἀδερφῶν.

Οἰκουμενικῆς σημασίας ἦταν καί αὐτό καθεαυτό τό ἑλληνικό ἀνδραγάθημα τοῦ 1940· γιατί ἔδωσε τό πρῶτο σύνθημα τῆς Νίκης σέ ὄλους τοὺς ἐλεύθερους Λαούς· γιατί ἀναψε πάλι τή θρυαλλίδα τῆς ἐλπίδας, πού εἶχε κατασβυστή κάτω ἀπό τά σιδερένια πέλματα τοῦ ναζισμού καί τοῦ φασισμού. Ὅμως στήν οἰκουμενικότητά του ἔδινε καί ἕκτασι καί ἔντασι, ἔδινε λάμπος καί θάμπος, αἴγλη ἔδινε καί κῦρος, τήν ἀλύμαντη τῆς χάριζε τῆς αἰωνιότητος σφραγίδα, ἡ ἑλληνική τῆς ἰθαγένεια. Ὁ ὕμνος τῆς ἐλευθερίας, ὅταν ἀντηχῆ ἀπό τήν Ἑλλάδα, εἶναι ὁ γλυκύτερος ὕμνος τῆς πού μπορεῖ ν' ἀκουστῆ στήν Οἰκουμένη. Καί ὁ ἄθλος γιά τήν ἐλευθερία, ὅταν καθαγιαζεται μέ τό ἑλληνικό αἶμα, εἶναι ὁ ἱερώτερος ἄθλος πού μπορεῖ νά συγκινήσῃ τοὺς πολιτισμένους ἀνθρώπους. Γιατί ἀνασκαλεύουν ὕμνος καί ἄθλος, τίς βαθύτερες ρίζες, γιατί ἀναμοχλεύουν τά βαθύτερα θεμέλια τοῦ δευτέρου, μετά τή δημιουργία τοῦ Θεοῦ, θαύματος τῆς ζωῆς, τοῦ θαύματος πού καλεῖται Ἀνθρώπινος πολιτισμός.

Ἡ καταβολή τῆς Πατρίδας μας στήν ἐμβάθυνσι αὐτῶν τῶν ριζῶν, στή στερέωσι αὐτῶν τῶν θεμελίων, ὑπῆρξεν ἀπροσμέτρητα μεγάλη, ὑπῆρξεν ἀκατάλυτα εὐεργετική. Καί ὅταν, στήν προαιώνια αὐτή καταβολή, μιά νεώτερη ἑλληνική γενεά μπορέσῃ νά προσθέσῃ τή δική τῆς δόσι, τή δική τῆς προσφορά ἐξ ἴσου οὐσιαστική, ἐξ ἴσου ζωτική, τότε ἡ ἀξία τῆς προσλαμβάνει ἀκόμα μεγαλύτερη διάστασι, γιατί μετρίεται εὐθύς ἀμέσως ὄχι μόνο μέ τό μέτρον τῆς σύγχρονης στιγμῆς ἀλλά καί μέ τό μέτρον τῆς ἀέναης αἰωνιότητος. Ἐνσωματώνεται πάραυτα τό νέον ἱστορικό γεγονός, ὑπερπηδῶντας τήν παρέλευσι τοῦ χρόνου, πού αὐτή καταξιώνει αὐθεντικά τήν ὀριστική σημασία τῶν γεγονότων μέσα στόν παγκόσμιον ἄβακα, ἐνσωματώνεται χωρίς τή διαδικασίαν τοῦ χρόνου, χωρίς τή δοκιμασίαν τῆς ἱστορικῆς ἀντοχῆς, ἐνσωματώνεται αὐτόματα, ὅταν ἔχη ἑλληνική προέλευσι, στόν κύριο κορμό τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ Ἑλλάς, προμαχοῦσα μέ τό ἔνδοξον δόρυ τῆς γιά τήν ἐλευθερία, δέν προβάλλεται ποτέ σάν μιά μονωμένη ἱστορική εἰκόνα. Ταυτίζεται αὐτονόητα μέ τό γενικόν ἱστορικόν πῖνακα, πού παρουσιάζει τήν Ἑλευθερία σάν ἀρχή καί σάν τέλος, σάν βᾶθρο καί σάν ἀέτωμα τοῦ Ἀνθρώπινου μόχθου.

Εἶναι δύσκολο νά σταθῆ σέ κάθε κρίσιμη ὥρα τοῦ βίου τοῦ ἑνα ἔθνος στό ὕψος τῆς ἀποστολῆς του. Ἀλλά εἶναι ἀκόμα δυσκολώτερο τοῦτο, ὅταν τό ἔθνος αὐτό ἔχη ἀπό τήν πολιτιστική του παράδοσι προσδιωρισμένο σέ τόσο ἀνώτατο ἐπίπεδο τῆς ἀποστολῆς του τό ὕψος. Ἄν εἶναι δύσκολο νά πρωτοτυπήσῃ ἕνας Λαός στήν ἱστορική του δρᾶσι, σημειώνον-

τας άξιοθαύμαστο πρωτάθλημα, πολύ πιό δύσκολο είναι νά επαναλάβη τό πρωτάθλημα, νά δευτερώση τό τρόπαιον, σύμφωνα μέ τό προαιώνιον ύψηλό πρότυπο τών προγόνων του...

Στό θαύμα τοῦ 1940-1941 δέν πρέπει νά τιμοῦμε τόσο τήν ἔθνική μας πρωτοβουλία ὅσο τήν ἔθνική μας συνέχεια. Καί πρέπει νά εἶμαστε περισσότερο ὑπερήφανοι μπροστά στίς σκιές τών προγόνων μας ὅτι τούς ἀκολουθοῦμε, παρά μπροστά στά ἐγκώμια τών συγχρόνων μας συμμάχων ὅτι τούς προπορευόμαστε. Ἔτσι θά εἶναι σωστό νά συλλάβωμε κ' ἔτσι θά εἶναι δίκαιο νά προβάλωμε τό πεμπτουσιακό περιεχόμενο τοῦ σημερινοῦ μας πανηγυρισμοῦ.

«Τά Φτερά τῆς Νίκης» ἐτιτλοφόρησα τήν ὁμιλία μου. Ἄς μοῦ συγχαρεθῆ ἡ ποιητική ἀμφίεσι τοῦ τίτλου. Θά μπορούσα νά τήν τιτλοφορήσω πεζότερα: «Τό ριζικό αἴτιο τῆς νίκης» ἢ «Ὁ βαθύτερος συντελεστής τοῦ θριάμβου».

Δύσκολο δέν εἶναι νά μαντέψετε ποιά ἦταν τά Φτερά τῆς Νίκης, ἢ τό ριζικό της αἴτιο ἢ ὁ βαθύτερος της συντελεστής. Ἦταν τό « ἡ θ ι κ ὸ ν ». Τό ἐξαιρετό μας ἠθικό ἦταν. Ἡ ὑπεροχή τοῦ ἠθικοῦ, ἐκεῖνη ἐθριάμβεψε. Γιά νά ἐπιβεβαιωθῆ ἀκόμα μιὰ φορά τό πανάρχαιον ἀξίωμα ὅτι, στούς πολεμικούς ἀγῶνες τό ἰσχυρότερον ὄλων τών ὄπλων ἦταν, εἶναι καί θά εἶναι, τό «ἠθικόν». Ἄν μέ ἐρωτούσατε: «Καί τώρα; Καί σήμερα; μέ τούς διαπλανητικούς πυραύλους, μέ τίς ὑδρογονοβόμβες;...» Θά σᾶς ἀπαντοῦσα: «Καί σήμερα! Καί αὔριο! Καί πάντα!». Ἄς εὐχηθοῦμε νά μὴν ἐπιτρέψη ὁ καλός Θεός νά χρησιμοποιηθοῦν ποτέ γιά πολεμικούς σκοπούς τά σύγχρονα τρομερά ὄπλα. Ὅμως, ἀκόμα κι ἂν κινητοποιήσωμε γιά βόμβες μας ἄστρα ἐναντίον ἄστρων στόν οὐρανό, καί πάλι τό ἠθικόν τών μαχητῶν θά παίζη τόν κυριώτερο ρόλο γιά τήν ἐκβασί τοῦ ἀγῶνα. Ἐκεῖνος πού θά ἔχη τό ἀνώτερον ἠθικόν, ἐκεῖνος θά ὑψωθῆ ἀσφαλέστερα μέ τό διαστημόπλοιο του, ἐκεῖνος θά πατήση εὐστοχώτερα τό μοιραῖο κουμπί, πού θά ἐξαπολύση τίς βροχές τών ὑπερπυραύλων. Γιά τοῦτο ἡ καλλιέργεια τοῦ ἠθικοῦ τών Λαῶν καί ἡ διατήρησί του σέ ὑψηλή τάσι πρέπει νά εἶναι ἀείποτε τό πρωταρχικό μέλημα πάσης πολιτικῆς καί πνευματικῆς Ἡγεσίας. Θά ἦταν ὀλέθριο, παρασυρόμενοι ἀπό τή μηχανοκρατία τῆς ἐποχῆς μας, νά ὑποτιμήσωμε τόν ἠθικό παράγοντα, λησμονοῦντες ὅτι ἡ ἀξία του εἶναι ἀπαραμείωτη, συνυφασμένη μέ τήν ψυχή καί μέ τό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου.

Τό «Ὅχι» τοῦ Βασιλέως Γεωργίου Β' καί τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ δέν ἦταν θερμοπυρηνικό. Δέν περιεῖχε διασπαστική τοῦ ὑλικοῦ ἀτόμου ἐνέργεια. «Ἡθικόν» περιεῖχε. Συνθετική τοῦ ἠθικοῦ ἀτόμου ἦταν ἡ δύναμι

του. Καί τό «ὄχι», πού ἐπαναλάβαινε κάθε ὄπλο καί κάθε λόγχη τῶν Ἑλλήνων πολεμιστῶν στό Ἑλβανικό μέτωπο, περιεῖχε τήν ἀκαταμάχητη ὑδρογονοβόμβα τοῦ ὑψηλοῦ ἠθικοῦ καί τῆς ἀκράδαντης πίστεως στά ἰδανικά τοῦ Ἔθνους.

Τά φτερά τῆς Νίκης μας ἦταν πλασμένα ἀπό πάθος Ἐλευθερίας καί ἀπό πνεῦμα Θυσίας. Ὅποιος λαός μπορεῖ νά πετάξῃ μέ τέτοια φτερά στή μοιραία ὥρα τῆς δοκιμασίας του — γοητεύει τή Νίκη, σαγηνεύει τή Δόξα, κατακτᾷ τήν ἐπιτυχία.

Ἡ 28 Ὀκτωβρίου 1940 μέ ὄλες τίς μεγαλειώδεις συνέπειές της δέν ἦταν ἀποκάλυψι. Ἐπιβεβαίωσι ἦταν. Δέν ἦταν ἀπαρχή. Ἦταν ἐπανάληψι. Ἡ Βία τήν ἡμέρα ἐκείνη κατάθεσε μέ τήν ὠμή, τήν ἀπρόκλητη, τή βάνουση ἐπίθεσί της, κατάθεσε στόν ὑπέρτατο ἐπίγειο Κριτή αὐθάδη ἔνστασι, πού ἀμφισβητοῦσε τοὺς ἱερώτερους ἱστορικούς μας τίτλους. — «Δέν εἶστε ἄξιοι νά ζῆτε ἐλεύθεροι! μᾶς εἶπαν. Ἐρχόμαστε νά σᾶς φορέσωμε τίς ἀλυσίδες τῆς σκλαβιάς...». Καί τό Ἔθνος ὀλόκληρο «σύν γυναιξί καί τέκνοις», μέ ἐνιαῖο πνεῦμα ἀνδρείας, μέ ἐνιαῖο πνεῦμα θυσίας, χωρίς καμμιά διάκρισι κοινωνικῶν τάξεων καί πολιτικῶν παρατάξεων, τό Ἔθνος ὀλόκληρον ὀρθώθηκεν ὑπερήφανο γιά νά κυρώσῃ ἀκόμα μιά φορά τοὺς ἱστορικούς του τίτλους μέ τήν ἀλύμαντη σφραγίδα τοῦ αἵματος. Καί τοὺς ἐκύρωσε μέ τόν ἐνδοξότερο τρόπο, ἀνανεῶσαν τίς προαιώνιες περγαμηνές τῆς εὐγένειάς του, τῆς ἀξιοπρέπειάς του, τῆς ἀνεξαρτησίας του. Ὁ ὑπέρτατος ἐπὶ τῆς Γῆς Κριτής, πού εἶναι ἡ καθολικὴ συνείδησι τῆς Ἀνθρωπότητας, ἀποφάνθηκε μέ ἀνυπόκριτο αἶσθημα θαυμασμοῦ ὅτι τό Ἑλληνικό Ἔθνος εἶναι ἄξιο τῆς Ἐλευθερίας του, ἄξιο τῆς ἱστορικῆς του ἀποστολῆς. Ἀποστολῆς πού συνίσταται στήν ἀναφαίρετη μέσα στό πέραςμα τῶν αἰῶνων πρωτοστασία του γιά τή μαχητικὴ καί ἀτεγκτη προσπάσι τῶν ἐλευθέρων θεσμῶν ὄλου τοῦ Κόσμου. Ἄν ὑπάρχη Ἀνθρώπινη Μοῖρα, μέσα στίς τόσο ἄστατες καί ἀλλοπρόσαλλες ἐκδηλώσεις τῆς ρευστῆς ἰδιοσυγκρασίας της, πόσο ἀξιοθαύμαστη πρέπει νά εἶναι ἡ μοναδικά σταθερή, ἀναλλοίωτη ἰδιοτροπία της νά ἐμπιστεύεται κάθε κρίσιμη τοῦ Κόσμου ὥρα στά χέρια τῆς Ἑλλάδος τῆ σημαία τῆς Ἐλευθερίας! Ἄν ὑπάρχη Θεός, πού ἐδημιούργησε καί ἀναδημιουργεῖ ἀδιάκοπα τό Σύμπαν, τήκων καί ἀνατήκων ὄλα τά στοιχεῖα τῆς Ζωῆς, ὄλες τίς ἀξίες τῆς ἱστορίας, πόσον ἀξιοθαύμαστη εἶναι ἡ ἀνέκκλητη ἀνάθεσι στό Ἑλληνικό Ἔθνος τῆς φριχτῆς του ἐντολῆς νά στέκεται τοῦτο ἀκοίμητος Φρουρός τῆς ὑπέρτατης Ἀνθρώπινης ἀρετῆς ἐδῶ σ' αὐτά τά τραχειά βουνά, ἐδῶ σ' αὐτά τά εἰδυλλιακά περιγιάλια!...

Ὅλοι οἱ λαοὶ ἔχουν τήν ἀνθησί τους, τήν ἀκμή τους, τό θαῦμά τους.

Ἄλλά τό ἑλληνικό θαῦμα μέ τό ἀκατάπαυστο κινήγημα τῆς Ἀλήθειας καί τῆς Ὀμορφιάς ἐπάνω στόν ἀμόλυντο στίβο τῆς Ἐλευθερίας, τό ἑλληνικό θαῦμα παραμένει ἀσύγκριτο, παραμένει ἀφθαστο. Ὅμως τό θαῦμα αὐτό, πού ἀποτελεῖ τό μεγαλύτερο καύχημα τῆς Ἀνθρωπότητας, θά εἶχε πάρει τήν ἀχνή μορφή μακρυνοῦ ὄνειρου, ἂν δέν ἀνανέωνε κάθε τόσο τή ζωντάνια του καί τήν πραγματικότητά του ὁ πρόθυμος ἐξαγνισμός τοῦ στίβου τῆς Ἐλευθερίας, τοῦ Βωμοῦ τῆς Ἐλευθερίας, μέ καινούργιο κάθε φορά ζεστό ἑλληνικό αἷμα.

Ἡ Ἀλήθεια, κατά τίς ἐποχές καί κατά τούς λαούς, παραλλάζει καί μεστώνεται. Ἡ Ὀμορφιά, κατά τά ἔθνη καί κατά τούς συρμούς, ξεμοιάζει καί μεταμορφώνεται. Ἡ Ἐλευθερία ὅμως μένει ἀπαράλλαχτη, ὁμοιόμορφη, ὁμοούσια. Τήν ἐννοοῦν καί τήν αἰσθάνονται μέ τόν ἴδιον ἀναλλοίωτον τρόπον ὅλοι οἱ Ἀνθρωποι, ὅλων τῶν Φυλῶν, ὅλων τῶν ἐποχῶν. Εἶναι τό ὑπέρτατον Ἀγαθόν, ρίζα καί κορυφή τῆς ἀνθρώπινης εὐδαιμονίας. Χωρίς τήν ἀνάσα τῆς Ἐλευθερίας οὔτε τῆς Ἀλήθειας τό φάσμα, οὔτε τῆς Ὀμορφιάς τό χάσμα παίρνουν παλμό ζωῆς καί σπέρμα οὐσίας.

Ἡ ἀγάπη τῆς ζωῆς θεμελιώνει τήν ἀγάπη τῆς Ἀλήθειας καί τῆς Ὀμορφιάς. Ἄλλά τήν ἀγάπη τῆς ζωῆς τήν θεμελιώνει τῆς Ἐλευθερίας ἡ ἀγάπη. «Οἱ Μαραθῶνες γεννοῦν τούς Παρθενῶνες», ἐσάλπισε στό Κικλῖς ὁ Κωστής Παλαμᾶς. Ἄν ἀποδείχτηκε τόσο δύσκολο, μέσα σέ τρεῖς χιλιάδες χρόνια προοδευτικῆς ἐξελιξέως, νά γεννηθοῦν νέοι Παρθενῶνες, ἡ ἐπανάληψι νέων Μαραθῶνων διατηρεῖ ζωντανή τήν ἐλπίδα ὅτι θά ἔλθῃ κάποτε καί ἡ ὥρα νέων Παρθενῶνων.

Ἐνας νέος Μαραθῶν ἦταν τό ἔπος τοῦ 1940. Ἐκεῖ τό κατατάζει ἱστορικά ἡ Οἰκουμένη του σημασία, ὅπως ἀναγνωρίστηκε τότε ἀπό ὅλους τούς ἡγέτες τοῦ Ἐλεύθερου κόσμου. Ὅπως ἀναγνωρίστηκε ἀκόμα καί ἀπό τοῦ ἀντιπάλου στρατοπέδου τήν ἀδιάλλαχτη Ἠγεσία. Ἄν στό ἀναμεταξύ ἡ μεταπολεμική ὑπότασι, πού διαδέχτηκε, μοιραῖα τήν πολεμική ὑπέρτασι, ἔσπασε προσωρινά τά σωστά ἱστορικά μέτρα, αὐτό, ὅσο κι ἂν μᾶς ἐπύκρανε παροδικά μέ τίς συνακόλουθες ἀδικίες του, δέν πρέπει νά μᾶς ἀπογοητεύῃ βαθύτερα. Γιατί ἡ νέα ἠθική κατάρκτησι τῆς γενεᾶς μας μέσα στήν παγκόσμια ἱστορία εἶναι ἀπαράγραπτη καί ἀναπαλλοτρίωτη. Ἡ χρονική ἀπόστασι θά μεγαλώνη τήν ἀξία της καί θά προβάλῃ τό παράδειγμά της στούς αἰῶνες αἰῶνων. Ξεκάθαρα δέ θά διαγράφεται ἐπάνω στό χῶρο ἡ ἀδάμαστη Ἑλληνική διάρκεια καί ἡ ἀπαρέγκλιτη Ἑλληνική πορεία. Πορεία πού δέν ἐπιδέχεται τέρμα γιατί ἀναδέχεται μιά καί μόνο ἀφετηρία: Τό Βωμό τῆς Ἐλευθερίας! Ὅ,τι ξεπηγάζει ἀπό τήν Ἐλευθερία μιά μόνο ἔχει τελικήν ἐκβολή: Τήν Ἀθανασία!

Τήν ἀειθαλή δάφνη τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου μέ οποιαδήποτε ἐπιστημονικά μέσα καί ἂν τήν ἐρευνήσουν οἱ ἱστορικοί βοτανολόγοι τοῦ μέλλοντος, δέν θέλουν ἀνακαλύψει τίποτε ἄλλο παρά μόνον ὅτι ἕνα καί τό αὐτό ὑπῆρξε μέσα στούς αἰῶνες τό ἀφθαρτον φυτό της: ὁ Ἐρωτας γιά τήν Ἐλευθερία! Ποτέ δέν θά μπορέσουν νά ξεχωρίσουν τή ρίζα τῶν χλωρῶν βλασταριῶν τοῦ 1940 ἀπό τή ρίζα τῶν ἀμάραντων κλάδων τοῦ 1821. Καί τούτη ἀπό τή ρίζα τοῦ πολύανθου Βυζαντινοῦ μεγαλείου. Κ' ἐκεῖνη ἀπό τή ρίζα τοῦ πολύκαρπου θρύλου τοῦ Μεγαλέξαντρου. Κι' ὅλες αὐτές τίς μεταγενέστερες, τάχα, ρίζες, ἀπό τήν πρωτόρριζα τοῦ Μαραθῶνα καί τῶν Θερμοπυλῶν. Γιατί μιά καί μοναχή εἶναι ἡ αἰωνόβια αὐτή ρίζα, ἡ ἀκατάλυτη αὐτή ριζομάνα· φυτρωμένη μέσα στό ἀχάλαγο Ἑλληνικό μεδοῦλι, ποτισμένη ἀπό τήν ἀσταμάτητη ροή τοῦ ἀνόθευτου ἑλληνικοῦ αἵματος, δέν ξεβλασταίνει ἐπὶ τρεῖς τώρα χιλιετηρίδες ἐπάνω στήν Ἑλληνική γῆ παρά μόνο τήν ἀγλαόμορφη τῆς Ἐλευθερίας Δάφνη!

Ἡ τελευταία ἐπαλήθευσε τοῦ φυσικοῦ αὐτοῦ νόμου, πού διέπει ὅλον τόν ἱστορικό βίο τοῦ ἔθνους μας, εἶναι πρόσφατη ἀκόμα. Σέ θαλερό θρασομάνισμα ἐξέσπασε πάλι ὁ πόθος τῆς Ἐλευθερίας μέσα στό σπλάγχνα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Νέος ἀποτολήθηκε ξεσηκωμός. Νέα ραψωδία προστέθηκε στό μεγαλόπνευστο ἔπος. Τόν ἡρωϊκό τῆς Κύπρου ἀγῶνα γιά τήν ἀπόκτησι τῆς Ἐλευθερίας της, μνημονεύω. Τήν ἀδίστακτη ἀναμέτρηση ἑνός μικροῦ πληθυσμοῦ πρὸς μιά μεγάλη Αὐτοκρατορία, ἐξαίρω. Τήν ἀποφασιστική ἀντιμετώπισι τοῦ θανάτου ἀπό τόσα νεαρά παλληκάρια, μεθυσμένα λαχτάρα Λευτεριάς, αὐτήν δοξολογῶ!

... Ἀστράφτει ἀπό νέες φαντασμαγορικές ἀναλαμπές ὁ Ἑλληνικός ὀρίζων. Καί νά: ἐνσαρκώνει ἐκ νέου τήν ἐθναρχική παράδοσι τῆς Ὀρθοδοξίας ὁ Μακάριος! Καί νά: ἐνσαρκώνει ἐκ νέου τόν Ἀκριτικό μῦθο ὁ Διγενής! Ἐνα προστίθεται ἀκόμα ἔνδοξο κεφάλαιο στήν Ἑλληνική ἱστορία. Ἀκόμα ἕνας τίτλος Ἀρετῆς πλουτίζει τήν ἠθική παρακαταθήκη τοῦ ἔθνους. Ἡ ἀριστοκρατική μοῖρα τῆς Φυλῆς μας συνεχίζεται...

Ἡ πιστή ἀγάπη στό ἰδανικό τῆς Ἐλευθερίας, παραδομένη ἀπό γενεά σέ γενεά στούς Ἕλληνες μέ τό σπέρμα τῶν πατέρων μας, μέ τό γάλα τῶν μητέρων μας, μέ τό χνῶτο τῶν ἀδερφῶν μας, συσσωρεύει κατάβαθα στίς ψυχές μας τό πολυδύναμο ἐκεῖνο ἠθικό, πού σέ κάθε ὦρα κινδύνου κινητοποιεῖται ἄνετα καί μεγαλουργεῖ ἀλάνθαστα. Τό ἠθικό μας ὁμορφαίνει τό καθῆκον. Τό ἠθικό μας ὁμορφαίνει τή θυσία. Τό ἠθικό μας, ὅταν ἡ βία ἀπειλῆ τή Ζωή μέ ὑποδούλωσι, περισσότερο κι ἀπό τή ζωὴ ὁμορφαίνει τό ἠθικό μας τό Θάνατο!

Καί τό ἠθικό μας εἶναι κάθε φορά τόσο πιό πολύ ἀκμαῖο, τόσο πιό

πολύ άκατάβλητο, όσο τό περιεχόμενό του είναι απόλυτα ιδεολογικό. 'Εσύ, λιτοδίαιτε βοσκέ τῆς 'Ηπείρου καί τῆς Ρούμελης, κ' έσύ κυματοδαρμένη ψαρᾶ τοῦ Αἰγαίου καί τοῦ 'Ιονίου. 'Εσύ, νοικοκυρεμένη άμπελουργέ τοῦ Μωριά. 'Εσύ, τῆς Κρήτης πολεμόχαρε ξωμάχε. Κ' έσύ άκαταπόνητε άγρότη τῆς Θεσσαλίας, τῆς Μακεδονίας, τῆς Θράκης. 'Ολοι έσεῖς οἱ ταπεινοί εργάτες, ὅλοι έσεῖς οἱ ιδρωκοπημένοι βιοπαλαιστές τῆς φτωχικῆς γῆς καί τῆς πικρῆς θάλασσας, ποιά ὕλικά πλούτη, ποιούς θησαυρούς εὐημερίας, ποιές άνέσεις καλοζωΐσμοῦ ξεβγήκατε νά υπερασπίσετε στίς κορυφογραμμές τῆς Πίνδου καί τοῦ Γράμμου; Ποιός ὕλικός ὑπολογισμός ἠλέκτριζε τά νεῦρα σας; Ποιά ὕλική λαχτάρα πυράχτωνε τούς παλμούς τῆς καρδιάς σας; Ποιό ὕλικό συμφέρον άνεμόδερνε τά φτερά τῆς ψυχῆς σας; Κανένας! Καμμιά! Κανένα! 'Ιδέα ἦταν ὅ,τι σᾶς ἠλέκτριζε! 'Ιδέα ἦταν ὅ,τι σᾶς πυρπολοῦσε! 'Ιδέα ἦταν ὅ,τι σᾶς άναφτέρωνε! 'Επηδήσατε άδίσταχτα στή φωτιά μέ τήν ἔμφυτη, μέ τήν ἔνστιχτη, μέ τήν άδιάσειστη πεποίθησι ὅτι κι άν έσεῖς θανατωθῆτε, ἐκεῖνο πού υπερασπίζεστε θά ξεπηδήσει από τίς φλόγες άθάνατο! Ναι! «Φοίνικας» εἶναι τό πουλί τῆς 'Ελευθερίας! Μέσ' άπ' τίς φλόγες τοῦ Θανάτου ξαναγεννιέται γιά τή δροσιά τῆς Ζωῆς!

Πόσο φτωχά εἶναι ὁμως τά δικά μας λόγια μπροστά στή δική σας, άφανείς ἥρωες, πλούσια πρᾶξι! Πόσο πió σοφός εἶσαι, 'Αγνωστε Στρατιώτη, από τό γνωστότερο Σοφό! 'Εκεῖνο, πού αὐτός μάταια προσπαθεῖ νά νοήση, έσύ τό ἔχεις κιόλας άφομοιώσει. 'Εκεῖνο πού αὐτός προσπαθεῖ νά προσδιορίσει, έσύ τό ἔχεις κιόλας πραγματοποιήσει! Δέν ξέρω τί θά ἔχανε ἢ πρᾶξι τῆς 'Ελευθερίας χωρίς τήν προὔπαρξι τῆς ἔννοιας της. 'Αλλά ἡ ἔννοια τῆς 'Ελευθερίας χωρίς τήν κύρωσι τῆς πράξεως, θά ἔχανε ὅλη της τήν οὐσία!

'Η Ζωή δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά μία συνεχῆς νίκη κατά τοῦ Θανάτου. 'Εμεῖς, πού ζοῦμε τώρα ἐλεύθεροι, κάθε στιγμή πού περνᾶ κατανικοῦμε τό Θάνατο. 'Εκεῖνοι ὁμως, πού θυσιάστηκαν τότε γιά τήν ἐλευθερία μας, καθυπόταξαν σέ μία μόνο στιγμή καί τή Ζωή καί τό Θάνατο. 'Εμεῖς ἐξακολουθοῦμε νά ζοῦμε γιά νά παραδοθοῦμε μία μέρα στό Θάνατο μέ σιωπηλήν ὑποταγή. 'Εκεῖνοι ἔπαψαν νά ζοῦν, ἀλλά, περιφρονήσαντες τό Θάνατο, παραδόθηκαν μέ φωνακτῆ κλῆσι άπ' εὐθείας στήν 'Αθανασία! Δέν ἔφυγαν από τή Ζωή! 'Από τό θάνατο ἔφυγαν!

Εὐλαβικό μνημόσυνο θέλω νά εἶναι τά λόγια μου τοῦτα στους ἥρωϊκούς νεκρούς τῆς Νίκης τοῦ 1940-1941, στους μαρτυρικούς νεκρούς τῆς 'Εθνικῆς 'Αντιστάσεως, πού τόσο καρτερικά συνέχισαν τόν άγῶνα τῆς 'Ελευθερίας, στους εὐθανατήσαντες προμάχους τῆς Κυπριακῆς 'Ανεξαρ-

τησίας, πού τόσο λεοντόκαρδα ἐλάμπρυναν τό 'Ελληνικό ὄνομα. 'Αλησμόνητοι μᾶς εἶναι καί πολυτίμητοι. Καί πῶς μπορούμε νά τούς λησμονήσουμε; Θά ἦταν ὡσάν νά ἐλησμονούσαμε τούς ἑαυτούς μας! Μόνον θυμούμενοι δοξαστικά τό μεγάλο παρελθόν τῆς θυσίας τους, μπορούμε νά συνειδητοποιήσουμε εὐφρόσυνα τό πρόσκαιρο παρόν τῆς παρουσίας μας, μπορούμε νά προσατενίσουμε αἰσιόδοξα τό ἀτέρμον τῆς Φυλῆς μας μέλλον! 'Αλησμόνητοι μᾶς εἶναι καί πολυτίμητοι! Καί πῶς μπορούμε νά μήν τούς τιμήσουμε; Θά ἦταν ὡσάν νά ἀτιμάζαμε τούς ἑαυτούς μας! Μόνον τιμῶντας τό ἔνδοξο μεγαλεῖο τῆς ὀλοκληρωτικῆς του προσφορᾶς μπορούμε νά συναισθανθοῦμε ἀκέραια τό προαιώνιον ἔθνικό μας χρέος, μπορούμε νά ἀξιοποιήσουμε δημιουργικά τό σύγχρονο ἐνεργητικό τοῦ ἔθνικοῦ μας κεφαλαίου.

Πρέπει νά εἴμαστε ὑπερήφανοι ὄχι τόσο γιατί προῆλθαν, ἐκεῖνοι, πού ἔπεσαν στή μάχη τῆς 'Ελευθερίας, ἀπό ἐμᾶς, ὅσο γιατί ἐμεῖς, πού ἐπιζήσαμε, προερχόμαστε ἀπό ἐκείνους. 'Η Ζωή δέν μπορεῖ νά κυβερνήσῃ τούς Τάφους. Οἱ Τάφοι ὅμως μποροῦν νά κυβερνήσουν τή Ζωή. Τό ἀντιστύλι τῆς ἐπιβιώσεως δέν στηρίζεται στό σαλευόμενο ἔδαφος τῆς Ζωῆς. Στηρίζεται στό ἀσάλευτο ἔδαφος τῶν τάφων. Τά ἄνθη καί οἱ καρποὶ τῆς ὕλης φυτρῶνουν ἀπό τόν τάφο τοῦ σπόρου. Τά ἄνθη καί οἱ καρποὶ τῆς 'Ιδέας φυτρῶνουν ἀπό τόν τάφο τοῦ 'Ηρώα. Ποῦ ν' ἀποκρύβῃ τάχα ἡ Εἰμαρμένη τό παλλάδιο τῶν 'Εθνικῶν πεπρωμένων; Σκύψτε κι' ἄν δέν τό βρῆτε στά λίκνα τῶν ἐπιγόνων, γονατίστε στά μνήματα τῶν προγόνων. 'Εκεῖ, χωρὶς ἄλλο, θά τό βρῆτε! 'Ασπαστῆτε το!

*«'Απ' τά κόκκαλα βγαλμένη
τῶν 'Ελλήνων τά ἱερά...».*

Εὐτυχισμένοι οἱ Λαοί, πού τά κόκκαλα τῶν προγόνων τους φωσφορίζουν 'Ελευθερία!

Εὐτυχισμένο τό 'Ελληνικόν Ἔθνος, πού δέν ἔπαψε νά σπέρνῃ τήν πατρώα του χθόνα μέ κόκκαλα 'Ηρώων καί Μαρτύρων τῆς 'Ελευθερίας! Ὅσο κι ἄν κοσμοῦν τό σύγχρονο Ἔθνικό στίβο διάσημοι μεγιστάνες τοῦ πνεύματος καί τοῦ πλοῦτου, τό μεγαλύτερο σημερινό —καί παντοτεινό του— κόσμημα εἶναι οἱ ἄσημοι τάφοι τῶν ἀνωνύμων νεκρῶν τῆς τελευταίας μας ἱστορικῆς δοκιμασίας.

Κάτω ἀπό τά Φτερά τῆς Νίκης, ἐμεῖς εἴμαστε σήμερα οἱ εὐθυμοὶ πανηγυριστές, οἱ φαιδροὶ χαροκόποι. Κάτω ἀπό τά Φτερά τῆς Νίκης, ἐκεῖνοι μένουν πάντα οἱ αὐστηροὶ ἱεροφάντες, οἱ ἀμείλιχοι θεματοφύλα-

κες. Τραγικός είναι ο Νόμος. Πλήν όμως άπαρασάλευτος. Τό ήθικόν τών άγωνιστών δέν άντλεΐται άπό τίς άνεξερεύνητες πηγές του μέλλοντος. Άντλεΐται άπό τά σφραγισμένα φρέατα του παρελθόντος. Μόνον τά άχειροποίητα αυτά φρέατα μπορούν νά φτάσουν σέ τόσο βάθος, ώστε νά μάς φέρουν σέ άμεση μυστική έπικοινωνία μέ τό καθολικό ύποσυνείδητο τής Φυλής. "Όσοι τάφοι 'Ηρώων, τόσα φρέατα ήθικου. 'Ισχυρότερη δύναμη άπό τό ήθικό δέν πρόκειται ν' ανακαλύψη ποτέ ή 'Ανθρωπότης! Μόνον ή άύλη, ή άδιάσπαστη, ή άδέσμευτη έέργεια του 'Ηθικου μπορεί νά κινήση όλους τους δγκους τών ανθρώπινων δυνατοτήτων.

Τό 'Ηθικό στερεώνει βαθείά στά έγκατα τής πατρικής γής τό άπρόσβλητο χρυσό κοντάρι, πού επάνω του μπορεί νά επάιρεται και νά κυματίζει περήφανα, χωρίς κανένα κίνδυνο ύποστολής, ή Βασιλική σημαία του 'Ιδανικου, τό Αυτοκρατορικό λάβαρο τής Νίκης.

Στό υπέροχο, τήν πεπρωμένη εκείνη ώρα, ήθικό του 'Ελληνικου Λαου όφείλεται κατά κύριο λόγο, κατά βασικό λόγο, τό πολεμικό μεγαλούρημα του 1940-1941. 'Η 28 'Οκτωβρίου, πού τό χρονολογει στήν 'Ιστορία, έγχαράχτηκε άστεροποίκιλτα στό στερέωμα του 'Εθνικου Πανθέου. Σέ κάθε της επέτειο τά Φτερά τής Νίκης θά πλαταγίζουν θριαμβευτικά στόν αίθριον 'Ελληνικόν ουρανό. Θά χαϊδεύουν τους τάφους τών 'Ηρώων μέ τόν ήσιο τους. Θά ζωογονούν τήν έθνική συνείδησι τών επιζώντων μέ τό άνέμισμά τους...

'Ακούστε τά Φτερά τής Νίκης πού ξαναπερνούν αύριο επάνω άπό τό Πανελλήνιο! 'Αφουγκραστήτε τό μεγαλόπρεπο παλμό τους! 'Ενωτιστήτε τά σιβυλλικά τους θροΐσματα!

'Αντηχοΐν σάν πολεμική επώδος. "Όμως είναι μαζί και οϊωνός ειρήνης! "Όμως μαζί και χρησμός μέλλοντος είναι!

"Ας ύμνολογή ή επώδος τους ένδόξους νεκρούς του ώραιου άνδραγαθήματος τής γενεάς μας.

"Ας έμψυχώνη ό οϊωνός τή δική μας, τών επιζώντων, δημιουργική δραστηριότητα.

"Ας σκορπίζη τήν εύλογία του ό χρησμός ό καλός στίς νεώτερες γενεές τών 'Ελληνοπαίδων, εμπνέοντας σ' αυτούς ρωμαλέα έθνική αυτοπεποίθησι.

Τά Φτερά τής Νίκης θά θροήσουν πάλιν αύριο επάνωθέ μας.

"Ας τά νοιώσουμε όλοι άνεξαιρέτως οι 'Ελληνες, πανηγυρίζοντας τήν 28 'Οκτωβρίου, άς τά νοιώσουμε τά Φτερά τής Νίκης σάν αναπόσπαστα φτερά τής δικής του ψυχής ό καθένας!

ΤΑ ΦΥΛΛΟΚΑΡΔΙΑ ΤΗΣ ΡΟΥΜΕΛΗΣ

ΚΑΛΟΣΤΟΧΑΣΤΗ ΗΤΑΝ ἡ ἀπόφαση νά καθιερωθῆ ἡ ἡμέρα τῆς Ἐξόδου τοῦ Μεσολογγιοῦ σάν ἐτήσιος ἐπίσημος ἑορτασμός τῆς Ἐνώσεως τῶν Ρουμελιωτῶν Βορείου Ἑλλάδος. Τό μεγάλο ἐκεῖνο ἱστορικό γεγονός θέλει τιμᾶ καί δοξάζει στούς αἰῶνες αἰῶνων τό Ἑλληνικό πνεῦμα τῆς Ἀνδρείας καί τῆς Θυσίας.

Ἡ Ἐξοδος τοῦ Μεσολογγιοῦ ἦταν τό κατακορύφωμα τῆς ἡρωικῆς ἐξαρσης τοῦ σκλαβωμένου Γένους μας, ἦταν ἡ τραγικώτερη ἔκφραση τῆς ἀπόφασής του νά λευτερωθῆ, ἦταν ἡ αὐθεντικώτερη κύρωση τοῦ καταναγκασμοῦ τῆς Ἱστορίας νά προσυπογράψῃ τήν ἀνεξαρτησία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους.

Τήν ἐνδοξη πολιορκία τοῦ Μεσολογγιοῦ καί τήν ἐνδοξότερη ἔξοδο τῆς γενναίας Φρουρᾶς του εἶχε παρακολουθήσει μέ βαθύτατη συγκίνηση ὄχι μόνον ἡ Ἑλληνική, ἀλλά καί ἡ παγκόσμια κοινή γνώμη. Τά μεγαλύτερα πνεύματα καί οἱ εὐγενέστερες ψυχές τῆς ἐποχῆς ἐκείνης παντοῦ στόν Κόσμο εἶχαν κατασυγκινηθῆ ἀπό τό ὑπέροχο παράδειγμα τοῦ Μεσολογγιοῦ, πού ὕψωνε τήν ἀνθρώπινη ἀξία σέ θεϊκές διαστάσεις. Ὅταν ἡ Ἰδέα γίνεται Αἴσθημα καί τό Αἴσθημα γίνεται Ἰδέα, ὁ Ἄνθρωπος φτάνει στήν πιό ὑπερούσια τελειότητα. Ὅταν ἡ συνείδηση τοῦ Ἀνθρώπου ἐξωθεῖ τήν πίστη τῆς πρὸς τά ὕψηλά Ἰδεώδη ἕως τήν πλήρη περιφρόνηση τοῦ θανάτου, ἕως τήν ἀνέκκλητη ἀπόφαση τῆς πρόθυμης, τῆς θελητῆς, τῆς ἐπιθυμητῆς θυσίας, τότε τίποτε πλέον δέν χωρίζει τόν Ἄνθρωπο ἀπό τό Θεό. Ἡ Ζωή καί ὁ Θάνατος σμίγουν γιά νά συναποτελέσουν τήν Ἀθανασία, γιά νά πραγματοποιήσουν παρουσίαν Θεοῦ, εὐδοκίαν Θεοῦ.

Ἐψηλότερη κατάσταση τοῦ ἀνθρώπινου βίου ἀπό αὐτή, τόσο ἀπώτερη ἀπό τήν ἐγκόσμια ματαιότητα, τόσο ἐγγύτερη πρὸς τήν ἐπουράνια μακαριότητα, δέν μπορεῖ νά ὑπάρξῃ ἄλλη! Καί σέ τέτοιαν ὑπέροχη κατάσταση ὑπεράνθρωπης ἐξαρσης, φτασμένης ἕως τοῦ Θεοῦ τό ἄδυτον, εἶχαν ἐξυψωθῆ οἱ Ἐλευθεροί Πολιορκημένοι τοῦ Μεσολογγιοῦ. Ὅταν παύει πιά νά σέ τρομάζει τό σκότος τοῦ Θανάτου, ὅλα γύρω σου γίνονται φῶς. Οἱ ὥρες τῆς Ζωῆς ἐνώνονται ἀπευθείας μέ τήν Αἰωνιότητα. Ζῆς τήν αἰωνιότητα τό ἴδιο ζωντανός ὄντας, τό ἴδιο καί πεθαίνοντας. Χωρίς νά περάσης καν

ἀπό τή ζοφερή πύλη τοῦ Θανάτου, βρῖσκεσαι μονομιᾶς στά φωτοπλημμύριστα ἄνδρα τῆς Ἀθανασίας!...

Ἄσες χιλιετηρίδες κι ἄν προστεθοῦν στήν Ἱστορία τῆς Ἀνθρωπότη-
τας, ἐκεῖνοι οἱ λίγοι μῆνες τῆς Πολιορκίας τοῦ Μεσολογγιοῦ, ἐκεῖνες οἱ
λίγες ὥρες τῆς Ἐξόδου του θά παραμείνουν ἀπό τίς πιό ἀξιοσημείωτες.
Θά παραμείνουν χρυσοχάραχτες, θά παραμείνουν διαμαντοκάρφωτες μέ-
σα στήν Ἱερή Δέλτο, πού καταγράφει τά μεγάλα Βήματα τοῦ Θεοῦ
ἐπάνω στή Γῆ.

Λίγοι Λαοὶ εὐτύχησαν νά ἔχουν τά μεγάλα ἱστορικά προνόμια τοῦ
Ἑλληνικοῦ Λαοῦ. Τά προνόμια αὐτά μᾶς ἔχουν ἐπιτρέψει νά κρατᾶμε
ἀείποτε διά μέσου τῶν αἰῶνων στενώτατα συνδεμένα τά ἱστορικά μας
πεπρωμένα μέ τά πεπρωμένα τῆς Ἀνθρωπότητος ὅλης. Ἐμεῖς οἱ Ἕλλη-
νες, μέ τήν ἱστορικὴ μας ἀπό τά ἀρχαιότατα χρόνια δράση, ἐκურώσαμε
τήν καθιέρωση τῶν ὑψηλῶν ἰδανικῶν τῆς Ἀνθρώπινης Ἐλευθερίας καί
τῆς Ἀνθρώπινης Ἀξιοπρέπειας. Ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες προσφέραμε σ' ὅλον
τόν κόσμον τά ὠραιότερα Σύμβολα καί τά εὐγενέστερα συνθήματα τῆς
Ζωῆς. Ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες διαπλάσαμε τήν αὐστηρότερη μορφή τῆς Ἀρε-
τῆς καί διδάξαμε τή γοητευτικώτερη αἴσθηση τῆς Ὁμορφιάς. Οἱ ἀγῶνες
μας ὑπῆρξαν πάντοτε ἀγῶνες ἐξαιρετικῆς ποιότητος καί γιὰ τοῦτο ἀπεριό-
ριστης προβολῆς. Τόσο ἀπό τίς νίκες μας, ὅσο καί ἀπό τίς θυσίες μας
πάντοτε εἶχε νά ὠφεληθῆ καί ποτέ νά ζημιωθῆ ὁ ἀνθρώπινος πολιτισμός.
Οἱ Ἑλληνικές ἀξίες ἀνέκαθεν καί ἀδιάκοπα ἐνσωματώνονται δημιουργι-
κά στόν κορμό τῆς πανανθρώπινης πολιτιστικῆς καρποφορίας. Στίς μεγά-
λες ὥρες τῆς Ἱστορίας, κανένα κύτταρο τῆς Ἑλληνικῆς φαιᾶς οὐσίας δέν
ἔμεινε ἄγονο. Καμιὰ σταγόνα τοῦ Ἑλληνικοῦ αἵματος δέν ἐχύθηκε μά-
ταια. Καμιὰ πνοή τῆς Ἑλληνικῆς Ψυχῆς δέν ἔσβησεν ἄδοξα, μόν' ἔφτασε
πάντα στά πιό δυσανάβατα οὐράνια ὕψη!

Μιά μεγάλη ὥρα τῆς Ἱστορίας ἦταν τό 1821... Καί τῆς ὥρας ἐκείνης
ἡ μεγαλύτερη στιγμή ἦταν τό ἔπος τοῦ Μεσολογγιοῦ. Πίσω ἀπό τούς
ταπεινοὺς φράχτες τῶν προμαχώνων του εἶχε περιφρουρηθῆ ὅλο τό ἠθικό
κεφάλαιο τῆς ἐθνικῆς μας κληρονομιάς. Τό Παλλάδιο τοῦ Ἑλληνικοῦ
Ἔθνους ἐμπιστευμένο ἦταν ἐκεῖ μέσα. Ὅσα ἠθικά πλούτη εἶχαν συσσω-
ρεύσει οἱ Μαραθῶνες, οἱ Θερμοπύλες, οἱ Σαλαμίνες, οἱ θρύλοι τοῦ Μεγα-
λέξαντρου καί τοῦ Βυζαντίου ὁ Ἀκριτικός Μύθος, ὁ ἄθλος τῶν Κλεφτῶν
καί τῶν Ἀρματολῶν, ὅλα τά τιμαλφῆ τοῦ Γένους, τά ἱερά του κειμήλια,
τά φυλαχτά του, τά ἅγια τῶν ἀγίων του, ὅλα θαρρεῖς καί εἶχαν ἐναποτεθῆ
ἀπό ἕνα κοσμογονικό ἱστορικό κυκλώνα στά λίγα ἐκεῖνα πλέθρα τῆς θα-
λασσοβρεχτικῆς, τῆς ἀλατόπηχτης γῆς τοῦ Μεσολογγιοῦ. Καί διακυβεύον-

ταν εκεί αυτή τους ή υπόσταση, αυτή τους ή σωτηρία, αυτή τους ή επιβίωση. Λαχτάριζε τό Έθνος όλόκληρο για τήν εκβαση του άνισου εκείνου πολεμικού άναμετρήματος. Γενικός ήταν ό φόβος, ότι, άν έπεφτε τό Μεσολόγγι, θά έπεφτε όλόκληρος ό Έιρός Άγώνας.

Τό Μεσολόγγι έπεσε, μά ό Έιρός Άγώνας όχι. Γιατί τό Μεσολόγγι έπεσε τόσο ήρωικά, τόσο ένδοξα, τόσο μεγαλόπρεπα, ώστε άν έπεσε έδω κάτω στή Γῆ, ύψώθηκε ακόμα περισσότερο εκεί επάνω στον ουρανό. Καί τίς τύχες των Έθνων δέν τίς καθορίζουν τά σκουλήκια τής Γῆς, τίς καθορίζουν οι Άγγελοι του Ούρανού. Φτάνει τά Έθνη νά μπορούν νά ύψώνονται ως τον Ούρανό.

Τά πάντα έλεηλάτησαν και έπυρπόλησαν μέσα στο πυρίκαυστο Μεσολόγγι οι όρδες του Κιουταχῆ και του Ίμπραήμ. Τά πάντα. Έκτός από τό Παλλάδιο του Έλληνικού Έθνους. Έκτός από τό φυλαχτό του Έλληνικού Γένους. Αυτά δέν τά βρήκαν για νά τά συλήσουν. Τά είχαν πάρει μαζί τους στον Ούρανό ό Ίωσήφ Ρωγών και ό Χρῆστος Καψάλης. Τά είχαν πάρει μαζί τους στο βουνό ό Μῆτρος Μακρῆς, ό Γιαννάκης Ραζηκότσικας, ό Παναγιώτης Σωτηρόπουλος, ό Κίτσος Τζαβέλλας, ό Νότης Μπότσαρης. Πρόλαβε και τ' άπόκρυψε ή Έλλάδα στα φυλλοκάρδια τής Ρούμελης!

Αυτό ήταν τό μόνο Φρούριο, τό μόνο όχυρό, ό μόνος προμαχώνας, πού δέν μπόρεσε νά κυριέψη ό έχθρός στο Μεσολόγγι. Αυτό: Τά φυλλοκάρδια τής Ρούμελης! Σ' αυτά στηρίζονταν όλη ή άμυνα, όλη ή αντίσταση του Μεσολογγιού. Σ' αυτά είχαν άποτραβηχτή οι Πολιορκημένοι κι ήταν Έλεύθεροι. Σ' αυτά ήταν φυλαγμένα τά χρυσά κλειδιά του Κάστρου τής Έλευθερίας κ' έμεινε άπόρθητο. Σ' αυτά! Στα φυλλοκάρδια τής Ρούμελης!

Πηγαίο, άγνό, τριανταφυλλένιο, άνόθευτο Έλληνικό αίμα δροσοποτίζει τά φυλλοκάρδια τής Ρούμελης. Σ' αυτά έδράζεται, ριζώνει, άνθοβλασταίνει ή Άρετή της, ή χάρη της, ή Λεβεντιά της.

Νά τό κύριο χαρακτηριστικό μας, Ρουμελιώτες, τό άναγνωρισμένο, τό άναμφισβήτητο, τό άναφαίρετο: Ή Λεβεντιά! Αυτή είναι ή μεγάλη κληρονομιά των προγόνων μας. Αυτή είναι τό πανίσχυρο έσωτερικό μας έλατήριο. Αυτή είναι ή άνέσπερη έξωτερική μας άχτιδοβολή. Ή αυθεντική σφραγίδα μας, τό αυτοκρατορικό μας χρυσόβουλλο είναι ή Λεβεντιά. Ή ψυχική μας έπίσημη ταυτότητα, ό ήθικός μας κεκυρωμένος τίτλος ή Λεβεντιά είναι. Τό δελτίο μας άναγνωρίσεως, τό άπρόσβλητο και τό παντοδύναμο διαβατήριο κάθε μας προβολής, κάθε μας προέκτασης είναι ή Λεβεντιά. Αυτή άποτελεί τό κύριο συστατικό, τό ιδιότυπο και τό μοναδι-

κό, τῆς Ρουμेलιώτικης ομάδας αίματος. Αὐτή ἀποτελεῖ τόν χρυσόν ἀόρατο γνώμονα τῆς Ρουμελιώτικης νοοτροπίας. Αὐτή ἀποτελεῖ τήν αἰθέρια ἀσύλληπτη πεμπτουσία τῆς Ρουμελιώτικης ψυχosύνθεσης.

Μέ πόσες εἰκόνες προσπάθησα νά τήν προσδιορίσω, νά τήν ἐμφανίσω, νά τήν τοποθετήσω. Μά, ὅπως μαντεύετε, εἶναι ἀπροσδιόριστη, ἀνεμφάνιστη, ἀτοποθέτητη. Εἶναι ἕνα στοιχεῖο ἀδιάσπαστο, πού δέν μποροῦμε νά ὑπολογίσουμε μαθηματικά τά συστατικά του. Εἶναι μιὰ δύναμη, μιὰ ἐνέργεια, πού δέν μποροῦμε νά βροῦμε τήν ἀλγεβρική της ἐξίσωσι, τό χημικό της τύπο. Ἐνα θεώρημα εἶναι ἄλυτο, σάν τόν τετραγωνισμό τοῦ κύκλου, πού κανεῖς δέν μπορεῖ νά τό κλείσῃ μέ κατηγορηματικό «ὄπερ ἔδει δεῖξαι».

Ἵπάρχει, ἐκδηλώνεται, δρᾷ, θαυματουργεῖ — κι ὅμως εἶναι ἀόριστη, ἀόρατη, ἀσύλληπτη. Πόσες φορές μᾶς τίθεται τό ἐρώτημα: «Τί εἶναι ἡ Λεβεντιά;» Καί δέν μποροῦμε νά δώσουμε τήν ἀπάντηση συγκεκριμένα, ξεκάθαρα, κατηγορηματικά. Εἶναι, δίχως ἄλλο, μιὰ πνευματική κατάσταση. Μά δύσκολο νά βροῦμε τοὺς θεσμούς της. Εἶναι, δίχως ἄλλο, μιὰ ψυχική λειτουργία. Μά δέν μποροῦμε νά δώσουμε τοὺς νόμους της. Εἶναι, δίχως ἄλλο, μιὰ ἠθική δύναμη. Μά βασανίζομαστε νά ἀνακαλύψουμε τό μηχανισμό της. Εἶναι, δίχως ἄλλο, ἕνα ζωικό φαινόμενο. Ματαιοπονοῦμε προσπαθώντας νά καταγράψουμε τίς αἰτίες του.

Εἶναι ὅλα μαζί σέ μιὰ σύνθεση μυστική, πού τή συνταγή της δέν μποροῦν νά τήν ἀποκρυπτογραφήσουν οἱ φιλόσοφοι, οἱ ψυχολόγοι, οἱ ἠθικολόγοι, οἱ βιολόγοι. Σχολαστικοί πάντα οἱ λεξικογράφοι μας προθυμοποιοῦνται νά ἐτυμολογήσουν τή λέξη καί νά τήν ἐρμηνέψουν μόνο σάν σωματική ὁμορφιά καί χάρη, τό πολύ καί σάν παλληκαριά. Χωρίς ἀμφισβήτηση ἡ Λεβεντιά ἐκφράζεται καί μέ σωματική ἀλκή καί μέ σωματική ρώμη. Ἐκφράζεται μέ λυγερή κορμοστασιά, μέ ἀρμονική κίνηση, μέ συμπαθητικό ἀθάρι, μέ ἐπιβλητικό ἀγέρα. Ἡ ἀντρεία εἶναι βασικό της γνώρισμα. Ὅμως δέ φτάνουν μόνο αὐτά γιά νά τήν ὀλοκληρώσουν. Ὁ Λεβέντης δέν εἶναι μόνο εὐσταλής, ὠραῖος, γενναῖος, ἀλαφροπάτητος. Πρέπει νά εἶναι ἀλαφροῖσκιωτος. Πρέπει νά εἶναι ὄνειροπόλος. Πρέπει νά εἶναι ἀκόμα καί περήφανος καί δίκαιος καί χαριτωμένος καί μεγαλόψυχος καί καλόκαρδος καί ἀνιδιοτελής καί ὀλιγαρκής καί γενναϊόδωρος. Σέ ὅλα δέ αὐτά νά εἶναι πηγαῖος, αὐθόρμητος, ἀπροσποίητος. Ἡ περηφάνειά του πρέπει νά εἶναι σεμνή. Ἡ χάρη του πρέπει νά εἶναι ἀπλή. Ἡ ἀνάγκη του πρέπει νά εἶναι λιτή. Εὐφυής πρέπει νά εἶναι, σπινθηροβόλος, θυμόσοφος, ἀλλά καί νουνεχής, σῶφρων, μετρημένος. Νά εἶναι ἀκόμα πρόθυμος, φί-

λαλλος, φιλόξενος, ευαίσθητος, τρυφερός, γλυκομίλητος. Πρέπει να είναι άχολος, άκακος, άκαυγάδιαστος.

Ή από όλα αυτά τα μαγιοβότανα πρέπει να παρασκευαστή το άφέψημα τής Λεβεντιάς, για να είναι γνήσιο και αυθεντικό. Το άπαραίτητο μυρωδικό που θα το νοστιμήνη, το κανελογαρούφαλλό του, που θα του δώση το άρωμα και τή δύναμη μαγικού φίλτρου, είναι το φιλότιμο! Το βασικό αυτό άπροσδιόριστο γνώρισμα του Έλληνικού, γενικά, χαρακτήρα, που αποτελεί τή δύναμή μας μαζί και τήν άδυναμία μας, τήν άρετή μας μαζί και τήν άμαρτία μας.

Ή από όλα όσα συγκέντρωσα παραπάνω μοσχοβότανα και μπαχαρικά, για ν' άποστάξω το φίλτρο τής Λεβεντιάς, πρέπει να ξεχωρίσω ένα ταπεινό άγριοχορτο, που δέν του δίνομε πολλή σημασία και σπάνια το παινεύουμε. Δέν ξέρω μήπως σ' αυτό κυρίως όφείλεται ή ιδιαίτερη γεύση, ή ξεχωριστή νοστιμάδα, ή πιό χαρακτηριστική ούσία τής Ρουμελιώτικης Λεβεντιάς. Το άγριοχορτο αυτό, άγαπητοί μου Ρουμελιώτες, που φύεται άσπαρτο και άφθονο, αυτόφυτο κι άφρόντιστο, όμως άειθαλές κι άμάραντο, στά μεγαλόπετρα βουνά μας και στά δασύφυλλα ρουμάνια μας, τό άγριοχορτο αυτό είναι: Ή Άνιδιοτέλεια!

Λεβεντιά μέ ιδιοτελείς σκοπούς, λεβεντιά μέ συμφεροντολογικούς ύπολογισμούς δέν μπορεί να συνυπάρξη. Είναι άγνότατη άξία ή Λεβεντιά. Άπεφθος χρυσός. Άκατέργαστος άδάμας. Όπως τό μαργαριτάρι σχηματίζεται στά βάθη τής θάλασσας μέσα στο σούμπρο του όστράκου, έτσι και ή Λεβεντιά σχηματίζεται στά ύψη των βουνών μας μέσα στά φυλλοκάρδια τής Ρούμελης!

Άς άποτολμήσω τώρα να τό διατυπώσω κάπως θετικώτερα: Έκεϊ, στά φυλλοκάρδια, κατασταλάζει ή Λεβεντιά και παίρνει τήν ύπόστασή της, τή δυνατότητά της. Είναι, λοιπόν, αίσθημα; Όχι! Είναι Ήδέα! Άλλά βυθίζεται στο φλογερό καμίνι του αισθήματος, συγχωνεύεται μαζί του και γίνεται Ζωή.

Γιατί, πραγματικά, ή Λεβεντιά είναι ζωή, είναι βίωμα. Έχει στοχασμό, έχει ποίηση, έχει αίσθημα, έχει δύναμη, έχει δράση. Έμπνέεται, κινητοποιείται, μάχεται, δημιουργεί. Δαπανά χωρίς να λογαριάζη τί θα εισπράξη. Εισπράττει χωρίς να φιλαργυρεύεται τί θ' άποθησαυρίση. Σπέρνει και χαιρείται μόνο τή σπορά. Βοτανίζει και χαιρείται μόνο τον άνθό. Άδιαφορεί για τον καρπό. Άν ό Θεός θελήση, δικός της θα είναι κι ό καρπός. Δικός της κι όλων των άλλων!

Συμπέρασμα: Άυστηρή πρόταξη τής ήθικης πλευράς. Άυστηρή κατάταξη τής ύλικής πλευράς σε δεύτερη μοίρα.

Ἄν ὑποθέσουμε, πῶς ἓνας μόνος Ρουμελιώτης ἀντιπροσώπευε ψηλά στή Λιάκουρα ὅλη τή Ρούμελη κ' ἓνας Θεός γιά νά τόν δοκιμάσῃ τόν πρόσταξε: — «Πάρε ὄλα τ' ἀγαθά σου καί φύγε!», ὁ Ρουμελιώτης θά ξεκινούσε νά φύγῃ παίρνοντας μόνον τή φλογέρα του! Ἄλλος ὁ λόγος ἂν πολύ γρήγορα θάβρισκε ἓνα γιαταγάκι κι ἓνα καρουφίλι, γιά νά ξαναγυρίσῃ μ' αὐτά νικητής στά πατρικά του χῶματα...

Ἄν ἤμουν ἓνας δογματικός φιλόσοφος, πού εὐτυχῶς δέν εἶμαι, θά σᾶς ἔλεγα ἴσως, ὅτι ἡ Λεβεντιά δέν εἶναι τόσο ἀπλή ὑπόθεση. Εἶναι ἓνα ὀλόκληρο φιλοσοφικό σύστημα αὐτοσχημάτιστο, εἶναι μιὰ ὀλόκληρη βιοθεωρία αὐτοδίδαχτη. Βλέπει τή Ζωή καί τόν Κόσμο, βλέπει τόν Ἄνθρωπο καί τό Θεό μέ ἄλλα, δικά της, διαφορετικά μάτια. Ὁ στοχασμός της εἶναι πρωτόγονος. Ἡ σοφία της εἶναι ἀπλή. Ἡ ἐμπειρία της λιτή. Βασίζεται, ἀνεπίγνωτα, στήν ἀποδειγμένη ἀνθρώπινη ἀλήθεια καί μόνον. Ἄγνοεῖ τί γράφουν οἱ φυλλάδες τῶν σοφῶν. Θυμᾶται ὁμως καλά ὅσα παράδωσαν στοματικά οἱ πρόγονοι. Τό πέρασμά μας ἐπάνω στή γῆ τό βλέπει καί τό αἰσθάνεται σάν ἓνα ἀπλό πέρασμα καί τίποτε ἄλλο. Ὅμως σάν ἓνα πέρασμα γιορταστικό, ἀνοιξιάτικο, χαρούμενο. Ἡ πομπή τῆς Ζωῆς μοιάζει σάν ἓνα γαμήλιο ψίκι μέ ἀσώματα ὄργανα, μέ φανταστικό φλάμπουρο. Νύφη πεπλοστόλιστη εἶναι ἡ Ζωή. Ἄόρατος γαμπρός της εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Θεός. Καί τό φλάμπουρο τό κρατάει ψηλά — μὴν ἀνατριχιάζετε! — ὁ ἴδιος ὁ Χάρος!

Καθώς περνάει τό ψίκι, γύρω ὀλοτρόγυρα, ζωντανεύουν Στοιχειά ὁμορφα κι ἄσκημα, Ἄγερικά καλά καί κακά, Νεράιδες, Δράκοι, Ξωθιές, Ξωτικά, Λάμιες, Βρυκόλακοι, Νεροπαπούδες, Σκιάδες. Αὐτά εἰκονίζουν, μέ τήν παραμυθένια τους παραστατικότητα, τίς χαρές καί τίς πίκρες τῆς ζωῆς, τίς ἀρετές καί τίς κακίες της, τούς πειρασμούς της καί τίς ἱκανοποιήσεις της, τίς δοκιμασίες της καί τίς ἀπολαύσεις της, τίς πεῖνες της καί τούς χορτασμούς της, τίς δόξες της καί τούς χαμούς της. Γιατί ὄλα κι ὄλα: Ἡ Λεβεντιά εἶναι ὄνειροπλάνταχτη, εἶναι γεμάτη ὄπτασια, γεμάτη φαντασμαγορία, γεμάτη παρήχηση. Τό ὀπτικό της πεδίο ἐκτείνεται καί πιό πέρα ἀπό τήν ὄρατῆ ζωή. Τό ἀκουστικό της πεδίο ἐκτείνεται καί πιό πέρα ἀπ' τό τεῖχος τοῦ ἤχου. Ὁραματίζεται. Αὐτιάζεται. Ἀλαφιάζεται. Ἀγγελοκρούγεται. Ἡ ὄνειροφαντασία εἶναι τό συνηθισμένο της θέαμα. Ὁ «ἀπόφανος» εἶναι τό συνηθισμένο της ἄκουσμα. Μέ τήν ὁμορφὴ αὐτὴ λέξη «ἀπόφανος» ὀνοματίζουμε ἐκεῖ πέρα στή Ρούμελη τήν ἀνηχη λαλιά τῶν Στοιχειῶν, τίς μυστικές φωνές τῆς Φύσης, πού δέν τίς ἀκοῦς, ἀλλά σοῦ φαίνεται πῶς τίς ἀκοῦς καί πιστεύεις ὅτι τίς ἀκοῦς, ὅταν εἶσαι ἀλαφροῖσκιωτος. Κι ἀλαφροῖσκιωτοι, ἄλλος λίγο, ἄλλος πολύ, εἶναι ὄλοι οἱ

Ρουμελιώτες! Έχομε στόν ψυχικό μας ὄργανισμό μιά πολύ ἑλαφρή δόση μυστικισμοῦ, τόσο λίγη, ὥστε νά μή μᾶς μεθάει ποτέ μέ νυχτερινά βαθειά ὄνειρα, μέ ἐφιαλτικές διεγέρσεις, ἀλλά νά μᾶς κρατάη πάντα σέ καλό πρωινό κέφι, σέ γαλήνια εὐφροσύνη.

Ἄς τήν δοῦμε λίγο καί σάν ἐφαρμοσμένη αὐτή τή θεωρία τῆς Λεβεντιῶς.

Παρακολουθήστε στό χωριό του, στό βουνό του, στό λόγγο του ἕνα Ρουμελιώτη, ἕναν ἐκκολαπτόμενο Εὐζῶνα ἢ ἕναν ἀπόμαχο Εὐζῶνα, ἕνα ἄπραγο παλληκάρι ἢ ἕναν πολύπειρον ἄντρα. Σκαρίζει τά γιδοπρόβατά του στό χλοῖσμένο τσιγρέκι του ἐπάνω στά βοσκολεῖβαδα τοῦ Παρνασοῦ, τοῦ Βελουχιοῦ, τῶν Βαρδουσιῶν, τῶν Ἀγράφων. Ξανοίγει τό ἀσπρόι χωράφι του, τή λιθαδερή ξυλάστρα του τήν ἄνυδρη, στίς τραχιές πλαγιές τῆς Οἴτης, τῆς Γκιώνιας, τῆς Χελιδόνας, τῆς Κυρά-Βγένας. Κόβει τά χειμωνιάτικα ξύλα του στούς ἀδιάβατους λόγγους τῆς Δωρίδας, τῆς Λοκρίδας, τῆς Εὐρυτανίας. Βγαίνει κυνήγι γιά λαγούς ἢ γιά πετροπέρδικες στίς φτεροχονδῶτες βουνοπλαγιές καί στίς ἀνθόσπαρτες ὀμάλιες τῆς Ἄρτοτινας, τῆς Ἀγόριανης, τῆς Λομποτιναῖς, τῆς Φραγκίστας, τῆς Δουνιστας. Πεζοπορεῖ ὥρες μακρές, κατήφορο, ἀνήφορο, γιά νά πάη καί νά γυρίση στή Χώρα: Στή Λειβαδιά, στή Λαμία, στήν Ἀμφισσα, στό Μεσολόγγι, ὅπου τόν καρτερεῖ ὁ Δεσπότης, ὁ Νομάρχης, ὁ Εἰσαγγελεάς, ὁ Δασάρχης. Ἀνεβοκατεβαίνει σέ χαράδρες καί σέ λαγκαδιές, περνάει γκρεμούς καί σάρες, γιά νά πάη νά προσκυνήση τή χάρη τοῦ Θεοῦ στά πανηγύρια τῶν Μοναστηριῶν, τοῦ Προυσοῦ, τῆς Τατάρνας, τῆς Δομβοῦς, τῆς Βαρνάκοβας, τῆς Ἀμπελακιώτισσας.

Σ' ὅλες του αὐτές τίς δραστηριότητες καί σ' ὅλες τίς ὄσες ἄλλες, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες ξετυλίγεται ἡ ἀπλοϊκή του, φτωγή σέ ὑλικό πλοῦτο, ζωή—ζωή μαρτυρική κι ὁμως καρτερική, ζωή βασανισμένη κι ὁμως ἥρωικῆ— ὁ Ρουμελιώτης παρουσιάζεται στοχαστικός, ρεμβαστικός, φιλοσοφημένος, ἀνάφτερος ἀπό ἐμπνοή, οἰστρήλατος ἀπό ὄνειρο. Σταματάει σ' ἕνα ὄμορφο ξέφωτο ἀνάμεσα στά πανύψηλα ἔλατα, ξεβγαίνει σ' ἕναν ἀγναντερό πέτακα ἐπάνω ἀπό τό δασωμένο γκρεμό, ξαπλώνεται στό μαλακό γρασίδι πλάι στή γάργαρη βρυσούλα, πού σταλάζει τό «ἀφίρι της» μέσα ἀπ' τά πολυτρίχια, καί κρυφομιλάει μέ τό Θεό. Ρεμβάζει. Στοχάζεται. Θεωρεῖ. Ἐνορεῖ. Δέν προσπαθεῖ νά διεισδύση στά ὄντα, ἀρκιέται νά τά χαϊδολογή. Δέν καταπιάνεται νά λύση τά προβλήματα τῆς ζωῆς, ἀρκιέται νά τά παραμερίζη. Βλέπει ἕνα ἀγριοπούλι νά ξεπετάη ἀπ' τά ἔλατα καί χαιρεταί τή λευτεριά του σά νά 'ναι δική του. Ξεχωρίζει ἕνα ἀγριολούλουδο στό γκρεμό καί χαιρεταί τή χάρη του, σά χάρη τῆς

δικῆς του ὑπαρξῆς. σκύβει καί πίνει δύο γουλιές δροσονέρι μέ τή χούφτα του ἀπ' τήν ἀνάβρα καί δοξολογáει τό Θεό γιά τήν ἀφθονία τῶν ἀγαθῶν, πού τοῦ χαρίζει. Ἄγναντεύει ἀπ' τή ράχη, ἀγναντεύει ἀπ' τό διάσελο, ἀγναντεύει ἀπ' τό ἀχείλι, τῆς γκρεμίλας. Ἄπ' τήν ἴδια πάντα ράχη, ἀπ' τό ἴδιο πάντα διάσελο, ἀπ' τόν ἴδιο πάντα ἐγκρεμό. Ἄγναντεύει ἀγναντεύει, ἀγναντεύει... Θεᾶται, θεᾶται, θεᾶται. Καί ποτέ δέ σώνεται τό ἀγνάντεμά του, ποτέ δέν τόν κουράζει, ποτέ δέν τόν ἐξαντλεῖ. Ποτέ δέν τόν ἀφήνει ἀνικανοποίητο, ἀθησαύριστο, ἀξαλάφρωτο! Ἡ ἀπληστία τοῦ λίγου εἶναι ἀκόρεστη! Ἡ ἀπουσία τοῦ κόρου εἶναι ἀναγύριγη! Ἡ εὐκολία τῆς φυγῆς εἶναι ἀνεμπόδιση! Ἡ εὐχέρεια τῆς λύτρωσης εἶναι καταπληχτική!

Ἄντικρῶζοντας ἀντίπερα τ' ἄλλα βουνά ἀφαιρεῖται, ὄνειροπολεῖ, στρίβει τό μουστάκι του γεμᾶτος ἱκανοποίηση, βαθιανασαίνει, γεμίζει ὄλο τό εἶναι του μέ τήν ἀνάσα ἐκείνη καί μόνο. Γίνεται πλήρης ἑαυτοῦ, ἐνός ἑαυτοῦ ταπεινοῦ κι ἀφιλόδοξο. Ἄναστενάζει γιά τά βάσανα κάποιου ἄλλου ἐξωτερικοῦ κόσμου μακρινοῦ, τραβάει τή φλογέρα του ἀπ' τό σελάχι κι ἀρχίζει τό νεραῖδολάλημα. Εἶναι παρηγορημένος. Εἶναι εὐτυχής! Εἶναι λυτρωμένος! Εἶναι Βασιλιάς τοῦ κόσμου τούτου καί τοῦ ἄλλου. Ἐχει καταχτήσει μιά γαλήνη, μιά μακαριότητα, μιά δόξα ἀναφαίρετη!

Πόσο διαρκεῖ ἡ βασιλεία του ἐτούτη; Λίγο; Μά αὐτός ἀγνοεῖ τό πολύ. Ἄγνοεῖ καί τό περισσότερο. Γνωρίζει μόνο τό πλεῖστο. Ἐκεῖνο τό πλεῖστο, πού συμπίπτει μέ τό ἐλάχιστο. Εἶναι ὁ πλεονέκτης τῆς ὀλιγαρχείας. Εἶναι ὁ ἀκόρεστος τῆς νηστείας. Εἶναι ὁ ζάπλουτος τῆς φτώχειας. Ὁ θησαυρισμένος εἶναι τῆς στέρησης! Σκόρπια εἶναι τά πλούτη του σ' ὄλη τήν πλάση. Ἀποξενωμένοι εἶναι οἱ θησαυροί του στά ἄστρα τ' οὐρανοῦ, στήν Πούλια, στήν Ἀλετροπόδα, στόν Αὐγερινό. Αὐτός δέ λησμόνησε τή μεγαλύτερη χαρά τῆς ζωῆς, πού ἐμεῖς οἱ ἄλλοι τήν ἔχουμε λησμονήσει. Ποιά εἶναι; Ποῦ νά τό μαντέψουμε μέσα στίς πολυκατοικίες τῆς Χώρας! Ποιά ἄλλη; Ἡ ἀνατολή τοῦ Ἥλιου εἶναι, κάθε αὐγή! Ὑπάρχει μεγαλύτερο γεγονός ἀπό αὐτό στή ζωῆ μας; Μεγαλύτερη παροχή τοῦ Θεοῦ, μεγαλύτερη ἐπιβεβαίωση τῆς ὑπαρξῆς μας, μεγαλύτερη χαρά τῆς ζωῆς, μεγαλύτερη εὐνοια πρὸς τόν Ἄνθρωπο;

Αἶ, λοιπόν, ὁ ἀγνός ἐκεῖνος περπατητής τῶν βουνῶν τῆς Ρούμελης θαρρεῖς, ὅτι ἕναν μονάχα φόβο ἔχει καί κανέναν ἄλλον στά βάρη τοῦ ὑποσυνειδήτου. Τό φόβο μήπως δέν ξαναβγῆ ὁ Ἥλιος! Κι ὅταν γλυκοχαράζει ἡ αὐγή, κι ὅταν ροδοσκáει ὁ Ἥλιος στό κορφοβούνι, εἴτε τό ἀλέτρι του κουβαλάει στό νῶμο, εἴτε τά πρόβατά του σαλαγάει στό λειβάδι, ξαναγεννιέται, ξαναφιλιέται μέ τή ζωῆ, ξαναποχαιρετιέται μέ τό θάνατο.

Νοιώθει κατάβαθα τό αύγινό τραγούδι τοῦ κορυδαλλοῦ στά μεσοῦρανα καί μοιάζει σάν αὐτός νά δίνη τό σύνθημα νά ξαναλαλήσουν τ' ἀηδόνια στίς βατουλιές, νά ξανακελαρύσουν τά τρεχούμενα νερά στά λαγκάδια, νά ξαναθίσουν στους φράχτες οἱ ἀγράμπελες!

Τό φῶς τῆς σκέψης του τό ανάβει στόν Αὐγερινό. Τή ζέστα τῆς καρδιᾶς του τήν παίρνει ἀπό τόν Ἥλιο. Τό φτέρωμα τῆς ψυχῆς του τό κλέβει ἀπ' τόν Ἄνεμο. Εἶτε σκαφαλώνει στίς βουνοκορφές, εἶτε ροβολαίει στά ριζώματα, ἴσιωμα τό ἔχει, ἴσια γραμμή ἀκολουθεῖ, δέ γέρνει, δέν παραπατάει. Ἰσοζυγιάζεται σάν τόν αἰτό — ἀδιάφορος γιά τό χάος τοῦ ὄνειρου, πού ἀπλώνεται ἀπάνωθό του, ἀδιάφορος γιά τά τάρταρα τῆς ἔγνοιας, πού κάτωθό του ἀνοίγονται.

Μέσα στήν ἀπέραντη ὀλιγάρκεια, πού ἐκμηδενίζει τίς ἀνάγκες τοῦ σώματος, μέσα στήν ἀπίστευτη ἀχρήστευση τῆς ἀπαίτησης, πού ἀλαφρώνει τό βάρος τῆς καρδιάς, μέσα στόν ἀσκητικό ἔθισμό τῆς στέρησης, πού δυναμώνει τά φτερά τῆς ψυχῆς, ὁ Ρουμελιώτης ὀλοκληρώνει ἀβίαστα, ἀπονήρευτα, ἀτεχνούργητα τό χαρακτήρα του. Μένει γενναῖος, γιατί ἔτσι τόν γέννησε ἡ Φύση. Γίνεται ἀφιλοκερδής, γιατί ἔτσι τόν ἐπλασε ἡ ζωή. Μεστώνεται περήφανος, γιατί ἔτσι τόν ὠρίμασεν ἡ πάλη.

Ἡ περηφάνεια του ὅμως ἔχει δική της ὑπόσταση. Εἶναι ἰδιόμορφη. Φορεῖ τή στολή τῆς ταπεινοφροσύνης. Αὐτό ἀπαιτεῖ ὁ ἄγραφος νόμος τῆς Λεβεντιάς. Ὁ Λεβέντης εἶναι ὁ περήφανος τῆς ταπεινότητος κι ὁ ταπεινός τῆς περηφάνειας. Χαίρεται μιά περηφάνεια ἀπαλλαγμένη ἀπό κομπασμό, ἀπό ἐγωῖσμό, ἀπό φιλαυτία. Ποτέ δέ σκέπτεται, ποτέ δέ λέει: «Τ' εἶμ' ἐγώ καί τ' εἶσ' ἐσύ». Ψιθυρίζει τάχα στό διπλανό ἄνθρωπο: «Εἶμαι περήφανος μόνο γιατί σ' ἔχω ἀδελφό καί γιά τίποτε ἄλλο! Δική σου εἶναι ἡ περηφάνεια μου κι ὄχι δική μου!» Αὐτό ἀπαιτεῖ ὁ κώδικας τῆς Λεβεντιάς. Ὁ Ρουμελιώτης δέν εἶναι κουτοπερήφανος. Εἶναι ἐξυπνοπερήφανος. Δέν εἶναι ψωροπερήφανος. Εἶναι σεμνοπερήφανος. Ἔχει τήν πραγματική ἀξιόπρεπη ἀνθρώπινη περηφάνεια.

Κατά βάθος ὁ Λεβέντης μέ τήν ἀπλή φιλοσοφική του διάθεση, πού τόν κάνει ν' ἀγαπή τή ζωή χωρίς νά φοβᾶται τό Χάρο, πού τόν μαθαίνει νά κουβεντιάζη τό Χάρο σάν ζωντανός, μά καί νά σωπαίνει τή ζωή σάν πεθαμένος, σέβεται περισσότερο τούς ἄγραφους νόμους τῆς Φύσης παρά τούς γραμμένους νόμους τῆς Πολιτείας. Ὑπακούει περισσότερο στό ἐνστιχτο καί λιγώτερο στήν ἀγωγή. Πειθαρχεῖ εὐκολώτερα στό ἔθιμο, πού δέν ἔχει κυρώσεις καί δυσκολώτερα στόν κανόνα, πού ἀπαγγέλλει ποινές. Εἶναι φιλελεύθερος, ἀνυπόταχτος, ἀδούλωτος. Τό ἐργαστήρι πού δούλεψε τή λεβεντιά του εἶναι ἡ ἔρημιά. Τό ἀμόνι πού τή σφυροκόπησε εἶναι ἡ

μοναξιά. Πόσες φορές σάν ξωμάχος, σάν τσοπάνος, σάν λοτόμος, σάν τσαμπάσης, σά μυλωνάς, δέν ἔκαμε μέρες καί μέρες νά βγάλη μιλιά, νά λογοτριβήση μ' ἄλλον ἄνθρωπο! Μά ὄσο σωπαίνεις στούς ἄλλους ἀνθρώπους, τόσο μιᾶς μέ τό Θεό, ἄν τόν ἔχης μέσα σου. Κι ἄχ!, μέ τό Θεό δέν ἀνταλλάζει ὁ ἄνθρωπος λόγια τῆς σοφίας, ἀνταλλάζει λόγια τῆς καρδιάς. Χαρά στον πού ἡ καρδιά του εἶναι λογοῦ τῆς σιωπῆς! Αὐτός μπορεῖ ν' ἀρχίση μέ τό Θεό μιᾶ συνομιλία, πού νά μὴν τελειώνη ποτέ. Τί ἔχουν νά πουν; Τίποτα! Κι αὐτό εἶναι τό πᾶν γιά μιᾶ τέλεια συνεννόηση μέ τό Θεό...

Λοιπόν, ἡ Ρούμελη εἶναι σάν κορμί ὄλο φυλλοκάρδια, ὅπως εἶναι σάν ψυχή ὄλο φτερά. Τά φυλλοκάρδια της τά θρέφει ἀπό κάτω, στίς ρίζες τους, ἕνα καθαρό, ζεστό, κοχλαστικό αἷμα, τά ποτίζει ἀπό πάνω, στά ἀνθοκλώνια τους, μιᾶ κρουσταλλένια, μιᾶ εὐωδιαστή οὐράνια δρόσο.

Σ' αὐτά τά φυλλοκάρδια ἔχουν ἀπορροφηθῆ ὄλοι οἱ ζωικοί χυμοί τῆς ράτσας, χυμοί πού τούς ἀνέβασαν ἀπό τά ἔγκατα ρίζες Πελασγικές, Λοκρικές, Δωρικές, Αἰτωλικές, Φωκικές, Φθιωτικές, Εὐρυτανικές, Βοιωτικές, Ἀκαρνανικές.

Σ' αὐτά τά φυλλοκάρδια ἔχουν κατασταλάζει ὄλες οἱ δροσιές ἀπό ὄλες τίς ὠραίες αὐγές τοῦ ἔθνικοῦ μας βίου κι ὄλα τά δάκρυα τῶν ἄστρον ἀπό ὄλες τίς νύχτες του.

Στά φυλλοκάρδια τῆς Ρούμελης, ὄχι γιατί ἔτσι τό θέλουμε ἔμεϊς, ἀλλά γιατί ἔτσι τό θέλησε ἡ Μοῖρα, συντελεῖται μέ προνομιακή παραχώρηση, τούς τελευταίους αἰῶνες τῆς Ἱστορίας μας, ἡ ἀλχημική ἐκείνη μετουσίωση, πού μετατρέπει τούς παλμούς σέ φρονήματα καί τά φρονήματα σέ παλμούς, πού μεταλλάζει τίς ιδέες σέ βιώματα καί τά βιώματα σέ ιδέες. Θαυμαστότερη ἀπό τήν ἐναλλαγὴ τῶν στοιχείων τῆς ὕλης, εἶναι ἡ ἐναλλαγὴ τῶν στοιχείων τῆς ψυχῆς. Μέ τίς διασταυρώσεις τους, μέ τά σμιξίματά τους, μέ τίς συγχωνεύσεις τους ζωοποιοῦνται οἱ Ἀρετές, ζωογονοῦνται οἱ Ἠθικές Ἀξίες, ζωοδοτοῦνται τά Ἰδανικά.

Ἡ λαϊκὴ παρατήρηση κι ἡ λαϊκὴ σοφία ἔχει ἐπικυρώσει τὴ Μοῖρα τῆς Ρούμελης:

*« Ἡ Ρούμελη τὴ λεβεντιά
καί ὁ Μωριάς τὴ γνώση ».*

Μᾶς ἔχει κατακυρώσει τὴ Λεβεντιά ὡσάν νά μᾶς ἔχει ἀρνηθῆ τὴ γνώση. Ἐλπίζω ὄμως, ὄχι τὴ γνώση σά φυσικὴ ἐξυπνάδα, οὔτε τὴ γνώση σάν πείρα ζωῆς. Ἐπειδὴ εἶναι κι ἐλαφρά σατιρικός ὁ δημοτικὸς στίχος, μέ

τή Λεβεντιά πού μᾶς χαρίζει, ὑπονοεῖ ἴσως κάποιαν ἀφέλεια, κάποιαν ἀπερισκεψία, κάποιαν αὐθόρμητη ροπή — κάποιαν τρέλλα, ἂν θέλετε—. Πρέπει νά τά δεχτοῦμε! Αὐθόρμητοι εἴμαστε. Καί ἀφελεῖς μέ τήν καλή σημασία τῆς λέξης. Καί ἀπερίσκεπτοι ὅταν πρόκειται γιά τό ἀτομικό μας συμφέρον. Καί τρελλοί ὅταν πρόκειται γιά τό γενικό πατριωτικό συμφέρον. Ἡ παλληκαριά ἀπαιτεῖ μεγάλο ποσοστό τρέλλας. Γιατί παλληκαριά χωρίς αὐταπάρνηση δέν ὑπάρχει. Καί ἅμα λειτουργήση ἀνασχετικά ὁ χαλινός τῆς περίσκεψης τό πνεῦμα τῆς θυσίας ἀραιώνει, ἡ ὄρμη τῆς αὐταπάρνησης χαλαρώνεται. Ὁραία, λογική, σκόπιμη τρέλλα εἶναι ὁ ἥρωισμός. Περιέχει ὁ ὀρισμός ἀντίθεση. Ὅμως ἡ Δημιουργία μέ ἀντιθέσεις καί μέ ἀντινομίες λειτουργεῖ καί παράγει. Μήπως ἡ ποιητική δημιουργία δέν εἶναι εἶδος τρέλλας; ἓνα εἶδος ὑπερλογικῆς ἐξάρσεως;

Μήπως καί αὐτή τῶν ἀνθρώπων ἡ δημιουργία, ἡ ἀναπαραγωγή, δέν ἀρχίζει ἀπό ἓναν παροξυσμό τρέλλας; Μέ παγίδες δόλου καί ξεμαυλισμοῦ μᾶς παρασέρνει ἡ Μητέρα Φύση στούς μεγάλους της σκοπούς...

Ὁ Ρουμελιώτης, παραδομένος στή Φύση περισσότερο ἀπό ἄλλους, σύμφωνος μαζί της, χαϊδεμένο της παιδί, ἀλλά καί ἀφοσιωμένος της πιστικός, ἔχει τήν ὄρμη μέσα του κυρίαρχη. Ὁρμή γιά δημιουργία, ὅταν προσφερθοῦν καί τά ἄλλα στοιχεῖα. Ὁρμή γιά ἥρωισμούς, ὅταν ἡ σάλπιγγα μεγάλου καθήκοντος τόν καλέση.

Ἐδῶ καί πολλά χρόνια εἶχα γράψει μιά μελέτη γιά τό «Ποιητικό Φαινόμενο τῆς Ρούμελης». Προσπάθησα νά ἐξηγήσω γιά ποιούς φυσικούς λόγους βαθύ καί ἀνεξάντλητο εἶναι τό μαντέμι, πού βγάζει προνομιακά τόσους ποιητές, τόσους λογοτέχνες ἀπό τήν περιοχή μας. Εἶχα ἐρευνήσει τό θέμα βιολογικά, ἱστορικά, φιλοσοφικά. Καί τά πορίσματά μου τά εἶχα ἐκθέσει σέ μιάν ὁμιλία μου στόν «Παρνασσό» τῶν Ἀθηνῶν. Δυστυχῶς ἡ ἐργασία μου ἐκείνη ἔμεινε ἀδημοσίευτη καί τά χειρόγραφα της κἀηκαν στήν πυρκαγιά τοῦ σπιτιοῦ μου στόν Ἑπαχτο τό 1944.

Ἐποστήριζα, ὅτι ἀπό τή Λεβεντιά τῆς Ρούμελης, ἀπό τά φυλλοκάρδια της, ξεπηγάζει τό αἰσθηματικό ρίγος, τό ἰδεολογικό σφρῖγος, ἡ ποιητική πνοή, πού ἀναδείχνουν τόσους κορυφαίους ἀνθρώπους τῶν Γραμμάτων ἀπό τά σπλάχνα της. Τά ὅσα προηγουμένως κατάγραψα στό ἐνεργητικό τῆς Ρουμελιώτικης ἰδιοσυγκρασίας, νοοτροπίας, βιοτροπίας εἶναι στοιχεῖα πού εὐνοοῦν τήν ποιητική δημιουργία. Καί δέν ἀποτελοῦν τήν ἀπόδειξη μόνον ὁ Παλαμᾶς, ὁ Βλαχογιάννης, ὁ Δροσίνης, ὁ Μαλακάσης, ὁ Παπαντωνίου, ὁ Χατζόπουλος, ὁ Γρανίτσας καί τόσοι ἄλλοι. Τήν ἀποτελοῦν ἀκόμα οἱ ἄγνωστοι ποιητές τῶν Δημοτικῶν Τραγουδιῶν, πού ἀφθοοῦν —θέλω νά εἰπῶ τά Τραγούδια— στά ψυχικά ὄρια τῆς Ρούμελης.

Στό μεγάλο μας αυτό ἔθνικόν θησαυρόν, πού ἀποτελεῖ ἡ Δημοτικὴ Ποίηση, ἡ συνεισφορά τῆς Ρούμελης εἶναι καὶ ποσοτικὰ καὶ ποιοτικὰ μεγάλη. Παντοῦ καὶ πάντοτε ἡ Ἑλληνικὴ Ψυχὴ ἀνετα, εὐκόλα ἀναζητοῦσε κ' ἔβρισκε τὴ λύτρωσίν της στό Τραγοῦδι. Ὅμως στή Ρούμελη, στήν Ἡπειρο, στήν Κρήτη καὶ στή Μάνη ἡ λαϊκὴ λύρα ἔχει δώσει τίς συγκινητικώτερες μολπές της. Ἄν δέν κάνω λάθος, μπορεῖ νά εἶναι τραγικώτερα τὰ Μανιάτικα μοιρολόγια, ἐπικώτερες οἱ Κρητικὲς παραλογές ἢ διασκεδαστικώτερες οἱ Κρητικὲς ματινάδες, ἐλεγειακώτερα τὰ Ἡπειρωτικὰ τραγοῦδια, ὅμως λυρικώτερα βρίσκω πάντοτε τὰ δημιουργήματα τῆς Ρουμελιώτικης λαϊκῆς εὐαισθησίας. Εἴτε τόν πόθον τῆς Λευτεριάς διαλαλοῦν, εἴτε τόν πόνον τῆς Μάνας ἐκφράζουν, εἴτε τόν ἐρωτικόν καημόν μαρτυροῦν, εἴτε τὴν ἀνθρώπινον λαχτάραν τῆς ζωῆς καὶ τοῦ Χάρου ἐρμηνεύουν, πάντοτε τὰ χαρακτηρίζει γνήσιος λυρικός παλμός, πηγαία λυρική χάρις.

Καθρεφτισμένη εἶναι στοὺς στίχους τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν καὶ στοὺς ρυθμούς τῶν λαϊκῶν χορῶν ἡ Λεβεντιά τῆς Ρούμελης. Τρεμοσαλεύουν τὰ φυλλοκάρδια της μέ τὸ τραγοῦδι, μέ τὸ χορὸν καὶ ἀχτινοβολοῦν ὅλη τὴ ζωϊκὴ φλόγα τους, ὅλο τὸ ψυχικόν της ράδιο. Γεμίζουν ἔτσι ἄνθος καὶ φῶς καὶ μυρωμένη πνοὴ τὰ χωριά της, τὰ λαγκάδια της, τὰ βουνά της, τὰ βοσκοτόπια της. Ἐκεῖνος ὁ τσοπάνος, πού σᾶς τὸν ζωγράφισα καὶ πρωτύτερα ν' ἀγναντεύη ἀπὸ τὸν πέτακα σάν ἀδιάφορα, σάν ἀστόχαστα πέρα κατὰ τ' ἄλλα κορφοβούνια, τὴ μυστικὴν ἐκείνη ὥραν τῆς σιωπηλῆς του ἔκστασης, ἂν δέν παρασκευάζει ὁ ἴδιος ἓνα ποίημα γιὰ τὴν ἴδια ὥραν, προπαρασκευάζει ἓναν ποιητὴν γιὰ τίς μελλοῦμενες ὥρας τῆς εἰρήνης, ἓναν ἥρωα γιὰ τίς μελλοῦμενες ὥρας τοῦ πολέμου. Μιά συνεχῆς κυφορία νέων ζωπύρων τῆς Φυλῆς εἶναι ἡ φτωχικὴ κι ὅμως γόνιμη ροὴ τῆς Ρουμελιώτικης ζωῆς ὅλης.

Δέ μᾶς πέρασε, οὔτε ἦταν δυνατόν νά μᾶς περάσῃ ἀπὸ τὸ μυαλό, —τό εὐπηκτόν καὶ ἀλατισμένο Ρουμελιώτικόν μυαλό— ὅτι ἐμεῖς ἔχομε μονοπωλήσει τίς ἀρετές τῆς Φυλῆς, ἔχομε ἐξαντλήσει τὴν εὐνοίαν τῶν χθονίων Θεῶν της. Κάθε ἄλλο! Ἐνα τέτοιο σωβινιστικόν πνεῦμα θά ἦταν σέ ἄκραν ἀντίθεση μέ τὸ Ρουμελιώτικόν χαραχτήρα. Ἐμεῖς συμμαζωνόμαστε μέ ἀγάπη στόν ὄρεινόν μας μικρὸν χώρον καὶ δέ διεκδικοῦμε καμιάν ἐπέκτασιν. Ἄλλωστε αὐτό εἶναι τὸ βασικόν μας χαραχτηριστικόν.

Ὅχι μόνο δέν ἀρνιόμαστε, ἀλλὰ καὶ χαιρόμαστε καλόκαρδα τῶν ἄλλων ἀδερφίων μας τίς μεγάλες ἀρετές καὶ τίς πλούσιες χάρες. Τοῦ Μωραΐτη τὴ συνετὴ νοικοκυροσύνη, τοῦ Ἡπειρώτη τὴν πλουτοφόρον ἀποδημίαν, τοῦ Θεσσαλοῦ τὸ πολύμοχθον ριζοβόλημα, τοῦ Αἰγαιοπελαγίτη τὴν ἐπίζητη θαλασσοκρατορίαν, τοῦ Κρητικοῦ τὸ πολεμόχαρον μένος, τοῦ Ἑπτανήσιου

τήν πολιτισμένην ἐπιδεξιότητα, τοῦ Κύπριου τό διάπυρο ἔρωτα ἐλευθερίας, τοῦ Μακεδόνα, τοῦ Θρακιώτη, τοῦ Κωνσταντινοπολίτη, τοῦ Μικρασιάτη, τοῦ Πόντιου τό ἐμπορικό δαιμόνιο, τή σοβαρή φιλοπονία, τήν πυκνή ἐσωτερικότητα καί τήν πατριαρχική ἀρχοντιά. Ὅλες αὐτές οἱ ἀρετές, θαλεροί κλάδοι κι ἀπόκλαδα τοῦ εὐρωστού Ἑλληνικοῦ κορμοῦ, ξεφανερῶματα τῶν μυστικῶν χυμῶν τῆς ἀσάπιστης Ἑλληνικῆς ρίζας, ἀλληλοχαιδεύονται, ἀλληλοφιλιῶνται κάτω ἀπό τό γελαστό μας ἐθνικό οὐρανό, ἀλληλοδανείζονται, ἀλληλοενισχύονται καί ἀνανεώνουν μέσα στούς αἰῶνες τό ἀπαράμιλλο Ἑλληνικό θαῦμα.

Ἕνας ἀπό τούς συντελεστές κι ἡ πατρίδα μας Ρούμελη τοῦ Ἑλληνικοῦ Θαύματος, ἔχει τό δικαίωμα νά ζητάει ἀπό τά τέκνα της τή συνειδητοποίηση τοῦ κεφαλαίου τῆς δικῆς της συνεισφορᾶς καί τήν προβολή τῆς ἀξίας του στό Κοινό τῶν Πανελλήνων.

Ἄν ρίξουμε μιὰ ματιά στόν ἱστορικό τῆς Χώρας μας Χάρτη ἔκπληχτοι θά διαπιστώσουμε, ὅτι στήν περιοχὴ μας ἐκεῖνη διαδραματίστηκαν ἀλλεπάλληλες μέσα στούς αἰῶνες πανομοιότυπες ἡρωϊκές πράξεις ὑψηλῆς ἀνδρείας, τραγικῆς αὐτοθυσίας. Πράξεις τόσο ἀνώτερης ποιότητας, ὥστε αὐτεπάγγελτα προβλήθηκαν στό Οἰκουμενικό Χρονικό καί ἀνεξίτηλα καταγράφηκαν στή Χρυσή Βίβλο τῆς Παγκόσμιας Ἱστορίας, σάν Ἱερά Σύμβολα τῆς Ἀνθρώπινης Ὑπεραξίας, σάν ἀσύγκριτα παραδείγματα τῆς Ἀνθρώπινης Ἀρετῆς. Πᾶς νά πιστέψης ὅτι ὀλόκληρο τό ἀγέρωχο ὀρεινὸ συγκρότημα τῆς Ρούμελης δέν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρά ἕνας πανίερος βωμός ἀφιερωμένος στόν Ἀδάμαστο Θεό τῆς Ἐλευθερίας. Ἕνας βωμός ὅπου ἀνά κάθε τόσους αἰῶνες ἀπαραίτητα πρέπει νά τελεῖται μιὰ Ὑπέρτατη Δοκιμασία τῆς Ἀνθρώπινης Ἀνδρείας, ἀπαραίτητα πρέπει νά προσφέρεται μιὰ Ὑπέροχη Θυσία Αἵματος.

Ἐκεῖ, στήν περιοχὴ μας ἐκεῖνη, στά ὕστατα κράσπεδα τοῦ Καλλιδρόμου καί τῆς Οἴτης, οἱ Θερμοπύλες τοῦ Λεωνίδα. Ἐκεῖ στά ὀμαλά κορφοβούνια τῆς Ὀξυᾶς, ἡ ἑκατόμβη τῶν Γαλατῶν τοῦ Βρέννου. Ἐκεῖ, στῆς Ἀλαμάνας τό στοιχειωμένο γεφύρι, ἡ θρυλικὴ θυσία τοῦ Θανάση Διάκου. Ἐκεῖ, στοῦ Παρνασσοῦ καί στῆς Γκιώνας τ' ἀγκαλιάσματα, στῆς Γραβιᾶς τό Χάνι, τοῦ Ὀδυσσεᾶ Ἀντρούτσου ὁ Θανατερός Χορός. Ἐκεῖ, στοῦ Ἀρακύνθου τά ριζώματα καί στοῦ Ἴονίου τ' ἀφροξεψυχίσματα, ἐκεῖ στό Μεσολόγγι, τῶν Ἐλευθέρων Πολιορκημένων τό ἀδευτέρωτο Ἱστορικό Δράμα.

Δέ χρειάζεται ἡ Πυθία τῶν Δελφῶν, γιὰ νά μᾶς χρησιμοδοτήσῃ τή Μοῖρα τῆς Ρούμελης! Ξεκάθαρη προβάλλει μέσ' στίς χιλιετηρίδες τῆς Ἱστορίας!

Καθιερωμένη είναι ἡ φτωχή καὶ ἄγονη ἱερὴ ἐκείνη Γῆ τῶν Πατέρων μας, γιὰ νὰ γίνεται ὁ Στίβος τῆς Λευτεριάς, ὁ Στίβος τῆς ἀνισῆς πάλης τοῦ Λίγου ἐναντίον τοῦ Πολλοῦ, τοῦ Μικροῦ ἐναντίον τοῦ Μεγάλου, ὁ Στίβος τοῦ ὑπέρτατου Ἀγῶνα τῆς ἀόρατης Ψυχικῆς Δύναμης ἐναντίον τῆς ὁρατῆς Ὑλικῆς Παντοδυναμίας. Ἐνας καθαγιασμένος, ἄχραντος, ἀμόλυντος, ἀβεβήλωτος Στίβος, ὅπου τό Λίγο ὑπερισχύει στό Πολύ, ὅπου τό Ἦθος νικά τό Πλῆθος, ὅπου τό Ὑφος συντρίβει τό Ξίφος!

Ρούμελη, Ρούμελη, ἀγαπημένη μας ἐσύ, Λεβεντογέννα Ρούμελη, πρώτη στό Τραγούδι τῆς Λευτεριάς, πρώτη στό Χορό τοῦ Θανάτου, εἶσαι ὁ θρίαμβος τῆς ποιότητος, εἶσαι ὁ χλευασμός τῆς ποσότητος, τό Πύρινο εἶσαι Καθαρτήριο τῆς Ὑλης, τῆς ψυχῆς εἶσαι ὁ τελειωμένος Παράδεισος.

Ὁμολογῶ τήν ἀδυναμία μου νὰ συνθέσω τόν ἀντάξιον Ὑμνο σου. Καί καλῶ σήμερα τά ξενητεμένα παιδιά σου ν' ἀφουγκραστοῦν μέ σεβασμό, μέ κατάνυξη, μέ περηφάνεια, ν' ἀφουγκραστοῦν τό μόνον Ὑμνο πού σοῦ ἀξίζει. Τόν ἀντίλαλο ν' ἀφουγκραστοῦν μέσα στό Πάνθεο τῆς Ἱστορίας, τόν κοσμοβόητο καί παναρμόνιο ἀντίλαλο ἀπό τό κορυφαῖο σου ἐπικό ἐπίτευγμα: Τόν ἀντίλαλο ἀπό τήν Ἐξοδο τοῦ Μεσολογγιοῦ!

Ἀφουγκράζεστε, ἀδέρφια μου Ρουμελιῶτες, τόν ἀπόηχο, τόν ἀπόφα-νο, τόν ἀντίλαλο ἀπό τήν ἐξόρμηση τῆς Φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγιοῦ μας; Εὐχαριστήστε τό Θεό πού μᾶς χάρισε τή λεπτή αὐτή ἀκοή τῆς Ψυχῆς! Εὐχαριστήστε τον! Δέν ὑπάρχει μέσα στήν Ἀνθρώπινη Ἱστορία ὀλόκληρη Ἀκρόαμα πιό ἱερό καί πιό μεγάλο, ποίηση πιό ὑψηλή, μουσική πιό καταλυτική, βίωση πιό θεϊκή.

Ἄς εἶμαστε περήφανοι, ὅτι τήν θαυματουργική ἐκείνη Ἀποκάλυψη τοῦ Ἀνθρώπινου Μεγαλείου εὐδόκησεν ὁ Θεός νὰ τήν τοποθετήσῃ στό Μεσολόγγι, νὰ τήν ἐμφανίσῃ στόν Κόσμο μέσ' ἀπ' τά φυλλοκάρδια τῆς Ρούμελης!

ΟΙ ΑΦΑΝΕΙΣ ΗΡΩΕΣ

(24 Μαρτίου 1962)

*«Μία δέ κλίνη κενή φέρεται
έστρωμένη τῶν άφανῶν»*

(Θουκυδ. Β, 34)

ΟΣΑΚΙΣ, ΠΑΡΑΔΟΜΕΝΟΙ στους έθνικούς μας ρεμβασμούς, άναπολοῦμε τήν 25 Μαρτίου 1821 και συνειδητοποιοῦμε τό κοσμοϊστορικό της με-γαλειῶ, μῦσι μᾶς εὐφραίνει συναρπαστική, μῦσι σέ άνώτερα πεπρωμέ-να, σέ ύψηλότερους προσανατολισμούς. Ἐποκάλυψι εὐαγγελική μᾶς κατηχεῖ σέ πνεῦμα θυσίας. Φανέρωσι θεϊκή μᾶς φανατίζει σέ πάθος Ἐλευθερίας.

Μέσα στήν έθνική κατάνυξι, πού μᾶς βυθίζουν τά «Ἐσσανά!» τῶν Μαρτύρων, μέσα στήν πατριωτική έξαρσι, πού μᾶς μεταρσιώνουν τά «έλεεῦ!» τῶν Ἡρώων, δραματιζόμαστε νά άναδύονται και νά προ-βάλλονται άπό ὅλα τά σημεία τοῦ Ἑλληνικοῦ ὀρίζοντα οἱ άθάνατες Σκιές τῶν πολεμικῶν και πολιτικῶν Ἡγητόρων τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνα. Ἐπό τόν Ἀλέξανδρο Ἐψηλάντη ἔως τόν Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανόν. Ἐπό τόν Ἀθανάσιο Διάκο ἔως τόν Παπαφλέσσα. Ἐπό τόν Μᾶρκο Μπότσαρη ἔως τόν Νικηταῖ. Ἐπό τόν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο ἔως τόν Ἰωάννη Κωλέττη, άπομνημονευμένα ἔχομε τά ὀνόματα στά στήθη μας άπό τά θρανία τῶν Σχολείων. Ἐποτυπωμένες ἔχομε τίς μορφές τους στά μάτια μας άπό τίς άναρτημένες ἔπάνω άπό τήν ἔδρα τοῦ Δασκάλου λιθογραφίες. Ὁ Κανάρης μέ τό δαυλό τοῦ πυρπολητῆ. Ὁ Μιαούλης μέ τό τηλεσκόπιο τοῦ Ναυάρχου. Ὁ Ὀδυσσεύς Ἀνδρουῦ-τσος μέ τά δασύτριχα στήθη. Ὁ Κολοκοτρώνης μέ τήν περικεφαλαία. Ὁ Λάζαρος Κουντουριώτης μέ τόν ἐπίδεσμο στό μάτι. Ὁ Χρῆστος Καψάλης μέ τά μελλοθάνατα γυναικόπαιδα. Ἡ Μπουμπουλίνα ὀλόρθη κατάπρυμα στό καράβι της. Καί ἄλλοι, πολλοί ἄλλοι — ἄλλοῦ— παντοῦ — ἄπ' ἄκρη σ' ἄκρη στεργιάς και πελάγου τῆς αίματοβαμμένης Ἑλλά-δας, πού, ἔνσαρκώνοντας ἄγέρωχα τήν Ἰδέα τῆς Ἐλευθερίας, μετροῦσε μέ βιά τή σκλαβωμένη Γῆ της, φοβερή και στήν ὄψι της, φοβερή και στοῦ σπαθιοῦ της τήν κόψι.

‘Ο αντίλαλος τῆς ‘Ιστορίας ξαναλέει τὰ ὀνόματά τους. ‘Ο ἀπόηχος τοῦ Μύθου ξαναθυμίζει τίς ‘Ανδραγαθίες τους. ‘Ο προβολέας τοῦ Θρύλου ξαναφωτίζει τίς μορφές τους. Τοῦ Δημοτικοῦ Τραγουδιοῦ ὁ νηχός ἀνανεώνει τήν ὑστεροφημία τους...

Τό Νεοελληνικό Πάνθεο τῶν ‘Ηρώων καί τῶν Μαρτύρων τῆς ‘Εθνικῆς ‘Ανεξαρτησίας πλήρες! Δέν λείπει κανείς ἀπό τούς γνωστούς, ἀπό τούς ληξιαρχημένους, ἀπό τούς ἐνδόξους. ‘Ολοι οἱ ἐπιφανεῖς παρόντες στό ἀναστάσιμο προσκλητήριο τῆς ‘Εθνικῆς Εὐγνωμοσύνης.

‘Ομως τό Πάνθεο εἶναι πραγματικά πλήρες; Δέν λείπει στ’ ἀλήθεια κανείς; ‘Η μεγάλη του ἐπίσημη αἴθουσα, ὅπου ἀχτιδοβολοῦν οἱ περίλαμπρες Μορφές τῶν ἐπωνύμων ‘Ηρώων καί Μαρτύρων, ἐπαρκεῖ γιά νά ἐκφράση τό μέγεθος τῆς Θουσίας, τήν ἔντασι τῆς ‘Ανδραγαθίας, τήν ἔκτασι τοῦ ὀλοκαυτώματος; ‘Ασφαλῶς ὄχι!

‘Απουσιάζει ὁ ‘Αγνωστος Στρατιώτης! Καί ἡ ἀπουσία του δέν ἐπιτρέπει νά ὀλοκληρωθῆ ἡ ἐπιμνημόσυνη ἱεροτελεστία. Κάτω ἀπό τήν ὀλόφωτη, τήν πανηγυρική τοῦ Πανθέου μας αἴθουσα, ἀψιδώνονται οἱ θόλοι ‘Ιερῆς Κρύπτης. ‘Εκεῖ, στό θαμποφώτιστο χῶρο της, ὅπου τρεμοσβήνει κάποιον ταπεινό καντήλι, ἐκεῖ, ὅπου τή νεκρική σιγή δέν ταραίζει κανέναν ἀντίλαλος ὕμνου ἢ θρήνου· ἐκεῖ πλανῶνται ἀθόρυβα, ἀπαρπύονετα, ἀδιαμαρτύρητα, πλανῶνται οἱ σεμνές Σκιές τῶν ‘Αφανῶν ‘Ηρώων, τῶν ἀνωνύμων Μαρτύρων... Πλανᾶται τό μέγα πλῆθος τῆς φασματικῆς Στρατιᾶς, πού συγκροτοῦν οἱ ἀπολησμονημένοι τοῦ Θρύλου, οἱ ἀκατάγραφοι τῆς ‘Ιστορίας.

Στήν πανίερη αὐτή ἀφανῆ Κρύπτη τοῦ Πανθέου μας χρέος μας εἶναι νά προσέλθουμε σήμερα καί νά προσκυνήσουμε εὐλαβικά τό ἀνεπίγραφο κενοτάφιο ‘Εκείνων πού δικαιοῦνται τό πᾶν γιατί ἀρκοῦνται στό τίποτα!...

‘Οσην ἀλήθεια κι ἄν περικλείνη ἡ κρίσι ὅτι ἡ ‘Ιστορία τῶν ‘Εθνῶν εἶναι ἡ ἱστορία τῶν μεγάλων τους ‘Ανδρῶν, μεγαλύτερη καί ἀπόλυτη ἀλήθεια, ἀσυζήτητη καί ἀναντίρρητη, εἶναι τούτη: ‘Οτι ἄν τά ἔθνη, ἄν οἱ λαοί, ἄν τά πλῆθη δέν προσφέρουν αὐτοσυνείδητα καί αὐθόρμητα τό ἀπαιτούμενο στερεό συμπαγές ἠθικό ἔδαφος, οἱ μεγάλοι τους ‘Αντρες δέν μποροῦν νά οἰκοδομήσουν καί νά ἐξωραΐσουν τήν ‘Ιστορία! ‘Η ποιητική προβολή τῶν ἱστορικῶν γεγονότων στήν παγκόσμια ὀθόνη καί ἡ ἐνσωμάτωσί τους στόν παγκόσμιο κώδικα, κατορθώνεται μόνον μέ τήν καθολική τῶν λαῶν ζύμωσι καί ἔξαρσι. Χωρίς δέ τήν ποιητική αὐτή προβολή τοῦ ἱστορικοῦ βίου ἐνός λαοῦ δέν κατακτᾶται μέσα στή συνείδησι τῆς ἀνθρωπότητος ἡ ‘Αθανασία! Τῆς ‘Αθανασίας ψυχῆ εἶναι ἡ

ψυχή τῶν πολλῶν καί ὄχι ἡ ψυχή τῶν ὀλίγων... Ἄς θυμηθοῦμε τό Μεσολόγγι. Ποιός ἐσύνθεσε τό ἀθάνατο ἔπος του, πού εἶχε συνταράξει τήν Οἰκουμένη ὀλόκληρη; Ἡ «Φρουρά»! Ἐκεῖνη δημιούργησε τούς «Ἐλευθεροῦς Πολιορκημένους», πού δέν ἀξιώθηκε νά ὀλοκληρώσῃ τήν ἔκφρασί τους ὁ Ἐθνικός Ποιητής. Μήπως τό Σούλι, μήπως τό Ζάλογγο δέν ἐπιβεβαιώνουν τοῦ λόγου μου τό ἀσφαλές;

Ἄλλως τε, μήπως ἀπό τό ἀνώνυμο πλῆθος τοῦ λαοῦ δέν ἐκπηγάζουν σάν ἀνώτερες ἐκφράσεις του, σάν συμπυκνωμένες συνισταμένες του, οἱ ἐπώνυμοι, οἱ ἔξοχοι, οἱ μεγαλοῦργοί του Ἄντρες; Δέν εἶναι οἱ προνομιοῦχοι Ἐκεῖνοι σπλάχνο τῶν σπλάχνων τοῦ Λαοῦ, νεῦρο τῶν νεύρων του, καρδιά τῆς καρδιάς του, τῆς ψυχῆς του ψυχή;

Ἄν τοῦτο ἰσχύῃ γιά ὄλα τά Ἔθνη, γιά ὄλους τούς Λαούς, ἰσχύει περισσότερο γιά τήν Ἑλλάδα, καί ἀκόμη περισσότερο γιά τήν Ἑλλάδα τοῦ 1821, πού τήν ἱστορική ἐκεῖνη στιγμή, ἀνεξιχνίαστα προσδιορισμένη ἀπό τή Μοῖρα, ἔπειτα ἀπό τετρακόσια χρόνια σκλαβιάς, ὕψωσεν ἥρωικά τό κρυμμένο σπαθί τῆς Ἐθνικῆς Πίστεως καί διεκδίκησεν ἀποφασιστικά τήν Ἐλευθερία της!

Ποῦ εἶχε κρυμμένο τόσους αἰῶνες τό σπαθί της; Κάτω ἀπό τό ἀσύλητο Θυσιαστήριο τῆς Ἀγιά-Σοφιάς, ναι!, ἀλλά καί κάτω ἀπό τό ἀμίαντο Εἰκονοστάσι τῆς κάθε ταπεινῆς καλύβας!

Τό σπαθί τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου δέν εἶχε πέσει στά χέρια τοῦ Μωάμεθ! Ἐγινεν Ἰδέα, ἔγινεν Πίστι, ἔγινεν Ἐλπίδα. Κ' ἔμεινε στά χέρια τῶν Ἑλλήνων ἀπό γενιά σέ γενιά, τέσσερες αἰῶνες!

Ἐμεινεν ἐξαϋλωμένο, ὅμως πανίσχυρο, ἔμεινεν ὀπτασία, ὅμως ἀνεξίτηλη στά βάθη τῆς Ψυχῆς τοῦ Γένους! Καί ἦταν τό Γένος ὀλόκληρο, πού εἶχε ἐμπνευστῆ προφητικά, πού εἶχε προπαρασκευάσει καρτερικά, πού εἶχε πραγματοποιήσει ἥρωικά τό μεγαλοῦργημα τοῦ 1821.

Ἰμνησα ἐδῶ καί λίγα χρόνια ἀπό τήν ἴδιαν αὐτήν ἐδῶ ἐπίσημη θέσι τήν Ψυχή τοῦ γένους. Τό δίκαιο τῆς ἀπόνειμα ἐγκώμιο, γιὰ αὐτή εἶχεν ἀντιμαχήσει μέ τή Μοῖρα, αὐτή εἶχεν ἀντιδικήσει μέ τήν Ἱστορία. Αὐτή ἡ Ψυχή τοῦ Γένους, δέν εἶχε ποτέ συνθηκολογήσει μέ τόν Κατακτητή, δέν εἶχε ποτέ προσεπικυρώσει τῆς σκλαβιάς τήν καταδικαστική ἀπόφασιν!

Ἄποτραβηγμένη στή χρυσή Ἀκρόπολι τῆς Ἰδέας, πού ἡ Βία δέν μπορεῖ ποτέ νά τήν ἐκπορθήσῃ, ὠχυρωμένη στό διαμαντένιο μετερίζι τῆς Πίστεως, πού καμμιά ὕλική δύναμι δέν μπορεῖ ποτέ νά τό ἀνατρέψῃ, περίσωσεν ἡ Ψυχή τοῦ Γένους ἐκεῖ ψηλά, σέ ἀπροσπέλαστο ἄδυτο, περίσωσε ἀνόθευτη τή σταγόνα τοῦ Ἑλληνικοῦ Αἵματος, περίσωσεν

ἀμόλυντο τό κύτταρο τοῦ Ἑλληνικοῦ σπέρματος. Τόν «πυρῆνα» διαφύλαξε τῆς Φυλῆς! Τό «ἄτομο» ἀπομόνωσε τοῦ Ἑλληνικοῦ Εἶναι!

Διάσπασι τοῦ ἀτόμου αὐτοῦ ὑπῆρξεν ἡ ἔκρηξι τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821! Πυρηνικήν ἀνάπτυξεν ἐνέργεια ἡ ἐξάπλωσί της! Πρέπει νά καταφύγη κανεὶς ἐκ τῶν ὑστέρων στίς σύγχρονές μας καταχτήσεις τῆς Ἐπιστήμης γιὰ νά μπορέση νά ἐξηγήσῃ τό ἄφατο θαῦμα τῶν ψυχικῶν διαστάσεων, πού κατώρθωσε νά προσλάβῃ ἡ δυναμικότητα τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους στά ἑπτὰ χρόνια τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνα μέσα στήν πιό ἄνιση, μέ τὰ ὑλικά κριτήρια, πάλη...

Ἦταν ἡ ἐμπνοή τοῦ Ἔθνους πού ἀνδραγάθησεν. Ἦταν ἡ ρίζα τῆς Φυλῆς πού ἐθριάμβευσεν. Τοῦ λαοῦ ἦταν τό φυλλοκάρδι πού ἐθαυματουργήσῃ!

Μέσα στήν ἱστορικήν αὐτήν Ἀλήθεια καί μόνο μποροῦμε νά προσμετρήσωμε τό μέγεθος καί τήν ἀξία τῆς συμβολῆς τῶν Ἀφανῶν Ἡρώων τοῦ 1821. Νά συλλάβουμε τήν παρθενικότητα τοῦ ἠρωισμοῦ τους, τήν ἀγνότητα τῆς θυσίας τους, τή μεγαλωσύνη τῆς ἀνωνυμίας τους.

Ὅταν ἀτενίζουμε ἐκθαμβοὶ τόν οὐράνιο θόλο τῆς νεώτερης Ἑλληνικῆς Ἱστορίας ὅσο καί ἂν μαγεύουν τά ἀποκρυσταλλωμένα ἄστρα τῶν ἐπωνύμων ἠρώων της, ἄλλο τόσο πρέπει νά μᾶς συγκινῇ τό ἀντίκρυσμα τοῦ διάχυτου Γαλαξία τῶν Ἀφανῶν Ἡρώων. Πραγματικά, ἓνα θαμπόφωτο Γαλαξία ἀπό ἀδιόρατα, ἀξεχώριστα, ἀμνημόνευτα ἀστέρια συναποτελεῖ τό πλῆθος τῶν Ἀφανῶν Ἡρώων κατάκορφα στό ἐθνικό στερέωμα. Πρὸς τόν ἀπροσπέλαστον αὐτόν Γαλαξία ἄς ὑψώσουμε τή σκέψι μας καί τή συνειδήσί μας, ἄς ὑψώσουμε τό σεβασμό μας καί τήν εὐγνωμοσύνη μας.

Ἡ Πατρίς ἀδυνατεῖ νά συντάξῃ τό Μητρώο τῶν Ἀφανῶν Ἡρώων γιὰτί τά στοιχεῖα τους δέν εἶναι καταχωρισμένα στό Ληξιαρχεῖο τῆς Ἱστορίας. Ἐμεῖς ὁμως καί μποροῦμε καί ὀφείλομε στό ἐθνικό ἀναμνηστικό του Λεύκωμα νά κρατήσῃ ὁ καθένας μας μιά σελίδα λευκή, ἄγραφη, ἀφιερωμένη στοὺς Ἀφανεῖς Ἡρωες. Καί μέ τήν ἀφανῆ μυστική μελάνη τῆς φαντασίας νά σημειώσῃ στή σελίδα ἐκείνη τήν ὑπαρξί καί τήν παρουσία ἐκείνων, πού ἔδωσαν τό πᾶν στή μεγάλη ὑπόθεσι τῆς ἐθνικῆς μας Παλιγγενεσίας, ἔδωσαν τό πᾶν καί δέν ἔδωσαν ἓνα μόνον: δέν ἔδωσαν τό ὄνομά τους! Δέν ἔδωσαν τήν ὑστεροφημία τους!

Ἐν τούτοις οἱ Ἀφανεῖς Ἡρωες δέν εἶναι ὅλοι ἀγνωστοί, δέν εἶναι ὅλοι ἀνώνυμοι. Ἐκτός ἀπό ἐκείνους πού ἀναφέρονται μόνον ἀριθμητικά στά χρονικά τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνα: «Σήμερα χάθησαν ἕξι δικοί μας»...

Αυτούς τούς ἔζη δέν θά τούς μάθη κανείς ποτέ ποιοί ἦταν! Καί ὅμως κανείς δέν μπορεῖ νά ξέρη πόσο σημαντικά εἶχε βοηθήσει ὁ χαμός τους τήν ὑπόθεσι τῆς Ἐλευθερίας κατ' ἐκεῖνο τό «σήμερα», πού εἶχε γιά ἐπαύριο τήν ὀριστική νίκη.

Ἐκτός ἀπό αὐτούς, πού δέν ξέρομε κἄν οὔτε τό βέβαιο ἀριθμό τους καί πού εἶναι γι' αὐτό οἱ ἀφανέστατοι τῶν Ἀφανῶν, ὑπάρχουν καί οἱ ἐπάνυμοι καί οἱ γνωστοί. Ἐκεῖνοι, πού τά ὀνόματά τους περισώθηκαν στά ἱστορικά χρονικά, στά ἔθνικά κατάστιχα, στούς ἐπίσημους φακέλους, στά ἀπομνημονεύματα τῶν ἐπιβιωσάντων συμπολεμιστῶν. Ἐκεῖνοι, πού καί ἡ ὑπαρξί τους ἀναφέρεται καί ἡ παρουσία τους σημειώνεται καί ἡ δρᾶσι τους μνημονεύεται. Ἀλλά καί αὐτοί δέν ἔχουν δοξολογηθῆ ὅσον πρέπει. Δέν ἔχουν τιμηθῆ ἀνάλογα. Κ' ἔχουν ἀπολησμονηθῆ. Κ' ἔχουν ἀποκοπῆ ἀπό τή Λεγεῶνα τῶν Ἐνδόξων. Κ' ἔχουν ἐνσωματωθῆ στῶν Ἀφανῶν τή λεγεῶνα. Ἐκεῖ ἀνήκουν κ' ἐκεῖνοι. Στήν ἀφανῆ Κρύπτη θά συναντήσουμε τίς Σκιές τους, ὄχι στήν ἐπίσημη αἴθουσα τοῦ Πανθέου μας. Στόν διάχυτο Γαλαξία θά ἀναζητήσουμε τήν παρουσία τους, ὄχι στόν ἄλλο διάστερον οὐρανό τοῦ ἔθνικοῦ μας στερεώματος... Ἐκεῖ τούς τοποθέτησε ἡ ἱστορική τους Μοῖρα. Καί ἴσως ἔχουν ἐκεῖ πιά ἀνετη ἱκανοποίησι.

Οἱ ἐπάνυμοι Ἀφανεῖς Ἥρωες, πού ψελλίζει τό ὄνομά τους ἡ Ἱστορία ἀλλά δέν τό διαλαλεῖ φωναχτά, ἄν δέν ἔχουν τό Πάνθεό τους, ἔχουν μολαταῦτα τό Μαυσωλεῖο τους. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νά ὀνομάσω ἔτσι τό «Τμῆμα Χειρογράφων καί Ἱστορικῶν Ἀρχείων» τῆς Ἐθνικῆς μας Βιβλιοθήκης.

Ἵπάρχουν ἐκεῖ σέ πολυάριθμες θῆκες εἰκοσιπέντε περίπου χιλιάδες ἀτομικοί φάκελοι Ἀγωνιστῶν τοῦ 1821. Ὅστεοφυλάκια μοιάζουν οἱ θῆκες ἐκεῖνες. Καί κάθε φάκελος, ἐπισημειωμένος μέ ἓνα ὄνομα, μοιάζει σάν ἐπιτάφια πέτρα πού περικλείνει τά μόνα διασωθέντα λείψανα τοῦ Ἀφανοῦς ἐκείνου ἥρωα. Ἱερή κειμηλιοθήκη!

Εἰσέρχεται κανείς μέ συγκίνησι καί ρῖγος τόν διατρέχει. Αὐθυποβάλλεται καί νομίζει πώς ἀκούει νά τρίζουν κόκκαλα ἱερά — τά ἴδια ἐκεῖνα, πού ἀπό μέσα τους εἶναι βγαλμένη ἡ Λευτεριά τῶν Ἑλλήνων! Ἀλαφιάζεται καί πιστεύει πώς ἀκούει ν' ἀντηχοῦν κλαγγές ἀπό σφαγερά γιαταγάνια, ὁμοβροντίες ἀπό φονικά καριοφίλια! Ἄλλ' ὅταν αὐτοκυριαρχηθῆ καί προσαρμοσθῆ στή νεκρή πραγματικότητα, ὅταν ἀνοίξη τίς θῆκες, ὅταν ἀναδιφήσῃ τούς φακέλους, ἐκεῖνο πού θ' ἀφουγκρασθῆ θά εἶναι — ξέψυχοι τώρα πιά — μακρυνοί στεναγμοί παραπτόνων, σβησμένες

τώρα πιά στό ἀναδίπλωμα τῶν αἰῶνων σεμνές ἐπικλήσεις πολεμικῶν τίτλων.

Οἱ φάκελοι ἐκεῖνοι τῶν παλαιῶν Ἀγωνιστῶν περιέχουν κυρίως ἀναφορές τῶν ἰδίων ἢ τῶν ἀπογόνων τους πρὸς τὴν ἀρτιγέννητη Ἑλληνικὴ Πολιτεία. Ἀπευθύνονται μὲ πειθαρχημένη εὐλάβεια πρὸς «τὴν Σεβαστὴν Διοίκησιν», πρὸς «τὸ Σεβαστόν Ἐκτελεστικόν Σῶμα», πρὸς «τὴν ἐπὶ τῶν Θυσιῶν καὶ Ἀγῶνων Ἐπιτροπὴν», πρὸς «τὴν ἐπὶ τῶν Παλαιῶν Ἐκδουλεύσεων Ἐξεταστικὴν Ἐπιτροπὴν». Περιέχουν ὑπομνήσεις ὑπηρεσιῶν καὶ διεκδικήσεις δικαιωμάτων.

Ποιὸς μπορεῖ νὰ ξέρη ποιά καὶ πόσα ἀπὸ τὰ παράπονα τῶν Ἀφανῶν ἐκείνων Ἠρώων εἰσακούστηκαν καὶ ἱκανοποιήθηκαν! Ποιὸς μπορεῖ νὰ ξέρη πόσα ἔμειναν ἀνικανοποίητα καὶ δικαίωσαν στὸν αἰῶνα τοὺς ἀγαναχτισμένους στίχους τῶν Σούτσων καὶ τῶν Παράσχων!... «Εἰς τὰς Σκιὰς τῶν Ἀγνώστων Ἠρώων» διαλαλεῖ ὁ Ἀχιλλεύς Παράσχος:

*Γνωρίζουν ὅτι ἄγνωστοι θά πέσωσι· γνωρίζουν
ὅτι τῆς λήθης ἢ ψυχρὰ τοὺς ἀναμένει κλίνη,
καὶ ὁμως εἰς τὸν θάνατον ἀτάραχοι βαδίζου.
Δέν πολεμοῦν ὑπὲρ αὐτῶν οὐδέποτε Ἐκεῖνοι!
Αὐτοὶ τὴν πεῖναν, τὰς πληγὰς, τὸ μνῆμα, τὴν σκοτί-
αν,
καὶ ἄλλοι, ἄλλοι εἰς τὸ φῶς κ' εἰς τὴν ἀθανασίαν!*

*᾿Ω ἦρωες ἀγνώριστοι, πεσόντες εἰς τὰ σκότη!
ἐάν ἡ μνήμη λησμονῇ τὴν ἔξοχον θυσίαν,
ἐκεῖ ἐπάνω τοῦ Θεοῦ τὸ βλέμμα δέν ὑπνώττει·
βλέπει τὰ ἔργα, καὶ ποτέ, ποτέ τὴν ἱστορίαν...
᾿Ω ἦρωες ἀγνώριστοι, πεσόντες εἰς τὰ σκότη,
ἂν εἴσθε κάτω ἔσχατοι, ἐπάνω εἴσθε πρῶτοι!*

Καθὼς στά μεγάλα κοχύλια, ὅσα χρόνια κι ἂν μείνουν στὴ στεριά, διατηρεῖται πάντα στό μυχό τους ὁ ἀχὸς τῆς θάλασσας, ἔτσι διατηρεῖται καὶ ὁ ἀπόηχος τοῦ Εἰκοσιένα στά σκεβρωμένα ράφια τοῦ Ἀρχείου τῶν Χειρογράφων. Ἡ Ἀλαμάννα καὶ τὰ Δερβενάκια, τὰ Ψαρά καὶ τὸ Μεσολόγγι, τὸ Μανιάκι καὶ τὸ Φάληρο βοοῦν κι ἀντιβοοῦν χλαπαταγές πολέμων, ἀλαλαγμούς νικητῶν, ὀλοφυρμούς ἠττημένων, δραματικές ἐναλλαγές ὀλέθρων καὶ θριάμβων...

Ἄφοῦ δέν ἔχουν ἄλλο Κοιμητήριο καὶ μόνον στό Ἀρχεῖο τους ἐκεῖνο

πραγματοποιούν τή σύναξί τους, κάτι πού θά μοιάζη Δεύτερη Παρουσία πρέπει νά συντελήται ἐκεῖ μιά μέρα ὅπως ἡ αὐριανή 25 Μαρτίου, πού τό Θούριο τοῦ Ρήγα Φερραίου καί ὁ Ὅρκος τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ συνακούγονται ὄχι σάν ἀντίλαλος παρελθόντος ἀλλά σάν μήνυμα αἰωνίου παρόντος.

Δέν ἔχω τή δύναμι τῆς φαντασίας πού χρειάζεται γιά νά προβάλω στόν ὀραματισμό σας τό μεγαλεῖο μιᾶς τέτοιας Δεύτερης Παρουσίας τῶν Ἄφανῶν Ἡρώων...

Ἐκανα μιά στιγμή τή σκέψι νά ἀντιγράψω τά ὀνοματεπώνυμα τῶν Ἀγωνιστῶν ἐκείνων ἀπό τούς φακέλους τοῦ Ἀρχείου καί νά τά ἐκφωνήσω σήμερα ἐδῶ γιά νά λειτουργηθοῦν, νά στεφανωθοῦν, νά δοξολογηθοῦν, ἕνας-ἕνας καί ὄλοι μαζί, ὅσο τούς ἀνήκει. Ἀλλά εἶναι τόσο πολλοί! Εἰκοσιπέντε χιλιάδες...

Ἡ Μοῖρα τους θέλει νά μείνουν ἐκεῖ ἀνεκφώνητοι, ἀμνημόνευτοι, ἀστεφάνωτοι, συνταυτισμένοι μέ τούς ἄλλους ὄλους, πού δέν ἔγινε γνωστό τ' ὄνομά τους, πού δέν ἔγινε γνωστός ὁ ἄθλος τους οὔτε κἄν ἀπό μίαν ἀναφορά παραπόνων περισωσμένη σ' ἕνα φάκελο...

Πολλές φορές ὅμως πολλῶν ἀπό αὐτούς τούς ἡμιφανεῖς ἀνασύρει στήν ἐπιφάνεια τά ὀνόματα ἡ ἔρευνα τῶν ἱστορικῶν, ἡ φιλοτιμία τῶν ἀπογόνων, τό χρέος τῶν συμπατριωτῶν.

Ὡσάν νά μέ κυνηγᾷ ἕνα τέτοιο χρέος, προσδοκῶντας μίαν εὐχή κι' ἐξορκίζοντας μιά κατάρα, ἀνοίγω μέ συγκίνησι τό προσωπικό μου Λεύκωμα καί στή λευκή σελίδα τῶν Ἄφανῶν Ἡρώων βρίσκω νά ἔχω σημειώσει τρία ὀνόματα:

Παναγιωτάκης Σωτηρόπουλος
Εὐθύμιος Ξύδης
Γεώργιος Ἀνεμογιάννης

Ὁ π ρ ῶ τ ο ς, ἔμπειρος καί γενναῖος μαζί πολεμιστής, προικισμένος μέ πνεῦμα ἐπινοητικό καί ψυχὴν ἀνδρείαν, ἀφοῦ πρῶτα ἐπολέμησε στό Μοριά μέ τό σῶμα τοῦ Γιάννη Νοταρᾶ, ἔπειτα ἐπρόσφερε στήν Πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου πολύτιμες ὑπηρεσίες. Αὐτός σοφίστηκε νά κλέβη τή νύχτα τό χῶμα, ὅσο συσσώρευαν τή μέρα οἱ σκλάβοι τῶν Πασάδων γιά νά κατακαλύψουν τήν τάφρο τοῦ ταπεινοῦ Φράχτη, πού ἡ ἀήττητη Φρουρά εἶχε μεταμορφώσει σέ περήφανο, ἄπαρτο κάστρο. Αὐτός ἀνοίξε στους περιμάχητους προμαχῶνες Τερρίμπιλε καί Μεγάλη Τάπια τούς σωστικούς ὑπονόμους, πού ἀνάτρεψαν τήν προώθησι καί ἀνάγκασαν τά φουσατά

τοῦ Κιουταχῆ ν' ἀποσυρθοῦν πάλι στούς πρόποδες τοῦ Ζυγοῦ. Αὐτός, σάν φρούραρχος τῆς Κλείσοβας, ἔπειτα ἀπό τήν ἀρρώστεια τοῦ Χατζηπέτρου, μέ ἀφάνταστη παλληκαριά καί μέ ἀξιοθαύμαστη ἀμυντική ὀργάνωσι, κράτησε νικηφόρα τόν ἀγῶνα ἐπί ἔνδεκα ὥρες, ὅσο πού ἔφτασε μισή ὥρα πρό τῆς νίκης ὁ Κίτσος Τζαβέλλας. Αὐτός, ὁ Σωτηρόπουλος, προσευχήθηκε στήν Παναγιά τῆς Κλείσοβας κι' ἔπειτα βγῆκε στό ταμποῦρι τῆς σκεπῆς, σημάδεψε τό γαμπρό τοῦ Ἰμπραήμ, Χουσεῖν Μπέη, καί τόν ξάπλωσε νεκρό. Ἐπισφράγισεν ἔτσι μέ τά ἴδια τά χέρια τήν ὀριστική νίκη.

Συμπολεμιστής τότε στό Μεσολόγγι ὁ Γεώργιος Ζαλοκώστας γράφει στό ποίημά του «Κλείσοβα»:

«.....
 Ὁ ἥρωας Σουσμάνης τόν εἶδε καί τάσσει
 λαμπάδα μεγάλην εἰς τήν ἐκκλησίαν
 Ἄν εἰς τοῦ ἀπίστου τό μέτωπον φθάση
 νά ρίψη θανάσιμον σφαῖραν του μίαν.
 .....»

Καί ἐξηγεῖ σέ ὑποσημείωσι (Β' ἔκδοσι Ἀπάντων - 1883, σελ. 86-89):

«Ὁ ἐκ Κραββάρων Π. Σωτηρόπουλος κατήγετο ἐκ τοῦ γένους τῶν Σουσμαναίων» (Ἔτσι ὁ ἥρωας αὐτός καί ὁ ἀδελφός του πού σκοτώθηκε στό Μεσολόγγι ἔδωσαν στόν ἱερόν Ἀγῶνα τό «παράν» καί τοῦ γένους τῶν Σουσμαναίων, παλαιῶν ἀρματολῶν —ὁ Κώστας Σουσμάνης ἦταν ἀρχηγός τῆς Ρούμελης στήν Ἐπανάστασι τοῦ 1770—, πού τούς εἶχεν ἐξολοθρεύσει ὁ Ἀλή Πασάς πρὶν ἀπό τό 21 καί μόνον ἕνα πεντάχρονο τότε ἀγόρι εἶχε μείνει στή ζωή).

Καί ἄλλοι ἔνδοξοι «Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι» τοῦ Μεσολογγιοῦ προσεπικυρώνουν τούς στίχους τοῦ Ζαλοκώστα. Ὁ Γεώργιος Αἰνιάν, ὁ Σπυρομήλιος, ὁ Ἀρτέμης Μίχου. Ὁ τελευταῖος σέ ὑποσημείωσί του τονίζει: «Εἰς τόν ὑποσωματάρχην τοῦτον (Παναγιωτάκη Σωτηρόπουλον, Κραββαρίτην) ἀνήκει ἀποκλειστικῶς τό ἐπώνυμον «Ἡρωῆ τῆς Κλείσοβας».

Ἄλλος δέ ἀγωνιστής, ὁ Πελοποννήσιος Στρατηγός Κανέλλος Δεληγιάννης, γράφει στά Ἀπομνημονεύματά του: «... Ἄλλ' ἡ ἔνδοξος αὐτή νίκη τῆς νήσου Κλείσοβας, ἣτις ἀφήνει ἐποχὴν καί στολίζει τὰς ὠραιότερας σελίδας τῆς ἀθανάτου ἱστορίας τῆς Πατρίδος, ἀποδίδεται ἀποκλειστικῶς καί ἀδιαφιλονικητῶς εἰς τόν ἄνδρα ἐκεῖνον, τόν Παναγιωτάκη Σωτηρό-

πουλον, Κραββαρίτην, δικαίῳ τῷ λόγῳ καί εἰς οὐδένα ἄλλον καθῶς θέλουσι τινες νά παραμορφώσουν τοιαύτην πασίγνωστον ἀλήθειαν».

Ὁ ἴδιος Κανέλλος Δεληγιάννης περιγράφει καί ἄλλον ἀφάνταστον ἥρωισμόν τοῦ Σωτηροπούλου κατά τήν τραγικήν νύχτα τῆς Ἐξόδου. Πέρασε μέ ἑκατό παλληκάρια του τῆς Κλείσοβας στή στεριά, σύμφωνα μέ τίς διαταγές πού εἶχε, καί περίμενεν ἐκεῖ νά συνενωθῇ μέ τή Φρουρά. Προχώρησε πρός τό μέρος του ἡ κολώνα τῶν γυναικοπαίδων, πού εἶχε τήν ἀτυχία νά πέσῃ ἐπάνω στήν ἐνέδρα τοῦ Τουρκικοῦ ἵππικοῦ. Ἀνατριχιαστικό δρᾶμα φοβερῆς σφαγῆς ἀθῶων πλασμάτων ἀπειλήθηκε. Μία ἀπό τίς τραγικώτερες ἑκατόμβες τῆς ἱστορίας ἐπρόκειτο νά συντελεσθῇ. «...Εἰς τήν τρομεράν δέ περίστασιν καί τόν κίνδυνον ἐκείνον —γράφει ὁ Δεληγιάννης— ἐξῆλθεν ὁ ἀτρόμητος Ἀρχηγός τῆς Κλείσοβας Παναγιώτης Σωτηρόπουλος μέ ἑκατόν περίπου στρατιῶτες, οἵτινες διεσώθησαν ζῶντες (ἐννοεῖ ἀπό τή μάχη τῆς Κλείσοβας) καί προσέβαλον ἀτρομήτως τό ἵππικόν τοῦ ἐχθροῦ πρός τήν δεξιάν πλευράν μέ μεγάλην γενναϊότητα καί τό ἔτρεψαν εἰς φυγήν καί ἐνώθησαν καί αὐτοί μέ τήν διασωθεῖσαν ἕως ἐκεῖ Φρουράν τοῦ Μεσολογγίου καί διά μυρίων τρομερῶν κινδύνων ἐφθασαν εἰς τόν Ἅγιον Συμεῶνα...».

(Ὁ Σωτηρόπουλος ἔσωσε τότε, κρατῶντας τήν ἀπό τό χέρι, καί τή Μεσολογγίτισα ἐρωμένη καί κατόπιν ἐπίσημο σύζυγο τοῦ Κίτσου Τζαβέλλα).

Ἀπό ἐκεῖ ἀσφαλῶς ἀκολούθησε τήν ἐπίσημη πορεία τῆς Φρουρᾶς ἀπό Ναυπακτία καί Δωρίδα πρός Ναύπλιο. Φυσικό εἶναι νά ὑποθέσουμε ὅτι πέρασε κι' ἀπ' τή γενέτειρά του Λομποτινά, ἀφοῦ, καθῶς βεβαιώνει ὁ Κασομούλης, εἶχε καταφύγει ἐκεῖ μέρος τῆς Φρουρᾶς. Τό πατρικό του Ἀρχοντικό ἦταν κατεστραμμένο, ὅπως καί ὁ πύργος τοῦ Κανναβοῦ, ἀπό τήν ἀδυσώπητη τῶν δύο οἰκογενειῶν ἔχθρα καί ρῆξι. Στό Ναύπλιο ἔλαβε πολλές τλαιπωρίες ὁ Σωτηρόπουλος ἀπό τήν ἀπηνῆ καταδίωξι τοῦ Κανναβοῦ. Καί ξαναφαίνεται στό στρατόπεδο τῆς Ἀθήνας. Πολύ κολακευτικά γράφει γι' αὐτόν ὁ Μακρυγιάννης. Μέ τήν καταπληχτική του μάλιστα εἰλικρίνεια φανεράνει πῶς τόν θεωροῦσε σάν τόν πῖο σημαντικό του ἀντίζηλο καί «πονηρά» τόν ἀπομάκρυνε κάποια μέρα γιά νά μὴν τοῦ πάρῃ τήν ἀρχηγία τῶν Ἀθηναίων.

Σ' ὅλες τίς μάχες γύρω στήν Ἀθήνα, τέλος τοῦ 1826 καί ἀρχές τοῦ 1827, ὁ Σωτηρόπουλος, ἕνας ἀπό τοὺς κορυφαίους ὄπλαρχηγούς τοῦ Καραϊσκάκη, ἐπρωτοστάτησεν ἥρωικά. Καί τή νύχτα τῆς 7 Μαρτίου 1827, ἔπειτα ἀπό ἕνα συμπόσιο στό Κερατσίνι μέ τόν Καραϊσκάκη, τόν ἀκολου-

θεϊ στήν απότολη ἔφοδο ἐναντίον ἐχθρικοῦ ὄχυροῦ στό μετόχι. Ἦρθαν ἐκεῖ στά χέρια μέ τούς Τούρκους καί ἡ μάχη μεταβλήθηκε σέ πετροπόλεμο. Ἐνας ὀγκόλιθος χτύπησε θανάσιμα στό κεφάλι τό Σωτηρόπουλο. Τόν μετέφεραν στή Σαλαμῖνα, ὅπου πέθανε σέ λίγες μέρες. «Καί μᾶς ἄφησεν λυπηράν ἐνθύμησιν», γράφει ὁ Κασομούλης, «διά τά ἐπιχειρηματικά καί στρατιωτικά προτερήματά του καί μάλιστα τά φυσικά ὡς πρός τάς ὀχυρώσεις».

Τό ὄνομά του εἶναι χαραγμένο στό Μνημεῖο τοῦ Καραϊσκάκη καί αὐτή στάθηκε ὡς τήν ὥρα ἡ μοναδική ἐπίσημη ὑστεροφημία του. Στό Ἡρῶο τοῦ Μεσολογγιοῦ δέν ὑπάρχει οὔτε μιά στήλη, οὔτε μιά πλάκα, πού νά μνημονεύη τούς ἄθλους του. Ἀξιόλογη ὅμως μονογραφία ἔχει ἐκδοθῆ τά τελευταῖα χρόνια ἀπό τό δικηγόρο κ. Γ. Τσατσάνη, συγχωριανό του.

Ὁ Εὐθύμιος ἢ Ἀναγνώστης Ξύδης ἦταν ἕνα λεβεντόκορμο παλληκάρι, ἀπό τά πιό φημισμένα γιά τό ἀδάμαστο θάρρος του καί τό φλογερό πολεμικό του μένος. Ἀρχηγός Σώματος ἀπό 250 διαλεχτούς Ρουμελιῶτες, διαδραμάτισε σπουδαῖο μέρος στήν Πελοπόννησο, ὅταν τήν κατάκλυζαν τά στρατεύματα τοῦ Ἰμπραήμ. Φρούραρχος, πολιτάρχης, Τριπολιτσᾶς, διατάχθηκε νά σπεύσῃ μέ τό Σῶμα του πρός τό Νεόκαστρο γιά νά ἐνισχύσῃ τήν ἄμυνα κατά τῆς εἰσβολῆς τῶν Αἰγυπτίων. Πολέμησεν ἐκεῖ μέ ὄλη τήν ὀρμή τῆς φημισμένης ἀνδρείας του καί σκοτώθηκε στό Κρεμμύδι, σάν ἄλλος Λεωνίδας, μέ πολλούς —πλείστους ἀφανεῖς ἥρωες ἀπό τό σῶμα του. Ἀγγλος περιηγητής, παρατυχόντας ἐκεῖ, περιγράφει τήν ἐπίσημη κηδεῖα πού τοῦ ἔκαμαν οἱ συναγωνιστές του, ἐγκωμιάζοντας τήν ἀρρενωπή ὀμορφιά τοῦ νεκροῦ παλληκαριοῦ. Κανένα μνημεῖο, καμμιά ἐπιγραφή δέ μνημονεύει πουθενά τή θυσία τοῦ Στρατηγοῦ Θύμιου Ξύδη, πού στάθηκε ἕνας ἀπό τούς πιό ἀγνοῦς ἥρωες τοῦ 1821, ἀψεγάδιαστος σέ ὄλη του τή στάσι καί τή δρᾶσι.

Κάποια δημοτικά τραγούδια μόνον, διασωσμένα ἀπό τόν Καρκαβίτσα, ὑμνοῦν τή λεβεντιά του καί τά πρόωρα χαμένα του νιάτα.

Ὁ ἀδελφός του χιλίαρχος Σπῦρος Ξύδης (σώζεται χαρακτηριστική ἀλληλογραφία του μέ τόν Καραϊσκάκη) τόν διαδέχθηκε σάν Φρούραρχος Τριπολιτσᾶς. Τότε (καθώς γράφει ὁ Ἰταλός εὐπατρίδης Ἰωσήφ Πέκκιο) πέρασε ἀπό ἐκεῖ ὁ στρατηγός Ρός. Ὁ Σπῦρος Ξύδης τόν ὑποδέχθηκε ἔξω ἀπ' τήν πόλι μέ πολλά παλληκάρια. Ὅταν ἔφτασε ὁ Ρός, ἔβγαλε ὁ Ξύδης τά δυό του πιστόλια καί πυροβόλησε. Ἐπειτα τόν ἐχαιρέτησε βάζοντας τό δεξί του χέρι ἐπάνω στήν καρδιά. Ὁ Ρός τόν συλλυπήθηκε γιά τόν θάνατο τοῦ ἀδελφοῦ του Στρατηγοῦ, πού σκοτώθηκε στή μάχη τῆς Με-

θώνης. Ὁ Εὐδής τοῦ ἀπάντησε: «Εὐτυχησμένοι κ' ἐμεῖς, ἂν πεθάνουμε μ' ἓνα παρόμοιο θάνατο». Ἴδου τό 1821!

Ὁ Γεώργιος Ἀνεμογιάννης, Παξινός τήν καταγωγή, ναύτης εἰς τό καράβι «Σύμμαχοι» τῆς Μπουμπουλίνας, στάθηκεν ἓνας ἀπό τοὺς πρώτους πυρπολητές στόν Ἱερό Ἀγῶνα καί μέ περιφρόνησι γιά τό θάνατο ἴση πρὸς τόν Ἀθανάσιο Διάκο ἔλαβε τό ἴδιο μαρτυρικό τέλος. Τόν Ἰούνιον τοῦ 1821 οἱ πλοίαρχοι τῆς Ἑλληνικῆς ναυτικῆς Μοίρας, πού πολιορκοῦσαν τόν Ἐπαχτο, ἀποφάσισαν νά κάψουν μέ πυρπολικό τόν Τουρκικόν στόλο, γιατί, διαφορετικά, δέν μπορούσαν νά τόν πλησιάσουν, ὅπως τόν προστάτευαν τά μεγάλα κανόνια τοῦ Κάστρου. Ὁ Σπετσιώτης Μυριαλῆς μετασκεύασε σέ πυρπολικό ἓνα Γαλαξιδιώτικο πλοῖο. Ἀλλά ποιός θά τό πηδαλιουχοῦσε γιά νά τό προσκολληθῆ στήν Τουρκική ναυαρχίδα; Ὅχτακόσιοι ναῦτες τῶν πλοίων μας ἀναρωτήθηκαν δισταχτικά γιά τήν τολμηρή ἀπόφασιν. Μά τοὺς πρόλαβεν ὄλους μέ τήν πρόθυμη προσφορά του ὁ Ἀνεμογιάννης. Εἰκοσιπέντε χρονῶν ροδοπάρειο παλληκάρι. «Τί ἀμοιβή θέλεις;» τόν ρώτησαν οἱ πλοίαρχοι. «Τώρα δέν θέλω τίποτα». Ἀποκρίθηκε. «Ἄν δώσῃ ὁ Θεός καί πετύχω τότε θά σᾶς πάρω ἀπό δέκα τάλλαρα γιά νά κάμω ἓνα χάρισμα τῆς ἀρρεβωνιαστικῆς μου». Τό χάρισμα ἐκεῖνο δέν ἐδόθηκε! Κι ἀκόμα τό χρωστοῦμε ὄλοι μας...

Δυστυχῶς ἡ γενναία ἀπόπειρα ἀπότυχε. Ὁ ἄνεμος δέν βοήθησε τόν Ἀνεμογιάννη. Ἀπομάκρυνε ἀπ' τά τούρκικα τό ἀναμμένο πυρπολικό. Ὅταν οἱ φλόγες τόν ἔζωσαν καί δέν μπορούσε νά μείνῃ πιά μέσα στό πλοῖο, ἔπεσε στή θάλασσα. Εἶχε δεμένο τό τιμόνι μέ παλάγκο καί προσπαθοῦσε νά τό κυβερνήσῃ κολυμπῶντας. Βάρκες τῶν Τούρκων τόν κατάφτασαν, τόν χτυπῆσαν μέ τά κουπιά καί τόν αἰχμαλώτισαν. Ζήτησαν οἱ πλοίαρχοι νά τόν ἀνταλλάξουν μέ Τούρκους αἰχμαλώτους, μά οἱ πασάδες δέν τό δέχτηκαν. Τόν ἔψησαν ζωντανό ἐπάνω στίς ἐπάλξεις τοῦ Κάστρου τοῦ Ἐπάχτου καί κρέμασαν ἐκεῖ τό ἀπανθρακωμένο του κορμί γιά νά τρομοκρατήσουν τά Ἑλληνικά πληρώματα. Ἐκεῖ ἐπάνω σ' ἓναν ἐπιθιλάσιο πύργο μιά μαρμάρινη πλάκα μνημονεῦει τό σεμνό παλληκάρι. Καμμιά ἄλλη τιμὴ δέν τοῦ ἔχει γίνει. Μά καί λίγο ἔλειψε νά παραμείνῃ ἄγνωστη καί ἀληξιάρχητῃ ἡ ἥρωϊκὴ αὐτὴ πράξι καί θυσία. Ὁ Ἰωάννης Φιλῆμων, πού τήν περιγράφει στό «Ἱστορικό Δοκίμιόν» του, τήν ὑπομνηματίζει μέ τήν ἐξῆς σημείωσι: «Ὁ ἥρωισμός οὗτος τοῦ νέου Γεωργίου Παξينوῦ ὑπῆρχεν ἄγνωστος παρά τῷ κοινῷ τῶν Ἑλλήνων, ἐνῶ ἄλλαι ἄλλων πράξεις, οὐδεμίαν πρὸς τήν ἥρωϊκὴν ταύτην τοῦ Παξينوῦ ἐπιδεχόμεναι σύγκρισιν, ὑπερυψώθησαν καί ὑπερεθαυμάσθησαν, διότι οἱ ἄλλοι οὔτοι ἔτυχον ἐξ οἰκογενειῶν γνωστῶν ἢ ἐπετηδεύθησαν, ἵνα μεγαλύνωσι

ὑπὲρ ἑαυτῶν τὰ μικρά, ἣ ἔλαβον διὰ λόγους ἄλλους βοηθὸν τὴν περίστασιν καὶ τὴν συνδρομὴν ἑτέρων προσώπων. Χάριν δ' ὁμολογοῦμεν πολλὴν τῷ καλῷ κάγαθῷ Ἰωάννῃ Σωτηριάδῃ ἐξ Αἰγίου, ὑπηρετήσαντι ἐν τοῖς ναυτικοῖς τῆς Ἑλλάδος καὶ γνωρίζοντι πλεῖστα τῶν κατὰ θάλασσαν διατρεξάντων ἐπληροφόρηθῆμεν παρ' αὐτοῦ τὸν ἡρωισμόν τοῦ Παξινοῦ, ὁμολογούμενον μὲν καὶ παρὰ τοῦ ἀγαθοῦ πολίτου καὶ γενναίου ναυτικοῦ Ἀδριανοῦ Σωτηρίου, ἐπιβεβαιούμενον δὲ ἀναντίρρητον καὶ παρὰ τινος ἑτέρου Ἰωάννου Ἀθανασοπούλου, ὑπομνηματῆσαμένου αὐτόν, ὡς ἀκολούθως... «Ὁ Γεώργιος Παξινός ἐφέρθη ὡς ἥρωας ἀπὸ κάτω εἰς τὸν Ἐπαχτον μὲ τὸ μπουρλότο ὅπου ἔμενε μοναχός μέσα. Τὸ μπουρλότο ὀρτζάριζε καὶ ἡ λαύρα τῆς φωτιᾶς τὸν ἐκαντζάριζεν ἀπὸ τὴν κουβέρτα· καὶ αὐτός μὲ τὴν τρουμπέτα «ἐλευθερία, μᾶς ἔλεγε, ζητᾶτε μωρ' ἀδέρφια, καὶ ἐγὼ διὰ τὴν πίστιν μας θέλω ἀποθάνω πρῶτος μὰ τὴν χρυσὴ πατρίδα μας ἂν δὲν μᾶς καῆ ὁ φλῶκος». Ἀπ' ὄξω ἀπὸ τὴν κουβέρτα ἐτράβα κ' ἐκυβέρνα γιὰ νὰ πέση στὴν τούρκικη κουβέρτα. Μὴ δυνηθεῖς νὰ διευθύνῃ τὸ μπουρλότο ἀπὸ τὰς λαύρας τοῦ μπουρλότου, ἔπεσεν εἰς τὴν θάλασσαν, καὶ μὲ τὸ μαχαῖρι εἰς τὸ χέρι τὸν ἔπιασαν οἱ ἄπιστοι καὶ τὸν ἐσοῦβλισαν. Ταῦτα ἔγραφα, εὔρεθεῖς τότε ἐντός μὲ τὸν Λυκοῦργον καὶ μὲ τὸν Καπετάν Ἀδριανόν Σωτηρίου Σπετσιώτην ὁ Ἰ. Θανασόπουλος.

«Τὴν σημείωσιν αὐτὴν, βεβαιώνει ὁ Φιλῆμων, ἀντεγράψαμεν ὡς ἔχει, εὔρεθεῖσαν ἐν τῷ τέλει χειρογράφου παλαιοῦ καὶ ρυπόντος, περιέχοντος δὲ ἡμερινὰ καὶ νυκτερινὰ ναυτικὰ σημεῖα συναγρικῆσεως ἢ σήματα (σινιάλα)».

Ἄν δὲν εἶχαν τυχαῖα συλλεχθῆ τὰ ὀλίγα αὐτὰ στοιχεῖα ἀπὸ ἓνα στρατσόχαρτο ὄχι μόνον τὴν ἡρωικὴ αὐτοθυσίαν τοῦ Ἀνεμογιάννη θὰ ἀγνοούσαμε ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονός ὅτι οἱ Σπετσιῶτες ἐγνώριζαν τὴ χρῆσιν τῶν πυρπολικῶν ταυτόχρονα μὲ τοὺς Ψαριανούς καὶ μὲ τοὺς Ὑδραίους.

Στὰ μεγάλα ἐκεῖνα χρόνια διέλαμψεν ὅσον καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Μαραθῶνα, ὅσο καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα, διέλαμψεν μὲ ὅλη τῆς τὴν αἴγλη, μὲ ὅλη τῆς τὴν μεγαλοπρέπεια ἡ Ἐθνικὴ μας Ἀρετὴ. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἀρετὴ. Ἐντονα προβλήθησαν τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς. Ἀκαταγώνιστη ἀποδείχτηκεν ἡ ἐνδόμυχη δύναμίς τῆς. Ἀκατάπνιχτη ἐστάθηκεν ἡ δημιουργικὴ τῆς πνοή.

Καὶ τὸ γεγονός τὸ μέγα, τὸ θαῦμα τὸ μοναδικὸ εἶναι ὅτι ἡ προαιώνια κι' ἀστείρευτη αὐτὴ Ἀρετὴ δὲν ἐξόπλισε ψυχικὰ μόνον τοὺς λίγους καὶ τοὺς διαλεχτούς, ἀλλὰ στὸ ἴδιο μέτρο, στὸν ἴδιο βαθμὸ ἐξόπλισε καὶ τοὺς

πολλούς — και τούς πιό ταπεινούς και τούς πιό άφανείς. Έξόπλισε τή γενεά όλη. Τό Γένος όλάκερο!

Τέτοια ύψωσι ήθική, τέτοια έξαρσι ψυχική, τέτοια έξίσωσι στάθμης μέσα sé καθολικό πνεύμα αύταπαρνήσεως, μέσα sé ολοκληρωτική άπόφασι θυσίας, μέσα sé όλοσχερή κατάλυσι τοῦ φόβου, μέσα sé άπόλυτη γενίκευσι τοῦ ήρωισμού, σπανιώτατα έχει διαπιστώσει ή παγκόσμια 'Ιστορία. Ποτέ άλλοτε στό βίο τῆς 'Ανθρωπότητας δέν συνταυτίστηκαν τόσο θεληματικά ή ζωή και ό θάνατος. Καμμιά διαφορά μεταξύ τους! 'Ατράνταχτα: κοινή έγινε πίστι ότι ή ζωή χωρίς 'Ελευθερία είναι χίλιες φορές πικρότερη άπό τό θάνατος. 'Ακράδαντα: κοινό έγινε ιδανικό ότι ό θάνατος για τήν 'Ελευθερία είναι τό αύθεντικώτερο εισιτήριο για τόν Παράδεισο τῆς 'Αθανασίας.

Τό 1821 δέν άξιολογεΐται στην 'Ιστορία σαν μεγάλη νίκη μόνον τῆς 'Ελλάδος. 'Αξιολογεΐται σαν μεγάλος θρίαμβος τῆς 'Ανθρωπότητας όλης.

Ποτέ άλλοτε στά νεώτερα χρόνια ό "Ανθρωπος, ό μέσος "Ανθρωπος, ό κοινός "Ανθρωπος, ό κάθε "Ανθρωπος, δέν έξάρθηκε sé τόσο μεγαλειό, δέν μετεωρίστηκε sé τόσο δόξασμα. Τό άκριβές μέτρο τοῦ έπιτεύγματος αύτοῦ τό δίνουν όχι οι έκατοντάδες τῶν κορυφαίων αλλά οι μυριάδες τῶν άφανῶν.

Θά ήταν άφιλοσόφητο και άνιστόρητο νά ύποτιμήση κανείς τήν κολοσσιαία συμβολή τῶν κορυφαίων. 'Αλλά θά ήταν έγκληματικό και άσυγχώρητο νά μήν εκτιμήσουμε όλοι τήν πρωταρχική και μαζί άποτελειωτική άξία τῆς συμβολῆς τῶν άφανῶν. 'Η γνώσι, ή επίγνωσι, ή φωτισμένη συνείδησι είναι μέσα στό προνόμιο τῶν διαλεχτῶν. 'Η πίστι, τό ένστιχτο, τό θαμπόφωτο ύποσυνείδητο είναι μέσα στό δῶρο τῶν ταπεινῶν. Και τό θαῦμα έπιτελεΐται, όταν στην πράξι τῆς ζωῆς, στη δοκιμασία τοῦ κινδύνου, στην παλαιστρα τῆς 'Ιστορίας κατορθώνουν οι πολλοί νά ίσοτιμήσουν τό φτωχό δῶρο τους μέ τό πλούσιο προνόμιο τῶν όλίγων, μετουσιώνοντας τήν πίστι τους sé γνώσι, τό ένστιχτό τους sé επίγνωσι, τό ύποσυνείδητό τους sé συνείδησι.

Αυτό κατορθώθηκε στό 1821.

'Αν έμβαθύνη κανείς στό νόημα τῆς 'Επαναστάσεως τοῦ 1821, άν αναζητήση τό άληθινό της μήνυμα όχι μόνο μέσα στα έπίσημα κείμενα, μέσα στα έπεξεργασμένα ιστορήματα, αλλά και μέσα στα πιό άχειροτέχνητα άνέκδοτα, μέσα στα πιό άνεπιτήδευτα άφηγήματα, μέσα στα πιό αύθόρμητα δημοτικά τραγούδια, δέν θά δυσκολευθῆ νά πειστῆ ότι και τό νόημα και τό μήνυμα είχεν εύρύτατο περιεχόμενο, θησαυρισμένο άπό τήν

ψυχική ἀχτιδοβολή ὅλου τοῦ Λαοῦ, ὅλου τοῦ Γένους. Δέν ἦταν τό συσσωρευμένο ἐπί τέσσερες αἰῶνες μῖσος ἐναντίον τοῦ Κατακτητῆ ἢ μεγάλη κινητήρια δύναμι τοῦ Ἀγῶνα τοῦ 1821 — δύναμι καταλυτική, δύναμι ἀρνητική, πού δέν θά ἐπαρκοῦσε. Ὑπῆρχε δύναμι θετική, ἀπροσμέτρητη — ὁ Ἔρωσ γιά τήν Ἐλευθερία. Ὑπῆρχε δύναμι δημιουργική, θεόπνευστη — ὁ πόθος γιά Νόμο, ὁ ζῆλος γιά συγκρότησι Πολιτείας.

Αὐτό τό νόημα κι' αὐτό τό μήνυμα donoῦσαν ἐξ ἴσου τήν ψυχή τῶν ἐπιφανῶν καί τήν ψυχή τῶν ἀφανῶν. Καί αὐτό τό «ἐξ ἴσου» δίνει στούς ἀφανεῖς τό οὐσιαστικό πλεονέκτημα, τήν ἀφανῆ ὑπεροχή, πού ὀφείλομε νά ἐκτιμήσουμε καί νά τιμήσουμε ὅλοι.

Ἔτσι κάποτε τύχη νά ξεφυλλίσετε τά «Ἀπομνημονεύματα» τοῦ Μακρυγιάννη (πού ὅσο κι' ἄν εἶναι ἐπώνυμος, ἐπιφανής, ἀπό τό πνεῦμα κι' ἀπό τό ἦθος κι' ἀπό τόν πηλό τῶν ἀφανῶν ἦταν συγκροτημένος) ζητήστε νά βρῆτε στό Β' Βιβλίον, κεφάλαιο Γ', λίγες γραμμές τοῦ γιά τούς κατοίκους τῆς Περαχώρας καί τῶν Μεγάρων. Γράφει: «Ἡ διοίκηση, ὅπου ἦταν ὁ Κωλέτης καί γραμματέας ὁ Χρηστίδης — ὅσο ναρθῆ ὁ Κουντουριώτης κι ὁ Ζαῖμης — ἐνεργοῦσαν αὐτῆνοι εἰς Περαχώρα. Μᾶς δέχτηκαν οἱ κάτοικοι μέ τίς ἀγκάλες ἀνοιχτές. Ἦταν βαρῦς χειμῶνας ἐβῆκαν ἀπό τή φωτιά τους καί συγύρια τους καί ζωοτροφή τους καί μᾶς περιποιόνταν ὅλους κι ἔλεγαν. «Καθόμαστε ἐμεῖς νηστικοί, καί φᾶτε ἐσεῖς ὅπου προσπαθᾶτε διά νά γίνουν νόμοι». Ὑστερα ἡ διοίκηση καί οἱ πληρεξούσιοι πῆγαν εἰς τά Μέγαρα ὡς κεντρικώτερον μέρος».

«Μεγάλη ἰλικρίνεια καί πατριωτισμόν εἶδαμε ἀπό τούς Περαχωρίτες καί ἀπό τούς Μεγαρίτες. Ἐδειξαν αἰσθήματα πατριωτικά καί φιλόφρονες καί ἔλεγαν: «Νά πουληθοῦμεν ὅλοι νόμους νά κάμετε διά τήν πατρίδα». Πήγαιναν νηστικοί καί ξυπόλυτοι αὐτῆνοι καί οἱ καημένοι ἀγωνισταί τους μέ γράμματα, ὅπου χρειάζονταν παντοῦ νά στέλνωμεν, κι ἔτρεχαν μέ μεγάλην προθυμίαν».

Τί μεστό φρόνημα! Τί ὠριμασμένη πίστι! Τί ἀπλοϊκή ὀλοκλήρωσι τοῦ μεγάλου αἰτήματος τῆς Ἐθνεγερσίας! Εἶχαν περάσει χρόνια σκληροῦ πολέμου. Ὁ ἐχθρός κατάκλυζε μέ ἀνανεωμένες δυνάμεις τή Χώρα. Τίποτε δέν εἶχε μείνει ὀρθιον στήν Ἑλλάδα. Τίποτε ἐκτός ἀπό τό Ἠθικό.

Ἄλλ' αὐτό ἀρκεῖ γιά νά τά ἐπανορθῶνῃ ὅλα. «Νά πουληθοῦμεν ὅλοι, Νόμους νά κάμετε γιά τήν Πατρίδα!» ἔλεγαν οἱ ἀπλοϊκοί Περαχωρίτες. «Καθόμαστε ἐμεῖς νηστικοί καί φᾶτε ἐσεῖς ὅπου προσπαθᾶτε διά νά γίνουν νόμοι!», ἔλεγαν οἱ καλοί Μεγαρίτες. Καμμιά φιλοσοφική θεωρία καί κανένα πολιτικό δόγμα δέν μπορεῖ νά ἰσοφαρίσῃ τήν ὀλοζώντανη οὐσία πού περιέχει τό αὐθόρμητο αὐτό ξεφώνημα τῶν ἀφανῶν. Βέβαιον γιά τήν

ἀπελευθέρωσί τους, κι' ἄς ὀρθωνεν ἀκόμα μπροστά τους τόν πάνοπλον ὄγκο του ὁ Τοῦρκος, ζητοῦσαν Νόμους, ζητοῦσαν Πολιτεία. Ἡ Ἐλευθερία γιά τήν ὁποία ἐθυσίαζαν τά πάντα, δέν ἦταν κάτι ἀόριστο, κάτι ἀκαθόριστο. Δέν ἦταν γοητευτικόν ὄραμα, δέν ἦταν θελχτική φαντασμαγορία. Εἶχε καί γιά τον πιό τελευταῖον ἀγωνιστή σάρκα καί ὄστᾶ. Σάρκα τῆς ἦταν ὁ Νόμος. Ὅστᾶ τῆς ἦταν ἡ Δικαιοσύνη.

Διάβαζα κάπου τώρα τελευταῖα ἕναν σύγχρονον ὀρισμό τῆς Ἐλευθερίας. Καί θυμᾶμαι ὅτι συνόψιζε κάπως ἔτσι τό θέμα: «Ἡ Ἐλευθερία θά ἦταν μιᾶ ἀνίσχυρη Ἰδέα, ἄν δέν ἐπραγματώνετο συγκεκριμένα μέ τήν δημιουργία ἐνός Κράτους κατ' εἰκόνα τῆς καί ὁμοίωσί τῆς, ἐνός κράτους Δικαίου, πού ἀντλεῖ ἀπό τήν ἰδέα τῆς Ἐλευθερίας τόν ἐμψυχωτικό του νόμο καί τήν ἀέναη ἔμπνευσί του».

Ὅσο κι' ἄν εἶναι ὠραῖα εἰπωμένο, δέν προσθέτει στήν οὐσία του τίποτα στά ὅσα οἱ Μεγαρίτες κ' οἱ Περαχωρίτες τοῦ 1826, στά ὅσα οἱ Ἕλληνες τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνα μελετοῦσαν μέ τήν ἐνόρασι στούς μυχοῦς τῆς ψυχῆς τους, στά ὅσα τό Γένος τῶν Ἑλλήνων σύγκορμο καί σύψυχο ἐπίστευε μέ ὄλη του τήν καρδιά στοῦ ὑποσυνειδήτου τά τρίσβαθα.

Χωρίς τόσο βαρῦ καί πλούσιο ἠθικό ἔρμα δέν ἦταν δυνατόν νά διατηρηθῆ ἑφτά ὀλόκληρα χρόνια ἀναμμένος καί ἀκατάσβηστος ὁ Ἱερός βωμός τῆς θυσίας, μέσα σ' ἕνα συνεχῆ ἀγῶνα, πού οἱ ἄνισοι ὄροι του γινόταν κάθε μέρα καί ἀνισώτεροι. Ὁ νέος ξεσηκωμός τῆς Ρούμελης ἀπό τόν Καραϊσκάκη τήν ὕστατη ὥρα, οἱ φτερωτές του ἐκστρατείες, τ' ἀπότολμα στρατηγήματά του, οἱ ἀπίστευτες νίκες του, ποιός λέει ὅτι δέν εἶχαν σάν ἔναυσμα τήν πολεμική του μεγαλοφυΐα; Ἀλλά καί ποιός λέει ὅτι δέν εἶχαν σάν θρυαλίδα καί σάν πυρίτιδα τῶν ἀφανῶν ἡρώων, πού τόν ἀκολουθοῦσαν, τήν αὐτοδύναμι πίστι καί τόν ἐκρηκτικόν ἐνθουσιασμό;

Ἄν παραλείψαμε ἐπί ἐνάμισυ αἰῶνα νά ἐκδηλώσουμε τήν ἐθνική εὐγνωμοσύνη ἔμπραχτα, ὑψώνοντας στήν Πρωτεύουσα τόν μαρμάρينو ἀνδριάντα τοῦ Ἡρώα, πού ἐνσάρκωσε, ὅσο κανεῖς ἄλλος, τήν ἔμπνευσι καί τήν ὀρμή τοῦ Γένους, ἄς μὴν παραλείψουμε σήμερα, ὅτε τό ἔτος Καραϊσκάκη ζωηρεύει τή Μνήμη τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνα, ἄς μὴν παραλείψωμε νά στρέψωμε τόν ἄμετρο σεβασμό μας καί τήν ὑψίστη μας ἀναγνώρισι πρός τοῦς Ἀφανεῖς Ἡρώες, πού ἐνσάρκωσαν μέ τήν πιό σεμνόπρεπη ἀφιλοδοξία τό μένος καί τό σθένος τοῦ Γένους, πού ἐνσάρκωσαν μέ τήν πιό ἀνιδιοτελεῆ λεβεντιά τό ἰδανικό τῆς φιλοπατρίας καί τό πνεῦμα τῆς θυσίας.

Ὅλοι μαζί, ἐπιφανεῖς καί ἀφανεῖς, μᾶς προσφέρουν σήμερα νά κοινωνήσουμε ἄλλη μιᾶ φορά τό μυστικό φίλτρο τοῦ 1821. Καί ἄν οἱ ἐπιφανεῖς ἀπαιτοῦν ἀπό ἡμᾶς, πολύ δίκαια, νά φωτιστοῦμε ἀπό τό ἔργο τους, νά

έμπνευστοῦμε ἀπό τό ὑψηλό τους παράδειγμα, οἱ ἄλλοι —οἱ Ἐφανεῖς Ἥρωες— πού ἀγνοοῦμε τό ἀτομικό τους ἔργο, πού ἀγνοοῦμε τό προσωπικό τους παράδειγμα, ἐκεῖνοι, ἀπό τήν ἀφάνειά τους, δέν ἀπαιτοῦν τίποτε ἄλλο παρά τοῦτο μόνον: Νά θεμελιώνουμε πάντοτε ἀπαρασάλευτα στό 1821 τό Ἐθνικό μας Πιστεύω. Τό 1821 νά εἶναι πάντοτε ζωντανό μέσα στήν ἱστορική μας αὐτοσυνείδησι. Ποτέ νά μήν ἀποκόψουμε τοὺς ψυχικούς μας δεσμούς μέ τήν ἔνδοξη ἀφετηρία τῆς Νέας Ἑλλάδος, πού εἶναι ἡ 25η Μαρτίου. Ποτέ νά μή λησμονοῦμε ὅτι ἡ Ἑλληνική διάρκεια δέν ἔχει καμμιάν ἄλλην ἀσφάλεια παρά μόνον τήν ἐνεργό διατήρησι τοῦ πνεύματος τῆς αὐτοθυσίας. Ἀδιάλειπτα νά ἐλέγχωμε καί νά διαπιστώνουμε ὅτι ἡ Ἐθνική μας πορεία ξετυλίγεται ἀπαρέγκλιτα στήν εὐθύτατη γραμμή πού ἐχάραξε τό πύρινο σύνθημα τῆς Ἁγίας Λαύρας: « Ἐλευθερία ἢ Θάνατος».

Αὐτό εἶναι τό αὐστηρό παράγγελμα τοῦ ὑψηλοῦ ἰδεολογικοῦ προσανατολισμοῦ πού μᾶς ἐμπιστεύονται σήμερα οἱ Ἐφανεῖς Ἥρωες.

«ΑΝΕΞΥΜΝΗΤΟΝ ΕΝΑΥΣΜΑ»

ΜΕΓΑΛΕΙΟΤΑΤΕ,

Στό Λόγο του Θρόνου, πού αναγνώσατε χθές ενώπιον τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, περιλαμβάνεται καί ἡ λιτή φράσι: «...Εἰς τόν πίνακα τῶν ἀξιῶν κατά τήν μακραίωνα διαδρομήν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, πρώτη εἶναι ἡ Ἐλευθερία». Ὑπογραμμίσατε μέ τό Βασιλικό σας κῦρος μιά μεγάλη ἱστορική ἀλήθεια. Σέ καμμιάν ἄλλη χώρα ἡ λατρεία τῆς Ἐλευθερίας δέν ὕψωσε τόσο περίλαμπρο Ναό δοξολογίας ἀλλά καί τόσο πολυαίμακτο Βωμό θυσίας... Ἑλλάς καί Ἐλευθερία ἔφθασε νά γίνουν ἔννοιες ταυτόσημες, καθώς προσεπικύρωναν αἰῶνες καί χιλιετηρίδες τό συμβάδισμά τους στήν τροχιά τῆς Ἱστορίας. Γιά τήν προαιώνια αὐτή ἔνδοξη συνύπαρξι, ἱστορικός σταθμός ὑψηλῆς σημασίας εἶναι τό γεγονός πού συμβολίζει ἡ 25η Μαρτίου 1821. Πανηγυρίζει τό Ἔθνος τήν 143η ἐπέτειό της. Καί εἶναι ἐπί κεφαλῆς τοῦ πανηγυρίζοντος Ἐθνους νέος Βασιλεύς, γεμᾶτος ἀλκήν καί σφριῶς. Εἴσθε Σεῖς, Μεγαλειότατε, πού τόσον ἔντονα διακηρύξατε τήν πίστι Σας στό πατροπαράδοτο ἰδανικό τῆς Ἐλευθερίας. Ἐνας ἀκόμα οἰωνός ὅτι ἡ Πατρίδα μας θά συνεχίσῃ σταθερά τήν πορεία της πρός τήν ὀλοκλήρωσι τῶν ἔθνικῶν πεπρωμένων. Ἀρχή καί τέλος ἡ Ἐλευθερία!

«Ἀνεξύμνητον Ἐναυσμα» ἔχω ἐπιγράψῃ τή σημερινή μου ὁμιλία.

Δραστικώτατο ἔναυσμα τῆς ἔθνικῆς μας πίστεως καί τοῦ πατριωτικοῦ μας ἐνθουσιασμοῦ, τῆς ἱερῆς φλόγας πού καίει ἀκατάσβηστα στῆς Ἑλληνικῆς Ψυχῆς τά βάθη, στάθηκε πάντοτε ἡ Ποίηση, τό Ἄσμα, τό Τραγοῦδι...

Τό πιστοποιοῦν ὄλοι τοῦ ἱστορικοῦ μας βίου οἱ μακροί αἰῶνες. Ἀλλά πιό ἀποκαλυπτικά τό φανερώνουν τά χρόνια τῆς σκλαβιάς, τά χρόνια τῆς Ἐθνεγερσίας τοῦ 1821. Τά τελευταῖα ἐκεῖνα χρόνια στό Δημοτικό μας Τραγοῦδι ἀνήκει ὁ μέγας Λόγος.

Ἀνεξύμνητον εἶναι τό ἄφλογο τοῦτο ἀλλά φλογοβόλο ἔναυσμα. «Ψυχή τῆς ψυχῆς μας» τό ἔχει ὀνομάσει ὁ Παλαμᾶς. Ἐκεῖ ἔχει τό ἀνάβυσμά του. Ἐκεῖ ἀποταμιεύει κι ἐκεῖ σπαταλᾷ τήν ἀξία του. Στῆς ψυχῆς τά ἀνεξερεύνητα ἄδυτα!

Δέν πρέπει ἀκατάγραφο ν' ἀφήνωμε τό γεγονός ὅτι τό πρῶτο Ἑλληνικό βασιλικό σκῆπτρο ὑπῆρξεν ἡ λύρα τοῦ Ὀρφέα στό λαό τῶν Ὀδρυσῶν τῆς Θράκης. Ἀπό ἕνα ὀρφικό τραγοῦδι ξεκινάει ἡ προϊστορία μας, γιά νά εἰσέλθῃ μεγαλόπρεπα στόν ἱστορικό χῶρο μέ τά ἔπη τοῦ Ὀμήρου. Ἄγνωστο δέν εἶναι ὅτι τήν πρώτη κοινή ἐθνική συνείδηση τῶν Ἑλλήνων διαμόρφωσαν τοῦ Ὀμήρου οἱ ραψωδίες. Δημοτικό Τραγοῦδι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τά Ὀμηρικά ἔπη ἄρχισαν νά ρέουν ἀπό Φυλή σέ Φυλή, ἀπό ἄστου σέ ἄστου μέ τῶν ραψωδῶν τά χεῖλη καί τίς φόρμιγγες. Νά ρέουν καί νά συμποτίζουν τίς ψυχές τῶν Ἰώνων, τῶν Αἰολέων, τῶν Δωριέων, τῶν Ἀχαιῶν, τῶν Θετταλῶν. Νά τίς συμποτίζουν μέ τό θεϊκό νᾶμα πού κελάριζε τόσο θελχτικά «περί πάντων τῶν ἀνθρωπίνων» καί νά τίς ἀποστάζουν στή μία καί ἐνιαία ψυχή τῶν Ἑλλήνων. Θά μπορούσε νά λεχθῆ ὅτι ὁ Τρωϊκός Πόλεμος, μέ τή συνεστρατεία σ' αὐτόν ὄλων τῶν Ἑλληνικῶν μικροβασιλείων, ἀπέτελεσε τόν πρῶτο συνεχτικό δεσμό τῶν Πανελλήνων. Ὅμως δέν ἦταν ἄρκετό τό γεγονός αὐτό καθεαυτό καί μόνον. Ἐπρεπε νά τό προβάλλῃ ποιητικά ὁ Ὀμηρος, νά τό ἡρωποιήσῃ, νά τό ὠραιοποιήσῃ γιά νά κατακτήσῃ ὅλες τίς Ἑλληνικές ψυχές καί νά τίς ἐνώσῃ σέ μία καί μόνον μέ κοινή παράδοσι, μέ κοινή συνείδησι, μέ κοινό ἰδανικό. Μ' αὐτόν τόν τρόπο, τά Ὀμηρικά ἔπη ἀπέτελεσαν τήν ὠραιότερη πηχτική οὐσία τῆς Ἐθνικῆς Ἐνότητος τῶν Ἑλλήνων.

Ὅταν ὁ Πεισιστρατος ἀποφάσιζε νά συνάξῃ καί νά συντάξῃ, νά κωδικοποιήσῃ θά ἔλεγα, τά διάσπαρτα ἀνά τό Ἑλληνικόν ἔπη τοῦ Ὀμήρου, ἀνταποκρίνονταν σέ Πανελλήνιο, δίχως ἄλλο, αἶτημα. Γιατί τά ἔπη ἐκεῖνα εἶχαν ἤδη καταστῆ τό ἱερό βιβλίον, ἡ Ἁγία Γραφή τοῦ Γένους — ἡ Παλαιά του Διαθήκη καί τό Νέο του Εὐαγγέλιο. Οἱ ἀνώτερες φυλετικές ἀρετές εἶχαν προσωποποιηθῆ σέ γνώριμες ἡρωϊκές μορφές μέσα σ' ἄρμονικά ἐξάμετρα τοῦ θεόπνευστου ἔπους καί παραδειγματίζαν καί νοθετοῦσαν καί ἐπρότρεπαν σέ ἔργα ὑψηλά καί μεγαλεπήβολα, σέ ἄθλους εὐγενεῖς καί γενναίους.

Δέν ἔχει σημασία ἂν ὑπῆρξε ἢ δέν ὑπῆρξε Ὀμηρος. Ἄν ὑπῆρξε — ἕνας ποιητής μεγαλοφάνταστος δημιούργησε μέ τή λύρα του ἕνα μεγάλο Ἔθνος. Ἄν δέν ὑπῆρξε — ἕνας ποιητικός Λαός δημιούργησε μέ τά Δημοτικά του Τραγοῦδια τό μεγάλο του αὐτό Ἔθνος. Καί τό δεύτερο τοῦτο εἶναι περισσότερο ἀξιοθαύμαστο. Ὅπως καί νά 'ναι, τό Ἑλληνικό Ἔθνος, μέ τό καθολικό του μυθικό ὑποσυνείδητο καί μέ τήν καθολική του ἱστορική συνείδησι, δέν τό προανάγγειλαν κλαγγές ὄπλων, ἀλλά μολπές λύρας. Δέν τό δημιούργησε τό ξίφος ἐνός πολεμάρχου, ἀλλά τό κοντύλι ἐνός ποιητῆ! Ἀναρωτιέμαι ἂν εἶναι δυνατόν νά φανταστῆ κανεῖς ὁμορφό-

τερη ἔθνογονία! Ἄν τοῦτο ἀποτελεῖ ἀλήθεια, αὐτή πρέπει νά εἶναι ἡ ὠραιότερη ἀλήθεια τῆς παγκόσμιας Ἱστορίας! Ἀφῆστε λίγο τή σκέψι σας νά τό πιστέψη, κι ἄν μπορεῖτε μήν κυριεύεστε ἀπό τήν πιό ἐνδόμυχη συγκίνησι. Δέν εἶναι κούφια περηφάνεια, εἶναι κατάμεστη ἀνθρωπιὰ νά ξέρουμε πώς ἡ Ὁμορφιά ἐνός Τραγουδιοῦ ἀποτελεῖ τήν πηγὴ τῆς φυλετικῆς μας συνείδησης, τῆς ἐθνικῆς μας ἐνότητος, τοῦ ἱστορικοῦ μας εἶναι!

Εὐκολο θά ἦταν νά φανταστοῦμε τί θά ἦταν τό Ἔθνος χωρίς ὄπλα. Δύσκολο θά ἦταν νά συλλάβουμε τί θά ἦταν χωρίς Τραγοῦδι. Καί βέβαια δέ θά μπορούσε νά γίνη ἡ Ἐπανάστασι τοῦ 1821 χωρίς κανόνια, καρυφίλια καί γιαταγάνια. Ἄλλά δέν θά εἶχε γίνει, δέν θά εἶχεν εὐοδωθῆ χωρίς τό Παραμῦθι, χωρίς τό Δημοτικό Τραγοῦδι — τό σπόρο τοῦ σπόρου κάθε μεγάλου ἱστορικοῦ μας γεγονότος. Ὅσο κι ἄν φαίνεται τολμηρὴ μιά τέτοια θεωρία, ἔχει ἀναμφισβήτητα τή βᾶσι της. Τό κοσμοϊστορικό γεγονός, πού ξανάφερε τήν Ἑλλάδα στήν Ἐλεύθερη ζωὴ, ἄγγιζε τὰ ὄρια τοῦ θαύματος. Ἄν γίνονται στήν Ἱστορία θαύματα καί δέν εἶναι ἓνα ἀπὸ αὐτά τό 1821, τότε ποῖο ἄλλο εἶναι; Καί ἄν δέν γίνονται στήν Ἱστορία θαύματα, ἓνα ὅμως κάποτε, κάπου ἔγινε. Κι αὐτό ἦταν τό 1821!

Τό εἶχε προφητέψει ἡ Ἑλληνικὴ ψυχὴ. Καί τό εἶχε πιστέψει. Καί τό εἶχε προσδοκῆσει. Ἀπόκρυφὴ ἔκλαμψι θεϊκῆς ἀποκαλύψεως τήν εἶχε μυσήσει στό μελλούμενο θαῦμα. Ἡ ἐθνικὴ ἀκρόπολις σκλαβώνεται. Ὁ τελευταῖος αὐτοκράτορας πέφτει νεκρός. Θραύεται τό Ἑλληνικὸ ξίφος. Ἐξαφανίζεται ἀπὸ τό πρόσωπο τῆς γῆς τό Ἑλληνικὸ λάβαρο. Θά περίμενε κανεὶς ἀπὸ τὰ αἱματοβαφῆ καί πυρίκαυστα συντρίμματα τῆς χιλιόχρονης Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας νά ὑψωθῆ οἰμωγὴ ἀπελπισμοῦ, θρῆνος ὀλέθρου. Ὅχι!

Τὴν ἴδια ὥρα πού ἔπεφτε νεκρός ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, τὴν ἴδια ὥρα ἀνασταίνονταν ἡ ἀθάνατη Ἑλληνικὴ πνοή! Ἀγνοοῦσε τὴν κύρωσι τῆς πράξης καί παραδέχονταν τὴν ὑποβολὴ τοῦ Παραμυθιοῦ. Τῆς ποιήσεως κατάσπερνε τὴν ἐμψυχωτικὴ γοητεία ἀπὸ ψυχὴ σέ σκλαβωμένη ψυχὴ. Καί ἡ ποίησι, τό Τραγοῦδι, ὁ ἓνας Στίχος συγκράτησε ἀναμμένη κάτω ἀπὸ τὴ στάχτη τοῦ ὀλέθρου τὴ θράκα τῆς πίστεως, τὴ σπίθα τῆς ἐλπίδας. Ἀντίσκοψε τό ρῖγος τοῦ θανάτου μέ τό ρῖγος τῆς Ἀνάστασης:

*«Πάλι μέ χρόνους μέ καιροῦς
πάλι δικά μας θά 'ναι!».*

Στό στίχο αὐτό, πού δέν ἔπαψε ν' ἀντηχῆ ἐπὶ τετρακόσια χρόνια σκλαβιάς στά πέρατα του προαιώνιου Ἑλληνικοῦ χώρου, ἀποθησαυρίζε-

ται τό μεγαλύτερο κεφάλαιο πίστεως, πού ἔχει ποτέ καταθέσει στήν ἀνθρώπινη Ἱστορία σέ ὦρα καταστροφῆς ἓνα Ἔθνος.

Τό ἔχω καί ἄλλοτε διατυπώσει. Τό ἐπαναλαμβάνω καί σήμερα. Ὁ ἀπλός αὐτός στίχος εἶχε καταθέσει τήν τραγικήν ἐκείνην ὦρα ἐνώπιον Θεοῦ καί ἀνθρώπων ἀκυρωτικήν ἔνστασι κατά τῆς ἱστορικῆς καταδίκης τοῦ Ἔθνους. Ἡ ἔνστασι εἶχε γίνει δεχτή. Γιά νά ἐπακολουθήσῃ ἡ ἀκύρωσι τοῦ 1821. Τά τετρακόσια χρόνια τῆς σκλαβιάς δέν μετροῦν στήν αἰωνιότητα. Κι ἂν μετροῦν, γιά νά ἐπαυξήσουν τό ἱστορικό μέγεθος τοῦ 1821 συντελοῦνε. Ὑπάρχει κανείς νά πιστεῦῃ ὅτι τήν πυρηνικήν ἐνέργεια, πού περικλείσεν ἀλλά καί διάχυσεν ὁ λαόπνευστος ἐκεῖνος στίχος θά μπορούσε νά τήν περικλείσῃ ἢ νά τήν διαχύσῃ ὁποιαδήποτε ἄλλη ἀνθρώπινη δραστηριότητα; Αὐτό τό ἐναγκάλισμα τοῦ ὀλέθρου καί τοῦ θριάμβου, αὐτό τό ἐναρμόνισμα τοῦ νεκρώσιμου καί τοῦ ἀναστάσιμου, τό ἀπόσταγμα αὐτό στήν ἴδια σταγόνα τοῦ φίλτρου τῆς ζωῆς καί τῆς δρόγκας τοῦ θανάτου, μόνον ἡ ποιητική φαντασία Λαοῦ προικισμένου ἀπό τούς Θεούς μέ τό δῶρο τοῦ ὑψηλοῦ λόγου μπορούσε νά τό παρασκευάσῃ.

Ὁ στίχος ἐκεῖνος εἶχε δώσει τήν πρώτη ἀστραπόφωτη ἀπόδειξι ὅτι ἂν σκλαβώθηκε τό Ἑλληνικό Ἔθνος, ἀσκλάβωτο εἶχε μείνει τό Ἑλληνικό Γένος. Ὅλοι μαζί, ὑποδουλώθηκαν. Ὁ καθένας χωριστά, ἔμεινε ἀδούλωτος. Συσπειρώθηκε στόν πυρῆνα τοῦ εἶναι του, συμπυκνώθηκε στό μεδούλι του. Ἀπόκρυψεν ἐκεῖ μιά ρανίδα αἵματος ἀνόθευτη, ἓναν κόκκο σπέρματος ἀμόλευτο. Τό Ἑλληνικό πρωτόζωο διαφυλάχτηκεν ἐκεῖ ἀπείραχτο καί πανελεύθερο. Οἱ ἀλυσίδες εἶχαν καθυποτάξῃ τά κορμιά. Μά τίς ψυχές δέν ὑπάρχει ἀλυσίδα νά τίς τιθασέψῃ ὅταν εἶναι κι ὅταν θέλουν νά μείνουν ἐλεύθερες. Τό Ἔθνος ἀνήκει στόν πολιτικό χάρτη τοῦ ὑπάρχειν. Καί μπορεῖ κάποτε νά διαγραφῇ. Τό γένος ἀνήκει στόν ἀνθρώπινο χάρτη τῆς ζωῆς. Καί ποτέ δέν διαγράφεται ἀπό τῶν πολιτικῶν τυχῶν τίς μεταπτώσεις.

Χάθηκε τό Ἔθνος καί σκορπίστηκε. Ἐμεινε τό Γένος καί ἀναζυμώθηκε. Εἶπε τό Ἔθνος μέ τή γραφή τῆς Ἱστορίας: «Ἐχασα τό Βασιλιά μου καί τό βασιλεῖό Του!». Εἶπε τό Γένος μέ τόν ψίθυρο τοῦ Θρύλου: «Μαρμάρωσεν ὁ Βασιλιάς μου καί διακατέχει μυστικά τό βασιλεῖό Του!».

Αὐτός πού ζεῖ καί βασιλεύει σ' αἰῶνες αἰώνων δέν εἶναι ὁ Βασιλιάς τοῦ Σκήπτρου. Εἶναι ὁ Βασιλιάς τοῦ οἴστρου. Δέν εἶναι ὁ Βασιλιάς τῆς Δύναμης. Εἶναι ὁ Βασιλιάς τῆς Ποίησης. Ἡ δύναμι του μπορεῖ νά ἦταν πεπερασμένη. Ἡ ποίησί του εἶναι ἀπέραντη.

*«Πάλι μέ χρόνους μέ καιρούς
πάλι δικά μας θά 'ναι...».*

Ἔτσι ἐπλάσεν ἡ Ψυχὴ τοῦ λαοῦ ἓνα στίχο κ' ἔκρυψε μέσα του τὸ μεγάλο μυστικὸ της, τὸ πεμπταπόσταγμα τοῦ ὄνειρου της. Κανεὶς ἐπώνυμος ἱστοριογράφος δὲ θά τελείωνε τὴ στιγμή ἐκείνη τὰ κεφάλαια τῆς Ἱστορίας του μέ τὴν ἐπώδὸ ὅτι ὁ Καταχτητὴς δὲν εἶχεν ἐπιβάλει τὴν κατάχτησί του. Κανεὶς ἔμπειρος πολιτικός δὲν θά ἀμφισβητοῦσε τὸ σιδερόφρακτο καθεστῶς τῆς δουλείας. Ὁ ἄγνωστος ὁμῶς ποιητὴς ἐτόλμησε νὰ τὸ ἀμφισβήτηση. Καὶ γιὰ νὰ ἐπιδώση τὴν ἀμφισβήτησί του στὴ χρῆσι καὶ στὴν κρίσι τοῦ μεγάλου κοινοῦ δὲν κατάφυγεν οὔτε στῆς ἀδέκαστης Ἱστορίας τὰ συμπεράσματα, οὔτε στῶν σοφῶν πολιτικῶν τὰ κηρύγματα. Ἐκσφενδόνισε σὰ χρυσὸ βέλος ἓναν ἀδέσποτο στίχο καὶ διαπέρασε μ' αὐτόν μία πρὸς μία ὄλες τίς ψυχές. Ἐσημάδεψε ψηλά πάνω ἀπ' τοὺς λογισμοὺς καὶ τοὺς συλλογισμοὺς καὶ τοὺς ὑπολογισμοὺς. Σημάδεψε τὸ Θαῦμα! Βρῆκε τὸ στόχο. Καὶ τὸ Θαῦμα ἄρχισε νὰ ξετυλίγη τὴ βραδυκίνητη πραγμάτωσί του.

Εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ περίεργα τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας. Πρὸ τῆς 29ης Μαΐου 1453, στὴν Ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία τοῦ Βυζαντίου ὄλα παρουσιάζονταν βαριά, μελαγχολικά, δυσοίωνα. Χρησιμοί, προφητεῖες, ποιήματα, κηρύγματα ἐπρόβλεπαν μέ μοιρολατρικὴ ἀπαισιοδοξία καὶ ἐγκατάλειψι τὴν καταστροφή, τὸν ὄλεθρο, τὸ τέλος. Καὶ ὅταν ἐπῆλθεν ἡ καταστροφή, ἀντὶ νὰ συνεχισθῇ τὸ πένθιμο μοιρολόγι σὲ τόνο βαρύτερο, συνέβηκε τὸ ἀντίθετο. Συντάραξε τὰ σπλάχνα τοῦ Λαοῦ σεισμός καταστροφικὸς τῆς καταστροφῆς. Σημειώθηκεν ὡσάν ὀμαλά, ὡσάν φυσιολογικά ἰσχυρὴ ψυχικὴ ἀντίδρασι κατὰ τῆς Μοίρας καὶ ἀπὸ τραγοῦδι σὲ τραγοῦδι ἄρχισεν ἡ ὀργάνωσι τῆς ἀντιστάσεως, ὁ ἠθικός ἐπανεξοπλισμός, ἡ ἀναζωογονητικὴ λιτανεία πρὸς τὸ θαῦμα...

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στὴν ἀρχὴ τὸ θαῦμα τὸ ἀνάμεναν οἱ πιστοὶ ἔξωθεν. Καὶ οἱ βαυκαλισμοὶ ἦταν γεμᾶτοι νοσηρὰ στοιχεῖα. Γρήγορα ὁμῶς ἀνάνηψαν. Ἡ ἀναζήτηση, ὁ ὄραματισμός στράφηκε πρὸς τὰ ἔνδον. Ἄρχισεν ἡ ἀκριβέστερη ἀναγνώρισι τῆς πραγματικότητος, ἡ αὐτεπίγνωσι, ἡ αὐτοσυνείδησι, ἡ ἀπόσπασι ἀπὸ τὴν ξενικὴ προσδοκία. Καὶ συναντᾶμε γιὰ πρώτη φορά τὴν ἀνάνηψι καὶ τὸν ὀρθὸ προσανατολισμὸ μονάχα πρὸς τίς ἴδιες τοῦ Ἐθνους δυνάμεις σ' ἓνα ποίημα πάλι. Ἐπώνυμο αὐτό, τοῦ Μητροπολίτη Μυρέων Ματθαίου. Θά σᾶς διαβάσω λίγους στίχους:

“.....
 Οὐαί 'ς ἐμᾶς, ἀφέντη μου, μέ τὴν ὀλίγην γνῶσι,
 ὅπ' ἔχομεν τὸ θάρρος μας μέσα εἰς τὴν Ἑσπανίαν
 κ' εἰς τὰ χοντρά τὰ κάτεργα πού 'ναι 'ς τὴν Βενετίαν

νά ἔλθουσι μέ τό σπαθί τόν Τοῦρκον νά σκοτώσουν,
νά πάρουν τό βασιλείον καί μᾶς νά μᾶς τό δώσουν·
ἐλπίζομεν καί εἰς ξανθά γένη νά μᾶς γλυτώσουν,
νά ἴλθουν ἀπό τόν Μόσχοβον, νά μᾶς ἐλευθερώσουν.

.....
«Αὐτό τό θάρρος εἶν' τρελλόν, τίποτες δέν ἀξίζει,
ὅποιος τό συλλογιστῆ τοῦ λόγου του σκοτίζει·
εὐκαιρα παντεχαίνομεν καί κεφαλοπονοῦμεν
'ς τήν ἄμμιον καί εἰς τό νερόν κτίζομεν καί θαρροῦμεν».

Κυριαρχεῖ τό ἴδιο πνεῦμα καί στό γνωστό «Τραγοῦδι τῆς Ρούμελης»:

«Εὐρώπη, καί τί σοῦ ἔκαμα καί χαίρεσαι νά βλέπης
ἓνα θεριό 'ς τόν θρόνον μου, πού δέν χορταίνει αἷμα;
Μ' ἓνα σημάδι τοῦ χεριοῦ, χίλια κεφάλια πέφτουν!
Καί ἐγ' ὄλα ταῦτα βλέπω τα, καί μαῦρα δάκρυα χύνω.
Καί πού νά πῶ τά πάθη μου; κανένανε δέν ἔχω,
κανένας δέν εὐρέθηκε νά μέ παρηγορήσῃ·
Φαρμάκι ὡσάν τι ἐπότισα ὄλην τήν οἰκουμένην,
καί ὄλοι μ' ἀλησμονήσανε, κανεῖς δέ μέ λυπαῖται·
πού ἄλλοῦ παρά τά δάκρυα μου, παρηγοριά δέ βρίσκω;»

Τή στροφή αὐτή τοῦ Ἔθνους πρὸς τήν αὐτοπεποιθήσι καί πρὸς τίς
δικές του δυνάμεις μόνον, τήν ἀκολούθησε καί τό δημοτικό τραγοῦδι.
Πόσοι ἐπιγραμματικοί του στίχου τό ἐκφράζουν καί τό διαλαλοῦν!

«Ὅσο εἶναι ὁ Λιάκος ζωντανός, Πασσᾶ δέν προσκυνάει!
Πασσᾶ ἔχει ὁ Λιάκος τό σπαθί, Βεζύρη τό ντουφεκι...».

Ὁ ἀρματολὸς τῆς Ρούμελης Κοντογιάννης ἔχει χαραγμένους στό ἀτσά-
λι τοῦ σπαθιοῦ του τό ἐπίγραμμα:

«Ὅποιος τυράννους δέν ψηφεῖ
κ' ἐλεύθερος στὸν κόσμον ζῆ
Δόξα, τιμὴ, ζωὴ του
εἶν' μόνον τό σπαθί του!»

Σ' ὄλα τά μεγάλα ἐφτά χρόνια τοῦ Ἱεροῦ μας ἀγῶνα τό δημοτικό
τραγοῦδι, ἡ ἐμπνοή τοῦ στίχου, ἐνθαρρύνει, φρονηματίζει, μεταρσιώνει

τούς ἥρωες καὶ τούς μάρτυρες. Μὲ στίχους παραδίνεται στοῦ δήμιου ὁ ἥρωας τῆς Ἰαλαμάνας Θανάσης Διάκος:

«Γιὰ ἰδέεσ καὶροῦ πού διάλεξεν ὁ Χάροσ νά μέ πάρη!...»

Ἵπως τοῦ γράφει σ' ἓνα μικρό του ἐπίγραμμα ὁ Παλαμαῖσ:

*«...Κ' ἐνῶ σοῦ σπάραζε κακὴ φωτιά τό τίμιο σῶμα
Τραγοῦδι, ἀγγελικό φιλί, σοῦ μύρωνε τό στόμα!»*

Τόν ἥρωικό του χαμό, τὴν πρόθυμη θυσία τῆς νιότησ του καὶ τῆσ λεβεντιάσ του γιὰ τὴν Πατρίδα, δέ θά μποροῦσε νά τὴ μεταβάλη σέ διεγερτικό χυμό, μέσα στίσ φλέβεσ τοῦ μαχόμενου Ἰθνοῦσ, παρά μόνο ἡ ποιητική ἔκφρασι!

Ἰλλου ἥρωα τό χαμό, τοῦ Μάρκου Μπότσαρη, μόνον ἡ ποίησι μπόρεσε νά τόν μετατρέψῃ ἀπό ἠθικό κλονισμό σέ ἠθικό ἐνδυνάμωμα:

*«Ἵ Γέρο-Νότησ κάθονταν στοῦ Μάρκου τό κεφάλι
καὶ ὄλο τοῦ Μάρκου ἔλεγε κι ὄλο τοῦ Μάρκου λέει:
Γιὰ σὴκω ἀπάνω, Μάρκο μου, καὶ μὴ βαρειοκοιμᾶσαι,
τό Μεσολόγγι τούρκεψε κ' ἡ Ἰρτα κιντυνεύει!...»*

Ἰπίκλησι συγκινητική, μοιρολόγι ἀναστάσιμο!

Κι ὁ Μάρκοσ, γιὰτί τό πρόσταξε τό Δημοτικό τραγοῦδι ἀπό τὰ ἱερά ἔγκατα τοῦ ὑποσυνειδητοῦ τῆσ Φυλῆσ, σηκώθηκε ἀπάνω, ἀναστήθηκε, χάρισε τό πνέμα τοῦ ἠρωισμού του καὶ τῆσ θυσιάσ του στοῦσ ἐπιζῶντεσ. Ἰταν παρών —γιὰτί τραγοῦδοῦσαν περήφανα τὴ θανὴ του— παρών στὴν Ἰξοδο τοῦ Μεσολογγιοῦ, παρών στοῦ Δίστομο, παρών στοῦ Μανιάκι!

Ἰχει πολλέσ δόξεσ ἡ Πατρίδα μας στὴν αἰωνόβια Ἰστορία τῆσ. Ἰλλά, πιστέψτε με, ἡ δόξα πού τῆσ προσδίνει καὶ ἡ Δημοτική τῆσ ποίησι δέν εἶναι ἀπό τίσ μικρότερεσ. Ἰ Ἰλληνική λαϊκή μοῦσα ἔχει δημιουργήσει ἀριστουργήματα τόσησ παρθενικήσ ἐμπνεύσεωσ, τόσησ ἀρρενωπήσ ὄμορφιάσ, τόσησ κλασσικήσ λιτότητασ, πού κανενόσ ἄλλου λαοῦ τὰ δημιουργήματα δέν μποροῦν νά συγκριθοῦν μαζί τουσ. Οὔτε τὰ Ἰνδικὰ ἔπη μέ τὴ σκοτεινὴ τουσ ἀπεραντωσύνῃ, οὔτε οἱ θρῦλοι τῶν Νιμπελοῦγκεν, μέ τὴν ὄμιχλώδη τουσ φαντασία, οὔτε οἱ Γαλλικέσ ἱπποτικέσ μπαλλάντεσ μέ τὴν ἐκζητημένη τουσ ἀβρότητα. Ἰαπαράμιλλη εἶναι ἡ χάρι τῶν Δημοτικῶν μας τραγοῦδιῶν, ἀνυπέβλητη ἡ ἀξία καὶ τῆσ οὐσίασ καὶ τῆσ μορφῆσ τουσ. ἸΑνανεῶνουν μέ τὴ δημιουργική τουσ δύναμι ὄχι μόνον τὴν ἀρχαία ἐπική

πνοή, τήν ἀρχαία λυρική γοητεία, τό ἀρχαῖο τραγικό ρῖγος ἀλλά καί αὐτούς τούτους τούς ἀρχαίους τραγικούς μύθους, σέ τρόπο πού νά συνιστοῦν μιάν ἀπό τίς ὠραιότερες ἀποδείξεις τῆς ἱστορικής συνέχειας τοῦ Ἑλληνικοῦ βίου καί τῆς ἀνόθευτης διάρκειας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους.

Παλαιός Καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Φλωρεντίας, ὁ Παῦλος Παβολίνι, γράφει:

«Ὅστις ἔχει γνῶσιν — σχεδόν πάντοτε ἄμεσον, καί ὄχι ἐκ μεταφράσεων ἢ διασκευῶν — τῆς Δημοτικῆς ποιήσεως τῶν διαφόρων λαῶν, ἀναμφιβόλως θά συμφωνήσῃ μετ' ἐμοῦ εἰς τήν πεποίθησιν, ὅτι ἡ ὑπεροχή εἰς τό εἶδος τοῦτο τῆς ποιήσεως ἀνήκει εἰς τήν Ἑλλάδα.

«Ἐξετάζων μερικά δημοτικά τραγούδια τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος, εἰς τά ὅποια ἐπιστρέφουν μορφάι, θέματα, ἐπεισόδια καί καταστάσεις τῆς Ὀδυσσεΐας, ἀρνοῦμαι ὅτι δύνανται νά προέρχωνται (ὡς ἄλλοι πιστεύουν) ἀπευθείας ἐκ τοῦ Ὀμηρικοῦ ποιήματος. Τούναντίον ὑποστηρίζω ὅτι τινά ἐκ τῶν κοινῶν αὐτῶν στοιχείων διατηρηθέντα διά μέσου τῶν αἰῶνων (μέ τάς εὐλόγους μεταβολάς) εἰς τήν δημώδη ποίησιν, ἀνέρχονται εἰς λίαν ἀπομεμακρυσμένην ἀρχαιότητα, παλαιότεραν ἐκείνης, καθ' ἣν συνετέθη ἡ «Ἰλιάς» καί ἡ «Ὀδύσεια». Δέν ἐνέπνευσεν ὁ λόγιος ποιητής τόν λαϊκόν τραγουδιστήν, ἀλλά ἡ ἀνώνυμος ποίησις προσέφερεν ἐν μέρει τήν ὕλην εἰς τήν ἀδελφήν, τήν μικρότεραν κατά τήν ἡλικίαν καί μεγαλυτέραν κατά τήν τέχνην».

Τήν αἰωνιότητα τῆς Ἑλληνικῆς διάρκειας μπορεῖ νά τήν διαπιστώνει ἐναργέστερα ἢ πρᾶξι μέ τά ἔργα, πού ἔρχεται νά καταγράψῃ ἡ Ἱστορία, ἀλλά τήν καθαγιάζει εὐγενέστερα ὁ οἶστρος μέ τούς μύθους, πού ἔρχεται νά διαιωνίσῃ ἡ Ποίησις. Ἡ Ἱστορία παρακολουθεῖ τό ἔμπραχτο φαινέρωμα τῶν μυστικῶν δυνάμεων τῆς ζωῆς. Τό Τραγοῦδι ἐπαναφέρει τήν πραγματικότητα τῆς ζωῆς στό βάθος τῶν μυστικῶν της πηγῶν. Τά ἐπίγεια ἔργα τῶν λαῶν, γιά ν' ἀποχτήσουν ἀθάνατη οὐσία καί νά ἐνσωματωθοῦν στίς αἰώνιες ἀξίες τῆς Ἀνθρωπότητας, ἔχουν ἀνάγκη ποιητικῆς προβολῆς σέ κάποια ὑπέργεια ὀθόνη. Τήν προβολή αὐτή, τήν ἐξιδανίκευσι αὐτή, δέν μπορεῖ νά τήν ἐπεξεργασθῇ ἡ Μοῦσα τῆς Ἱστορίας. Μπορεῖ ὁμως νά τήν φιλοτεχνήσῃ ἡ Μοῦσα τῆς Ποίησης.

Ἀπό βαθεῖα ψυχική ἀνάγκη πηγάζει τό Τραγοῦδι τῶν λαῶν. Ἀποτελεῖ τήν πιό αὐθεντική πιστοποίησι τοῦ χαρακτήρα τους. Ἀπεικονίζει κατά τόν γοητευτικώτερο τρόπο τήν ἱστορική τους Μοῖρα. Ἀνανεώνει μέ τήν πιό μυστηριώδη ἱκανότητα τήν ὁμαδική τους ψυχική δύναμι.

Τό γεγονός ὅτι ὅλοι οἱ λαοὶ τοῦ κόσμου, καὶ οἱ πιό πρωτόγονοι, καὶ οἱ πιό ἀπολίτιστοι, ἔχουν λαϊκά τραγούδια, θρησκευτικούς ὕμνους, χορευτικούς ρυθμούς ἀποτελεῖ τὴν μεγαλύτερη ἀπόδειξι ὅτι ἡ Ποίησι —καὶ γενικώτερα ἡ Τέχνη— δέν εἶναι διακοσμητικὴ συμπλήρωσι προχωρημένου πολιτισμοῦ, δέν εἶναι πλεοναστικὸ ἐφεύρημα ἐκλεπτυσμένης καλαισθησίας, ἀλλὰ εἶναι ρίζα φυσικῆς, ζωικῆς ἀνάγκης, ἄνθος μαζί καὶ καρπὸς λυτρωτικοῦ ἐκφραστικοῦ ξεσπάσματος. Ἐναβλύζει πηγαῖα καὶ αὐθόρμητα ἀπὸ τίς ψυχῆς τῶν ἀνθρώπων ὅπως ὁ στεναγμὸς ἀπὸ τὰ στήθη τους, ὅπως τὸ δάκρυ ἀπὸ τὰ μάτια τους. Εἶναι τὸ μυστήριον τῆς Δημιουργίας, πού ξεφεύγει ἀπὸ κάποια ρωγμὴ τῶν οὐρανῶν καὶ ἐπιφαίνεται στὰ ἐπίγεια πνευματικὰ ὄντα. Τοῦ Λόγου εἶναι τὸ ἀσφαλές, πού φτερουγίζει σάν παρθενικὴ περιστερὰ ἐπάνω ἀπὸ τὴν πεζότητα τῆς ὕλικῆς ζωῆς. Ἡ ἀγγελικὴ εὐδοκία εἶναι πού δωρίζει ὁ Θεὸς στοὺς ἀνθρώπους γιὰ νὰ ξαναβρίσκουν τὸ δρόμον τῶν Χαμένων Παραδεισῶν...

Ἔτσι, σάν δημιουργικὴ πνοὴ Θεοῦ, ἔτσι, σάν θεόπνευστη λειτουργικὴ πραγματώσι, πρέπει ν' ἀντικρύζουμε, νὰ αἰσθανώμαστε, νὰ συνειδητοποιοῦμε τὸ Τραγούδι. Καὶ ἰδιαίτερα τὸ Δημοτικὸ τραγούδι, πού ἔχει πιό μυστηριακὴ τὴν προέλευσι, γιατί εἶναι αὐτόσπαρτο, αὐτόφυτο καὶ αὐτάνθιστο μέσα στὸν ἀπέραντο χῶρον τῆς λαϊκῆς εὐαισθησίας.

Μπορεῖ νὰ εἰπῆ κανεὶς γιὰ τὴ νεώτερη Ἑλλάδα ὅτι στάθηκε ἄξια τῆς λευτεριάς της, ἄξια ν' ἀναχτήσῃ τὸ ἔθνικόν της μεγαλεῖο, ὄχι μόνο γιὰ τὰ κατορθώματα τῶν Ἀρματολῶν καὶ τῶν Κλεφτῶν, ὄχι μόνο γιὰ τ' ἀνδραγαθήματα τῶν Ἡρώων τοῦ 1821, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἱκανότητα τῆς ψυχῆς τοῦ Λαοῦ της νὰ τραγουδήσῃ τόσο μεγαλόπρεπα, τόσο παθητικά, τόσο ἀνδρειωμένα τὴ λαχτάρα τῆς λευτεριάς καὶ τοὺς ἄθλους τῶν ἡρώων της.

Μὴν τὸ θεωρήσετε ὑπερβολή (πού τὴ συγχωρεῖ ἡ δική μου ποιητικὴ ἄδεια). Παραδεγμένο εἶναι πῶς τὴν ἐξέλεξι τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ ἐπηρεάσαν εὐεργετικά μόνον οἱ λαοὶ ἐκεῖνοι, πού πρόβαλαν στὴν παγκόσμια συνείδησι τὴν ἱστορία τους μέ ποιητικά μέσα. Τὴν ἱκανότητα αὐτὴ δέν ἐχάσαμε ποτέ ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες. Καὶ μποροῦμε νὰ εἴμαστε περήφανοι γι' αὐτό. Δέν εἶναι μόνον ἡ κλαγγὴ τῶν ὄπλων, πού δημιουργεῖ τὸν ἄσβηστον ἀντίλαλον τῶν ἐθνικῶν πολεμικῶν θριάμβων. Εἶναι καὶ ἡ μολπὴ τῶν στίχων. Ὁ παιᾶνας «Ἴτε, παιῖδες Ἑλλήνων, ἐλευθεροῦτε Πατρίδα» τοῦ Αἰσχύλου δέν ἐνίκησε μὲν αὐτὸς τοὺς Πέρσες, ἀξιοποίησε ὁμως πνευματικὰ τὴ Νίκη καὶ τὴν ἔκαμε ἀθάνατη. Τῆς ἔδωσεν ἀνέσπερη, ἀναφαίρετη, πανανθρώπινη ἀξία. Ἐξασφάλισε στὸ κύλημα τῶν αἰῶνων πολλὰς ἄλλες νῆκες παρόμοιες.

Ἔτσι καὶ μέ τοῦ Ἀρματολισμοῦ τὴν ἀκμὴ, ἔτσι καὶ μέ τοῦ '21 τὸ

όλοκαύτωμα. "Όλοι διά μέσου τῶν αἰῶνων οἱ Ἑλληνικοὶ ἀγῶνες ἐμπνέονται ἀπὸ τὰ ἀγνότερα ἰδανικά τῆς ἐλευθερίας, συνειδητοποιημένα σέ ἀνώτερο βαθμὸ καὶ ποιητικά ἐκφρασμένα.

Ἡ ἱστορική διαπίστωσι τῶν πηγῶν τοῦ Δημοτικοῦ μας τραγουδιοῦ καὶ ἡ κριτική κατάταξι τῶν ὠραίων ἐπιτευγμάτων του ἔχουν ἀναμφισβήτητη ἀξία. Ἄλλὰ γιὰ μένα παραμένει σάν μεγαλύτερη ἀξία τὸ γεγονός ὅτι τὸ πανάρχαιο αὐτὸ Δημοτικὸ μας τραγοῦδι ἐξακολουθεῖ νὰ διατηρῆται ζωντανό, ὀλοζώντανο, στή Μνήμη, στήν Ψυχὴ καὶ στή Συνείδησι τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ, ὡσάν νὰ εἶναι αὐτὸ καὶ μόνο ἡ ἀδιάκοπη χρυσὴ κλωστή τῆς ζωῆς στῆς Μοίρας μας τὴν πολυκύμαντη ἀνέμη...

Τὸ σκλαβωμένο Ἑλληνικὸ γένος διατήρησε «δυνάμει» καὶ τὴν ἐθνική του συνείδησι καὶ τὴ θρησκευτική του πίστι. Ἄλλὰ τίς δυνάμεις αὐτές κινήτοποίησε, ἐνεργοποίησε καὶ ζωοποίησε ὁ Μῦθος, ὁ Θρωλος, ἡ Ποίησι. Ὅχι ἡ ὄρασι, ἀλλὰ ἡ ἐνόρασι, ἡ ὄπτασι. Ὅχι τὸ ἄκουσμα, ἀλλὰ τὸ ἄφτιασμα, ὁ ἀπόφανος». Ὅχι ἡ ἀφή, ἀλλὰ ἡ διαίσθησι. Ὅχι τὸ λογικὸ αἴτημα, ἀλλὰ ἡ ὑπερλογικὴ λαχτάρα. Ἡ Ἑλληνικὴ σκέψι δέ θά τολμοῦσε νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὴν πρᾶξι ἐκεῖνο, πού ἡ Ἑλληνικὴ ψυχὴ ζήτησε ἀδίσταχτα ἀπὸ τὸ Θαῦμα.

Στὸ βραδύ κύλημα τῶν αἰῶνων τῆς σκλαβιάς, ὁ σπινθήρας τῆς ἐθνικῆς ἐλπίδας κρυμμένος ἦταν στὰ λιβανιστήρια τῶν ταπεινωμένων μας ναῶν, ἀποσκεπασμένος ἦταν στοῦ Κρυφοῦ Σχολειοῦ τίς φυλλάδες. Φανερωμένος ὁμως ἦταν καὶ βροντόλαλος στοῦ Κλέφτικου τραγουδιοῦ τούς περήφανους στίχους. Αὐτοὶ διαπλάσανε τὴν Ἑλληνικὴ λεβεντιά. Αὐτοὶ ἀναπτέρωσαν τὸ πατριωτικὸ φρόνημα. Τὸν ἔμφυτο ἔρωτα τῆς λευτεριάς καλλιέργησαν βαθιά, ἐντατικά, γόνιμα, στὰ στήθη τῶν σκλάβων Ἑλλήνων οἱ στίχοι τοῦ Δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Ὁ φτερωτός, ὁ λιγερός, ὁ καρδιοκλέφτης στίχος εἶναι ὁ ταχυδρόμος, πού μεταφέρει ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη τῆς σκλαβωμένης Ἑλλάδος τὰ ἥρωικά μαντᾶτα, τὰ γενναϊόφρονα μηνύματα τῶν προσκόπων τῆς λευτεριάς. Ἡ ποίησι μέ τὸ Δημοτικὸ τραγοῦδι ἐμφυσᾷ τὸ πνεῦμα ἀνεξαρτησίας στὸ δουλωμένο ἔθνος, χαλκεύει τὴν πεποίθησι ὅτι ὁ Τοῦρκος δυνάστης δέν εἶναι ἀήττητος, ἐπωάζει τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ ἀποτίναξι τῆς σκλαβιάς εἶναι κατορθωτή, ὅτι ἡ ἡμέρα τῆς ἀπολευτέρωσης πλησιάζει. Ἐθνικὸ Εὐαγγέλιο γίνεται τὸ Δημοτικὸ τραγοῦδι, σέ στεριές καὶ σέ θάλασσες ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο καὶ τὸ Παγγαῖο καὶ τὰ Χάσια ἕως τὸν Πίνδο καὶ τ' Ἄγραφα καὶ τὸν Ταῦγετο. Ἄγραφο εἶναι, φτερουγιστό, ἄπιαστο, ἀνυπόταχτο. Δέν μπορεῖ νὰ τὸ κυνηγήσῃ ὁ Τοῦρκος! Δέ μπορεῖ νὰ τὸ πνίξῃ, νὰ τὸ φιμώσῃ, νὰ τὸ σβῆσῃ! Φτερουγίζει ἀπὸ κορφοβοῦνι σέ κορφο-

βοῦνι, ἀπό ἀρχιπέλαγο σέ ἀρχιπέλαγο, ἀπό ψυχὴ σέ ψυχὴ. Καί μιὰ ἱερὴ κραυγὴ ἀναδιπλώνει:

— Λευτεριά! — Λευτεριά! — Λευτεριά!

Στό σημεῖο αὐτό θά ἤθελα νά παρατηρήσω ὅτι ἂν ὑπερέχη — ὅπως ἔχει ἀναγνωριστῆ τοῦτο— ἡ δημοτικὴ μας ποίησι ἀπὸ κάθε ἄλλου λαοῦ τὴν ποίησι, μέσα στὴν ὑπεροχὴ τῆς αὐτῆ στοιχεῖο πρωταρχικό εἶναι ἡ ἐθνικὴ τῆς πνοή, ὁ πατριωτικὸς τῆς τόνος. Πνοὴ καὶ τόνος, πού χαρακτηρίζονται ἀπὸ φλογερὸ πόθο λευτεριάς, ἀπὸ ζωοποιοῦ ἀναστάσιμο ὄραμα, ἀπὸ ἀσύγκριτο ἠρωικὸ φρόνημα. Ἡ συμβολὴ τοῦ Δημοτικοῦ τραγουδιοῦ στὴν ἀνάστασι τοῦ Γένους ὑπῆρξε βαθειά, μεγάλη. Αὐτὸ ὠραιοποίησε καὶ ἠρωοποίησε τὸν Ἀγῶνα. Αὐτὸ ἐκυμάτισε γοητευτικὰ τὴ δάφνη τῆς Λευτεριάς μέσα στίς ὀπτασίες τῶν σκλάβων. Αὐτὸ ἐπρόβαλεν ἐπιβλητικὰ τίς μορφές τῶν ἡγητόρων μέσα στὰ πλήθη τῶν ξεσηκωμένων. Ἔτσι ἐμφύσησε πάθος, ἐνθουσιασμό, ἐμπιστοσύνη, αὐτοπεποιθήσι. Ἄν ὁ Ἀγῶνας τοῦ 1821 πρόσλαβεν ἐπικό μεγαλεῖο καὶ κοσμοϊστορικὸ χαραχτῆρα, τὸ Δημοτικὸ μας τραγοῦδι καὶ τὰ εἶχε προοιωνίσει καὶ τὰ εἶχεν ἐπισφραγίσει.

Ὅλοι οἱ Ἕρωες τοῦ 1821 ἀντλοῦσαν ἀσυναίσθητα ἐμπνεύσεις, παρορμήσεις, αὐτοσχεδιασμούς, ἀπὸ πατροπαράδοτες ἐμπειρίες, πού ἐπικοινωνοῦσαν μυστηριακά μέ τὰ πιό ἄφθαρτα καταπιστεύματα τῆς τρισχιλιόχρονης Ἑλληνικῆς Ἱστορίας. Ὅλων αὐτῶν τῶν εὐνοϊῶν καὶ τῶν ἱκανοτήτων τὰ γόνιμα σπέρματα τὰ εἶχε κατασπείρει στίς ψυχές τῶν Ἑλλήνων τὸ Δημοτικὸ τραγοῦδι, ἀναβλύζοντας ἀπὸ ἀνεξιχνίαστα ζωϊκά τρίσβαθα, ὅπου ἄγγελοι φύλακες ἀφανεῖς περιφρουροῦν τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς τὴν ἀθάνατη ζωτικότητα.

Πολὺ φοβᾶμαι ὅτι λίγοι ἔχουμε συνείδησι, καὶ πάλι συνείδησι λίγη, τῆς τεράστιας συμβολῆς τοῦ Δημοτικοῦ τραγουδιοῦ στὴν Ἐθνικὴ Ἀγωγή τοῦ Γένους, ἀγωγή πού κατῶρθωσε νά πραγματώσῃ τὸ θαῦμα τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνα. Ὅταν μέ τίς ἔρευνες καὶ τίς μελέτες τοῦ Φωριέλ, τοῦ Τομαζέο, τοῦ Πασσώβ ἔγιναν γνωστοί σ' ὄλον τὸν πολιτισμένο κόσμον οἱ θησαυροὶ τοῦ Δημοτικοῦ μας τραγουδιοῦ, ὅταν τόσα μεγάλα πνεύματα τῆς Εὐρώπης, ὅπως ὁ Γκαϊτε, ὁ Οὐγκώ, ὁ Σαίντ Μπέβ, ἀποθαύμασαν τὸ βάθος καὶ τὸ ὕψος, τὸν παλμό καὶ τὴ χάρι, τὴ φαντασία καὶ τὴ δύναμι τῶν Δημοτικῶν μας τραγουδιῶν, νέο φῶς χύθηκε τότε στὴν ἱστορικὴ ἐρμηνεία τοῦ 1821, νέα αἴγλη κατάλαμψε τὸν ἱστορικὸ του πίνακα. Φανερώθηκαν οἱ βαθειές πηγές τοῦ ἠρωϊσμοῦ. Ἀποκαλύφθηκε ἡ ψηλὴ κορυφὴ τῆς Ἰδέας. Ἐπιβεβαιώθηκε ἡ ἀνθρώπινη ἀξία καὶ ἡ οἰκουμενικὴ σημασία τῆς ἐθνεγερείας μας. Ἐπισημάνθηκε ἡ νέα ὀρμητικὴ εἴσοδος τῆς Ἑλλάδας στὸν

παγκόσμιο στίβο του πολιτισμού. Πολλές φορές τὰ Δημοτικά μας τραγούδια τὰ ἀπολάμβαναν καί αὐτοί οἱ ἴδιοι οἱ Τοῦρκοι δυνάστες γιατί τοὺς ἄρεζε τό μέλος τους. Χωρίς νά μαντεύουν τήν ἔννοια τῶν στίχων, χωρίς νά ὑποπτεύωνται τό ἐπαναστατικό σάλπισμα πού ἀντιλαλοῦσαν οἱ τόνοι, ἔβαζαν τοὺς Ἑλληνες ὀργανοπαῖχτες νά τοὺς τὰ τραγουδοῦν. Αὐτό εἶχε γίνει σ' εὐρύτατη κλίμακα μέ τὰ ποιήματα τοῦ Ρήγα Φεραίου, μέ τόν «Πατριωτικό Ὕμνο», ἀλλά προπάντων μέ τό Θούριο.

Γράφει ὁ Ρίζος Νερούλος:

«Δέν ἤκουε κανεῖς εἰς ὅλην τήν Ἑλλάδα ἢ τοὺς Ὕμνους τοῦ Ρήγα. Ὅλοι οἱ νέοι τοὺς ἐπανελάμβανον εἰς τὰς συναναστροφάς καί εἰς τὰς διασκεδάσεις των τόν χειμῶνα εἰς τήν γωνίαν μέ τήν φωτιάν τῆς θερμάνσεως, τό θέρος εἰς τήν σκιάν τῶν ἐλαιῶν καί τῶν πλατάνων. Τά τραγούδια αὐτά ἀντήχουν εἰς τὰ ὦτα τῶν βαρβάρων, ἀκόμη καί εἰς αὐτήν τήν πρωτεύουσαν τοῦ Σουλτάνου. Ἐγώ ὁ ἴδιος, παριστάμενος κάποτε εἰς μίαν διασκέδασιν Τούρκων ὑπουργῶν, τοὺς ἤκουσα νά διατάσσουν τοὺς Ἑλληνας μουσικούς νά τραγουδήσουν (τόν Θούριον)... Ὁ ἦχος ἤρρεσεν τόσον εἰς τοὺς Τούρκους, ὥστε εἶχον ἀποστηθίσει τὰς πρώτας λέξεις χωρίς νά λάβουν ποτέ τήν περιέργειαν νά πληροφορηθοῦν τήν ἔννοιάν των...».

Ὁ ἠφαιστεϊώδης πατριωτισμός τοῦ Ρήγα Βελεστινλή, τὰ φιλελεύθερα ὄνειρά του, τὰ τολμηρά ἐπαναστατικά του σχέδια, περισσότερο καί ἀπό τή «χάρτα» του, περισσότερο κι ἀπό τό «σύνταγμά» του, στοὺς στίχους του βρῆκαν τή μεγάλη τους ἀξιοποίησι. Τό Θούριο «Ὡς πότε, παλληκάρια...» ἔγινε ἡ συνισταμένη ὅλων τῶν ἄλλων τραγουδιῶν. Ἀξιοθαύμαστη εἶναι ἡ καταπληκτικὴ γραπτὴ καί προφορικὴ ἐξάπλωσή του. «Ἡ ἀστραπιαία ταχύτης, μετὰ τῆς ὁποίας ὁ Θούριος διεδόθη εἰς ὅλην τήν Ἑλλάδα (γράφει ὁ Καθηγητὴς Ἀπόστολος Δασκαλάκης) προκαλεῖ καί σήμερα κατάπληξιν, δύναται δέ νά χαρακτηρισθῆ ὡς τι τό λίαν σπάνιον εἰς τήν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος».

Στό Σοῦλι τραγουδοῦσαν τόν Θούριο ἤδη ἀπὸ τό 1798. Στὴν Κέρκυρα ὑποδέχτηκαν τοὺς Γάλλους τοῦ Ναπολέοντα τραγουδῶντας τοὺς στίχους τοῦ Ρήγα.

«Οἱ Ἑλληνες, γράφει ὁ Φιλῆμων, ἀντέγραφον τό ποῖημα τοῦ Ρήγα μέ τόσῃ προθυμίαν ὅση ἦτον ἡ σπανιότης τῶν ἐντύπων φυλλαδίων καί ἡ δίψα τῆς μὴ ὑπαρχούσης ἐλευθερίας».

Ὁ δάσκαλος τοῦ Γένους Κωνστ. Κούμας γράφει:

«Τά τραγούδια τοῦ Ρήγα διεδόθησαν κατ' ὀλίγον εἰς ὀλόκληρον τό Γένος. Μικροί καί μεγάλοι, καί αὐταί αἱ γυναῖκες, ἔψαλλον τήν τοῦ Ρήγα Ὠδήν εἰς πᾶν συμπόσιον καί εἰς πᾶσαν συντροφίαν. Μολονότι κατ' ἀρχάς ἐψάλλετο ὡς εὐμορφον τραγούδιον, ἤρχισεν ὁμως κατ' ὀλίγον νά ἐνεργῆ ψυχικῶς».

Ὁ Ν. Ὑψηλάντης σημειώνει:

«Τοῦ Ρήγα τά τραγούδια ἤκούοντο παντοῦ. Οἱ Ἕλληνες πρό τῆς Ἐπαναστάσεως των τά ἐτραγουδοῦσαν, ἰδίως τήν παρορμητικὴν καί συγκινητικὴν ὠδήν του “Ὡς πότε, παλληκάρια”».

Ὁ Χιώτης γράφει:

«Τά Θούρια τοῦ Ρήγα ἐτραγουδοῦντο ἀναφανδόν καί ἐνέπνεον αὖραν ἐλευθερίας καί ἀνέφλεγον τὰς ἡρωϊκὰς καρδίας τῶν Ἑλληνικῶν λαῶν».

Στις Παραδουνάβιες ἡγεμονίες ἐψάλλοντο ἐλεύθερα ἀκόμα καί μέσα στίς ἡγεμονικὲς αὐλές... Ἄλλὰ τήν πιό ἐκφραστικὴ εἰκόνα τῆς διαστάσεως καί τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Θουρίου δίνει ὁ Γάλλος καθηγητὴς Κλώντ Φωριέλ, στὸν πρόλογο τῆς γαλλικῆς μεταφράσεώς του. Ἀξίζει νά τὴν ἀκούσετε:

«Τὸ 1817 εἰς Ἑλλήν ἐκ τῶν φίλων μου ἐταξίδευεν εἰς τὴν Μακεδονίαν μέ τὴν συνοδείαν ἑνὸς μοναχοῦ ἢ καλογῆρου. Ὅταν ἔφθασαν εἰς ἕνα χωριό, τοῦ ὁποίου δὲν συνεκράτησα τὸ ὄνομα, ἐστάθμευσαν πρὸς ἀνάπαυσιν εἰς τὸ κατάστημα ἑνὸς ἀρτοποιῶλου, ὁ ὁποῖος ἦτο συγχρόνως καί ὁ πανδοχεὺς τῆς περιοχῆς. Εἰς τὸ μικρὸν αὐτὸ κατάστημα-πανδοχεῖον εὐρίσκετο εἰς νεαρός ἀρτοποιός, τοῦ ὁποίου ἡ ὄψις τοὺς ἔκαμεν ἐντύπωσιν. Ἦτο Ἑπειρώτης, μέ ὑπέροχον ἀνάστημα καί ἀγερώχου ὁμορφίᾳς ὄψιν, τοῦ ὁποίου οἱ βραχίονες, τὸ στῆθος καί αἱ γυμναὶ κνήμαι θά ἠδύναντο νά δώσουν τὸν τύπον τῆς κομψότητος μετὰ τοῦ σφρίγγους. Παρατήρησε πρῶτον μέ προσοχὴν τοὺς δύο ταξιδιώτας καὶ στρεφόμενος πρὸς τὸν λαϊκὸν τὸν ἠρώτησε: «Γνωρίζετε νά διαβάσετε;» Ὅταν αὐτὸς τοῦ ἀπήντησε «ναί», ὁ νεαρός Ἑπειρώτης τὸν παρεκάλεσε νά τὸν συνοδεύσῃ εἰς ἕνα γειτονικὸν ἀγρὸν. Ὁ ταξιδιώτης ἐδέχθη καί ἠκολούθησε τὸν νεαρὸν ἐργάτην τοῦ ἀρτοποιείου εἰς ἕν εἶδος περιφραγμένου γηπέδου καλλιεργείας. Καί οἱ δύο ἐκάθισαν εἰς ἕνα σωρὸν λίθων, πλησίον μιᾶς σιτοκαλλιεργείας. Ὁ νέος ἐβύθισε τότε τὸ χέρι του εἰς τὸ στῆθος του, ἀπὸ ὅπου ἐξήγαγε κάτι προσδε-

μένον εἰς τό ἄκρον διά σπάγγου, πού περιέβαλλε τόν λαιμόν του. Ἦτο ἓνα μικρόν βιβλίον αὐτό πού παρουσίασε εἰς τόν ταξιδιώτην, μέ τήν παράκλησιν νά τοῦ διαβάσῃ κάτι ἐξ αὐτοῦ. Καί τό βιβλίον αὐτοῦ ἦσαν τά τραγουδία τοῦ Ρήγα. Ὁ ταξιδιώτης τό ἔλαβε καί ἄρχισεν ὄχι νά τραγουδᾷ, ἀλλά ἀπλῶς νά διαβάσῃ μέ κάποιον στόμφον ἀπαγγελίας. Ὑστερον ἀπό ὀλίγα λεπτά ἐσήκωσε τά μάτια του πρός τόν ἀκροατήν του. Ἀλλά ποία ὑπῆρξεν ἡ ἐκπληξίς του! Ὁ ἀκροατής του δέν ἦτο πλέον ὁ ἴδιος ἄνθρωπος. Τό πρόσωπόν του ἐφαίνετο φλογισμένον καί ὄλα τά χαρακτηριστικά του ἀπέδιδον ἕξαρσιν. Τά μισοανοικτά του χεῖλη ἐδοноῦντο. Χεῖμαρροι δακρύων ἐπιπτον ἀπό τά μάτια του, ἐνῶ τό σκιῶδες στῆθος του ἐταράσσετο καί συνεσπᾶτο. «Διά πρώτην φοράν ἀκούετε νά σᾶς διαβάσῃ τόν βιβλιαράκι αὐτό;» τόν ἐρωτᾷ ὁ ταξιδιώτης. «Ὅχι», τοῦ ἀπαντᾷ, «παρακαλῶ ὄλους τούς ταξιδιώτας πού περνοῦν ἀπό δῶ νά μοῦ διαβάσουν κάτι. Καί ἔχω ἤδη ἀκούσει ὄλα αὐτά». «Καί πάντοτε μέ τήν ἴδιαν συγκίνησιν;» τόν ἐρωτᾷ ὁ πρῶτος. «Ναί, μέ τήν ἴδιαν», ἀπαντᾷ αὐτός».

Ποιό σχόλιο μπορεῖ νά συμπληρώσῃ τῆς σκηνῆς αὐτῆς τό ἀνεκλάλητο μεγαλεῖο;

Στή διάρκεια τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνα μεγάλη ἄσκησε, τέλος, ἐπίδρασι ὁ «Ἕμνος στήν Ἐλευθερίαν» τοῦ Σολωμοῦ, ὁ κατόπιν Ἐθνικός μας Ἕμνος. Ἐφταναν στή Ζάκυνθο οἱ ἀντίλαλοι ἀπό τά κανόνια τοῦ Μεσολογγιοῦ, ἀλλά ἔφτανε καί στό Μεσολόγγι ἀπό τή Ζάκυνθο ὁ ἀντίλαλος ἀπό τίς μεγαλόπνοες στροφές τοῦ Σολωμοῦ. Πληροφορεῖ ὁ Σπυριδῶν Τρικούπης ὅτι μέ παλμούς καί μέ δάκρυα ἀπάγγελναν στό Μεσολόγγι οἱ «Ἐλεύθεροι πολιορκημένοι» τίς στροφές τοῦ Ἕμνου.

Ἀφοῦ ὁ ἴδιος ἐπρόβλεψα νά τό χαρακτηρίσω «ἀνεξύμνητο», καί βέβαια δέν ἦταν δυνατόν νά ἐξυμνήσω ὅσο τοῦ ἀξίζει τό ποιητικό ἔναυσμα πού συντήρησε καί γιγάντωσε τήν ἱερή φλόγα τῆς Ἑλληνικῆς ψυχῆς. Ἄγνωστος εἶναι ὁ ποιητής τῆς Ἄλωσης, πού εὐαγγελίστηκε τήν ἴδιαν ὥρα τήν Ἀνάστασι τοῦ Ἐθνους. Ἄγνωστος εἶναι ὁ ποιητής τοῦ «Τραγουδιοῦ τῆς Ρούμελης», πού δέν ἄφησε νά λησμονηθῇ τό χρέος τῆς Ἀνθρωπότητος πρός τήν Ἑλλάδα. Ἄγνωστοι εἶναι οἱ ποιητές τῶν Δημοτικῶν τραγουδιῶν πού ἀπηχοῦσαν τά ἔπη τοῦ Ὀμήρου καί τοῦ Ἀκριτικοῦ κύκλου τά ἔπη. Σ' αὐτούς εἶχεν ἐμπιστευθῇ ἡ Ἑλληνική Εἰμαρμένη τῆ θρυαλλίδα. Εὐφλεκτῆ ἦταν ἡ ψυχὴ τοῦ Γένους. Ὁ πόθος τῆς Ἐλευθερίας συσσώρευε στά βάθη τῆς ἐκρηκτικῆς ὕλης. Ὅμως τό ἔναυσμα τήν πυροδοτοῦσε ἀνάως. Καί τήν ἀνάφλεγε συνεχῶς. Ἐως ὅτου ἦρθεν ἡ εὐλογημένη ὥρα τῆς

μεγίστης ἐκρήξεως. Μέσα στήν ἀστραπόβολη ἀναλαμπή της φωτίστηκαν ἐκθαμβωτικά οἱ μορφές τῶν Ἡρώων καί τῶν Μαρτύρων, τῶν Πρωτοστατῶν καί τῶν Ἡγητόρων. Τή μορφή τοῦ ἀγνώστου Ποιητῆ δέν τήν ἐφώτισε τήν ὥρα ἐκείνη καμμιά ἀχτιδοβολή. Ἐμεινε παράμερα μέ τήν ἐκπυρωμένη θρυαλλίδα στό χέρι. Καί ξαναπῆρε στά χέρια του τή λύρα γιά νά συνεχίση τή μυστική ἀποστολή του, ἀκολουθῶντας τά λαμπρά παλληκάρια καί τραγουδῶντας τούς ἄθλους τους...

« Ὁ Γέρο-Νότης κάθεται στοῦ Μάρκου τό κεφάλι... »

Ἱερό χρέος μας εἶναι νά μνημονευθῆ ξεχωριστά ὁ ἀγνωστος Ποιητής τοῦ Γένους.

Θεωρῶ τόσο σημαντική τή συμβολή τοῦ Δημοτικοῦ τραγουδιοῦ γιά τόν ψυχικό ἐξοπλισμό τοῦ Ἔθνους καί γιά τήν εὐόδωση τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνα, ὥστε δέν διστάζω νά προτείνω τήν ἀνέγερσι Ἐθνικοῦ Μνημείου πρὸς τιμὴν τοῦ « Ἀγνώστου Ποιητοῦ ».

Μαζί μέ τά ἄλλα ἐθνικά μνημεῖα θά συμβολίζη τοῦτο ξεχωριστά ὅτι στήν Ἑλλάδα ἡ ὑπόθεσι τῆς Ἐλευθερίας εἶναι προπαντός ὑπόθεσι πνευματική. Ἡ Ἑλληνική ψυχὴ τήν λαχταρᾶ περιπόθητα. Καί θυσιάζοντας πρόθυμα κάθε ἄλλο ἀγαθό, εὐτυχεῖ καί ἀγάλλεται ἡ Ἑλληνική ψυχὴ ὅταν ἱκανοποιεῖ τῆς Ἐλευθερίας τόν Ἑρωτα!

Η ΜΟΙΡΑ ΤΩΝ ΑΨΥΧΩΝ (ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ)

ΤΟ ΑΡΧΑΓΓΕΛΙΚΟ σάλπισμα τῆς 25 Μαρτίου 1821 ἐξεσήκωσεν ὅλες τίς ψυχές ὄλων τῶν Ἑλλήνων, πού σάν ἀγριοπερίστερα κυνηγημένα λούφαζαν στίς ζοφερές σπηλιές τῆς σκλαβιάς. Καί πέταξαν οἱ πληγωμένες Ἑλληνικές ψυχές μέ φτερά κάτασπρα, ἐξαγνισμένα στό μαρτύριο τετρακοσίων χρόνων τυραννίας. Πέταξαν πρός τόν οὐρανό τῆς λυτρώσεως, ὅπου ἐκτόξευεν ἕνα φοβερό μήνυμα ὁ φριχτός ὄρκος τῆς Ἀγίας Λαύρας: Ἐλευθερία ἢ Θάνατος!

Νόμος εἶναι ἀνθρώπινος, νόμος ἱστορικός: Ἡ χαμένη Ἐλευθερία δέν ξαναβρίσκεται, δέν ξαναποχτιέται παρά μόνον μέ τήν περιφρόνηση τοῦ θανάτου. Νίκη τῆς ζωῆς ἐπάνω στό θάνατο ἀποτελεῖ πάντοτε ἡ διατήρηση καί πολύ περισσότερο ἡ ἐπανάκτηση τῆς Ἐλευθερίας.

Φανταστῆτε τήν ἡμέρα ἐκείνη τῆς 25 Μαρτίου 1821 τόν Ἑλληνικόν οὐρανό κατάλευκον ἀπό τίς μυριάδες ψυχές που φτερούγιζαν πρός αὐτόν χωρίς πόθο ζωῆς, χωρίς φόβο θανάτου, οἰσθήλατες μόνον ἀπό ἔρωτα Ἐλευθερίας! Μέσα στό ξεκίνημα ἐκεῖνο τῆς μεταρσιώσεως ἔβρισκε τήν ἐπαλήθεψή του τό προφητικό: «Πάλι μέ χρόνους μέ καιρούς, πάλι δικά μας θά ἴναι!». Κ' ἔβρισκε τήν ἀνθησή του ὁ σπόρος τοῦ Ρήγα Φερραίου: «Καλύτερα μιᾶς ὥρας ἐλεύθερη ζωή...». Καί τήν καρποφορία του ἔβρισκε τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας ὁ ἀπόκρυφος, ὁ βαθύτατα φυτεμένος στίς καρδιές, γόνιμος βολβός!

Ἀνάληψη πρός τοὺς οὐρανοὺς ἔμοιαζε τό ξεσήκωμα τῆς Ἑλληνικῆς ψυχῆς τήν ὥρα ἐκείνη... Ἐγκατάλειψη τῆς σκλαβωμένης γῆς μέ ἀνέκκλητη ἀπόφαση θυσίας. Μοναδική περίπτωση παλινοστήσεως: Ἡ Ἐλευθερία! Ἐλευθερία γιά τὰ κορμιά. Ἐλευθερία γιά τ' ἄψυχα. Γιατί οἱ ψυχές ἦταν ἤδη ἐλεύθερες ἀπό τή στιγμή, πού, προσφέροντας τόν ἱερόν ὄρκο, ὑψώνονταν ἀδέσμευτες πρός τόν ἀπεριόριστο ἠθικό χῶρο τῆς ὀριστικῆς ἀπολυτρώσεως.

Πόσο χαμηλές καί πόσο ξεπεσμένες ἀπομένουν οἱ ὑλικές δυνάμεις κάτω στό φλοιό τῆς γῆς ὅταν τό πνεῦμα ὑψώνεται στίς ἀπρόσιτες κορυφές του καί τίς θεωρεῖ ἀπό ἐκεῖ, τίς ὑλικές δυνάμεις, σάν οὐσιαστικά ἀνύπαρ-

χτες, σάν πραγματικά ανίσχυρες, γιατί τούς άφάιρεσε μέ τήν ύψωση του κάθε κύρος και κάθε Κράτος!

Άγριοσάλεψεν ή μεγάλη Αύτοκρατορία τών τυράννων. Κινητοποίησε τεράστιες δυνάμεις για νά καταπνίξη τόν Έλληνικό ξεσηκωμό. Νόμισε πώς είχε νά κάμη ακόμα μέ τά βασανισμένα κορμιά τών σκλάβων. Δέν είχε ακόμα νιώσει πώς είχε τώρα πιά νά κάμη μέ τίς έλεύθερες ψυχές τών αποφασισμένων. Και οι ψυχές, όταν έρχεται ή πεπρωμένη ώρα τής κυριαρχίας τους, ασύλληπτες είναι, άήττητες είναι. Τό Κάστρο τής Θυσίας ύψώνεται άπόρθητο. Λαός πού κλείνεται αποφασιστικά στο κάστρο αυτό έχει έξασφαλισμένη τή Νίκη. Είτε μέ τήν έλευθερία τής ζωής, είτε μέ τήν έλευθερία του θανάτου.

Σύμφωνα μέ τό Θεϊο Νόμο, τό Έλληνικό Έθνος ήταν ήδη έλεύθερο από τήν 25 Μαρτίου 1821. Σύμφωνα μέ τόν ανθρώπινο Νόμο, έπρεπεν ακόμα ν' άγωνιστή. Κι άγωνίστηκεν έφτά όλόκληρα χρόνια. Έγραψε τή νέα του έποποιία μέ τό φτερό τής ψυχής του και μέ τό αίμα τής καρδιάς του. Άνασκάλεψε τήν παλιά του ρίζα μέσα στα βάθη τών χλιετηρίδων του ιστορικού του βίου. Άνάδεψε τή νέα του άποκορύφωση μέσα στο στερέωμα τών άχανών πεπρωμένων τής Άνθρωπότητας. Όρθωσε ξανά τό ανάστημά του ανάμεσα στους άλλους έλεύθερους λαούς μέ ανανεωμένους τούς τίτλους και τίς περγαμηνές τής πολιτιστικής του δημιουργικότητας. Ξαναβρήκε τόν ιστορικό του κληρο, τό φυλετικό του δαιμόνιο. Η αιώνια Έλλάς, όλόσωμη, όλόσαρκη και όλόψυχη —«φώς τό μάτι, φώς τό πόδι»— ξαναχάραξε τήν πορεία της επάνω στα ιερά ίχνη του Λεωνίδα, του Μεγαλέξανδρου, του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου...

Ένώ τά σμήνη τών έλεύθερων ψυχών χείρονταν τόν πανομαδικό τους συναγερό στό ουράνια ύψη εκείνα, πού μόνο σ' έλεύθερη γή έπιτρέπουν νέα προσγείωση, τό άνοιξιάτικο ρίγος τής άνθισμένης χλόης στήν ιερή κάτω γή τών προγόνων, ακόμα σκλαβωμένη, ακόμα βαρβαροκρατούμενη, προμηνούσε στους πανάρχαιους τόπους τό νέο ιστορικό τους άναδασμό. Οι ψυχές επαναστάτησαν για νά κυριαρχήσουν επάνω στη Μοίρα τους. Τ' άψυχα, βουβά κ' ύποταγμένα, περίμεναν τό νέο ριζικό τους χωρίς εναντίωση. Άπό τών ψυχών τόν άγώνα τή νέα δική τους περίμεναν Μοίρα...

Η Μοῦσα τής Ιστορίας, θυγατέρα τής άτέρμονης κι άκαταμέτρητης κινήσεως, μπορεῖ νά κυοφορή τίς έμπνεύσεις της σέ άόρατες σφαίρες, τίς μορφοποιεί όμως, σάν φαινόμενα ζωής μέ όργανά της τούς ανθρώπους, τίς μορφοποιεί επάνω στον καταμετρημένο χώρο, πού δέν ξέρει κανείς ακόμα αν είναι ισότιμος συνάρχοντας ή άπλός έξουσιοδοτημένος τοποτηρητής του πανδαμάτορα Βασιλιά, πού καλεῖται Χρόνος... Προειδοποιημένη για

τό σάλπισμα τῆς 25 Μαρτίου, ἡ Μοῦσα τῆς Ἱστορίας ἦταν ἔτοιμη νά καλέσῃ στό προσκῆνιο πρόσωπα, μά ἦταν ἄλλο τόσο ἔτοιμη νά προσημειώσῃ καί τόπους...

Στῶν τόπων αὐτῶν τό προσκῆνυμα θά ἤθελα νά σᾶς προσελκύσω σήμερα, πείθοντας πρῶτα τόν ἑαυτό μου ὅτι ἔχουν κ' ἐκεῖνοι τῆ Μοῖρα τους...

Εἶχα γράψῃ τό 1931*: «Χῶρες καί χωριά καί κάστρα ἔχουν κι αὐτά τῆ Μοῖρα τους καί τό ριζικό τους, καθώς τό 'χουν κ' οἱ ἄνθρωποι. Καθώς ἔχουν τά πεπρωμένα τους οἱ Φυλές καί τά Ἔθνη...».

Στούς στοχασμούς αὐτούς γιά τῆ Μοῖρα τῶν Ἀψύχων μ' ὀδήγησεν ἡ ιστορική τύχη τοῦ Κάστρου τῆς πατρίδας μου Ναυπάκτου κατά τῆ διάρκεια τοῦ Ἰεροῦ Ἀγῶνα...

Πίχνοντας ἓνα βιαστικό βλέμμα στή Μοῖρα τῶν ἀψύχων κατά τήν ιστορική μας ἐκείνη περίοδο, βλέπουμε νά ξεπηδᾶν πάμφωτα ἀπό τήν ἀφάνεια τό Χάνι τῆς Γραβιάς, τό Γεφύρι τῆς Ἀλαμάνας, τά Στενά τῶν Δερβενακιῶν, τό Κεφαλόβρυσο τοῦ Καρπενησιοῦ, ἡ Κλείσοβα τοῦ Μεσολογγοῦ, τό Μανιάκι, ἡ Ἀράχωβα, τό Καματερό. Καί βλέπουμε νά θαμπώνουνε στήν ὁμίχλη τῆς ἀφάνειας φημισμένοι ὡς τότε ἄλλοι τόποι, ὅπως ἡ Σπάρτη, τό Γαλαξίδι, τό Κάστρο τοῦ Νεγροπόντε, τό Κάστρο τῆς Ναυπάκτου.

Ποῖός θά 'ξερε τό Χάνι τῆς Γραβιάς, ἔξω ἀπό τοὺς ἀγωγιάτες τῆς Παρνασσίδας, ἂν δέν τό δόξαζεν ὁ παράτολμος ἡρωϊσμός τοῦ Ὀδυσσεά Ἀνδρούτσου;

Καί ποιός ξέρει τί θά πρόσφερε τό Γαλαξίδι στόν Ἀγῶνα, ἂν δέν τό πυρπολοῦσε κι αὐτό καί τόν στόλο του ὁ Καρά-Ἀλῆς στίς 20 τοῦ Σεπτεμβρίου 1821;

Ἔρχομαι στό Κάστρο τῆς Ναυπάκτου: Λίγοι ξέρουν, ἀφοῦ ἡ Μοῦσα τῆς Ἱστορίας τό παραμέρισε, τό ἀφάνισε, ὅτι εἶχε τήν κακή μοῖρα νά παραμείνῃ στά χέρια τῶν Τούρκων ὅλη τῆ διάρκεια τοῦ Ἀγῶνα, ἕως τόν Ἀπρίλη τοῦ 1829!

*« Ἄκου ἀτυχιά κι ἄκου ντροπή
νά 'χω ἀπομείνει μόνο ἐγώ
σκλάβος τοῦ Τούρκου ἀκόμα!...»*

* Ἡμερολόγιο Μεγάλῃς Ἑλλάδος, τοῦ ἔτους 1931, σελ. 235.

Έτσι προσπάθησε νά ἐρμηνέψῃ τό παράπονο τοῦ Κάστρου ἐδῶ καί πολλά χρόνια ὁ ποιητής... Θά τολμήσω νά 'πῶ ὅτι ἡ ἄδοξη ἱστορική ἀτυχία τοῦ Κάστρου τῆς Ναυπάκτου δημιούργησε τήν ἐνδοξη ἱστορική τύχη τοῦ Μεσολογγιοῦ. Ἄν τό Κάστρο τῆς Ναυπάκτου ἔπεφτε στά χέρια τῶν Ἑλλήνων, ὅπως ἐπιχειρήθηκε ἀμέσως ἀπό τήν ἀνοιξη τοῦ 1821, δέν θά εἶχε δημιουργηθῆ ὁ «Φράχτης» τοῦ Μεσολογγιοῦ. Κέντρο γιά τήν ἐπιθετική ἐξόρμηση καί κέντρο γιά τήν ἄμυνα ὅλης τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας θά ἦταν τό ἀπόρθητο ἐκεῖνο Κάστρο. Ἡ Ἐπανάσταση θά κυριαρχοῦσε ὄχι μονάχα σ' ὅλον τόν Κορινθιακό μά καί σ' ὅλο τό Ἴόνιο. Μέ τήν ἐνδοχώρα Ἑλληνοκρατούμενη, ἰσχυρότερη βάση καί ἀσφαλέστερο ὄρητήριο ἀπό τόν Ἐπαχτο, μέ τά καστέλλια τοῦ Ρίου καί τοῦ Ἀντιρρίου μπροστά του, δέν θά μπορούσε νά ὑπάρξῃ!

Ὅμως ἡ Μοῖρα τῶν ἀψύχων, ἀλληλένδετη, βέβαια, μέ τῶν ἐμψύχων τῆ Μοῖρα, δέν τό θέλησε!

*«Γύρω-τριγύρω Λευτεριά
κ' ἐγώ ἓνα σκλαβονῆσι!»*

ἄκουσεν ὁ ποιητής νά μουρμουρίζουν παραπονεμένα οἱ μυστικοί ἀντίλαλοι τοῦ ἀπόρθητου Κάστρου. Γιά νά ξεφωνίσῃ σ' ἄλλη του ἐπωδῶ:

*«Κι ἀκόμα ποιός τό ξέρει
ἡ Μοῖρα τί θά φέρῃ,
χαλάστρα κι ἀναπλάστρα,
ἐδῶ σ' αὐτά τά Κάστρα!...»*

Κανένα ἄλλο ἀνθρώπινο χτίσμα δέν ἔχει τήν ἰδιότυπη προβολή τῶν Κάστρων. Μέ τό πέρασμα τῶν αἰώνων, μέ τό χρίσμα τῆς Ἱστορίας, μέ τοῦ θρύλου τό ἐπιχρύσωμα δίνουν τήν ἐντύπωση — ὅλα! — ὅτι δέν εἶναι ἀνθρώπων ἔργο ἀλλά τιτανικό τῆς ἴδιας τῆς χθόνας ξεφυτρωμα. Θαρρεῖς πώς τά 'βγαλε πέτρα τήν πέτρα, ἀγκωνάρι τό ἀγκωνάρι ἀπό τά σπλάχνα τῆς ἡ ἴδια ἡ γῆ. Καί τά συνάρμοσε καί τά σφιχτόδεσε καί τά ἐξωραΐσε ἀπό μοναχῆ τῆς ἡ Φύση σάν προέκτασή τῆς καί σάν ἀποκορύφωσή τῆς μεγάλο-πρεπη.

Καθώς εἶναι ὅλα θεμελιωμένα σέ καλοδιαλεγμένους τόπους, ἄλλα κατά-κορφα σέ γραφικά βουνά, ἄλλα ξεμοναχιασμένα σέ ρωμαντικές κοιλά-δες κι ἄλλα προσθαλασσωμένα σέ κυματόδαρτα ἀκρογιαλία, ἔχουν ἀπο-χτήσει, ὅλα, τό στυγνό μεγαλεῖο τοῦ ὑπεράνθρωπου, τῆ ριγηλῆ γοητεία

τοῦ στοιχειωμένου. Ἀκροπόλεις, κάστρα, καστέλλια, φραγκοκάστελλα, εἶναι ὅλα τους φανταχτερά, ἰσκιερά, σημαδιακά, γιγαντόμορφα. Κι ἄλλα μοιάζουν ἀπό μακριά μέ βαριά στέμματα αὐτοκρατόρων, ἄλλα μέ ἀνάλαφρα διαδήματα βασιλισσῶν. Ἀπό κανένα δέ λείπει ἡ αὐστηρή χάρη, ἡ σοβαρή σαγήνη, ἡ κυριαρχική μαγεία. Μόνο πού ἄλλα μοιάζουν σά νά σωπαίνουν ἐρμητικά, σφιχτοκρατῶντας τό μυστικό τους, ἄλλα σά νά τό διαλαλοῦν ἀσώπαστα στά κύματα, στά πετούμενα καί στ' ἀστέρια...

Ἀπό κανένα ἄλλο ἄψυχο δέν παρακινιέσαι νά ἀναζητήσης ψυχή ὅσο ἀπό τά Κάστρα. Κάτι σαλεύει, κάτι γλιστρᾷ, κάτι ξεφεύγει μέσα στόν κόσμο τους, κάτι σάν φάντασμα, κάτι σάν ψυχή. Κάτι σά Μοῖρα!...

Αὐτά εἶναι τά πιό βαθυχάραχτα χνάρια ἀπό τά βαριά πέλματα τῆς Ἱστορίας στό προαιώνιο πέρασμά της ἀπό κάθε χώρα, ἀχνάρια δυσκολόσβηστα, πού κι ὅταν τελειώνουν οἱ πόλεμοι, αὐτά δέν παραδέχονται εὐκολα τήν εἰρήνη. Γιατί, ναί!, τά Κάστρα ἀντιμάχονται κι ἀποδιώχνουν τή Λήθη. Κρατοῦν σάν αἰχμάλωτή τους τή Μνήμη...

Την υλική τους φθορά παρατηρῶντας, ἀναφέρεσαι θέλεις δέ θέλεις καί στήν ἠθική τους φθορά.

Πῶς πρωτογεννήθηκαν τά κάστρα καί πῶς κατάντησαν!

Τό σπίτι τῶν σπιτιῶν ἦταν στήν ἀρχή καί στήν πιό μικρή κώμη. Τό οἰκογενειακό ἄσυλο προστάτευαν τό ἱερό μέ τό τυπικό περιχαράκωμά τους. Χτισμένα ἦταν ἀπό ἐλεύθερα χέρια ἐλεύθερων ἀπλῶν ἀνθρώπων, γιά νά τούς προστατεύουν ἀπό νυχτερινές ἐπιδρομές ἀγριῶν θηρίων, ἀπό ληστρικές εἰσβολές ἀρπάγων γειτόνων... Ἐπειτα πρόβαλε ἡ ἀνάγκη νά προστατέψουν γενικώτερα τό Ἄστυ ἀπό κινδύνους μακρινότερους. Κι ἄρχισαν νά τά χτίζουν οἱ τοπικές Ἀρχές μέ πειθαναγκασμό. Ὡς πού κατάντησαν νά τά χτίζουν καί ἀνθρωποὶ σκλάβοι γιά νά διαφεντέψουν τῶν Ἀρχόντων τό πλοῦτος καί τό Κράτος...

Γι' αὐτό τά παλιά-παλιά κάστρα, τά πανάρχαια, εἶναι πιό ἀνθρώπινα, πιό οἰκεῖα, πιό ἀθῶα, πιό γελαστά, ἀκόμα καί σήμερα. Γιατί ἐκεῖνα τά ἔχτιζαν οἱ ἐλεύθεροι! Τά μεταγενέστερα, τά μεσαιωνικά, τά φεουδαρχικά, εἶναι σκυθρωπά, γνοιασμένα, ἔνοχα. Τά ἔχτιζαν κατακτητές μέ χέρια σκλάβων! Τά πρῶτα μοιάζουν σάν ν' ἀναπέμπουν πέτρινον αἶνο εὐχαριστίας πρὸς τόν οὐρανό — γιατί τούς ἐπέτρεψε νά συμπληρώσουν τή Φύση. Τά δεύτερα ἀπλώνουν τήν ἀγκάλη τους πρὸς τό χάος σά νά ζητοῦν συγχώρεση, ἐξιλέωση, ἐξαγνισμό — γιατί πάσχισαν νά καταταστρατηγήσουν τή Φύση.

Θά ἔχε πολλά νά ἔπῃ ἀκόμα γιά τά Κάστρα ὁ ἀλαφροῖσκιωτος πού κουφοπατεῖ στά ἐρείπιά τους καί ψάχνει νά βρῆ τήν ψυχή τους. Θά ἔχη

πολλά νά 'πῆ ὁ μυστικόπαθος, πού πιστεύει, ὡσάν σέ ὄνειροφантаσιά, ὅτι ἔχουν καί τά Κάστρα τήν ἀτομική τους Μοῖρα...

'Ἄλλ' ἄς ἀσχοληθοῦμε λίγο ἱστορικώτερα μέ τή Μοῖρα τοῦ Κάστρου τῆς Ναυπάκτου, πού εἶναι τό κύριο σημερινό μου θέμα.

*«Κανένας δέν τό πάτησε
τό Κάστρο τοῦ Ἐπάχτου...»*

λέει ὁ πρῶτος στίχος ἑνός δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, πού τό ἔχει ἀποθησαυρίσει ἡ Σπανδωνίδη στή «Τραγούδια τῆς Ἀγόριανης»*.

Τόν λαϊκό αὐτό στίχο θά μπορούσε νά τόν ἐπιγράψῃ κανεῖς στό τεῖχος τοῦ Κάστρου, γιατί συνοψίζει τήν ἱστορία του. Βρέθηκε τόσον ὄχυρο ἀπό Φύση Θεοῦ κι ἀπό τέχνη ἀνθρώπου ὥστε σέ τρεῖς σχεδόν χιλιάδες χρόνια τῆς πολυτάραχης ἱστορικῆς ζωῆς του, παρά τίς στενές πολιορκίες του ἀπό ἰσχυρές δυνάμεις κι ἀπό ἐμπειροτέχνες καστροπολεμίτες, δέν κυριεύτηκε, σχεδόν ποτέ, «ἐξ ἐφόδου», ἀλλά παραδόθηκε ἀπό τόν ἕνα κάτοχο στόν ἄλλο μέ συνθήκες. Μιά μόνο φορά ἔπεσε χωρίς νά προηγηθῆ συνθήκη στή χέρια τῶν Μακεδόνων τοῦ Ἀμύντα. Κ' ἔγινε, φαίνεται, τέτοια σφαγή πού ἔμεινε σάν παροιμία τό «Φρουρήσεις ἐν Ναυπάκτῳ».

Δέν μπορούμε νά ξέρομε μέ ποιό τρόπο κατάχτησαν τή Ναύπακτο, στή προϊστορικά χρόνια, οἱ Δωριεῖς ἀπό τούς χτίτορες της, πού μυθολογεῖται πῶς ἦταν οἱ ἀναυσικλειτοί Τάφιοι» τῆς Ὀδύσειας. Καί δέν ξέρομε ἂν ὀνομαζότανε κι ἀπό πρὶν Ναύπακτος, ἀφοῦ οἱ Τάφιοι ἦσαν κιόλα στόν καιρό τοῦ Ὀμήρου διάσημοι θαλασσοπόροι, ἤ, ὅπως ἔως τώρα ἐπιστεύετο, ὀνομάστηκεν ἔτσι μέ τήν κάθοδο τῶν Ἡρακλειδῶν. Ἐκεῖ ναυπηγήθηκε πάντως (ὑπολογίζεται, τό 1114 π.Χ.) ἕνας ἀπό τούς πρῶτους γνωστούς Ἑλληνικούς στόλους, «κωπήρη», χωρίς ἄλλο, καί ὄχι «κοῖλα» πλοῖα, πού δέν εἶχαν, ἄλλωστε, νά διαπεράσουν παρά τήν κλειστή θάλασσα τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, καί μάλιστα τό στενό Ρίου-Ἀντιρρίου. Ὅπως δὲ τότε, πρέπει νά ἦταν ἀπό τότε ὄχυρή ἡ Ναύπακτος, ἀφοῦ καί σήμερα ἀκόμα διακρίνονται στίς βάσεις τῶν προαιώνιων τειχῶν της ὀγκόλιθοι ἀπό παλαιότερα τεῖχη, πελασγικά. Τό σημερινό της Κάστρο, ὀλοκληρωμένο ἀπό μετασκευή Ρωμαίων καί Βυζαντινῶν καί Βενετσιάνων καί Ἀνδραγαυῶν καί Τούρκων, πεντάζωνο ἀπό τή θάλασσα ὡς τήν κορφή

* σελ. 38, ἀριθ. 63. Ὁ Ρουπακιᾶς κι ἡ Νόβαινα.

ξεμοναχιασμένου βουνοῦ, τῆς ραχοκοκκαλιᾶς τοῦ Πίνδου ἀκραῖο σφοντύλι, διατηρεῖται ἀρκετά καλὰ κ' ἔχει πολλή ἀρμονία στή γραφικὴ μορφή του, πού τὴν ἐξωραΐζει ἀκόμα πιὸ πολὺ μιά συμβολικὴ, θὰ ἴλεγε κανεὶς, στροφή του πρὸς Ἀνατολάς. Μοιάζει σὰ νὰ μὴ χόρτασε ἀκόμα, ἐδῶ καὶ τρεῖς χιλιάδες τώρα χρόνια, λαχταρῶντας νὰ χαίρεται κάθε αὐγὴ τὴν Ἀνατολὴ τοῦ Ἡλίου, τό μεγαλύτερο αὐτό γεγονός τῆς καθημερινῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, πού δὲν τό τιμοῦμε ὅσο πρέπει, λησμονῶντας τί πρόκειται νὰ ἐπακολουθήσῃ ἂν δὲν βγῆ ἓνα πρωὶ ὁ ἥλιος. Τό Κάστρο τῆς Ναυπάκτου φαίνεται ὅτι δὲν τό λησμονεῖ! Καὶ μολονότι ἀνήκει στή Δύση, στρέφεται ἐπίμονα πρὸς τὴν Ἀνατολὴ μέ χαρούμενες προσδοκίες...

Πάντως ἡ ὀχυρότητά του εἶναι ἱστορικὰ μαρτυρημένη ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη. Περιγράφοντας στό Γ' βιβλίον του (102, 1-5) τὴν ἐκστρατεία τοῦ Σπαρτιάτη Στρατηγοῦ Εὐρύλοχου ἀπὸ τὴν Φωκίδα πρὸς τὴν Ἀκαρνανία στά 426 π.Χ., πληροφορεῖ ὅτι τὴν Ναύπακτον δὲν κατόρθωσε νὰ κυριεύσῃ. Τὰ στρατεύματά του «...ἐδήουν τὴν [περὶ τὴν Ναύπακτον] γῆν καὶ τό προάστειον ἀτείχιστον ὃν εἶλον...». Προηγουμένως ὁ Στρατηγὸς τῶν Ἀθηναίων, Δημοσθένης «πειθεὶ Ἀκαρναῖνας... βοηθῆσαι Ναυπάκτῳ καὶ πέμπουσι μετ' αὐτοῦ ἐπὶ τῶν νεῶν χιλίους ὀπίτας, οἱ εἰσελθόντες περιεποίησαν τό χωρίον. δεινὸν γάρ ἦν μὴ, μεγάλου ὄντος τοῦ τείχους, ὀλίγων δέ τῶν ἀμυνομένων, οὐκ ἀντίσχωσιν. Εὐρύλοχος δέ καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ, ὡς ἤσθηοντο τὴν στρατιάν ἐσεληλυθυῖαν καὶ ἀδύνατον ὃν τὴν πόλιν βίᾳ ἐλεῖν, ἀνεχώρησαν... ἐς τὴν Αἰολίδα τὴν νῦν καλουμένην Καλυδῶνα καὶ Πλευρῶνα καὶ ἐς τὰ ταύτη χωρία, καὶ ἐς Πρόσχιον τῆς Αἰτωλίας». Καὶ ἦταν ἡ Ναύπακτος τῶν Ἀθηναίων πάντοτε σύμμαχος.

Ἀλλὰ δὲν πρόκειται, βέβαια, νὰ σᾶς περιπλανήσω στοὺς μακροὺς αἰῶνες τῆς τρισεχιλιόχρονης ἱστορίας τοῦ Κάστρου τῆς Ναυπάκτου, ὅσο ἐνδιαφέρον κι ἂν παρουσιάζουν ἀκόμα καὶ γιὰ τό θέμα τῆς Μοίρας τῶν Ἀψύχων. Οἱ περίφημες ναυμαχίες τοῦ Ἀθηναίου Ναυάρχου Φορμίωνα, καθὼς καὶ ἡ κοσμοβόητη τουρκοχριστιανικὴ ναυμαχία τοῦ 1571, πού ἔσωσε, τότε, τὴν Εὐρώπη, ἀποτελοῦν εὐμένεια τῆς Μοίρας, γιὰτί σφραγίστηκαν ἀπὸ τὴν Ἱστορία μέ τό ὄνομα τῆς Ναυπάκτου, σάν ἐπίσημο ἐπίκεντρο τῆς γεωγραφικῆς ἐκείνης περιφέρειας ὅπου ἔλαβαν χώρα. Ἀντίθετα, στό 1821 ἡ εὐμένεια μετατράπηκε σέ ἀδυσώπητη δυσμένεια. Θαρρεῖς κ' ἡ Μοῖρα ἀπαγόρευσε στό Κάστρο τοῦτο νὰ προβληθῇ ὅσο τοῦ ἀξίζει στό νέο ἱστορικό στίβο.

Ἡ σημασία του ἦταν τόση, ὥστε ἡ προσωρινὴ Κυβέρνηση εἶχε θεωρήσει τὴν ἄλωσή του σάν ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα μελήματα τῆς. Καὶ οἱ ἔφοροι τοῦ Γαλαξιδίου, γράφοντας πρὸς τοὺς Σπετσιῶτες στίς 5 Μαΐου 1821,

έτόνιζαν ότι αν δεν σπεύσουν στον κόλπο της Ναυπάκτου «αναστρέφεται τό πᾶν Ρούμελης καί Μωρέως».

Καί δέν εἶχαν ἄδικο. Μεγάλη θά ἦταν ὄχι μόνον ἡ ἠθική ἀπήχηση (ὄλα τ' ἄλλα Τουρκοκρατούμενα κάστρα θά κλονίζονταν), ἀλλά καί ἡ θετική ἐνίσχυση τοῦ Ἑλλάδα. Ἄν ἔπεφτε στά χέρια τῶν Ἑλλήνων τό Κάστρο τῆς Ναυπάκτου, στρατηγικό κλειδί τήν ὥρα ἐκείνη ὅλης τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας, ἀδύνατο θά ἦταν νά τό ξαναπλησιάσουν ἐκεῖ οἱ Τοῦρκοι κι ἀπό στεριά κι ἀπό θάλασσα. Τ' ἀγέρωχα κι ἄβατα βουνά τῆς Ρούμελης, γεμάτα κλέφτικα μπαϊράκια, μ' ἐξασφαλισμένο ἀνεφοδιασμό ἀπό τόν Ἐπαχτο, θά ἦταν ἀδιαπέραστα γιά κάθε Τούρκικο ἀσκέρι. Ὁ Κορινθιακός κόλπος θά μεταβάλλονταν σέ κλειστή λίμνη γιά νά ἐξυπηρετῆ ἀδιατάραχτα τήν καθημερινή συγκοινωνία Μοριά καί Ρούμελης. Ὁ Πατραϊκός κόλπος κι ὅλο τό βόρειο Ἰόνιο θά ἦταν ἀπροσπέλαστα γιά κάθε Τούρκικη ἀρμάδα, ἄν ἔλειπεν ἡ δυνατότητα καταφυγῆς στήν ἰσχυρή βάση τῆς Ναυπάκτου.

Δέν ὑποτίμησεν ἡ προσωρινή Κυβέρνησις τήν ἐξαιρετική σημασία τοῦ Καστροῦ καί, καθῶς εἶπαμε, σάν ἓνα ἀπό τά πρῶτα μελήματά της ἔταξε τήν ἄλωσή του.

Μάταιες ὅμως στάθηκαν οἱ σύντονες προσπάθειες, ἄκαρπες οἱ βαρειές θυσίες!

Ναυτική μοῖρα, μέ ναύαρχο τό Γκίκα Μπόταση, ἀπό δέκα Σπετσιώτικα καί Ἑδραϊκά πλοῖα, ἐνωμένα μ' αὐτήν ἄλλα τέσσερα Γαλαξιδιώτικα κ' ἓνα Κεφαλλονίτικο, διάσπασαν ἡρωϊκά τόν ἀποκλεισμό τῶν Καστελλίων Ρίου-Ἀντιρρίου καί μπῆκαν τήν 21 τοῦ Μαΐου 1821 στόν κόλπο τῆς Ναυπάκτου. Ἐκεῖ, κάτω ἀπό τ' ἀπλησίαστα κανονιοστάσια τοῦ Καστροῦ της, εἶχε καταφύγει τήν προηγούμενη μέρα, ὁμολογώντας τήν ἀδυναμία του ν' ἀντιπαραταχθῆ ὁ Τούρκικος στόλος, πού ναυλοχοῦσε στήν Πάτρα...

Καί νά, πού ἀπό τούς πρῶτους κιόλα μῆνες τοῦ 1821 τό τρισεχλιόχρονο Κάστρο γίνεται στόχος τῶν Ἑλληνικῶν ἀπελευθερωτικῶν δυνάμεων. Μικροναυμαχίες καί μικρομάχες σημειώνονται μπροστά καί γύρω στό Καστέλλι τοῦ Ἀντιρρίου, στό Κάστρο τῆς Ναυπάκτου. Ὁ Ν. Γκίκας Μπότασης, ὁ Α. Κολανδροῦτσος, ὁ Α. Κριεμάδης βομβαρδίζουν ἀπό τή θάλασσα. Ὁ Διαμαντῆς Χορμόβας, ὁ Κ. Σιαδήμας, ὁ Γ. Πιλάλας περισφίγγουν ἀπό τή στεριά. Ἀμφίρροπες ἀπομένουν οἱ ἀψιμαχίες. Ὅμως οἱ Τοῦρκοι τρομοκρατοῦνται: «Καύσαντες τήν πόλιν εἰσῆλθον εἰς τό Φρούριον», γράφει ὁ Βλασσόπουλος.

Γιά νά συστηματοποιηθῆ ὁ Ἄγώνας ἀποφασίζουν νά ἐκπορθήσουν

πρώτα, σάν πιά εύάλωτο, τό 'Αντίρριο. Ξύλινες ψηλές σκάλες κατασκευάζονται στή Ναυαρχίδα τοῦ Μπόταση. Βομβαρδίζεται ἀπ' τό στόλο σφοδρά τό Καστέλλι. Τετρακόσιοι ἄντρες ὁμοῦν πρός τά τείχη. 'Ο ἀρχηγός τους Διαμαντῆς Χορμόβας στένει τή σκάλα κι ἀνεβαίνει πρώτος στίς ἐπάλλξεις. Μά καί πέφτει πρώτος ἀπό βόλι! Χάνεται ἄγουρα ἓνα γενναῖο παλληκάρι. 'Ο σκοτωμός του θανατώνει καί τήν πολεμική ἐπιχείρηση. Τό Καστέλλι τῆς Ρούμελης, πού εἶχε χτίσει, καθώς καί τό ἀντικυρνοῦ τοῦ Μοριᾶ, στά 1500 ὁ περίφημος Σινάν-Πασσᾶς, μένει στά χέρια τοῦ Τούρκου. Καί ποιός θά μπορούσε νά προβλέψη τήν ὥρα ἐκείνη ὅτι θά ἔμενε γιά πολλά ἀκόμα χρόνια —καί τί χρόνια!— πολεμικῆς ἀνάγκης καί ἀγωνιάς!...

Παράλληλα πασχίζουν οἱ 'Αρχηγοί νά ὀργανώσουν τήν πολιορκία τοῦ Μεγάλου Κάστρου. 'Ασυνήθιστοι ἦταν οἱ 'Αρματολοί κ' οἱ Κλέφτες γιά μακρές πολιορκίες. Οἱ πατροπαράδοτοι δικοί τους πόλεμοι ἦταν ἀστραπή! Συντάχτηκαν ὅπως-ὅπως οἱ συναγμένοι ἐκεῖ γύρω ὀπλαρχηγοί τῆς Αἰτωλοακαρνανίας καί τῆς Δωρικῆς ἐνδοχώρας, μέ τά προσωπικά τους ἀσκήρια, ἀγύμναστα, φυσικά, καί ἀνεφοδιάστα γιά τέτοια ἐπιχείρηση. 'Από τά πλοῖα μας ἀποβίβασαν τέσσερα μεγάλα κανόνια καί τά τοποθέτησαν σέ κατάλληλες θέσεις. 'Αρχηγός τῆς κανονιοστοιχίας ὀρίστηκε ὁ Σπετσιώτης πλοίαρχος Μανώλης Ι. 'Ορλάνδος. Καί τό πολεμόχαρο Κάστρο (πρέπει νά εἶναι πολεμόχαρο τά κάστρα, ἄλλοιῶς δέν ἔχουν λόγο νά ὑπάρχουν!) δέχτηκε μέ περήφανη ἀναγᾶλλια στά μεγαλόπετρα στήθη του τίς 'Ελληνικές μπόμπες. "Ὅσο περισσότερες πληγές τοῦ ἀνοίγαν, τόσο μεγαλύτερη θά ἦταν ἡ ἀναγᾶλλια του... 'Ο πόλεμος τά θρέφει τά κάστρα. Κ' εἶχε νά νιώση πόλεμο ἀπό τό 1499, πού τό τίμησε μέ τήν αὐτοπρόσωπη παρουσία του ὁ Σουλτάνος Βογιαζίτ... "Α, ναι, στά 1687 τό ξανακυρίεψαν οἱ Βενετσιᾶνοι μέ τό Μοροζίνη, ἀλλά οἱ Τούρκοι τό ἐγκατάλειψαν τότε χωρίς ἀγῶνα, γιά νά τό ξαναπάρουν τό 1699, πάλι χωρίς πόλεμο, μέ τή συνθήκη τοῦ Κάρλοβιτς. Μά νά, πού, σάν μακρυνοῦ ἀντίπαλο τοῦ 1499, ξανακούει κανόνια καί δέχεται μπάλλες στά στήθια του. Τώρα οἱ φίλοι εἶναι ἀπέξω καί οἱ ἐχθροί εἶναι μέσα. Οἱ πόλεμοι τά θρέφουν τά κάστρα... Κι ὅταν ὁ πόλεμος εἶναι τόσο ἱερός ὅσο ἐτοῦτος, μπορεῖ νά φανταστῆ κανεῖς μέ ποιόν συθέμελο κραδασμό τό Κάστρο τοῦ 'Επάχτου θά λαχταροῦσε νά τό τσακίσουν οἱ μπόμπες τοῦ 'Ορλάνδου καί νά ξανοῖξουν δρόμο γιά νά ξαναμποῦν στίς τάπιες του οἱ ἀποδιωγμένοι ἐφέστιοι Θεοί...

Εἶπαμε καί τό ξαναλέμε πώς ἡ Μοῖρα τό κατάτρεξε αὐτήν τήν ἱστορική ὥρα, ἀποφασισμένη νά τό κρατήση σκλαβωμένο κι ἄδοξο, ταπεινωμένο μπροστά στό ἴδιο του αἰωνόβιο πολεμικό μεγαλεῖο!

Τήν 29 τοῦ Μάη 1821 σκοτώνεται ἀπό ἐχθρικό βόλι ἐπάνω στά κανόνια του ὁ πλοίαρχος Ὁρλάνδος — «οἱ δέ συμπολιῖται του Σπετσιῶται τόν ἐθρήνησαν πολύ, διότι ἦτο τῶντι γενναῖος ἀνὴρ καὶ ἄξιος πολύ καλυτέρου μέλλοντος», γράφει ὁ ἱστορικός.

Δεύτερο αὐτός, μετὰ τὸ Χορμόβα, ἄξιο παλληκάρι, χρήσιμο στὸν Ἀγῶνα, χάνεται πρόωρα, θῦμα τῆς τωρινῆς κακῆς μοίρας τῶν Κάστρων τούτων καὶ μπαίνει στή σεμνὴ χορεία τῶν ἀφανῶν ἡρώων. Πρέπει τὸ ὄνομα τοῦ Ὁρλάνδου νὰ χαραχτῆ σὲ μιά μαρμαρένια πλάκα καὶ νὰ ἐντειχιστῆ στὸν ἀνατολικὸ χερσαῖο πύργο, πού, κάπου, ἐκεῖ, ἀπέναντί του, στά παρακείμενα βουναλάκια, βρῆκε τόν ἐνδοξο θάνατο...

Ὁ ἴδιος ἱστορικός (πού δέν εἶναι ἄλλος παρά ὁ Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος — πρόγονος ὁμώνυμος τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἀκαδημίας μας) γράφει ἀκόμα καὶ τοῦτα:

«...ἡ κατὰ τοῦ Κορινθιακοῦ Κόλπου Σπετσωτοῦδραϊκὴ μοῖρα, μείνασα κυρία τοῦ Κόλπου, εἶχεν ἀποκλείσει τὰ τουρκικὰ πλοῖα ὑπὸ τὸ Φρούριον τῆς Ναυπάκτου. Πολλάκις προσέβαλον οἱ Ἕλληνες τὸ τε Φρούριον καὶ τὰ πλοῖα, ἀλλ' ἄνευ σπουδαίου ἀποτελέσματος. Ὅθεν οἱ πλοίαρχοι συνέλαβαν τὴν ἰδέαν νὰ κάμωσι χρῆσιν πυρπολικῶν, τῶν ὁποίων τὴν ὠφέλειαν ἠλπίζον ἀποτελεσματικωτάτην. Τὴν περὶ πυρπολικῶν ἰδέαν πρῶτος ἐξέφερον ὁ ἐκ Σπετσῶν Γεώργιος Μυριαλῆς...».

Ὁ Ὁρλάνδος φανερώνει ἔτσι ὅτι ὁ Μυριαλῆς («λίαν ἔμπειρος ναυτικός») γνῶριζε τὴν χρῆση τῶν πυρπολικῶν ἀπὸ μοναχὸς του καὶ δέν ἀπομιμήθηκε τοὺς πυρπολητὲς τῆς Ἐρεσοῦ, πού ἔγινε τὸ κατόρθωμά τους τὴν 26-27 τοῦ Μάη. Ἡ ἄτυχη προσπάθεια τῆς Ναυπάκτου ἔγινε ὕστερα ἀπὸ λίγες ἡμέρες, πού χρειάστηκαν γιὰ τὴν προπαρασκευὴ της. Ἀδύνατο ἦταν, στὸ διάστημα αὐτό, μὲ τὰ μέσα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, νὰ ἔφτασε ἡ εἶδηση ἀπὸ τὴν Ἐρεσό στὴ Ναύπακτο, ὥστε νὰ μιμηθοῦν τὸ ἐγχείρημα.

Μάταια ἡ φλόγα, πού ἀναψε τὴ νύχτα τῆς 10 Ἰουνίου ὁ Γιωῦργος Παξινός, φωταγώγησε γιὰ λίγες στιγμὲς τὰ μουράγια τοῦ Κάστρου. Δέν ἦταν οὔτε νίκης ἀντιφέγγισμα, οὔτε λευτεριάς προμήνυμα. Ἡ πυρπόληση ἀπότυχε... «...τόν δέ δυστυχῆ Γεώργιον Παξινόν, μὴ προφθάσαντα νὰ διασωθῆ ἐπὶ τῆς Ἑλληνικῆς λέμβου — γράφει ὁ Ὁρλάνδος — ἐζώγησαν (οἱ Τοῦρκοι) καὶ ὀβελίσαντες αὐτόν ἀπανθρώπως τόν ἔψησαν ὡς ἀρνίον εἰς τὸ πῦρ, ὑπὸ τὴν ὄψιν ὄλου τοῦ Ἑλληνικοῦ στολίσκου. Τοιοῦτον ἔδωκεν ὁ Γεώργιος Παξινός ἡρωϊκὸν ὑπὲρ τοῦ ἔθνους μαρτύριον!»

Μιά μαρμαρένια πλάκα, ἐντειχισμένη στὸν ἐπιθαλάσσιο πύργο τοῦ Κάστρου, ἀπαθανατίζει τὴν αὐτοθυσία τοῦ Γεωργίου Ἀνεμογιάννη Παξينوῦ. Στὴν ὁμιλία μου ἀπὸ τὸ ἴδιο αὐτὸ Βῆμα γιὰ τοὺς «Ἀφανεῖς Ἡρω-

ες» τοῦ 1821, ἀφηγήθηκα, σύμφωνα καί μέ ἄλλα στοιχεῖα πού μᾶς παρέχει ὁ Ἰωάννης Φιλήμων, τόν ἡρωϊσμό καί τό μαρτύριο τοῦ νεαροῦ ναύτη...

Ἔτσι τρίτωσαν τά ἐπώνυμα θύματα τῆς ἄκαρπης ἐκείνης πολεμικῆς προσπάθειας νά κυριευθοῦν τά κάστρα τῆς Ναυπάκτου. Καί τό χειρότερο, σέ λίγες ἡμέρες (15 Ἰουνίου 1821) ὁ Ἑλληνικός στολίσκος ἀποχώρησε. Καί, φυσικά, τό πολιορκητικό στρατόπεδο ἐξασθένησε. Τό ἐπαναστατικό ρεῦμα ὀδηγοῦσε πρὸς τὴν Πελοπόννησο, ὅπου ἔλαμπαν τά ὀνόματα τῶν μεγάλων καπεταναίων καί ὅπου ἡ ἐπικείμενη ἄλωση τῆς Τριπολιτσᾶς ὑπόσχονταν καί τρόπαια καί λάφυρα... Ἐμεινε μόνον στὸν Κορινθιακὸ τό πλοῖο «Ἀγαμέμνων» τῆς Μπουμπουλίνας, μαζί μέ τρία Γαλαξιδιώτικα κ' ἓνα Κεφαλλονίτικο. Ἀλλὰ ὁ Τουρκικὸς στόλος ἐνισχύθηκε, κι ἀναγκάστηκαν νά ἀδρανήσουν ἀποκλεισμένα στό Γαλαξίδι. Ἐμεινεν ἀκόμα, κρατῶντας τόν πολιορκητικό κλοιὸ γύρω στὸν Ἐπαχτο, ὁ ὄπλαρχηγὸς Σιαδῆμας. Ἀνάγκασε τοὺς Τούρκους νά ξανακλειστοῦν στό Κάστρο, ὅταν, ὅπως γράφει ὁ Φίνλεϋ, ξεθάρρεψαν μέ τόν ἐρχομὸ τοῦ Στόλου τους στὴν Πάτρα καί βγήκαν μέ τό ἵππικό τους λίγο παραέξω στὸν κάμπο.

Τὴν ἴδια μέρα, πού ἔβρισκε μαρτυρικό θάνατο ἐπάνω στίς ἐπάλξεις τοῦ Κάστρου τῆς Ναυπάκτου ὁ Παξινός, ἔφτανε (10 Ἰουνίου) ἀπὸ τὴν Τεργέστη στὴν Ὑδρα ὁ Δημήτριος Ὑψηλάντης. Ἀπὸ τίς πρῶτες του ἀποφάσεις, μόλις ὀνομάστηκε Ἀρχιστράτηγος, ἦταν καί ἡ ἐπανάληψη τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Κορινθιακοῦ. Δυστυχῶς δέν πραγματοποιήθηκε.

Ἀπὸ τίς εἰδήσεις τῆς ἐφημερίδας τοῦ Μεσολογγίου «Αἰτωλική» μποροῦμε νά πληροφορηθοῦμε ὅτι ὅλο τό ἔτος 1821, καί τό 1822 ἀκόμα, διατηρήθηκε κάποια πολιορκία, κάποια ἐπίβλεψη τοῦλάχιστο, γύρω στό Κάστρο τῆς Ναυπάκτου μέ διάφορα ἀψιμαχικά μικροκρούσματα. Γεγονὸς ὅμως εἶναι ὅτι καί ἡ Ἀλβανική Φρουρά τῆς Τριπολιτσᾶς, ὅταν παραδόθηκε στοὺς Ἕλληνες, ἔφτασεν ἀνενόχλητη στὴ Ναύπακτο γιὰ νά περάσῃ στὴν Πρέβεζα καί ὁ ἀνεφοδιασμός τοῦ Κάστρου τό 1822 ἀπὸ τόν Τουρκικὸ στόλο ἔγινεν ἀνενόχλητα. Καί πάλι στὴν ἀσφάλεια τοῦ Κάστρου τῆς Ναυπάκτου ἔκοψαν τίς ἀγκυρές τους καί κατάφυγαν τό 1822, ὅπως ἱστορεῖ ὁ ἀγαπητὸς συνάδελφος Ἀκαδημαϊκὸς κ. Κόκκινος, ὅλα τά μεταγωγικά τοῦ ἡττημένου Τουρκικοῦ στόλου, ὅταν ὁ Ἑλληνικὸς ἀπέλιψε νά τὰ χτυπήσῃ μέσα στό λιμάνι τῶν Πατρῶν.

Στὴ μεγάλη Τουρκικὴ ἐκστρατεία τοῦ 1823, ἡ Ναύπακτος ἔχει ὀριστῆ σημεῖο συναντήσεως τῶν στρατιῶν Γιουσούφ Μπερκόφτζαλη, τοῦ Μουσταῆ Πασσᾶ τῆς Σκόδρας, τοῦ Ὁμέρ Βρυώνη καί τοῦ Τουρκικοῦ στόλου. Πρὸς αὐτὴν, σάν κύριο ἔρεισμά τους, φυσικὸ ἦταν νά συγκλίνουν ὅλες οἱ ἐχθρικές δυνάμεις. Ἀλλ' ἂν τόσο πολὺ χρησίμευε στοὺς Τούρκους ἡ ἀσφα-

λέστατη αὐτή βάση, πολύ περισσότερο θά χρησίμευε στούς Ἕλληνες, ἂν τήν ἀποχοῦσαν. Δέν εἶναι ὑπερβολή νά ξαναπαῶ ὅτι ἡ κατοχή τῆς καί μόνη θά παρέλυε καί θά νέκρωνε κάθε κίνηση τῶν Τούρκων πρός τή Δυτική Ἑλλάδα...

Ὁ Ἄγγλος συνταγματάρχης Στάνχωπ ἔχει γράψει κάτι πολύ βαρύτερο: Ὅτι, δηλαδή, «ἡ ἄλωση τῆς Ναυπάκτου θά ἐξασφάλιση, σχεδόν, τήν ἀνεξαρτησία τῆς Ἑλλάδος καί θά συντομεύση τόν ἀγῶνα τῆς, πιθανόν, κατά πολλά ἔτη»*.

Φτάνουμε τώρα στό 1824, ἔτος κρίσιμο γιά τόν Ἀγῶνα; ἀλλά μέ νέες μεγάλες ἐλπίδες προικοδοτημένο. Οἱ νέες ἐλπίδες ἦταν τό ἀγγλικό δάνειο καί ὁ Λόρδος Βύρων. Δέν ἔχω τρόπο ν' ἀσχοληθῶ σήμερα μέ τό πρῶτο. Θά ἔλεγα μόνον ὅτι ἂν ἐπιζοῦσε ὁ Λόρδος Βύρων καί τό διαχειρίζονταν ὁ ἴδιος, ὅπως εἶχεν ἀποφασιστῆ, θά γίνονταν, χωρίς ἄλλο, πολύ σκοπιμώτερη καί ἀποδοτικώτερη χρησιμοποίησή του. Ἐχει σέ πολλά, ἴσως, ἄδικο ὁ Φίνλεϋ. Ἀλλά ἔχει μᾶλλον δίκιο ὅταν γράφει ὅτι μέ τήν οἰκονομικήν εὐχέρεια τοῦ δανείου θά μποροῦσε, ἂν καλά τό χρησιμοποιοῦσαν, νά εἶχαν πέσει ἀπό τότε στά χέρια τῶν Ἑλλήνων τά Φρούρια τῶν Πατρῶν καί τῆς Ναυπάκτου, καθῶς, φυσικά, καί τά Καστέλλια Ρίου- Ἀντιρρίου. Ὅποτε δέ θά ρήμαζε σκληρός πόλεμος ἐπί πέντε σχεδόν χρόνια ἀκόμα τῆ Στερεά Ἑλλάδα μέ ἄμεσο κίνδυνο νά μείνη τήν τελευταία στιγμή ἔξω ἀπ' τό ἐλεύθερο Ἑλληνικό Κράτος!...

Δύο μόλις ἡμέρες μετά τό θάνατο τοῦ Λόρδου Βύρωνα ἔφτασε στή Ζάκυνθο (ὅπου καί μεταφέρθηκεν ἡ σορός του) τό βρίκιο «Φλωρίδα» μέ τό Λοχαγό Μπλακιέρ, πού συνόδευε τήν πρώτη δόση τοῦ δανείου. Καί κόμιζε τήν κοινή ἐντολή τῶν Ἑλλήνων πληρεξουσίων καί τῶν Ἀγγλων δανειστῶν, πού διόριζαν τό Λόρδο Βύρωνα ἀνώτατον ἐπίτροπο γιά τήν παράδοση καί τή χρήση τῶν χρημάτων.

Ὁ φίλος καί ἐπιτελάρχης τοῦ Βύρωνα στήν Ἑλλάδα Ἰταλός Κόμης Πέτρος Γκάμπα (πού κι αὐτός γύρισε καί πέθανε ἀργότερα στήν ἐλεύθερη πιά Χώρα μας), τελειώνοντας τή γνωστή ἔκθεσή του, ἐπιλέγει:

«Ἐάν ὁ κύριος Μπλακιέρ ἤθελεν εὔρει τόν Λόρδον Βύρωνα ζῶντα καί ὑγιῆ, πόσα ἀνυπολόγιστα εὐεργετήματα θά ἐπῆγγαζον ἐκ τῆς τοιαύτης συναντήσεως διά τήν Ἑλλάδα! Μέ τοιαύτην εὐρυσιν ἐξουσίας καί τόσον σημαντικήν αὐξῆσιν τῶν μέσων, θά ἐπραγματοποιεῖ ἀναμφιβόλως πολλάς ἐλπίδας καί θά ἐξετέλει πλεῖστα ὄσα σχέδια, διά τῶν ὁποίων ἡ ἀνεξαρτη-

* Leicester Stanhope, Greece in 1823 and 1824. London 1825, σελ. 124.

σία τῆς Ἑλλάδος θά ἐθεμελιούτο ἐπί στερεῶν βάσεων. Ἡ πολιτική καί στρατιωτική διοργάνωσις, τῶν ὁποίων εἶχεν ἤδη καταρτίσει, οὕτως εἰπεῖν, τόν πυρῆνα, θά ἐξηπλοῦτο εἰς ὅλα τά μέρη τῆς ἐπαναστατημένης χώρας, καί θά προσέδιδε νέαν ρώμην καί σημασίαν εἰς τήν Ἑθνικήν Κυβέρνησιν. Διά τῆς καταλλήλου χρήσεως τῶν νέων κεφαλαίων θά ἐκρίνετο γοργῶς ἡ τύχη τῶν φρουρίων τῆς Πελοποννήσου, τῆς Ναυπάκτου, πιθανῶς δέ καί τῆς Εὐβοίας, καί θά ἠδύναντο οἱ Ἕλληνες ν' ἀναλάβουν τήν ἐπίθεσιν οὐ μόνον κατά θάλασσαν, ἀλλά καί κατά ξηράν. Καί μόνη ἡ ἰδέα τῆς ἐπιτυχίας, ἐξ ἧς ἐστέφθη ἡ προσπάθειά του ὅπως ἀποκτήσῃ τήν πανίσχυρον συνδρομήν τῆς Ἀγγλίας, ἤρκει νά διπλασιάσῃ τήν ἐμπιστοσύνην τῶν Ἑλλήνων εἰς τόν ἔνδοξον εὐεργέτην των, καί θά εἶχεν ἐπίδρασιν ἀποφασιστικήν ἐπί τῶν τυχῶν τῆς προσεχοῦς ἐκστρατείας.»

Ἡ πιό μεγάλη ἀπόδειξη τῆς ἱστορικῆς ἀτυχίας τοῦ Κάστρου τῆς Ναυπάκτου τήν ἐποχὴ τοῦ '21 συνδέεται στενά μέ τήν παρουσία τοῦ Λόρδου Βύρωνα στήν Ἑλλάδα. Μόλις ἔφτασε στό Μεσολόγγι, βρῆκε τό Μαυροκορδάτο νά ἔχη σχεδιάσει μέ τούς ὄπλαρχηγούς του τήν ἄλωση τῆς Ναυπάκτου, «φρονούντες, γράφει ὁ Γκάμπα, ὅτι ἐάν αὕτη ἐπετύγχανε ἤθελε συνεπιφέρει καί τήν παράδοση τῶν Φρουρίων Πελοποννήσου καί Πατρῶν». Ὁ Συνταγματάρχης Στάνχωπ, προτοῦ ἀκόμα φτάσει ὁ Βύρων, σ' ἐπιστολή του ἀπό τό Μεσολόγγι πρὸς τό σύνδεσμό του μέ τήν Ἑλληνικήν Ἐπιτροπή τοῦ Λονδίνου, Μπόριγκ (23.12.1823) ἔγραφε ὅτι μέ δική του συμβουλή ὁ Μαυροκορδάτος εἶχε στείλει τόν Κίντερμαν νά κατοπτεύσῃ τή Ναύπακτο. Καί προσθέτει: «Ὁ Πρίγκηψ σκοπεύει νά τήν ἀποκλείσῃ, πολιορκήσῃ καί ἐπιτεθῇ κατ' αὐτῆς».

Ἐγκολπώθηκεν ἀμέσως ὁ Λόρδος Βύρων τήν ἰδέα καί ὀλοφάνερο εἶναι ὅτι μέ τήν ἀσυγκράτητην ὀρμή, πού τόν κατεῖχε, νά λάβῃ ἐνεργό μέρος στίς ἐχθροπραξίες καί νά διαπράξῃ γενναῖες πράξεις, φιλοδόξησε νά γίνῃ αὐτός ὁ πορθητής τοῦ πανάρχαιου κάστρου. Δόξα καί γι' αὐτόν καί γιά τή Ναύπακτο θά ἦταν ἓνα τέτοιο πολεμικό κατόρθωμα, πού θά ξαναζωντάνευε στή συνείδηση τῶν Χριστιανικῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης τό κλέος τοῦ 1571. Καί μεγαλύτερη δόξα ἂν ἡ ἄλωση τῆς Ναυπάκτου ἐπηρέαζε τόσον εὐεργετικά, ὅσο πίστευαν τότε, τήν ἐξέλιξη ὄλου τοῦ Ἀγῶνα.

Δέν εἶναι καθόλου τολμηρό νά φανταστῇ κανεὶς ὅτι ὁ Λόρδος Βύρων, ὅταν βάλθηκε μέ τόση ζέση νά ὀργανώσῃ τήν ἐκστρατεία τῆς Ναυπάκτου, θά εἶχε χωρὶς ἄλλο ἀναπολήσει ὅτι στόν ἴδιον αὐτό ἱστορικό χῶρο εἶχε χύσει τό αἷμα του κ' εἶχε χάσει τό ἓνα του χέρι πρὶν ἀπό 253 χρόνια, ἄλλος μέγας ποιητής, ὑπέρμαχος τῆς Χριστιανοσύνης ἐκεῖνος, ὁ Θεοβάντες!...

Δέν εἶναι, βέβαια, πολύ γνωστά στό εὐρύτερο κοινό, τά σχετικά μέ τό

σχέδιο του Λόρδου Βύρωνα να εκπορθήση τή Ναύπακτο. Καί ὅμως μέ αυτό ἀσχολήθηκε ἐπίμονα τούς λίγους μῆνες τῆς ζωῆς του στό Μεσολόγγι. Φτάνει νά παρακολουθήση κανείς τήν ἔκθεση τοῦ Γκάμπα γιά νά τό διαπιστώσῃ:

«Ἐλάβομεν, γράφει, ἐπί τέλους εἰδήσεις περί τοῦ Κυρίου Πάρρου. Ἐμάθομεν ὅτι πρό ὀκτώ ἡμερῶν εὐρίσκεται εἰς Κέρκυραν καί τήν 11 τοῦ μηνός (Γενάρη) ἐπρόκειτο νά ἀναχωρήσῃ εἰς Μεσολόγγιον. Ἡ ἐπιτυχία τῆς κατά τῆς Ναυπάκτου ἐπιχειρήσεως ἐζηρῆτο κατά τό πλεῖστον ἐκ τῆς ἀφίξεως αὐτοῦ: διότι μία τῶν κυριωτέρων ἀναγκῶν μας ἦτο καί τῆς πυρίτιδος, τῆς ὁποίας ἡ ὑπάρχουσα ποσότης ἦτο λίαν ἀνεπαρκής». Ἐφηρενε παραοῦτι ὁ Πάρρου.

Γράφει τήν 6.1.1824 ὁ Στάνχωπ ἀπό τό Μεσολόγγι στόν Μπόριγκ στό Λονδῖνο:

«Ἡ ἐκστρατεία τῆς Ναυπάκτου θά πραγματοποιηθῆ ἀσφαλῶς. Ὁ Λόρδος Βύρων, πολεμοχαρής, ριψοκίνδυνος, θά συμμετάσχῃ μέ τούς πεντακόσιους του. Οἱ Σουλιῶτες πιθανόν νά εἰσχωρήσουν καί καταλάβουν τό φρούριο μέ αἰφνιδιασμό. Ἡ ἴσως ὁ Πάρρου τούς ἐκφοβίση μέ τό πυροβολικό του γιά νά παραδοθοῦν. Ἡ, διαφορετικά, θά περιαχθοῦν σέ λιμό. Ἡ φρουρά ἔχει κουρασθῆ ἀπό τούς περιορισμούς καί τίς στερήσεις πού ἀναγκαστικά ὑφίσταται.»

Καί ξαναγράφει τήν ἐπομένη (7.1.1824) λεπτομερέστερα στόν ἴδιον:

«Μόλις πληροφορηθήκαμε τήν ἀφιξή τοῦ Πάρρου στήν Κέρκυρα καί τόν ἀναμένομε ἐδῶ ἀμέσως. Ὅλα ἔχουν ἐτοιμασθῆ διά τήν ὑποδοχήν του —σπίτι, ἕνα σῶμα πυροβολικοῦ καί ροκετῶν καί ἡ ἐκστρατεία τῆς Ναυπάκτου. Μιά ἐβδομάδα μετά τήν ἀφιξή του ἐλπίζω νά βρισκῶμαι στό Μοριᾶ καί νομίζω ὅτι καί ὁ Λόρδος Βύρων θά ξεκινήσῃ τόν ἴδιο περίπου καιρό μέ τούς πεντακόσιους γενναίους Σουλιῶτες του γιά τή Ναύπακτο.

» Ἡ Ναύπακτος δέν εἶναι ἰσχυρή. Ἡ Φρουρά ἀποτελεῖται ἀπό πεντακόσιους περίπου Τούρκους. Ἐπικοινωνοῦν ἐλεύθερα μέ τήν Πάτρα, πρᾶγμα πού ἀποκλείει τήν περίπτωσιν λιμοῦ, ἀφοῦ εἶναι κύριοι τοῦ κάστρου καί τοῦ κόλπου. Τό Κάστρο* νομίζω πῶς δύναται νά καταληφθῆ αἰφνιδιαστικά μέ σκαλωσιές, κατά τά ξημερώματα, ἀπό πέντε ἕως ἕξ σημεῖα συγχρόνως. Ἡ ἐπιτυχία ἐνός ὁποιοῦδήποτε ἀπό τά ἐπιτιθέμενα τμήματα θά ἐξασφαλίσῃ τήν ἄλωση. Ὅσον ἀφορᾷ τήν κατάληψη τῆς Ναυπάκτου ἀπό Ἑλληνικές δυνάμεις μέ πολιορκία, ὀβίδες καί ρουκέττες, αὐτό εἶναι

* τῆς Πάτρας.

ἐξαιρετικά ἀπίθανον. Ὅλα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τῆς στάσεως τῶν ὑπερασπιστῶν τῆς. Οἱ Ἀσιᾶτες, ὅταν βρίσκωνται πίσω ἀπὸ τείχη, ἀντιδροῦν πολλές φορές σάν ἥρωες καὶ κάποτε σάν ἄνδρῳ. Μαζί τους κανεὶς δὲν δύναται νὰ προβλέψῃ ἀποτέλεσμα.»

Ὁ ἴδιος ξαναγράφει τὴν 31.1.1824 στὸ Μπόριγκ:

«Ὁ Λόρδος Βύρων ἔχει ἐπίσημα τοποθετηθῆ Ἀρχηγὸς Σώματος τριῶν χιλιάδων, πού προορίζεται γιὰ τὴν ἐκστρατεία τῆς Ναυπάκτου. Ἡ Φρουρά εἶναι δυσαρεστημένη καὶ ὑπάρχουν ἐλπίδες νὰ παραδοθῆ ἢ ἐπίσημα ἢ μέ προδοσία. Οἱ Ἑλληνικὲς δυνάμεις δὲν θὰ χρειασθῆ νὰ ἐπιτεθοῦν.» (Στὸ σημεῖο αὐτὸ συνεχίζει μέ τὴν φράση: «Ἡ κατάληψη αὐτοῦ τοῦ Κάστρου θὰ ἔχῃ μεγάλη σημασία γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ ὑπόθεση», πού τὴν ἀνέφερα καὶ παραπάνω).

Ἄς ἐπιστρέψουμε τώρα στὶς διηγήσεις τοῦ Γκάμπα: Στις 18 τοῦ Γενάρη συνόδεψε τὸ Βύρωνα περίπατο στὴ λιμνοθάλασσα μέ μονόξυλο («διότι ἄλλον μέσον κινήσεως πρὸς ἀναψυχὴν δὲν εἶχομεν» — οἱ λασπωμένοι δρόμοι δὲν ἐπιτρέπανε οὔτε περίπατο ἔφιππο!).

«Ὁ Λόρδος Βύρων, γράφει πάντα ὁ Γκάμπα, μοῦ ὠμίλησεν ἐκτενῶς περὶ τῆς μελετωμένης ἐκστρατείας εἰς Ναύπακτον ὠμολόγει ὅτι δὲν εἶχε πολλὴν πεποιθήσιν ἐπὶ τῆς ἀξίας τοῦ στρατεύματός του, ἀλλ' ὅτι ἐπὶ τέλος ἐπρεπε νὰ τὸ χρησιμοποίησῃ, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχε καλύτερον...».

Καὶ παρακάτω:

«Μοῦ ἐξέφρασε δὲ τὴν ἐπιθυμίαν ὅπως ἐπιχειρήσῃ τὸ ταχύτερον τὴν ἐκστρατείαν. Ἦστειεύθη ἄρκετὰ περὶ τοῦ ἀπονεμηθέντος εἰς αὐτόν τίτλου τοῦ Ἀρχιστρατήγου· ἀλλὰ μέ ἀφῆκεν ἐν τούτοις νὰ ἐννοήσω, ἐν ἀγνοίᾳ του ἴσως, ὅτι τὸ ρωμαντικὸν καὶ τὸ ἐπικίνδυνον τοῦ χαρακτήρος τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ἐπιχειρήσεως ἦτο τὸ ἐξωθῶν αὐτόν ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ἐλατήριο. Τόσον δὲ συχνὰ ἔστρεφε τὸν λόγον πρὸς αὐτὸ τὸ θέμα, ὥστε οἱ φίλοι του ἐφοβοῦντο μήπως ἐκτεθῆ εἰς κινδύνους ἀνευ τινός ἀνάγκης».

Προχωροῦσε στὸ ἀναμεταξύ ἢ ὀργάνωση τοῦ σώματος τοῦ πυροβολικοῦ μέ συρροὴ πλήθους ἐθελοντῶν ξένων καὶ ντόπιων. Ὁ Βύρων δυσφοροῦσε γιὰ βράδυνε ἢ ἔγκριση τῆς ἐκστρατείας. Στις 24 ὁμοῦ τοῦ Γενάρη, ἔπειτα ἀπὸ σχετικὲς συνεννοήσεις μέ τὴν Κεντρικὴ Κυβέρνηση, ὁ Μαυροκορδάτος τοῦ ἀνάγγειλε ὅτι ἡ ἐκστρατεία ἀποφασίστηκε. Τοῦ ἀνάθεταν πλήρη πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἐξουσία ἀλλὰ συγκροτοῦσαν καὶ συμβούλιο γύρω του ἀπὸ ἐμπείρους πολεμάρχους μέ Πρόεδρο τὸ Νότη Μπότσαρη. Τὸ ἐπιτελεῖο του θὰ διάλεγεν ὁ ἴδιος ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαϊοὺς ἀξιωματικούς τῆς Φρουρᾶς. Ἀρχηγὸ τῶν Σουλιωτῶν (ἀποτελοῦσαν μέ τὸν Κώστα

Μπότσαρη τόν πυρήνα τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος) τοποθετοῦσαν τόν Γκάμπα. Σέ τρεῖς χιλιάδες ἄντρες ὑπολόγιζαν τήν ὅλη δύναμη.

Ὁ Συνταγματάρχης Στάνχωπ συμβούλευε τό Βύρωνα νά μή δεχτῆ τήν ἐντολή ἀλλά νά ἐκστρατεύσῃ μέ δική του εὐθύνη ὥστε ν' ἀποχτήσῃ σημαντική ἐπιρροή, χρήσιμη γιά τήν κατοπινή πολιτεία του πρός τό καλό τῆς Ἑλλάδος. Τόση βεβαιότητα εἶχαν ὅλοι γιά τήν ἐπιτυχία τῆς ἐπιχειρήσεως. Ὁ Βύρων δέν δέχτηκε τίς συμβουλές. Ἀπάντησεν ὅτι «δέν θά ἐφείδετο κόπων καί κινδύνων καί θυσιῶν». Κι αὐτό νόμιζε πῶς ἦταν τό καλύτερο μέσον γιά τήν ἀπόχτηση ἐπιρροῆς.

Ἐκεῖνες τίς ἡμέρες ἔφτασε στό Μεσολόγγι ὁ πλοίαρχος Γιόρκ μέ τό βρίκιο «Ἀλάκριτυ» γιά νά ζητήσῃ ἱκανοποίηση ἀπό μέρος τῆς Ἴονιου Πολιτείας, πού τήν εἶχαν προσβάλει οἱ ἐπαναστάτες μέ τήν κατάσχεση ἑνός πλοίου της. Ἐπειτα ἀπό τίς σχετικές διαπραγματεύσεις μαζί του, ὁ Βύρων «ἤρχισε νά ἀστεϊεύεται, γράφει ὁ Γκάμπα, περί τῆς ἐκστρατείας του, τήν ὁποῖαν οὐχ ἤττον ἦτο ἀποφασισμένος νά ἐπιχειρήσῃ». Ὁ πλοίαρχος Γιόρκ εἶπε ὅτι σκόπευε νά μεταβῆ μέ τό πλοῖον του καί νά παραπλή κοντά στή Ναύπακτο γιά νά περισυλλέγῃ τούς Ἕλληνας ἢ Τούρκους φυγάδες.

«— Μήν τό κάμης αὐτό, δι' ὄνομα τοῦ Θεοῦ! ἀπήντησεν ὁ Βύρων, διότι ἂν οἱ ἄνδρες μου γνωρίζουν ὅτι ἔχουν καταφύγιον, θά μοῦ φύγουν!»

«Ἐξηκολούθησεν ἔπειτα τούς ἀστεϊσμούς του περί τῆς μελλούσης ἀρχιστρατηγίας του, εἶπε δέ, ὑπαινισσόμενος τήν χωλότητά του, ὅτι ἔχει τοῦλάχιστον ἓνα προσόν στρατηγοῦ, ὅτι δέν ἠδύνατο νά τραπῆ εἰς φυγήν.»

«Τό ἀληθές, γράφει πάντοτε ὁ Γκάμπα, εἶναι ὅτι ἂν καί ὁ Βύρων σοβαρῶς ἠσχολεῖτο εἰς τό μέγα ἔργον τῆς ἐν Ἑλλάδι δράσεώς του καί στερρᾶν εἶχεν ἀπόφασιν νά ἐκτελέσῃ τά σχέδιά του ἢ νά ἀποθάνῃ, τόσον πολύ ἐξ ἄλλου ἐφοβεῖτο μήπως φανῆ ὡς τυφλός αἰσθηματίας, ὥστε δέν ἄφηνε νά διαφύγῃ καμμία εὐκαιρία ὅπως ἀποδείξῃ ὅτι ἔβλεπε σαφῶς καί τό γελοῖον μέρος τῆς θέσεώς του. Ἡμέραν δέ τινά μοῦ εἶπε:

— Δέν σοῦ φαίνεται παράδοξον ἄρκετά ὅτι ὁ μέν Συνταγματάρχης Στάνχωπ, ὅστις εἶναι στρατιωτικός, θέλει νά καταβάλλῃ τούς Τούρκους μέ τήν γραφίδα του, ἐγώ δέ, ὅστις εἶμαι συγγραφεύς, σκέπτομαι νά πολεμήσω κατ' αὐτῶν μέ τά ὄπλα;»

Ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Βύρων θά ἐκστράτευε στή Ναύπακτο εἶχε εὐρύτατα διαδοθῆ. Φυσικό ἦταν νά τό πληροφορηθῆ καί ἡ Τουρκοαλβανική φρουρά τοῦ Κάστρου. Μέσα στά σπλάχνα της ἄρχισε νά καλλιεργῆται ἡ ἰδέα νά παραδοθῆ στόν Ἄγγλο Λόρδο. Νά τί γράφει σχετικά ὁ Γκάμπα:

«Ἐμάθομεν δέ καί ἐκ Ναυπάκτου ὅτι οἱ Ἀλβανοί ἐκυρίευσαν τό Φρού-

ριο και στρέψαντες τά πυροβόλα του κατά τῆς πόλεως, ἀπήτουν τὴν πληρωμὴν τῶν καθυστερουμένων μισθῶν των. Ἐβεβαίουν δέ πολλοί ὅτι οἱ στρατιῶται αὐτοὶ θὰ παρεδίδοντο εἰς τὸν Λόρδον Βύρωνα μόλις ἤθελεν ἐμφανισθῆ ὑπὸ τὰ τείχη τῆς πόλεως μετὰ τῶν Ἑλληνικῶν στρατευμάτων· διότι παρεκτός τῆς ἀναμεσόν των διχονοίας, εἶχεν ὁ ἡμέτερος ἀγὼν ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ τὰς διασπειρομένας μεταξὺ τῶν τουρκικῶν φρουρῶν φήμας περὶ τῶν ἰσχυρῶν ἐπιθετικῶν μέσων ἄτινα διαθέτομεν.

» Ὁ Λόρδος Βύρων ἐπεμψεν εἰς Ζάκυνθον ἀπεσταλμένον, ζητῶν νέαν ἀποστολὴν χρημάτων, ὅπως ἐξασφαλισθοῦν τ' ἀναγκαιοῦντα διὰ τὴν ἐπιχειμένην ἐκστρατεῖαν μας κεφάλαια. Τῶντι δέ εἶχομεν μάθει πρό μικροῦ ὅτι εἰς τῶν κατασκόπων μας κατῶρθωσε νὰ συνεννοηθῆ μεθ' ἑνός τῶν Ἀλβανῶν ἀρχηγῶν τῆς Φρουρᾶς τῆς Ναυπάκτου, καὶ ὅτι οὗτος τὸν ἐβεβαίωσεν ὅτι οἱ στρατιῶται θὰ παρεδίδοντο εἰς τὸν Λόρδον Βύρωνα, ἐάν ἦσαν βέβαιοι ὅτι θὰ ἐχαρίζετο εἰς αὐτούς ἡ ζωὴ καὶ θὰ ἐλάμβανον τοὺς καθυστερουμένους μισθοὺς των».

Ἄλλὰ καὶ ὁ Στάνχωπ, πού εἶχε ἀποσταλῆ στὴν Ἀθήνα, γράφει ἀπὸ ἐκεῖ στίς 6.3.1824 πρὸς τὸν Λόρδο Βύρωνα:

«Τὴν 21 Φεβρουαρίου διανυκτέρευσα στὴ σκηνὴ τοῦ Ἐπάρχου Ναυπάκτου (...). Μόλις εἶχε συνομιλήσει μὲ τὴ Φρουρὰ τοῦ τόπου καὶ εἶπεν ὅτι ἂν ἡ εὐγενεία σας ἐμφανισθῆ ἐκεῖ μὲ ἰκανὲς δυνάμεις καὶ καταβληθοῦν αἱ καθυστερούμεναι ἀποδοχαὶ τοῦ στρατοῦ, ἀνερχόμεναι εἰς 25.000 δολλάρια, τὸ κάστρο θὰ παρεδίδοτο. Προσδοκῶ μὲ πολλὴν ἀνησυχίαν τὴν μετάβασιν τῆς εὐγενείας σας ἐκεῖ, τὸν τερματισμὸν τῶν διαπραγματεύσεων καὶ τὴν κατάληψιν τοῦ Φρουρίου». (Ἐδῶ προσθέτει αὐτό πού ἀνάφερα παραπάνω, ὅτι «ἡ ἄλωση αὐτὴ θὰ ἐξασφάλισεν σχεδόν τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἑλλάδος καὶ θὰ συντομεύσῃ τὸν ἀγῶνα της, πιθανόν, κατὰ πολλὰ ἔτη»).

Τόσο πολὺ εἶχαν ὠριμάσει τὰ πράγματα! Παρὰ τὴ διαφωνία τῶν Σουλιωτῶν καὶ τὴν ἀποχώρησίν τους, στὴν οὐσία, τὸ Κάστρο τῆς Ναυπάκτου δὲν περίμενε παρὰ ν' ἀπλώσῃ τὸ χέρι του ὁ μέγας Ποιητὴς γιὰ νὰ τοῦ παραδώσῃ τὰ πολύτιμα κλειδιά του! «Πορθητὴς τῆς Ναυπάκτου!» Τὸ βλέπω σάν τίτλο ἑνὸς ἐμπνευσμένου ἐπικοῦ ποιήματος, πού θὰ συμπλήρωνε τὸν Τσαίλντ Χάρολντ.

Προφητικὸ ἦταν τὸ τελευταῖο του ποίημα, πού ἔγραψε στὸ Μεσολόγγι στίς 22 τοῦ Γενάρη τοῦ 1824 ὅταν συμπλήρωσε τὰ 36 χρόνια τῆς ζωῆς του. Ἀντιγράφω λίγους στίχους ἀπὸ τὴν ἐπιτυχῆ μετάφραση τοῦ Σπ. Τρικούπη:

«.....
*Εἰς τόν τάφον τώρα ἡ Δόξα τόν ἀνδρείον ξεπροβοδεῖ
καί τοῦ κλει τὰ μάτια ἄν πέση θῦμα τῆς Ἑλευτεριάς,
Τώρα γύρω μας τουφέκι, φλάμπουρο, δόξα, Ἑλλάς!*

.....
*Τῆς τιμῆς ἐδῶ εἶναι ὁ τάφος· τρέξε αὐτοῦ νά σκοτωθῆς!
Δέν σοῦ μένει παρά νά εὕρης ὅ,τι ἐγύρευες παντοῦ
καί νά τό εὕρης δέν μποροῦσες: Μνήμα ἀνδρός πολεμικοῦ
Βρίσκοντάς το, κύττα γύρω, πιάσ' τή θέσι πού ποθεῖς
Γιά τή δόξα πολεμῶντας, πέσ' ἐκεῖ ν' ἀναπαυθῆς!»*

Προτοῦ κάν ἔλθῃ στό Μεσολόγγι ἔγραφεν ἀπό τήν Ἰταλία σέ φίλο του: «Ἐχω τό προαίσθημα ὅτι θά πεθάνω στήν Ἑλλάδα». (Λένε πώς τάχα ἕνας χειρομάντης τοῦ εἶχε 'πεῖ ἀπό χρόνια «Νά προσέχῃς τό 37 ἔτος τῆς ἡλικίας σου»).

Μέσα στό σαφέστατο προαίσθημα τοῦ ἐνδόξου θανάτου, πού δέσποζε στήν ψυχή τοῦ ποιητῆ, ἔχω κάθε δικαίωμα νά εἰκάζω ὅτι μιά καί ἡ ἐκστρατεία του στή Ναύπακτο κυριαρχοῦσε τόσο πολύ ἐκείνον τόν καιρό στή σκέψη του, ἐκεῖ, στά χώματα τῆς Ναυπάκτου, ὀραματίζονταν «τῆς τιμῆς τόν Τάφο», τό «μνήμα ἀνδρός πολεμικοῦ». Μά εἶπαμε: Ἐχουν καί τ' ἄψυχα τή Μοῖρα τους. Γιά μιά φορά ἀκόμα, ἡ Μοῖρα τοῦ Κάστρου ὀρθώθηκε ἀνάμεσα ἀόρατη, ὅμως ὀριστική, κι ἄρπαξε ἀπό τά χέρια τοῦ Βύρωνα τά χιλιόχρονα κλειδιά του. Ἄρπαξε ἀπό τή Ναύπακτο τή δόξα μιᾶς τέτοιας ἀπολευθέρωσης! Ἄπ' τήν Ἑλλάδα ἄρπαξε τήν εὐκαιρία μιᾶς ἀποφασιστικῆς τροπῆς, πού θά συντόμευε τόν Ἀγῶνα τῆς!

Εἶμαι βέβαιος ὅτι ἄν δέν πέθαινε τόσο πρόωρα ὁ Βύρων, παρά τή διάλυση τοῦ Σουλιώτικου Σώματος, θά ἐπιχειροῦσε ὅπωςδήποτε τήν ἐκπόρθση τῆς Ναυπάκτου. Καί θά τήν κατόρθωνε. Ὅμως τόν ἔχασεν ἡ Ἑλλάδα καί ἡ Ἀνθρωπότητα ἀπροσδόκητα τόν ἴδιον ἐκείνον Ἀπρίλη τοῦ 1824, ἀνήμερα τοῦ Πάσχα. Δέν πρόκειται, φυσικά, νά τόν νεκρολογήσω σήμερα. Θά θυμηθῶ μόνο λίγους στίχους μου. Τούς εἶχα ἀπαγγεῖλει στά ἑκατό χρόνια ἀπό τό θάνατό του τό 1824 στό Μεσολόγγι, καταθέτοντας σεμνά στό χῶρο τοῦ σπιτιοῦ, πού ἄφησε τήν τελευταία του πνοή, ἕνα στεφάνι ἀπό δάφνες κομμένες στό Κάστρο τῆς Ναυπάκτου:

*«Μπρός στό Κάστρο τοῦ Ἐπάχτου, πού σέ ἀθάνατα ὕψη
Τό πυργώνουν μέ δόξα οἱ τριάντα του αἰῶνες,
Ὅλοπόρφυρες στάζουν, μέ ἀνιστόρητη θλίψη,*

'Απ' τοῦ 'Απόλλωνα τάχα τόν ἰχῶρα, σταγόνες.
 Σοῦ τό ἀρνήθηκε ἡ Μοῖρα καί δέν εἶν' τοῦ δικοῦ σου
 'Ο Θερβάντες τίς χύνει τρεῖς αἰῶνες προτοῦ σου!
 Μά καί μόνο ἡ λαχτάρα πολεμάρχος νά ὀρμήσης
 Μέ Σουλιώτικη φόρα, ἐκδικήτρα, χαλάστρα,
 Βάρβαρο αἶμα νά πάρης, τό δικό σου νά χύσης·
 Μά τό ἀπλό ξάμωμά σου πρός τοῦ 'Επάχτου τά κάστρα
 Εἶχε τόση μιὰ λάμψη ὅπου ἀκόμα χρυσώνει
 'Όσα ἐρείπια φειστήκαν οἱ πολέμοι κ' οἱ χρόνοι!
 .....
 .....

Τό στερνό σου τραγοῦδι τάφο ἀντρείου ζητοῦσε
 Μά στοῦ 'Επάχτου τό Κάστρο τόν ἀρνήθηκε ἡ Μοῖρα
 Κι ἂν ἀθάνατη δάφνη ἐκεῖ πάνω θ' ἀνθοῦσε —
 'Όσως νά ἦταν ἐτούτη, νά, κλαδιά της ἐπῆρα
 Καί τά φέρνω στόν τόπο τῆς θανῆς σου στεφάνι
 Πρῶτο σήμερα αἰῶνα πού δέν ἔχεις πεθάνει!

'Ετσι ἡ Ναύπακτος, καταδικασμένη ἀπό τή Μοῖρα τοῦ Κάστρου της, ἔμεινε — ἀπίστευτο! — ἄλλα πέντε ὀλόκληρα χρόνια στά χέρια τῶν Τούρκων μέ ὀρατό κίνδυνο ὄχι μόνο νά μή λευτερωθῇ καθόλου ἡ ἴδια μά καί νά παρασύρῃ στήν παράταση τῆς σκλαβιάς ὀλόκληρη τή Ρούμελη!

'Αλλά ὄχι! 'Εξιλεώθηκε ἡ ἀδυσώπητη Μοῖρα κι ἀφοῦ ἐκόρεσε τήν ὀχτάχρονη δυσμένειά της, ἐπί τέλους, τήν ἀνοιξη τοῦ 1829, ἔδωσε τήν βουβή της συγκατάθεση νά λευτερωθῇ! Τήν 19 τοῦ 'Απρίλη ὁ 'Αλβανός Φρούραρχος Κιόρ-Χατζῆ- 'Ιμπραήμ Πασσᾶς παράδωσε τό Κάστρο στόν τοποτηρητή τοῦ Κυβερνήτη, Αὐγουστῖνο Καποδίστρια, κ' ἔφυγε μέ τούς χίλιους ἄντρες τῆς Φρουρᾶς γιά τήν Πρέβεζα.

Γράφει ὁ Σπ. Τρικούπης:

«'Όστε τήν 18 'Απριλίου ὑψώθη κατά πρώτην φοράν, διαρκοῦντος τοῦ 'Αγῶνος, ἡ 'Ελληνική σημαία ἐπί τοῦ Φρουρίου ἐκείνου. 'Η ἄλωσις τῆς Ναυπάκτου ἐστερέωσε τόν ἀγῶνα κατά τήν Στερεάν 'Ελλάδα καί ἀπήλπισεν ὅλους τούς κατά τήν Δυτικήν Τούρκους...».

Στήν Πινακοθήκη τῶν Βερσαλλιῶν βρίσκεται ἕνας ἀξιόλογος πίνακας τοῦ Γάλλου ζωγράφου Θ. Λεμπλάν (ἔχω ἀντίγραφό του, λάδι, στό σπίτι μου στή Ναύπακτο). Εἰκονίζει τό στρατόπεδο τῶν τελευταίων πολιορκητῶν. Διαγράφεται πιστά στό βάθος τό περίγραμμα τοῦ Κάστρου. Καί ἄλλο τόσο πιστά ζωγραφίζεται ἕνας ὄμιλος ἀπό γνωστές ἡγετικές φυσιο-

γνωμίες του Ἱεροῦ Ἀγῶνα. Δέν τούς κατονομάζει, ἀλλά εἶναι εὐκολή ἡ ἀναγνώρισή τους. Σ' αὐτούς ὀφείλεται, σά στερνή ἀναλαμπή, ἡ δόξα τοῦ ἐξανασκασμοῦ τῆς Φρουρᾶς στήν παράδοση τοῦ Κάστρου. Εἶχε τήν ἀξία του τό ἐπίτευγμα. Ὅταν ἔπεσε ὁ Ἐπαχτος, ἔπεσαν κι ὄλα τ' ἄλλα κάστρα. Ὅλες οἱ Τούρκικες φωλιές τῆς Ρούμελης ξεπαστρεύτηκαν. Κ' ἦταν ἀνάγκη ἐπείγουσα νά γίνη αὐτό μιά ὥρα γρηγορώτερα. Ὁ περιορισμός τῆς ἐλεύθερης Ἑλλάδας μόνον στήν Πελοπόννησο καί τά νησιά τοῦ Αἰγαίου ἀποτελοῦσε τή στιγμή ἐκείνη σοβαρό κίνδυνο. Ἄν ὁ εὐγενέστατος ἐκεῖνος καί ἰκανώτατος φιλέλληνας Ἀστιγξ, μέ τήν «Καρτερία» του, δέν κυριαρχοῦσε στόν Κορινθιακό καί στόν Πατραϊκό Κόλπο. Κι ἂν ὁ Τσώρτς δέν περνοῦσε ἀπό τό Μοριᾶ στό Δραγαμέστο. Ἄν ὁ Μιαούλης δέν κυριαρχοῦσε μέ τό στόλο του στή θάλασσα. Κι ἂν ὁ Νότης Μπότσαρης, ὁ Κίτσος Τζαβέλλας, ὁ Χατζηχρήστος, ὁ Ν. Τζαβέλλας, ὁ Βέρης, ὁ Γενναῖος Κολοκοτρώνης, ὁ Μαστραπᾶς, ὁ Ρούσης, ὁ Μακρυγιάννης, ὁ Πιέρης, ὁ Σταμάτης Βούλγαρης (παίρνω τά ὀνόματά τους ἀπό τά ἔγγραφα τοῦ Βοϊνέσκο), ἂν ὄλοι αὐτοί, δέν περισφίγγανε ἀποφασιστικά τό Κάστρο, πού μέ τόση λύσσα ὑπερασπίστηκεν ὡς τήν ὕστατη ὥρα ὁ Κιόρ-Χατζή-Ἰμπραήμ-Πασσᾶς, δέν ξέρω ἂν ἡ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου κι ἂν ὁ Ρωσσοτουρκικός πόλεμος — μολονότι ἱστορικά γεγονότα εὐεργετικά γιά μᾶς— δέν ξέρω, μολαταῦτα, ἂν θά ἰσχύανε ἀπό μοναχά τους νά μᾶς ἐξασφαλίσουν τήν παραχώρηση καί τῆς Ρούμελης στή νεοσύστατη ἐλεύθερη Ἑλληνική Ἐπικράτεια!

Ἐγραφεν ὁ Δημήτριος Ὑψηλάντης στόν Αὐγουστῖνο Καποδίστρια:

« Ἄν ἔχετε σκοπόν νά κυριεύσητε τήν Ναύπακτον μέ ἔφοδον, δέν σᾶς ἀρκοῦν οὔτε δέκα χιλιαρχίαι...».

Ἄλλ' ὅμως ἀρκέσανε πολύ λιγώτερες. Καί ἡ Μοῖρα τοῦ Κάστρου, πού ἀρνήθηκε πεισματικά ἐπί ὀχτώ χρόνια τήν ἀνάδειξή του σ' ἓνα ἀπό τά ἐνδοξότερα ἐρείσματα τῆς ἔθνεγερσίας, τήν τελευταία στιγμή συγκατάνεψε τώρα ὥστε ἡ κατάληψή του ἀπό τά Ἑλληνικά Ὅπλα νά ὠφελήσῃ γενικώτερα τό Ἔθνος.

Ο ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΤΟ ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΟ αἶσθημα τῶν Ἑλλήνων, ἐκφραζόμενο σάν ἐνστιχτη ἀγάπη τῆς γῆς τῶν πατέρων τους, σάν ἀπεριόριστος ἔρωτας ἐλευθερίας, σάν φωτεινή συνείδηση ἱεροῦ χρέους γιά τήν προάσπιση μέχρι θανάτου τῶν πατριῶν, στάθηκε τό χαρακτηριστικώτερο γνώρισμα τῆς Φυλῆς μας σέ ὄλους τοὺς μακροὺς αἰῶνες τοῦ ἱστορικοῦ βίου της.

Τά «πάτρια» —ἐδάφη, ἐστίες, βωμοί, τεμένη, τάφοι, ἦθη, ἔθιμα, θέσμιμα, δοξασίες, ἀρχές, πεποιθήσεις, ιδεώδη— πᾶν ὅ,τι ἀποτελεῖ τό γήινο βᾶθρο τῆς ρεαλιστικῆς ὑποστάσεως καί τήν ὑπεργήϊνη ἔξαρση τοῦ ἰδεαλιστικοῦ νοήματος τῆς Πατρίδος, τά «πάτρια» σάν καθολικό περιεχόμενο ὄλων τῶν ζωντανῶν ἀξιῶν τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως, ἀποτέλεσαν πάντοτε τόν ἀδαπάνητο θησαυρό τῆς Ἑλληνικῆς Ψυχῆς, δημιουργησαν τόν ἰδιαιτέρο θαυμαστό κόσμο της. Ἀπό τά «πάτρια» ξεπήγασαν ὑψηλοφάνταστες ἐμπνεύσεις καί βαθυστόχαστες ιδέες. Ἀπό αὐτά πυροδοτήθηκαν μεγαλότολμες ἐνέργειες, γενναιοφρονες πράξεις. Στό ἀπόκρυφο, στό ἀπρόδοτο, στό ἀπρόσιτο ἄδυτο ἀδύτων τῶν «πατριῶν» συσπειρώθηκε σέ ὥρες ὀλέθρου τό ἀκατάβεστο ζώπυρο τοῦ Γένους τῶν Ἑλλήνων — καί διάσωσε τήν ἀθανασία του. Ἄν ἔχωμε σάν λαός καί σάν ἔθνος τήν ἀρχαιότερη ἱστορία ἀνάμεσα σέ ὄλους τοὺς ἄλλους λαούς τῆς Εὐρώπης, ἂν ἔχωμε ἀξιοθαύμαστη πραγματικά ἐθνικήν ἐνότητα σέ συνεχῆ διάρκεια ζωῆς χιλιετηρίδων, τό χρωστᾶμε στό ἀλώβητο κύτταρο τῆς Φυλῆς, πού ἀνανεώνεται ἀπό ἐποχή σ' ἐποχή, ἀπό αἰῶνα σ' αἰῶνα μέσα στήν ἱερή κιβωτό τῶν πατριῶν, χωρίς νά χάση ποτέ οὔτε τή ζωτικότητα, οὔτε τή δραστικότητα τῆς πεμπτουσίας του. Ἡ Ἑλληνική Ἱστορία, πού χάρισε σ' ὅλη τήν ἀνθρωπότητα ἀκατάλυτα σύμβολα καί ἀτράνταχτα θεμέλα πολιτισμοῦ, γράφτηκε σ' ὄλο τό μακρὺ πέρασμα τῶν αἰῶνων ἐπάνω στήν ἴδια περγαμνή μέ τό ἴδιο μελάνι, μέ τήν ἴδια γραφίδα. Ἀλάθευτος συντηρητής, ἀκαταπόνητος ἀνανεωτής, ἀταλάντευτος συνεχιστής ὁ ἀθάνατος Μέγας Πάν, ἀκοίμητος φρουρός τῆς ἀστέγνωτης ρανίδας τοῦ Ἑλληνικοῦ αἵματος, στίς Ἑλικώνιες χαράδρες καί στοὺς Ἀρκαδικούς δρυμούς, μέ τίς ἀμάραντες κληματίδες τῶν Ἑλληνικῶν πατριῶν ἔχει κατακαλύψει ἀπαρβίαστο κι ἀπόρθητο τό ἀνεύρετό του κρησφύγετο...

Τό Ἑλληνικό θαῦμα, ἀναγνωρισμένο καί πανθωμολογημένο ἀπό ὅλες τίς μεγάλες διάνοιες τῆς Οἰκουμένης, ἔχει, φυσικά, τό ἀστραφερό του ἀποκορύφωμα στήν κλασσική ἐποχή μέ τήν ἀπαράμιλλη ἀνθήση τοῦ Λόγου καί τῆς Τέχνης, μέ τή μεγαλειώδη θεοτοκία τοῦ πνεύματος τῆς Ἐλευθερίας, μέ τήν ἀπαράβλητη ἀκμή τῆς Δημοκρατίας καί σάν πολιτειακό κρηπίδωμα τῆς μεγαλουργοῦ εἰρήνης καί σάν πολεμικόν ὀρμητήριο εὐγενῶν ἀμυντικῶν ἀγῶνων.

Ἄλλά δέν ὑπῆρξεν ἀνεπανάληπτο τό Ἑλληνικό θαῦμα.

Ἡ φωτεινότατη Ἀμερικανίδα Ἑλληνίστρια Ἥντιθ Χάμιλτον, πού τήν εἶχαν ἐπονομάσει «πρέσβειρα τοῦ ἀρχαίου κόσμου στό σημερινό», ἔχει γράψει: «Ἐδῶ καί δυόμιση χιλιάδες χρόνια ἡ Ἑλλάδα ἀνακάλυψε τήν Ἐλευθερία. Μέχρι τότε ἡ ἔννοια αὐτή ἦταν ἄγνωστη. Ἄλλά τό νά ἀνακαλύπτῃς τήν ἐλευθερία δέν εἶναι σάν νά ἀνακαλύπτῃς τήν ἀτομική βόμβα. Δέν ἀνακαλύπτεται μιά γιά πάντα. Ἄν οἱ ἄνθρωποι δέν τήν ἐκτιμῆσουν, ἂν δέν μοχθήσουν γι' αὐτήν, ἡ Ἐλευθερία θά χαθῇ. Χρειάζεται αἰώνια ἐπαγρύπνηση. Οἱ Ἕλληνες ἤξεραν πολύ καλά πῶς ἡ Ἐλευθερία δέν ἦταν κάτι αὐτονόητο, κάτι ἐπάνω στό ὅποιο εἶχαν κληρονομικά δικαιώματα. Τήν κέρδισαν μέ τόν ἰδρώτα τοῦ προσώπου των καί μέ αὐτοέλεγχον». Ἄλλοῦ γράφει: «Οἱ Ἕλληνες ἦσαν λαός πού ἤξερε νά σκέπτεται. Οἱ ἐπιστήμονες σήμερα ἀπολαβαίνουν τούς καρπούς τῆς σκέψης ἐκείνων... Καί νά σκεφθῇ κανεῖς ὅτι οἱ Ἕλληνες δέν βρῆκαν ἐπιστημονικό παρελθόν πού νά μορφώσῃ τή σκέψη τους. Ἡ ἐπιστήμη ἄρχισε μ' αὐτούς». Ἐπιλέγει δέ: «Οἱ Ἕλληνες ἀγάπησαν τήν τέχνη τῆς σκέψεως. Δέν ἐδείλιαζαν ὁμως μπροστά στούς κινδύνους. Ἡ σκέψη δέν τούς ἔκαμε δισταχτικούς. Ἄνοιγε τό δρόμο πρὸς τή δράση. Ὀλόκληρος ὁ Δυτικός πολιτισμός μας ἔχει βαθιά τίς ρίζες του σέ ὅ,τι σκέφθηκαν κ' ἔπραξαν οἱ Ἕλληνες πρὶν ἀπό δυόμιση χιλιάδες χρόνια. Ἐλευθέρωσαν τό νοῦ καί τό πνεῦμα καί ὅπουδήποτε ἡ σκέψη καί ἡ τέχνη τους διαδοθῇ, οἱ ἄνθρωποι αἰσθάνονται μιάν ἀπολυτρωτικήν ἐπίδραση. Στά περισσότερα ἀπό δύο χιλιάδες χρόνια αὐτά ποτέ δέν ξεπεράστηκε ἡ Ἑλλάδα στήν ἔρευνα τῆς ἀλήθειας καί στή δημιουργία τῆς ὁμορφιάς».

Γι' αὐτό ἀκριβῶς, Κυρίες καί Κύριοι, τό Ἑλληνικό θαῦμα δέν ὑπῆρξεν ἀνεπανάληπτο. Γιατί μέσα στό Ἑλληνικό μας «εἶναι» διατηρεῖται ἀνεξόρυκτη, σάν βαθειά καταβολή, ἡ λαχτάρα τῆς Ἐλευθερίας, συγχωνεμένη μέ τή χαρά τῆς ζωῆς, μέ τήν ἐρευνητική ἀνησυχία τῆς σκέψης, μέ τήν εὐφρόσυνη αἴσθησι τῆς ὁμορφιάς.

Δέ θά σταθῶ αὐτή τή στιγμή στόν οἰκουμενικό ἄθλο τοῦ Μεγαλέξαν-

τρου, ούτε στοῦ Βυζαντίου τό ἀκριτικό ἔπος, ούτε στοῦ Χριστιανισμοῦ τόν κοσμοϊστορικό ἐναγκαλισμό γιά ν' ἀποδείξω τήν ἀείστροφη ἐπανάληψη τοῦ Ἑλληνικοῦ θαύματος μέ ἄλλες μορφές, μέ ἄλλα περιεχόμενα, ἀλλά μέ τήν ἴδια πάντοτε οἰκουμενική πολιτιστική ἀποστολή, μέ τήν ἴδια πάντοτε παγκόσμια εὐεργετική ἀπόδοση. Ὅπως καί ὁ σημερινός πανηγυρισμός μας τό καλεῖ, θά σταματήσω στοῦ 1821 τό νέο Ἑλληνικό θαῦμα, πού δέν ὑστέρησε σέ παγκόσμιο ἠθικό ἀντίλαλο καί σέ παγκόσμιο εὐεργετικό ἐπηρεασμό. Τετρακόσια χρόνια σκληρῆς σκλαβιάς, διαμελισμένος μάλιστα ὅπως ἦταν ὁ Ἑλληνισμός ἀπό τόν Πόντο ἕως τήν Ἥπειρο καί ἀπό τά Ἑπτάνησα ἕως τήν Κύπρο, τετρακόσια χρόνια ἀνήκουστης τυραννίας καί ἐξανδραποδισμοῦ, ὅποιανδήποτε ἄλλη Φυλῆ θά τήν εἶχαν διαλύσει, ἐξουθενώσει, ἐκμηδενίσει. Μά ὁ Ἑλληνικός πατριωτισμός, παντοδύναμος, συγκράτησε στά βάθη τῆς ψυχῆς τοῦ Γένους κάποια μαγικά στοιχεῖα ἀχάλαγα ἀπό κάθε διάβρωση καί ἀπό κάθε φθορά. Ἡ μνήμη τῆς ἀφθαρτῆς δόξας τοῦ ἀρχαίου μεγαλείου δέν εἶχε ποτέ νεκρωθῆ στό καθολικό ὑποσυνείδητο τῆς Φυλῆς. Γραμματισμένοι καί ἀγράμματοι ἐβλεπαν μέ τήν ἐνόρασή τους νά ἀχτινοβολῆ στό διηνεκές ἢ αἴγλη τοῦ Παρθενῶνα, ἀφουγκράζονταν στά ἔγκατα τῆς ἀκοῆς τους ν' ἀντιλαλῆ στό ἀχανές τό θούριο τοῦ Τυρταίου. Τό ὄνομα «Ἑλληνας», ὅταν εἶχεν ἀποτραβηχτῆ ἀπό τή δρῶσα ἱστορία, πῆρε τήν ἔννοια τοῦ ὑπεράνθρωπου Ἡρώα, τοῦ ὑπερφυσικοῦ Γίγαντα, τοῦ ἀνίκητου Στοιχειοῦ. Ἀδίσταχτα πίστευαν ὅλοι τούς θαλασσομάχους, πού μολογοῦσαν τό καταπῶς ἢ Γοργόνα τούς βεβαίωνε μεσοπέλαγα ὅτι «ὁ Βασιλιᾶς Ἀλέξαντρος ζῆ καί βασιλεύει». Ὅσο γιά τό Μαρμαρωμένο Βασιλιᾶ — κανεῖς δέ θά τολμοῦσε ν' ἀμφισβητήσῃ οὔτε στή γιαιγιά οὔτε στόν ἄγγονα ὅτι ἀπό στιγμή σέ στιγμή, κάποια γραμμένη ὥρα, θά τόν πρόσταζεν ἡ Μοῖρα τῆς Φυλῆς νά ξεμαρμαρωθῆ καί νά ξανανεβῆ στό θρόνο τῶν Κωνσταντίνων!

Ὁ πατριωτισμός τῶν Ἑλλήνων, συνείδηση ἀξερρίζωτη τῆς αἰωνιότη-
 τας τῶν ἐθνικῶν πεπρωμένων, πίστη ἀκλόνητη στήν ἀθάνατη ἀξία τῶν ἀρετῶν τῆς Φυλῆς, πού ἐνσάρκωσε τόσον ὀλοκληρωτικά τήν ἰδέα τοῦ ἐλεύθερου ἀνθρώπου, ὁ πατριωτισμός τῶν Ἑλλήνων, ἀνόθευτης ποιότη-
 τας βίωση καί ἀνώτερου ἤθους ἐπαλήθευση, ἔχει ἐξασφαλίσει μέσα στά ψυχικά ἀγαθά, πού κατώρθωσεν ὁ Ἄνθρωπος νά προσκομίσῃ ἀπό τόν οὐρανό στή Γῆ, ἔχει ἐξασφαλίσει πρωτεύουσα θέση τιμῆς. Μέ τό ἀγέρα-
 στο δημιουργικό σπέρμα του, μέ τήν ἀστείρευτη ζωοποιό του πνοή, ὁ Ἑλληνικός πατριωτισμός, δυνατός στό εἰρηνικό του «ναί», δυνατότερος στό πολεμικό του «ὄχι», εὐτύχησε ν' ἀγωνισθῆ σ' ὅλες τίς χιλιετηρίδες τῆς ἱστορικῆς του διαδρομῆς ὄχι γιά τά στενά τοπικά σύνορα τῆς μικρῆς μας

Χώρας αλλά για τὰ εὐρύτατα ἠθικά σύνορα τῆς Ἀνθρωπότητας ὅλης. Για τὴν Ἐλευθερία, γιὰ τὴ Δικαιοσύνη, γιὰ τὴν Ἀξιοπρέπεια τοῦ Ἀνθρώπου. Σήμερα οἱ βασικὲς αὐτές ἀξίες τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ἔχουν υἱοθετηθῆ ἀπὸ μεγάλους λαούς, ἔχουν δοκιμασθῆ σέ διεθνεῖς πολέμους, ἔχουν καθιερωθῆ σέ παγκόσμια κλίμακα. Μπορεῖ νὰ ἔχη κανεὶς σήμερα τὴν ἐντύπωση ὅτι ὑπῆρξαν αὐτοφυεῖς καὶ σὰν ἰδέα καὶ σὰν πράξη μέσα στοὺς ἀνθρώπινους πληθυσμούς τῆς Γῆς. Ἡ παγκόσμια ὁμως Ἱστορία ἄλλα διδάσκει. Καὶ ὁδηγὸς τῆς παγκόσμιας Ἱστορίας, ἀναγνωρισμένος, παραδεγμένος, εἶναι ἡ Ἑλληνικὴ Ἱστορία. Ἀπὸ αὐτὴν φωτίστηκαν μεγάλα πνεύματα τῆς νεώτερης ἐποχῆς γιὰ νὰ διαπιστώσουν ὅτι κρυμμένο εἶχε ὁ Θεὸς τὸ μεγάλο του δῶρο τῆς Ἐλευθερίας, κρυμμένο τὸ εἶχε βαθιά στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ τὸ μέγα προνόμιο τῆς ἀποκαλύψεώς του τὸ ἐμπιστεύτηκεν ἡ Θεία Πρόνοια στοὺς Ἕλληνες. Αὐτοὶ πρῶτοι ζυγίσανε τὸ εἰδικὸ βᾶρος τοῦ κρυμμένου δώρου καὶ ἀνακήρυξαν τὴν ἐλευθερία ὑψιστὴ ἀξία τῆς ζωῆς, ἀνακήρυξαν τὸ θάνατο γιὰ τὴν ἐλευθερία ὑψιστο ἀγαθὸ τοῦ Ἀνθρώπου. Κύρια προσπάθεια τῆς ἱστορίας ὅλης τῶν Ἑλλήνων στάθηκε τὸ πῶς νὰ διαμορφώσουν ἀρμονικὰ τὴν πραχτικὴ ροὴ τῆς ζωῆς τους μέσα στό πνεῦμα, μέσα στόν ἰδεαλισμὸ τῆς ἐλευθερίας. Ἀπὸ τέτοιες βαθεῖες, συνειδητές, φωτεινές, λαγαρές πηγές ἀντλεῖ ὁ πατριωτισμὸς τῶν Ἑλλήνων τὴ δύναμή του, τὸ σφρῖγγος του, τὴν ἀλήκη του.

Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 δὲν ἦταν ἓνα πολιτικὸ περιστατικὸ, πού οἱ τοτινὲς συνθήκες τὸ ζύμωσαν καὶ τὸ ὠρίμασαν σὰν ἀναπότρεπτη ἀνατροπὴ ἀμαρτωλοῦ σαπισμένου καθεστῶτος. Ἦταν αὐτὸ καθεαυτὸ κοσμοϊστορικὸ γεγονός γενικώτερης ἀξίας. Ἡ ἐλευθερία ξαναγύριζε στὰ ἱερά ἐδάφη ὅπου σὰν οὐράνιος σπόρος πρωτόπεσε καὶ πρωτοβλάστησε στὴ Γῆ. Καὶ δὲν ἦταν δυνατόν νὰ μὴν ξαναγυρίση, γιατί ἡ ἰδέα της, ἡ ἀγάπη της, ἡ ἐλπίδα της, ἡ λαχτάρα της δὲν ἔσβησαν ποτὲ μέσα στό Ἑλληνικὸ στῆθος, ὅσο βαριά κι ἂν τὸ πατοῦσε τὸ σιδερένιο πόδι τοῦ κατακτητῆ. Μὲ δίκαιη τιμὴ ἀναπολοῦμε τὴν Ἀπανταχοῦσα —«Γράμμα Ἐλεημοσύνης»— πού εἶχε συντάξει ὁ πρῶτος μετὰ τὴν Ἄλωση Πατριάρχης Γεννάδιος Σχολάριος γιὰ νὰ τονώση μαζί τὸ θρησκευτικὸ καὶ τὸ ἐθνικὸ αἶσθημα τοῦ δουλωμένου ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη Γένους. Κι ἄλλο τόσο δίκαια τιμᾶμε τοὺς Λογίους, πού γιὰ νὰ θρηνήσουν τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης ἐπικαλοῦνται ὁ Ἀνδρόνικος Κάλλιστος τὸν Ὀρφέα καὶ τὸν Αἰσχύλο, ὁ Μάρκος Μουσοῦρος τὸν Πλάτωνα. Καὶ τὸ Λαόνικο Χαλκοκονδύλη καὶ τὸν Βησσαρίωνα καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Λάσκαρι. Καὶ τὸν Ἀντώνιο Ἐπαρχο, γιὰ τὴν ἐκκλησίᾳ του πρὸς τὸν Μεγάλογθηνα ὑπὲρ συνασπίσεως τῶν Χριστιανικῶν λαῶν ἐναντίον τῶν Τούρκων. Καὶ τὸν Ἰανὸ Λάσκαρι, πού

προσφωνώντας τον Αυτοκράτορα Κάρολο Ε' έλεγεν: « Η αρχαία Έλλάς μέ στέλνει διά νά σᾶς καθικετεύσω νά λάβετε έλεος ύπέρ αὐτῆς...»

Οί επώνυμοι αὐτοί αντιπροσωπεύανε κ' εκφράζανε τό φῶς τῆς Έλληνικῆς ιστορικῆς συνειδήσεως. Ὑπάρχουν ὁμως, πολυπληθέστεροι, καί οί ανώνυμοι, πού αντιπροσωπεύανε κ' εκφράζανε τήν πυρωμένη άνθρακιά τῆς Έλληνικῆς ιστορικῆς πίστεως, τήν ασβηστη σπίθα, πού ἦταν κρυμμένη στή στάχτη. Χωρίς τούς πρώτους, τούς λίγους, ἡ Έλλάδα δέν θά εἶχε φωνή. Χωρίς τούς δεύτερους, τούς πολλούς, ἡ Έλλάδα δέν θά εἶχε σφυγμό. Χωρίς τούς πρώτους δέν θά εἶχε προβολή. Χωρίς τούς δεύτερους δέν θά εἶχε καταβολή.

Τιμώντας τούς πνευματικούς ηγέτες, πού ανάφερα καί άλλους μεταγενέστερους ἕως τόν Ἀδαμάντιο Κοραῆ κ' ἕως τό Ρήγα Φεραῖο, ἕως τόν ἄξιο συνεχιστή του Ἰωάννη Πασχάλη Δονᾶ (ἄν εἶναι αὐτός ὁ συγγραφέας τῆς περιώνυμης « Έλληνικῆς Νομαρχίας»), κ' ἕως τόν Ἀντώνιο Μαρτελάο, ἄς μὴν παραλείψωμε τήν ὀφειλόμενη τιμή στους πολλούς, στους ἀφανείς, στους ἀγνώστους: Στή λαϊκή μᾶζα τοῦ Έλληνικοῦ Έθνους, πού χιλιοκομματιασμένη καί χιλιοσκορπισμένη σφάδαζεν ὄχι ἀπό ἀγωνία θανάτου καί διαλύσεως, ἀλλ' ἀπό ἀγωνία ἐπιβιώσεως καί ανασωματώσεως. Μέσα στή φυσιολογία καί στήν ιστορία τοῦ Έλληνικοῦ πατριωτισμοῦ πιό ἀξιοθαύμαστα εἶναι ὄχι τά κύτταρα, πού περισώθηκαν ζωντανά κ' ενεργά μέσα στή φωτισμένη συνείδηση τῶν μορφωμένων, ἀλλά τά κύτταρα πού διατηρήθηκαν μέ τήν ἴδια δύναμη μέσα στό θαμπό ὑποσυνείδητο τῶν ταπεινῶν ανθρώπων τοῦ σκλαβωμένου λαοῦ. Γιά νά ὑπάρχη στά σπλάχνα τοῦ λαοῦ ἀκοίμητη ἀπολευθερωτική συνείδηση, μπόρεσε νά ὑπάρξη στίς διάνοιες τῶν στοχαστῶν φωτεινή ἀπολευθερωτική θεωρία...

Γιά τοῦτο σᾶς καλῶ νά θαυμάσωμε καί νά δοξάσωμε κάποιαν ἄγνωστη χαροκαμένη Μάνα τῆς Θράκης ἢ τοῦ Πόντου ἢ τῆς Καππαδοκίας, ἢ τῆς Μακεδονίας ἢ τοῦ Μοριᾶ ἢ τῆς Ρούμελης ἢ τῆς Κρήτης, πού καταμόναχη στήν ερειπωμένη καλύβα της οἰκονομαί λίγο λαδάκι μόνο γιά νά μὴν ἀφήση ποτέ σβηστό τό καντήλι της στό εἰκονοστάσι. Τό ανάβει μέ τρεμάμενα χέρια καί σταυροκοπιέται καί σταυροπροσκυνάει κι ἄλλο δέν παρακαλεῖ κι ἄλλο δέν ἀπαντέχει, ἡ Μάνα, παρά νά ξαναλάμψη ἡ Λευτεριά στή σκλαβωμένη Πατρίδα.

Πόσες τέτοιες Μάνες καί πόσες ἀδερφές ἀποκλεισμένες στίς ὄρεινές κοιλάδες τῆς Ροδόπης, τοῦ Πίνδου, τοῦ Τμῶλου, τοῦ Παρνασσοῦ, τοῦ Ταυγέτου, πόσες καί πόσες, ὅλες τίς βραδυές, ὅλες τίς αὐγές, χρόνια κι αἰῶνες δέν ἔκαναν τήν ἴδια προσευχή μέ τήν ἴδια θερμή πίστη, μέ τήν ἴδια γελαστήν ἐλπίδα!... Τί σημασία ἔχει ἄν ἤξεραν ἢ ἄν δέν ἤξεραν, ἔστω καί

στά μεγάλα της κεφάλαια, τήν 'Ιστορία τῆς Πατρίδας, πού ἱκετεύανε τό Θεό νά τήν ἀναστήσῃ, τῆς πατρίδας, πού ἀναθρέφανε τά παιδιά τους μέ τήν εὐχή νά θυσιαστοῦνε γιά τήν ἐλευθερία της; Ζοῦσαν τό μῦθο της, ζοῦσαν τό θρῦλο της. Κ' ἦταν σά νά 'ξεραν τήν 'Ιστορία της ὅλη — κ' ἐκείνη πού πέρασε κ' ἐκείνη πού πρέπει νά ξαναπεράσῃ. Στήν ἀναθυμητική τῆς Πατρίδας ὥρα κάθε παλμός τοῦ πιό ταπεινοῦ ψαρᾶ στ' ἀκρογιαλία τοῦ Αἰγαίου, κάθε ἀναστεναγμός τοῦ πιό ἀπλοῦ βροσκού σά κράκουρα τῶν 'Αγράφων, ἄξιζαν ὅσο καί μιὰ σοφή σελίδα τοῦ Κοραῆ, ὅσο καί μιὰ ἐνθουσιώδης στροφή τοῦ Ρήγα. 'Ανάβλυζαν ἀπό τόν ἴδιο καημό, ἀπό τήν ἴδια λαχτάρα, ἀπό τόν ἴδιο πατριωτικό μυστικισμό. Προτοῦ ἀποκρυπτογραφηθῆ στή σκέψη τῶν «πεπαιδευμένων», εἶχε σκιρτήσῃ στήν καρδιά τῶν «πεπεδημένων» τοῦ Ἄδῃ τῆς σκλαβιάς ἡ ἱστορική νομοτέλεια πού προπαρασκεύαζε τήν 'Ελληνική 'Ελευθερία. Τό γεγονός ὅτι ὅλα τά πατριωτικά ποιήματα καί ὅλες οἱ ἐξεγερτικές προκηρύξεις, πού κυκλοφοροῦσαν στό Πανελλήνιο μεταξύ τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ γιά τήν προπαρασκευή τοῦ 'Αγῶνα, μιλοῦσαν γιά τήν 'Αρχαία 'Ελλάδα καί μνημόνευαν ὀνόματα ἐπιφανῶν της ἀνδρῶν, ἀποδείχνει πόσο διάχυτη ἦταν ἡ ἐπίγνωση τῆς μεγάλης ἐθνικῆς κληρονομιάς. 'Ανέβαινε ἀπ' τό Μαρμαρωμένο Βασιλιᾶ ὡς τόν Διγενῆ 'Ακρίτα κι ὡς τό Μεγαλέξαντρο γιά νά φτάσῃ στό Μιλτιάδη καί στό Λεωνίδα, στό Θεμιστοκλῆ καί στόν Περικλῆ, ἀκόμα καί στόν 'Αγαμέμνονα καί τόν 'Αχιλλέα.

'Αξιοθαύμαστη ἡ ἀποστολική ἐξόρμηση τοῦ ἐμπνευσμένου καί δυναμικοῦ ἐκείνου καλόγερου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ. Πλουσιοπάροχο τό μορφωτικό του ἔργο. 'Αλλ' ἂν δέν ἔβρισκε παντοῦ ὅπου περνοῦσε, Ρούμελη, Θεσσαλία, Ἡπειρο, ἂν δέν ἔβρισκε ἔτοιμες τίς διψασμένες ἐκεῖνες ψυχές, τίς πεινασμένες ἐκεῖνες καρδιές τῶν ταπεινῶν ζωμάχων, ποῦ θά ἔπεφτεν ὁ σπόρος του καί ποῦ θά ρίζωνε καί πῶς θά καρποφοροῦσε;...

'Αντιλάμπουν ἔκπαγλα στά μάτια μας τῶν Ψαρῶν καί τῆς Νάουσας τά ὀλοκαυτώματα, οἱ δαυλοί τοῦ Κανάρη καί τοῦ Καψάλη. Ἄλλο τόσο πρέπει ν' ἀντιλάμπῃ ὁμως καί τῆς φτωχῆς γριούλας τό καντήλι, πού ὅταν εἶχε λίγο λάδι νά τό ἀνάψῃ στό Σούλι ἢ στό Καρπενήσι, σά χωριά τοῦ Βερμίου ἢ στήν Καρύταινα, ἔπεφτε στά γόνατα νά παρακαλέσῃ τόν Ὑψιστο γιά τήν ἐλευθερία τῆς Πατρίδας καί νά τοῦ τάξῃ τή ζωή τῶν παιδιῶν της γι' αὐτήν. 'Από αὐτό τό γενικευμένο, τό καθολικό ψυχικό ὑπόστρωμα τοῦ Γένους, τό ἀνεξάντλητο σέ χρυσάφι πίστεως καί σέ ἀσῆμι προσδοκίας, πλάστηκαν οἱ προφήτες καί οἱ ραψωδοί, οἱ ἥρωες καί οἱ μάρτυρες τοῦ 1821.

Τήν ὄντότητα, τήν ἐνότητα, τή συνοχή καί τή διάρκεια τοῦ 'Ελληνικοῦ

Ἔθνος διατρέχει, ὅπως τό αἷμα στίς φλέβες τῶν γενεῶν ἀναλλοίωτο, ἔτσι καί τό ρεῦμα τοῦ πατριωτισμοῦ ἀναλλοίωτο στίς φλέβες τῆς Ἱστορίας. Δέν διστάζω νά ὀραματιστῶ ὅτι Ἕλληνας ἦταν ὁ πρῶτος ἐκεῖνος Ἄνθρωπος πού, τερματίζοντας τή νομαδική ζωή τοῦ κυνηγιοῦ, πρόσταξε τήν οἰκογένειά του, ἀνάμεσα στά πράσινα στάχυα τοῦ σταριοῦ πού τότε πρωτόσπειρε καί τότε πρωτοψώμωσαν, πρόσταξε: «Θά μείνωμε γιά πάντα ἐδῶ!» Καί ἔμπηξε πασσάλους γιά νά στεριώσῃ τήν πρώτη καλύβα. Κι ἀνοιξε τάφο γιά τόν πατέρα του. Καί ὕψωσε βωμό γιά τό Θεό του. Κ' ἔπλεξε φράχτη ἀγκαθερό γιά τά ὑπάρχοντά του. Ἔτσι θεμελιώθηκε ἡ πρώτη πατρίδα ἐπάνω στή Γῆ. Καί γιατί νά μήν ἦταν Ἕλληνας ὁ πρῶτος ἐκεῖνος θεμελιωτής τῆς πρώτης πατρίδας; Μήπως ὁ Ἕλληνας δέ μόρφωσε πρῶτος τήν ἔννοια τῆς πατρίδας, τήν ἔννοια πού ἔδωσε στήν πατρίδα ὄχι μόνο στατικό στό χῶρο τίτλο, ἀλλά καί ἐξελιχτικό στό χρόνο ἠθικό κεφάλαιο; Μήπως ὁ Ἕλληνας δέ δημιούργησε πρῶτος τό Ἄστυ, θαυματουργό κύτταρο τῆς πολιτικῆς συγκροτήσεως τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν; Μήπως ὁ Ἕλληνας δέν ιδέασθηκε πρῶτος τήν Ἐλευθερία, δέν ἀφιέρωσε πρῶτος τή ζωή του στήν ὑπεράσπισή της; Μήπως ὁ Ἕλληνας δέν ἐρωτεύτηκε πρῶτος τήν Ἀλήθεια καί δέν ἀφωσιώθηκε πρῶτος στήν ἐρευνά της μέ κατακάθαρο μάτι, πού θεώρησε ξάστερα τά πάντα; Τέλος, μήπως ὁ Ἕλληνας δέν αἰσθάνθηκε πρῶτος τήν Ὁμορφιά καί δέν ἀξιοποίησε πρῶτος τή χάρη της καί δέν τελειοποίησε πρῶτος κι ἀνεπανάληπτα τήν καλλιτεχνική της ἔκφραση; Ὅταν τόσο προνομιακά αὐτός πρῶτος διεύρυνε κ' ἐξύψωσε κ' ἐξωράισε κ' ἐμπλούτισε τήν ἰδεολογικήν ἔννοια καί τήν λειτουργικήν ὑπόσταση τῆς Πατρίδας, ποιός μπορεῖ νά τοῦ ἀρνηθῆ τήν ὑπόθεση, τήν εἰκασία ὅτι αὐτός πρῶτος σταμάτησεν ὀριστικά σ' ἓναν ἐριβώλακα ἀγρό τῆς Φθίας καί εἶπε τό μεγάλο τοῦτο λόγο: «Σ' αὐτόν ἐδῶ τόν τόπο θά ζήσω, θά πεθάνω, θά ταφῶ. Θά τόν κάνω Πατρίδα!»;

Θέλω νά πιστεύω ὅτι τόσο πρωτόγονος εἶναι ὁ πατριωτισμός τῶν Ἑλλήνων. Δέν ὑπῆρξεν ἐπίκτητος, ὑστερογενής, θεσμοποίητος. Ἀνάθαιεν, αὐγινές ὤρες, ἀπό ἀπάρθενη γῆ πρωτοκατοίκητη. Ἀνάβλυσεν ἀπό ἄχραντο χνῶτο πρωτόλουβων ἀνθρώπων. Ὅσο κι ἂν ἔλαμπεν ἀπό Ἑλληνικήν ἀρετήν, εἶχεν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὁ ἑλληνικός πατριωτισμός ἀχτινοβολίαν οἰκουμενικότητας. Ὅσο κι ἂν ἀνάδινε δυνατό ἄρωμα Ἑλληνικότητας, ἄφηνε νά ἐπιπνέῃ καί ἰσχυρή εὐωδία ἀνθρωπιᾶς. Ὁ πατριωτισμός τῶν Ἑλλήνων γεννήθηκε σάν ἀξία ποιότητας καί παράμεινε στό πέρασμα τῶν αἰώνων ἀμείωτης ἀξίας κεφάλαιο γιὰτί ἐμφορεῖται ἀπό πνεῦμα ἐλευθερίας, ἀπό αἴτημα ἀλήθειας, ἀπό ἔρωτα ὁμοφιᾶς.

Σάν ἠθικό ἔρμα τοῦ ἐσωτερικοῦ μας κόσμου ὁ πατριωτισμός τό διαφύ-

λαξε «τὸ Ἑλληνικόν»: «ὄμαιμον» καὶ «ὀμόγλωσσον» καὶ «ὀμότροπον», ὅπως τὸ εἶχε προσδιορίσει ὁ Ἡρόδοτος. Σάν δυναμικὸ κίνητρο τῆς ἐξωτερικῆς μας δραστηριότητος ποτέ δέν ἔβλαψε τὴν Ἀνθρωπότητα, πάντοτε πρὸς ὄφελός της ἐξώθησε τὸ Ἔθνος μας σέ ἀγῶνες, σέ θριάμβους, σέ θυσίες. Ποιᾶς Ἑλληνικῆς δόξας οἱ παιᾶνες δέν ἀντιλάλησαν λυτρωτικά σ' ὅλη τὴν Οἰκουμένη; Καὶ ποιᾶς Ἑλληνικῆς θυσίας οἱ θρῆνοι δέν συγκίνησαν εὐεργετικά ὅλους τοὺς πολιτισμένους λαοὺς τῆς Γῆς;

Ἄν προσπάθησα νά πειστῶ καὶ νά πείσω ὅτι Ἕλληνας ἦταν ὁ πρωτόγονος, ἀληξιάρχητος Ἀνθρωπος, πού στήν ἐνιαία κι ἀτεμάχιστη ἀκόμα Γῆ ἴδρυσε τὴν πρώτη πατρίδα, τὸ ἔκαμα γιὰ νά καταλήξω στήν εὐχή καὶ στήν ἐλπίδα ὅτι ἂν πρόκειται νά λείψουν ποτέ οἱ πατρίδες ἀπὸ τῆ Γῆ (πού πιστεύω ὅτι δέν θά συμβῆ ποτέ), ἡ Ἑλλάς θά εἶναι ἡ τελευταία πατρίδα, ὁ Ἕλληνας θά εἶναι ὁ τελευταῖος πατριώτης.

Ἐρχονται αὐτὴ τῆ στιγμή στή μνήμη μου οἱ ὠραῖοι στήν Κυπριακὴ διάλεχτο ἐπιγραμματικοὶ στίχοι τοῦ Βασιλῆ Μιχαηλίδη:

*« Ἡ ρωμηοσύνη ἐν' φυλῇ συνώκαιρη τοῦ κόσμου,
Κανένας δέν εὐρέθηκε γιὰ νά τὴν ἤξαλείψῃ,
Κανένας! γιατί σκέπει τὴν' πό τ' ἄψῃ ὁ Θεός μου!
Ἡ ρωμηοσύνη θά χαθῆ, ὄντας ὁ κόσμος λείψῃ! »*

Εἶναι καλὸδεχτὴ ἡ σύμπτωση ὅτι οἱ πατριωτικοὶ αὐτοὶ στίχοι προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Μεγαλόνησο, πού συνεχίζει μὲ τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴ Λευτεριά της τὴν προαιώνια παράδοση τοῦ Γένους μας.

Ὅπως κάθε μεγάλη Ἑλληνικὴ δημιουργία ἔχει ἔμπνευση ἀλλὰ καὶ μέτρο καὶ ρυθμὸ καὶ χάρη, ἔχει ἀρμονία, πού μὲ τόσο κάλλος ἀλλὰ καὶ μὲ τόσην ἀσφάλεια δίνει στήν ἰδέα πραγματικὴν ὑπόσταση, ἔτσι καὶ ὁ πατριωτισμὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἀρχιτεκτονήθηκε ἀπὸ τὰ βάθη τῶν αἰώνων ἕως σήμερα ἐπάνω σέ θεόδοτο σχέδιο. Ἐκεῖνο πού δέν εἶναι στή ζωὴ μόνον ὁμορφιά καὶ μόνον χαρά, μόνον φυγὴ καὶ λύτρωση, ἀλλὰ εἶναι καὶ δραστικὸ της συστατικὸ πολυδύναμο — ἡ ποίηση — δέν ἔλειψε ποτέ ἀπὸ τὴν πρωταρχικὴ ζύμωση κι ἀπὸ τὴν διαιώνια ἀναζύμωση τοῦ Ἑλληνικοῦ πατριωτισμοῦ. Ὅρθά ἔχει εἰπωθῆ ὅτι ἐπιβίωσαν μὲ ἀνεξίτηλα ἔχνη πολιτισμοῦ μόνον οἱ λαοὶ ἐκεῖνοι πού μπόρεσαν νά προβληθοῦν ποιητικά στήν ὀθόνη τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς προβλήθηκε ποιητικά περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον γιατί ἦταν φυσικά, βιολογικά θά ἔλεγα, διαποτισμένους ἀπὸ ποίηση. Ἡ ποίηση ἦταν ζωὴ του καὶ ἡ ζωὴ του ἦταν ποίηση. Ποιητές ἦταν οἱ προῖστορικοὶ του βασιλιάδες — ὅπως ὁ

Ὅρφεύς. Τέκνα εἰδυλλιακῶν ἐρώτων θεῶν καὶ ἀνθρώπων ἦταν οἱ γενάρ-
 χες του. Ἐνα μεγάλο κι ἀθάνατο ποίημα ὑπῆρξε τό πρώτο Εὐαγγέλιο, ἡ
 πρώτη ληξιαρχική πράξη τῆς ἐθνικῆς του ἐνότητας — τὰ ἔπη τοῦ Ὅμη-
 ρου. Τά πολιτιστικά του ἐπιτεύγματα καὶ τὰ πολεμικά του κλέη μεγάλοι
 ποιητές τὰ ἀξιοποίησαν ὄχι μόνο στή δική του συνείδηση ἀλλά και στή
 συνείδηση ὄλων τῶν λαῶν. Ποιά πατρίδα δέν θά ἦταν περήφανη νά ἐπα-
 ναλάβη σέ ὦρα κινδύνου τοῦ Αἰσχύλου τόν παιᾶνα:

*«... Ὡ παῖδες Ἑλλήνων, ἴτε,
 ἐλευθεροῦτε πατρίδ', ἐλευθεροῦτε δὲ
 παῖδας, γυναῖκας, θεῶν τε πατρῶων ἔδη
 θήκας τε προγόνων· νῦν ὑπὲρ πάντων ἀγῶν» —;*

Καί σέ ποιόν, ἀπανταχοῦ τῆς Γῆς, σεμνό τάφο πολεμιστῆ δέν θά
 χάραζαν μέ ικανοποίηση τοῦ Σιμωνίδη ἓνα ἐπίγραμμα:

*«Εἰ τό καλῶς θηῆσκαι ἀρετῆς μέρος ἐστί μέγιστον,
 ἡμῖν ἐκ πάντων τοῦτ' ἀπένειμε τύχη·
 Ἑλλάδι γάρ σπεύδοντες ἐλευθερίην περιθειῖναι
 κείμεθ' ἀγηράντῳ χρώμενοι εὐλογίῃ» —;*

Ὅλα τὰ πατριωτικά ποίηματα, πού ἔχουν τραγουδηθῆ στόν κόσμο,
 μίαν ἔχουν πηγῆ. Τῆς ὑποθήκης τοῦ Τυρταίου εἶναι παραλλαγή καὶ ἀνά-
 πτυξη:

*«Τεθνάμεναι γάρ καλόν ἐνὶ προμάχοισι πεσόντα
 ἄνδρ' ἀγαθόν περὶ ἧ πατρίδι μαρνάμενον»*

Τούς κοσμοϊστορικούς ἄθλους τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, πού διασπά-
 σανε τή μεθόριο τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ πῆραν διαστάσεις μυθολογικές, ὁ
 Ἑλληνικός λαός ἀπορρόφησε στήν ψυχῆ του καὶ διατήρησε στή μνήμη του
 μέ μύθους. Μύθους γεμάτους ὀπτασία καὶ ποίηση. Τήν ἐπιμαρτυρία τῆς
 ἀθανασίας του προσωποποίησεν ὁ λαός στήν ἀναδυόμενη Γοργόνα, πού
 συμβολίζει τόσο πολλά...

Ἐναν ἄλλο μεγάλο κύκλο τῆς Ἱστορίας μας, ὅταν τό κέντρο τοῦ βάρ-
 ρους της ἔκλινε πρὸς τήν Ἀνατολή, χαρακτηρίζουν τὰ Ἀκριτικά ἔπη, πού
 κ' ἐκεῖνα, ὅπως τὰ Ὅμηρικά, ἀποτελοῦν μιά μεγάλη ἀπόδειξη, ὅτι ποτέ
 δέν ἔχασε τό Ἑλληνικό Ἔθνος τή συνείδηση τῆς ἐνότητάς του καὶ τῆς

συνέχειάς του, ποτέ δέν ἔχασε ὁ Ἑλληνικός πατριωτισμός τό σταθερό του προσανατολισμό.

Ὁ Χριστιανισμός διοχετεύθηκε κατά τόν καλύτερο τρόπο στήν παγκόσμιά του διάδοση διά μέσου τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀλλά καί ὁ Ἑλληνισμός ἀπορρόφησε στόν ὄργανισμό του πολύτιμα ἀναζωογονητικά στοιχεῖα ἀπό τόν Χριστιανισμό. Τό νέο θρησκευτικό αἶσθημα ἤρθε νά τονώσει σέ κατ'ἀλλήλην ὥρα τό παλιό ἔθνικό αἶσθημα. Ὁ Ἑλληνικός πατριωτισμός, πού δέν τοῦ ἔλειψε ποτέ οὔτε ἡ δύναμη τῆς φαντασίας, οὔτε ἡ δύναμη τῆς προσαρμογῆς, ἔπλασε νέες ἰδανικές μορφές, νέους συμπαραστάτες κ' ἐμψυχωτές στούς ἀγῶνες του. Καί ποιητικά πάλι τοῦς ἔστησε στή συνείδηση τοῦ πολλοῦ λαοῦ. «Μέγαν εὖρατο ἐν τοῖς κινδύνοις, Σέ ὑπέρμαχον ἡ Οἰκουμένη, ἀθλοφόρησε τά ἔθνη τροπούμενος...» ψάλλει γιά τό μαῦρο καβαλλάρη, τό μυροβλήτη Ἅγιο Δημήτριο. «Ὡς τῶν αἰχμαλώτων ἐλευθερωτής καί τῶν πτωχῶν ὑπερασπιστής, ἀσθενούντων ἰατρός, βασιλέων ὑπέρμαχος...» ψάλλει γιά τόν ἄσπρο καβαλλάρη, τροπαιοφόρο Ἅγιο Γεώργιο, πού ἀκόμα σήμερα προβάλλεται στίς πολεμικές μας σημαῖες, σύμβολο ἱερό ἀγῶνων ἱερῶν νέων.

Μέ πόσο καταnuχτική ποίηση ὑμνεῖται καί δοξολογεῖται ἡ Ὑπέρμαχος Στρατηγός! Πόσο συγκινοῦν κάθε ἀνοιξη οἱ «Χαιρετισμοί» τοῦς μυχούς τῆς ψυχῆς μας! Καθώς ἀναγεννιέται ἔξω ἡ Φύση, ἔτσι ἀναγεννιέται ἐντός μας ἡ πίστη...

Ἡ κακή πεπρωμένη ὥρα ἐσήμανε. Ἡ Πόλη, πού μόνη αὐτή, πολιορκημένη, ἀποκομμένη, ἀπό καιρό ἐτοιμοθάνατη, κρατοῦσεν ἐν τούτοις ἀπαραμείωτα ὅλης τῆς Αὐτοκρατορίας τό στέμμα, τό σκῆπτρο, τήν αἶγλη, ἡ Πόλη ἔπεσε! Θαρρεῖς πῶς τότε μόνον ἔπεσε κι ὅλη ἡ Αὐτοκρατορία μαζί της... Ὅλη ἡ Αὐτοκρατορία, πού ἔμοιαζε σά νά τήν περικλεινε, ἀκόμα τάχα ὑπαρχτή, ἀκόμα τάχα ἀσχύλευτη, μέσα στό Κάστρο της ἡ Πόλη! Ἡ Πόλη, πού δέν ἀνῆκε τήν ὥρα ἐκείνη οὔτε στόν Αὐτοκράτορά της, οὔτε στούς κατοίκους της. Ἀνῆκε στό Γένος, ἀνῆκε στούς αἰῶνες τῆς ζωῆς τοῦ ἔθνους, κ' ἐκείνους πού πέρασαν κ' ἐκείνους πού θά ῥθουν. Τί ὠραία πού τό ἐκφράζει στή λιγόλογη ἀπάντησή του πρός τόν Μωάμεθ τόν Κατακτητή ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος!:

«Τό δέ τήν Πόλιν σοί δοῦναι οὔτ' ἐμοῦ ἔργον ἐστί, οὔτ' ἄλλου τῶν κατοικούντων ἐν ταύτῃ. Καί γάρ κοινῇ γνώμῃ πάντες αὐτοπροαιρέτως ἀποθανοῦμεν καί οὐ φεισόμεθα τῆς ζωῆς ἡμῶν...»

Ἴδού ὁ Ἑλληνικός Πατριωτισμός σέ μιά ἀπό τίς πιό μεγαλειώδεις ἐκδηλώσεις του! Πῶς θέλατε νά μή μαρμαρώση πρός ἀθανασία του ἕνας τέτοιος βασιλιάς;

Θανάσιμη τήν ὥρα ἐκείνη τοῦ Ἑλληνικοῦ πατριωτισμοῦ ἡ κρίση. Οἰμώζει καί θρηνεῖ ἡ Ἑλληνική σκέψη: «Νῦν γάρ, γράφει ὁ Ἀνδρόνικος Κάλλιστος, ἡ κοινή τῶν Ἑλλήνων ἐστία, ἡ διατριβή τῶν Μουσῶν, ἡ τῆς ἐπιστήμης πάσης διδάσκαλος, ἡ τῶν πόλεων βασιλῆς, ἕάλω, φεῦ, χερσίν ἄσεβῶν. Φεῦ, ὦ βασιλῆς τῶν πόλεων καί πατρίς, ἥτις ἐκ τῆς τοιαύτης ἀξίας δούλειον ἦμαρ εἶδες...»

Ἡ Ἑλληνική ὁμως λαϊκή ψυχὴ ἀντιδρᾷ αἰσιόδοξα, ἀκαμπτα. Κόβει τὴ λειτουργία τῆς Ἀγιά-Σοφιάς στή μέση, μαρμαρώνει τὸ Βασιλιά, σκουπίζει τὰ δάκρυα στὰ μάτια τῆς Κυρά-Δέσποινας:

*«Πάλι μέ χρόνους μέ καιρούς
Πάλι δικὰ μας θά ἴναι!»*

Νά τό θαῦμα τοῦ Ἑλληνικοῦ πατριωτισμοῦ ὀλοφανέρωτο! Μαζί μέ τὴν ἱστορική εἶδηση τῆς ἀλώσεως ξετρέχει ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη στήν Ἑλλάδα ἡ πληροφόρηση τοῦ θρύλου. Οἱ βάρβαροι μπῆκαν στήν Πόλη, ἀλλά δὲ μπῆκαν στήν ψυχὴ τοῦ Γένους. Πῆραν τὴ βασιλίδα, ἀλλά δὲν πῆραν τὴ βασιλεία. Το Κράτος καταλύθηκε προσωρινά, ἡ Πατρίδα ὁμως ὄχι.

Μέ τό κύλημα τῶν δίσεχτων ἐθνικῶν χρόνων οἱ ἀνοιχτές θάλασσες καί τὰ ψηλά βουνά τραβοῦν στίς ἀγκαλιές τους τὰ τολμηρότερα, τὰ γενναίότερα τῆς Πατρίδας τέκνα. Γεμίζουν τὰ πέλαγα Ἑλληνικά καράβια μέ πολύπειρους καπετάνιους καί μέ σβέλτα ναυτόπουλα. Ὁ Ἰταλικὸς Πορτολᾶνος τὸ 16ο αἰῶνα ἐκδίδεται καί στήν Ἑλληνική γλῶσσα εἰδικά γιὰ τοὺς Ἑλληνες ναυτίλους. Τόσο ἔχουν πληθύνει! Γεμίζουν οἱ ξενιτειές σοφοὺς Ἑλληνες ἐπιστήμονες, ἱκανοὺς Ἑλληνες ἐπιχειρηματίες. Ἀρχίζουν νά σχηματίζονται σ' ὅλα τὰ μεγάλα πνευματικά κ' ἐμπορικά κέντρα τῆς Εὐρώπης Ἑλληνικές παροικίες, πού μέ τὴν ἴδρυση σχολείων ἔγιναν ἐστίες ἑλληνικῆς παιδείας, ἐστίες πατριωτικῆς δράσεως. Στή σκλαβωμένη Ἑλλάδα, ἐνῶ τὰ χωριά γεμίζουν κρυφά σχολειά, γεμίζουν τὰ βουνοτόπια παλληκάρια, Κλέφτες καί Ἀρματολούς. Δημιουργοῦνται αὐτόματα στὰ ὄροπέδια τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἠπείρου, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Ρούμελης, τῆς Πελοποννήσου, δημιουργοῦνται ἔμπεδα κέντρα στρατιωτικῆς ἐκπαιδεύσεως, μικρά στρατόπεδα πολεμικῶν ἀσκήσεων. Ἐκεῖ προπαντός καλλιεργοῦνται σάν ἀναπλασμένες βασικές ἀρετές τοῦ Ἑλληνικοῦ Χαραχτήρα ἡ Λεβεντιά καί τὸ Φιλότημο. «Καλὸς κάγαθὸς ἀνήρ» θά ἔλεγαν οἱ Ἀρχαῖοι Ἑλληνες. «Λεβέντης καί φιλότιμος», λένε τώρα οἱ νεώτεροι. Ἄλλες συνεχεῖς πολεμικὲς ἀσκήσεις γίνονται στίς θάλασσες, ὅπου τὰ ἐμπορικά πλοῖα εἶναι ὅλα ἀρματωμένα μέ κανόνια γιὰ ν' ἀντιμάχονται

τούς πειρατές, για να διασπᾶνε τούς αποκλεισμούς. Κ' ἐδῶ κ' ἐκεῖ, παντοῦ, χαλκεύεται μαζί μέ τόν ὕλικό καί ὁ ἠθικός ἐξοπλισμός τῆς Ἐθνικῆς Ἀναστάσεως. Κι ὡσάν για να μην διακοπῆ ἡ προαιώνια παράδοση τοῦ Ἑλληνικοῦ Πατριωτισμοῦ, ἡ ποίηση, τό τραγούδι, φουντώνει. Ἐκφράζει τό ἄγχος τῆς σκλαβιάς, τή λαχτάρα τῆς Λευτεριάς. Ὑμνεῖ τούς ἡρωϊσμούς τῶν νέων βαρβαρομάχων. Τά Ὀμηρικά ἔπη καί τόν Ἀκριτικό κύκλο διαδέχεται τό Δημοτικό Τραγούδι, πού μέσα στους αὐθόρμητους στίχους του μπορεῖ να ξεχωρίση κανεῖς πολλά στοιχεῖα, πολλά μοτίβα ἀπό τίς προγενέστερες δημοφιλεῖς ραψωδιές.

Ἡ ἀδιάσπαστη ἐνότητα, ἡ ἀδιάκοπη ταυτότητα, τό συνεχές «ἀείρον» τοῦ Ἑλληνικοῦ πατριωτισμοῦ διακρίνεται σ' ὅλη τήν ἱστορική ἐξέλιξη μέσα στίς ἀνανεούμενες πτήσεις τῆς ἐθνικῆς φαντασίας, συγκινήσεις τῆς ἐθνικῆς εὐαισθησίας. Τό Δημοτικό Τραγούδι γίνεται στά χρόνια τῆς σκλαβιάς τό ἀσφαλέστερο μέσο τηλεπικοινωνίας καί ἀλληλοεπιδράσεως ἀνάμεσα στίς διάφορες Ἑλληνικές περιφέρειες, ἀνάμεσα στά ὄρεινά λημέρια τῆς Κλεφτουριάς. Ἀπό αὐτό μαθαίνει ὁ Κατσαντώνης τῆς Εὐρυτανίας τ' ἀνδραγαθήματα τοῦ Ζαχαριᾶ στῆς Ἀρκαδιᾶς τά διάσελα.

Ὁ Ἑλληνικός Πατριωτισμός παραστέκει στή βίωση τῆς Φυλῆς, ἄγρυπνο Στοιχεῖό, καί τροφοδοτεῖ τό λίκνο κάθε νέας γενεᾶς, πού ἔρχεται, μέ τό ἀθάνατο γάλα τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων. Ἀναλλοίωτο εἶναι στά βαθύτερα συστατικά του τό γάλα τοῦτο, ὡσάν να σταλάζῃ ἀκόμα ἀπό τούς μαστούς τῆς Ἀμάθειας.

Πόσο ζωντανή ἦταν στους σκλάβους τῆς Τουρκοκρατίας ἡ μνήμη τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ μεγαλείου, τό διαπιστώνει κανεῖς εὐκολα προσέχοντας τά θούρια, τίς διακηρύξεις, τά διαγγέλματα τοῦ 1821. Σέ ὅλα σχεδόν προηγεῖται σάν κύριο ἔναυσμα, σάν ἀσφαλές διεγερτικό, ἡ ὑπόμνηση τῆς προγονικῆς δόξας καί ἀκολουθεῖ ἡ διεκτραγώδηση τῶν δεινῶν τῆς δουλείας.

Τόν πατριωτισμόν αὐτό τῶν Ἑλλήνων, μέ τήν ὑπερούσια ποιότητά του, τόν ἀξιοποίησεν ἐντατικά ἡ γενεά τοῦ 1821, για να χάριση στήν Ἱστορία μας ἕνα νέον Ἑλληνικό θαῦμα παγκόσμιας προβολῆς καί σημασίας. Ἀλλά μποροῦμε να τό ποῦμε, μέ ὅσο σεμνή αὐτοαξιολόγηση, ὅτι δέν ὑστέρησαν οἱ σύγχρονες γενεές. Σ' ὅλες τίς κρίσιμες ἱστορικές ὥρες ὑψώθηκαν πραγματικά σέ ἀνώτατα ἐπίπεδα ἐκπληρώσεως τοῦ πατριωτικοῦ χρέους μέ πίστη, μέ ἐνθουσιασμό, μέ αὐταπάρνηση, μέ θυσία. Τό μαρτυροῦν οἱ ἐνδοξοὶ ἀπελευθερωτικοὶ ἀγῶνες τοῦ 1912 καί 1913, ἡ Μικρασιατική ἀκριτική ἐκστρατεία, τό περιλάλητον «Ὅχι» τοῦ 1940, ἡ ἐθνική ἀντίσταση στά χρόνια τῆς Κατοχῆς. Τό μαρτυροῦν ἀκόμα σήμερα

οί συνεχιζόμενοι ήρωϊκοί αγώνες τῆς Κύπρου καί τῆς Βορείας Ἡπείρου ἢ ἐλπιδοφόρα ἀπαντοχή.

Ἡ γενεά μας μπορεῖ νά γονυπετήσῃ μπροστά στό ἔθνικό θυσιαστήριο μέ καθαρή τή συνείδηση καί νά ψιθυρίσῃ κατανουχτικά τό «νῦν ἀπολύοις». Παραδίνει στίς ἐπερχόμενες γενεές τήν ἱερή παρακαταθήκη τοῦ πατριωτισμοῦ τῶν Ἑλλήνων ἀμίαντη, ἀλύμαντη, ἀλώβητη.

Ἄλλ' ὄχι χωρίς ἀνησυχίες γιά τή μελλοντική τῆς ἐπιβίωση. Οἱ ἀνησυχίες δέν ὀφείλονται σέ συμπτώματα ἐσωτερικῆς βιολογικῆς ἐξασθενίσεως τοῦ ἔθνικοῦ ὀργανισμοῦ. Ὀφείλονται στίς ἐξωτερικές γενικές ἀτμοσφαιρικές συνθῆκες. Ὁ κόσμος ὀλόκληρος διέρχεται σήμερα μιά πολυτάραχη περίοδο καθολικῆς κρίσεως. Ὁ ζωδιακός κύκλος θαρρεῖς διαταράζεται. Θαρρεῖς καί ὅλη ἡ Γῆ δοκιμάζει μεταβολή τῆς τροχιάς τῆς, τῆς περιστροφῆς τῆς, τῶν βασικῶν τῆς φυσικῶν νόμων τῆς ἔλξεως καί τῆς βαρύτητος. Θαρρεῖς πώς ἔχει χάσει ἡ Γῆ μας τήν πυξίδα τοῦ προσανατολισμοῦ τῆς στό Σύμπαν! Θά μοῦ ἐπιτρέψῃ ὁ ἀγαπητός συνάδελφος κ. Π. Κανελλόπουλος νά χρησιμοποήσω μιά δική του φράση («Ἀπό τό Μαραθῶνα στήν Πύδνα»): «...Κινδυνεύει ἡ ἴδια ἡ Γῆ πού ἐπάνω τῆς βαδίζουμε καί χτίζουμε. Κινδυνεύουν τό λίκνο καί τό μνήμα μας, ὁ ὄρθρος καί ὁ ἔσπερινός τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς».

Ἐν ὄψει τῶν κινδύνων τούτων, (πού προσωπικά αἰσιοδοξῶ ὅτι θά ὑπερπηδήσῃ καί θά ἀντιπαρέλθῃ ἡ Ἀνθρωπότης), διάλεξα γιά θέμα τῆς σημερινῆς μου ὀμιλίας τόν Πατριωτισμό τῶν Ἑλλήνων. Γιά νά ὑπομνήσω ἀπό τό πνευματικό τοῦτο Βῆμα στό Πανελλήνιο τήν ἐξαιρετή ποιότητα τοῦ Ἑλληνικοῦ πατριωτισμοῦ, τήν ἀφθιτη ζωοποιό του ἰσχύ, τήν ἀξεπέραστη οὐσιαστική του ἀξία. Γιά νά τονίσω ὅτι σέ τούτη τήν ὥρα τῶν ὀλοκληρωτικῶν, τῶν διαστημικῶν, τῶν Γαλαξιακῶν —θά ἔλεγα— κινδύνων, ἄλλο σωσίβιο δέν μπορεῖ νά ἔχῃ ἡ Ἑλλάς ἀπό τό ζωντανό, τό ἐνεργό, τό κινητοποιημένο πατριωτικό αἶσθημα τῶν τέκνων τῆς. Τό αἶσθημα αὐτό, προαιώνια διαποτισμένο ἀπό τό πνεῦμα τῆς Ἐλευθερίας, κι ἀπό τήν ἔννοια τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας, ἐμπλουτισμένο μέ τό Χριστιανικό εὐλόγημα τῆς ἀγάπης, τῆς ἀλληλεγγύης, τῆς εὐδοκίας, ἀποτελεῖ ἀξίαν ἀναντικατάστατη καί ἀπαραγράφτη. Ἐχοντας κλείσει στίς ψυχές μας τόν ἀδαπάνητον αὐτόν παραδομένο μας θησαυρό, εἴμαστε αὐτάρκεις. αὐτοδύναμοι, αὐτοκυρίαρχοι. Καμμιά δοκησίσοφη θεωρία, κανένα καινόδοξο δόγμα, καμμιά νεωτεριστική διδαχὴ δέν μπορεῖ νά προσθέσῃ τίποτα περισσότερο χρήσιμο στόν ψυχικό μας ἐξοπλισμό. Οἱ ἐπιστημονικές γνώσεις ἄς πλουτίζουν τό πνεῦμα μας. Οἱ καλλιτεχνικές δημιουργίες ἄς λεπταίνουν τήν εὐαισθησία μας. Οἱ ἀνέσεις τῆς ζωῆς ἄς εὐκολύνουν τόν

καθημερινό μας κάματο. 'Αλλά τό ἄδυτο τῆς ψυχῆς μας ἄς κυριαρχεῖται ἀνένδοτα ἀπό τό πατροπαράδοτο Στοιχείο τοῦ 'Ελληνικοῦ Πατριωτισμοῦ!

'Η νέα γενεά ἄς ἔχει ὑπ' ὄψιν τῆς ὅτι βέβαια ἡ πρόοδος εἶναι νόμος καί δρόμος τῆς ζωῆς. Πρός αὐτήν θά βαδίσουν ἀναπότρεπτα οἱ νέοι μας. Μποροῦν νά βαδίζουν μέ ὄρμη, ἀλλά ὄχι ποτέ μέ ἀφηνιασμό. 'Η πρόοδος δέν εἶναι στιγμιαία τρέλλα, εἶναι συνεχόμενο νόημα. Δέν εἶναι ἀνατροπή, εἶναι ἀνέλιξη. Προχωρεῖ κρατῶντας σφιχτά στό χέρι τό νῆμα τῆς παραδόσεως. Δέν εἶναι ἀλήτισσα γεννημένη στό δρόμο ἀπό ἄγνωστο πατέρα κι ἀπό ἄγνωστη μητέρα ἢ πρόοδος. Εἶναι νόμιμο τέκνο τοῦ Νοῦ καί τῆς Παραδόσεως. Καί μόνον μέ τόν τίτλον αὐτόν εἶναι πραγματική, οὐσιαστική, δημιουργική περίοδος. Εἶναι ζῶσα μήτρα ἰκανή νά γεννήσῃ κι αὐτή νέα παράδοση. Τήν πρόοδο θά καταλύσῃ ἀναπόφευχτα ἄλλη πρόοδος. 'Αλλά πρόοδος πού θά παρέλθῃ χωρίς ν' ἀφήσῃ πίσω δική τῆς παράδοση δέν ὑπῆρξε ἀληθινή πρόοδος. Οἱ νεωτερισμοί ἐπαληθεύονται μόνον ἀπό τήν παλαιώσή τους.

Οἱ νεαροί 'Ελληνες, πού ἔχουν τήν ἐνδοξότερη ἐθνική παράδοση τοῦ κόσμου, ὀφείλουν νά μήν ἀπαρνηθοῦν ποτέ τά πολλά καί πολυδύναμα ζωντανά στοιχεῖα τῆς. Τά ζωντανά στοιχεῖα τῆς προόδου θά τοὺς τά προσφέρῃ ἡ ζωὴ στή διαδρομὴ τῆς. Τά ζωντανά ὁμως στοιχεῖα τῆς παραδόσεως πρέπει οἱ ἴδιοι νά τά ἀποθησαυρίζουν στήν ψυχική τους ἀποσκευή. 'Ας μήν τό λησμονήσουν, ἄς μήν τό παραλείψουν ποτέ! Ποτέ ἄς μήν ὑποτιμήσουν τήν ἀξία τους καί τή χρησιμότητά τους οἱ νεώτεροί μας 'Ελληνες!

Πόσο εἶμαι εὐτυχῆς θέλοντας νά πιστεύω ὅτι τίς ἡμέρες αὐτές πού πανηγυρίζουμε τήν ἐπέτειο τῆς Παλιγγενεσίας μας, οἱ νέοι βλαστοὶ τῆς 'Ελλάδος αἰσθάνονται τοὺς ἴδιους ἐθνικούς παλμούς καί τά ἴδια πατριωτικά ρίγη, δοκιμάζουν τόν ἴδιο συνεπαρμό, τήν ἴδια εὐφρόσυνη πατριωτική μέθη μέ ἡμᾶς τοὺς παλαιότερους! 'Αγνοοῦς πατριωτικούς παλμούς καί γνήσια πατριωτικά ρίγη τοὺς κληρονομοῦμε. Τό πνεῦμα τῆς 'Ελευθερίας, τή δίψα τῆς 'Αλήθειας, τή λατρεία τῆς 'Ομορφιάς τοὺς παραδίνουμε. "Ας τά ἐνσωματώσουν στό εἶναι τους! "Ας τά ἐμβολιάσουν στίς καρδιές τους! "Ας τά ἐμφωλεύσουν στίς ψυχές τους! Γιά νά ἐπαναλάβουν κι αὐτοὶ στίς ἡμέρες τους κάποιον νέο 'Ελληνικό θαῦμα, ὀφειλόμενο κ' ἐκεῖνο στό θεόπνευστο, γι' αὐτό μεγαλόφρονα, γι' αὐτό μεγαλοεργό, Πατριωτισμό τῶν 'Ελλήνων!

Η ΝΑΥΜΑΧΙΑ ΤΗΣ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ

ΕΔΩ ΚΑΙ 400 ΧΡΟΝΙΑ, στίς 7 Ὀκτωβρίου 1571, ἔλαβε χώρα στίς Ἑλληνικές θάλασσεσ, στήν εἴσοδο τοῦ Κόλπου τῶν Πατρῶν πλησίον στίς Ἐχινάδεσ νήσουσ, μία ἀπό τίσ μεγαλύτερεσ ναυμαχίεσ τοῦ κόσμου, πού πῆρε στήν Ἱστορία τό ὄνομα Ναυμαχία τῆσ Ναυπάκτου καί παραλληλίστηκεν ἔκτοτε μέ τίσ ναυμαχίεσ τῆσ Σαλαμίνασ καί τοῦ Ἀκτίου. Ἦταν πραγματικά μεγάλη ὅσον κι ἐκεῖνεσ. Μεγάλη κι ἀπό τήν ἀποψη τοῦ ὄγκου τῶν ναυτικῶν δυνάμεων πού εἶχαν συγκρουσθῆ. Μεγάλη κι ἀπό τήν ἀποψη τοῦ λυσσαλέου πολεμικοῦ μένουσ πού χαρακτήρισε ἀμφοτέρουσ τοῦσ ἀντιπάλουσ. Μεγάλη κι ἀπό τήν ἀποψη τῶν τεραστίων ἀπωλειῶν πού σημειώθηκαν.

Σπάνια ἐμφανίζεται στά πολεμικά χρονικά τοῦ κόσμου νίκη τόσον ὀλοκληρωτική, ἤττα τόσον ὀλοσχερής. Ἄν κ' ἡ πολιτική τῆσ ἐκμετάλλευσι δέν ἦταν ἀμεση καί ἐξαντλητική, ὅπως ἔπρεπε καί μποροῦσε νά εἶναι, ἀποτέλεσε ὁμως σταθμό καί καμπή στήν πορεία τῆσ Ἱστορίασ. Ἐκρινε τήν τύχη τοῦ κόσμου. Ἐσωσε τόν Εὐρωπαϊκό πολιτισμό. Ταπεινώσε τήν ἀλαζονεία καί τήν ὑπεροψία τοῦ πλέον ἐπικινδύνου, τότε, ἐχθροῦ του.

Σπάραζαν τήν ἐποχή ἐκείνη τήν διαιρεμένη Δύσι θρησκευτικέσ ἐριδεσ, πολιτικέσ ἀντιζηλίεσ, αὐλικέσ ραδιουργίεσ, ἀντιτιθέμενα οἰκονομικά συμφέροντα. Ἐνωνε τήν Ἀνατολή, σέ συμπαγῆ ὄγκο, τό σκῆπτρο τοῦ Τούρκου Σουλτάνου, πού ἡ κυριαρχία τῆσ Αὐτοκρατορίασ του ἔφτανε ἀπό τήν Κωνσταντινούπολι ἔωσ τό Ἀλγέρι κι ἀπό τήν Βαγδάτη ἔωσ τό Βελιγράδι. Οἱ συνεχεῖσ νίκεσ τῶν Τουρκικῶν ὄπλων εἶχαν δημιουργήσει ὑπέρ αὐτῶν τό γόητρο τοῦ ἀηττήτου καί εἶχαν ἐμπνεύσει δέοσ συκλονιστικό σ' ὄλουσ τοῦσ λαούσ τῆσ Δύσεωσ. Ἐνασ ἀσθενικός, ἀσκητικός, λιπόσαρκοσ ἀνθρωποσ μέ ὀξυδερκῆ ὁμως ὄρασι, μέ φλογερή πίστι, μέ ἀδάμαστη θεληματικότητα, μέ ζῆλον ἔνθεον — ὁ Πάπασ Πίοσ Ε', ἐξαρθεῖσ στό ὕφοσ τῶν περιστάσεων, κατόρθωσε, μέ δεξιούσ διπλωματικούσ χειρισμούσ νά ἐνώση τίσ πιό ἀξιόμαχεσ τήν ἐποχή ἐκείνη πολεμικέσ δυνάμεισ τῆσ Εὐρώπησ καί νά ὑψώση Χριστιανικό φραγμό στήν κατακτητική δύναμι τοῦ Ἰσλαμισμοῦ. Τό ἐπίτευγμά του ὑπῆρξε μέγα. Τήν ἀλήθεια ἔλεγεν ἐκεῖνοσ πού ἔγραψεν ὅτι, κατορθώσασ νά ἐνώση ὁ πάπασ τήν Ἰσπανία μέ τήν Βενετία ἦταν σά νά εἶχε ἐνώσει τήν φωτιά μέ τό νερό.

“Όποιος, γνωρίζοντας καί τήν άποτυχία τῆς έκστρατείας τοῦ 1570, έμβαθύνει στίς γενικές συνθήκες τῆς έποχῆς ἀλλά καί στίς λεπτομέρειες τῶν εξέλιξεων τῆς Συμμαχίας, τῆς Santa Lega, δέν μπορεῖ παρά νά θαυμάση τό γεγονός ὅτι ἡ συνθήκη πού ὑπογράφτηκε στήν Μεσσίνα τήν 20 Μαΐου 1571 κατόρθωσεν ἐπί τέλους νά ὀδηγήσῃ στήν Ναυμαχία τῆς 7ης Ὀκτωβρίου. Τήν ναυμαχία πού ἦταν ἡ τελευταία —13ῃ— τῶν Σταυροφοριῶν, ἡ μόνη κατά θάλασσαν μόνον, ἡ μόνη χωρίς κατακτητικές βλέψεις. Ἡ τελευταία κωπήλατη. Ἡ τελευταία μέ τόν παλιό τύπο τῆς γαλέρας. Ἐχει πολλά στοιχεῖα μοναδικότητας ἡ μεγαλειώδης πράγματι ἐκείνη ναυμαχία. Ἄν ἔχη καί ὁ πόλεμος τήν ποιήσῃ του, κανένας ἄλλος δέν ὑπῆρξε περισσότερο ποιητικός. Καί μπορεῖ νά λεχθῆ ὅτι ὄλη τήν ποιήσῃ του ἐνσάρκωνε τό νόθο ἐκεῖνο βασιλόπουλο, ὁ Δόν Ζουάν ὁ Αὐστριακός, μέ τήν ὁμορφιά του, τήν ἐξυπνάδα του, τήν χάρι του, μέ τήν συνετή ὅσον ἔπρεπε, τήν τρελλή ὅσο χρειάζόταν, παλληκαριά του. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι στίς ἐξαιρετες ἀρετές του οφείλεται κατά μέγα μέρος ἡ ἑναρμόνισι τῶν Χριστιανικῶν δυνάμεων, ἡ σφιχτή συναρμογή τους, ὁ πολεμοχαρῆς ἐνθουσιασμός καί, τέλος, ἡ θριαμβευτική νίκη. Ἄν εἶχαν ἀποδεχθῆ τήν Ἀρχιστρατηγία ὁ Δούξ τῆς Σαβόιας ἢ ὁ Γερμανός πρίγκηψ, στούς ὁποίους εἶχεν ἀπευθυνθῆ ἀρχικά ὁ Πάπας, μπορεῖ νά λεχθῆ σάν βέβαιο ὅτι ἡ έκστρατεία δέν θά εἶχε τήν ἴδια τύχη. Δίκαια ὁ Πάπας Πῖος Ε' εἶχεν ἀναφωνήσει, ἐλληγιστί μάλιστα: «Ἦλθεν ἄνθρωπος ἀπεσταλμένος παρά τοῦ Θεοῦ καί τό ὄνομα αὐτοῦ Ἰωάννης».

Δέν πρόκειται νά σᾶς ἐξιστορήσω μέ ὄλες τίς λεπτομέρειες τήν προετοιμασία τῆς Ναυμαχίας, οὔτε τήν διεξαγωγή της, οὔτε τόν ἀπολογισμό της. Θά ἔπρεπε τότε ν' ἀρχίσω ἀπό τούς ἀριθμούς. Ἄλλά μέσα σ' αὐτούς θά ἔχανα τόν μίτο τῆς ιστορικῆς ἀκρίβειας. Γιατί οἱ πηγές δέν συμφωνοῦν μεταξύ τους οὔτε στόν ἀριθμό τῶν ἀντιπαραταχθέντων πολεμικῶν πλοίων, οὔτε στόν ἀριθμό τῶν πληρωμάτων, οὔτε στόν ἀριθμό τῶν ἀπωλειῶν. Βέβαια οἱ διαφορές δέν εἶναι μεγάλες. Καί βέβαια μπορεῖ κανεῖς νά στηριχθῆ στά στοιχεῖα πού υἱοθετοῦνται ἀπό τήν πλήρη καί ἀνυπέρβλητη ἱστορία τοῦ Γάλλου Ναυάρχου Ζουριέν ντέ λά Γκραβιέρ (Παρίσι - 1888), ὁ ὁποῖος μέ πραγματική ἔμπνευσι καί ποιητική ἔξαρσι ἀπαθανάτισε τό μεγάλο γεγονός. Οὗτος ἀναβιβάζει τίς συνολικές δυνάμεις τοῦ Τουρκικοῦ στόλου σέ 208 γαλέρες καί 66 γαλιότες ἢ φούστες, φέρουσες 25.000 ἄνδρες, ἐξ ὧν 2.500 γενίτσαροι. Τήν δύναμι τοῦ Χριστιανικοῦ στόλου σέ 6 γαλεάσες καί 203 γαλέρες, μερικές φρεγάτες καί μπρικαντίνια ἀκόμη.

Προτιμῶ ὅπως καί νά 'ναι, νά περιορισθῶ στήν προκύπτουσα γενικότητα καί σέ ὠρισμένες ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες κι ὅσο μπορῶ ν' ἀπο-

φύγω τήν Στατιστική, πού, τώρα τελευταία μάλιστα, τόσο άπειλητικά για τό χώρο τῆς ἀφηγήσεως, ἔχει εἰσβάλει στήν περιοχή τῆς Ἱστορικῆς Ἐπιστήμης, πρᾶγμα πού δέν θά μέ ἄφηνεν ἀδιαμαρτύρητον. Δοσμένο εἶναι ὅτι ὁ Τουρκικός στόλος ἦταν ἰσχυρότερος τοῦ Χριστιανικοῦ σέ ἀριθμό πλοίων καί πληρωμάτων. Ὁ Χριστιανικός ὁμως ὑπερεῖχε σέ δύναμι πυρός. Καί γενικά πιό συγχρονισμένον εἶχεν ὄπλισμό. Οἱ Τοῦρκοι ἦταν ἀκάλυπτοι. Οἱ Χριστιανοί θωρακοφορεμένοι. Ὁ Δόν Ζουάν, ἐπιθεωρήσας τόν στόλο του στήν Μεσσίνα, διέκρινε ὅτι οἱ βενετσιάνικες γαλέρες δέν ἦταν ἐπαρκῶς ἐπανδρωμένες. Καί σάν εἶχεν ἐπάρκεια ἐμπειροπολέμων Ἰσπανῶν ἀπεζοναυτῶν, θά λέγαμε σήμερα, τοποθέτησε σ' ὄλες ἀνεξαίρετως τίς γαλέρες ἀπό 150 πολεμιστές. Οἱ Τοῦρκοι εἶχαν μόνο στίς καπετάνες τους ἀπό 150 ἀντίστοιχους γενιτσάρους καί στίς ἄλλες γαλέρες μόνον ἀπό 50. Ὑπεροχή ἀπόλυτη τῶν Χριστιανῶν ἦταν οἱ 6 ὀγκώδεις νάβες τῶν Βενετσιάνων — πλωτά φρούρια μέ τρεῖς σειρές κανόνια. Οἱ Τοῦρκοι δέν εἶχαν τέτοιο στήριγμα. Καί τίς ἔτρεμαν. Οἱ Χριστιανοί χρησιμοποιοῦσαν ἀκόμα, μαζί μέ τά πυροβόλα ὄπλα, τόξα καί σφεντόνες. Αὐτός οὗτος ὁ Τοῦρκος Ἀρχιναύαρχος, δεινός σκοπευτής, ἐτόξευεν ἰδιοχείρως στήν ἀρχή τῆς Ναυμαχίας, μόλις πλησίασε τόν ἀντίπαλο. Καί δέν ἦταν στίς ἀγγέμαχες ἐκεῖνες συμπλοκές ἀκίνδυνα τά τόξα. Ὁ Βενετός Ναύαρχος Ἀγκοστίνο Μπαρμπαρίγκο, ἀρχηγός τῆς ἀριστερᾶς πτέρυγος, ἀτρόμητο παλληκάρι, πέταξε τήν μετάλλινη περικεφαλαία του γιά νά πολεμήσῃ πιό ἐλεύθερα. Εἶχεν ἀντίπαλο τόν ἀντιβασιλέα τῆς Ἀλεξάνδρειας Σιρόκο Πασσᾶ. Ἐχθρικό βέλος ἐξόρυξε τό ἀριστερό του μάτι. Τήν ἄλλη μέρα πέθανε.

Πλεονεκτήματα τῶν Τοῦρκων ἦταν ἡ ὁμοιογένεια τοῦ στόλου τους καί ἡ μακροχρόνια συνεξάσκησι μετά ἀπό τήν ἀποτυχοῦσα πολιορκία τῆς Μάλτας (1565) ἕως τήν ἐπιτυχοῦσα ἐκπολιόρκησι τῆς Ἀμμοχώστου (1570). Εἶναι ἀληθές ὅτι πολλοί ἀπό τούς Πελοποννησίους σπαχῆδες, πού συμπλήρωσαν στήν Ναύπακτο τήν στρατιωτική τους δύναμι, δέν ἦταν ἐμπειροπόλεμοι.

Ὡς πρὸς το ἠθικό τῶν ἀντιπάλων, φυσικό ἦταν νά πλεονεκτοῦσαν οἱ Τοῦρκοι, πού ἀλλεπάλληλες νίκες καί κατακτήσεις εἶχαν ἐνσταλάξει τήν πεποίθησι ὅτι δέν πρόκειται νά ἠττηθοῦν ποτέ. Οἱ Χριστιανοί πρέπει νά ἦταν στό ὑποσυνείδητό τους ἐμποτισμένοι ἀπό τό δέος πού κατάτρυχεν ὅλη τήν Εὐρώπη. Ἐν τούτοις, χάρις στούς λαμπροῦς ἡγέτες τους καί στήν ψυχική καλλιέργειά τους ἀπό τόν Κλῆρο, πυροδότησαν τό θάρρος τους καί χαλύβδωσαν τήν ἀποφασιστικότητά τους. Ἦταν ἄλλωστε κατά μέγα μέρος σκληραγωγημένοι, ἐμπειροπόλεμοι ἄνδρες. Ἡ ὕψωσι τοῦ Τιμίου

Σταυροῦ ὡς συμβόλου τῆς ἐστρατείας ἀνάφλεξε τό θρησκευτικό τους αἶσθημα καί διάγειρε τίς συνειδήσεις. Οἱ πρῶτοι ὁμως οἰωνοί στήν Μεσσίνα, πού συγκεντρώθηκαν τόν Σεπτέμβριο ὅλοι οἱ στόλοι, ἦταν κακοί. Τρικυμία εἶχε καταποντίσει μερικές βενετσιάνικες γαλέρες. Ὁ δούκας τῆς Πεσκάρας πέθανε ἐκεῖ. Πέθανε στήν Ρώμη ἡ θυγατέρα τοῦ Ναυάρχου τοῦ Πάπα Μαρκαντώνιο Κολόννα πού ἔβαψε γιά πένθος ὅλες τίς γαλέρες του μαῦρες. Οἱ ἔριδες δέν ἔπαυαν νά συγκλονίζουν τήν ἐνότητα τῶν στόλων. Καί αὐτός ὁ συνετός Μαρκαντώνιο Κολόννα ἀναγκάστηκε νά κρεμάση στασιαστές Ἴσπανούς. Ἡ πρώτη συμβουλή πού εἶχε δοθῆ στόν Δόν Ζουάν ἀπό τόν Δούκα τοῦ Τολέδο ἦταν νά φροντίση νά νικήση πρῶτα τούς συνεργάτες του κ' ἔπειτα τούς ἐχθρούς του. Ἡ ἀντίδρασι τοῦ Πάπα σ' ὅλες τίς ἀντιξοότητες ἦταν συστηματική, ἔντονη, ἀποτελεσματική. Ἐστειλε στήν Μεσσίνα τόν Καρδινάλιο Ὀντεσκάλλι. Ἐλάβαινε μέρος σ' ὅλα τά συμβούλια καί φρονημάτιζε, κινῶντας τά θρησκευτικά ἐλατήρια, ὅλους. Στόν Δόν Ζουάν, γιά νά ἐνθαρρύνῃ τήν ἀποφασιστικότητά του, εἶχε διαβιβάσει εἰδική παραγγελία τοῦ Πάπα Πίου Ε', πού κατάληγε: «Ὁ πατέρας σας σᾶς ἔδωσε μόνον τήν ζωή, ἐγώ θά σᾶς δώσω δόξα καί μεγαλεῖο». Ἀλλά σέ ὅλους τούς ἀξιωματούχους καί σέ ὅλους τούς ὀπλίτες ὁ Καρδινάλιος μετάδωσε τήν βεβαιότητα πού εἶχεν ὁ Πάπας γιά τήν νίκη, ἀποφασισμένην ἀμετάκλητα ἀπό τόν Θεό. Τοῦτο ἐπιβεβαίωσαν προφητεῖες καί θαύματα, πού εἶχαν σημειωθῆ στήν Ἰταλία καί στήν Ἰσπανία καί εἶχαν ἐξακριβωθῆ ἀπό τόν Ποντίφηκα. Σμήνη ἱερωμένων, Φραγκισκανῶν, Δομηνικανῶν, Ἰησουϊτῶν κ.ἄ., κατηχοῦσαν τούς πολεμιστές, τούς ἐξομολογοῦσαν καί τούς ὑπόσχονταν ἄφεσι ἁμαρτιῶν ἄν νικήσουν τούς ἐχθρούς τοῦ Χριστοῦ. Ποτέ ἄλλοτε δέν ἐπιχειρήθηκε ἐπί τῆς γῆς τέτοιας ἐκτάσεως ἐπιστράτευσι καί κινητοποίησι τῶν ἐπουρανίων δυνάμεων. Τό λάβαρο τῆς Sacra Lega, πού ἔστειλεν ὁ Πάπας ἀπό τήν Ρώμη, εἶχε στήν μέση τόν Ἐσταυρωμένο, δεξιά κι ἀριστερά τούς Ἀποστόλους Πέτρο καί Παῦλο. Τίποτε περισσότερο δέν μπορούσε νά ἐφευρεθῆ καί νά χρησιμοποιηθῆ γιά νά πεισθοῦν οἱ ψυχές ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Θεός τούς καλοῦσε στόν ὑπέρτατον ἀγῶνα, στήν ὑπέρτατη θυσία. Ποιός εὐλαβής πιστός, ὅταν τό πιστέψῃ, μπορεῖ νά φοβηθῆ ὅτι θά ἠττηθῆ ὁ Θεός του;

Στό ἀντίπαλο μέρος ἡ θεοκρατία πάλιν πυρπολοῦσε τίς ψυχές. Ὁ ἄλλος Θεός εἶχε στείλει τό ἱερό του λάβαρο ἀπό τήν Μέκκα. Ρητά τοῦ Κορανίου ἦταν χρυσοκεντημένα στό ἄσπρο μετάξι καί τό ὄνομα τοῦ Μωάμεθ ἦταν μικροκεντημένο ἐκεῖ 28.000 φορές. Ὁ Πατισάχ, ὅταν ἔστειλε καί τόν ρώτησε «τί πρακτέον;» ὁ Ἀρχιναύαρχός του Μουεζινζαδέ Ἀλῆς ἀπό τήν Πάργα, πού ναυλοχοῦσε προσωρινά, τόν διάταξε: «Κυριεύσαμε

τήν Ἀμμόχωστο! Νά σπεύσης νά βρῆς τούς Χριστιανούς καί νά τούς κτυπήσης. Ἡ νίκη εἶναι ἀναφαίρετα δική μας!».

Σουλτάνος ἦταν τότε ὁ Σελήμ Β', ὁ ἐπιλεγόμενος Μέθυσος, γιός τοῦ Σουλεϊμάν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς. Δέν εἶχε τήν ἀξία τοῦ πατέρα του. Συνέχισε ὅμως νικηφόρες ἐκστρατεῖες μέ πολύτιμο βοηθό τόν ἰκανώτατο Μεγάλο Βεζύρη του Σόκολι Πασσᾶ.

Παρά τήν γνώμη τοῦ τελευταίου, ἐκστράτεψε καί κατάκτησε τήν Κύπρο, πειθόμενος στήν παρακίνησι τοῦ μυστικοσυμβούλου του Πορτογάλλου-Ἰσραηλίτη Ἰωσήφ Νάση, πού τόν βεβαίωσε ὅτι τ' ὠραῖο ἐκεῖνο νησί παράγει τό καλύτερο κρασί τοῦ κόσμου. Πρέπει νά σημειώσω ὅτι ἐπίσημη σύζυγος τοῦ Σελήμ, Βαληδέ Σουλτάνα του, μητέρα τοῦ διαδόχου του Μουράτ Γ' ἦταν ἡ ὠραία Χριστιανή Καλή Καρτάνου ἀπό εὐγενῆ κερκυραϊκή οἰκογένεια, πού τήν εἶχαν αἰχμαλωτίσει ὀλόκληρη οἱ Τοῦρκοι σέ μιᾶ ἐπιδρομή τους στό Ἴόνιο...

Ἀλλά μή νομίσετε ὅτι ἡ ἀπόφασί τῆς πολεμικῆς ἀναμετρήσεως εἶχε ληφθῆ χωρίς δισταγμούς καί χωρίς ἀντιρρήσεις. Στό μεγάλο πολεμικό Συμβούλιο, πού ἔκαμε μέ 60 κορυφαίους ἀξιωματούχους ὁ Δόν Ζουάν στήν Μεσσίνα, εἶναι βέβαιο ὅτι καί ὁ Κολόννα τοῦ Πάπα καί ὁ Βενιέρο τῆς Βενετίας εἶχαν κηρυχθῆ ὑπέρ τῆς δράσεως, ἀλλά ὁ Ζάν Ἀντρέα Ντόρια καί ἄλλοι εἶχαν τίς ἐπιφυλάξεις τους. Γιά μιᾶ φορά ἀκόμα ἀναμετρήθηκαν ἡ σύνεσι μέ τήν «τρέλλα», ὁ ψυχρός ὑπολογισμός μέ τήν θερμήν ὄρμη. Καί γιά νά γίνη ἐκεῖνο πού ἔγινε, ἐπικράτησαν, φυσικά, ἡ «τρέλλα», ἡ ὄρμη, ὁ νεανικός ἐνθουσιασμός. Θέλουμε δέ θέλουμε, αὐτές εἶναι οἱ κύριες προωθητικῆς δυνάμεις στήν δημιουργική ἐξέλιξη τῆς ζωῆς. Μή λησμονοῦμε ὅτι ὁ Στόλαρχος ἦταν τότε 24 μόλις χρόνων! Εἶχε τήν ἡλικία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου στήν Ἴσσο, τοῦ Ἀννίβα στήν Ἰσπανία, τοῦ Κοντέ στό Νόρτνλινγκεν, τοῦ Βοναπάρτε στήν Τουλώνα. Καί ἦταν ὠραῖος, ἔξυπνος, συνετός στόν ἐνθουσιασμό του, φιλόδοξος ἀλλά διόλου ἐγωπαθῆς, ἄκουγε μέ προσοχή τίς συμβουλές τῶν συνεργατῶν του, ἀλλά ἡ χαρά τοῦ πολέμου δέσποζε στήν ἰδιοσυγκρασία του. Καί ὅταν, σάν ἤρθε ἡ σειρά του, ρώτησε τό θρυλικό Γασκῶνο ἱππότη Ρομεγκά, τόν μεγαλύτερο θαλασσομάχο τῆς ἐποχῆς, περί τοῦ πρακτέου, κ' ἐκεῖνος τοῦ ἀπάντησε:

— «Θέλετε τή γνώμη μου, Κύριε; Ὁ Πατέρας σας Αὐτοκράτωρ ἄν ἔβλεπε γύρω του τόσο μεγάλη ναυτική δύναμι θά ἐξεβίαζε τά Δαρδανέλια!»

— «Δηλαδή πρέπει νά πολεμήσουμε;»

— «Μάλιστα, Κύριε!»

Ὁ Δόν Ζουάν ἀποφάσισε:

— «Λοιπόν θά πολεμήσουμε!»

Ὁ Τοῦρκος Καπουτάν-Πασσᾶς, μόλις ἔλαβε τήν πληροφορία ὅτι ὁ ἠνωμένος Χριστιανικός Στόλος συγκεντρώνεται στήν Σικελία, κατέβηκε ἀπό τά παράλια τῆς Ἀλβανίας καί τῆς Ἡπείρου, πού τά εἶχε δῆώσει, καί κατοχυρώθηκε στόν ἀπρόσβλητο ὄρμο τῆς Ναυπάκτου γιά νά ἐπισκευάση τά πλοῖα του, ἀναπαύση καί ἀνανέωση τά πληρώματά του, συμπληρώση τά ἐφόδιά του. Ἀπό τήν στιγμή πού ὁ Ἀλῆ Πασσᾶς ἀγκυροβόλησε στήν Ναύπακτο, ἡ ἐγκυμονούμενη ναυμαχία πῆρε ἐκ προοιμίου τό ὄνομά της, ἄσχετα πρὸς τόν ἀκριβῆ τόπο πού θά διεξαγόταν τελικά.

Περισσότερες ἀντιρρήσεις συνάντησεν ὁ Τοῦρκος Στόλαρχος ὅταν συμβουλευτήκε τούς ναυάρχους του περί τοῦ πρακτέου. Οἱ συνετώτεροι, ὅπως ὁ Σιρόκο-Πασσᾶς, βεηλέρβεης τῆς Ἀλεξάντρειας, καί ὁ Περτέφ-Πασσᾶς, σερασκέρης, ἀρχηγός τῶν πεζῶν δυνάμεων, ὁ Μεχμέτ-Πασσᾶς τῆς Χαλκίδος, ὁ Καρά-Μπατσί Πασσᾶς τῆς Καραμανίας, καί ἄλλοι, τόν συμβούλευσαν νά μή βγῆ ἀπό τά στενά τοῦ Ρίου-Ἀντιρρίου γιά νά συναντήσῃ τόν Χριστιανικό στόλο στό πέλαγος. Ἀλλά, προφυλαγμένος ἐκεῖ, νά ἀναμείνῃ τίς ἐπικείμενες κακοκαιρίες τοῦ φθινοπώρου πού θά διασκόρπιζαν τόν ἐχθρικό στόλο, ὅπως εἶχε συμβῆ τόν περασμένο χρόνο στήν Κρήτη. Ὑπῆρχαν ὅμως καί στόν Τουρκικό στόλο οἱ τολμηροί, οἱ ριφοκίνδουνοι, οἱ «τρελλοί». Αὐτοί ἦταν ὁ βεηλέρβεης τοῦ Ἀλγερίου, Ναπολιτάνος ἐξωμότης Οὐλούτς-Ἀλῆς, διάσημος ἀρχικουρσάρος τῆς Μεσογείου. Ἦταν ὁ κουρσάρος Καρά-Κοτζά, τολμηρός θαλασσομάχος πού στό τέλος πιάστηκε αἰχμάλωτος.

Ἔτσι ἐξιστοροῦν τά πράγματα οἱ σύγχρονοι Βενετσιάνοι ἱστορικοί Παρούτα, Ντιέντο καί Σερένο, ἀπό ἀφηγήσεις τῶν Τούρκων αἰχμαλώτων. Ὁ Τοῦρκος ἱστορικός ὅμως Χατζῆ Καλιφάχ (Hadzi - Kalifah, «Histoire des Guerres Maritimes des Ottomans», Κωνσταντινούπολις 1728) βεβαιώνει ἀντιθέτως ὅτι ὁ Οὐλούτς Ἀλῆς εἶχε κηρυχθῆ μέ πολλά ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς ἐξόδου ἀπό τά στενά καί τῆς ἐπιθέσεως κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Ὅταν δέ ἡ γνώμη του δέν ἐπικράτησε, συμβούλευσε, ἐξερχόμενοι, νά πλεύσουν στά ἀνοικτά καί νά δώσουν τή μάχη μεσοπέλαγα. Οὔτε σ' αὐτό τόν ἄκουσε ὅμως ὁ Ἀλῆ Πασσᾶς προτιμήσας νά πολεμήσῃ πλησίον στήν στεριά. Δέν τόν θεωροῦσαν πεπειραμένον θαλασσομάχο. Ἦταν νέος, ψηλός, εὐθυτενής, ρωμαλέος, ἀνδρεῖος, πολεμοχαρής, φιλόδοξος. Δέν χρειάζοταν κἀν ἡ ρητὴ ἐπιταγὴ τοῦ Σουλτάνου, ἔφτανε ἡ ἀτομική ἐσωτερική του παρόρμησι γιά νά κλείσῃ τά μάτια καί νά ριχθῆ στόν κίνδυνο. Ἦταν ἄλλωστε τόσο βέβαιος γιά τήν νίκη, γιά τίς διαρκεῖς ἀνα-

φαίρετες νίκες, για τό αναλλοίωτο εϋνοϊκό Κισμέτ, ὥστε εἶχε μαζί του καί τά δύο παιδιά του δεκαπέντε καί δεκατριῶν χρόνων. Ἄλλοι λέν πῶς αὐτά αἰχμαλωτίσθηκαν, ἄλλοι πῶς σκοτώθηκαν μαζί μέ τόν πατέρα τους.

Ἔτσι καί νά 'ναι, ἡ Ναύπακτος ἔχει τήν δόξα ὅτι τό προαιώνιο στοιχειωμένο κάστρο της, τό ἀπόρθητο μέ πόλεμο, τό παραδομένο μόνον εἰρηνικά μέ συνθήκες, αὐτό ἐνέπνευσε στόν Ἡγέτη, πού ἐνσάρκωνε τήν Τουρκική ὑπεροψία, τήν ἀπόφαση τῆς... ἤττης!

Ἡττης πού ἔκλεινε τήν σελίδα τῶν Τουρκικῶν θριάμβων καί ἀνοίγε μιά ἄλλη πολύ διαφορετική. Ἐπιταφιακά γράφει ὁ Ἄγγλος ποιητής Chesterton σ' ἓνα ποίημά του: «Τό Κάστρο τοῦ Ἐπάχτου ρίχνει βαριά στά ἔτοιμοθάνατα πλοῖα τήν σκιά του».

Ὁ ὑπογραμμένος τήν 20 Μαΐου 1571 στήν Μεσσίνα ἱερός συνασπισμός, ἡ «Sacra Lega» ἐπῆρεν ὀριστική καί ἀποφασιστική πολεμική μορφή ὅταν στίς 16/9/1571 ὁ Δόν Ζουάν ἔδωσε τό σύνθημα τῆς ἐπάρσεως καί χάραξε γραμμή πλεύσεως πρός τό Ἴόνιον Πέλαγος. Ἐγραφε τήν ἴδια μέρα στόν ἐξ ἀπορρήτων σεβαστό φίλο του Don Garcia Alvarez de Toledo, πρώην Ἀντιβασιλέα τῆς Σικελίας: «Φεύγω αὐτή τήν νύχτα γιά τήν Κέρκυρα. Θά τραβήξω κατ' εὐθείαν γιά ἐκεῖ ὅπου μάθω ὅτι βρίσκονται οἱ Μουσουλμάνοι». Ἡ Δύσι ἐξορμοῦσεν ἐναντίον τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ Σταυρός ὑψωνόταν κατά τῆς Ἡμισελήνου! Κέρκυρα - Ἡγουμενίτσα - Πάργα - Κεφαλλονιά ἦταν οἱ σταθμοί του. Πλέοντας τήν 3 Ὀκτωβρίου στό ὕψος τῶν Παξῶν πληροφορήθηκε ἀπό τόν ἀποσταλμένο του γιά κατόπτεισι Τζίλ ντ' Ἀντράντα ὅτι ὁ Τουρκικός στόλος ναυλοχοῦσε στήν Ναύπακτο. Ἡ πληροφορία αὐτή, πού ἀσφαλῶς θά μεταδόθηκε ἀμέσως καί στήν Δύσι, προσεπικύρωσε τήν ἀπόφασί τῆς Ἱστορίας νά δώσῃ στήν μέλλουσα Ναυμαχία τό ὄνομα τῆς Ναυπάκτου. Στίς 3/9, ὅταν ναυλοχοῦσε στήν Σάμη τῆς Κεφαλλονιάς, τοῦ ἔφερε μιά φρεγάτα τήν κακήν εἶδησι ὅτι ἡ Ἀμμόχωστος ἔπεσε στά χέρια τῶν Τούρκων. Τήν ἀπόκρυψε ἐπιμελῶς ἀπό τά τσοῦρμα του. Τό καθήκον τῆς ἐκδικήσεως τόνωσε τό πολεμικό του μένος.

Στό ἀναμεταξύ κι ἄλλες ἀρκετές διαφωνίες εἶχαν ἐγερθῆ. Ὄταν οἱ Χριστιανοί ἦταν στήν Κέρκυρα καί οἱ Τοῦρκοι στήν Πρέβεζα ὁ τραχύς καί ὀρμητικός, παρά τά 70 χρόνια του, Βενιέρος πρότεινε καί ἐπέμεινε νά τοὺς αἰφνιδιάσουν ἀγκυροβολημένους ἐκεῖ καί νά τοὺς ἐξολοθρέψουν. «Ὁ Θεός τοὺς παραδίνει στά χέρια μας!» ἔλεγε. Ὁ Δόν Ζουάν δέν τόν ἄκουσε. Ὁ Κολόννα ἀπότρεψε τήν παρόξυνσι τῆς διαφωνίας. Ἄν οἱ Τοῦρκοι, ἀπό τό ἄλλο μέρος, πού εἶχαν ἐκεῖ ὅλες τίς δυνάμεις τους, ἀποφάσιζαν νά κτυπήσουν τοὺς Χριστιανούς ὅταν ἔφυγαν ἀπό τήν Κέρκυρα, χωρίς νά

ἔχουν συσσωματώσει ἀκόμα τότε ἐκεῖ ὅλη τὴ δύναμί τους, πιθανώτερο εἶναι ὅτι θὰ καταναυμαχοῦσαν τὸν Χριστιανικὸ στόλο. Ἄλλὰ ἡ Ἱστορία τὰ εἶχε προδιαγράψει διαφορετικά...

Ἐκπαλαι εἶναι καθιερωμένο καὶ πάντοτε, ἀλλὰ προπαντός στίς παραμονές συγκρούσεων, οἱ ἀντίπαλοι προσπαθοῦν νὰ ἔχουν ὅσον ἔνεστι ἀκριβώτερες πληροφορίες γιὰ τίς πραγματικὲς δυνάμεις τοῦ ἀντιπάλου. Αὐτὸ ἐπιχείρησαν καὶ ὁ Δὸν Ζουάν καὶ ὁ Μουεζινζαδέ Ἄλῆς. Ἀπὸ τίς περιέργες συμπτώσεις πού φαίνονται ἀσήμαντες ἀλλὰ πολλές φορές ἐπηρεάζουν τὴν ἔκβασι τοῦ ἀγῶνος, εἶναι ὅτι ἀμφότεροι εἶχαν ἐπανελημμένως ἐσφαλμένες πληροφορίες. Ὁ Μουεζινζαδέ Ἄλῆς εἶχεν ἀποστείλει στὴν Μεσσίνα τὸν τολμηρὸν Καρά-Κοτζά. Κατάφερε νὰ εἰσδύσῃ ἐκεῖ μιὰ νύχτα μὲ τὴν ἐλαφριά μαύρη φρεγάτα του στὸν συμμαχικὸν στόλο. Προσποιήθηκεν ὅτι ψάχνει νὰ βρῆ θέσι νὰ ἀγκυροβολήσῃ. Τὸν ὑποπετεύθησαν. Ἄλλὰ κατόρθωσε νὰ ξεφύγῃ. Μέτρησε τὰ Χριστιανικὰ καράβια. Τὰ βρῆκε 160. Ποῦ νὰ ξέρῃ ὅτι δὲν εἶχαν φτάσει ἀκόμα πολλές μοῖρες, ὅπως τοῦ Ντόρια καὶ τοῦ Σάντα-Κρούζ. Κ' ἔτσι ἔφεραν ἐσφαλμένες πληροφορίες στὸν Ναύαρχό του. Τὸ ἴδιο συνέβηκε κι ὅταν προσπάθησε νὰ εἰσβάλλῃ στό λιμάνι τῆς Σάμης. Τὸ ἴδιο καὶ ἄλλος κατάσκοπος, ὁ Καρά-Τζαλῆ, πού πῆγε μὲ μιὰ βάρκα στὴν Κέρκυρα. Ποτέ δὲν βρῆκαν συγκεντρωμένα ὅλα τὰ πλοῖα τοῦ Δὸν Ζουάν καὶ ἔδωσαν πάντα στὸν Ἄλῆ μικρότερο ἀριθμὸ, ὡς ἑκατὸν ἐξῆντα γαλέρες.

Ἄλλὰ κι ὁ Τζίλ ντ' Ἀντράντα καὶ ὁ Πιζάνο, πού εἶχεν ἐκπέμψει γιὰ πληροφορίες ὁ Δὸν Ζουάν, δὲν ἔφεραν ἀκριβεῖς πληροφορίες. Ὁ Ἄλῆς εἶχεν ἐξαποστείλει 60 γαλέρες στὴ Μεθώνη - Κορώνη γιὰ ν' ἀφήσουν ἐκεῖ τοὺς ἀσθενεῖς καὶ προσλάβουν νέους σπαχῆδες. Αὐτὸ δὲν τὸ εἶχαν πληροφορηθῆ; Λέγεται ὅτι ὁ Πιζάνο ὑπολόγισε καλὰ τὴν δύναμι τοῦ ἀντιπάλου ἀλλὰ εἶπε ψέμματα γιὰ νὰ μὴν κλονίσῃ τὸ ἠθικὸ τοῦ Δὸν Ζουάν.

Ἄνακριβεῖς πληροφορίες εἶχε λάβει ὁ Ἄλῆς καὶ ἀπὸ Ἰσπανοὺς στρατιῶτες πού πιάστηκαν αἰχμάλωτοι στὴν Ἡγουμενίτσα, ὅπου εἶχαν ἀποβιβασθῆ γιὰ ὕδρευσι, καὶ τοῦ στάλθησαν ἀμέσως στὴν Ναύπακτο. Οὔτε κ' ἐκεῖ ἦταν συγκεντρωμένος ὁλόκληρος ὁ Χριστιανικὸς στόλος. Τὸ δὲ σπουδαιότερο εἶναι ὅτι δὲν εἶχαν ἀκόμα ἐμφανισθῆ οἱ τρομερές γιὰ τοὺς Τούρκους βενετσιάνικες τρίκροτες νάβες καὶ εἰλικρινὰ οἱ αἰχμάλωτοι τὸν βεβαίωσαν ὅτι οὔτε τίς εἶχαν ποτέ ἰδεῖ. Οἱ ἔξ νάβες εἶχαν φτάσει στὴν Πάργα τὴν ἴδια ἐκείνη νύχτα! Τὸν βεβαίωσαν ὁμως καὶ γιὰ κάτι ἄλλο πολὺ σοβαρώτερο πού ἦταν ἀκριβές: Ὅτι οἱ Χριστιανοὶ ἀρχηγοὶ βρίσκονταν μεταξύ τους σὲ ἐμφύλια ρήξι. Πραγματικὰ ἐκείνη τὴν ἡμέρα σὲ μιὰ βενετσιάνικη γαλέρα στασίασαν Ἰσπανοὶ στρατιῶτες καὶ τραυμάτισαν

τούς Βενετσιάνους. Ὁ τραχύς καί σκληρός Βενιέρος πάταξε τήν στάσι καί κρέμασε ἀμέσως χωρίς δίκη ἓνα Ἴσπανό ἀξιωματικό (ὑψηλῆς μάλιστα καταγωγῆς) καί δύο ἀπό τούς στρατιῶτες. Ὁ Δόν Ζουάν ὅταν τό ἔμαθε ἐξαγριώθηκε καί κινήθηκε κατά τοῦ Βενιέρου, ἀπό τόν ὁποῖο ἀφαίρεσε τήν ἀρχηγία. Ἀπειλήθηκε σύγκρουσι μέ καταστροφικά ἀποτελέσματα. Εὐτυχῶς ἡ σύνεσι τοῦ Μαρκαντάνιο Κολόννα, πού ἦταν ὁ Μέντωρ τῆς ἐκστρατείας, ἀποσόβησε τό ὀλέθριο κακό. «Δέν θά τόν ξανακαλέσω ὅμως ποτέ σέ συμβούλιο!» εἶχε πεῖ ὁ κατευνασμένος Δόν Ζουάν. Ἄλλά συμβούλιο ἄλλο δέν ἔγινε. Τό πρόλαβεν ἡ μάχη!

Ἀσφαλῶς ὁ Ἀλῆς, πληροφορούμενος ὅλα αὐτά, θά ἐπίχαιρε ἢ καί θά λυπόταν ἴσως πού θά τοῦ ἦταν τόσο εὐκολο νά κατανικήση τέτοιους ἀλληλοτραγόμενους ἀντιπάλους!

Ἡ Μικρή Ἱστορία, πού βρίσκει χῶρο στά περιθώρια τῆς Μεγάλης γιά νά μνημονεύσῃ ὅλες ὅσες λεπτομέρειες παραλείπει ἐξ ἀνάγκης ἐκείνη, δέν εἶναι λιγώτερο διδακτική. Εἰδικά στήν Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου ὑπάρχουν πολλά ἀνεκδοτολογικά, προσωπογραφικά, ἠθογραφικά στοιχεῖα, πού φωτίζουν χαρακτηριστικά πολλές γωνιές τοῦ μεγάλου της πολεμικοῦ πίνακος καί προσφέρουν στήν Μεγάλη Ἱστορία πολύτιμες διευκρινίσεις. Ἄλλά τί νά πρωτοδιαλέξῃ κανεῖς ἀπό ἐκεῖ; Θά χρειάζοταν ἓνα ὀλόκληρο βιβλίο γιά ν' ἀποθησαυριστοῦν καί ἀξιολογηθοῦν. Προχωροῦμε.

Οἱ ἀντίπαλοι στόλοι ὁσμίζονται, ἀρκετά κοντά πλέον, ὁ ἓνας τόν ἄλλον. Ποῦ θά γίνῃ ὁμως ἡ μοιραία συνάντησι, ἡ πεπρωμένη ἀντιμετώπισι; Δέν ἦταν ἀναγκαστικό ἐκ τῶν πραγμάτων νά γίνῃ στίς Ἐχινάδες νήσους, πού μολονότι βασιλείο τῶν Ὀμηρικῶν Ταφίων καί μολονότι διαβόητο κέντρο καί ὀρηκτήριο πανσπερμίας κουρσάρων, εἶχαν ἀπολησμονηθῆ ἀπό τήν Ἱστορία.

Ὁ Καπουτάν Πασσαῶς προσπέρασε τά κάστρα Ρίου-Ἀντιρρίου καί βγῆκε στόν κόλπο τῶν Πατρῶν στίς 6 Ὀκτωβρίου, ἀκολούθησε πλεύσι πρὸς τά δεξιά καί διανυκτέρευσε στήν παραλία τῆς ἀρχαίας Καλυδῶνας, προσδοκῶντας νά ξημερώσῃ ἡμέρα νίκης...

Ὁ Δόν Ζουάν ἀπόπλευσε τό βράδυ τῆς ἴδιας ἡμέρας ἀπό τήν Κεφαλονιά. Ἡ νύχτα ἐπῆλθε σκοτεινή. Ἄπνοια στόν οὐρανό. Γαλήνη ἀκύμαντη στήν θάλασσα. Ἐσβησε τά φῶτα. Ἀπαγόρευσε κάθε θόρυβο. Συνάντησι τήν νύκτα ἐκεῖ ἔξω δέν ἦταν καθόλου ἐπιθυμητή. Γιά νά μὴν κουράζονται χωρίς λόγο οἱ ἤδη κατάκοποι κωπηλάτες του σταμάτησε καί τά κουπιά. Ἐμπιστεύτηκε στά θαλάσσια ρεύματα. Καί στά πνεύματα τῆς Εἰμαρμένης! Ἐκεῖνα τόν ὀδηγήσαν πρὸς τήν Ὀξυά, πρὸς τίς Ἐχινάδες... Διανυκτέρευσαν ἐκεῖ. «Νήσους ναυβάταις ἀπροσφόρους» τίς ὀνομάζει ὁ

Ευριπίδης σ' ένα στίχο τῆς «Ίφιγένειας ἐν Αὐλίδι». Οἱ ἔμπειροι ὄμως Ἕλληνες ναυτικοί, πού ἔβριθαν στά Χριστιανικά πλοῖα του, ἦταν καλοί πλοηγοί καί γιά τάς «ἀπροσφόρους ναυβάταις» νήσους...

Ξημέρωνε Κυριακή... Μέρα Κυρίου... Γιορτή τῆς Santa Maria del Rosario καί τῆς Ἀγίας Ἰουστίνης.

Ὁ τολμηρός Καρά-Κοτζά μέ τήν φρεγάτα του κατασκόπευσε τόν κόλπο νά ἐξιχνιάση παρουσία ἐχθροῦ. Ὡρα πρωινή 7 τῆς 7 Ὀκτωβρίου εἶδε τά πρῶτα πανιά νά ξεμπουκάρουν ἀπό τίς Ἐχινάδες. Ἐχθρός ἐν ὄψει! Ἐδωσε τό σύνθημα. Προσπάθησε νά ὑπολογίση τή δύναμι. Γελάστηκε. Τά βραχονήσια ἔκρυβαν ἀκόμα ὅλη τήν ἀριστερή πτέρυγα τοῦ Βενιέρου, πού, προκειμένου ν' ἀναπτυχθῆ ἐκεῖ κοντά, ἔπλεε στήν οὐρά τοῦ στόλου. Μετάδωσε τόν ὑπολογισμό του στόν Καπουτάν-Πασσᾶ: «Ὡς 150 πλεούμενα εἶναι!» — Δέ μ' ἐνδιαφέρει πιά ὅσοι καί νά 'ναι! ἀπάντησε ὁ Ἀλῆς. Πάω νά τούς κτυπήσω!»

Τήν ἴδια ὥρα ὁ Δόν Ζουάν, ὅταν τοῦ εἶπαν νά καλέση πολεμικό Συμβούλιο, ἀπάντησε:

— Τά λόγια τελείωσαν! Πόλεμο τώρα!

Ὁ ἄνεμος ξημέρωσεν εὐνοϊκός γιά τούς Τούρκους. Καί ξεκούραστα ὅπως ἦταν τά πληρώματα δέν ἄργησαν νά πάρουν τόν προσχεδιασμένο σχηματισμό τους μάχης. Σχηματισμό κλασσικό γιά τήν τακτική τῆς ἐποχῆς. Παράταξι σέ ἡμικύκλιο μέ τόν Ἀρχιναύαρχο στήν μέση, πίσω τήν ἐφεδρεία, ἐνισχυμένες ἀριστερά καί δεξιά πτέρυγες.

Ὁ Χριστιανικός στόλος, ἔχοντας καί τόν ἄνεμο ἀντίθετο, βράδυνε νά συμπληρώση τόν σχηματισμό του, πού εἶχε μελετηθῆ καί ἀποφασιστῆ ὅταν ἦταν ἀκόμα στήν Κέρκυρα. Γιά νά βραδύνη λίγο τόν χρόνο καί κρατήση τή δέουσα ἀπόστασι, διάταξε ὁ Δόν Ζουάν νά λάμνουν τά κουπιά ὀπισθεν. Ἡ παράταξι του πανομοιότυπη. Αὐτός στό κέντρο μέ τήν ἐφεδρία πίσω του, οἱ Βενετσιάνοι στήν ἀριστερά πτέρυγα, ἡ μοῖρα τοῦ Ντόρια στή δεξιά. Ἀλλά μπροστά-μπροστά, ἀπό δύο σέ κάθε τμήμα, οἱ ἕξ τρίκροτες γαλεάσσοι τῆς Βενετιᾶς, τά πλωτά φρούρια, τά μεγάλα θωρηκτά μάχης τῆς ἐποχῆς. Ἀναπετάχτηκαν στίς ναυαρχίδες τά ἱερά λάβαρα. Μοιράστηκαν ἄφθονα τρόφιμα καί κρασί στά πληρώματα. Ἀντήχησεν ἕνας κανονιοβολισμός. Πρόκλησι σέ μάχη. Ἀπάντησεν ἄλλος. Ἀποδοχή τῆς προκλήσεως.

Τήν ὥρα ἐκείνη, γιά πρώτη φορά στήν Ἱστορία τοῦ κόσμου, βρέθηκαν πεντακόσια καράβια καί 88 χιλιάδες ἄνθρωποι ἐπάνω σ' αὐτά, ἔτοιμοι, πρόθυμοι, ἀσυγκράτητοι νά πολεμήσουν μέχρι ἐσχάτων καί νά θυσια-

στούν για τὰ ἰδανικά τους! Ἰδανικά πού τὰ φλόγιζε θρησκευτική πίστι, θεοφοβούμενος φανατισμός.

Ὅλο τό ἄνθος τῆς Ἰταλικῆς καί Ἰσπανικῆς ἀριστοκρατίας στόλιζε τὰ Χριστιανικά πλοῖα, στά ὅποια λαμποκοποῦσαν οἱ χαλύβδινοι θώρακες, τὰ χαλύβδινα κράνη καί ὄπλα. Ὁλος ὁ ἀθέρας τοῦ Ἰσλαμισμού, σερακέρηδες, πασσάδες, μπέηδες ἀπό τὰ μεγαλύτερα σόια τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Ἀφρικῆς, κοσμοῦσε τὰ Τουρκικά πλοῖα, πού ἦταν φρεσκοβαμμένα μέ φανταχτερὰ κόκκινα καί πράσινα ραβδωτά χρώματα, ἀντηχοῦσαν δέ ὅλα ἀπό θορυβώδη ἐμβατήρια... Μέσα καί στους δύο στόλους χιλιάδες Ἑλληνες θά πολεμοῦσαν —τί φρικτό!— καί ἐναντίον ἀδελφῶν, ἀλλά μέ τήν ἐλπίδα τῆς ἐλευθερίας στίς πονεμένες καρδιές...

Ὁ Αἴολος, πού εὐνοοῦσε μέ τόν ἄνεμό του ἀπό τήν αὐγή τούς Τούρκους, ἄλλαξε διάθεσι. Στις 11 ἡ ὥρα ὁ ἄνεμος κόπασε τελείως. Ὁ Ποσειδῶνας ἔσπευσε νά γαληνέψη τόν κόλπο. Καθρέφτης ἡ θάλασσα. Καθρέφτης πού ἔφτανε φτερωτός ὁ Ἄρης νά χαράξη μέ τό σπαθί του ἐπάνω του, ἀκόμα γιά μιὰ φορά, τὰ πεπρωμένα τῆς Ἀνθρωπότητος...

Ὁ Δόν Ζουάν ἐμπῆκε σ' ἓνα ἐλαφρό σκάφος καί κρατῶντας ὑψωμένον τόν Τίμιο Σταυρό ἔερασε ἀπό τίς πρύμνες ὄλων τῶν πλοίων, ἐμψυχώνοντας τούς πολεμιστές του μέ τό σύνθημα «Νίκη ἢ θάνατος!». Ἐπειτα γύρισε στήν Ναυαρχίδα κι ἐπάνω στήν γέφυρά της χόρεψε μέ δυό ἐπιτελεῖς του τό χορό τῆς ἐποχῆς «Gaillarden»!

Δέν θυμίζει ἡ σκηνή κάτι ἀπό τόν ὁμορφοστολισμό τῶν Σπαρτιατῶν τοῦ Λεωνίδα πρὶν ἀπ' τή μάχη τῶν Θερμοπυλῶν;

Ἰπενθυμίζω ὅτι ὁ Δόν Ζουάν, γεννημένος τό 1547, ἦταν τότε 24 μόλις χρόνων παλληκάρι, μέ ἔνδοξο πολεμικό παρελθόν, πού τοῦ εἶχεν ἐνσταλάξει στά νεανικά στήθη τήν ἀρετήν ἐκείνη τῶν ἀγωνιστῶν πού οἱ πρόγονοί μας ὀνόμαζαν μέ τήν ποιητική λέξι «χάρμη» τήν πολεμική χαρά, τό χαρούμενο πολεμικό μένος.

Ἡ μεγαλειώδης σύρραξι ἄρχισεν. Οἱ γαλεάσσειες, προχωρημένες στόν ἀνάμεσο τῶν στόλων, ἀνοιξαν σφοδρές ὁμοβροντίες, πού ἔβλαψαν τὰ Τουρκικά πλοῖα καί κλόνισαν τήν ἐνότητα τῆς παρατάξεώς τους. Δέν ἦταν ὅμως ὅσον ἀναμένονταν καταπληκτικά τὰ ἀποτελέσματά τους. Ὁ Ἄλῆς κατόρθωσε νά τίς προσπεράσῃ καί νά βρεθῆ ἀντιμέτωπος τοῦ Δόν Ζουάν. Ἄρχισε πρῶτος σφοδρό κανονιοβολισμό. Τά καράβια τῶν Χριστιανῶν ἦταν χαμηλότερα ἀπό τὰ Τουρκικά. Καί πολλές βολές τῶν κανονιῶν τους περνοῦσαν ἀπό πάνω τους. Εἶχαν συμβουλευθεῖ τόν Δόν Ζουάν νά μὴν κανονιοβολήσῃ πρῶτος, ἀλλά ν' ἀφήσῃ νά πλησιάσῃ ὁ ἐχθρός. Ἐτσι οἱ δικές του ὁμοβροντίες βρῆκαν εὐκολώτερα στόχους. Μέ τίς πρῶ-

τες κανονιές καταρρίφτηκε τό μεγάλο πρυμναῖο φανάρι τῆς γαλέρας τοῦ Ἄλῃ Πασσᾶ. Κακός οἰωνός. Τά χρυσοστόλιστα φανταχτερά ἐκεῖνα φανάρια ἦταν σύμβολα τοῦ μεγαλείου τῶν Ἀρχηγῶν. Διακρίνονται μέ τόν τίτλο «fanale» οἱ γαλέρες τους. Τίς πρῶτες κανονιές δέν ἄργησε νά ἐπακολουθήσῃ τό τρομερό τρίξιμο τῆς συγκρούσεως τῶν ξύλινων πλοίων. Ἐδῶ ἄρχιζεν ἡ ἀνηλεής, ἡ ἀνοικτίρμονη, ἡ ἀνυποχώρητη μάχη σῶμα πρὸς σῶμα, στήθος μέ στήθος, βραχίονα πρὸς βραχίονα. Ἡ μάχη πού δέν ἦταν πλέον στόλου πρὸς στόλον ἀλλά γαλέρας πρὸς γαλέραν. Ἡ μάχη πού κατέβαζε στό ἴδιο ἐπίπεδο, στόν ἴδιο τρόπο, στόν ἴδιο κίνδυνο τόν ὕπατον Ἀρχηγό μέ τόν ἔσχατον ὀπλίτη. Ὅλες οἱ ζωές ἀξίζαν πιά τό ἴδιο! Ὁ θάνατος ἀπολάμβανε τήν ἐξίσωσι πού τοῦ προσφερόταν τόσο πρόθυμα... Ὁ Μουεζινζαδέ Ἄλῃς, ὅταν εἶδε ὅτι οἱ γενίτσαροὶ του διώχτηκαν ἀπό τή Χριστιανική ναυαρχίδα, πού εἶχαν γιά μιὰ στιγμή εἰσβάλει, καί τώρα οἱ Ἰσπανοὶ φάντηδες εἰσβάλαν στή δική του, ἐγκατάλειψε τό πρυμναῖο θωράκιο ἀπό τό ὁποῖο (δεινός σκοπευτής) τόξευε τούς ἐχθρούς του καί, ἀτρόμητος, κρατῶντας στό χέρι τό σπαθί του καί στ' ἄλλο ἓνα σιλιέτο, ὄρμησε κατεπάνω τους κραυγάζοντας — «Ἀλλάχ Ἐκμπερί!». Δέν πρόφτασε ὁμως νά προχωρήσῃ καί μιὰ σφαῖρα τόν βρῆκε στό μέτωπο. Κυλίστηκε νεκρός στό κατάστρωμα. Λέγεται ὅτι κάποιος Χριστιανός κωπηλάτης πῆρε τό σπαθί κάποιου ἐκεῖ κοντά σκοτωμένου καί τοῦ ἔκοψε τό κεφάλι. Ἄλλοι λένε πῶς τό κάρφωσαν σέ λόγχη καί τό στήσαν στό κατάρτι τῆς Χριστιανικῆς ναυαρχίδος. Ἄλλοι, ὅτι τό πῆγαν στόν Δόν Ζουάν καί διάταξε νά τό ρίξουν στή θάλασσα. Εὐτυχέστερος θάνατος γιά ἓναν ἥρωικό καί πολεμοχαρῆ ναυμάχο δέν μπορούσε νά υπάρξῃ!

Σέ λίγο ἡ ἱερή σημαία τῆς Μέκκας κατέβαινε ἀπ' τόν μέγανον ἰστό τῆς Τουρκικῆς Ναυαρχίδος καί ὑψωνόταν ἐκεῖ ἡ σημαία τοῦ Σταυροῦ! Ὁ Ἄρης εἶχε βγάλει τήν ἀπόφασί του. Ἡ μάχη εἶχε κριθῆ. Ἡ ὀριστικοποίησι τῆς νίκης πέρασε, βέβαια, ἀπό πολλές ἄλλες φάσεις. Φάσεις ἀφαντάστου ἥρωισμοῦ, λυσσώδους σκληρότητος, ἀποτρόπαιας φρίκης. Δέν εἶναι δυνατό νά προχωρήσω σέ περιγραφή τῶν λεπτομερειῶν τῆς γιγαντομαχίας ἐκείνης. Μέ πολὺν κόπο καί θανατερῆ θυσία μπόρεσε νά καταβάλλῃ στήν ἀριστερῆ πτέρυγα ὁ γενναῖος Μπαρμπαρίγκο τόν ἐξ ἴσου γενναῖο ἀντιβασιλέα τῆς Ἀλεξάντρειας Σιρόκο Πασσᾶ, πού σκοτώθηκε κι αὐτός, ἐκεῖ, παρά τίς ἐκβολές τοῦ Ἀχελώου. Στήν δεξιὰ πτέρυγα λίγο ἔλειψε ν' ἀποβοῦν καταστροφικοὶ ἀτυχεῖς χειρισμοὶ τοῦ Ντόρια. Χάθηκαν ἐκεῖ τό ἄνθος τῶν ἵπποτῶν τῆς Μάλτας καί τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, τῆς Πίζας καθὼς καί τῶν Γερμανῶν μαχητῶν. Καί κατόρθωσε στό τέλος νά περισω-

θῆ, φεύγοντας μέ 30 γαλέρες, ὁ Οὐλούτς Ἄλῆς, πού τόν ἄλλο χρόνο προβιβάστηκε σέ Καπουτάν Πασσᾶ.

Οἱ φρικωδέστερες κραυγές τρόμου, πόνου, ἐλέους, πού ἀντήχησαν ποτέ στήν Οἰκουμένη, ἀκούστηκαν ἐκεῖ. Ἦταν τά οὐρλιαχτά τῶν βογαδόρων, τῶν κωπηλατῶν, πού, ἀλυσοδεμένοι στά κάτεργα, καιγόντουσαν ζωντανοί σάν λαμπάδες ἢ καταποντίζονταν μέσα στίς γαλέρες, χωρίς νά μποροῦν νά λυθοῦν ἀπ' τά δεσμά τους νά πέσουν στή θάλασσα, νά προσπαθήσουν νά σωθοῦν. Ἡ τραγωδία τῆς ζωῆς τῶν οἰκτρῶν ἐκείνων σκλάβων εἶναι ἀπό τίς πιό ἀπάνθρωπες, πού δοκίμασαν ποτέ ἐπί τῆς γῆς ἔμψυχα ὄντα. Ἐχουμε δημοτικά μας τραγούδια πολύ ἐκφραστικά γιά τή φρικιαστική ἐκείνη περίπτωσι. Μιά παραλλαγή τους ἔχει προσκολληθῆ στό τραγούδι τῆς Ναυμαχίας τοῦ 1571, πού θά μνημονεύσω πιό κάτω. Λέγει ἡ περικοπή:

.....

*Μέσα εἶχε σκλάβους ἑκατό στά σίδερα δεμένους
καί σκλάβος ἀναστέναζε καί τό καράβι ἐστάθη.
Ὁ Ρήγας ἀνατρόμαξε τόν πρῶτο του φωνάζει.
— Ἐκεῖνος πού ἀναστέναζε κι ἐστάθη τό καράβι
ἄν εἶναι ἀπό τούς δούλους μου τή ρόγα του θ' αὐξήσω
κι ἄν εἶναι ἀπό τούς σκλάβους μου θά τόν ἐλευθερώσω.
— Ἐγώ εἶμ' ὀπού ἀναστέναζα καί τό καράβι ἐστάθη
γιατ' εἶδα ὄνειρο κακό στόν ὕπνο πού κοιμόμουν
εἶδα καί τή γυναῖκα μου τή στεφανώναν μ' ἄλλον.
Νειόγαμπρο τέσσερων μερῶν Τοῦρκοι μέ πῆραν σκλάβο
καί δέκα χρόνους ἔκαμα στῆς Μπαρμπαριᾶς τό χῶμα
δέκα καρυές ἐφύτεψα στίς φυλακές πού μ' εἶχαν
κι ἀπ' ὄλες ἔφαγα καρπό καί λευτεριά δέν ἤῤα».*

Στό συνέδριο τῆς Βενετίας ἔκαμα τήν πρόταση νά ἰδρυθῆ ἓνα Μνημεῖο στόν Ἄγνωστό Κωπηλάτη γιά τήν Μνήμη ὄλων ἐκείνων πού μέ τήν ἄχαρη ζωή τους καί τό συνεχές μαρτύριό τους πέθαιναν ἄδοξα, τροφοδοτώντας μέ τήν ἀνώνυμη μαρτυρική θυσία τους τήν δόξα τῶν ἄλλων. Καί πρότεινα νά χαραχτῆ στό Μνημεῖο αὐτό τό ὄνομα τοῦ Ἀουρέλιο Σέττι, πού, ἐπί μακρά χρόνια κατάδικος-κωπηλάτης, εἶχε τήν ψυχική ἀντοχή καί τό σωματικό κουράγιο νά κρατᾶ στήν Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου ἡμερολόγιο μέ πολύτιμες αὐτοψίες καί νά σκισάρη ἀκόμα ἐντυπωσιακές μορ-

φές. "Ένα σπασμένο κουπί, είπα στην Βενετία, μπορεί νά φιλοτεχνηθῆ σάν σύμβολο τῆς τόσο ἀποτρόπαιης, ἐπίγειας ἐκείνης κόλασης...

Πέντε μόνον ὥρες ἀρκέσαν νά ὑποστῆ πλήρη πανωλεθρία ὁ Τουρκικός στόλος. Ὁ Τοῦρκος ἱστορικός Χατζή-Χαλιφάχ ἔχει γράψει: «Τό πλεῖστο τῶν Τούρκων μαχητῶν ἐφονεύθη, ἢ αἰχμαλωτίσθη, ἢ ἐπνίγη».

Ὁ Ζουριέν ντέ λά Γκραβιέρ δίνει τοὺς ἐξῆς ἀριθμοὺς ἀπωλειῶν:

Χριστιανοί: Γαλέρες 15, νεκροί 7.500, τραυματίες 7.784.

Τοῦρκοι: Γαλέρες 15 βυθισμένες, 174 αἰχμαλωτισμένες, νεκροί 30.000, αἰχμάλωτοι 8.000, σκλάβοι ἀπελευθερωθέντες 12.000.

"Ἄπειρα εἶναι καί συγκινητικῶς ἐντυπωσιακά τὰ λεπτομερειακά περιστατικά τῆς μακάβριας ἐκείνης ἀνθρωποθυσίας. "Ὅλοι οἱ ἐπιζήσαντες εἶχαν τόσα νά διηγηθοῦν. Κ' ἔχουν διασωθῆ πολλές μαρτυρίες τους. Εἶμαι ὑποχρεωμένος νά συντομέψω. Τεράστια στάθηκε ἡ ἀπήχησι τῆς μεγάλης νίκης. Ὁ σύγχρονός της Βολταῖρος τὴν χαρακτήρισεν ἔτσι: «Ποτέ μετὰ τῆ Ναυμαχία τοῦ Ἄκτιου, οἱ θάλασσες τῆς Ἑλλάδος δέν εἶχαν δεῖ οὔτε στόλο τόσο πολυάριθμο, οὔτε ναυμαχία τόσον ἀξιομνημόνευτη». Ὁ Βενετσιάνος ἱστορικός Πάολο Παρούτα τὴν ὀνόμασε «σπάνιο φαινόμενο ὄλων τῶν αἰώνων». Ὁ Χάμμερ τὴν ἀναγνωρίζει ὡς «τὴν μεγαλύτερη ναυμαχία πού συγκροτήθηκε μετὰ τὴν πρό 16 αἰώνων στό ἴδιο μέρος καί ἀποφάσισε μεταξύ Αὐγούστου καί Ἄντωνίου περί τῆς κυριαρχίας τοῦ κόσμου...». Ὁ Ναύαρχος Ζουριέν ντέ λά Γκραβιέρ γράφει: «Ἡ τύχη τοῦ κόσμου τρεῖς φορές ἐξαρτήθηκε ἀπὸ τὴν ἔκβασι μιᾶς τεραστίας ναυτικῆς συρράξεως. Σαλαμίς - Ἄκτιον - Ναύπακτος».

Ἡ μεγαλύτερη ὁμως ἀπόδειξι τῆς παγκόσμιας μέσα στὴν ἐποχὴ του ἀπηγήσεως τοῦ κοσμοϊστορικοῦ γεγονότος ἔρχεται ἀπὸ τὴν Ἰαπωνία! Ἐδῶ καί λίγα χρόνια ὁ Ἰάπων τεχνοκρίτης κ. Tegukazu Akiyama δημοσίευσε ἀρθρο γιὰ ἕναν ἐγχρωμο πίνακα, ἐφαρμοσμένο σέ πολύπτυχο παραβάν, πού ζωγραφίστηκε περί τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνος καί παριστάνει τὴ Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου! Τό ὄνομα τοῦ ζωγράφου εἶναι ἄγνωστο. Τό πολύπτυχο ἀνῆκε πρῶτα στὴν παλιά οἰκογένεια Okubo καί τώρα στὴν οἰκογένεια Nagatana Murayama. Τό ἔφερε στὴν δημοσιότητα τό 1956 ὁ κ. Tei Nishimara. Φυσικὴ εἶναι ἡ ἀπορία ὄλων γιὰ τό πῶς μέ τὰ μέσα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης σέ λίγο χρόνο μετὰ τὴν Ναυμαχία ἡ φήμη της ἔφτασε ἔως τὴν Ἄπω Ἀνατολή. Ὁ κ. Akiyama τό ἐξηγεῖ: Καθολικοὶ ἱεραπόστολοι, μέ ἐπί κεφαλῆς τόν Ἰησοῦτη πατέρα Franz Xaver, εἶχαν ἤδη φτάσει στὴν Ἰαπωνία τό 1546 καί ἱδρυσαν ἐκεῖ μοναστήρια! Σ' ἕνα ἀπὸ αὐτὰ φοιτοῦσε, ὡς φαίνεται, καί ὁ ἄγνωστος ζωγράφος. Ἡ τέχνη του εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν Ἰταλικὴ Ἀναγέννησι καί τὴν Ρωμαϊκὴ Ἱστορία. Παριστάνει

τό Φίλιππο ΙΙ τῆς Ἰσπανίας σάν Ρωμαῖο Καίσαρα! Καί πάλιν εἶναι φυσικό νά δυσπιστῆτε. Ἄλλά ὁ κ. Akiyama μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τό 1584, δεκατρία χρόνια μετά τήν Ναυμαχία, τέσσερις Ἰάπωνες ἀποσταλμένοι εἶχαν μεταβῆ στό Toledo γιά νά μετάσχουν ἐκεῖ στόν ἑορτασμό τῆς Ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου! Καί ἐπιλέγει στό ἄρθρο του: «Πάντως οἱ ἀνταύγειες τῆς μεγάλης μάχης σ' αὐτό τό μακρινῆς ἐποχῆς παραβάν δείχνουν ποιά σημασία εἶχε δώσει ἡ ἐποχή στό γεγονός» (Γερμανικό Περιοδικό τῆς Ζυρίχης «Du», τοῦ Μαΐου 1962).

Οἱ στρατηγικές καί πολιτικές συνέπειες τῆς μεγάλης νίκης δέν ὑπῆρξαν ἀνάλογες. Τοῦτο ἀνομολογεῖται ὑπό πάντων καί θά ἦτο κουραστικό γιά τούς ἀκροατές μου νά ἐκθέσω τά αἷτια, ὀφειλόμενα καί στήν ἔλλειψι εὐρύτερης πολιτικῆς προσυμφωνίας καί στίς σοβοῦσες ἀντιζηλίες ἀλλά καί σέ δυσχέρειες πραγματικές. Στήν ἐποχή της, ὅλοι τήν θαύμασαν μέν σάν ἐξαιρετο πολεμικό κατόρθωμα «il maggior combattimento epico a memoria d'uomo» (von Pasto, «Storia dei Papi») πολλοί ὅμως τήν χαρακτήρισαν καί σάν «ἀνόητο θρίαμβο». Ὁ σύγχρονός της Βολταῖρος εἶχεν ἀποφανθῆ: «Τελικά δίνεται ἡ ἐντύπωσι ὅτι νικητές τῆς Ναυμαχίας ὑπῆρξαν οἱ Τοῦρκοι». Ὁ ἐπίσης σύγχρονός της, ὅμως, Μονταίν, παρατηρεῖ ὅτι: «Ἡ Ναυμαχία αὐτή ἐγκαινιάζει τήν ἀρχή τῆς βαθμιαίας καί ἀναπότρεπτης καταρρέουσας τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας».

Ὁ Ἀββᾶς Μπραντόμ κρίνει ὅτι «ὑπῆρξε μέγα ὄνειδος ἡ μή ἐκμετάλλευσι τῆς νίκης». Ὁ ἐπίσκοπος Ντ' Ἀξ, πρέσβυς τότε τῆς Γαλλίας στήν Κωνσταντινούπολι, μολονότι ἐπιδοκιμάζει σάν πράξι συνέσεως τήν ἐπιφύλαξι τῶν νικητῶν, προσθέτει: «Καταντᾶ μάλιστα περιέργον πῶς δέν ἀπεφάσισαν οὔτε αὐτήν τήν γειτονικήν τοῦ πεδίου μάχης Ναύπακτον νά καταλάβουν μολονότι εἶχε φονευθῆ ὁ Διοικητής αὐτῆς (Φριντούς-Μπέης), καί ἡ φρουρά της εἶχεν ἐξανεμισθῆ κατά τήν Ναυμαχία». Ἀπό τούς μεταγενέστερους ὁ Νταρύ ἐρωτᾶ: «Ποιός θά ἐπίστευεν ὅτι μία τόσο ἐκλαμπρῆ νίκη ἐπέπρωτο νά μείνη χωρίς ἀποτέλεσμα;». Ὁ Χάμμερ συμφωνεῖ γράφοντας: «Δέν δύναται κανεῖς νά μή σκεφθῆ ἄνευ βαθέος αἰσθήματος θλίψεως τήν μηδαμινότητα τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ναυμαχίας ταύτης». Ὁ Ραμπώ, αὐστηρότερος, ὀνειδίζει: «Οἱ γιορτές καί τά ἀγάλματα ὑπῆρξαν τά μόνα ἀποτελέσματα τῆς μεγάλης νίκης». Καί προσφάτως, ὁ Καθηγητής τῆς Σύγχρονης Ἱστορίας στό Πανεπιστήμιο Κόρνελ τῆς Νέας Ὑόρκης κ. Καινιγκσμπέργκερ, κρίνων τά ἀποτελέσματα σέ ἄρθρο του δημοσιευμένο στή δίτομη Ἱστορία τοῦ Καϊμπριτζ, συναίγει ὅτι «φαινόταν ὅτι τό Λέπαντο δέν εἶχεν ὑπάρξει ποτέ!». (Ἡ Ἱστορία τοῦ

σύγχρονου Κόσμου του Καϊμπριτζ περιέχει αξιόλογα πιά συγχρονισμένα ἄρθρα, ἐπανεξετάζοντα ἀπό πολλές πλευρές τήν Ναυμαχία).

Ἐν τούτοις δέν ἔχουν τά πράγματα ἀπολύτως ἔτσι. Στό Συμβούλιο πού ἔγινε στή Λευκάδα μετά τήν Ναυμαχία, ὄλοι οἱ κορυφαῖοι εἶχαν διαπιστώσει ὅτι οἱ ζημίες τοῦ στόλου ἦταν τόσο μεγάλες ὥστε ἦταν ἀδύνατον νά συνεχιστῇ τήν ὥρα ἐκείνη ἡ ἐκστρατεία. (Τόση ἦταν ἡ φθορά τῶν χριστιανικῶν γαλερῶν ὥστε τό βράδυ τῆς Ναυμαχίας τό γεῦμα τῆς νίκης δόθηκε ἀναγκαστικά στήν ναυαρχίδα τοῦ Ντόρια, πού δέν εἶχε συγκρουσθῇ ἐκ τοῦ συστάδην μέ τούς Τούρκους κ' ἦταν ἡ μόνη πού ἔμενε «ἀστραπατσάριστη»). Καί ἦταν εὐτύχημα πού ὁ Χριστιανικός Στόλος εἶχε ἀποσυρθῇ στόν ὑπήνεμο ὄρμον Πεταλᾶ γιατί τή νύχτα ἐκείνη ξέσπασε τρομερή θύελλα πού θά ἐπέφερε μεγάλες καταστροφές στόν συμπυκνωμένο στόλο ἄν τόν ἔβρισκε ἀλμμένιστον.

Τό βαθύτερο καί ἀπώτερο γενικό ὄφελος πού προέκυψε ἀπό τήν Ναυμαχία ἦταν μέγα καί θετικά καί ἀρνητικά. Καί γιά νά τό ἐκτιμήσουμε χονδρικά δέν ἔχουμε παρά νά σκεφθοῦμε τί θά ἐπακολουθοῦσε ἄν δέν κερδιζόταν ἀπό τούς Χριστιανούς ἡ Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου: Ὁλεθρος τῆς Εὐρώπης! Ὅταν στά 1871 γιορτάστηκαν τά τριακόσια χρόνια της, ὁ λόγιος ἐπίσκοπος τοῦ Mondovi (Piemonte) Mons. Giuseppe Ghilardi ἔγραφε μεταξύ ἄλλων σέ μιᾶ μακρά ἐντυπη παστοράλε του ὅτι ἡ νίκη ἐκείνη «ἀποσόβησε νά ἀπορροφηθοῦν ἡ Ἰταλία καί ἡ Εὐρώπη ὀλόκληρη ἀπό τήν Ὀθωμανική δύναμι καί νά συρθοῦν στήν πιά οἰκτρή καί σκληρή βαρβαρότητα». Ὑπενθύμιζε στό τέλος ὅτι ὄχι ἡ ἀνδρεία, οὔτε τά ὄπλα, οὔτε οἱ ἠγέτες, ἀλλά ἡ Παναγία ἔδωσε τήν νίκη, καθῶς καί ἡ Ἐνετική Δημοκρατία εἶχε ἀναγνωρίσει μέ τήν ἐπιγραφή στό Palazzo Ducale: «Non virtus, non arma, non duces, sed Maria Rosarii vitores nos feces». Τήν πρώτη Κυριακή ἐκάστου Ὀκτωβρίου πανηγυριζόταν ἀπό τό 1571 καί ἐφεξῆς, σέ μνήμη τῆς Ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου, ἡ Santa Maria del Rosario. Ὁ Ζουριέν ντέ λά Γκραβιέρ ἐκφέρει στόν Πρόλογό του τή βαρεία κρίσι: «Ὁ Τοῦρκοι δέν ἀνάλαβαν ποτέ ἀπό αὐτή τή μεγάλη καταστροφή. Ἡ Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου τούς ἀφῆρεσε γιά πάντα τό Κράτος τῶν Θαλασσῶν. Τούς ἀπόσπασε τό σκῆπτρο τῶν θαλασσῶν καί τοῦτο ὑπῆρξεν ἀπαραμίλλη ὑπηρεσία...». Καί ὁ σύγχρονός μας Γάλλος Καθηγητής τῆς «École Normale» τῶν Παρισίων, γνωστός ἱστορικός τῆς Μεσογείου κ. Fernand Braudel ἐκεῖ καταλήγει: «Ἦταν τό τέλος ἐνός ἀληθινοῦ complexe d'infériorité τοῦ Χριστιανικοῦ Κόσμου ἀπέναντι τῶν Τούρκων». Ἐρμηνεύει σέ τοῦτο τ' αὐθόρμητα κι ἀπλᾶ λόγια μέ τά ὁποῖα οἱ πρωταγωνιστές εἶχαν ἀμέσως τότε σχολιάσει τήν νίκη: Ὅπως π.χ. ὁ Ναύαρχος τοῦ Πάπα

Μαρκαντώνιο Κολόννα πού είπεν: «'Επί τέλους μάθαμε ὅτι οἱ Τοῦρκοι εἶναι κι αὐτοὶ ἄνθρωποι σάν ἐμᾶς». Κι ὅπως ὁ Μιγκουέλ Θερβάντες πού ἔγραψεν: «'Αποδείχτηκεν ὅτι οἱ Τοῦρκοι δέν εἶναι ἀήττητοι!»

'Ἡ ἀπόστασι τόσο μακροῦ χρόνου μᾶς ἐπιτρέπει εὐρύτερη ἐποπτεία, πιά ξάστερη ὄρασι καί πιά ἀντικειμενική κρίσι. Μποροῦμε νά ἰδοῦμε ὅτι ἀπώτερη συνέπεια στό βάθος τῶν ἐξελίξεων ὑπῆρξεν ὁ ἐνδότερος μεταβολισμός τῆς Τουρκίας. Ὁ συγχρωτισμός της μέ τή Δύσι καί τό σκληρό μάθημα πού ἔλαβεν ἐπηρέασαν τά ὀργανικά της στοιχεῖα καί μοιραίως τήν ὤθησαν νά ἐνσωματωθῇ στόν Εὐρωπαϊκόν κορμό, ἀποβάλλουσα, μέ τήν ροή τοῦ χρόνου, τόν πρωτόγονο καί ἀτόφιον Ἀσιατικόν της χαρακτήρα. Ἡ ἥττα της ἐκεῖνη ἐπέδρασε σάν ἓνα δραστικόν ἐμβόλιο κατά τῆς ὑπεροψίας καί τῆς ἀλαζονείας της. Ἐπέδρασε σάν ἓνας ὀρός ἀνασταλτικός τῶν ἐπιθετικῶν καί κατακτητικῶν ἐξορμήσεών της.

'Αξιοσημεῖωτη θεωρῶ τήν ἀνάλογο κρίσι, πού εἶχεν ἐκφέρει στά 1857, σ' ἓνα μικρό του τεύχος, ὁ ἀξιωματικός τοῦ Μηχανικοῦ Τηλέμαχος Βλασσόπουλος (πού κατά σύμπτωσιν εἶχε νυμφευθῆ ἀργότερα τήν Εἰρήνη Νόβα, πρώτην ἐξ ἀδέλφῃ τῆς Μάμης μου). Ἐγραφε στόν πρόλογόν του γιά τήν Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου: «... Ἐθῆκε φραγμόν εἰς τόν χεῖμαρρον τοῦ βαρβαρισμοῦ, ὅστις ἠπέλει νά κατακλύσῃ ἅπασαν τήν Χριστιανικήν Εὐρώπην καί ἀνεχαίτισεν ἐν πρώτοις τήν φυσικήν πρός τάς κτήσεις νέων χωρῶν ὀρμήν τῶν Ὀθωμανῶν, οἵτινες, ἀναμιχθέντες ἐπομένως μετά τῆς Χριστιανικῆς κοινωνίας ἀπώλεσαν τό ζωτικόν στοιχεῖον αὐτῶν» («Περί τῶν δύο περιωνύμων ναυμαχιῶν τῶν Χριστιανικῶν τῆς Εὐρώπης Δυνάμεων κατά τῶν Τούρκων τῶν 1571 καί 1827» — Ἐλλάδι — Ἀθήνησι. Τύποις Δ. Ἀθ. Μαυρομάτη, Αἰόλου 37, 1857).

'Ἡ μεγάλη Ναυμαχία δέν ἀτύχησε μόνο σέ ἀνάλογα πολιτικά ἀποτελέσματα, ἀλλά καί σέ ἀνάλογα ποιητικά. Γράφτηκαν χιλιάδες στίχοι σέ λατινική καί σέ κοινή Ἰταλική γλῶσσα καί σέ τοπικές διαλέκτους. Καμμιά ὠδή, κανένας ὕμνος δέν ξεπέρασε σέ ἀξία τό μέτριο. Κανένα ποιητικό ἔργο δέν ὑψώθηκε σέ αἰωνόβιο, ὅπως ἡ ἱστορική μνεῖα τοῦ μεγάλου Χριστιανικοῦ ἄθλου. Ἀναγνωρισμένο γενικά εἶναι ὅτι πιά ζωντανοί, πιά εὐχυμοὶ ἦταν οἱ στίχοι πού γράφτηκαν σέ τοπικές διαλέκτους τῆς Βενετίας, τῆς Μπολώνιας, τῆς Πάντοβας, τοῦ Μπέργκαμο, τῆς Σικελίας. Ὁ λαϊκός οἴστρος ἀποδείχτηκε γονιμώτερος τοῦ ἐντεχνου λόγου. Τό πλῆθος τῶν δημοσιευθεισῶν ποιητικῶν συλλογῶν ἀποδεικνύει βέβαια τήν ἔκτασι καί τήν ἔντασι, πού εἶχε λάβει στά λαϊκά στρώματα ἡ χαρμόσυνη συγκίνησι ἀπό τήν κολοσσιαία νίκη. Ἀπό τίς πρώτες πού τυπώθηκαν στήν Βενετία τόν ἴδιο χρόνο, ἀξιολογώτερες εἶναι τοῦ «Cieco d'Adria» Λουίτζι Γκρόττο,

καί τοῦ Celio Magno. Ὑπάρχουν τόμοι μέ 13.000 στίχους (Γκουίντο Οὐμπάλντο Μπενανάτι), μέ 11.104 στίχους (Βιττόρια Ναβάλες τοῦ Ὀττάβιο Τρονσαρέλλι) ἀλλά καί μέ 18.900 λατινικούς ἑξαμέτρους (τοῦ θεολόγου Βιλλάριο Σιλιτάνο) ἀλλά καί 20.000 στίχους (τῆς «Βιττόρια Ναουπακτιάκα» τοῦ Ζάν Μπατίστα Ἀρκούτσι). Ἀπο ὅλα αὐτά θεωροῦνται πιά ἀξιόλογες οἱ 450 ὀττάβες τοῦ Φραντσέσκο Μπολονιέττι (τυπωμένες τό 1572 στή Μπολόνια). Ἔχω στή βιβλιοθήκη μου στή Ναύπακτο 33 τομίδια στίχων, τυπωμένων τό 1571 στήν Βενετία μέ ὅλα τά πλούσια μπαρόκ τυπογραφικά στολίδια στά ἐξώφυλλα. Στήν Γεννάδειο Βιβλιοθήκη σώζονται περισσότερο. Μνημονεύονται ὡς ἀπολεσθέντα ὀλοσχερῶς ἀρκετά ἄλλα ἔργα.

Σχετική μελέτη ἔχει δημοσιεύσει ὁ Καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου κ. Κάρλο Ντιονιζόττι (Λέττερε Ἰταλιάνε — Ἰούνιος/Σεπτέμβριος 1964).

Μέ τούς λίγους —τί κρίμα!— στίχους, πού στίς «Ρίμε Ἐρόικε» καί στή «Τζερουζαλέμε Λιμπεράτα» ὁ Τορκουάτο Τάσσο ὑπαινίσσεται τήν Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου, δέν μπορεῖ νά συγκαταλεγγῆ μεταξύ τῶν ποιητῶν τῆς. Περίεργο εἶναι ὅτι τόν σύγχρονο τότε ἀξιόλογο νέο Βενετσιάνο ποιητή Ματτέο Βενιέρ δέν εἶχε καθόλου ἐμπνεύσει ἡ Ναυμαχία! Κάποιος ἔχει 'πεῖ ὅτι τό μόνον ὠραῖο ποίημα πού γράφτηκε ἦταν ἡ Ναυμαχία ἡ ἴδια!

Ἡ Ἰσπανική ποιητική παραγωγή κρίνεται ἀνώτερη τῆς Ἰταλικῆς. Μολονότι τό πολιτικό καθεστῶς εἶχε συνθλίψει τήν λαϊκή Μοῦσα, ἐν τούτοις, στό «Ρομαντσέρο Ποπολάρ» πού συνέλεξε ὁ Ντόν Ἀγκοστίνο Ντουράν δημοσιεύονται εἰδικά λαϊκά ποιήματα πολλοῦ ἱστορικοῦ, κυρίως, ἐνδιαφέροντος. Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι ἐξαίρουν μόνον τούς Ἰσπανούς καί οὐδέ μνημονεύουν καν τούς Συμμάχους των! Λιγώτερο ἀποκλειστική καί περισσότερη σχετικῶς ἀξίας ἦταν ἡ ἔντεχνη ἐπώνυμη ποίηση. Τοῦ Φερνάντο ντέ Χερρέρα, κλασσικοῦ ποιητῆ, πού οἱ Ἰσπανοί ἀποκαλοῦσαν «Ἐλ Ντιβίνο», Θεῖον, ὁ «Ἕμνος στή Θεία Χάρι» κρίνεται ἀπό τόν Ἀμερικανό ἱστορικό Πρέσκοτ «σουμπλάϊμ» ὑπέροχος. Ἄλλα ἀξιοσημείωτα ἔργα εἶναι ἡ «Ἀρακουάνα» τοῦ Ἀλφόνσο ντέ Ἐρσίλλα, ἡ «Ἀουστριάντα» τοῦ Χουάν Ρούφο Γκοντιριέζ ἀπό τήν Κόρδοβα, καί τό ἔπος τοῦ Πορτογάλου εὐγενοῦς, πολεμιστῆ, Κορτεάλ (1878). Κάπου εἶχα βρεῖ γραμμένο ὅτι ὁ Βασιλεὺς Φίλιππος Β' εἶχε συνθέσει σέ λατινική γλῶσσα ποίημα. Γνωστό πάντως εἶναι (μεταφρασμένο στά Γαλλικά) τό ποίημα σέ λατινική γλῶσσα τοῦ τότε Βασιλέως τῆς Σκωτίας Ἰακώβου δού. «Ὅπωςδῆποτε, γράφει ὁ Ἰταλός Μάτζι, ἡ Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου

ἔσχε στήν μεγάλη λογοτεχνία τῶν Ἰσπανῶν συμμάχων μας καλύτερη τύχη παρά στήν δική μας». Ὁ Θερβάντες, μολονότι στόν Δόν Κιχώτη ἀναφέρεται στή Ναυμαχία μέ τόσο ἐνθουσιώδη ἔξαρσι, ἐν τούτοις δέν τήν ὕμνησε οὔτε αὐτός μέ τήν ἔκτασι πού τῆς ἀξίζε. Οὔτε ἀπό τούς μεταγενέστερους ἀναδρομικούς ἐπικούς, λυρικούς, τραγικούς ποιητές, ἀναζήτησε κανείς ἔμπνευσι ἀπό τό μεγαλεῖο της. Ὁ Ντ' Ἀνούτσιο μόνον τήν ὑπονοεῖ στό ἔργο του. Οὔτε μουσουργός κανείς τήν ἐξέφρασε μελικά. Οὔτε κἀν οἱ σημερινοί μας κινηματογραφιστές εἶχαν τήν καλήν ἰδέα νά δημιουργήσουν ἕνα ἐντυπωσιακό φιλμ. Μόνον οἱ ἱστορικοί δέν ἔπαψαν νά τήν μελετοῦν καί νά διαιωνίζουν τήν δόξα της! Καί μόνον οἱ ζωγράφοι, οἱ γλύπτες, οἱ χαρακτές ἄφησαν ἔργα τέχνης ἀντάξιά της. Λυποῦμαι πού ὁ χρόνος δέν ἐπιτρέπει νά ἀναφερθῶ περισσότερο σ' αὐτά. Εἶναι πασίγνωστοι οἱ ἀριστουργηματικοί πίνακες τοῦ Tiziano, τοῦ Veronese, τοῦ Tintoretto, τοῦ Vicentini...

Τό πλῆθος τῶν σχετικῶν ἱστορικῶν καί λογοτεχνικῶν δημοσιευμάτων καί ἡ ἔλλειψη μιᾶς βιβλιογραφίας της, μοῦ ἔδωσε τήν ἰδέα ν' ἀσχοληθῶ ἐγώ μέ τήν σύνταξί της. Παρά τίς πολυετεῖς ἔρευνές μου καί τά 800 περίπου λήμματα πού ἔχω συγκεντρώσει ἀπό τίς βιβλιοθήκες τῆς Ἰταλίας καί τῆς Ἰσπανίας, δέν θεωρῶ τή βιβλιογραφία μου συμπληρωμένη καί βρίσκομαι στή δύσκολη θέσι νά μήν τήν παρουσιάσω σήμερα. Ἐλπίζω ὅμως ὅτι θά μπορέσω νά τό κάμω πολύ σύντομα. Πρέπει νά πληροφορηθῶ ὅτι στό προηγηθέν Convegno τῆς Βενετίας, ὅπου εἶχα τήν τιμή νά μοῦ ἀνατεθῇ ἡ γενική εἰσήγησι, καί οἱ δεκαπέντε κύριοι ὁμιλητές καί οἱ ἄλλοι μετασχόντες στίς συζητήσεις, μερικούς τῶν ὁποίων φιλοξενοῦμε, ὅπως πληροφορηθήκατε ἤδη, ἐδῶ, ὅλοι ἱεροφάντες τῆς Κλειοῦς, ἐξέτασαν ἀπό πολλές πλευρές καί ἀπόψεις τά πρό, τά κατά καί τά μετά τήν Ναυμαχία. Προσκόμισαν ἀρκετά νέα στοιχεῖα καί ἀνατοποθέτησαν μέ νέο κριτικό πρῖσμα πολλά σημεῖα ἐνδιαφέροντα, στρατηγικῆς, τεχνικῆς, οικονομικῆς, πολιτικῆς καί ἱστοριοφιλολογικῆς φύσεως. Σημειώθηκαν καί διαφωνίες καί συγκρούσεις ἀπόψεων, ἰδίως μέ τούς Τούρκους καθηγητάς, οἱ ὁποῖοι, ἐκτός ἄλλων, ἐπέμεναν κυρίως στήν ἄποψι ὅτι στά πληρώματα τοῦ Τουρκικοῦ Στόλου δέν ὑπῆρχαν σκλάβοι ἀλλά κανονικά στρατευθέντες Τούρκοι ὑπῆκοοι, μεταξύ τῶν ὁποίων καί Χριστιανοί. Σκλάβους εἶχαν, κατ' αὐτούς μόνον οἱ κουρσάροι. Ἀλλά οἱ κουρσάρικες γαλέρες ἦταν πάρα πολλές στήν Ναυμαχία.

Θά ἦταν ἀσέβεια νά μήν ἀναφερθοῦμε ξεχωριστά στήν Μνήμη τοῦ Θερβάντες:

Ἡ κατοπινή του δόξα σάν συγγραφέα τοῦ «Δόν Κιχώτη», ἔστρεψεν ἐκ

τῶν ὑστέρων καί ἄλλον ἰσχυρό προβολέα πού φωτίζει ἐπιπρόσθετα τό θέατρο τῆς μεγάλης ναυμαχίας. Ὁ Ζουριέν ντέ λά Γκραβιέρ γράφει σέ μιά ὑποσημείωσι: «Πόσοι ἄνθρωποι λίγο θά ἐνδιαφέροντο γιά τήν Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου ἐάν δέν εἶχε λάβει μέρος σ' αὐτήν ὁ συγγραφεύς τοῦ Δόν Κιχώτη!». Ὁ Θερβάντες εἶχε μετάσχει καί στήν ἐκστρατεία τοῦ 1570. Στήν Ναυμαχία τοῦ 1571 ἦταν ἀξιωματικός στή γαλέρα «Μαρκέζα», πού πατήθηκε ἀπό τοὺς Τούρκους καί φοβερή μάχη ἀέκ τοῦ συστάδην» ἔγινε στό κατάστρωμά της. Σκοτώθηκε ὁ Κυβερνήτης κι ὄλοι οἱ ἄλλοι ἀξιωματικοί. Ἀπέμειναν ὁ ποιητής μέ δώδεκα στρατιῶτες νά ὑπερασπισθῆ τό τελευταῖο θωράκιο τῆς πρύμνης. Ὑψηλός πυρετός τόν κατάτρυχε. Δύο τραύματα στό στήθος τόν ξεμάτωναν. Ἄλλο τοῦ ἀχρήστευσε γιά πάντα τό ἀριστερό χέρι. «Ἐχασε τό ἀριστερό του χέρι γιά δόξα τοῦ δεξιοῦ», ἔχει γράψει κάποιος. Δέν ἔπαψε νά μάχεται μέ λύσσα. Δέν θυμᾶμαι πού ἔχω διαβάσει ὅτι λυσοωδέστεροι μαχητές ἀπό τοὺς πνευματικούς ἀνθρώπους ὅταν ἐμπλακοῦν σέ πόλεμο, δέν ὑπάρχουν! Ἦταν πραγματικό θαῦμα πῶς γλύτωσε τήν ζωή του. Ὁ ἴδιος ὁμως ἔγραψεν ἀργότερα ὅτι ἦταν ὑπερήφανος γιά τίς πληγές πού εἶχε λάβει «στό πιό δοξασιμένο γεγονός πού εἶδαν ποτέ ἢ θά ἰδοῦν οἱ αἰῶνες!» Ἦταν τότε 24 μόλις χρόνων, συνομήλικος τοῦ Δόν Ζουάν — γεννημένοι καί οἱ δύο τό 1547. Στήν Ἰσπανία εἶχαν γιορτάσει τό 1947 τά τετρακόσια χρόνια ἀπό τή γέννησί του μέ σειρά διαλέξεων δημοσιευμένων σέ τέσσερα τεύχη, πού τά ἔχω στή βιβλιοθήκη μου. Τοὺς γιορτάζουν πάντα μαζί στή χώρα τῶν ἰδαλγῶν. Ἐφέτος μάλιστα κάνουν ἐκεῖ μεγάλες γιορτές σ' ὅλες τίς πόλεις πού συνδέονται μέ τή μνήμη τοῦ Δόν Ζουάν καί τοῦ Θερβάντες. Σέ εἴκοσι πόλεων δρόμους ἔχουν δώσει τό ὄνομα τῆς Ναυπάκτου. Καί μιά ὀλόκληρη πόλη τήν ὀνόμασαν Ναύπακτο. Στή Βαρκελώνα, ὅπου ἐξεκίνησεν ὁ Δόν Ζουάν, ἔχουν ἀναπαραστήσει στό ἀκριβές μέγεθος καί μ' ὄλον της τόν πλοῦτο τήν Ναυαρχίδα του. Ὁ Θερβάντες, ὅπως εἶναι γνωστό, αἰχμαλωτίστηκε ἀπό τοὺς Ἀλγερινούς κ' ἔμεινε σκλάβος τους πολλά χρόνια στήν Ἀφρική. Βασανίστηκε ἀλλά ἐπέζησε. Ὁ Δόν Κιχώτης κι ὁ Σάντσοσ τόν περίμεναν στήν Σααβέρντα.

Ἡ Ἑλληνική δημῶδης Μοῦσα, πού τήν συγκίνησαν πάντοτε τά ἡρωικά γεγονότα καί οἱ ἡρωϊκοί ἄνθρωποι, δέν θά μποροῦσε νά εἶχε παραλείψει τήν Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου. Στήν ὕλη Νικ. Πολίτη (ἀριθ. 1009), πού ἀπόκειται στό λαογραφικό Κέντρο τῆς Ἀκαδημίας, βρίσκεται τό ἐξῆς δημοτικό τραγούδι:

«Θέλ' τε τραγούδι γέροντες σταθῆτ' ἀφρουγκαστῆτε
 Νά εἰπῶ τραγούδι θλιβερό καί παραπονεμένο
 Ἄγνάντιο στήν Κεφαλονιά κι' ἀγνάντιο στήν Ἄγια Μαύρα
 Πολύ ἀνταρίτσα γίνεται καί ταραχή μεγάλη
 Ποῦ 'κεῖ συναπαντήθηκαν οἱ δύο κακές ἀρμάδες
 Οἱ δύο κακές καί τρομερές ὁ Τοῦρκος μέ τό Φράγκο
 Μ' ἀστῆθ' ἀστῆθι πολεμοῦν κατάρτι μέ κατάρτι
 Κ' Ἄλῃ Πασᾶς ἀγνάντευεν ἀπό ψηλό κατάρτι.
 Προσκύνα ρέ Ριγόπουλο νά μή σέ πάρω σκλάβο.
 Δέν σέ φοβοῦμαι Ἄλῃ Πασᾶ στόν νοῦν μου δέ σέ βάνω
 Τί ἔχω καράβια προύτζινα κατάρτια σιδερένια
 Καί τά πανιά μεταξωτά ἀέρα δέν φοβᾶμαι...»

Κι ἀπό τήν συλλογή τοῦ Ἀραβαντινοῦ διασώθηκε ἄλλο τραγούδι, ἀκουσμένο στήν Πάργα:

«Νά ἤμουν πουλί γλυκαηδονί, νά ἤμουνα χελιδόνι,
 νά ἤμουν καί χρυσοφάναρο 'στό φάρο τῆς Μεσσήνας,
 γιά ν'ἀβλεπα, νά βίγλιζα τό Ρήγα π' ἀρμενίζεῖ,
 ὅπ' ἀρμενίζουν χαίροντας καί λάμνουν τραγουδῶντας.
 Δέν πᾶν σέ πόρτο γιά νά μποῦν, λιμιῶνα γιά ν' ἀράξουν,
 γυρεύουν τόν Ἄλῃ Πασᾶ γιά νά τόν πολεμήσουν.
 Ὅταν ἀπαντηθήκανε οἱ δύο χοντραίς ἀρμάδες,
 βροντοκοπᾶν οἱ κανονιές, γίνετ' ἡ μέρα νύχτα,
 πλώρη μέ πλώρη σμίγουνε, κατάρτι μέ κατάρτι,
 λαμποκοπᾶνε τά λαμιά, βροντᾶνε τά τριμπόνια,
 ποδάρια, χέρια καί κορμιά γιομίζουν τά καράβια,
 σκοτώθη κι' ὁ Ἄλῃ Πασᾶς, τό ἄξιο παλληκάρι,
 κι' ὁ Ρήγας τήν γαληότα του τήν ἔσερν' ἀπ' τήν πρύμμη.
 Μέσα εἶχε σκλάβους ἑκατό 'ςτά σίδερα δεμένους,
 καί σκλάβος ἀναστέναξε, κ' ἐστάθη τό καράβι.
 Ὁ Ρήγας ἀνατρόμαξε, τόν πρῶτο του φωνάζεῖ.
 — Ἐκεῖνος π' ἀναστέναξε κ' ἐστάθη τό καράβι,
 ἄν ἦν ἀπό τούς δούλους μου τή ρόγα του θ' ἀξήσω,
 κ' ἄν ἦν ἀπό τούς σκλάβους μου θά τόν ἐλευθερώσω.
 — Ἐγώ εἶμ' ὅπ' ἀναστέναξα καί τό καράβι ἐστάθη,
 γιὰτ' εἶδα ὄνειρο κακό 'ς τόν ὕπνο ποῦ κοιμῶμουν,

*είδα και τή γυναίκα μου τήν στεφανώναν μ' άλλον.
 Νειόγαμπρον τέσσερων μερών Τουρκοί μ' επήραν σκλάβον,
 και δέκα χρόνους έκαμα 'ς τής Μπαρμπαριάς τό χῶμα.
 δέκα καρυαίς έφύτεψα 'ς τή φυλακή που μ' είχαν,
 κι' άπ' όλαις έφαγα καρπό, και λευτεριά δέν ηῦρα».*

Ἄξιοσημείωτη είναι στό τραγούδι αυτό ἡ ἀδρή, μέ λίγα λόγια περιγραφή τῆς τρομερῆς συγκρούσεως. Ἄλλά και ἡ γενναϊόφρονη ἀνωτερότητα τοῦ ἀγνώστου λαϊκοῦ στιχουργοῦ, πού μολονότι βασανισμένος σκλάβος τοῦ Τουρκοῦ δυνάστη, θρηνεῖ γιά τόν θάνατο τοῦ Καπουτάν Πασσᾶ, κι ἄς εἶχε πρόσφατα δηώσει τά Ἑπειρωτικά παράλια! «Σκοτώθηκε ὁ Ἄλῃ Πασσᾶς τό ἄξιο παλληκάρι». Τόν ἀναγνωρίζει και ἄξιο και παλληκάρι!

Ἄ Ο Κων. Ράδος σ' ἓνα διήγημά του «Κάτω στήν Κύπρο, στήν Ἄμμόχωστο» δημοσιεύει ἓνα δίστιχο πού τραγουδοῦσαν οἱ Ἑλληνες θαλασσινοί ὅταν ἔφθασε στίς ἀκρογιαλιές μας ἡ εἰδησι ὅτι ὁ Χριστιανικός στόλος ἐτοιμαζόταν νά ῥθῆ νά πολεμήσῃ τούς Τούρκους:

*«Φανάρι θέλω νά ἔμωνα στό στρέτο τῆς Μεσσίνας
 νά φέγγω ὅτενας διαβῆ ὁ Πρίντζηπας τῆς Σπάνιας».*

Ἄλλά ἄν στό τραγούδι ὁ Ἑλληνας ναυτικός ἤθελε νά γίνῃ φάρος στό στρέτο τῆς Μεσσίνας, στήν πραγματικότητα ἔγινε πολύτιμος ἐθελοντής σύμμαχος τοῦ Πρίντζηπα τῆς Σπάνιας! Ἡλεκτρισμένοι ἀπό τόν πόθο και τήν ἐλπίδα τῆς Ἐλευθερίας οἱ Ἑλληνες ἐπρόσφεραν ὅ,τι μπορούσαν στόν πόλεμο ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ τοῦ Γένους. Ἄ Καθηγητής κ. Μανούσακας μίλησε πρό ἡμερῶν στό Συνέδριο τῆς Βενετίας γιά τήν συμμετοχή τῶν Ἑλλήνων στή Ναυμαχία. Καί μέ στοιχεῖα θετικά κατέδειξε τήν σημασία της και τήν ἀξία της. Ἄ ἐπίσημος Βενετσιάνος ἱστορικός Πάολο Παρούτα τιμᾶ ἐπιγραμματικά τήν συμβολήν τῶν Ἑλλήνων γράφοντας:

«Πολλούς ἐπαίνους ὀφείλομεν εἰς τούς Ἰταλούς, οἱ ὁποῖοι ὁμως δέν ὑπερέβησαν τούς Ἰσπανούς εἰς ἀνδρείαν. Τούτων ὁμως ἐπεσκίασεν ἡ δόξα τῶν Ἑλλήνων μαχητῶν, οἱ ὁποῖοι ὑπερέβησαν πάντας κατά τήν τόλμην και πειθαρχίαν. Συνηθισμένοι εἰς τοιαύτας ἐκστρατείας, γνωρίζοντες καλῶς νά κτυποῦν και νά συντρίβουν τούς πολεμίους, μεγάλως ἐβάρυναν εἰς τήν πλάστιγγα τῶν Χριστιανῶν και διά τοῦτο δικαίως ἐθαυμάσθησαν, ἐπληθέθησαν και ἡμείφθησαν». Ἄ Ὅσο γιά τό «ἡμείφθησαν» χωροῦν πολλές ἐπιφυλάξεις. Οἱ σκλαβωμένοι Ἑλληνικοί πληθυσμοί, πού δέν εἶχαν πάψει νά βράζῃ στό αἷμα τούς ὁ πόθος τῆς Ἐλευθερίας, και πολύ

πρίν από τήν Ναυμαχία προσπαθοῦσαν μέ κάθε τρόπο νά προσελκύσουν τό ἐνδιαφέρον τῶν ἰσχυρῶν τῆς Εὐρώπης, πρόθυμοι σέ κάθε θυσία γιά τήν ἱερή ὑπόθεσι τῆς ἀνεξαρτησίας τους. Στό βιβλίο τοῦ Ὑφηγητοῦ τῆς Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Ἰ. Χασιώτη «Οἱ Ἑλληνες στίς Παραμονές τῆς Ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου» ἐξιστοροῦνται μέ πολλήν ἔκτασι οἱ προσπάθειες αὐτές.

Τό 1571, μόλις ἔγινε γνωστή ἡ συγκέντρωσι τοῦ Χριστιανικοῦ στόλου στή Μεσσίνα, οἱ Ἑλληνες ἐπιδίωξαν νά ἔλθουν σ' ἐπαφή μέ τόν Ἀρχιναύαρχο. Ἐκεῖνος μέ διπλωματικό τάκτ παρέπεμψε τούς ἀπεσταλμένους στήν Βενετία, σάν πιά πλησιέστερή τους. Τελικά ἐπῆγαν κ' ἔλαβαν μέρος στήν Ναυμαχία 14 ἑλληνικές γαλέρες. Ἀπό Κέρκυρα 4 γαλέρες ὑπό τόν Πέτρον Μπούαν, Χριστόφορον Κονδοκάλην, Γεώργιον Κοκκίνην καί Στυλιανόν Χαλκιοπούλον. Ἀπό Κεφαλληνίαν μία γαλέρα ὑπό τόν Τσιμάραν, ἄλλη ὑπό τόν Μιχ. Βιτσαμπάνον, ἄλλες ὑπό τούς Φωκάδες. Ἀπό Ζάκυνθον μία γαλέρα τῆς Κοινότητος ὑπό τόν Ἄντων. Κουτούβαλον καί τρεῖς ἄλλες ὑπό τούς Ν. Μονδῖνον, Ν. Φισκάρδον, Μ. Σιγοῦρον. Ἀπό τήν Κρήτη τέσσερες ὑπό τούς Ἄνδρ. Καλέγκαν, Φρ. Βομβίκην, Γ. Καλλέργην καί Δανιήλ Καλαφάτην. Ἀναφέρεται ὅτι καί ἄλλες 20 Κρητοβενετσιάνικες γαλέρες ἔλαβαν μέρος — μέ πληρώματα, φυσικά, Ἑλληνικά.

Ἀπό τούς ὡς ἄνω Κυβερνήτες ὁ Κερκυραῖος Πέτρος Μπούας σκοτώθηκε στήν Ναυμαχία καί τό δέρμα του ἐπρόσφερε στό Σουλτάνο σάν λάφυρο (μαζί μέ τή σημαία τῶν ἱπποτῶν τῆς Μάλτας, τό μόνο τρόπαιο τῶν Τούρκων) ὁ Οὐλόυτς Ἀλῆς. Οὗτος σώθηκε μέ τήν φυγή ἀπό τήν Ναυμαχία κι ὁμως ἔγινε δεκτός στήν Κωνσταντινούπολι μέ τιμές θριαμβευτῆ. Ὅχι μόνο, ἀλλά τόν ἄλλο χρόνο προβιβάστηκε σέ Ἀρχιναύαρχο τοῦ Τουρκικοῦ στόλου.

Ὁ Ἄγγλος ἱστορικός Γ. Φίνλεϋ πού ἔζησε πολύ καί πέθανε στήν Ἑλλάδα, ἀξιόλογες δέ ὑπηρεσίες ἐπρόσφερε, ἀδικεῖ στήν «Ἱστορία τῆς Τουρκοκρατίας καί Ἐνετοκρατίας» τούς Ἑλληνες τῆς Ναυμαχίας μέ τίς κρίσεις του, ὅπως τούς ἀδίκησε, παρά τόν φιλελληνισμό του, καί μέ ἄλλες κρίσεις του στήν «Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως». Ἐνῶ ἀναγνωρίζει ὅτι τήν ἐποχή ἐκεῖνη θεωροῦσαν τούς Ἑλληνες σάν τούς καλύτερους ναυτικούς τῆς Ἀνατολῆς καί ὅτι «πάνω ἀπό 25.000 δούλευσαν στόν Ὀθωμανικό στόλο καί 5.000 περίπου στόν Ἐνετικό» συμπεραίνει τά ἑξῆς: «Εἶναι ἐνδιαφέρον νά προσέξῃ κανεῖς τό ρόλο πού ἔπαιξαν οἱ Ἑλληνες στήν Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου· ὁ ἀριθμός τους μέσα στούς ἐχθρικούς στόλους ξεπερνοῦσε κατά πολύ τόν ἀριθμό τῶν μαχητῶν ὁποιοδήποτε ἀπό τά ἔθνη, πού πῆραν μέρος στήν σύγκρουσι. Ἡ ἠθική τους κατάπτωσι

δέν τούς επέτρεψε νά χρησιμοποιήσουν τά ἀποτελέσματά της γιά νά βελτιώσουν τήν θέσι τους, ἐπειδή ἡ ἐπίδρασι τοῦ ἀριθμοῦ εἶναι πάντοτε ἀσήμαντη ὅταν λείπη ἡ ἀτομική ἀρετή καί ἡ ἐθνική δραστηριότητα).

Ἡ κρίση του εἶναι ἀδίκη. Τό γεγονός ὅτι εἶχαν οἱ Ἕλληνες τόν μεγαλύτερο ἀριθμό μαχητῶν ἀπό τά ἄλλα ἔθνη σημαίνει ὅτι κατ' ἀναλογίαν ἔχυσαν καί τό περισσότερο αἷμα, πρωτεύσαντες στό μέγεθος τῆς θυσίας. Γράφεται ὅτι 8.000 Ἕλληνες ναῦτες ἔχασαν τότε τήν ζωή τους στίς Ἐχινάδες! Ἐκτός τούτου ὅμως, ἡ ἐμπειρία τους, ἡ γνώσι τῶν τόπων, ἡ ἐλπίδα τῆς λευτεριάς τους καθιστοῦσαν τήν προσπάθειά τους οὐσιαστικώτερη ἀπό κάθε ἄλλου Συμμάχου. Νά ὑποθέσουμε ὅτι ὑπονοεῖ τήν ἔλλειψη πολιτικῆς ἐκμεταλλεύσεως τῆς νίκης; Τί ἄλλο μπορούσαν νά πράξουν τότε οἱ Ἕλληνες ἀπό ἐκεῖνο πού ἔπραξαν; Μολονότι ἔμειναν ἀβοήθητοι (ὅπως τόσες ἄλλες καί σύγχρονές μας ἀκόμα φορές!) ἐν τούτοις δέν τούς ἔλειψε οὔτε ἡ «ἀτομική ἀρετή», οὔτε «ἡ ἐθνική δραστηριότητα». Ἄδραξαν τά λίγα ὄπλα πού εἶχαν καί ἀναμετρήθηκαν ἄνισα μέ τόν πανίσχυρο δυνάστη τους, γιά νά ὑποστοῦν στό τέλος μιάν ἀπό τίς μεγαλύτερες σφαγές πού στοίχειωσαν τή σκλαβωμένη μας Πατρίδα. Τό «Χρονικό τοῦ Γαλαξειδίου» δίνει ἀδρῆν εἰκόνα τῶν τραγικῶν συμβάντων τῆς Ρούμελης. Ὑπολογίζονται σέ 50.000 οἱ σφαγιασθέντες ἀπό τούς Τούρκους Ἕλληνες στίς διάφορες τοπικές ἐξεγέρσεις πού ἐπακολούθησαν ἄμεσα τήν Ναυμαχία τοῦ 1571. Δύο ἀρχιεπίσκοποι, ὁ Πατρῶν καί ὁ Θεσσαλονίκης, ἐμαρτύρησαν ὑποστάντες τόν διά πυρός θάνατον! (Γ. Ν. Φιλιππίδου «Ἐπίτομος Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἀπό τό 1453-1821» σελ. 66, 7). Δέν ὑπάρχει μεγαλύτερη ἀδίκη γιά τόν Ἕλληνα ἀπό τοῦ νά τοῦ ἀμφισβητηθῆ, καθ' οἰονδήποτε τρόπον, ὁ ἀκοίμητος, ὁ ἀδιάπτωτος ἔρωσ γιά τήν Ἐλευθερία, πού ἀποτελεῖ τήν πεμπτουσία τῆς ἠθικῆς του προσωπικότητος, τό ἀναλλοίωτο γνώρισμα τοῦ ἐθνικοῦ του χαρακτῆρα — ἀνέκαθεν, ἐπί χιλιετηρίδες καί χθές καί σήμερα καί αὔριο! Ἡ ρίζα τοῦ αἰσθήματος τῆς Ἐλευθερίας εἶναι τόσο βαθιά διακλαδωμένη στήν Ἑλληνική καρδιά, πού καμμιά ποτέ δύναμι δέν μπορεῖ νά τήν ξεριζώσῃ!

Σᾶς ἐκούρασα. Τό αἰσθάνομαι. Δέν ἔπρεπε τόσο. Ὁφείλω νά ὁμολογήσω ὅτι εἶμαι γιά τοῦτο... ὁ σημερινός ἡττημένος τῆς Ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου.

Τελειώνοντας μαντεύω ὅτι πολλοί ἀκροατές μου θά διερωτῶνται: Σέ τελευταίαν ἀνάλυσι ἡ Ναυμαχία αὐτή ὠφέλησε ἢ ἔβλαψε τήν Ἑλλάδα; Τώρα πού τό ἡμερολόγιό μας ἔγινεν... αἰωνολόγιο καί γυρίζουμε σάν φύλλα του ὄχι τίς ἡμέρες ἀλλά τούς αἰῶνες, μπορούμε τώρα νά ποῦμε ὅτι

χωρίς και ν' αλλάξει την πάντοτε μαρτυρική αλλά και πάντοτε ήρωική Μοῖρα της — ὠφέλησε!

Τό ἔκτοτε λεχθέν ὅτι ἡ Ναυμαχία ἐκείνη ἐσήμαινε τόν ὀριστικό τερματισμό τῆς γοργῆς ἀνόδου τῆς Τουρκικῆς ἰσχύος καί τήν ἔναρξι τῆς βραδείας καθόδου πρός τήν πτώσι της, ἐπιβεβαιώθηκεν ἀπό τήν ἐξέλιξι τῆς Ἱστορίας. Ἄλλαξαν οἱ προσανατολισμοί στόν ἱστορικό ὀρίζοντα. Ἄλλαξαν θέσι τά ζώδια στόν παγκόσμιον οὐρανό. Ὁ Παντοδύναμος διέταξεν ἀμετάκλητα τόν οἰακοστρόφο του νά κάμη στροφή 180 μοιρῶν στήν Μεσόγειο, πού τῆς ἔδωσεν ἀπό τήν ἀρχή τῆς Δημιουργίας τό μέγα προνόμιο νά ρυθμίζονται σ' αὐτήν οἱ τύχες τῆς Οἴκουμένης. Δέν τήν ἄφησε τήν περίκλειστην αὐτήν, κι ὅμως τόσο κοσμοπολίτισσα θάλασσα, στήν ἀπόλυτη κυριαρχία τῶν Ὁθωμανῶν, ἀνίκανων, τότε, νά νομιμοποιηθοῦν στήν κληρονομία τῶν πολιτισμῶν της...

Μετά τήν Ναύπακτο, ἡ Τουρκία ποτέ δέν ἀνέκτησε στό ἀκέραιο τό παλιό της γόητρο-φόβητρο!

Μετά τήν Ναύπακτο, ἔμεινε βεβαίως ἀκόμα μιὰ μεγάλη δύναμι ἀλλά περιέστειλε τόν ἱμπεριαλισμό της καί ἀποσύρθηκεν ὀριστικά ἀπό τή διεκδίκησι τῆς κοσμοκρατορίας!

Μετά τήν Ναύπακτο, ἄρχισε νά τήν ὑποσκάπτῃ ἀγιάτρευτα ἡ διαφοροποίησί της, πού, νεκρώνοντας μέ τόν χρόνο τό ὄπιο τῆς ἄγριας ὀρμῆς τῶν ὀροπεδίων τῆς Ἀσίας ἔχυνε λίγο-λίγο στόν ὀργανισμό της τόν πολιτιστικόν ὀρό τῆς Εὐρώπης!

Οἱ μεγάλες θυσίες τῶν Ἑλλήνων κατά καί ἀμέσως μετά τήν Ναυμαχία ἀποτελοῦν τόν πρῶτο κρίκο τῆς μακρᾶς ἀλυσίδας τῶν μικρῶν καί μεγάλων ἐξεγέρσεων, πού διατήρησαν διὰ μέσου τῶν αἰώνων ὀλοζώντανο τό ἔθνικό φρόνημα, ὀλοδύναμο τό ὄνειρο τῆς Ἐλευθερίας.

Τό αἷμα τῶν θυσιῶν τοῦ Γένους, συνεχῶς ἐξογκούμενον, ἔρρεε στό σκότος τῶν πεπρωμένων ἀνεξάτμιστο, ἔρρεε σέ μυστικό ποτάμι, πού ἀναζητοῦσε σάν μόνη του ἐκβολή τήν Ἐλευθερία.

Ἔτσι φτάσαμε, μετά 200 χρόνια, στήν ἄτυχη Ἐπανάσταση τοῦ 1770. Ἔτσι φτάσαμε μετά 250 χρόνια στήν κοσμοϊστορική ἡφαιστειακή ἔκρηξι τοῦ 1821, πού ἐπισφράγισεν ὀλους τοὺς ἀγῶνες τοῦ Γένους, πού ἐδικαίωσεν ὀλες τίς θυσίες του!

Νά γιατί τολμῶ νά ὀνομάσω τή Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου μακρινό, ἀπώτατο, εὐοίωνο προμήνημα τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγενεσίας!

Η ΝΑΥΜΑΧΙΑ ΤΗΣ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ

Λόγος έκφωνηθείς, ιταλιστί, τὴν 8ην Ὀκτωβρίου 1871 εἰς τὸ Convegno di Studio τῆς «Fontazione Giorgio Cini», τῆς Βενετίας, ὡς ἐναρκτήριος εἰσαγωγή τοῦ Συνεδρίου, κατόπιν εἰδικῆς ἐντολῆς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

ΘΕΩΡΩ ΕΝ ΠΡΩΤΟΙΣ, καθήκον μου —εἶμαι δέ βέβαιος ὅτι ἀνταποκρίνομαι καί στήν ἐπιθυμία ὄλων ὑμῶν— νά ἐκφράσω τά θερμά συγχαρητήριά μου στήν «Fondazione Giorgio Cini», ἐν τῷ προσώπῳ τῶν Καθηγητῶν κ.κ. Vittorio Branca καί Agostino Pertusi, γιά τήν εὐτυχῆ πραγματοποίησι τοῦ παρόντος Convegno di Studio, πού ἀποτελεῖ, μέ τήν εὐκαιρία τῆς τετρακοσιοστῆς ἐπετείου της, δίκαιη διαμνημόνευσι καί περαιτέρω διερεῦνησι ἑνός ἀπό τά μεγαλύτερα πολεμικά γεγονότα τῆς παγκοσμίου Ἱστορίας — τῆς Ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου.

Ἦταν ἡ τελευταία —13η— ἀπό τίς Σταυροφορίες. Ἡ μόνη κατά θάλασσαν μόνο διεξαχθεῖσα. Ἡ μόνη χωρίς κατακτητικούς σκοπούς. Ἡ μόνη διατηρήσασα στό ἀκέραιο τήν ἱερότητα τῆς ἀμύνης. Ἡ τελευταία πού σάν σημαία της δέν εἶχε ἐθνικά χρώματα ἢ βασιλικά ἐμβλήματα ἀλλά τό λάβαρο τοῦ Ἑσταυρωμένου. Ἡ τελευταία πού χρησιμοποίησε μόνο τά κουπιά γιά κινητήριο δύναμι.

Ἡ ἐπιτευχθεῖσα νίκη ὑπῆρξεν ὀλοκληρωτική. Δέν εἶχεν ἀνάλογά της ἄμεσα ἀποτελέσματα. Ἄνοιξεν ὅμως βαθιά ἱστορική τομή καί χάραξε καμπή σημαντική στήν ἱστορική πορεία. «Σπάνιο φαινόμενο ὄλων τῶν αἰώνων», τήν χαρακτηρίζει ὁ ἱστορικός Paolo Paruta. «Ποτέ μετά τήν Ναυμαχία τοῦ Ἀκτίου οἱ θάλασσες τῆς Ἑλλάδος δέν εἶχαν ἰδῆ οὔτε στόλο τόσο πολυάριθμο, οὔτε ναυμαχία τόσον ἀξιοιμνημόνευτο» ἔγραψεν ὁ Βολταῖρος. Ὁ ἱστοριογράφος τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας Χάμερ (Hammer) τήν ἀναγνωρίζει ὡς «τήν μεγαλύτερα ναυμαχία πού συγκροτήθηκε μετά τήν πρό 16 αἰώνων τοιαύτην στό ἴδιο μέρος καί ἀποφάσισε μεταξύ Αὐγούστου καί Ἀντωνίου περί τῆς κυριαρχίας τοῦ κόσμου». Ὁ Γάλλος Ναύαρχος Zurien de la Gravière γράφει: «Ἡ τύχη τοῦ κόσμου τρεῖς φορές ἐξαρτήθηκε ἀπό τήν ἔκβασι μιᾶς τεραστίας ναυτικῆς συρράξεως: Σαλαμῖς, Ἀκτιον, Ναύπακτος». Ὁ διακεκριμένος παριστάμενος ἱστορικός τῆς Μεσογείου κ. Braudel, ὁ ὁποῖος θά μέ διαδεχθῆ εἰς τό Βῆμα, τήν ὀνομάζει «τεράστια νίκη τῆς τεχνικῆς καί τοῦ θάρρους».

Δέν είναι υπερβολή νά λεχθῆ ὅτι ἀνάμεσα σ' ὄλα τὰ κοσμοϊστορικά γεγονότα, ἡ Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου ἔχει μίαν ἰδιομορφία ἀποκλειστικά δική της: Ὑψώνεται ὡσάν μεμονωμένο φαινόμενο μέσα στόν ἱστορικό χῶρο, τιμία στά αἰτία της, ἀγνή στά ἀποτελέσματά της, ἱπποτική καί ποιητική στήν διεξαγωγή της. Ἀπό κάθε της λεπτομέρεια ἐκπηγάζουν πολύτιμα διδάγματα βαθιᾶς πίστεως καί ὑψηλῆς πολεμικῆς ἀρετῆς. Ἀλλά καί πολλές εἶναι οἱ λεπτομέρειες πού ἔχουν ἀκόμη ἀνάγκη περαιτέρω μελέτης, διακριβώσεως, ὑπογραμμίσεως, προβολῆς.

Ἔρχομαι ἀπό τήν Ναύπακτο, ὅπου ἔχω γεννηθῆ. Ἀπό τὰ πρῶτα μαθητικά μου χρόνια μέ εἶχεν ἐντυπωσιάσει ἡ γιγαντομαχία τοῦ 1571. Ἄκουγα, μέ ἀρκετή δόσι φαντασίας, τόν φλοῖσβο τῆς θάλασσας ἐκείνης ὡσάν ἀπολαυστική ἀφήγησι ἑνός μυθικοῦ θρύλου, ὡσάν ἀνανεούμενο συνεχῶς μήνυμα μιᾶς ὑπέροχης ὁμαδικῆς ἀνδραγαθίας, ἱκανῆς νά προκαλῆ ἐσαεὶ ρῖγος καί νά ἐμπνέη θαυμασμό. Ἀπό τόν ἴδιο ἐκεῖνο φλοῖσβο τῆς Ναυπάκτου καί τῶν Ἐχινάδων σᾶς φέρνω, Κύριοι Σύνεδροι, ἕναν ἀδρό χαιρετισμό τιμῆς καί φιλοφροσύνης. Εἶναι μιά συμβολική ἐξόφλησι βαρεῖ-ᾶς ὀφειλῆς τῶν ἱστορικῶν ἐκείνων χώρων πρὸς ὑμᾶς, πού τόσο μοχθεῖτε μέ τίς ἔρευνές σας καί μέ τίς μελέτες σας νά συντηρήσετε καί διαιωνίσετε τήν Μνήμη τοῦ μεγάλου συμβάντος, πού τούς ἔχει δοξάσει...

Ὁ ἔχων τήν τιμὴν νά ὀμιλῆ πρὸς ὑμᾶς δέν εἶναι ἱστορικός. Οὔτε ἱστορικός. Εἶναι ἀπλῶς φίλος τῆς Ἱστορίας. Τήν θεωρεῖ ὁμογέννητη τῆς Ζωῆς καί ἀχώριστο σύντροφό της, σ' ὄλη τήν μακραίωνη κι ἀτέρμονη διάρκειά της. Συμφωνεῖ μέ τόν Ranke ὅτι ἡ Ἱστορία εἶναι ἡ πορεία τοῦ Θεοῦ μέσα στόν Κόσμο. Σάν φίλος της εἰλικρινῆς, δέν διστάζει νά ἐπωφεληθῆ τῆς σημερινῆς εὐκαιρίας καί νά ἐξομολογηθῆ ὠρισμένες σκέψεις του:

Τώρα τελευταῖα, μέ τήν κυριαρχοῦσα ἔξαψι τῆς ἀμφισβητήσεως τῶν πάντων — καί αὐτῆς τῆς Ἱστορίας ἀμφισβητεῖται ἀπό μερικούς καί ἡ οὐσία καί ἡ ἀξία καί ἡ μορφή καί ἡ ἠθοπλαστική της ἐπίδρασι. Ἐπιτρέψτε μου νά εὐχηθῶ ὅπως μέ τήν εἰσβολή τῆς ψυχρῆς Στατιστικῆς στοὺς χώρους τῆς Ἱστορίας, μὴν ἐκτοπισθῆ ἡ Μοῦσα τῆς ἀφηγήσεως καί μὴν ὀπαντοδύναμος τῆς Τεχνολογίας Ἀριθμὸς περιορίσῃ ἀποπνικτικά τόν Λόγο μέσα στήν ἐκφραστική τῆς Ἱστορίας ἐνδελέχεια.

Εἶπα ὅτι δέν εἶμαι ἱστορικός. Πρέπει νά προσθέσω ὅτι εἶμαι ποιητής. Ἐκπροσωπῶ στήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τήν Λυρική Ποίησι. Τό ἀναφέρω γιὰ νά προεξοφλήσω τήν ἐπιεικεία σας γιὰ τὰ ὄσα... ποιητικῆ ἀδεία πρόκειται νά ἱστοριολογήσω... Πρὶν λάβω τό θάρρος νά παρεμβληθῶ σήμερα ἀνάμεσόν σας, προσπάθησα νά ἐπιτύχω μυστικά —σάν ποιητῆς πάντο-

τε— τήν ἄδειαν ὄχι ἀπό τόν μακρυνό μας pater familias "Όμηρο, ἀλλά ἀπό πλησιέστερο πρὸς τὰ γεγονότα μας ποιητή, τόν Πετράρκα, πού ἀναγνωρίζεται σάν πρόγονος τῆς σύγχρονης Ἱστορίας. Καθὼς εἶναι γνωστόν, ὅταν εἶχεν ἐπισκεφθῆ τήν Ἀρχαία Ρώμη, ἀνεκάλυψε τήν «ἀπόστασι». «Κ' ἔτσι, γράφει ὁ Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Yale κ. Peter Gay, ἀνοιξε τόν δρόμο τῆς ἀνακτῆσεως τοῦ ἱστορικοῦ ρεαλισμοῦ». Ἀνακτῆσεως. Γιατί τήν πρώτη κατάκτησί του, πού χάθηκε μέσα στοὺς μεσολαβήσαντες σκοτεινοὺς αἰῶνες, εἶχαν πρό πολλοῦ ἐπιτύχει ὁ Ἡρόδοτος, ὁ Θουκυδίδης, ὁ Τάκιτος. Καί τόσο καρποφόρα ἐκαλλιέργησαν τόν 18ο καὶ 19ο αἰῶνα μεγάλοι ἱεροφάντες τῆς ἐπιστήμης τῆς Κλειοῦς ὁ Gibbon (Edouard) 1737-1794, ὁ Ranke (Leopold von) 1795-1886, ὁ Mommsen (Theodor) 1817-1903, ὁ Burckhardt (Jacques) 1818-1897. Τοὺς ἐνθυμοῦμαι διὰ νά προελέγξω τήν ταπεινή μου γνώμη: Ἡ ἱστορική μνήμη, ἡ ἱστορική ὄρασι, ἡ ἱστορική φωνή, ὁ ἱστορικός, γενικά, ἀποθησαυρισμός δέν πρέπει ν' ἀποστοῦν ἀπό τήν παράδοσι ἂν θέλουν νά παραμείνουν δυνάμεις ἀναδημιουργικές καὶ δημιουργικές. Δυνάμεις ἱκανές νά μεταγρίσουν μέ τήν ἀναγκαιοῦσα ἐπάρκεια στό μέλλον τίς ἀπαραίτητες ζωντανές καὶ εἰσέτι γόνιμες ἀξίες τοῦ παρελθόντος. Δέν ξέρω ἂν οἱ ἄλλες Μοῦσες ἐπιτρέπουν ὄντως λιγότερη σαφήνεια καὶ ἀκριβολογία ἢ περισσότερη χρῆσι τοῦ παράλογου. Εἶμαι ὁμως βέβαιος ὅτι ἡ Κλειώ δέν τὰ ἐπιτρέπει. Ἡ τεχντροπία πού ἔχει διδάξει ἔκπαλαι δέν ἐπιδέχεται ἀλλοιώσεις! Ἡ νομοτέλεια τῆς Ἱστορίας, ἀφοῦ διαψεύστηκαν ἀπό τὰ πράγματα τόσες βαρύγδουπες προφητικές θεωρίες ἐκτροπῆς καὶ ἀνατροπῆς της, παραμένει ἀκλόνητη στόν προαιώνιο θρόνο της, ἀντέχουσα στήν στενή πολιορκία τῆς Τεχνολογίας. Προσωπικῶς δέν ἀνησυχῶ γιατί πιστεύω ὅτι βαθύτερη οὐσία τῆς Ἱστορίας εἶναι ἡ ποίησι. Καί ἡ ποίησι θά πεθάνη μετὰ τήν συντέλεια τοῦ κόσμου. Ἡ Ζωή τῶν ἀνθρώπων ἀλλάζει. Νόμος τῆς ἐξελιξεῶς της εἶναι ὁ νόμος τῆς ἀλλαγῆς. Τὰ συμπτώματα καὶ τὰ μηνύματα τῆς ἀενάου ἀλλαγῆς ὑψώνει τίς κεραῖες της γιά νά τὰ συλλάβῃ πρώτη ἡ Ἱστορία. Οἱ ὀρίζοντές της ἐπεκτείνονται συνεχῶς. Τὰ πλαίσιά της διευρύνονται ἀκαταπαύστως. Τό πνεῦμα της ὁμως εἶναι θεόδοτο. Τό Πνεῦμα τῆς Ἱστορίας! Οἱ φιλόσοφοί της δέν μπόρεσαν νά τό ἀλλοιώσουν! Δέν θά τό ἀλλοίωση ποτέ οὔτε ὁ Χρόνος! Καί τήν συντέλεια τοῦ Κόσμου, ἂν ποτέ ἐπισυμβῆ, ἡ Ἱστορία θά κληθῆ νά τήν ληξιαρχήσῃ μέ τήν θεοχάραχτη ἀπό τήν ὠρα τῆς Δημιουργίας σφραγίδα της...

Ἄλλ' ἄς ἐπανέλθω στό κύριο θέμα μας.

Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου. Ἐχει καθιερωθῆ ἐπὶ αἰῶνες μέ τόν τίτλον αὐτό. Ἐνῶ στήν πραγματικότητα ἔλαβε χώραν, ὅπως ξέρουμε, δεκαπέν-

τε περίπου μίλια δυτικά τῆς Ναυπάκτου, στήν εἴσοδο τοῦ Κόλπου τῶν Πατρῶν, πλησίον στό σύμπλεγμα τῶν νήσων Ἐχινάδων, ἑλληνικά, Cuzolari, βενετσιάνικα.

Ἡ ἐπονομασία τῆς Ναυμαχίας δέν ὀφείλεται σέ λάθος τῆς Ἱστορίας, οὔτε, πολύ περισσότερο, σέ εὐνοιά της πρός τήν Ναύπακτο. Τήν ἐποχή ἐκείνη ὅλη ἡ περιφέρεια τῆς Β.Δ. Στερεᾶς Ἑλλάδος καί ὅλος ἀκόμη ὁ Κορινθιακός Κόλπος, προσδιορίζετο μέ τό ὄνομα τῆς Ναυπάκτου, πανάρχαιας ὀχυρᾶς πόλεως, γνωστῆς ἤδη ἀπό τήν Κάθοδο τῶν Δωριέων, συμπρωτεύουσας τῆς Ἀρχαίας Αἰτωλίας, ἔδρας, ἀκολούθως, καί τοῦ Ρωμαίου καί τοῦ Βυζαντινοῦ καί τοῦ Βενετσιάνου καί τοῦ Τούρκου Διοικητοῦ. Ἐκτός τούτου ὅμως, ὅταν τήν αὐγή τῆς 3 Ὀκτωβρίου 1571 ὁ Χριστιανικός στόλος, ἐγκαταλείψας τήν Ἡγουμενίτσα, ἔπλεε πρός τήν Κεφαλληνία καί βρισκόταν στό ὕψος τῶν Παξῶν, φρεγάτα σταλμένη ἀπό τόν Διοικητή τῆς Ζακύνθου, ἔφερεν στόν Στόλαρχο Δόν Ζουάν τήν πληροφορία τοῦ ἀπεσταλμένου του γιά κατόπτευση ἰππότη Τζίλ ντ' Ἀντράντα (Gilles d'Andrada) (ναυάρχου τό ἐπόμενο ἔτος τοῦ στόλου τῆς Νεαπόλεως) ὅτι ὁ Τουρκικός στόλος, κατερχόμενος ἀπό τήν Ἀδριατική καί τό Ἴόνιο εἶχε προσορμιστῆ γιά ἀνάπαυσι, ἐπισκευές καί ἀνεφοδιασμό στήν Ναύπακτο. Ἀπό τήν στιγμή ἐκείνη, αὐτομάτως, ἡ Ναύπακτος ἐγινεν ὁ σταθερός στόχος τῆς Χριστιανικῆς ἐκστρατείας. Βάσιμα μπορεῖ νά ὑποτεθῆ ὅτι ἡ εἴδησι εἶχε μεταδοθῆ στήν Δύσι καί πρό τῆς Ναυμαχίας, σέ τρόπο ὥστε ἀπό τήν Ναύπακτο ν' ἀναμένεται μέ χτυποκάρδι τό ἄγγελμα τοῦ ἀποτελέσματος. Ἀλλά καί μετά τήν νίκη, πού τό μέγεθός της ξεπερνοῦσε κάθε προσδοκία καί κατάπνιγε κάθε ἄλλη λεπτομέρεια, φυσικό ἦταν καί ὁ Giustiniano στήν Βενετία (μετά δέκα ἡμέρες) καί οἱ Comte de Proego, Pompeo Colonna καί Chevalier de Romégas στόν Πάπα καί ὁ Don Lopez de Figueroa στόν Φίλιππο Β' τῆς Ἰσπανίας (μετά ἕνα μῆνα!), φυσικό ἦταν σάν Vittoria di Lepanto ν' ἀναγγείλουν τήν μεγάλη εἴδησι. Ἔτσι ἡ Ἐκκλησία στίς δοξολογίες της, οἱ λαοί στίς ἐπευφημίες τους, οἱ ποιητές στούς ὕμνους τους, οἱ ζωγράφοι καί οἱ γλύπτες στά ἔργα τους, οἱ πολεμιστές στίς ἐξιστορήσεις τους, οἱ ἱστορικοί στά συγγράμματά τους, ἀπό τήν πρώτη στιγμή καθιέρωσαν τήν ἐποποιία τοῦ 1571 μέ τό ὄνομα τῆς Ναυπάκτου.

Θά ἦταν ἀδίκια ν' ἀφήσω ἀμνημόνευτες τίς Ἐχινάδες. Τό σύμπλεγμα τῶν νήσων τούτων, ἀναφέρεται καί ἀπό τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας συγγραφεῖς (Ἡρόδοτος, Εὐριπίδης, Στράβων). Ἡ μυθολογία παραδίδει ὅτι ἦσαν πρῶτα ἀμέριμνες τοῦ πελάγου νύμφες. Ἀσέβησαν πρός τόν μέγα ποτάμιο Θεό Ἀχελῷο, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἦταν ὀργισμένος, γιάτί τοῦ εἶχε κλέψει ὁ

Ἡρακλῆς τὴν μνηστή του Βασιλοπούλα τῆς Αἰτωλίας Δηϊάνειρα, τίς μεταμόρφωσε σέ νησιά. Καί μάλιστα νησιά κακοτράχαλα, ἔρημα, ἄγωνα... Ἐκτοτε ὁ Ἀχελῷος, «ποταμός πάντων ἄρχων», ὅπως γράφει ὁ Ὅμηρος, πρόσχωνε καί προσαρτοῦσε στήν ξηρά πολλά νησάκια. Σήμερα πελαγίζουσι εἴκοσι περίπου. Τό ἑλληνικό τους ὄνομα ὀφείλουσι προφανῶς στίς ὡσάν ἀγκαθωτές καί γεμάτες ἀχινούς ἀκρογιαλιές τους. Τό βενετσιάνικο Curzolari θά τό εἶχαν ἐπικολλήσει πειρατές ἀπό τήν Δαλματία, ὅπου ὑπῆρχε νησί ὀνομαζόμενο Curzola.

Πρέπει νά δώσω τήν πληροφορία ὅτι τήν στιγμή αὐτή εὐρίσκεται ἐκεῖ πλησίον συνεργεῖο τῆς National Geographic Society τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς, τό ὁποῖο, κατόπιν προσκλήσεως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος ἐκτελεῖ ὑποβρύχιες ἐρευνες ὑπό τόν Καθηγητή κ. Harold Edgerton καί τόν τεχνικό κ. Peter Throckmorton γιά τήν ἀνακάλυψι τῶν ναυαγίων τῆς Ναυμαχίας. Θά ἦταν πράγματι καταπληκτικό ἂν ἐπισημανθῆ καί ἀνελευσθῆ ἔστω καί μία γαλέρα!

Οἱ Ἐχινάδες, «νήσοι ναυβάταις ἀπρόσφοροι», ὅπως τίς χαρακτηρίζει ὁ στίχος τοῦ Εὐριπίδη, παρά τό γεγονός ὅτι ὑπῆρξαν κατά τόν μεσαιῶνα κρησφύγετα καί ὀρμητήρια πανσπερμίας τρομερῶν κουρσάρων, θά εἶχαν λησμονηθῆ ἀπό τήν Ἱστορία ἐάν τά ρεύματα τοῦ Ἴονίου πελάγους καί τῆς... Εἰμαρμένης δέν ἔτρεπαν πρός τά ἐκεῖ τόν προφυλακτικά σκοτεινό καί σιωπηλό πλοῦ τοῦ Χριστιανικοῦ στόλου τήν ἄπνου ἐκεῖνη νύκτα τῆς 6 Ὀκτωβρίου 1571... Πραγματικά ἀπρόσφορες στούς ναυβάτες, ἐν τούτοις εὐνόησαν τήν διέλευσί του ἀνάμεσά τους, χάρις, δίχως ἄλλο καί στήν πολύτιμη βοήθεια τῶν Ἑλλήνων ναυτικῶν, πού ἔβριθαν στά πληρώματά του, ἀλλά καί 16 γαλέρες Ἑπτανησιακές καί Κρητικῆς εἶχαν προσφέρει. Τήν ἐπομένην αὐγή τῆς Κυριακῆς, 7 Ὀκτωβρίου, αἱ Ἐχινάδες ξεπροβόδισαν πρός τόν Κόλπο τῶν Πατρῶν τίς 223 γαλέρες, τίς 6 φρουριακές γαλεάτσες του καί τά βοηθητικά του σκάφη.

Ὁ Τουρκικός στόλος, μέ τίς 280 γαλέρες καί φοῦστες του, εἶχε προσπεράσει τήν προηγουμένη μέρα τό στενό τοῦ Ρίου-Ἀντιρρίου, εἶχε διανυκτερεύσει στήν Αἰτωλικήν ἀκτὴν παρά τήν Ἀρχαία Καλυδῶνα, καί, ἐντελῶς ξεκούραστος, περίμενε ἀνυπόμονα νά σημάνῃ ἡ πεπρωμένη ὥρα τῆς ἀποφασιστικῆς ἀναμετρήσεως.

Ἡ ἀναμέτρηση δέν ἐβράδυνε. Μέ ἄνεμον οὐριο γιά τούς Τούρκους ξημέρωσεν ἡ Κυριακή 7 Ὀκτωβρίου. Στίς 11 π.μ. ὁ ἄνεμος ἐκόπασεν ὡσάν νά ἀναστέλονταν ἀπό τήν Θεία Πρόνοια ἡ εὐνοια τῆς Μοίρας. Ὡραία φθινοπωρινή γαλήνη ἐπικράτησε. Καί οἱ δύο στόλοι βρέθηκαν ἀντιμέτωποι, μέ τήν προσχεδιασμένη τους παράταξι μάχης. Ἀστραποβολοῦσαν οἱ σιδερό-

φραχτες πανοπλίες τῶν Χριστιανῶν. Ἐκ τῶν φανταχτερές κοκκινοπράσινες γαλέρες τῶν Τούρκων ἀντηχοῦσαν διεγερτικοί χαβιάδες μουσικῶν ὀργάνων. Τό βυσσινόχρωμο λάβαρο μέ τόν Ἐσταυρωμένον ἀνάμεσα στούς Ἀποστόλους Πέτρο καί Παῦλο, ὑψώνονταν στόν πρωραῖο ἰστό τῆς ναυαρχίδας τοῦ Δόν Ζουάν. Τό λευκό, ἱερό λάβαρο τῆς Μέκκας μέ χρυσοκέντητο 28.000 φορές τό ὄνομα τοῦ Μωάμεθ, ὑψώνονταν στόν ἰστό τῆς ναυαρχίδας τοῦ Μουεζινζαδέ Ἄλῃ... Σχεδόν ἰσόπαλοι, παρά τήν σχετική ἀριθμητική ὑπεροχή τῶν Τούρκων καί σέ πλοῖα καί σέ ἄντρες, ἦταν οἱ δυνάμεις. Τήν ὑπεροχή τῶν Τούρκων ἰσοφάριζεν ἡ ἀνώτερη δύναμι πυρός τῶν Χριστιανῶν. Ἰσόβαθοι σέ πολεμικό μένος καί σέ προσωπική ἀνδρεία ἦσαν οἱ δύο Ἀρχιναύαρχοι. Ἐκ τῆς ἐπιτελείας ἐμπειροπολέμων θαλασσολύκων μέ ἀφθονή ἀτομικήν αἴγλη περιστοιχίζοντο ἀμφότεροι. Λίγοι ἀλλά ἐξ Ἰσου δεξιόι ὑπῆρξαν οἱ χειρισμοί ἀμφοτέρωθεν. Ἰσόμετρος ἦταν ὁ ἠρωϊσμός καί στούς ἐμβολισμούς τῶν γαλερῶν καί στίς ἄγριες στήθος πρὸς στήθος ἀγγέμαχες συμπλοκές ἐπάνω στά καταστρώματα. Τό μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης «ἀήττητον» εἶχαν ὑπέρ αὐτῶν οἱ Μουσουλμάνοι. Τήν ἀμείλικτη ἀνάγκη ἢ νά νικήσουν ἢ νά χαθοῦν, καί μαζί τους ὅλη ἡ Εὐρώπη, εἶχαν σάν ἐνίσχυσι τοῦ ἠθικοῦ τους οἱ Χριστιανοί. Ἐταλαντεύθηκε ὁ Ἄρης. Ἀλλά γρήγορα ἔβγαλε τήν ἀπόφασί του. Ραγδαία ὑπῆρξεν ἡ κατακύρωσι τῆς νίκης. Καί ἀπίθανο, ἀπροσμέτρητο ὑπῆρξε τό μέγεθος τῆς καταστροφῆς τοῦ ἠττηθέντος. «Τό πλεῖστον τῶν Τούρκων μαχητῶν ἐφονεύθηκε ἢ αἰχμαλωτίσθηκε ἢ ἐπνίγηκε», γράφει ὁ Χατζῆ-Καλιφάχ. Μνημονεύονται στήν Ἱστορία καί ἄλλα θαύματα, κανένα ὅμως δέν εἶναι μεγαλύτερο, ἐκπληκτικώτερο ἀπό τό πολεμικό θαῦμα τῆς Ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου. Ἡ Εἰμαρμένη ἐνθυμεῖται κάποτε πότε ὅτι ἡ συνέχισι τῆς ζωῆς ἔχει ἀνάγκη ἀπό ἐξισορρόπησι...

Στά ἐνδοξα ἐδῶ παράλια τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας τοῦ Ἁγίου Μάρκου, δικαίως τιμᾶ σήμερα ἡ Ἱστορική Ἐπιστήμη τήν ἀνάμνησι τῆς κοσμοβόητης ἐκείνης θαλασσινῆς ἐποποιΐας. Καί τίποτε δέν εἶναι τιμητικώτερον ἀπό τήν πληρέστερη καί λεπτομερέστερη ἐπιστημονική διερεύνησι καί διαφώτισι τῶν αἰτίων πού τήν ἐκυφόρησαν, τῶν συνθηκῶν πού τήν πραγματοποίησαν καί τῶν ἀποτελεσμάτων πού δέν τήν ἀξιοποίησαν. Ἐνα βλέμμα στό Πρόγραμμα μας πείθει ἀπό πόσες ἀκόμα πλευρές μπορεῖ νά ἐπανεξετασθῇ τό πολεμικόν ἐκεῖνο γεγονός διά νά συμπληρωθῇ ἡ περί αὐτοῦ ἱστορικῆ γνῶσι καί ἐπίγνωσι. Δέν ἔπαψε, ἄλλωστε, ποτέ ν' ἀπασχολῇ τοὺς ἐπιστημονικοὺς κύκλους ὅλου τοῦ κόσμου. Τήν τελευταία δεκαπενταετία ὄχι μόνον σ' ὅλες τίς νεώτερες γενικῆς Ἱστορίας κατέχει

λίαν ενδιαφέρον πάντοτε κεφάλαιο, αλλά και ειδικές μονογραφίες έχουν δημοσιευθή, όπως λ.χ. τοῦ Ναυάρχου καί Ἀντιπροέδρου τῆς Ἰσπανικῆς Κυβερνήσεως κ. Luis Carrero Blanco καί τοῦ Γάλλου κ. François Garnier. Μπορεῖ νά προστεθῇ ὅτι εἰδικά τεύχη σοβαρῶν περιοδικῶν ἔχουν ἀφιερωθῆ προσφάτως εἰς αὐτό, μέ ἄρθρα γνωστῶν ἐπιστημόνων. Σημειῶνω τά τέσσερα τεύχη μέ τόν γενικό τίτλο «Lepanto», πού δημοσιεύτηκαν πρό τινων ἐτῶν στήν Μαδρίτη, ὅταν ἐορτάστηκαν ἐκεῖ τά 400 χρόνια ἀπό τήν γέννησι τοῦ Δόν Ζουάν καί τοῦ Θεοβάντες. Ἀλλά καί πιό πρόσφατα, στήν δωδεκάτομη Ἱστορία τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καίμπριτζ, στό κεφάλαιο «Lepanto», δημοσιεύονται περισπούδαστα ἄρθρα τῶν Καθηγητῶν κ.κ. V. J. Parry, F.C. Spooner, H.G. Koenigsberger καί J.R. Hale. Τόν τελευταῖο ἔχουμε τήν εὐχαρίστησι νά βλέπουμε σήμερα ἀνάμεσά μας. Εἶναι πρόδηλο ὅτι παρέχεται, πάντοτε, πλούσιο σέ ἱστορικά μεταλλεύματα ἔδαφος γιά τούς ἐρευνητές...

Ὡς πρός τήν προπαρασκευή τοῦ πολέμου, ὄχι μόνον ἡ ἐπίμοχθη διπλωματική προσπάθεια τοῦ Πάπα Πίου Ε' ἐπιδέχεται βαθύτερη διερεύνησι καί πληρέστερη ἀπόδοσι, ἀλλά καί τῶν οἰκονομικῶν μέσων ἡ ἐξέυρεσι καί τοῦ βάρους των ἡ ἐπίπτωσι προσφέρεται γιά περαιτέρω μελέτη.

Ὡς πρός τήν διεξαγωγή τῆς Ναυμαχίας, πού ἦταν ἡ τελευταία κωπήλατη καί ἡ τελευταία μέ τόν παλιό τύπο τῆς πολεμικῆς γαλέρας, πολλά μποροῦν νά μελετηθοῦν ἀκόμη γιά τά τεχνικά μέσα τῆς ἐποχῆς καί τήν πολεμική της τακτική. Ἡ σύμπραξι Ἰσπανῶν καί Ἑνετῶν συντέλεσε κατά πολύ στήν τελειοποίησι τῆς πολεμικῆς ἐτοιμότητος, μέ τήν ἀμοιβαία συμπλήρωσι ἀναγκαίων πλεονεκτημάτων. Ἡ δοκιμασία πού ὑπέστη ὁ παλαιός Τουρκικός στόλος ἔδωκεν ἀφορμή νά ἀναδιοργανωθῇ καί συγχρονισθῇ ὁ νέος, πού μέ τόσην ἀπίστευτή ταχύτητα εἶχε τότε ναυπηγηθῇ (250 γαλέρες) γιά νά τεθῇ τό 1572, ὑπό τίς διαταγές τοῦ μόνου διασωθέντος μέ τμήμα τῆς ναυτικῆς του μονάδας στίς Ἐχινάδες Οὐλούτσ- Ἀλῆ, πού δέν ἐβράδυνε νά διεκδικήσῃ ἐκ νέου τήν κυριαρχία τῆς Μεσογείου.

Ὡς πρός τά πενιχρά πολιτικά ἀποτελέσματα τῆς «ἡμέρας ἀνευ ἐπαύριον» ἢ τοῦ «ἀνοήτου θριάμβου», ὅπως τήν εἶχαν ἀποκαλέσει σύγχρονοί της, πολλά ἔχουν ἔκτοτε γραφῆ. Καί προσφάτως ὁ Καθηγητής κ. Koenigsberger παρατηρεῖ: «Φαινότανε ὅτι τό Lepanto δέν εἶχεν ὑπάρξει ποτέ». (semprava che Lepanto non si fosse mai stato). Συμφωνεῖ σέ τοῦτο μέ τόν Βολταῖρο πού εἶχε συμπεράνει: «τελικά δίνεται ἡ ἐντύπωσι ὅτι νικητῆς τῆς Ναυμαχίας ὑπῆρξαν οἱ Τοῦρκοι».

Ἐν τούτοις, τό θέμα δέν δύναται, νομίζω, νά θεωρηθῇ ἐξαντλημένο. Γιά τήν δική μου γνώμη, ἡ σταυροφορία αὐτή, τόσον ἀγνή στίς προθέσεις

της —νά ανασχεθῆ ἢ ἐπιθετικὴ ὁρμὴ τοῦ Ἰσλαμισμοῦ καὶ ἀποτραπῆ ὁ κίνδυνος τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τὴν ἐξάπλωσί του— δέ μπορούσε παρά νά ἔχη καὶ ἀγνά ἀποτελέσματα. Μπορεῖ ἢ ἐπίθεσι νά εἶναι πιὸ δημιουργικὴ στὴν ἐξέλιξη τῆς ζωῆς. Ἡ ἄμυνα ὅμως ἔχει πάντοτε περισσότερη ἱερότητα. Ἡ ἄμυνα ἦταν γιὰ τὴν Εὐρώπη ἢ Ναυμαχία τοῦ 1571. Καὶ μάλιστα ἄμυνα ὀργανωμένη «θεία συνάρσει», ἀπὸ ἕναν ἀγιώτατο θρησκευτικὸν Ἀρχηγό. Ἡ ἐπιτευχθεῖσα νίκη διατήρησεν ἀμόλυντη τὴν ἱερότητά της. Καὶ ἂν δέν τό ἠθέλησαν ἔτσι οἱ Ἀρχηγοὶ της, ἔτσι τό ἠθέλησεν ἡ Ἱστορία — «τό μυστηριῶδες αὐτὸ ἐργαστήριον τοῦ Θεοῦ», ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ ὁ Τσβαίχ. Τὰ ἀποτελέσματά της ὑπῆρξαν μόνον ἀρνητικά, ἀλλὰ γιὰ τοῦτο περισσότερο ἠθικά. Διαλύθηκέν ὁ τρομερὸς ἐφιάλτης πού βάραινε τὰ στήθη τῆς Εὐρώπης. «Ἐπὶ τέλους μάθαμε ὅτι οἱ Τοῦρκοι εἶναι ἄνθρωποι σάν ἐμᾶς!» ἦταν τό ἐπινίκειο τοῦ Ναυάρχου τοῦ Πάπα Marcantonio Colonna. «Ἀποδείχτηκέν ὅτι οἱ Τοῦρκοι δέν εἶναι ἀήττητοι», ἔγραψεν ὁ Cervantes. Ἐξ ἐρωτᾶ ὁ Daru (Pierre-Antoine-Noel Daru, 1767-1829): «ποῖος θά ἐπίστευεν ὅτι μία τόσο ἐκλαμπρὸς νίκη ἐπέπρωτο νά μείνη χωρὶς ἀποτέλεσμα;». Ἐξ παρατηρεῖ ὁ Hammer (Joseph von Hammer Purgstall, 1774-1856): «Δέν δύναται κανεὶς νά μὴ σκεφθῆ ἄνευ βαθέος αἰσθήματος θλίψεως τὴν μηδαμινότητα τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ναυμαχίας ταύτης». Ἐξ γράφει ὁ Rambaud (Alfred-Nicolas Rambaud, 1842-1905) ὅτι: «Οἱ γιορτές καὶ τ' ἀγάλματα ὑπῆρξαν τὰ μόνα ἀποτελέσματα τῆς μεγάλης νίκης». Ὁ Montaigne, ὅμως (Michel Montaigne, 1533-1592) σύγχρονός της, εἶχε κρίνει διαφορετικά: «Ἡ Ναυμαχία αὐτὴ ἐγκαινιάζει τὴν ἀρχὴ τῆς βαθμιαίας καὶ ἀναπότρεπτης καταρρεύσεως τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας». Καὶ ὁ ἀνυπέβλητος ἱστορικὸς τῆς Ναυμαχίας Γάλλος ναύαρχος Zurien de la Granvière συμφωνεῖ μαζί του. Κρίνει στὸν πρόλογό του: «Οἱ Τοῦρκοι δέν ἀνέλαβαν ποτέ ἐξ αὐτῆς τῆς μεγάλης καταστροφῆς. Ἡ Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου τοὺς ἀφῆρεσε διὰ παντός τό κράτος τῶν θαλασσῶν. Ἀπεσπάσθη τό σκῆπτρον τῶν θαλασσῶν ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ τοῦτο ὑπῆρξεν ἀπαραμίλλος ὑπηρεσία προσενεχθεῖσα ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν...».

Γράφει ὁ Ἀββᾶς Brandôme ὅτι ὑπῆρξε μέγα ὄνειδος ἢ μὴ ἐκμετάλλευσις τῆς νίκης. Ἀλλὰ γράφει κι ὁ Ἐπίσκοπος D'Acqz, πρεσβευτῆς, τότε, τῆς Γαλλίας στὴν Κωνσταντινούπολι, «ὑπῆρξεν, ἴσως, πρᾶξις συνέσεως ἢ ἐπιφύλαξις τῶν νικητῶν τὴν στιγμὴν ἐκείνην. Καταντᾶ μάλιστα περιέργον πῶς δέν ἀπεφάσισαν οὔτε αὐτὴν τὴν γειτονικὴν τοῦ πεδίου μάχης Ναύπακτον νά καταλάβωσι μολονότι εἶχε φονευθῆ ὁ διοικητῆς αὐτῆς καὶ ἡ φρουρά της εἶχεν ἐξανεμισθῆ κατὰ τὴν Ναυμαχίαν...».

Ἐποῖος ἐνθυμηθῆ σέ ποιάν οἰκονομικὴν ἐξάντλησι εἶχαν ὑποβληθῆ ὁ

Πάπας και ο Φίλιππος ΙΙ και η Ένετική Δημοκρατία, όποιος ένθυμηθή τις βαρύτατες ζημιές του Χριστιανικού Στόλου (Στίς νικήτριες γαλέρες, πλήν τών άλλων ύλικών καταστροφών, όλα σχεδόν τά κουπιά τους ήταν σπασμένα και όλες οι άποθήκες τροφίμων σχεδόν άδειες! Χαρακτηριστικό είναι ότι τό γεϋμα τής νίκης τό βράδυ τής 7 Όκτωβρίου αναγκάστηκαν νά τό δώσουν οι Χριστιανοί Ναύαρχοι στην γαλέρα του Ζάν Άνδρέα Ντόρια, πού, έπειδή δέν είχεν έλθει σέ άμεση σύγκρουσι μέ τις έχθρικές, διατήρησε τήν δυνατότητα νά τούς φιλοξενήσι! "Όλες οι άλλες ναυαρχικές γαλέρες ήταν μισοερειπωμένες!) όποιος ένθυμηθή αυτά και άλλα σχετικά, θά πρέπει νά πεισθή ότι έκτός από τήν έλλειψι πολιτικής προσυμφωνίας, έκτός από τις σοβούσες στό βάθος τών συνειδήσεων αντίζηλιές, άδυσώπητες πραγματικές συνθήκες καθιστούσαν τήν ώρα εκείνη προβληματική τήν έξ ίσου έπιτυχή άμεση συνέχισι τής Χριστιανικής έκστρατείας...

Είμαι Έλληνας και δή Ναυπάκτιος. Και πάλιν μόνον η Έλλάς, ιδιαίτερα η γειτονική προς τήν Ναύπακτο περιφέρεια, ύπέστη τις τραγικές συνέπειες τής Ναυμαχίας, στίς όποιες πιθανόν ν' αναφερθή στην αύριανή του όμιλία ο Καθηγητής κ. Μ. Μανούσακας. Έν τούτοις θέλω νά βλέπω άκέραιο και άσκίαστο τόν ιστορικό φωτιστέφανο τής μεγάλης νίκης. Και ν' άρκεσθώ στην άκριβοδίκαιη φράσι του κ. Braudel, «Ήταν τό τέλος ενός άληθινού *complexe d'infériorité* του Χριστιανικού κόσμου άπέναντι τών Τούρκων...».

Έχω σχηματίσει τήν ιδέα ότι από πλευράς Τουρκικής πρέπει νά ύπάρχουν περισσότερες δυνατότητες όπως προσφερθή πλουσιώτερο νέο ύλικό για τήν ιστορικήν όλοκλήρωσι του θρυλικού άθλου. Οι αξιότιμοι Τούρκοι Καθηγητές, τις όμιλίες τών όποιών θά άκούσωμε μέ ιδιαίτερον ένδιαφέρον, είμαι βέβαιος ότι θά μάς διανοίξουν νέες στοές έρεύνης προς όλες τις κατευθύνσεις, τις άκτίνες τών όποιών προσδιορίζει άρκούντως τό Convegno τουτο.

Άλλά στό εύρύ περιθώριο, πού αφήνει συνήθως λευκό η μεγάλη Ίστορία όταν άφηγείται σπουδαία και περίπλοκα ιστορικά γεγονότα περί τά όποια κινούνται πολλές προσωπικότητες, ύπάρχει χώρος και ύπάρχει σκοπιμότης για νά γράψη πολλά και η μικρή Ίστορία. Έν προκειμένω παρέχεται η εύχέρεια νά σκιαγραφηθούν εκεί άδρότερα οι ήθικές φυσιολογίες τών πολεμάρχων, κάνοντας άρχή από τούς γεμάτους άνδρικό σφρίγγος, ίπποτική παλληκαριά και πολεμική χαρά Άρχιναύαρχους Δόν Ζουάν και Μουεζινζαδέ Άλή. Ό πρώτος, λίγο πριν άρχίση η σύρραξις, χόρευε στό κατάστρωμα μέ δύο ίππότες του Έπιτελείου του τήν «gaillarde», χαρούμενο χορό τής έποχής. Ό δεύτερος, τήν ίδια ώρα, διάταζε τούς

όργανοπαῖχτες του νά προαναγγείλουν μέ τά ἀνατολίτικα ὄργανά τους τήν Νίκη πού ἐφτερούγιζε πρός τό μέρος τους...

Παρομοίως ὅμως καί τῶν ἰσαξίων τους ἄλλων ναυάρχων, πασσάδων, σπορακόμιτων, ἵπποτων, μπέηδων, πού προσφέρουν μορφές ἰσχυρῆς ἀκτινοβολίας, οἱ προσωπικότητες μποροῦν νά ἐμπνεύσουν. Ἄς ἐνθυμηθοῦμε ὅτι ἐκεῖ εἶχε συγκεντρωθῆ γιά νά χτυπηθοῦν, πλώρη μέ πλώρη, στῆθος μέ στῆθος, τό ἄνθος τῆς Ἰταλικῆς καί τῆς Ἰσπανικῆς ἀριστοκρατίας, ὁ ἀθέρας τῶν πολεμιστῶν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Μεταξύ τῶν Τούρκων διαπρέπαν ὁ σερασκέρης Περτέβ-Πασσᾶς, ὁ ἀντιβασιλεύς τῆς Ἀλεξάνδρειας Μεχμέτ-Σιρόκο, ὁ γυιός τοῦ Χαϊρεδίν Βαρβαρόσσα Χασάν, ὁ ἀντιβασιλεύς τοῦ Ἀλγερίου Οὐλούτς-Ἀλῆ, ὁ τολμηρός Μπέης τῆς Αὐλώνας Kara Khodja, πού τελικά πιάστηκεν αἰχμάλωτος, ὁ Μπέης τῆς Ναυπάκτου Φιρτούς καί πολλοί ἄλλοι. Μεταξύ τῶν Χριστιανῶν, ἄν παραλείψουμε τούς πασιγνώστους μεγάλους, ἀξίζει νά μνημονευθοῦν ξεχωριστά οἱ δύο διάσημοι Γάλλοι ἵππότες — ὁ Ρομεγκά, «ὁ μεγαλύτερος θαλασσομάχος τῆς ἐποχῆς» καί ὁ Κριγγόν, «ὁ γενναῖος τῶν γενναίων». Καί οἱ δύο ἄφησαν γραπτές ἐκθέσεις τους γιά τά γεγονότα τῆς Ναυμαχίας. Πολλοί ἄλλοι ἀκόμα, τέλος δέ σάν ἀνεξάρτητη, ξέχωρη κορυφή, κ' ἐκεῖνος ὁ Θερβάντες, πού ἔχασεν ἐκεῖ τό ἀριστερό του χέρι «γιά τή δόξα τοῦ δεξιοῦ», ὅπως ἔχει γραφῆ. Ἡ ἀναπόσπαστη μέχρι σήμερα σύνδεσί του μέ τήν Ναυμαχία τοῦ 1571, ἀποτελεῖ μιὰ διθυραμβική, καί δῆ ἀπό σάλπιγγες πολεμικές, καταξίωσι καί ἀποθέωσι τοῦ Πνεύματος... «Πόσοι ἄνθρωποι λίγο θά ἐνδιαφέροντο γιά τήν Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου ἐάν δέν εἶχε λάβει μέρος σ' αὐτήν ὁ συγγραφεύς τοῦ Δόν-Κιχάτη!», γράφει ὁ Ζουριέν ντέ λά Γκραβιέρ.

Θά ἔλεγα ὅτι καί τοῦ Πάπα Πίου Ε', γιά τόν ὁποῖο ὁ Ράνκε γράφει ὅτι ἡ «Δυτικῆ Ἐκκλησία δέν εἶχεν ἰδῆ ἡγέτη καλύτερο καί ἀγιώτερο», δέν ἔχει ὅσο θά ἦτο δίκαιο ἀποτυπωθῆ καί ἐξαρθῆ ἡ μεγάλη φυσιογνωμία. Γνωρίζω ὅτι πρό τινων ἐτῶν ἰδρύθηκε στή Ρώμη μέ πρωτοβουλία τοῦ Καρδινάλιου Ὀτταβιάνι, εἰδικό φερώνυμό του Ἰνστιτούτο, δέν γνωρίζω ὅμως τί ἔχει πράξει ἔκτοτε τοῦτο γιά τήν ὀλοκλήρωσι τῆς ἱστορικῆς τοποθετήσεως τοῦ φιλασθένου, ἀσκητικοῦ, ἀλλά θεόπνευστου καί σθεναροῦ ἐκείνου μεγάλου ἱεράρχου. Ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες τιμοῦμε τήν Μνήμη του μέ σεβασμό, μολοντί καμμιὰ πουθενά ποτέ δέν ἔκαμε μνεῖα γιά τήν δεινοπαθοῦσα τήν ἐποχὴν ἐκείνην Ὀρθόδοξην Ἐκκλησία.

Παράλληλα καί τοῦ Σουλτάνου Σελήμ II ἡ προσωπική σκιαγράφησι θά μπορούσε νά φωτιστῆ πληρέστερα. Δέν ἦταν μεγάλη φυσιογνωμία ὅπως ὁ πατέρας του Σουλεϊμάν ὁ Μεγαλοπρεπής. Τόν παρακολούθησεν ἡ

φήμη ότι ἔθυε πολύ στόν Βάκχο. Λέγεται μάλιστα ὅτι γιά τήν κατάκτησι τῆς Κύπρου τόν παρέπεισε, παρά τούς δισταγμούς τοῦ Μεγάλου Βεζύρη Σόκολι, ὁ μυστικοσύμβουλος τοῦ Πορτογάλου Ἰσραηλίτη Ἰωσήφ Νασσύ, λέγοντάς του ὅτι ἐκεῖ παράγεται τό καλύτερο κρασί τοῦ κόσμου. Ἄλλά πιό πολύ μεθυσμένος καί μάλιστα διαρκῶς, ἦταν ὁ Σελήμ ἀπό τήν ὑπεροψία, πού δίκαια τοῦ εἶχαν ἐμπνεύσει οἱ συνεχεῖς νίκες τῶν Τουρκικῶν ὄπλων. Δέν μπορῶ ν' ἀφήσω ἀμνημόνευτο τό γεγονός ὅτι ἐπίσημη σύζυγός του, Βαλιδέ Σουλτάνα του, μητέρα τοῦ διαδόχου τοῦ Μαχμούτ, ἦταν ἡ Ἑλληνίδα ἀπό τήν Κέρκυρα, ὠραία αἰχμάλωτος Καλή Καρτάνου.

Νομίζω, τέλος, ὅτι καί γιά τούς ἄσημους, πολυβασανισμένους ἐκείνους μάρτυρες, πού στήν Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου ἐγγίσανε τήν κορυφή τοῦ μαρτυρίου τους, γιά τούς κωπηλάτες καί τῶν δύο στόλων, δέν πρέπει νά 'ναι φειδωλή ἡ ἱστορική μνεία. Ἄλυσσοδεμένοι, μέ ταπωμένο στόμα, μέ τό μαστίγιο τοῦ «ἀργκουτζίνου» συχνόν ἐπισκέπτη τῆς γυμνῆς πλάτης τους, ἐντείνανε τίς σωματικές τους δυνάμεις στό μή περαιτέρω, θυσιάζοντας τήν ἄχαρη ζωή τους χωρίς τήν τιμή τοῦ ὀπλισμένου μαχητῆ, χωρίς τήν προσδοκία τῆς προσωπικῆς δόξας. Ἀπό τίς σπαραχτικώτερες κραυγές τοῦ ἀνθρώπινου πόνου, πού ἡ ἠχώ τους μένει ἄσβηστη στίς πιό σκοτεινές στοές τῆς Ἱστορίας, εἶναι ἐκεῖνες τῶν βογαδόρων τῆς Ναυμαχίας μας, πού καιγόντουσαν μέσα στίς γαλέρες ἢ καταποντιζόνταν μαζί τους καί οὐρλιαζαν ἀπελπιστικά, χωρίς νά μποροῦν νά σπάσουν τίς ἀλυσίδες τους καί νά σωθοῦν...

Καλύτερα, θά μοῦ ἐλέγατε, ἴσως, νά λησμονηθοῦν οἱ μαῦρες αὐτές σελίδες τῆς ἀπανθρωπιᾶς. Καλύτερα, θ' ἀπαντοῦσα, νά ὕψωνεν ἡ ἀνθρωπιά ἓνα ταπεινό Μνημεῖο, στό ὁποῖον ἓνα σπασμένο κουπί νά διαιωνίζη σάν ἔκφρασι συγγνώμης τήν τύψη τῆς ἀνθρώπινης συνειδήσεως. Στό Μνημεῖο αὐτό θά μποροῦσε, σάν ἐκπροσώπου ὄλων, νά χαραχθῆ τ' ὄνομα τοῦ Aurelio Scetti, ποῦ εἶχε τήν ψυχικήν ἀντοχήν, ἀλυσσοδεμένος κι αὐτός στά κάτεργα, νά γράφη ἡμερολόγιο καί νά σκισάρη φιγοῦρες τῆς Ναυμαχίας, καταλείποντάς μας ἔτσι πολῦτιμα ντοκουμέντα ἀπό τήν πιό τραγικήν ὀπτική γωνία τῆς γιγαντομαχίας.

Ἐνα ἀπό τά πιό συγκινητικά λεπτομερειακά ἀποτελέσματα τῆς Ναυμαχίας ὑπῆρξεν ἡ ἀπελευθέρωσι κατ' ἄλλους 10.000, κατ' ἄλλους 15.000 Ἑλλήνων αἰχμαλώτων κωπηλατῶν. (Γνωστόν εἶναι ὅτι καί στόν Χριστιανικό στόλο ὑπῆρχαν κωπηλάτες σκλάβοι Μωαμεθανοί). Ἄλλά καί πλείστων ἄλλων ἀπό τά τσοῦρμα τῶν Χριστιανικῶν πλοίων, πού μπορεῖ νά ἦταν, κατά μέγα μέρος, ἐγκληματίες καί τυχοδιῶκτες κακοποιοί, ἐξαγνίστηκαν ὁμως μέ τό μακροχρόνιο μαρτύριο πού εἶχαν ὑποστῆ σάν βογαδό-

ροι στίς γαλέρες καί μέ τήν υπεράνθρωπη συμβολή τους στήν Χριστιανική νίκη...

Στήν σκέψι μου αὐτή γιά τήν ανέγερσι ενός Μνημείου στόν άγνωστο κωπηλάτη-πολεμιστή μέ ένίσχυσε καί μιάν άξιοσημείωτη γραφή τοῦ Abbe Brandöme (1535-1614): «Έπρεπε νά μήν ύπάρχη στήν ώραία Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου οὔτε ναύαρχος, οὔτε τυχοδιώκτης, οὔτε ναύτης, οὔτε στρατιώτης, ὅσον μικροί κι άν ἦσαν, τῶν ὁποίων τά ὀνόματα νά μή γραφοῦν σέ κάποιο ώραίο χαρτί ἤ βιβλίο, πού θά ἐχρησίμευε γιά τήν παντοτινήν ανάμνησι τῆς άξίας τῶν γενναίων αὐτῶν ανθρώπων, τόσο ἐκείνων πού ἐφρονεύθησαν ὅσο καί ἐκείνων πού διασώθηκαν ζῶντες».

Τώρα πού μπορούμε ἀπό τήν ἀπόστασι τεσσάρων αἰῶνων νά δραματισθοῦμε τό μεγάλο γεγονός άνεπηρέαστοι συναισθηματικά καί ιδεολογικά, μέ ἀπόλυτην άντικειμενικότητα, μέ ξάστερην ὄρασι καί μέ άβίαστη κρίσι, τώρα μπορούμε νά διαπιστώσουμε άκριβέστερα τό μέγεθος τῶν πραγματικῶν του διαστάσεων. Τῶν διαστάσεων πού εἶχε προσλάβει ὄχι μόνο σάν πολιτικό γεγονός, οὔτε μόνο σάν πολεμικό κατόρθωμα, αλλά πολύ γενικώτερα, πολύ εὐρύτερα, σάν ανθρώπινη ὀμαδική πράξι καί ἔξαρσι ὑψηλοῦ ἠθικοῦ, ὑπερεντόνου δυναμισμοῦ ψυχῶν καί σωμαίων, φλογερῆς πίστεως, τυφλῆς άφοσιώσεως, άκρας εὐσυνειδησίας, προσωπικῆς αὐταπαρνήσεως, προθύμου θυσίας — άρετῶν πού άστραψαν ἐκτυφλωτικά σέ ἀμφοτέρα τά μέρη τῶν συγκρουσθέντων κόσμων.

Τώρα μπορούμε νά ἰδοῦμε, ὡσάν σέ τεράστια σκηνή βιωμένης Τραγωδίας, τό άληθινό πρόσωπο τῆς Ἀνθρώπινης Μοῖρας, πού τοποθετεῖ τόν Ἀγῶνα σάν κυριαρχικό, άδυσώπητο, άκατάλυτο στοιχεῖο τῆς Ζωῆς. Καί τίς τύχες τοῦ Ἀγῶνα τίς κρατεῖ στό βάθος τοῦ μυστηρίου τῆς ἴδια αὐτή Μοῖρα, ὑπό τήν ἀπόλυτη ἐξουσία τῆς. Μπορεῖ μέ μιάν ἐλάχιστη, κατά τό φαινόμενο, λεπτομέρεια, μέ μιάν άσήμαντη, κατά λογική κρίσι, παρεμβολή, μπορεῖ, παρενείροντας ἀπρόοπτα μιάν ἀπρόβλεπτη καί γιά τήν πιό μεστή ἐμπειρίαν σύμπτωσι, νά δημιουργήση συγκυρίες ικανές νά μετατρέψουν, ὅπως αὐτή θέλει, τήν πορεία τοῦ ὄλου Ἀγῶνα καί νά προσδιορίσουν ἐκεῖνες τήν ὀριστική του ἔκβασι. Βρίθει ἐνδιαφεροουσῶν λεπτομερειῶν, άξιοπεριέργων συμπτώσεων, μοιραίων συγκυριῶν ἡ Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου.

Τήν βλέπω στόν ὀρίζοντα τῆς παγκόσμιας ιστορίας σάν ἕνα ώραίο πολύχρωμο πυροτέχνημα πού ἡ λάμψι του διαρκεῖ αἰῶνια χωρίς νά χάνη τήν γοητεία του.

Δέν ἐπρόκειτο νά σᾶς άπασχολήσω, αναρμόδιος ἄλλωστε ἐγώ, μέ τόν κύριον ὄγκο τῶν ιστορικῶν δεδομένων, τά ὁποῖα θά χειριστοῦν στόν κύκλο

τῆς ειδικότητός των, οἱ ἐκλεκτοὶ συνάδελφοι τοῦ Convegno τούτου. Πολύ θά ἤθελα ὅμως, τό ὁμολογῶ, ν' ἀσχοληθῶ λίγο μέ τήν λεγόμενη «Μικρή Ἱστορία», στήν ὁποίαν ἀνήκουν οἱ ἀνεκδοτολογικές, ἠθογραφικές, προσωπογραφικές λεπτομέρειες. Ἐπό αὐτές ἀναδίδεται ἀδρότερο τό ἄρωμα τῆς Ψυχῆς τοῦ Ἀνθρώπου. Τοῦ Ἀνθρώπου-ιδεαλιστῆ. Τοῦ Ἀνθρώπου-πολεμιστῆ. Τοῦ Ἀνθρώπου-περιφρονητῆ τοῦ Θανάτου. Ἐλλά καί ἡ ἐνασχόλησι αὐτή ἀπαιτεῖ χρονικά ὄρια πού δέν τά διαθέτω.

Περιορίζομαι γιά τοῦτο, σάν σέ γενικώτατο συμπέρασμα, νά ἐπαναλάβω ὅτι σήμερα, μέ τήν μεγάλη διευκόλυνσι πού μᾶς παρέχει ἡ ἀπόστασι ἀλλά καί ἡ ὠρίμανσι τῆς Ἀνθρώπινης συνειδήσεως, σήμερα εἴμαστε στήν εὐχάριστη θέσι νά μπορούμε νά συναγάγουμε κοινά διδάγματα πανανθρώπινης ἀξίας, ὅπως ἀπό κάθε ἀγῶνα, πολύ περισσότερο ἀπό τήν Ναυμαχία τοῦ 1571, πού ὑπῆρξε μία ἀπό τίς πιό ἀδιάλλαχτα φανατικές συγκρούσεις δύο ἐχθρικών κόσμων. Ἐνα δίδαγμα εἶναι ὅτι χωρίς πυρακτωμένη πίστι, ἐδραιωμένη βαθειά στίς καρδιές, δέν διεξάγονται μεγάλοι ἀγῶνες. Ἄλλο, ὅτι καμμιά ἰσχὺς δέν εἶναι ἀκατάλυτη στόν κόσμο τοῦτο. Μεσουρανεῖ γιά νά δύση. Ἡ νίκη τοῦ 1571 δέν ἐπαναλήφθηκε τό 1572, τό «τραγικόν ἔτος», ὅπως, ἂν θυμοῦμαι καλά, τό ἔχει ὀνομάσει ὁ κ. Braudel. Ἄλλο ὅτι ἡ μεγάλη ἀνθρώπινη ἀρετή, πού λέγεται πνεῦμα θυσίας, ἀποκορφώνεται καί προθυμότερα καρποφορεῖ ὅταν τό σκότος τοῦ μυστηρίου τῆς προσωρινῆς ζωῆς φωτίζεται στό βάθος τῶν ψυχῶν ἀπό τήν γλυκεῖα προσδοκία τῆς μέλλουσας ζωῆς... Ἐλλ' ἄς μὴν παραταθῶ...

Πρό τῆς Ναυμαχίας τοῦ 1571 οἱ Ἀρχηγοὶ τῶν νικητῶν χωρίζονταν ἕως τήν τελευταία στιγμή ἀπό ζέουσες διαφορές. Ἐφταναν σέ διακοπή σχέσεων. Λίγο ἔλειψε νά περιέλθουν σέ τραγικὴν ἐνοπλῆ ρῆξι πέντε μόλις ἡμέρες πρό τῆς μάχης (Ἐπεισόδιον Δόν-Ζουάν - Βενιέρου στήν Ἡγουμενίτσα τήν 2.10.1571).

Εἶχαν δίκην ἐκεῖνοι πού εἶπαν ὅτι, κατορθώσας νά ἐνώση ὁ Πάπας Πῖος Ε' τήν Ἰσπανία μέ τή Βενετία, εἶναι ὡσάν νά εἶχεν ἐνώσει τό νερό μέ τή φωτιά... Ἡ Ναυμαχία διαδραματίστηκε μέ εἰλικρινῆ ἀλληλεγγύη, μέ ἀτράνταχτη πειθαρχία, μέ ἔξαρσι γενναιότητος καθολική, μέ πνεῦμα αὐτοθυσίας ἐνιαῖο. Ἀμέσως μετά τόν θρίαμβο οἱ Ἀρχηγοὶ συγκεντρώθηκαν στήν Ναυαρχίδα, ὅπου, λησμονήσαντες τίς προηγούμενες προστριβές τους, ἐναγκαλίστηκαν ἀλλήλους καί ἀνταλλάξαν ἀδελφικούς ἀσπασμούς. Εἶναι σπάνιες τέτοιες στιγμές ἀνθρώπινης εὐτυχίας, πού μολονότι τίς προκαλοῦν καί ὑλικά αἷτια, ἐν τούτοις ἐξαίρονται σέ σφαῖρες ἠθικοῦ εὐδαιμονισμοῦ. Ὅταν δέ τέτοιες στιγμές εἶναι ἐφικτές στόν ἀνθρώπινο βίο, δίκαια μπορούν οἱ ὄνειροπόλοι τῆς συναδελφώσεως τῶν λαῶν νά ἐρωτή-

σουν: Γιατί νά μή σημάνη τό χρονόμετρο τῆς Αἰωνιότητος καί μιὰ μεγάλη στιγμή μόνιμης, σταθερῆς εἰρήνης, μιὰ νέα ἐποχή ἀφθόνητης χαρᾶς καί ἀδιατάραχτης ἀγάπης;

Ἔως τήν ὑψηλή σκοπιά τῆς Ἱστορίας φτάνει ὁ εὐσεβῆς ἀντίλαλος: Ἄρκετά δοκιμάστηκε ὁ Ἄνθρωπος ὑπό τό καθεστώς: «Ὁ πόλεμος πάντων πατήρ». Καιρός εἶναι νά δοκιμάζε καί τό καθεστώς: «Εἰρήνη πάντων μήτηρ!». Σφοδρό πνεῦμα φιλειρηνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ διατρέχει σήμερα τήν Οἰκουμένη. Καί οἱ λιγότερο αἰσιόδοξοι μπορεῖ νά εὐελπιστοῦν ὅτι θά συνεχισθῇ ἐπαυξανόμενον. Πόσο θά εἶναι εὐτυχεῖς οἱ ἱστορικοί τοῦ μέλλοντος ἂν κληθοῦν μιάν ἡμέρα νά καταγράψουν τήν μεγαλύτερη νίκη τῶν αἰώνων. Τήν Νίκη στήν ὁποία θά ὑπάρχουν μόνον νικητές καί κανεῖς ἠττημένος!

Παράλειψί μου ἀδικαιολόγητη θά ἦταν μεγάλη ἂν ἐτελείωνα χωρίς νά μνημονεύσω, ἐλάχιστος κι ἐγώ λειτουργός τοῦ ποιητικοῦ λόγου, τήν ποιητική δημιουργία πού εἶχεν ἐμπνεύσει ἡ Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου. Ἄσχολοῦμαι ἀπό χρόνια μέ τήν σύνταξι μιᾶς ὅσον ἔνεστι πληρέστερης εἰδικῆς Βιβλιογραφίας τῆς ἀπέραντης φιλολογίας της. Ἐχοντας συγκεντρώσει περί τά 800 λήμματα, μπορῶ νά ἔχω προσωπική γνώμη γιά τήν ἔκτασί της. (Πρέπει νά δηλώσω ὅτι ὑστερῶ πολύ στήν ἀνεύρεσι τῶν Τουρκικῶν πηγῶν καί κειμένων. Μέ τήν σημερινή εὐκαιρία, θά παρακαλοῦσα τούς ἀξιότιμους κυρίους Τούρκους καθηγητές νά μοῦ χορηγήσουν, ἂν εἶναι δυνατόν, βιβλιογραφικά στοιχεῖα γιά δημοσιευμένα Τουρκικά καί Ἀραβικά κείμενα ἱστορικο-λογοτεχνικοῦ ἐνδιαφέροντος). Μέ πολλήν εὐχαρίστησι βλέπω στό Πρόγραμμα ὅτι θά πραγματευθῇ τό ἐνδιαφέρον θέμα τῆς μεταναυμαχιακῆς λογοτεχνίας ὁ Καθηγητής κ. Dionisotti, τοῦ ὁποίου ἔχω διαβάσει πρό ἐτῶν σχετικόν ἄρθρο στήν Ἑπιθεώρησι «Lettere Italiane».

Ἄν ὑπῆρξαν πενιχρά τά πολιτικά ἀποτελέσματα τῆς Ναυμαχίας τοῦ 1571, περισσότερο πενιχρά ὑπῆρξαν τά ποιητικά. Ἄφθονα μὲν, ἀνούσια ὅμως κατά τό πλεῖστον. Ἡ ἀφθονία τους εἶναι καταπληκτική. Ὅποιος τό μποροῦσε βάλθηκε νά γράψῃ τήν ἐποχὴν ἐκείνη στίχους, ἰδίᾳ στήν Ἰταλία, γιά τό μεγάλο γεγονός! Τοῦτο ἀποδεικνύει, βέβαια, τήν τεράστιαν ἐντύπωσι καί συγκίνησι πού εἶχεν ἐμποιήσει εὐρύτατα σ' ὅλα τά λαϊκά στρώματα. Δέν ἐνθυμοῦμαι ποιός ἔχει, χαριτολογῶντας, παρατηρήσει ὅτι ὑπῆρξαν περισσότεροι οἱ ραψωδοί τῆς Ναυμαχίας ἀπό τίς γαλέρες της! Κανένας ὅμως, οὔτε λυρικός ψάλτης, οὔτε ἐπικός ὑμνωδός δέν μπόρεσε νά ὑψωθῇ παραπάνω ἀπό τό μέτριο καί ν' ἀφήσῃ ἕνα λογοτεχνικό ἔργο τόσο αἰωνόβιο ὅσο καί ἡ ἱστορική μνήμη τῆς Ναυμαχίας. Γιά τοῦτο σωστά ἔχει

γραφῆ ὅτι τό ὠραιότερο ποίημα πού γράφτηκε ἦταν ἡ ἴδια ἡ Ναυμαχία. Καί ὁμως, εἶχε τόσον ἱπποτισμό, τόσην εὐγένεια, τόσην ποίησι, τόση μοναδικότητα!

Περίεργο εἶναι ὅτι καί στούς ἐπακολουθήσαντες αἰῶνες, κανεῖς ἀπό τούς μεγάλους ποιητές-λυρικούς, ἐπικούς, δραματούργους, πού συχνά ἀνατρέξανε σέ παληές πηγές ἐμπνεύσεως, δέ οἰστροηλατήθηκε ἀπό τή Ναυμαχία τοῦ 1571. Ἔτσι σχεδόν μόνον ἡ Ἱστορία διατήρησε πάντοτε ζωντανή καί πάντοτε ἀνανεούμενη τήν ἀνάμνησί της. Ἄς μήν παραλείψω νά σημειώσω τήν ἀπορία μου πῶς δέν ἐπιχειρήθηκεν ἕως τώρα οὔτε τό γύρισμα ἐνός κινηματογραφικοῦ ἔργου, ἐνῶ τόσον προσφέρεται τό γραφικό καί συναρπαστικό ἀνδραγάθημα.

Τό σονέττο τοῦ Πετράρκα: «Rotta è l' alta colonna» εἶχε προσαρμοσθῆ γιά νά ὑμνηθῆ ὁ Marcantonio Colonna στήν θριαμβευτική του εἴσοδο στήν Ρώμη. Στήν νεώτερη Ἱταλική φιλολογία ἀναφέρεται σάν ἀξιόλογο μονάχα τό «Poema di Lepanto», πού δημοσίευσε τό 1912 ὁ Giovanni Orsini.

Ἔχω στήν βιβλιοθήκη μου στήν Ναύπακτο 33 τομῖδια μέ ποιήματα τυπωμένα τό 1571 στήν Βενετία μέ ὠραῖα διακοσμητικά — στυλ μπαρόκ, βέβαια. Περισσότερα βρίσκονται στήν Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, Ἀθηνῶν. Τί πλοῦτος ἐκδόσεων! Ἔχω ἀκόμη καί ἕνα ἀντίτυπο τῆς τόσο καλοτυπωμένης γιά τήν ἐποχή, ἀπέραντης ραψωδίας τοῦ Guido Umbaldo Benamati, μέ τά 32 βιβλία καί τούς 13.000 περίπου στίχους. Ἀλλά μήπως δέν περιέχει 11.104 στίχους σέ 1388 ὀττάβες ἡ «Vittoria Navale» τοῦ Ottavio Tronsarelli. Καί δέν ἔχει 18.900 ἑξαμέτρους λατινικούς στίχους ἡ «Echinadues Naumachia» τοῦ θεολόγου Francesco Villaro Stilitano, γιά τήν ὁποία ὁ Ciampoli γράφει: «sfida la pazienza dei secoli». Ὅλους ὁμως τούς ὑπερβαίνει ὁ Giambattista Arcuzio μέ τούς 20.000 στίχους του τῆς «Vittoria Naupactiaca». Ἐνθυμοῦμαι ὅτι ἔχει ἐκφρασθῆ ἡ περιέργεια πῶς ἕνας σύγχρονος Βενετσιάνος ποιητής μέ ἀξία, ὁ Maffeo Venier, δέν ἀσχολήθηκε καθόλου μέ τήν Ναυμαχία. Μνημονεύω τό ποίημα (450 ottave) τοῦ Francesco Bolognetti (τυπωμένο στά 1572 στή Bologna), γιατί θεωρεῖται ἀπό τά πιά ἀξιόλογα.

Τά περισσότερα εἶναι γραμμένα στήν λόγια γλῶσσα τῆς ἐποχῆς, τά λατινικά. Πολλά στήν ἀνεπεξέργαστη τότε ἀκόμα κοινήν ἰταλική.

Σημειωτέον ὅτι ἀναφέρονται καί ποιητικά ἔργα πού ἔχουν ἀπωλεσθῆ, ὅπως «La Vittoria Navale» τοῦ Francesco da Terranova, «La Vittoria della Lega» τοῦ Tomasso Costo, «La Vittoria ottenuta da Don Giovanni d' Austria contro i Turchi», τοῦ Pietro Clemente da Latini κ.ἄ.

Κατά γενικήν ἐκτίμησι, πιά ζωντανά, πηγαῖα, εὐχума εἶναι τά γραμμέ-

να στίς τοπικές ιταλικές διαλέκτους (Poesia dialettale) τῆς Βενετιᾶς, τῆς Πάδοβας, τῆς Μπολώνιας, τῆς Τοσκάνας, τῆς Σικελίας κλπ., ὅπου τό γλωσσικό αἶσθημα διατηροῦσε δροσερό σφρῖγος. Ὁ λαϊκός ποιητικός οἶστρος ἀποδείχτηκε πιό οὐσιαστικός ἀπό τό λόγιο.

Ἡ Ἑλληνική δημώδης Μοῦσα, πού ἔχει δώσει πραγματικά ἀριστουργήματα τόσης ποιητικῆς ἀξίας ὥστε ὁ Φωριέλ, ὁ Πάσσωβ, ὁ Τομαζέο, ὁ Παβολίνι καί ἄλλοι νά τήν θεωροῦν ἀνώτερην ὄλων τῶν δημωδῶν ποιήσεων, ὥστε ὁ Γκαῖτε νά ἔχη ἐκφράση ἰδιαίτερο θαυμασμό, δέ μπορούσε νά μήν ἐμπνευστῆ ἀπό τό μεγάλο γεγονός. Ἐνα δίστιχο, πού τραγουδοῦσαν οἱ Ἑλληνες ναυτιλόμενοι ἀπό τίς πρῶτες ὥρες τῆς συγκροτήσεως τοῦ στόλου τῆς Santa Lega, ἔλεγε:

*«Χρυσό φανάρι νά ἤμουνα στό στρέτο τῆς Μεσσήνας
νά φέγγω ὅτενας διαβῆ ὁ Πρίντζηπας τῆς Σπάνιας...»*

Σ' ἓνα ἑλληνικό περιοδικό τοῦ περασμένου αἰῶνα («Πανδώρα» τόμος 14ος, 1863-1864) δημοσιεύεται τό δημοτικό τραγοῦδι:

*Ἄγνάντια στήν Κεφαλωνιά, καρσί στήν Ἁγία Μαῦρα,
Ἐκεῖ συναπαντήθηκαν οἱ δύο χοντρές ἀρμάδες,
Οἱ δύο χοντρές καί τρομερές τοῦ Τούρκου καί τοῦ Φράγκου.
Στῆθος μέ στῆθος δέρνονται, κεφάλι μέ κεφάλι.
Δέ σέ φοβᾶμαι, Ἄλῃ-Πασσᾶ, στό νοῦ μου δέ σέ βάνω
Ἐχω καράβια μπρούτζινα, καί τάρτια σιδερένια
.....»*

Ἐχει περισωθῆ ὁμως κ' ἓνα μακρότερο ποίημα, πού τραγουδοῦσαν οἱ θαλασσινοί τῆς Ἡπειρωτικῆς Πάργας:

Ἡ Ναυμαχία καί ὁ Σκλάβος (Πάργα 1574)

*Νά ἤμουν πουλί γλυκαηδονί, νά ἤμουνα χελιδόνι,
νά ἤμουν καί χρυσοφάναρο ἔστο φάρο τῆς Μεσσήνας,
γιά νᾶγλεπα, νά βίγλιζα τό Ρήγα π' ἀρμενίζε,
ὅπ' ἀρμενίζουσαν χαίροντας καί λάμνουσαν τραγουδῶντας.
Δέν πᾶν σέ πόρτο γιά νάμποῦν, λιμιῶνα γιά ν' ἀράξουν,
γυρεύουν τόν Ἄλῃ Πασσᾶ γιά νά τόν πολεμήσουν.
Ὅταν ἀπαντηθήκανε ἡ δύο χοντραῖς ἀρμάδες,
βροντοκοπᾶν ἡ κανονιαῖς, γίνετ' ἡ μέρα νύχτα,*

πλώρη μέ πλώρη σμίγουνε, κατάρτι μέ κατάρτι,
 λαμποκοπάνε τά λαμιά, βροντάνε τά τριμπόνια,
 ποδάρια, χέρια καί κορμιά γιομίζουν τά καράβια,
 σκοτώθη κι' ό 'Αλῆ Πασσᾶς, τό ἄξιο παλληκάρι,
 κι' ό Ρήγας τήν γαληότα του τήν ἔσερν' ἀπ' τήν πρύμμη.
 Μέσα εἶχε σκλάβους ἑκατό 'ς τά σίδερα δεμένους,
 καί σκλάβος ἀναστέναξε, κ' ἐστάθη τό καράβι.
 'Ο Ρήγας ἀνατρόμαξε, τόν πρῶτο του φωνάζει.
 — 'Εκεῖνος π' ἀναστέναξε κ' ἐστάθη τό καράβι,
 ἄν ἦν ἀπό τούς δούλους μου τή ρόγα του θ' ἀξήσω,
 κι' ἄν ἦν ἀπό τούς σκλάβους μου θά τόν ἐλευθερώσω.
 — 'Εγώ εἶμ' όπ' ἀναστέναξα καί τό καράβι ἐστάθη,
 γιαντ' εἶδα ὄνειρο κακό 'ς τόν ὕπνο ποῦ κοιμώμουν,
 εἶδα καί τή γυναῖκά μου τήν στεφανώναν μ' ἄλλον.
 Νειόγαμπρον τέσσερων μερῶν Τοῦρκοι μ' ἐπῆραν σκλάβον,
 καί δέκα χρόνους ἕκαμα 'ς τῆς Μπαρμπαριάς τό χῶμα,
 δέκα καρναῖς ἐφύτεψα 'ς τή φυλακή ποῦ μ' εἶχαν,
 κι' ἀπ' ὄλαις ἔφαγα καρπό, καί λευτεριά δέν ἤῤα.

Ἐνδιαφέρουσα παρατήρησι στό τραγοῦδι αὐτό εἶναι ὅτι ὁ ἐλληνικός λαός, καίτοι ὑπόδουλος τήν ἐποχήν ἐκείνη, μέ προσδιορισμένα ἐξ ἀνάγκης αἰσθήματα, ἐν τούτοις στάθηκε μέ ἀνωτερότητα μπροστά στό δράμα τοῦ Τούρκου Ἀρχιναύαρχου, ἀναγνωρίζοντας τιμητικά καί τήν ἀξία του καί τόν ἡρωισμό του, ὡσεὶ θρηνῶντας γιά τήν μοῖρα του: «Σκοτώθη κι' ό 'Αλῆ Πασσᾶς, τό ἄξιο παλληκάρι»!

Τό τραγοῦδι αὐτό δίνει, καθῶς ἀκούσατε, μέ λιγόλογην ἀπλότητα μιάν ἐντυπωσιακή περιγραφή τοῦ σκληροῦ, σφοδροῦ ἀγῶνα στήν κορυφαία του φάσι κ' ἔπειτα προσθέτει, δανεισμένους ἀπό ἄλλα δημοτικά τραγοῦδια, πολλούς στίχους πού χρωματίζουν ἔντονα τήν τραγωδία τῶν σκλάβων κωπηλατῶν — ἀπόδειξι τοῦ πόσο βαθιά πονοῦσαν τότε οἱ καρδιές γι' αὐτό τό κορύφωμα τοῦ μαρτυρίου τῆς σκλαβιάς...

Τήν σημασία τῆς περισυλλογῆς τῶν λαϊκῶν στιχουργημάτων, πού καί τίς ἱστορικές μελέτες μποροῦν νά βοηθήσουν σημαντικά, ἀποκαλύπτοντας τό πνεῦμα καί τό ἦθος τῆς ἐποχῆς, εἶχε τονίσει στήν Ἰταλία πρῶτος ὁ Καθηγητής Alessandro d'Ancona (1894). Ἀπό τίς πολλές προσπάθειες πού ἔγιναν γιά τόν σκοπό αὐτό μπορῶ νά σημειώσω, χωρίς ν' ἀδικήσω ἄλλους, τίς ἐργασίες τοῦ Domenico Ciampoli «I Poeti della Vittoria di Lepanto» (1905, tip Centenari) καί τήν ὠραία ἔκδοσι «Lepanto» τοῦ Guido

Antonio Quarti (Milano, 1930, tip. Luigi Baronio). 'Ο Ciampoli κλείνει τήν μελέτη του μέ τό παράπονο ότι οί μεγαλύτερες ιστορίες τής Λογοτεχνίας δέν ἔχουν ἔως τώρα σπουδάσει σέ τρόπο ἐξαντλητικό τόν ποιητικό κύκλο πού ἀναφέρεται στήν Ναυμαχία τής Ναυπάκτου.

Δέν ἐπιτρέπει ὁ χρόνος ν' ἀσχοληθῶ μέ τά λίαν ἀξιόλογα ἔργα τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, τά ὁποῖα εἶναι πασίγνωστα. Θά σας πληροφορήσω μόνον ὅτι στό Ἐθνικό Ἱστορικό Μουσεῖο τῶν Ἀθηνῶν ὑπάρχει ἔγχρωμος ζωγραφικός πίναξ διαστάσεων 0,98 x 1,00 μ., πού παριστάνει τήν Ναυμαχία τής Ναυπάκτου, ὑπάρχουν δέ ἐνδείξεις ὅτι εἶναι ἔργο τοῦ 16ου αἰῶνα. Στό ἴδιο Μουσεῖο ὑπάρχει καί χαλκογραφία, διαστάσεων 1,5 x 0,74 μ., ἔργο τοῦ Lattatio Bonastro, μαθητοῦ τοῦ Ἐλ Γκρέκο, μέ λεπτομερῆ ὑπομνηματισμένη ἀναπαράστασι τής Ναυμαχίας. Χρονολογεῖται 1572.

Γιά τήν τεράστια παγκόσμιαν ἀπήχησι πού εἶχεν ἡ Ναυμαχία τής Ναυπάκτου μιλοῦν εὐγλωττα δύο περιστατικά, πού ἀξίζει νά ἀναφερθοῦν. Ἐχῶ στήν βιβλιοθήκη μου ἓνα μικρό τεῦχος ὀκτώ μόλις σελίδων τυπωμένο στό Breslau τής Γερμανίας τό 1571, μέ τήν παληά γοτθική γραφή. Περιέχει τίς πρῶτες εἰδήσεις ἀπό τήν Ναυμαχία τής Ναυπάκτου. Δίνει τήν ἐντύπωσι παραρτήματος ἐφημερίδος, πού διαλαλεῖ μέ βιάσι τήν μεγάλη εἶδησι γιά νά σβύση τήν ἀνυπόμονη δίψα τοῦ κοινοῦ.

Πιό περίεργο εἶναι τό ἄλλο περιστατικό: Ὁ Ἰάπων τεχνοκρτικὸς κ. Terukazu Akiyama ἔχει δημοσιεύσει στό περιοδικό τής Ζυρίχης «Du», τοῦ Μαΐου 1962, ὠραιότατες ἔγχρωμες εἰκόνες, φωτογραφίες ἐλαιογραφιῶν ἐπικολλημένων σ' ἓνα ἐξάφυλλο παραβάν. Εἶναι ἔργο ἀγνώστου Ἰάπωνος ζωγράφου ζήσαντος στό δεύτερο ἡμισυ τοῦ 16ου αἰῶνος καί παριστᾶ, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, τήν ... Ναυμαχία τής Ναυπάκτου! Ὁ κ. Akiyama στό ἐπεξηγηματικό του ἄρθρο πληροφορεῖ ὅτι τό 1546 ὁ Ἰησουΐτης Πατήρ Franz Xaver ἔφτασε στήν Ἰαπωνία καί ἀπό τότε ἰδρύθηκαν ἐκεῖ καθολικά μοναστήρια, πού ἦταν ἐστίες μεταλαμπαδεύσεως τοῦ ἐπιστημονικοῦ καί καλλιτεχνικοῦ πολιτισμοῦ τής Δύσεως. Θά χρονοτριβοῦσα ἄν ἐπιχειροῦσα νά σᾶς περιγράψω τίς ἀξιοπερίεργες λεπτομέρειες τοῦ πίνακος αὐτοῦ, πού ἀνῆκε στήν παληάν οἰκογένειαν Okubo καί σήμερα εἶναι ἰδιοκτησία τοῦ κ. Nagataka Murayama. Ἦρθε στήν δημοσιότητα τό 1956 ἀπό τόν κ. Tei Nishimura. Τήν φυσικήν ἀπορία πῶς ἐνέπνευσε τόν Ἰάπωνα ζωγράφο ἡ Ναυμαχία τής Ναυπάκτου λύει ὁ κ. Akiyama, γράφοντας: «Τό ἐνδιαφέρον τῶν Ἰαπῶνων γιά τή Μάχη τής Ναυπάκτου κατ' ἀρχήν μπορεῖ νά εἶναι ἀκατανόητο γιά τήν Δύσι, βέβαιο ὁμως εἶναι ὅτι ἡ εἶδησι τής εὐτυχισμένης νίκης τής Ἐκκλησίας εἰσέδουσε στήν Ἰαπωνία μέ τούς ἱεραποστόλους.

Πόσο στενές ήταν συχνά οι σχέσεις προκύπτει από μίαν είδησι κατά τήν όποία τέσσερες νεαροί Ίάπωνες άπεσταλμένοι είχαν παραστή στις 7 Ὀκτωβρίου 1584 στό Toledo γιά τόν έορτασμό τής Νίχης!». Καί επιλέγει: «...Πάντως οι άνταύγειες τής μεγάλης μάχης σ' αυτό τό μακρυνής έποχής παραβάν δείχνουν ποιά σημασία είχε δώσει ή έποχή στό γεγονός». Δέν έχω νά προσθέσω τίποτε.

Καί δέν κρίνω χρήσιμο νά έπεκταθῶ περισσότερο. Ἐάν ἤθελα νά ἀνακεφαλαιώσω, θά ἔλεγα μόνο τοῦτο: Ἐπό τό πλούσιο περιεχόμενο τοῦ προκειμένου προγράμματός μας μπορεῖ νά συναχθῆ τό συμπέρασμα ὅτι δέν ἔχει ἀκόμα κλείσει ἡ ἱστορική σελίδα, πού ἀναφέρεται στήν Ναυμαχία τής Ναυπάκτου. Προσφέρεται χῶρος εὐρύς γιά περαιτέρω ἱστορικήν ἔρευνα, κριτική καί ἀξιολόγησι. Θά τολμοῦσα νά κάμω μίαν ἐπικαιρή, λόγῳ τής παρουσίας σας, πρότασι: Ὅλοι ἐμεῖς, καί πολλοί ἄλλοι, ἐλπίζω, πού ἐνδιαφέρονται γιά τό μεγάλο αὐτό ἱστορικό γεγονός καί πιστεύουν ὅτι ἡ ἀναμόχλευσι τής ἀναπολήσεώς του ὠφέλεια μόνον ἔχει νά προσκομίση, δέν θά μπορούσαμε νά συγκροτήσουμε ἕνα κομιτάτο, μίαν ἐπιτροπή; Μιά... «lega»; Ὅχι «sacra», οὔτε «santa», μά ὅπωςδήποτε ὄχι καί «grofana»; Θά μεθοδεύαμε ἔτσι τήν συνέχισι τῶν ἐρευνῶν ὥστε «alla luce di Lepanto» νά μὴν πάψουν ποτέ τά κύματα τής Μεσογείου μας νά διαλαλοῦν ὑπερήφανα τήν πολιτιστική της ἀκτινοβολία. Ἡ θελκτική αὐτή ἐδῶ πόλις τής Βενετίας, πού ἐξακολουθεῖ νά ζῆ ὡς διά μαγείας μεταξύ θρύλου καί πραγματικότητας, προσφέρεται γιά ἔδρα τής Ἐνώσεως πού προτείνω. Ἐλλά καί ἡ μικρή Ναύπακτος, πού δέν βρίσκεται ἔξω τοῦ θρυλικοῦ κύκλου τής Βενετίας, μπορεῖ νά διεκδικήσῃ ἕνα παρόμοιο «Copenigno» ἐκεῖ κάθε δύο ἢ τρία χρόνια. Ὅταν θά μᾶς κάμετε τήν τιμὴ νά τήν ἐπισκεφθῆτε σέ λίγες ἡμέρες γιά λίγες ὥρες, ἐλπίζω νά πεισθῆτε ὅτι δέν εἶναι πόλις ἀντιπαθητική. Τό προαιώνιο γραφικό κάστρο της ἐξακολουθεῖ νά ἐκμυστηρεῦεται πολλά στοὺς φίλους τής Ἱστορίας. Καί μέσα στά σεβάσματα πλαίσιά του τό Ἐθνικό Θέατρο τής Ἑλλάδος μελετᾷ νά ἀνεβάσῃ ἕνα θεατρικό ἔργο τοῦ Θεοβάντες. Ἡ πρόσκλησι τής Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν νά τιμῆσετε τήν εἰδική Συνεδρίασι πού ἀφιερώνει στήν Ναυμαχία τοῦ 1571, περιλαμβάνει καί ἐκδρομὴν ἕως τήν Ναύπακτο κ' ἕως τίς Ἐχινάδες. Στό θαλάσσιο χῶρο τής Ναυμαχίας θά ριφθῆ στέφανος δάφνης διά νά κοσμήσῃ τόν ὑγρό τάφο τῶν ἡρώων καί τῶν μαρτύρων πού θυσιάστηκαν μέ τόσον ἐnthουσιασμό, ὑπερασπιζόμενοι τά ἰδανικά τους. Ρίπτω ἀπό τώρα τήν ἰδέα νά πάρουμε τήν πρωτοβουλία ὅπως ἰδρυθῆ στήν Ναύπακτο καλλιτεχνικό Μνημεῖο τής κοσμοϊστορικῆς Ναυμαχίας, πού, παρά τήν μεγάλη ἀνθρωποθυσία, διατήρησε μιὰ τόσο σπάνια ἱπποτικήν εὐγένεια.

Ἐκεῖ, ἐπὶ τόπου, θά ἠλεκτρισθῆ περισσότερον ἢ συγκίνησί μας καὶ αὐτόματη θά εἶναι ἡ αὐθυποβολή μας. Τά τετρακόσια χρόνια πού πέρασαν θά ἐξαφανιστοῦν γιὰ νά ξαναζήσουμε σέ μιὰ στιγμή μυστικῆς συγκεντρώσεως τὴν 7 Ὀκτωβρίου 1571. Θά ἔχη κάποιαν ἀξία, διερωτῶντας ἐκεῖ ἐπὶ τόπου τὴν ἱστορικὴ μας συνείδησι, νά ἐπιβεβαιωθοῦμε ἀπὸ τὴν ἀπάντησί της ὅτι τό μεγάλο γεγονός πού τιμοῦμε ἀποτέλεσε, χωρὶς ἀμφιβολίαν, «ἓνα ὀρόσημο στὴν Εὐρωπαϊκὴ παράδοσι». Ἀποτέλεσε «τὴν τροπὴ μιᾶς ἐποχῆς», μολονότι ἡ πρώτη ἐντύπωσι ἦταν ὅτι «τίποτε δὲν ἀποφασίστηκεν ὀριστικῶς ἐκεῖ καὶ τίποτε καινούργιο δὲν ἄρχιζεν». Τίποτε; Κατὰ τὴν γνώμη μου, ἀπὸ τὴν Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου ἄρχιζαν πολλά. Καὶ ἄρχιζε κυρίως βαθιὰ στὶς ρίζες τῶν μελλοντικῶν ἐξελίξεων ἡ διαμόρφωσι μιᾶς νέας πραγματικότητος, πού προμήνυε σιωπηλά ὅτι ἡ Τουρκία θά ἦταν στοὺς προσεχεῖς καιροὺς ὄχι ἓνα Ἀνατολικὸ φόβητρο, ἀλλὰ ἓνα συγχρονιζόμενον Κράτος, προορισμένο νά ἐνσωματωθῆ στὸν Εὐρωπαϊκὸ κορμό.

Κύριοι Σύνεδροι,

Ἀγαπητὸ κεφάλαιο τῆς ἐπιστημονικῆς ἀποστολῆς μας ἄς εἶναι ἡ προσπάθεια νά μὴ διαψευσθῆ ὁ τόσο ἔγκυρος ἱστοριογράφος τῆς Ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου, ὁ Zurien de la Gravière, πού τὴν ἔχει χαρακτηρίσει ὡσάν «...μεγάλῃ περιπέτειᾳ τῆς ὁποίας οἱ πλέον μακρυσμένοι αἰῶνες θά διασώζουν τὴν ἀνάμνησι». Ἡ ἱστορικὴ σκυτάλη βρίσκεται σήμερον σέ δυνατὰ χέρια — βρίσκεται στὰ χέρια σας!

ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ ΜΙΚΡΑΣΙΑΣ

ΕΙΧΑ ΠΑΡΑΚΟΛΟΥΘΗΣΕΙ τή Μικρασιατική Έκστρατεία τοῦ 1921 ἀπό τή Σμύρνη μέχρι καί πέραν τοῦ Σαγγαρίου, ὡς πολεμικός ἀνταποκριτής ἀθηναϊκῶν ἡμερησίων.

Ἐζησα ἔντονα τή μεγαλειώδη ἐκείνη προσπάθεια τοῦ Γένους σέ ὄλες τίς φάσεις της, ἐπικές καί δραματικές.

Ἀπεκόμισα ἀνεξίτηλες ἐντυπώσεις, ἀξερίζωτα βιώματα.

Δέν εἶμαι καθόλου πολεμοχαρής.

Δέν δύναμαι ὁμως ν' ἀποκρύψω τά αἰσθήματα θαυμασμοῦ καί περηφάνειας, πού συγκλόνιζαν τήν ψυχή μου ὅταν ἀντίκρυζα ἐκ τοῦ πλησίον τίς ἐλληνικές φάλαγγες νά προελαύνουν νικηφόρες στά βάθη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τά πανταχοῦ κατάσπαρτα ἀπό ἱστορικά ἔχνη, ἀπό σεπτὰ κειμήλια, ἀπό ἀθάνατα λείψανα τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ, τοῦ ἐλληνιστικοῦ καί τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ μας.

Ἄσταθεῖς εἶναι πάντοτε τῶν πολέμων οἱ τύχες...

Ἄν ἡ ἐκστρατεία ἐκείνη εἶχε, γιά τούς γνωστούς ἔσωγενεῖς καί ἐξωγενεῖς λόγους, ἄδῶξο τέλος καί καταστροφική συνέπεια, παρά τοῦτο, ἀσυγχώρητη θά ἦταν ἐθνική παράλειψη καί ἀγνωμοσύνη νά παροραθοῦν καί νά ἀγνοηθοῦν τά ἐπιτευχθέντα τότε σπουδαῖα κατορθώματα τοῦ Ἐθνικοῦ μας Στρατοῦ, πού προσθέτουν σελίδες τιμῆς στήν ἱστορία τῆς πολεμικῆς ἀρετῆς τῶν Ἑλλήνων.

Ἀνήκει γιά τοῦτο πᾶς αἶνος στούς ἡρωικούς ἄθλους τῶν μαχητῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας — ὅπως ἀνήκει πᾶς θρῆνος στό ἀποτρόπαιο ξερίζωμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ της, πού ὑπερβαίνει σέ ἀπανθρωπία κάθε πολεμικήν αἱματοχυσία.

Τό Ἑλληνικόν Ἔθνος ὀφείλει νά μὴ λησμονήσει ποτέ, οὔτε τό ἕνα οὔτε τό ἄλλο. Οὔτε τό πολεμικό ἄθλημα οὔτε τό φυλετικό ξερίζωμα. Ὅπως δέν ἐλησμόνησεν ἐπὶ τέσσερες αἰῶνες τό 1453, ἔτσι δέν πρέπει νά λησμονῆ, ἀκόμη κι ἂν χρειαστοῦν αἰῶνες, τό 1922.

Ἐθνη πού λησμονοῦν εὐκόλα, εἶτε τούς θριάμβους των εἶτε τούς ὀλέθρους των, εἶναι καταδικασμένα σέ ἱστορικόν ἐξαφανισμό.

Χιλιοεπιωμένο εἶναι αὐτό πού λέγω. Ἄλλά στήν πολυτάραχη ἐποχῇ

τῶν ἀδοκίμων καί ἄλλοπροσάλλων νεοκραυγασμάτων, πού ζοῦμε, σκόπιμο εἶναι νά ξανακούγωναται συχνότερα καί τά δόκιμα, τά συνετά, τά σταθερά χιλιοειπωμένα...

Μιά μικρή τόνωσι τῆς Ἐθνικῆς μας Μνήμης στήν ἱστορική περιοχή τῆς Μικρασιατικῆς Τραγωδίας φιλοδοξεῖ νά ἐπιτύχη ἡ ἀφιερωμένη στήν ἐπέτειο τῶν πενήντα της χρόνων μέ τόν τίτλο «Αἶνος καί Θρῆνος» ποιητική συλλογή μου, ἀπό τήν ὁποία θά μοῦ ἐπιτρέψετε νά σᾶς ἀπαγγείλω ὀλίγους στίχους.

ΜΙΣΟΣ ΑΙΩΝΑΣ...

*Μισός αἰώνας ἔδραμε! Σάν θρύλος καί σάν μύθος
τῆς Νίκης τό κορύφωμα, τῆς συμφορᾶς τό βύθος.*

*Ποτέ ἄλλοτε δέν ἔσμιξαν, καθώς τό χρόνο ἐκεῖνο,
στό ἴδιο δάκρυ, θά ἔλεγε, ὁ αἶνος μέ τό θρῆνο.*

*Μά χίλιοι αἰῶνες κι ἄν διαβοῦν, στό λαβωμένο Γένος
ὁ αἶνος θρῆνος θ' ἀντηχῆ κι ὁ θρῆνος ἄλλος αἶνος.*

* * *

*Πενήντα χρόνια! Καί πολλά καί λίγα, βάζει ὁ νοῦς μας.
Πολλά γιά μᾶς τούς ζωντανούς, λίγα γιά τούς νεκρούς μας.*

*Ἀφάνταστο κι' ἀσύλληπτο πῶς θά περνοῦν οἱ Αἰῶνες
καί θά ἔναι δίχως Ἄνοιξη, καί θά ἔναι ὄλο Χειμῶνες...*

* * *

*Τήν ᾠρα τοῦ ξεριζωμοῦ —τί σπαραγμός! τί ὀδύνη!—
πανάρχαιες ρίζες στούς βαθιούς τούς λάκκους εἶχαν μείνει.*

*Ἐσύ, πού τήν ἀνθρώπινη κρισολογᾶς πορεία,
πότιζε τίς βαθιόριζες, Βουλή Θεοῦ, Ἱστορία!*

*Κάμε τες νά μὴν ξεραθοῦν, κάμε νά κρυφοζήσουν
ὅσο πού νά ἔρθη μι' Ἄνοιξη κι αὐτές νά ξαναρθοῦν*

*Νά βγάλουν ρόδα τῆς χαρᾶς καί τῆς ἀγάπης κρίνα
νά στολιστοῦν οἱ Τόποι μας καθώς τά χρόνια ἐκεῖνα...*

ΕΠΙΤΟΜΗ

Στά ύψίπεδα ἡ πορεία μας τῆς Μικρασίας
 ὑψώνει νέους βωμούς καὶ δόξας καὶ θυσίας...

Τά βήματά μας — ὦ ἀναμνήσεις! κι ὦ ἐλπίδες!—
 τίς τρεῖς μετροῦν, ξεναμετροῦν χιλιετηρίδες...

Σεβάσμια Ἑρώων Πνεύματα, Σκιές Μαρτύρων
 κόσμο ἀναδεύουν ἐθνικῶν παθῶν καὶ οὐνείρων.

Βουνά καὶ κάμπους καὶ ποτάμια κι ἀκρογιαλία
 μιά πολεμόχαρη τά ὁμόρφηγε ἀναγάλια.

Τῆς Λευτεριάς καὶ τῆς Ἀγάπης (νά ῥθε ἡ ὥρα;)
 ἀχολογοῦν μηνύματα, φαντάζουν δῶρα.

Στά σκλαβωμένα αἰῶνες τώρα τοῦτα ἐδάφη
 πιό ζωντανοί ἀπ' τοὺς ζωντανούς γιά μᾶς οἱ Τάφοι!

Σ' αὐτούς οἱ ρίζες τῆς Φυλῆς, σ' αὐτούς οἱ σπόροι...
 Ἐκεῖ καὶ τό Βυζαντινό σπασμένο Δόρυ!

Δικός σου κλῆρος εἶναι!
 Σκύψε καὶ πάρ' το κ' ὕψωσε το, Κωνσταντῖνε!

* * *

Ἐντεκα αἰῶνες ὀργωναν τόν ὄσιον χῶρον
 βαρβαρομάχες Στρατιές Αὐτοκρατόρων...

Ἡ πιό στερνή Στρατιά ἐξορμᾷ! Νικᾷ!! Νικᾷ; ὦ Θεέ μου,
 ἄστατες πού κατάρτισες τίς τύχες τοῦ πολέμου!

Ἀπό ποιό κάστρο ἀπόρθητο νά βίγλιζες, Ἀκρίτα,
 τοῦ Δορυλαίου τό θρίαμβο, τοῦ Ἀλῆ-Βεράν τὴν ἦττα;

Ο ΜΑΡΜΑΡΩΜΕΝΟΣ

*Μάρμαρο, πού ζωντάνεψες κ' είχε εξορμήσει 'Εκείνος
σέ τόσων άλλων Κωνσταντίνων ίχνη, ό Κωνσταντίνος,
μήν σβήνεσαι άπ' τά μάτια μας! Μείνε στην όρασή μας
έσύ χαμός, έσύ όνειρο κ' έσύ άνάστασή μας!*

*Μά ώ πεπρωμένο άνήκεστο! Κανείς μας πιά δέν ξέρει
ό Βασιλιᾶς, πού τό Σπαθί του ξέφυγε άπ' τό χέρι,
άν πρόφτασε κι άν μπόρεσε στή συμφορά τήν τόση
νά ξαναμαρμαρώση!*

ΑΝ...

*Στ' άκρογιαλία, στίς κοιλάδες, στά βουνά τής Μικρασίας,
όπου κι άν άντιλαοῦσε νικητήριος παιάν,
άκουγότανε άπ' τό βάθος τής πλανεύτρας όπτασίας
ένα τραγικό, μοιραίο, κρυφωσπασμένο «'Αν...».*

*Στά χωριά, στίς πολιτείες, στους ναούς τής Μικρασίας,
όπου τρομαγμένα χέρια νεκροκάμπανο χτυπᾶν,
άντηχεϊ μέσα στίς φλόγες τής άφάνταστης Θυσίας
ένα τραγικό, μοιραίο, δάκρυα ποτισμένο «'Αν...».*

*'Αν, Πατρίδα, είχες 'Εκείνον Κυβερνήτη στό τιμόνι
κ' είχες όλα τά παιδιά σου μονοιασμένα, όπως χρωστᾶν,
λέει ό Πόνος πώς τής Νίκης δέν θά σοῦ 'σπαζε τό άξόνι!
Τώρα θά τό κλαῖς αιώνια τό καταραμένο «'Αν...»!*

Η ΨΥΧΗ ΤΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ

Δέν ξέρω, Σμύρνη, αν έχουνε ψυχή κ' οι άλλες χώρες,
μά εσύ μέ τόσες όμορφιές, μά εσύ μέ τόσες χάρες,
μέ τήν έράσμια σου άρχοντιά, τίς πρόσχαρές σου κόρες,
τά φανερά σου θέλγητρα, τίς μυστικές λαχτάρες,

δέν ήσουν μόνο ώραιος έσμός γιαλών, σπιτιών, άνθώνων.
Ήσουν κάτι άλλο μαγικό: σατανικό και θεϊό!
Τό πρώιμο σέ προφήτεψε Μαντεϊο τών Κληδόνων,
οί Νέμεσες κ' οι Χάριτες δικαίωσαν τό Μαντεϊό!

Δική σου είχες έσύ ψυχή, πού γλύκαινε τό αίμα,
τή φαντασία φτέρωνε, καλλώπιζε τή χάρη!
Τής Δύσης, τής Άνατολής άντάμωνες τό πνέμα.
στήν άρπα τήν Αίολική, στό Ίωνικό σμιλάρι.

Είχες ώραία έσύ ψυχή, πού θέρμαινε τό Γένος,
τό στοχασμό του ύψωνε, του κέντριζε τή δράση...
Ήδύ τό μέθυ τής ζωής, πασίχαρο τό μένος,
μέ νέο σφριγος ξανάνθιζες ώς είχε ή όργή περάσει.

Άπ' τή δική σου αυτή ψυχή προσμένω, ώ πώς προσμένω!,
καινούργια σου αναβλάστηση μιá μέρα νά μου έμήνα.
Και νά ναι της το μήνυμα στεφάνι άνθοπλεγμένο
μέ πασχαλιές του Κορδελιού, μέ του Μπουρνόβα κρίνα!

ΠΡΟΣΕΥΧΗ ΤΩΝ ΞΕΡΙΖΩΜΕΝΩΝ

Τό κατώφλι σου φιλοῦμε, τῶν Πατρίδων μας Πατρίδα!
 Ἄπ' τὰ βάθη τῶν αἰώνων τό ταξίδι μας μακρύ...
 Στό ζεστό σου κόρφο τώρα τῆς ζωῆς μας ἡ φροντίδα,
 μά οἱ Χαμένες μας Πατρίδες μένουν ἄταφοι νεκροί!

Καί θά μένουν ὅσο οἱ νύχτες σπέρνουν τό σκοτάδι ἀστέρια,
 ὅσο οἱ Μοῖρες τοὺς ἀνθρώπους κυβερνᾶνε σκοτεινές...
 Νά τίς θάψουμε στά στήθη μέ τὰ ἴδια μας τὰ χέρια
 δέ μπορούμε! Στίς καρδιές μας εἶναι πάντα ζωντανές!

Δώσαμε τὰ ὀνόματά τους στίς καινούργιες μας οἰκῆσεις,
 τῶν Ἁγίων τους τῆ Μνήμη στοὺς καινούργιους μας Ναούς...
 Ὁ Θεός τῆς Ἱστορίας, προσδοκοῦμε νά εὐδοκήσης!
 Κι ἄλλους ἔχεις ξαναφέρει στήν κοιτίδα τους Λαούς...

Γῆ Μητέρα, Πνεῦμα Οὐράνιο, μέλλον ἄδηλο τοῦ Ἄνθρώπου,
 τῶν Χαμένων μας Πατρίδων τὰ χρυσόβουλα ιερά!
 Δέν τῆ σβῆνει ὁ ροῦς τοῦ Χρόνου τήν περγαμηνή τοῦ Τόπου,
 οἱ ὀρίζοντές του αἰώνιοι, τὰ στοιχεῖά του σταθερά...

Σάλπιγγα πολέμου, ὄχι!, δέν ποθοῦμε νά μᾶς κράξῃ
 φόρμιγγα μονάχα εἰρήνης μέ γλυκύμολπους ἀχούς...
 Τῆ μεγάλη μας ἐλπίδα ἡ ψυχὴ μας θά φυλάξῃ
 ὡς τό τέλος τῶν Αἰώνων στοὺς πιό ἀπόκρυφους μυχοῦς!

Τό κατώφλι σου φιλοῦμε, τῶν Πατρίδων μας Πατρίδα!
 Ἄπ' τὰ βάθη τῶν αἰώνων τό ταξίδι μας μακρύ...
 Στό ζεστό σου κόρφο τώρα τῆς ζωῆς μας ἡ φροντίδα,
 μά οἱ Χαμένες μας Πατρίδες προσδοκοῦνε τῆ Λαμπρή!

ΤΟΠΩΝΥΜΙΚΑ

- Βοσκοῦσε τό κοπάδι του ὁ ἀνίδεος τσοπάνος
στή δασερή βουνοπλαγιά — τόν ρώτησε ὁ διαβάτης:*
- Πῶς τό φωνάζουν τό βουνό; Ποιό εἶναι τ' ὄνομά του;
- «Μπός-δάγ!» στά δόντια του ἄλεσε καί πάει κοντά στά γίδια...
Τοῦ Λόγγου ἀνεμοθρόισαν οἱ φυλλωσιές του κ' εἶπαν:
- 'Ο Τμῶλος εἶμαι! 'Ο Τμῶλος εἶμαι! 'Ο Τμῶλος εἶμαι!, ὦ ξένε!
- Γιά τό μυλαύλακο νερό ξεκόβει ἀπ' τό ποτάμι
καί τό κρεμάει πιό χαμηλά στίς φτερωτές νά φτάση...*
- Ποιός εἶναι αὐτός ὁ ποταμός; ρωτᾶει ὁ στρατοκόπος
- «Κιζιλ 'Ιρμάκ!» ἀπάντησε καί τρύπωσε στό Μύλο.
'Ομως ἀπροκελάρυζαν τοῦ ποταμοῦ τά ρεῖθρα:
- 'Ο 'Αλυσ εἶμαι! 'Ο 'Αλυσ εἶμαι! 'Ο 'Αλυσ εἶμαι!, ὦ ξένε!
- Αἶ, σεῖς ἀπ' τήν ψαρόβαρκα! 'Ομορφος εἶναι ὁ κόλπος
κι ὁμορφη ἐκεῖ στήν κόχη του ἡ ἀσπροφοροῦσα πόλη!
Μιά κ' ἔτυχε καί πέρασα, πέστε μου τ' ὄνομά της.
- «Γκεμλέκ!» μοῦ ξεφωνίσανε μονόλογα οἱ ψαράδες.
Τά κύματα ὁμως φλοίσβισαν καί σ' ἄλλη γλῶσσα εἶπαν:
'Η Κίος τῶν 'Αργοναυτῶν, ἡ Κίος εἶναι, ὦ ξένε!
- Ξωμάχε, πού κορφολογᾷς τίς φοῦντες ἀπ' τ' ἀφιόνι,
θέλω νά μάθω τ' ὄνομα τοῦ μακρινοῦ χωριοῦ σου,
τόν ρώτησε ὁ περαστικός κι ὁ ντόπιος τοῦ ἀποκρίθη:
- Τό λένε «Κιλισέ Χισάρ»! Μά οἱ αὔρες ἀπ' τόν Ταῦρο
τοῦ ἀποσκεπάσαν τή φωνή κι ἀκούστηκε ἄλλη ἀλήθεια:
- Τά Τύανα εἶμαι! Γέννησα πολλούς σοφούς, ὦ ξένε!
- Πολλά τά δέντρα, τά νερά, τά νέα σπίτια, οἱ κῆποι.*
- Εὐτυχισμένε ἐσύ, πού ζῆς στήν εὐφορη αὐτήν ἄκρη,
γιά πές μου ποιό της τ' ὄνομα; τόν ρώτησε ὁ διαβάτης.
- «Κεμαλιέ!» μουρμούρισε, στοιβάζοντας τά μῆλα.
'Η ἀνάσα ἀπ' τίς ψηλές σπηλιές ἔγινε λόγος κι' εἶπε:
- 'Η Σινασός! 'Η Σινασός! εἶμαι καί θά 'μαι, ὦ φίλε!

ΙΑΛΕΜΟΣ

Ὅ,τι καινούργιο σπέρνεται, φυτρώνει καί χλοάζει
 Ὅ,τι καινούργιο χτίζεται, ψηλώνει καί φαντάζει
 ριζώνουν θεμελιώνονται στους τάφους μας — Μακάρι
 νά παίρνουν ἀπ' τήν τέφρα τους καί δύναμη καί χάρη!

Μά λείπει ὁ ζωντανός παλμός καί τό ἐπιδέξιο χέρι
 τοῦ νοῦ τό ἀστραποβόλημα, τῆς ὀμορφιάς τό ἀστέρι...
 Καί λέει κρυφά στά χώματα ἡ Μικρασία μέ λύπη:
 — «Τόν εἶχα καί τόν ἔχασα τό θησαυρό πού λείπει!»

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΣΜΥΡΝΗΣ

Σμύρνη, πού ἐγέλας κ' ἔπαιζες μέ τό τερπνό σου νάζι
 κι ὅπου τ' ἀηδόνι κελαϊδεῖ κι ὅπου τό κύμα σπάζει
 τά λυρικά σου θέλητρα ποτέ δέ θά ξεχάσω!

Μά ἐσύ δέ θά ξαναχαρῆς τό γέλιο πού σοῦ μοιάζει!
 Αἰώνια πιά σά σύννεφο βαρύ θά σέ σκεπάζη
 τό μαῦρο κι αἱματοβάφο τοῦ Χρυσοστόμου ράσο!

ΤΟ ΚΑΡΑΒΙ ΤΗΣ ΕΛΠΙΔΑΣ

"Όλα μας τὰ καράβια πίσω γυρίσανε!
 Σπασμένα τὰ κατάρτια, σκισμένα τὰ πανιά,
 ἤρθαν ἀπό τή Σμύρνη κι ἀπό τὰ Μουντανιά.

Φέραν τῶν Ἐκκλησιῶν μας τὰ Δισκοπότηρα,
 παιδιά, γυναῖκες, γέρους - γένος Γραικῶν πολύ·
 τίς ρίζες τῆς Φυλῆς μας ἀπ' τήν Ἀνατολή.

Μά ἓνα καράβι μαῦρο πίσω δέ γύρισε.
 Ποιούς κάβους ἀρμενίζει, ποιὰ πέλαγα περνᾷ
 καί πουθενά δέ βγαίνει, δέ φτάνει πουθενά;

Χρόνια τό καρτεροῦμε καί χρόνια πέρασαν.
 Δέν τό εἶδε μήτε ναύτης, μήτε θαλασσαετός,
 μήτ' ἐρημίτης φάρος, μήτ' ἄστρο τῆς νυχτός!

Τάχα νά ἔχη βουλιάξει; Τάχα νά στοίχειωσε;
 Δέ θά ξανά ῥθη, τάχα, στήν πατρική του ἀχτή;
 Ὁϊμέ! κ' ἔχει φορτώσει τό πιό ἀκριβό φορτί...

"Όλα τὰ χάσαμε, ὅλα! Καί μόνο φόρτωσε
 τό πιό στερνό καράβι τήν ὥρα τοῦ χαμοῦ
 φόρτωσε τήν ἐλπίδα τοῦ ξαναγυρισμοῦ!

Ἐλα, χρυσό καράβι, ἔλα ξεφόρτωσε!
 Δός μας τό θησαυρό σου —; κι ἄνοιξε τὰ πανιά
 ὁλόϊσα γιά τή Σμύρνη καί γιά τὰ Μουντανιά!

Ο ΛΟΡΔΟΣ ΒΥΡΩΝ ΣΑΝ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ

ΣΤΙΣ 19 ΤΟΥ ΑΠΡΙΛΗ 1824, μέ τό θάνατό του στήν άγκαλιά τής ήρωικῆς Φρουράς τοῦ Μεσολογγιοῦ, ὁ Λόρδος Βύρων ἔγραψε τό κύκνειο καί πιό ὑψηλονόητο ἄσμα του, ήρωικός κι αὐτός άγωνιστής άσυναγωνίστος γιά τήν εὐγενέστερη πού μπορεῖ νά ὑπάρξη μεταξύ τῶν ανθρώπων Ἰδέα, τήν Ἰδέα τῆς Ἐλευθερίας. Αὐτή, μέσα στόν πολύπλαγκτο βίο του, στάθηκε ἡ μόνη σταθερή, ἀπαρέγκλιτη, ἀπαρασάλευτη ἀρχή του, πίστι του καί γραμμή του, πολιτικό άστέρι τῆς τρικυμισμένης ὑπάρξεώς του. Τοῦ χρυσοῦ του νομίσματος ἡ ἄλλη ὄψι ἀπό τίς ἀντιθέσεις καί τίς ἀντιφάσεις, πού συγκλόνιζαν μέχρι σπαραγμοῦ τήν ἄβυσσο τῆς ψυχῆς του, πού παραβίαζαν ἄνευ δισταγμοῦ, τούς παραδεγμένους ἠθικούς φραγμούς.

Τό ὄνομά του εἶναι, γιά μᾶς τούς Ἕλληνες, τόσο συνυφασμένο μέ τήν Ἑλληνική Παλιγγενεσία, ὥστε προφέροντάς το τόν βλέπουμε νά προβάλλεται αὐτόματα στήν ὀθόνη τῆς Ἱστορίας κρατώντας στό χέρι ὄχι τοῦ Ἀπόλλωνα τῆ λύρα, ἀλλά τό ξίφος τοῦ Ἐλευθερωτῆ.

Πολύ ἐκφραστικά ἔχει χαρακτηρίσει τόν οὐσιαστικό Φιλελληνισμό τοῦ Βύρωνα καί τήν συμβολή του στήν ἀπελευθέρωσι ὄχι μόνο τῆς Ἑλλάδας, ἀλλά καί τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης ὅλης ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος. Πρωθυπουργός ὢν, εἶχε κληθῆ νά ἐκφωνήσῃ στίς 19 Ἰουλίου 1931 τόν πανηγυρικό στήν τελετή τῆς παραχωρήσεως τοῦ Πύργου τῶν Μπάυρον στό Δῆμο τοῦ Νότιγγαμ, γιά νά γίνῃ Μουσεῖο. Λυπᾶμαι πού ὁ χρόνος δέν μοῦ ἐπιτρέπει νά παραθέσω ἀποσπάσματα ἀπό τόν ἐμπνευσμένο ἐκεῖνο λόγο. Ἐχω στά χέρια μου φωτοτυπία τοῦ ἀγγλικοῦ κειμένου. Ποιητικώτερο κείμενο δέν πιστεύω νά ἔχῃ γράψῃ ἄλλο ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος.

ἌΟταν ὁ Λόρδος Βύρων ἤρθε στό Μεσολόγγι μέ τό προαίσθημα ὅτι δέν θά ἔφευγε ζωντανός ἀπό ἐκεῖ,¹ πράγμα πού ἐξάιρει τό πνεῦμα τῆς ἐθελουσιίας του, ἦταν ἤδη παγκόσμια ἀναγνωρισμένος σάν κορυφαῖος ποιητής πρώτου μεγέθους. Κυριαρχοῦσε στόν πνευματικό στίβο τῆς Εὐρώπης, ἐπισκιάζοντας κάθε ἄλλο μεγάλο ὄνομα τῆς ἐποχῆς του — ἀκόμα κ' ἐκεῖνο τοῦ Γκαῖτε. Ἡ «Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων» τοῦ Παρισιοῦ εἶχε γράψῃ: «Ὁ 19ος αἰώνας δύο ἀνάδειξε μεγάλους ἄντρες, ὁ ἕνας ὑπόταξε τά σώματα, ὁ ἄλλος τά πνεύματα τῶν συγχρόνων του: Τόν Ναπολέοντα καί τόν Βύρωνα».

Αυτό πού εἶπεν ἀργότερα, λακωνικά, σέ δύο μόνο στίχους κι ὁ Κωστής Παλαμᾶς:

*Χῶρες δυνάστευε ὁ Κορσικανός
ὁ Βρεττανός δυνάστευε καρδιές.*

Ὁ θάνατός του συγκλόνισε ὄχι μόνον τή μαχόμενη τόν ὑπέρτατο ἀγῶνα Ἑλλάδα, ἀλλά καί τή συνείδησι ὄλου τοῦ πολιτισμένου κόσμου. Συντέλεσεν ὅσο τίποτε ἄλλο στήν τόνωσι καί ἐπαύξει τοῦ φιλελληνικοῦ ρεύματος. Ἄγγλος ἱστορικός παρατηρεῖ ὅτι χωρίς τή θυσία τοῦ Βύρωνος στό Μεσολόγγι τό 1824 δέν θά ἐπακολουθοῦσε τό Ναυαρίνο τό 1827.

Ἄλλά γιά τήν πολιτική δράσι καί ἐπίδρασι τοῦ Βύρωνος θά μιλήσῃ σέ λίγο ὁ ἀγαπητός συναδέλφος κ. Γρ. Κασιμάτης. Δικό μου θέμα εἶναι ὁ ἄνθρωπος κι ὁ Ποιητής.

Ὁ Βύρων καί σάν ἀγχίνους στοχαστής καί σάν μεγαλόπνευστος ποιητής καί σάν ἀταίριαστος ἄνθρωπος, ἔχει συζητηθῆ ὅσον ὀλίγοι. Καί συζητεῖται ἀκόμη. Τά Ἑκατόν Πενήντα Χρόνια ἀπό τό θάνατό του γιορτάζονται ἐφέτος μέ ποικίλες ἐκδηλώσεις καί στήν πατρίδα του καί στήν Ἑλλάδα καί σέ πολλές ἄλλες χῶρες. Ἐνδιαφέροντα ἄρθρα δημοσιεύονται στό ἐφετεινό ἐτήσιο περιοδικό σύγγραμμα τῆς Βυρωνικῆς Ἑταιρείας τοῦ Λονδίνου. Γράφουν οἱ κ.κ. Λέσλι Μάρτσαντ, Σ. Μπράντ, Τζέρομ ΜακΓκάν, Τζιάκομο Ἄντονι, Πῶλ Τρούμπλαντ, Θεόντορ Ρέντπαθ καί ἡ Κα Μάργκαρετ Μπράουν.

Μέλη τῆς Ἑταιρείας αὐτῆς μᾶς κάνουν τήν τιμή νά παρίστανται ἀπόψε στόν ἑορτασμό τῆς Ἀκαδημίας. Εἶμαι βέβαιος ὅτι, ἐπανερχόμενοι στήν πατρίδα τους, θά μεταφέρουν τή βεβαίωσι ὅτι ὁ Τζώρτζ Νόελ Γκόρντον, Λόρντ Μπάυρον ζῆ ἀθάνατος στίς καρδιές ὄλων τῶν Ἑλλήνων.

Ὅταν ζοῦσε καί ἐντυπωσίαζε τήν κοινή γνώμη, πρῶτα μέ τοὺς τρόπους του, κ' ἐπειτα μέ τό ποιητικό του ἔργο, δέχτηκε λιβανωτά πού ἔφταναν μέχρις ὑπερβολῆς, ἀλλά καί κατακρίσεις πού ἔφταναν μέχρις ἀδικίας.

Μπορεῖ νά λεχθῆ ὅτι μέ τήν παρέλευσι τοῦ χρόνου, ἐνῶ δέν ἐξασθενοῦν καθόλου οἱ ὕμνοι συγχρόνων καί μεταγενεστέρων θαυμαστῶν του, ξεθωριάζουν οἱ μομφές τῶν κατηγορῶν του. Ὅλοι ξέρουμε πῶς θαυμαστές του ἦταν ὁ Γκαίτε, ὁ Βάλτερ Σκῳτ, ὁ Λαμαρτίνος, ὁ Σέλλεϋ, ὁ Κήτς, ὁ Χάινε, ὁ Λεοπάρντι, ὁ Φώσκολος, ὁ Ἰππόλυτος Ταιν, ὁ Σουίνμπορν, ὁ Νίτσε, ὁ Οὐγκώ, ὁ Βινύ, ἡ Σάνδη, ὁ Μυσσέ, ὁ Λέρμοντωφ, ὁ Ποῦσκιν, οἱ Πολωνοὶ Μίκιεβιτς, Σλοβάκι καί Κραζέφσκι.

Σχεδόν όλοι έχουνε λησμονήσει ότι άμείλιχοι έπικριτές του ήταν ό Θωμάς Κάρλαυλ, ό Ρόμπερτ Σώδου, ό Σουαρές και είς τις άλλος.

Οί δικοί μας Σολωμός μέ τό «Λάμπρο» του, Π. Σουτσοσ μέ τόν «Όδοιπόρο», Α. Σουτσοσ μέ τόν «Περιπλανώμενο», Α. Βαλαωρίτης μέ τήν «Κυρά Φροσύνη», οί 'Αχιλλεύς και Γεώργιος Παράσχος συνδαιτυμόνες του Βυρωνισμοϋ είναι.

'Εχω στή διάθεσί μου πολύ χρήςιμο υλικό και πολύ περιωρισμένον χρόνο. Θα έπιχειρήσω μέσα στα στενά του όρια μιά σύγχρονη ένατένισι και τής ιδióρρυθμης ανθρώπινης φυσιογνωμίας του και τής ιδióμορφης ποιητικής του μεγαλοφυίας. Δέν πρόκειται νά ιδώ τά παλιά κείμενα μέ νέους φακούς, ούτε νά ζυγίσω τίς παλιές πράξεις μέ νέα σταθμά. 'Η χρονική, μονάχα, απόστασι δίνει άπλως κάποιο πλεονέκτημα στην προσπάθεια διευκρινίσεων και επανεκτιμήσεων μέ σκοπό τή δικαίωσι του Ποιητή και ως άνθρωπου.

'Από τήν απόστασι εκατόν πενήντα χρόνων θεωροϋντες και κρίνοντες καταλήγουμε στην βεβαιότητα ότι ή μορφή του έχει καταστή σαν άνθρωπου συμπαθέστερη, σαν ποιητή σεβαστότερη. 'Όσαν νά είναι νόμος τής ζωής, τά προτερήματα νά έπιβιώνουν τών έλαττωμάτων στή μνήμη τών μεθεπομένων. Και ώσαν νά επαληθεύεται όλοένα ή φωτεινή γνώμη του Ρενάν: «Και στην έπιστήμη και στην τέχνη μεγαλόπνοη κριτική δέν είναι εκείνη που κρίνει τά έλαττώματα, αλλά ή κριτική τών ώραιότητων».

Πάντως δέν έχει ακόμη τεθή τελεία και παϋλα στο κεφάλαιο Βύρων και Βυρωνισμός μέσα στην ιστορία τών συγκριτικών φιλολογιών του κόσμου. Και τοϋτο έπιβεβαιώνει τήν άθανασία του.

"Ας εξετάσουμε πρώτα τόν άνθρωπο.

«'Οραίο τέρας», τόν είχαν άποκαλέσει, συγκιρνώντας τίς ανθρώπινες άδυναμίες του μέ τίς ποιητικές του δυνάμεις. Τέρας! 'Ο Γκαίτε, μεταξύ πολλών άλλων έγκωμίων, είχε πη στον 'Εκκερμαν κ' έναν πικρό πονεμένο λόγο, τοϋτον: «'Ο ίδιος γράφει ότι ό πατέρας του είχε βιάσει τρείς γυναίκες. Τί παιδί περίμενες νά βγής;». 'Αλλά δέν ήταν μόνον ό ώραιος λοχαγός τής Βασιλικής Φρουράς, ό άκόρεστος γλεντοκόπος πατέρας του, που σκανδάλισε τήν 'Αγγλία μέ τόν πρώτο του γάμο, όταν χάρισε από τόν άνδρα της μαρκήσιο Καρμάρθεν και πάντρεύτηκε τήν ώραία σύζυγό του, που πέθανε νέα. Κόρη της ήταν ή έτεροθαλής του Βύρωνος άδελφή, ή πολυθρύλητη Αϋγούστα. Δέν ήταν μόνον ούτε ή στοργική αλλά νευροπαθής μητέρα του Αικατερίνη Γκόρντον, που έτρεχε τών Σκώτων βασιλέων αίμα στις φλέβες της, μά στην καρδιά της φώλιαζε κρυφή λαχτάρα, από τότε που ό πατέρας της είχεν αυτοκτονήσει νέος... Τό «παιδί» εκείνο

βγήκε στο φῶς τῆς ζωῆς φορτωμένο κληρονομικές καταβολές κοχλαζόντων ἐνστίχτων, ἀχαλινώτων ὀρμῶν, παθῶν ἀτιθασσεύτων. Ἐπὶ τὸ 1066, πού ἡ οἰκογένεια Μπάυρον πήδησε ἀπὸ τῆ Νορμανδία στὴν Ἀγγλία, ἀκολουθώντας τὸ Γουλιέλμο τὸν Κατακτητὴ, οἱ πρόγονοί του ὄλοι ἐζήσαν βίῳ τραχύ, πολυτάραχο, φιλοκίνδυνο, πολεμοχαρῆ, περιπετειώδη. Ὁ πάππος του, ναύαρχος Τζῶν Μπάυρον, ἐπιλεγόμενος «Κακοφουρτούνας», διάσημος θαλασομάχος, ἐξερευνητὴς τῶν ὠκεανῶν, εἶχε ναυαγήσει στὴν Παταγωνία καὶ ἐζήσε τρία χρόνια ζωὴ ἡμίαιγια στὸ νησάκι Σελόε. Στὰ μεδούλια του ἕνας κόκκος σπέρματος προπαρασκεύαζε τὸν ποιητὴ. Ἐπὶ τὸ δικό του ναυάγιο ἐμπνέεται ὁ ἕγγονός του στὸ πρῶτο βιβλίῳ τοῦ «Δὸν Ζουάν», ὅταν περιγράφη τόσο παραστατικά τὸ ναυάγιο τοῦ ἡρώα του καὶ τὴ σωτηρία του στὴ σπηλιά ἐνός ἐλληνικοῦ νησιοῦ.

Ἄλλος Ἰωάννης Μπάυρον, στρατηγός, ἐζήσαν ἔντονη πολεμικὴ ζωὴ μὲ ἀλλεπάλληλες νίκες καὶ ἤττες. Σ' αὐτὸν ἀπονεμήθηκε ὁ τίτλος τοῦ Βαρώνου. Ὁ θεῖος του Γουλιέλμος σκότωσε σὲ μονομαχία τὸ γείτονα του Τσάγουορθ. Ἦταν μισάνθρωπος καὶ ζοῦσε ὀλομόναχος, ἀποτραβηγμένος στὸν κατεριπούμενο πύργο του. Ὁ Βύρων ἄκουγε νὰ τὸν ἀποκαλοῦν μικρόν: «Ὁ ἀνεψιός τοῦ γέρου πού σκότωσε τὸν Τσάγουορθ».

Τὸ χειρότερο ὅμως ἦταν ὅτι ἦρθε στὸν κόσμον, στίς 22 Ἰανουαρίου 1788, ὠραῖος μὲν στὴ μορφῇ, ἀλλὰ μὲ σωματικὴ ἀναπηρία: Τὴ χωλότητα τοῦ ποδιοῦ του. Εἶχε σοβαρὴ βλάβη στὸν Ἀχιλλεῖο τένοντα. Ἡ πῆρωςί του ἐκείνη, πού ὑπόφερε φριχτούς πόνους σὲ ἀλλεπάλληλες προσπάθειες νὰ τὴν θεραπεύσει, φυσικό ἦταν νὰ ἔχη κακὴν ἐπίδρασι στὸ χαρακτῆρα του. Τοῦ δημιούργησε πλέγμα κατωτερότητας, ἕνα εἶδος χωλότητας στὴν ψυχικὴ καὶ στὴν ἠθικὴ του ἰσορροπία. Ἀπόδειξη τοῦ πόσο τὸ αἰσθανόταν ἀποτελεῖ τὸ χαρούμενο γράμμα πού ἔσπευσε νὰ στείλῃ στὴν τροφὸν του στὴ Σκωτία, ὅταν ἐπιτέλους τοῦ ἔγινεν ἐπιτυχὴς ἐγχείρησι στὸ Λονδίνο καὶ βελτιώθηκε ἡ κατάστασί του: μπόρεσε νὰ φορέσῃ ὑπόδημα. Ἄλλη ἀπόδειξι ὅτι ποτέ δὲ λησμονοῦσε τὴν πάθησί του, εἶναι πού τὴν ἀπόδωσε καὶ σ' ἕναν Ρῶσο ἀξιωματικό, περιγράφοντας στὸν «Δὸν Ζουάν» μὲ τόσῃ ἐπικὴ μεγαλοπρέπεια, τίς ἀγριεὶς μάχες μεταξύ Ρώσων καὶ Τούρκων στὸ Φρούριο τοῦ Ἰσμαηλίου ἐπάνω στὸ Δούναβι. Στὸ Ὅγδοο Ἄσμα του, στροφὴ 84, γράφει γιὰ τὸν Ἀχιλλεῖο τένοντα, «...τὸν ὁποῖο ἀρχαῖα τις Μοῦσα ἢ νεώτερος εὐφυὴς ἀνὴρ ὠνόμασε μὲ τ' ὄνομά σου, ὦ Ἀχιλλεῦ!».

Διαθέτοντας σιδερένια δύναμι θελήσεως, ἀντίδρασε στὴν πῆρωςί του καὶ στίς ἄλλες ψυχονευρικές ἀνωμαλίες μὲ τὴν πιὸ ἔντονη ἐπίδοσι στὴν πεζοπορία, στὴν ἵππασία, στὴν κολύμβησι, στὴν ὄπλασσία, στὴν ἐλεύθερη μελέτη, θά ἔλεγα καὶ στὸν ἔρωτα.

‘Ο ίδιος απέδιδε τή μελαγχολία του καί τίς άτασθαλίες του σέ «όργανικά αίτια». «Τά πρώτα χρόνια τής ζωής μας, έγραψεν, έπιδροϋν στή μοΐρα μας. Αϋτά σφραγίζουσι τήν προσωπικότητά μας».

Τά πρώτα χρόνια τής δικής του ζωής δέν ήταν καθόλου ευχάριστα. ‘Ο άσωτος πατέρας του κατασπατάλησε τήν περιουσία τής συζύγου του κ’ έφυγε γιά τή Γαλλία, όπου καί πέθανε. Τούς άφησεν ένα πενιχρό εισόδημα από εκατόν πενήντα λίρες τό χρόνο. Δέν μπορούσαν νά ζήσουν στό Λονδίνο. Δύο χρόνων νήπιο ήταν, όταν τόν πήρε ή μητέρα του κι άποσύρθηκαν νά ζήσουν σ’ ένα φτωχικό διαμέρισμα τοϋ ‘Αμπερντήν, όπου καί άκουσε τά πρώτα μαθήματα. Ήταν καχεκτικός. Τόν άνέβαζαν τό καλοκαίρι στά ψηλά βουνά τής Σκωτίας. Έκει μνήθηκε στά θέλητρα τής φύσεως. Περπατούσε ώρες μέσ στά δάση. Πρωτοάκουγε μυστικές φωνές. Πρωτόβλεπε άξεδιάλυτες όπτασίες. Πρωτόνιωθε άνεξήγητα σκιρτήματα στήν καρδιά του. ‘Ας ποϋμε ότι καί πρωτοαγάπησε.

Λένε πώς ό Δάντης αγάπησε σέ ήλικία έννέα χρόνων τή Βεατρίκη. ‘Ο Βύρων σέ ήλικία έπτά χρόνων έδειξε τρυφερή λατρεία πρós τή συνομήλική του Μαρία Ντάφ, πού έπαιζε μέ τίς κοϋκλες της...

‘Εδϋ πρέπει νά σημειωθῆ ότι μολονότι στά βουνά πρωτοκαλλιέργησε τό αίσθημα τής φύσεως, έν τούτοις οι ώκεανοί βοοϋσαν στό βάθος τής ψυχής του, όπως βοοϋν στους μυχούς τών μεγάλων θαλασσινών όστράκων. Καί οι τρικυμίες τής ψυχής του δέν έμοιαζαν μέ βουνίσιας άνεμοθύελλες, αλλά μέ τυφώνες τών ώκεανών. Στήν έξύμνησι τοϋ θαλασσινοϋ στοιχείου είναι άσύγκριτος. Τέρπεται καί τέρπει.

Τό Μάη τοϋ 1798 πέθανε ό θεός του Γουλιέλμος. Τόν διαδέχτηκε στή Βουλή τών ‘Ομοτίμων ως βος Λόρδος Μπάυρον. ‘Επῆγαν νά έγκατασταθούσι στον πύργο τους τοϋ Νιουστεντ, αλλά είχε καταστῆ άκατοίκτης. ‘Εμειναν λίγο στό Νόττιγχαμ. Κατέβηκαν στό Λονδίνο. Έκει έξακολούθησε τίς σπουδές του. Πρώτα στή Σχολή Γκλέννου στό Ντώλουιτς. ‘Επειτα στή Σχολή Χάρρου, όπου είχε κηδεμόνα τό Σχολάρχη Ντροϋρυ. Πρώτος αυτός διάγνωσε τήν ιδιοφυΐα του καί πρόβλεψε λαμπρό μέλλον. Παρά τή μεγάλη του φιλομάθεια, μαθητής ήταν πολύ κακός. Μόνο στήν άπαγγελία έπρώτευε. Φύσει άνυπόταχτος καί άτίθασος, δέν ήταν δυνατόν νά ίσοπεδωθῆ στήν πειθαρχία τοϋ σχολείου. Τό φιλελεύθερο καί φιλάλληλο πνεϋμα του έκδηλώθηκε νωρίς μέ τήν προστασία του πρós τούς άδύνατους μαθητές, όταν τούς καταπίεζαν οι ίσχυρότεροι.

Δεκαπέντε χρόνων γράφτηκε στό Κολλέγιο τοϋ Καϊμπριτζ. Φοίτησε δύο χρόνια. Μετά ένα ακόμα χρόνο πήρε τό δίπλωμα «Master of Arts». Συμπλήρωσε τότε έξαντλητικά τή μόρφωσί του. Βεβαίωvε ότι είχε διαβά-

σει πέντε χιλιάδες περίπου βιβλία. Άνετα έγινε κάτοχος τῶν οὐσιαστικῶν ἀξιῶν τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς καί λατινικῆς φιλολογίας. Ἡ πολυγλωσσία του δέν ἔμεινε ἄτοκος θησαυρός. Πέφτοντας σέ γόνιμο ἔδαφος εὐαισθησίας, φαντασίας καί κρίσεως, ἀπορροφήθηκε δημιουργικά. Διάσπαρτα εἶναι τά ἄνθη καί οἱ καρποί τῆς στά ποιητικά του ἔργα πού ἐπακολούθησαν. Ἡ μνήμη του ἦταν καταπληκτική. Στήν ἱστορική γνῶσι ἦταν ἀσυναγώνιστος. Κάποτε στό Μεσολόγγι διαφώνησεν μέ τόν παλιό του ἀπό τήν Ἰταλία γνώριμο Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο γιά κάποιον σημεῖο τῆς Τουρκικῆς Ἱστορίας. Καί ἀποδείχτηκε ὅτι εἶχε δίκιο ὁ Βύρων.

Τό σπουδαῖο ὅμως δέν εἶναι ὅτι εἶχεν ἀποθησαυρίσει ἱστορικές γνώσεις. Εἶναι ὅτι εἶχε πολύ ἀναπτυγμένο τό αἶσθημα τῆς Ἱστορίας. Αυτό ἔδινε στήν σκέψι του οἰκουμενικότητα. Αυτό τόν διευκόλυνε νά συλλάβῃ ἀκέραια τό ρόλο τοῦ ἀνθρώπου στήν ἐφήμερη ζωή, τήν προβολή του στήν αἰωνιότητα. Αυτό τέλος τόν εὐχέρανε νά διακρίνῃ ἀπό τούς πρώτους, μέσ στόν ὀρυμαγδὸ τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, τήν ἐγκυμονοῦμενη μεταβολή τοῦ 19ου αἰῶνα στήν εὐρωπαϊκὴ νοοτροπία. Καί νά γίνῃ σύμβολο, εἰδῶλο, σημαιοφόρος ὄλων τῶν ἰδεολόγων καί φιλόδοξων νέων τῆς Εὐρώπης. Ὅλοι προσπαθοῦσαν νά μιμηθοῦν τό ὕφος του, νά γίνουν μικροὶ Βύρωνες. Λυπότανε πού γιά λόγους ἀντικειμενικούς, ὅπως ἔγραφε, δέν μπορούσε νά παίξῃ πολιτικὸ ρόλο. Ἀλλά πιστεῦε πῶς μέ τήν ποίησί του θά ἐπηρέαζε τήν προοδευτικὴ ἐξέλιξι. Ὅπως καί τήν ἐπηρέασε.

Ἀπό τά πρῶτα μεταφοιτητικά του χρόνια, ὅσο πλοῦτιζε τήν ἐμπειρία τῆς ζωῆς του, τόσο ἔβλεπε νά διαψεύδωνται τά ἰδεαλιστικά του ὄνειροπολήματα, οἱ αἰσθητικοὶ του καημοί. Τόσο μεγάλωνεν ἡ ἀποστροφή του πρὸς τό πολιτικὸ καί κοινωνικὸ κατεστημένο. Φούντωναν ὑποσυνείδητα τά ἀντάρτικα του ἔνστιχτα, ἡ ἀρνητικὴ του προδιάθεσι. Γίνονταν ὀλοένα ἐπαναστατικώτερος. Ἐκδήλωσε τὴ συμπάθειά του πρὸς τό χειρότερο, τότε, ἐχθρὸ τῆς πατρίδας του: τό Μέγαν Ναπολέοντα. Ἔτσι βρέθηκε τοποθετημένος ἔξω ἀπὸ τόν περίβολο τῆς κρατούσης καταστατικῆς τάξεως. Στό πνεῦμα του τό ἔμφυτο ἀγγλικὸ χιοῦμορ ξετυλίχθηκε σέ δηχτικὴ εἰρωνεία. Ἡ εἰρωνεία σέ καυστικὴ σάτιρα. Ἡ σάτιρα σέ σκωπτικὸ χλευασμό. Καί ὁ χλευασμὸς σέ σατανικὸ σαρκασμό.

Ἀγέρωχος καί υπερόπτης, ὅπως ἦταν, προχώρησε πρὸς τὴ ζωὴ ὀρητικὰ, ἀνεπιφύλαχτα. Γράψανε πῶς ἦταν μοιρολάτρης. Δέν νομίζω. Εἶχεν ἀπλῶς ἐμπιστοσύνη στό ἄστρο του. (Στό 1ο Ἔσμη τοῦ «Δόν Ζουάν», στροφή 220, γράφει: «Πέρασες τὴ νιότη σου ἀρκετά ἡδέως καί ἂν ἦταν δυνατὸν νά ξαναγυρίσῃ θά περνοῦσε κατὰ τόν ἴδιον τρόπο. Εὐχαρίστα, λοιπόν, τό ἄστρο σου πού δέν εἶσαι δυστυχέστερος»).

Ὁ ἀκατάβλητος ἐνθουσιασμός του, πού βρισκόταν σέ ἀκοίμητη πάντοτε ἐτοιμότητα, τοῦ ἔδινε ὑποσυνείδητα τή βεβαιότητα ὅτι μέ τήν ποιήσή του θά ἐξοφλοῦσε δημιουργικά τό χρέος του πρός τήν Ἀνθρωπότητα. Ὅπως καί τό ἐξόφλησεν. Ὁ Ἰωσήφ Ματσίνι ἔγραψε: «Θά ῥθη μέρα πού ἡ Δημοκρατία θά θυμηθῆ τί ὀφείλει στόν Βύρωνα». Καί νά πῶς ἔβλεπεν ὁ Ποιητής μας τήν Δημοκρατία: «νά εἶναι κανεῖς πρῶτος ὄχι ὁ δικτάτωρ, ὁ Σύλλας, ἀλλά ὁ Οὐάσιγκτον, ὁ Ἀριστείδης, ὁ ἄξιος καί ἐνάρετος ὁδηγός, εἶναι σά νά ἔρχεται ἀμέσως μετά τόν Θεό».

Προτοῦ ἀνοίξη ὀλόκληρη τήν καρδιά του γιά νά σκορπίση τούς ποιητικούς του θησαυρούς ἦταν ἡδῆ ἓνας περιγελαστής τῶν πάντων, ἓνας ἀρνητής τῶν πάντων. Ἦταν ἓνας ἀνικανοποίητος ἄνθρωπος, «αὐτογκρεμιζόμενος καί αὐτοσπαραζόμενος». Ἐνας σκεπτικιστής πού πίστευε μόνο στήν Ἐλευθερία καί στήν Ὁμορφιά. Αὐτά παράμειναν τά μόνα του ἀκλόνητα, ἀνεξασθένητα ἰδανικά. Ἡ Ἐλευθερία καί ἡ Ὁμορφιά. Καί τά δύο ὁμως ὄχι μόνον δέν ἀποκλείουν τήν ἀπόλαψη τῆς ζωῆς, ἀλλά καί ἐξωθοῦν τόν ἄνθρωπο πρός αὐτήν. Τήν ἐξώθησι αὐτή δέν ἀπόφυγεν ὁ Βύρων.

Τί φυσικώτερο ἀπό τό νά ἐπιπέση μέ βουλμία στήν ἀπόλαψη τῆς ζωῆς! Πολύ περισσότερον, ὅταν ἡ ζωή τοῦ εἶχε παρουσιάσει τόσα ἐμπόδια καί τόσες ἀντιξοότητες: «Κάποια κατάρρα μέ κατατρέχει», ἔγραφε κάποτε σέ φίλο του. Καί πράγματι ἡ κατάρρα αὐτή ὑπῆρχε. Ἄλλο ἂν ὑπῆρχε ταυτόχρονα καί ἡ εὐχή πού τήν ξόρκιζε. Γιατί δυό φύλακες ἄγγελοι ἀντιμαχοῦσαν ἀδιάλλαχτα στά βάρη τῆς ὑπάρξεώς του.

Εἶδαμε μέ ποιούς οἰωνούς ἦρθε στή ζωή καί πρωτοπερπάτησε χωλαίνοντας σ' αὐτή. Ἀπό φυσικό του εὐέξαπτος καί παράφορος, δέν τοῦ ἔλαχε δά καί κανένα ἀντίδοτο ἡρεμιστικό, καταπραῦντικό. Ἀντίθετα, ὅλο ἐναντιότητες συναντοῦσε στήν πορεία τῆς νιότης του. Στάθηκε ἄτυχος στούς δυό νεανικούς του ἔρωτες. Ἄτυχος στό γάμο του. Ἄτυχος στό πρῶτό του βιβλίον. Ἄτυχος στή μελαγχολική εἴσοδό του στή Βουλὴ τῶν Λόρδων.

Ὁ πρῶτος, στά δώδεκα χρόνια του, ἔρωτας, πού τοῦ ἐνέπνευσε καί τά ποιητικά του πρωτόλεια, ἦταν γιά τήν ὡραία ἑξαδέλφη του Μαργαρίτα Πάρκερ, μέ τά μαῦρα μάτια καί τήν ἑλληνική κατατομή. Ἡ ἀγαπημένη του πέθανε μετά δυό χρόνια². Ὁ δεύτερος ἔρωτάς του ἦταν γιά τή Μαιρῆ Ἄν Τσάγουορθ: Δεκαξί χρόνων αὐτός. Δεκαοχτώ ἐκείνη. Τόν πατέρα της εἶχε σκοτώσει σέ μονομαχία ὁ θεῖος του Γουλιέλμος. Σκέφθηκε νά ξεπλυθῆ τό αἷμα μέ τό γάμο τους. Ἀλλά σέ κάποια χοροεσπερίδα πού μέ ζηλοτυπία τήν ἔβλεπε πιασμένη στό χορό μέ τούς φίλους του — αὐτός δέ μποροῦσε νά χορέψῃ— τήν ἄκουσε νά τούς λέη: «Νομίζετε ὅτι μέ νοιάζει

γι' αυτό τό χλωμό παιδάριο;...». Φαρμακερό βέλος διαπέρασε τήν καρδιά του. Έφυγεν έξαλλος και πολλές ώρες περιπλανιότανε στήν έξοχή.

Τό πρώτο, σοβαρό νά ποῦμε, βιβλίο του: «Ώρες Σχόλης» ἔκαμε σέ πολλούς εὐνοϊκὴν ἐντύπωσι, ἀλλά τό καταδίκασε σκληρά μέ μιάν ἄδικη κριτική του ὁ πολὺς Μπρώαμ στήν «Ἐπιθεώρησι τοῦ Ἐδιμβούργου».

Ἐνηλικιώθηκε τό Γενάρη τοῦ 1809. Πῆγε νά καταλάβῃ τήν ἔδρα του στή Βουλή τῶν Λόρδων. Δέν εἶχε οὐτ' ἓνα γνώριμό του ἐκεῖ νά τόν ὑποδεχτῇ, νά τόν συνοδέψῃ. Ἦταν ἐπαρχιωτὲς ἄρχοντες χωρὶς σχέσεις μέ τήν καλὴ κοινωνία τοῦ Λονδίνου. Τοῦ εἶχαν δημιουργήσει καὶ ἀμφισβητήσεις γιὰ τόν τίτλο, γιατί τάχα δέν ἦταν νόμιμος ὁ γάμος τοῦ προκατόχου θείου του. Λέγεται ὅτι οὐδέποτε ὑπῆρξε θλιβερώτερη ἐνθρόνισι νέου λόρδου. Ὁ πρῶτος του λόγος ἔκαμε ἐντύπωσι. Ὁ δεύτερος καὶ ὁ τρίτος λιγώτερη.

Ὁ Γκαῖτε ἔλεγε ὅτι ἂν ἔμενε νά δράσῃ στή Βουλή, θά ξεθύμαινε ἐκεῖ μέσα ἀπὸ τίς ὁρμές του καὶ τίς ὀργές του καὶ θά βελτίωνε τό χαρακτήρα του. Ἀλλὰ δέν τόν προσέλκυσε ὁ κοινοβουλευτικὸς βίος.

Αὐτά καὶ ἄλλα ὑπῆρξαν τὰ φαρμακερά κατατόπια, μέ τὰ ὅποια ἡ Μοῖρα τροφοδότησε τὴ νιότη του...

Ὅταν ἀποφοίτησε ἀπὸ τό Καϊμπριτζ ἐγκαταστάθηκε γιὰ λίγο στόν πύργο τοῦ Νιουστεντ. Τόν ἀνακαίνισε. Τόν ἐπίπλωσε μέ τὰ δικά του γοῦστα. Τοῦ ἔδωσε κάποια χαρούμενη ἀτμόσφαιρα. Ἴσως περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι ἔπρεπε. Γιατί τοὺς ρεμβασμούς του κάτω ἀπὸ τὴ μεγάλη βαλανιδιά τοῦ πάρκου, πλαί στὴ λίμνη μέ τοὺς κύκνους, ὅπως καὶ τὰ αἰσθηματικά του ποιήματα γιὰ τὴ Μαίρη Τσάγουορθ, διαδέχτηκε σφοδρὸς πυρετός φιληδονίας καὶ αὐτοεγκαταλείψεως. Ἐζῆσεν ἐκεῖ μέ τοὺς φίλους του ζωὴν ὀργιῶδη, πού ἐπιβεβαίωνε τίς φῆμες γιὰ τίς πολλὲς του ἐκκεντρικότητες. Γιὰ τοὺς λύκους πού ἔτρεφε. Γιὰ τὴν ἀρκούδα πού γύμναζε. Γιὰ τό κρανίον νεκροῦ καλογέρου πού ἔπινε μέσα στό κρασί του. Γιὰ τὴν ντυμένη σάν ἄντρας γυναῖκα πού κυκλοφοροῦσε μαζί του. Καὶ γι' ἄλλα βαρύτερα...

Ἀλλὰ δέν εἶναι ἀνάγκη ν' ἀνασκαλέψῃ κανεὶς τὰ κοινωνικὰ χρονικὰ τῆς ἐποχῆς, γιὰ νά σχηματίσῃ ἰδέα περὶ τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς του τόν καιρὸ ἐκεῖνο. Τὴν περιγράφει ὁ ἴδιος μέ τὴν τιμιότητα καὶ τὴν εἰλικρίνεια πού χαρακτηρίζει ὅλα του τὰ γραψίματα καὶ πού νομίζω ὅτι σέ τοῦτο ὀφείλει κατὰ μέγα μέρος καὶ τὴν ἰδιομορφία τοῦ ποιητικοῦ του λόγου καὶ τὴν ἐντυπωσιακὴ του ἐπιτυχία. Ἀκούστε τον:

«Παραδινόμουν στήν ἀνόητη εὐθυμία καὶ στήν ἀσεβῆ χαρὰ καὶ δέ μ' εὐχαριστοῦσε τίποτε ἄλλο παρά οἱ ἄσεμνες γυναῖκες, οἱ φιληδονοὶ ἄντρες καὶ οἱ ἀτρόμητοι κρασοπότες, οἱ ἀσδήποτε κοινωνικῆς τάξεως».

Χαρακτηριστικό είναι κ' ένα απόσπασμα από τό άριστουργηματικό του δράμα «Μάνφρεντ». Τό μεταφέρω από τήν πολύ έπιτυχή πρόσφατη μετάφρασι τής Κυρίας Λίλας Καρανικόλα:

*Δέ θάν' μέσα στη χώρα
πλάσμα άπ' αυτόν πιό εύγενικό
καί τά στοιχειά τά έχει
πού θάφκιαναν σκευός λαμπρό
μέ φωτερά πετράδια.
Μά τώρα στο χάος βρίσκεται
μέ φώς και μέ σκοτάδια
πνεύμα και σκόνη, πάθη και
σκέψεις άγνές σ' ένα έλος
ανάκατα όλα πολεμάν
δίχως άρχή και τέλος...*

Ο Βύρων, ήφαιστειο σαρκικήσ και πνευματικήσ όρμησ, μέ λάβα ζέουσα στις φλέβες του, στάθηκεν άξιοθαύμαστος, γιατί μέ τήν ισχυρή δύναμι θελήσεως πού διάθετε, μέ τόν έμφυτον άσβεστον ένθουσιασμό του δέν άφέθηκε ποτέ νά πνιγή σ' όποιον βυθό καταπτώσεως, αλλά μέ κατακόρυφην όρμη έξάρσεως ύψωνόταν πάλι στις σφαιρες ποιητικήσ δημιουργίας και στους στίβους εύγενών άγώνων...

Μέ τή διαίσθησι πού τόν διάκρινε, μέ τόν πραχτικό νοϋ τοϋ Άγγλου πού γρηγορούσε πάντοτε στο βάθος του, διάγνωσε, πνιγμένος στα χρέη, στην άκολασία και στην κατακραυγή, ότι μόνη όδός σωτηρίας τήν ώρα εκείνη ήταν ή φυγή. Έτσι θά ικανοποιούσε άλλωστε και τήν έμφυτη παρόρμησί του για ταξίδια, για περιπέτειες. Κατόρθωσε νά συνάψη δάνειο μέ βαρύ τόκο, συμπαρέλαβε τόν άχώριστον Χόμπχαουζ και όρτσάρισε για τήν Άνατολή. Σταθμοί του: ή Λισσαβώνα, ή Νότιος Άσπανία, ή Μάλτα, ή Σικελία. Τέρμα του ή Ελλάδα. Άποβιβάστηκε στην Πρέβεζα. Άνέβηκε στο Τεπελένι νά γνωρίση τόν Άλη Πασά. Τόν έντυπωσίασεν ή βάρβαρη αύλή του. Κατεβαίνοντας γνώρισε και θαύμασε τους Σουλιώτες σε μιá βραχώδη άκρογιαλιά τής Ηπειρου. Πέρασε στην Άκαρνανία, στο Μεσολόγγι, στην Πάτρα, στο Αίγιο (όπου τόν έφιλοξένησεν ο Άνδρέας Λόντος). Διαπεραιώθηκε στη Ρούμελη. Άνέβηκε στους Δελφούς, στον Παρνασσό. Και τήν παραμονή των Χριστουγέννων του 1809 έφτασε στην Άθήνα, όπου, μέ έκδρομές στην Πελοπόννησο, στη Σμύρνη, στην Τροία, στην Κωνσταντινούπολι, έμεινε δύο περίπου χρόνια, σε δύο περιόδους.

Τὴν πρώτη ἔμεινε στό σπίτι τῆς χήρας Μακρῆ, τὴ δεύτερη στό Μοναστήρι τῶν Καπουτσίνων στήν Πλάκα. Ἔμαθε νά μιλάη ἑλληνικά. Μετάφρασε στ' ἀγγλικά ἑλληνικά τραγούδια γιά τὴ Λευτεριά, πού δέν εἶχε προαισθανθῆ ὅμως τό πλησίασμά της. Στό Σούνιο χάραξε τ' ὄνομά του σέ μιά κολόνα τοῦ Ναοῦ. Διακρίνεται ἀκόμα. Στήν Ἄβυδο, θέλοντας νά ἐπιβεβαιώσῃ τό θρύλο τοῦ Λεάνδρου, πέρασε κολυμπώντας τό στενό τοῦ Ἑλλησπόντου. Καυχότανε γι' αὐτό τό κατόρθωμα. Κι ὅταν κάποτε τοῦ τό ἀμφισβήτησαν, ἀπάντησε μέ πολλήν ὀργή.

Ἡ Ἑλλάδα ὀφείλει πολλά στό Βύρων. Ἀλλά καί ὁ Βύρων δέν ὀφείλει λίγα στήν Ἑλλάδα. Μέ τό πρῶτο του ταξίδι σ' αὐτὴ θεμέλιωσε τὴ δόξα τῆς ζωῆς του. Μέ τό δεύτερο ἐξασφάλισε τὴ δόξα τοῦ θανάτου. Ἄν πήγαινε ἀπ' τὴν ἀρχὴ στήν Ἰταλία καί σταματοῦσεν ἐκεῖ, δέν ξέρω ἂν δέν θά χειροτέρευεν ὁ ρυθμὸς τῆς ζωῆς του...

Στὴν Ἀθήνα, ὁ λαμπρὸς οὐρανός, ὁ θαλπερός ἥλιος, ἡ γλαυκὴ θάλασσα, τὰ σεβάσμια ἐρείπια, οἱ ἱερεῖς Σκιές τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τῆς ἀρχαιότητος, ἡ θλιβερὴ σκλαβιά τῶν ἀπογόνων τους μέ τὴ λιτὴ τους, ἀπλὴ ζωὴ, τὸν συγκίνησαν, τὸν ἐξάγνισαν, τὸν μεταρσίωσαν, τὸν ἐμπνεύσανε:

*Τά βουνά θωροῦν τὸν Μαραθῶνα
ὁ Μαραθῶνας τὴ θάλασσα.
Ρεμβάζοντας στὴ μοναξιά
πίστεψα τὴν Ἑλλάδα ἐλεύθερη
Πῶς νά παραδεχτῶ σκλαβιά
πατώντας τάφο Περσικό;*

Βρέθηκε σέ κολυμπήθρα Σιλιάμ, ὅπου ὅλοι οἱ ρύποι τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς του στήν Ἀγγλία ξεπλύθηκαν καί τὰ μεγάλα του προτερήματα προβλήθηκαν ἀναζωογονημένα. Ἐκεῖνο τό ὠραῖο τραγούδι γιά τὴν Κόρη τῶν Ἀθηνῶν μαρτυρεῖ ποιάν ἐξαγνιστικὴ ἐπίδρασι εἶχε στήν ψυχὴ τοῦ ἡ Ἑλλάδα. Ἀπονήρευτη, τρυφερὴ περιπάθεια τό διαπνέει:

Ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ:

«Δέν ἔζησα πραγματικά καί δέν ἔζησα εὐχαριστημένος, παρά τὸν λίγο καιρὸ πού ἔζησα στήν Ἑλλάδα!»

Καί ἀλλαχοῦ:

«Ἄν εἶμαι ποιητής, ὁ ἀέρας τῆς Ἑλλάδος μ' ἔκαμε».

Ἐδῶ, στὴ Χώρα μας, ὁ Βύρων ἔπιασε τὴ μεγάλη ποιητικὴ του φλέβα. Τὴν ἀνοιξε καί τὴν ἄφησε νά τρέξῃ μ' ἐκείνη τὴν ὀρμητικὴ ἐκροή, πού δέν ἔχει δεύτερη στον κόσμου. Ἄρχισε νά γράφῃ τὸν «Τσαίλντ Χάρολντ» στὰ

Γιάννενα. (Τί ώραϊες οί στροφές του γιά τό Μοναστήρι τῆς Ζίτσας καί γιά τή Δωδώνη!). Τελείωσε τό πρῶτο του ἄσμα στή Σμύρνη...

Στό πρῶτο ἐκεῖνο ταξίδι του στήν Ἑλλάδα συγκόμισε θησαυρούς ἰδεῶν, ἐντυπώσεων, γνώσεων, συγκινήσεων, ἐμπνεύσεων, ὀνείρων, καημῶν, πού ἀναπτύχθηκαν ἐν συνεχείᾳ σέ ὅλα του τά ἔργα. Περιγράφοντας φυσικές εἰκόνες στά πρῶτα ἄσματα τοῦ «Τσάιλντ Χάρολντ» φωτογράφισαν ἀριστοτεχνικά τοπία ἑλληνικά. Οἱ στίχοι γιά τά ἑλληνικά νησιά εἶναι ἀπό τούς ὠραιότερους. Στό «Δόν Ζουάν», στή σπηλιά ἑλληνικοῦ νησιοῦ βγάζει ναυαγό τόν ἥρωά του. Καί δίνει ἑλληνικά ὀνόματα στίς ἡρώιδες του: «Χαϊδή» ἦταν τότε τό λαϊκό τραγοῦδι τῆς ἐποχῆς στήν Ἀθήνα. «Κατίγκω» ἦταν μιά ἀπό τίς ἀδελφές τῆς Κόρης τῶν Ἀθηνῶν, κ.ἄ.

Τά τῆς διαμονῆς του στήν Ἀθήνα εἶναι πολύ γνωστά καί δέν νομίζω ὅτι πρέπει νά τά ἐπαναλάβω.

Ἐπιστρέφοντας μέσω Πατρῶν καί Μάλτας ἀρρώστησε ἐκεῖ σοβαρά ἀπό ἐλονοσία. Γύρισε στήν Ἀγγλία βαρύθυμος. Σέ λίγες ἡμέρες πέθανε ξαφνικά ἢ μητέρα του. Ἐπειτα δύο φίλοι του. Κι ἄλλα βάσανα τόν περίμεναν. Πιστωτές, χρέη. Ἡ κυκλοθυμία του τόν ἔρριξε σέ κατάπτωση. Ἀνευχαρίστητος ἀπό ὅλα, τοῦ κάκου ἀποζητοῦσε γαλήνη. Ὁ ἔρωτάς του μέ τή Λαίδη Λάμπ τόν ἀπογοήτεψε πολύ περισσότερο. Οὔτε στό προσφιλέσ του διάβασμα μποροῦσε νά βρῆ παρηγοριά. Ἄνοιγε τό βιβλίο καί σέ λίγο τό πετοῦσε. Ἐχασε τή δύναμι ἀντιδράσεως. Αὐτός, πού τόν ἐρέθιζαν τά ἐμπόδια καί τοῦ πολλαπλασίαζαν τήν ὀρμή ἀντιδράσεως, ἔγραφε ὅτι κ' ἓνα φύλλο νά βρῖσκε τώρα στό δρόμο του δέν εἶχε τή θέλησι νά τό παραμερίση. «Κανείς δέν μ' ἀγαπᾷ, ἔλεγεν, ἐκτός καμμιά γυναῖκα κι αὐτή γιά λίγο χρόνο»³.

Τότε, παρακινούμενος ἀπό φίλους καί φίλες του, ἔλαβε, σάν ὕστατο καταφύγιο, τή μεγάλη ἀπόφαση νά δημιουργήσῃ οἰκογένεια, μολονότι συμφωνοῦσε μέ τόν Σουίφτ στό ὅτι οἱ ἔξυπνοι ἄνθρωποι δέν παντρεύονται... Στράφηκε πρῶτα πρὸς μιά πολυφερνὴ κόρη, τήν Ἐλισσάβητ Φόρμπυ. Ἐκεῖνη δέν συγκινήθηκε. Ἐγραψε κατόπιν μιάν ὠραία ἐπιστολή στήν Ἄννα Ἰσαβέλλα Μπίλμπανκ καί ζήτησε τό χέρι της. Τοῦ τό ἔδωσε. Οἱ γάμοι τους ἔγιναν στίς 2 Ἰανουαρίου 1815. Ζευγάρι ἀταίριαστο. Ἐκεῖνη θεοσεβής, ἐνάρετη, γαληνεμένη. Ἐκεῖνος ἠφαίστειο, ὄχι ἐνεργό πρὸς ὥρας, ἀλλά ἔτοιμο νά ἐκραγῇ... Ὁ ἴδιος ἔχει γράψει, μέ τήν τίμια εὐλικρίνεια πού ἔπιανε πάντοτε τήν πένα: «Οἱ γάμοι ἐτελεσθήκαν μεταξύ θλιβερῶν ἀναμνήσεων τοῦ παρελθόντος καί λυπηρῶν προβλέψεων τοῦ μέλλοντος».

Βραχὺ διάστημα διάρκεσεν ἡ νέα οἰκογενειακὴ του ζωὴ. Προσπάθησε

νά συμβιβαστή με τόν «καλό» κόσμο, νά προσαρμοσθή στόν κοινωνικό κώδικα. Ἡ φιλαρέσκειά του τόν βοήθησε. Ἐγινε κομφότερος. Φρόντισε τό ντύσιμό του, τή δίαιτά του. Ἐτρωγε πολύ λίγο γιά νά μὴν παχύνῃ. Ἐπινε ξύδι γιά ν' ἀδυνατίσῃ. Πολλές φορές ἔγραφε στίχους φορώντας τό φράκο του, πρόθυμος γιά συναναστροφές. Ἀλλά δέν μπόρεσε ν' ἀπαλλαγῇ ἀπό τίς παραφορές. Μιά μέρα ὁ παροξυσμός του ἦταν τόσο ἄγριος, πού ἡ γυναίκα του νόμισε πώς τρελλάθηκε. Μέ τήν πρόφασιν ὅτι θά πάῃ νά δῆ τούς γονεῖς της, τόν ἐγκατέλειψε. Καρπός τοῦ ἄτυχου γάμου ἔμεινε ἡ Ἄντα.

Ὅταν εἶχε φτάσει στό Λονδίνο, ὁ συγγενής του Ρόμπερτ Τσάρλς Ντάλλας τόν ρώτησε ἂν εἶχε γράψῃ τίποτε. Τοῦ ἔδωσε τό κείμενο τοῦ ἔργου του «Νύξεις ἀπό τόν Ὁράτιο», πού φαίνεται ὅτι τό ἐκτιμοῦσε πολύ. Ἦταν σά συνέχεια τῆς σάτιρας «Ἄγγλοι ραψωδοί καί Σκῶτοι κριτικοί». Ὁ Ντάλλας ἀπογοητεύτηκε. «Τίποτε ἄλλο δέν ἔγραψες;», τόν ρώτησε. «Ναί, κάτι ποιηματάκια κι αὐτά ἐδῶ. Πάρε τα!» Ἦταν τά χειρόγραφα τῶν δύο πρώτων ἀσμάτων τοῦ «Τσάιλντ Χάροντ».

Ὁ ξάδερφός του εἶχε τήν εὐχάριστη ἔκπληξι νά διακρίνῃ ἀμέσως τήν ἐξαιρετική ποιητική τους ἀξία. Τοῦ ζήτησε τήν ἄδεια νά τά τυπώσῃ. Ὁ Βύρων στήν ἀρχή ἀρνήθηκε. Ἐπειτα συγκατατέθηκε νά δημοσιευθοῦν χωρίς τ' ὄνομά του.

Ἡ ἐκδοτική ἐπιτυχία ὑπῆρξε τεραστία. Σέ τρεῖς ἡμέρες ἐξαντλήθηκαν τά πρῶτα πεντακόσια ἀντίτυπα. Σέ τέσσερες ἐβδομάδες μέσα ἔγιναν ἕξι ἐκδόσεις. «Ἐὔπνησα ἓνα πρωί καί βρέθηκα διάσημος!», ἀναφώνησε. Εἶχεν ὑποτιμήσῃ τήν ἀξία τῆς πρωτοτυπίας τῶν στροφῶν του, πρωτοτυπίας οὐσιαστικῆς, γιατί στή μορφή δέν ἐκαινοτόμησεν. Εἶχε χρησιμοποιήσει τά Σπενσέρεια ἰαμβικά μέτρα.

Τά πολλά του παθήματα ἐπενεργοῦσαν σάν πτερινιστῆρες στόν Πήγασσό του. Διατήρησεν ἀνεπηρέαστη τήν ἔμπνευσή του καί μέ τήν θαυμαστή του εὐχέρεια μπόρεσε νά συνθέσῃ πολλά ἔργα. Τόν «Κουρσάρου» τόν ἔγραψε μέσα σέ τρεῖς ἐβδομάδες. Τόν «Γκιαούρ» μέσα σέ δέκα μέρες. Τή «Νύμφη τῆς Ἀβύδου» σέ τέσσερες μόνον ἡμέρες. Ἐγραψεν ἀκόμα τόν «Λάρα», τήν «Παριζίνα», τήν «Πολιορκία τῆς Κορίνθου», τόν «Μαζέππα». Μέσα σέ μιᾶ μόνον ἡμέρα εἶχαν πουληθῆ δεκατέσσερες χιλιάδες ἀντίτυπα τοῦ «Κουρσάρου». Ἀξίζει ἰδιαίτερη μνεῖα ἡ «Κατάρρα τῆς Ἀθηνᾶς», ὅπου στηλιτεύει ἀνηλεῶς τήν λεηλασία τοῦ Παρθενῶνα ἀπό τόν Ἑλγιν.

Πρέπει νά ρίψουμε ἓνα ἀναδρομικό βλέμμα στά πρῶτα-πρῶτά του

βιβλία, για νά ἐκτιμήσουμε καλύτερα τήν αἰφνίδια μαγικήν ἐκτίναξι τῆς πραγματικῆς του ποιητικῆς φλέβας.

Πληροφορεῖ ὁ ἴδιος ὅτι ἄρχισε νά γράφῃ ποιήματα σέ ἡλικία 12 χρόνων. Δεκαοχτῶ χρόνων στό Σάουθελ, ὅπου παραθέριζε, δημοσίευσε τήν πρώτη συλλογή ποιημάτων του μέ τόν τίτλο «Φευγαλέοι στίχοι». Δέν ἦταν ἄξιοι λόγου. Ὁ αἰδεσιμώτατος Τζών Μπέτσερ τόν ἐπίπληξε γιά τήν ἀνηθικότητα ὠρισμένων στίχων του. Ὁ Βύρων, εὐαίσθητος, ἀλλά γενναῖος, ἔκαψεν ὅλα τά βιβλία ἐκτός ἀπό τέσσερα πού εἶχε χαρίσει. Δεύτερο βιβλίον του εἶχε τόν τίτλο «Ποιήματα ποικίλων περιστάσεων». Πέρασε ἀπαρατήρητο. Τρίτον βιβλίον ἦταν οἱ «᾽Ωρες σχολῆς». Πολλοί τό ἐπαίνεσαν. Ἄλλά, ὅπως εἶπαμε, τό κατάκρινε σκληρά, μέχρις ἀδικίας, ὁ Λόρδος Μπρώαμ στήν «Ἐπιθεώρησι τοῦ Ἐδιμβούργου». Ὁ Βύρων ἐξεμάνη. Θέλησε νά διακόψῃ τίς σπουδές του στό Καϊμπριτζ. Ἀπό τήν ὀργή του ἀνάβλυσεν ἡ σάτιρα «Ἄγγλοι ραψῳδοί καί Σκῶτοι κριτικοί». Τό βιβλίον αὐτό σημείωσε καταπληκτικήν ἐπιτυχία. Τέσσερες ἐκδόσεις του ἐξαντλήθηκαν καί τύπωναν τήν πέμπτην. Ἄλλά ὁ Βύρων ἔκρινε ὅτι εἶχε κι αὐτός μέ τήν σειρά του ἀδικήσει πολλούς λογοτέχνες, μεταξύ τῶν ὁποίων κι αὐτόν τόν κηδεμόνα του κόμητα Φρειδερίκον Καρλάισλ (Carlisle). Κι ἔδωκεν ἐντολή νά καταστραφῇ ὅλη ἡ ἐκδοσι.

Εἶχε φύγει γιά τό πρῶτον του ταξίδι στήν Ἑλλάδα μέ πολλές ἀμφιβολίες γιά τήν ποιητική του σταδιοδρομία. Ἄλλά γύρισε στήν πατρίδα του ὠρμος πιά ποιητής φτασμένος, βεβαιωμένος, μέ τόν Πήγασσό του καλά γυμνασμένον ἀπό τίς Μοῦσες στίς βουνοπλαγιές τοῦ Παρνασσοῦ. Παρά τίς ἐπιτυχίες τῶν βιβλίων του, ἀσφυξία ἄρχισε νά τόν πνίγῃ πάλι στήν Ἄγγλία. Πάλι τήν ἀποδημία, τό προσκύνημα σέ ἄλλους τόπους, βρῆκε γιά μόνη του διέξοδο. Κι ἔφυγε τό 1816 γιά τό ἀγύριστο δεύτερον ταξίδι του.

Πέρασε ἀπό τό Βέλγιο. Ἐπισκέφτηκε τό Βατερλώ (γιά τό ὁποῖον ἔγραψε ὠραίους στίχους στό τρίτον ἄσμα τοῦ «Τσαίλντ Χάρολντ», ἐνῶ στόν «Δόν Ζουάν» τόσο στυγνά σαρκάζει τόν Σιδηροῦν Δοῦκα Οὐέλινγκτον). Ἀνάπλευσε τόν γραφικό Ρῆνο, θαύμασε τό μεγαλόπρεπον θέαμα τῶν χιονισμένων Ἄλπεων καί κατάληξε στή Γενεύη, ὅπου ἀποθανάτισε τούς κεραυνούς τῆς λίμνης τῆς. Ἐκεῖ γνωρίστηκε καί συνδέθηκε μέ τόν ἄλλο μέγαν φιλέλληνα ποιητή, τόν Σέλλεῦ, ἀπ' τό ἔργο τοῦ ὁποίου ἦταν ἀρκετά ἐπηρεασμένος. Ἀνάπτυξε δεσμό τότε μέ Ἄγγλιδα κυρία, ἀπ' τήν ὁποία ἀπόχτησε κόρη, τήν Ἀλλέγκρα. (Πέθανε μικρή στήν Ἰταλία, ὅπου τήν εἶχεν ἐσωτερική σ' ἓνα μοναστηριακό σχολεῖον. Λυπήθηκε πολύ κ' ἔστειλε τή σορό τῆς νά ταφῇ στήν Ἄγγλία. Ἡ χορδή τῆς τρυφερότητας δέν εἶχεν ἀτονήσει στήν καρδιά του...).

Όταν ο Σέλλεϋ έφυγε για τήν Άγγλία, τοῦ παράδωσε για δημοσίευσι τό τρίτο ἄσμα τοῦ «Τσάιλντ Χάρολντ», τόν «Αἰχμάλωτο τοῦ Σιγιόν» καί τό ἔξοχο δράμα του «Μάνφρεντ», πού θεωρεῖται σάν προσωπική του ἐξομολόγησι καί ἐξιλέωσι.

Κατέβηκε στή Βενετία, ὅπου ἔζησε δυό χρόνια. Τά οικονομικά του εἶχαν στό ἀναμεταξύ ἀποκατασταθῆ, γιατί πούλησε τό κτῆμα του ἐνενηντα χιλιάδες λίρες, ποσό για τήν ἐποχή μεγάλο. Ἡ εὐχέρειά του αὐτή εἶχε καί βλαβερά ἐπακόλουθα. Τόν ἐξώθησε νά παραδοθῆ καί πάλι σέ σφοδρό πυρετό φιληδονίας, βοηθούτων καί τῶν ἡθῶν πού ἐπικρατοῦσαν τότε στήν φιλόξενη Ἰταλία. Εὐτρωτος πάντοτε ἀπό τό γυναικεῖο κάλλος, καταχτοῦσε εὐκολα τίς γυναῖκες, ὅπως εὐκολα τόν καταχτοῦσαν ἔπειτα μέ τή σειρά τους κ' ἐκεῖνες καί δύσκολα πολλές φορές τούς ξεφευγε. Δέν ξέρω ἂν πράγματι ἦταν στή ζωή του, ὅπως λένε, προσηγής καί γενναιοδωρος πρὸς τούς ἄντρες, σκληρός δέ καί ἀνηλεής πρὸς τίς γυναῖκες. Στά ἔργα του ὁμως εἶναι φανερό ὅτι περιποιεῖται περισσότερο τούς ἡρώες του καί ἐγκαταλείπει τίς ἡρωίδες του στήν τύχη τους καί στή λησμοσύνη. Στή ζωή του πολλές φορές ὑπερίσχυεν ἡ γυναικεία ὑπερευπάθειά του, ἀλλά στά ἔργα του ὑπερισχύει πάντοτε τό ἄλλο του ἐναλλαχτικό στοιχεῖο: Τό ἀνδρικό του σθένος.

Στή Βενετία εἶχε δυό ἐπεισόδια χαρακτηριστικά. Ἐρωτεύτηκε ἀμέσως τήν ὡραία Μαριάνα, σύζυγο ἑνός ἐμπόρου πού κατάλυσε στό σπίτι τους. Όταν ἔφυγε για τή Ρώμη (ὅπου ἄρχισε νά γράφῃ τό Δ' ἄσμα τοῦ «Τσάιλντ Χάρολντ») τόσο ἦταν τό πάθος του, ὥστε ἀναγκάστηκε νά διακόψῃ τήν διαμονή του ἐκεῖ καί νά ἐπιστρέψῃ τό ταχύτερο στή δόγισσά του!...

Ἀπίθανη εἶναι ἡ περιπέτειά του μέ μιά γυναῖκα τοῦ λαοῦ, τήν Μαργαρίτα Κόνι, πού κόνεψε στό σπίτι του καί τρόμαξε νά τήν διώξῃ. Κάνει ὁ ἴδιος μακρά ἔκθεσι τοῦ περιστατικοῦ, ὅπου τήν ὀνομάζει Ἄμαζόνα καί Μήδεια!...

Τήν ἐποχή ἐκείνη ὁ Βύρων ἦταν στήν πλήρη ἀνθησι τοῦ ἀνδρικοῦ του σφρίγους. Ἴδού πῶς τόν περιγράφει καί τόν ψυχολογεῖ ἡ γνωστή διανοουμένη δέσποινα τῆς Βενετίας Ἰσαβέλλα Θεοτόκη Ἀλμπρίτσι:

«Τό μέτωπο, γράφει, γαλήνιο, πλουμισμένο μέ ὡραιότατα καστανά, βοστρυχισμένα μαλλιά, συγυρισμένα μέ μιά τέχνη πού ἔκανε νά φαντάζῃ ὅ,τι ἐλκυστικώτερο ἔπλασε ἡ φύση! Καί πόσο πλούσια ἐκφραστικά τά μάτια του! Εἶχαν τό χρῶμα τ' οὐρανοῦ ἀπό κεῖ πού φαίνονταν ὅτι κρατοῦσαν τήν καταγωγή τους. Ὁ λαιμός του, πού συνήθιζε νά τόν κρατῆ γυμνό, ὅσο τό συγχωροῦσαν οἱ συνήθειες τοῦ κόσμου, χυτός, ὀλόλευκος. Τά χέρια

του ὅμοια, σά νά ἦτανε σχηματισμένα ἀπό τή χαρά μιᾶς φαντασίας γιά δική μας χαρά. Τό ἀνάστημά του τίποτε δέν ἄφηνε νά στοχαστῆς πῶς τοῦ λείπει, ἰδιαιτέρα στό στοχασμό ἐκείνων πού εὗρισκαν περισσότερη χάρη παρά ψεγάδι σέ κάποιο ἐλαφρό γλυκό ταλάντευμα πού ἔπαιρνε ὄλο του τό σῶμα, ὅταν ἔμπαινε στό σαλόνια. Ἡ φυσιογνωμία του δείχνονταν ἡσυχη σάν τόν ὠκεανό μιᾶς ὠραίας ἐαρινῆς αὐγῆς, κ' ἔτσι σάν τόν ὠκεανό ἀνάστατη ἄλλαζε, ἂν ἓνα πάθος, μιὰ σκέψη, μιὰ λέξη, ἓνα τίποτε συντάραζαν τήν ψυχή του. Ἐξαφνα τά μάτια του ἔχαναν ὅλη τήν γλύκα τους κι ἀκόντιζαν ἀστραπές τέτοιες πού δύσκολο ἀπόβαινε νά ὑπομείνης τά βλέμματά τους. Μόλις θά μποροῦσες νά πιστέψης πῶς ἦτανε δυνατή τέτοια γοργή μεταβολή· καί τότε θέλοντας μή θέλοντας, ἀναγνώριζες πῶς ἡ φυσική του κατάσταση ἦταν ἡ τρικυμία».

Ἦραϊο —καί διαρκέστερο— ἦταν στή Βενετία τό εἰδύλλιο του μέ τήν κόμησσα Τερέζα Γκουιτσόλι (τό γένος Γκάμπα). Δεκαεφτάχρονη, ξανθή, ὁμορφη, παντρεμένη μέ ἄντρα δεκαετηρίδες μεγαλύτερό της. Ὁ δεσμός τους δέν ἦταν κρυφός. Καί συνεχίστηκε στή Ραβέννα, ὅπου τό ἀρχοντικό της, στήν Πίζα, στή Γένοβα. Μπορεῖ κανεῖς νά συμπεράνη ὅτι τοῦ δημιουργοῦσε κλίμα πνευματικῆς καί ψυχικῆς εὐφορίας, γιατί, παρά τήν μέχρι ἐπικινδύνου σημείου σωματική του ἐξάντλησι καί παρά τήν ἀνάμιξι του στήν ἐπαναστατική συνωμοσία τῶν Καρμπονάρων, ἔγραψε τότε πολλά καί ἀξιόλογα ἔργα. Ἀπό τήν Βενετία εἶχε στείλει στό Λονδίνο μέ τόν Κόμπχαουζ γιά δημοσίευσί τό δυνατό σατιρικό του ἔργο «Μπέππο» καί τό τέταρτο καί τελευταῖο ἄσμα τοῦ «Τσαίλντ Χάρολντ», πού τελειώνει μέ τήν περίφημη «Προσλαλιά στόν Ὠκεανό», ἓνα ἀπό τά ὠραιότερα μέρη τοῦ ὅλου ἔργου του.

Στή Ραβέννα εἶχε γράψει τό «Σαρδανάπαλο», τό «Μάρκο Φαλιέρο», τόν «Καῖν», τήν «Προφητεία τοῦ Δάντη», τούς «Δυό Φόσκαρι», τό πέμπτο ἄσμα τοῦ «Δόν Ζουάν» καί τή σάτιρα «Τό Ὅραμα τῆς Κρίσεως», ἀπάντησι στίς ἐναντίον του κριτικές ἐπιθέσεις τοῦ ἐστεμμένου ποιητῆ τῆς Ἀγγλίας Ρόμπερτ Σάδεϋ.

Ὁ «Καῖν», παρά τά ἐγκώμια τοῦ Βάλτερ Σκῶτ καί τοῦ Σέλλεϋ, θεωρήθηκεν ἔργο βλάσφημο καί προκάλεσε θύελλα διαμαρτυριῶν στήν Ἀγγλία. Σκανδάλισε καί αὐτούς τούς φίλους του. Ὁ ἐκδότης του ἀρνήθηκε νά συνεχίσῃ τή δημοσίευσί τῶν ἔργων του, ἐνῶ εἶχεν ὑπό ἐκτύπωσι τέσσερα νέα ἄσματα τοῦ «Δόν Ζουάν», γραμμένα στήν Πίζα. Ἀλλάξεν ἐκδότη καί ἀπό τήν Γένοβα ἔστειλε γιά ἐκτύπωσι ἐννέα νέα ἄσματα τοῦ «Δόν Ζουάν» καί τόν «Αἰῶνα τοῦ Ὀρειχάλκου». Μετά μικρό χρονικό διάστημα ἔστειλε τό νέο ἔργο του «Ἡ Νῆσος» καί τέσσερα ἀκόμη ἄσματα τοῦ «Δόν

Ζουάν». Καθώς βλέπουμε, η υπερπαραγωγή του ήταν καταπληκτική. Θαρρείς κι άδειασε μονομιᾶς ὄλο τό περιεχόμενο τῆς ψυχῆς του, τῆς διάνοιάς του, τῆς ἐμπνεύσεώς του ὅλα τὰ δῶρα τῶν Μουσῶν, οἰστρηλατούμενος ἀπό τό προαίσθημα ὅτι τό ἄστρο του θά τόν καλοῦσε σύντομα σέ ἄλλους εὐγενεῖς στίβους, σέ ἄλλους δαφνῶνες ἄλλης δόξας...

Ἐπαραίτητα θεωρῶ λίγα λόγια γιά τό ἔργο του, γι' αὐτό πού λέμε «Βυρωνισμό», αὐτό πού μετάδωσε τότε σέ ὄλον τόν κόσμον ἕνα νέο ψυχικό ρῆγος, κάτι σάν ἐπιδημία ἀκατάσχετης μαγείας!

Τόν ὕμνησαν τὰ μεγαλύτερα πνεύματα τῆς ἐποχῆς του. Πρῶτος ὁ Γκαῖτε, πού ἀργότερα τροποποίησε τόν Δεύτερο Φάουστ στό σημεῖο τοῦ θανάτου τοῦ Εὐφορίωνα γιά νά τόν προσομοιάσῃ πρός τόν θανόντα Βύρωνα⁴. Ὁ Σέλλεϋ ἔγραφε: «... Ὅ,τι καί νά κάμω δέ μπορῶ νά συναγωνιστῶ τόν Βύρωνα». Ὁ Κῆτς: «Μπάυρον, τί γλυκεῖά, τί λυπητερή πού εἶναι ἡ μελωδία σου! Ψάλλε μας, κύκνε, τήν ἀγωνία σου!».

Ὁ Νίτσε ἔγραφε: «... Ἐνας ἀπό τούς πιό μεγάλους, πού μπορεῖ κανεῖς ἀνεπιφύλαχτα νά ἐμπιστευεταί τὰ ἐνστιχτά του... Δέν χάνω λόγια. Μόλις μιὰ ματιά ρίχνω γιά ἐκείνους πού μπροστά στόν Μάνφρεντ τολμοῦν νά μιλοῦν γιά Φάουστ». Κ' ἦταν θαυμαστής τοῦ Γκαῖτε ὁ Νίτσε...

Ὁ Λαμαρτῖνος, πού μετά τόν θάνατο τοῦ Βύρωνα ἔγραψε ὠδή 1747 στίχων, οἰονεῖ σάν τελευταῖο ἄσμα τοῦ «Τσαίλντ Χάρολντ», ἔγραψεν: «Εἶναι, ἀναμφισβήτητα, καθὼς τὰ μάτια μου τόν βλέπουν, ὁ μέγιστος αὐθόρμητα καί ἀπό φυσικό του ποιητής τῶν νεωτέρων καιρῶν». Κι ἀλλαχοῦ: «Κι ἂν καλή κι ἂν ἀπαισία, τοῦ τραγουδιοῦ σου ἐγὼ ἀγαπῶ τήν ἄγρια ἀρμονία, καθὼς τοῦ κερανοῦ ἀγαπῶ τόν κρότο καί τοῦ ἀέρα μέ τοῦ χειμάρρου τή φωνή στῆς μπόρας τή φοβέρα». Τέλος, ὁ Λαμαρτῖνος ἔγραψεν ἀκόμα ὅτι ὑπάρχει στόν θάνατό του «πολλή ποίησι, ἀληθινή καί ἀφθαρτή, παρ' ὅσον ὑπάρχει σ' ὅλα του τὰ ἔργα. Ἐτσι ὁ ἄνθρωπος μεγάλωσε τόν ποιητή καί ὁ Ποιητής, μέ τή σειρά του, ἀποθανάτισε τόν ἄνθρωπο».

Ὁ Σουίνμπορν θαυμάζει τήν ἔκτασι καί τήν ἔντασι τῆς δυνάμεώς του. Ἡ ἀθάνατη ὑπεροχή του ὀφείλεται στήν εἰλικρίνειά του καί στήν ἰσχύν του. «Λίγοι εἶχαν καί τὰ δύο αὐτά στοιχεῖα τόσον ἀναπτυγμένα, ὅσον ὁ Βύρων».

Ὁ Ἐδουάρδος Συρέ παρατηρεῖ:

«Ὁ Μπάυρον ποιητής τριπλός... Γυρισμένος πρός τό νεώτερο κόσμο ὀνομάζεται «Δόν Ζουάν». Γυρισμένος πρός τήν ἱστορία καί τήν ἀνθρωπότητα εἶναι ὁ «Τσαίλντ Χάρολντ». Γυρισμένος πρός τὰ ἔνδον, πρός τό

αιώνιο πρόβλημα τῆς Είμαρμένης καί πρὸς τόν κόσμον τόν ἀόρατον, γίνεται ὁ «Μάνφρεντ». Τραγική ἐνσάρκωσις».

Κραύγαζεν ὁ ἀδιάλλαχτος κατήγορός του Θωμᾶς Καρλάυλ: «Κλειῖστε τὸν Βύρωνα κι ἀνοῖχτε τὸν Γκαίτε!». Τὰ βιβλία τοῦ Βύρωνα δὲν ἐκλεισαν. Ἐμείναν καὶ μένουσιν ἀνοιχτά. Ἄλλ' ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ θρήσκου Καλβινιστῆ, πού ἡ φιλοσοφία του στοὺς Ἑρως βασιζει τὴν Ἱστορία, θά λείπη γιὰ πάντα ἓνας μέγας Ἑρως πού λέγεται Μπάυρον...

Ἄχρηστον, μέ λιγοστή καὶ δυστυχισμένη ὑπαρξίς τὸν ἀποκαλεῖ ὁ Καρλάυλ. Κι ὅμως, ὅλη ἡ γαλλικὴ ποίησις, μέχρι Μπωντελαίρ, ὑπέστη τὴν ἐπίδρασίν του. Κι ὅμως, ἡ ποιητικὴ ἀνθησι τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Πολωνίας ὀφείλεται στὸν σπόρον τοῦ Βυρωνισμοῦ.

Στὴν Χώρα μας ἔχουν μεταφραστῆ πολλὰ τοῦ ἔργου σὲ παλαιότερη ἐποχῇ. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθῆ, ὡς εὐρύτερη ὄλων, ἡ μετάφρασις τοῦ Γ. Πολίτου (1867 καὶ 1868), πού, μολονότι σὲ πεζὸ λόγο καὶ σὲ ψυχρὴ ἀρχαῖζουσα γλῶσσα γραμμένη, δίνει ἐπαρκῆ ἰδέαν τοῦ ποιητικοῦ μεγαλείου του. Ὁμολογῶ ὅτι σ' αὐτὴν πρωτοδιάβασα κ' ἐγὼ Βύρωνα, μαθητῆς τοῦ Γυμνασίου, καὶ δὲν μπορῶ νὰ λησμονήσω τὴν καταπληκτικὴν ἐντύπωσιν πού μοῦ εἶχε κάμει. Ἀξιόλογη εἶναι ἡ ἔμμετρη μετάφρασις τοῦ «Γκιαούρ» ἀπὸ τὴν Αἰκατερίνη Κ. Δοσίου (1873), γραμμένη στὴν καθαρεύουσα, ἀλλὰ μέ πολλὴν πιστότητα στὴν ἀπόδοσιν.

Τὸ 1924 εἶχαν ἐκδοθῆ σὲ ἰδιαιτέρον τόμον, μέ ἐπιτυχητὴ ἐπιλογὴ καὶ ἐκφραστικὴ ζωντάνια, «Τὰ τραγούδια του γιὰ τὴν Ἑλλάδα», ἀποσπάσματα ἀπὸ διάφορα ἔργα τοῦ ἔμμετρου, μεταφρασμένα σὲ γλῶσσα δημοτικὴ. Κάτω ἀπὸ τὸ ψευδώνυμον «Στέφανος Μύρτας» τοῦ μεταφραστῆ, κρύβεται ὁ ἀείμνηστος Καθηγητῆς καὶ μέλος τῆς Ἀκαδημίας Στέλιος Σεφεριάδης. Σποραδικὰ ἔχουν δημοσιευθῆ πολλὰς μεταφράσεις ἀποσπασμάτων του. Σημειῶναι ἔμμετρος μεταφράσεις τοῦ ἀείμνηστου Δημητρίου Σάρρου καὶ τοῦ κ. Στεφ. Τσατσούλα. Ἡ «Κόρη τῶν Ἀθηνῶν» ἀξιῶθηκε νὰ ἀποδοθῆ στὰ ἑλληνικά ἀπὸ πολλοὺς γνωστοὺς καὶ ἀγνώστους. Στὸ Ἀρχεῖον Γιάννη Βλαχογιάννη ὑπάρχουν πάμπολλα δελτία, τὸ πλεῖστον βιβλιογραφικά, γιὰ τὴν ζωὴν τοῦ Βύρωνα. Γιὰ τὸν ἐφετερινὸν ἑορτασμό ἔχει ἐκδοθῆ, μεταξύ ἄλλων, τόμος ἀπὸ 476 σελίδας μέ μεταφράσεις ἔμμετρος ἐπτὰ ἔργων του τῆς Κυρίας Μαρίας Κεσίση.

Στὸν τόπον μας, περισσότερο ἀπὸ ὅλα τὰ ἔργα του, ἀγαπήθηκεν «Ἡ Ἀποδημία τοῦ Τσαίλντ Χάρολντ», πού καὶ ὁ ἴδιος τὸ προτιμοῦσε, ὡς τὸ πιὸ ἀγαπημένον του ποιητικὸν τέκνον. Ἐγραφε στὸν Χόμπχαουζ: «Περνῶ ἐδῶ ἀπὸ τὴν fiction στὴν ἀλήθειαν. Αὐτὸ τὸ ποίημα εἶναι τὸ πιὸ ἰσχυρὰ « ἐ σ κ ε μ μ ε ν ο » ἀπὸ τὰ ἔργα μου. Ἡ σύνθεσις του ὑπῆρξε γιὰ μένα πηγὴ

χαράς». Ἡ πρωτοτυπία του εἶναι τόση, ὥστε ποτέ δέν προσδιορίστηκε γραμματολογικά τί ἀκριβῶς εἶναι, ποιός γενικός χαρακτηρισμός τοῦ ἀνήκει. «Δέν εἶναι διδαχτικό γιατί δέν διδάσκει κανένα. Δέν εἶναι περιγραφικό γιατί ταυτόχρονα διηγεῖται. Δέν εἶναι ἐπικό γιατί τοῦ λείπουν οἱ ἥρωες». Ἐχει ἀμάραντη παρθενική ποιότητα. Δίνει τήν ἐντύπωση φαινομένου φυσικοῦ. Αἰσθάνεσαι τόν Πήγασσο νά καλπάζη ἀχαλίνωτος στό ἀχανές. Τήν ἐκφρασί του ζωντανεῖ μοναδική ὀρμή, τιμιότητα, εἰλικρίνεια, ἀκρίβεια. Οἱ στροφές του διαδέχονται ἢ μία τήν ἄλλη σάν ὠκεάνεια κύματα. Καί ἐπιστέφονται πάντοτε στόν τελευταῖο τους στίχο ἀπό χαριτωμένους ἀφρούς τελειώσεως. Ἄντανακλᾶ σπάνια αἰσθησι καί γνῶσι τοῦ κόσμου. Ἄπό τεχνική ἀποψι, οἱ στίχοι του δέν εἶναι ἐπεξεργασμένοι, ἐπιμελημένοι. Δέν ἔχουν λειότητα. Ὑστεροῦν σέ μουσικότητα. Ἄλλά εἶναι τόσον αὐθόρμητοι, πρωτόγονοι, δροσεροί, γεμᾶτοι ἐαρινή ἀχνα! Εἶναι κομμάτι ζωῆς ξεκομμένο ἀπό βαθύ σπλάχνο.

Δέν λείπουν, φυσικά, καί ἀπό τ' ἄλλα του ἔργα οἱ ἴδιες ἀρετές. Ἐχουν ὅλα πρωτόγευστη καί ἀδευτέρωτη ποιητική οὐσία μέ ἀπροσδιόριστο θέλημα. Μαγεύουν μέ τόν γοητευτικώτερο τρόπο. Ποτέ, ἴσως, ἄλλοτε, ἢ νεώτερη ποίησι «δέν ντύθηκε μέ ὑπεροχώτερες ἐκφράσεις, μέ εἰκόνες πιό δυνατές, μέ αἰσθήματα πιό ἐσώτερα».

Ἄν δέν ἔχει ἀκόμη καθορισθῆ τί εἶναι ποίησι, ποῦ ἔγκειται ἀκριβῶς τό μυστικό τῆς μαγείας της καί τῆς ὑποβολῆς της, τοῦτο ἰσχύει πολύ περισσότερο γιά τήν ποίησι τοῦ Βύρωνα, πού τό δημιουργικό του δαιμόνιο, μέ τήν κατίσχυσί του ἐπάνω σ' ἕνα βίο βραχύ, περιπλανητικό, κατασπαταλημένο, παραμένει ἀσύλληπτο, ἀφωτογράφητο, ἀφασματοσκοπῆτο.

Τό 1924, τά Ἐκατό Χρόνια ἀπό τόν θάνατό του γιορτάστηκαν στήν Ἑλλάδα πανηγυρικά. Ὅλοι οἱ ἐπιζῶντες, τότε, μεγαλύτεροι ποιητές ἔγραψαν Ὁδές στήν Μνήμη του: Ὁ Παλαμᾶς, ὁ Δροσίνης, ὁ Μαλακάσης, ὁ Γιάννης Βλαχογιάννης, ὁ Γρυπάρης, ὁ Πολέμης, ὁ Σκίπης. Οἱ πεζογράφοι μας δημοσιεύσανε περισπούδαστα ἄρθρα γιά τό ἔργο του.

Δέν ὑστερεῖ καθόλου καί ὁ ἐφετεινός ἑορτασμός τῶν Ἐκατόν Πενήντα Χρόνων. Διαλέξεις, ἐκθέσεις, ἄρθρα κριτικά, μυθιστορηματικές ἀφηγήσεις τῆς ζωῆς του, διαδέχονται τόν μῆνα αὐτόν τό ἕνα τό ἄλλο.

Θά ἤθελα, τελειώνοντας, νά σταματήσω γιά λίγο στό 1924.

Καθώς εἶναι γνωστόν, ἡ πρώτη του φιλοδοξία στό Μεσολόγγι ἦταν νά ὀργανώσῃ Σῶμα Σουλιωτῶν, γιά νά ἐκπορθῆσῃ τό ἄπαρτο Φρούριο τῆς Ναυπάκτου. Καί ἄλλα αἷτια, ἀλλά κυρίως ὁ θάνατός του, ματαίωσε τήν ἐκστρατεία. Ἡ περίπτωσι αὐτή εἶχε καί σ' ἐμένα ἐμπνεύσει στή Ναύπακτο, πού βρισκόμουν τό 1924, μίαν Ὁδῆ στή Μνήμη του. Πῆγα στό Μεσο-

λόγγι καί τήν ἀπάγγελια, ἀποθέτοντας δάφνη τοῦ Ἐπάχτου στό σπίτι πού εἶχε ζήσει καί πεθάνει. Δέν τήν ἔχω δημοσιεύσει πουθενά. Θά μοῦ ἐπιτρέψετε νά τήν χρησιμοποιήσω σάν κατακλιεῖδα τῆς σημερινῆς μου ταπεινῆς προσφορᾶς στή Μνήμη τοῦ Μεγάλου Ποιητῆ τῆς Ἀγγλίας, τοῦ Μεγάλου Ὑπερμάχου τῆς Ἑλλάδος.

Χαιρετισμός τοῦ Ἐπάχτου
στόν Πρῶτον Αἰῶνα τῆς Θανῆς τοῦ Βύρωνα

Μπρός στό Κάστρο τοῦ Ἐπάχτου, πού σέ ἀθώρητα ὕψη
τό πυργώνουν μέ δόξα οἱ τριάντα του αἰῶνες,
ὀλοπόρφυρες στάζουν, μέ ἀνιστόρητη θλίψη,
ἀπ' τοῦ Ἀπόλλωνα τάχα τόν ἰχώρα, σταγόνες.
Σοῦ τό ἀρνήθηκε ἡ Μοῖρα καί δέν εἶν' τοῦ δικοῦ σου,
ὁ Θερβάντες τίς χύνει τρεῖς αἰῶνες προτοῦ σου!

Μά καί μόνο ἡ βουλή σου πολεμάρχος νά ὀρμήσης
μέ Σουλιώτικη φόρα ἐκδικήτρα, χαλάστρα,
βάρβαρο αἶμα νά πάρης, τό δικό σου νά χύσης·
Μά τό ἀπλό ξάμωμά σου πρὸς τοῦ Ἐπάχτου τά κάστρα
εἶχε τόση μιὰ λάμψη, ὅπου ἀκόμα χρυσώνει,
ὅσα ἐρείπια φειστῆκαν οἱ πολέμοι κ' οἱ χρόνοι!

Τήν ἱερή τούτη μέρα τῆς θανῆς σου, πού, κριμα!,
πρόωρη ἦταν καί τότε καί σ' αἰῶνες αἰώνων,
γιατί πάντα θά λείπη ἀπ' τ' ἀθάνατο κλίμα
τό μελλούμενο τ' ἄνθος τῶν ὠρίμων σου χρόνων,
Τήν ἱερή τούτη μέρα, πού μετρά τόν αἰῶνα
καί μέ πένθιμην ὄψη ζωγραφεῖ τόν Ἀγώνα,

Μές στά χάη τοῦ ἀνυπάρχτου τρέχει ὁ νοῦς μας νά πιάση
τήν ἀφάνταστ' εἰκόνα, πού ἡ ψηλή φαντασία
πρέπει νά ἔχε βαθιά σου ὀλοζώντανη πλάσει,
μελετώντας τοῦ Ἐπάχτου τή χαμένη ἐκστρατεία.
Πιό τρανά λαχταροῦσες ἀπ' τοῦ στίχου ἄλλα δῶρα:
Τό στερνό σου τραγοῦδι ἔργο θά ἔκανες τώρα!

Πῶς φαντάστηκες τάχα τ' ἀκροθάλασσα κάστρα
μέ τίς φλόγες ζωσμένα, πού ἐσύ θά ἔχες ἀνάψει;
Καί πῶς πάλι λουσιμένα σέ μιὰ λάμψη ἀναπλάστρα

Λευτεριάς, πού από σένα θά πρωτόχεν αστράψει;
 Πορθητής σάν πατουῦσες τά πανάρχαια τείχη
 ποιοί καινούργιοι θ' ἀνθοῦσαν ἀπ' τή δόξα σου στίχοι;

Ἐνα θρύψαλο Ἀπείρου περιλειοῦσε ἡ καρδιά σου,
 καθῶς ὁμορφη λίμνη τά βουνά τῆς Σκωτίας
 καί καθρέφτιζε μέσα τό πιό θεῖο ὄραμά σου:
 Τῆς Ἀθήνας τήν αἴγλη καί τῆς Ἐλευθερίας!
 Πῶς τήν ἐβλεπες τάχα τήν καινούργια σου Ἑλλάδα,
 πού πεθαίνοντα ἐκάλεις πιό γλυκά κι ἀπ' τήν Ἄδα;

Τό κορμί σπαρταροῦσε στοῦ θανάτου τήν κλίνη,
 μά τό πνεῦμα πετοῦσε πρὸς τοῦ αἰώνιου τίς χῶρες·
 Νά προμάντεψες τότε ποιά τρισένδοξη ὀδύνη
 στό φτωχό Μεσολόγγι ἐτοιμάζανε οἱ ὼρες;
 Νά ἔχες δεῖ στήν ὑστάτη τῆς ζωῆς σου ὀπτασία
 τό Βωμό τῆς Ἐξόδου, τήν ἐξαίσια Θυσία;

Τό στερνό σου τραγούδι τάφο ἀντρείου ζητοῦσε,
 μά στοῦ Ἐπάχτου τό Κάστρο τόν ἀρνήθηκε ἡ Μοῖρα.
 Κι ἂν ἀμάραντη δάφνη ἐκεῖ πάνω θ' ἀνθοῦσε,
 ἴσως νά ἦταν ἐτούτη, πού κλαδιά της ἐπῆρα
 καί τά φέρνω στόν τόπο τῆς θανῆς σου στεφάνι
 πρῶτον σήμερα αἰώνα πού δέν ἔχεις πεθάνει!

Ἐπαχτος- Ἀπρίλης 1924

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τό βράδυ, πρίν φύγη από τή Γένοβα γιά τό Μεσολόγγι, σέ αποχαιρετιστήριο γεῦμα στό σπίτι τῆς Λαίδης Βλέσιγκτον τῆς εἶχε πῆ: «Πότε θά ξαναἰδωθοῦμε; Μία προαίσθησι μοῦ λέγει ὅτι βλέπομαστε γιά τελευταία φορά. Νομίζω ὅτι δέν θά ἐπιστρέψω ἀπό τήν Ἑλλάδα!»

2. Ἐχει περισωθῆ τό ποίημα πού ἔγραψε 14 χρόνων γιά τό θάνατο τῆς πρώτης ἀγαπημένης του καί πού μπορεῖ νά θεωρηθῆ ὡς τό πρωτόλειό του:

*Οἱ ἀγέρες ἐσωπάσανε κ' εἰν' ἤσυχο τό βράδυ·
στό μικρό δάσος δέ φυσᾷ μηδέ πνοή ζεφύρου.
Κ' ἐγώ τῆς Μαργαρίτας μου ἤρθα νά ἰδῶ τό μνηῖμα
πάνω στή σκόνῃ πού ἀγαπῶ λουλούδια νά σκορπίσω.*

*.....
Μά ἡ θύμησι ἀπ' τίς χάρες τῆς μοῦ μένει ἀγαπημένη
νωπή κι ἀκόμα ἡ θύμησι τοῦ ὠραίου τῆς προσώπου.
Γι' αὐτές ἀκόμα τά θερμά τά δάκρυά μου κυλοῦνε
γι' αὐτές ἀκόμα στήν καρδιά κρατῶ τήν πρώτη θέσι.*

(Μετάφραση: Στεφ. Τσατσούλα)

Ὁ Ποιητής στό ἡμερολόγιό του, γραμμένο τό 1821, γράφει: «Ἡ πρώτη μου ἐξόρμησι γιά τήν ποίησι ἔγινε στά 1800. Ἦταν ὁ ἀναβρασμός ἐνός πάθους γιά τήν πρώτη ἐξαδέλφη μου Μαργαρίτα Πάρκερ (θυγατέρα κ' ἐγγονή τῶν δυό ναυάρχων Πάρκερ), ἔνα ἀπό τά πιό ὠραία πλάσματα.

*.....
Φαινόταν καμωμένη σάν ἀπό οὐράνιο τόξο — ὀλη ὀμορφιά καί γαλήνη».*

3. Μέ τήν ἀπίστευτη εἰλικρίνεια πού ἔγραφε καί τά πεζά του, ἐπιστολές, σχόλια, σημειώσεις, μέ ἀδρά χρώματα ζωγράφησε «τήν κωμικοτραγική καταστασί» του, ὅταν γύρισε στήν Ἀγγλία: «...Μέ τό σῶμα μου λυωμένο ἀπό τόν πυρετό, ἀλλά πνεῦμα γεμάτο δύναμι, ἐπιστρέφω στήν πατρίδα μου χωρίς ἐπιθυμία καί χωρίς ἐλπίδα... Μ' ἔνα λόγο εἶμαι ἐλεεινός καί ἀσθενής καί ἀφοῦ διορθώσω λίγο τίς ὑποθέσεις μου λογαριάζω νά γυρίσω στήν Ἰσπανία ἢ στήν Ἀνατολή».

4. Ὑπάρχουν πολλές γνώμες τοῦ Γκαίτε, ἀπό τίς συνομιλίες του μέ τόν Ἐκκερμαν, ὅλες θαυμαστικές. Μία ἐπιγραμματική:

«Ἡ ποίησι τοῦ Βύρωνα εἶναι βεβαίωσι τῆς ἀληθινῆς ποιήσεως, πού γνωρίζει — σάν κοσμικό Εὐαγγέλιο — νά μᾶς λυτρώνη μέ τήν ἐσωτερική γαλήνη καί τό ἐξωτερικό τῆς θέλητρο ἀπό τά γήινα βάρη πού μᾶς πιέζουν».

ΔΟΞΑΣΤΙΚΟ ΤΗΣ ΕΞΟΔΟΥ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ

«.....
Στέκει ὁ Σουλιώτης ὁ καλός
παράμερα καί κλαίει.
— Ἔρμο τουφέκι σκοτεινό,
τί σ' ἔχω ἐγὼ στό χέρι;
ὀπού σύ μουῖγινες βαρὺ
κι ὁ Ἄγαρηνός τό ξέρει;»

ΜΟΛΟΝΟΤΙ ΤΑ ΤΟΥΦΕΚΙΑ εἶχαν γίνει τόσο βαριά στά ἐξαντλημένα χέρια τῶν πεινασμένων πολεμιστῶν, οἱ ψυχές τους ἔμεναν ὀλόρβες, ἀκμαῖες, ἀνυπόταχτες.

Στήν πρόταση τοῦ Ἱμπραήμ Πασᾶ νά τοῦ παραδώσουν τό Μεσολόγγι καί τά ὄπλα τους, οἱ Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι ἀπάντησαν μέ τούτη τήν περήφανη γραφή, πού θυμίζει τήν ἀπάντηση τοῦ Παλαιολόγου στόν Μωάμεθ καί πού ἐκφράζει τήν προαιώνια, ἀναλλοίωτη καί ἀκαταδάμαστη ψυχή τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους.

Ἐγγραφαν οἱ Μεσολογγίτες:

«Δέν ἐλπίζαμε ποτέ νά σᾶς ἀπεράση μιά τέτοια φαντασία ὀπού ὀκτώ χιλιάδες ἄρματα αἱματωμένα νά τά ζητήσετε νά σᾶς τά δώσωμε μέ τά χέρια μας, τά ὀποῖα ἄρματα συμφωνοῦν μέ τήν ζωήν. Ὅθεν, καθὼς βλέπομεν τόν σκοπόν σας καί τήν ἀπόφασιν ὀπού ἔχομεν ἡμεῖς, θά γίνη ὄ,τι ἀποφάσισεν ὁ Θεός, τό ὀποῖον δέν τό ἤξεύρετε οὔτε ἡ Ὑψηλότης σας οὔτε ἡμεῖς καί ἄς γίνη τό θέλημα τοῦ Θεοῦ».

Καί ἀληθινά μόνον ὁ Θεός μπορούσε νά ἐμπνεύση τόσον ἀκαμπτη καρτεροψυχία, τόσον πρόφρονη ἐθελοθυσία!

Ἡ ὀλόχρονη σθεναρή ἄμυνα τῆς ἠρωϊκῆς Φρουρᾶς ἔφτασε στό ἀπόγειό της τή νύχτα τῆς 11 Ἀπριλίου 1826 μέ τήν κοσμοβόητη Ἐξοδο.

Τήν διαδραμάτιση τῆς ἐπικῆς τραγωδίας τοῦ Μεσολογγιοῦ ἐτοποθέτησεν ἀντιφατικά ἡ Φύση σ' ἓνα χαρούμενο καί γελαστό πλαίσιο, πού συνθέτανε ὀλόγουρά της ἡ Ἄνοιξη, ὁ Ἀπρίλης, ἡ ἀναγάλια τῆς ἀναγεννώμενης ζωῆς. Τά δέντρα πρασινοφυλλιάζουν, τ' ἀγριολούλουδα ἀναθάλλουν

στό χλοερό έδαφος, τά χελιδόνια ξαναγυρίζουν ζευγαρωμένα, τερετίζοντας φαιδρά, στίς φωλιές τους... « Έστησε ό Έρωτας χορό μέ τόν ξανθόν 'Απρίλη», συνοψίζει λυρικά ό έθνικός ποιητής. Καί οί λεοντόθυμοι Μεσολογγίτες έστεναν χορό μέ τό θάνατο. « Όποιος πεθάνει σήμερα, χίλιες φορές πεθαίνει». Σήμερα άποφάσισαν νά πεθάνουν οί Μεσολογγίτες. Καί, ναι, θά πεθάνουν πρόθυμα χίλιες φορές ό καθένας για τήν 'Ελευθερία τής Πατρίδας! 'Αν όποιος πεθαίνει έθελούσια χίλιες φορές για τό 'Ιδανικό του δέν μένει άθάνατος, ποιός άλλος μπορεί νά μείνη;

'Εάν, όπως έχει λεχθῆ, ή 'Ιστορία είναι τά βήματα του Θεού έπάνω στή Γῆ, τά πιό πυκνά, τά πιό βαθυχάραχτα, τά πιό ανεξίτηλα ίχνη από τά πέλματά του έχουν σημαδευτῆ στά ιερά έδάφη τής Πατρίδας μας.

Θεοβάδιστος είναι ό επίγειος χῶρος μας. Αύλακωμένη είναι ή προσφιλής Γῆ τῶν Πατέρων από μεγάλα, προαιώνια βήματα του Θεού. Οί αύλακιές τους τήν καλύπτουν σάν ούρανόπλεχτο προστατευτικό δίχτυ. 'Υπεράνω τους όραματίζεται κανείς τά προστατευτικά χέρια τής Θείας Προνοίας. Τρέχει στό βάθος τους όμως, τρέχει άείροο άγνό έλληνικό αίμα άνδρείας καί θυσίας.

'Υπόκρουσή τους έχουν τά θεϊκά βήματα, όπως άντιλαλοῦν στήν αιωνιότητα, έχουν πότε θούρια θριάμβων, πότε θρήνους ολέθρων. Μέ άσταμάτηγο συνεκτικό μοτίβο συναρπαστικῶν ὕμνων αιώνιας 'Αλήθειας καί απόλυτης 'Ομορφιάς.

'Αν οί σάλπιγγες του 'Αρη έχουν τίς διακοπές τους, τά διαλείμματά τους, οί λύρες του 'Απόλλωνα δέν σταματοῦν ποτέ νά μέλπουν τό δημιουργικό τους πολιτιστικό άσμα. Τό προαιώνιο αυτό έλληνικό άσμα, πού έτερψε καί τέρπει τήν ανθρωπότητα όλη, διδάσκοντάς της τήν ουσία τής Ζωῆς, τή χαρά τής Ζωῆς, τήν αξία τής 'Ελευθερίας, τήν άθανασία του πνεύματος, τήν 'Ανθρώπινη, μ' ένα λόγο, 'Αρετή, πού άποτελεῖ τήν ὕψιστη επίτευξη καί τήν ὕπατη τελείωση τής ὕπαρξης τῶν λογικῶν όντων...

'Ανώτατο χαρακτηριστικό τής ιστορικῆς μας δράσης καί τής καθολικῆς μορφῆς τῶν έθνικῶν μας πεπρωμένων είναι τό γεγονός ότι, ὕπεράνω του ιστορικού στίβου, ὕψώνονται, σάν κορυφαία έξαρση, σάν μέγιστο επίτευγμα, όχι έπιθετικές άνδραγαθίες, όχι κατακτητικές πραγματοποιήσεις, αλλά σταθερές άποφασιστικές άμυνες, άποκορυφωμένες μέ ὕπερτατες, ολοκληρωτικές θυσίες. 'Αμυνες για τό πάτριο έδαφος, για τούς φωτοδότες τάφους τῶν Προγόνων, για τήν αναφαίρετη εὐλογία τής πολύπαθης αὐτῆς γῆς, τήν 'Ελευθερία! 'Αμυνες του πολιτισμοῦ εναντίον τής βαρβαρότητας.

'Αν ρίζη κανείς ένα γενικό βλέμμα στον πληθωρικό ιστορικό πίνακα

τῆς Πατρίδας μας, θά πιστοποιήση ὅτι οἱ συμπαθέστερες ἀλλά καί οὐσιαστικώτερες σκηνές τοῦ «ἱστορικοῦ μας γίγνεσθαι», αὐτές πού ἡ μνήμη τους συγκρατεῖ καί διαιωνίζει τήν ἐθνική μας διάρκεια, αὐτές πού ἡ μνήμη τους ἀχεῖ τρανταχτά στίς συνειδήσεις ὄλων τῶν Ἑλλήνων καί τίς δονεῖ σύψυχα σάν ἀσίγαστο μήνυμα, σάν ἀνέκλητη κατηγορηματική προσταγή, εἶναι ὄχι οἱ σκηνές Νίκης ἀλλά θυσίας. Πτώσεις καί ὄχι ἐκπορθήσεις ὑψώνουν σέ ὑπερακραία δόξα τήν Ἑλληνική πολεμική μας Ἀρετή καί διαδηλώνουν στό Σύμπαν τήν ἀτσάλινη ἀποφασιστικότητα νά συνεχίσουμε σταθερά τόν δημιουργικό μας βίο.

Ποιά ἠθικά κεφάλαια δεσπόζουν στόν ὀρίζοντα τῶν ἐθνικῶν μας πεπρωμένων;

Ἡ πτώση —ἀλλά τί πτώση;!— τῶν Θερμοπυλῶν!

Ἡ πτώση —ἀλλά τί πτώση;!— τῆς Κωνσταντινούπολης!

Ἡ πτώση —ἀλλά τί πτώση;!— τοῦ Μεσολογγιοῦ!

Ὑπερέχουν σέ χρέος, σέ ρίγος, σέ δέος, σέ δίδαγμα, ἀπό κάθε ἐξορμητική προσταγή, ἀπό κάθε νικητήρια ἰαχή, ὑπερέχουν τό «Μολών Λαβέ!» τοῦ Λεωνίδα, τό «τό δέ τήν πόλιν σοί δοῦναι οὐτ' ἐμόν ἐστίν, οὐτ' ἄλλου τῶν κατοικούντων ἐν ταύτῃ. Κοινῇ γάρ γνώμῃ πάντες αὐτοπροαιρέτως ἀποθανοῦμεν καί οὐ φεισόμεθα τῆς ζωῆς ἡμῶν» τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, τό «τό Κάστρο μας θέλεις; Τά κλειδιά του εἶναι κρεμασμένα στά κανόνια μας! Ἐλα νά τά πάρῃς!» τῆς Φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγιοῦ πρός τόν Ἰμπραήμ. Καί πρόσφατα τό μονοσύλλαβο «ὄχι!» τοῦ 1940.

Πανηγυρίζει ἐφέτος τό Πανελλήνιο τά ἑκατόν πενήντα χρόνια ἀπό τήν Πτώση τοῦ Μεσολογγιοῦ, ἀπό τήν κοσμοϊστορική Ἐξοδο τῆς ἡρωϊκῆς του Φρουρᾶς καί τῶν μαρτυρικῶν του κατοίκων, τό τραγικώτατο τοῦτο ἐκούσιο ὀλοκαύτωμα ὀλοκλήρου πληθυσμοῦ.

Γεγονός μοναδικό καί ἀνεπανάληπτο σ' ὅλη τήν ἀνθρώπινη Ἱστορία. Χωρίς καμμιᾶ ὑπερβολή: «Μοναδικό καί ἀνεπανάληπτο!» Ἀποκορύφωμα πατριωτικοῦ αἰσθήματος, ἄκρον ἄωτον ὑψηλοῦ φρονήματος, βάθος δυσθεώρητον θεληματικῆς αὐτοθυσίας. Δέ μπορεῖ παρά νά ἐθαύμασε κι ὁ Θεός ὁ ἴδιος τήν ὀμαδική ἐκείνη ἀποθέωση ἑνός μικροῦ κόσμου πλασμάτων του...

Ἡ τραγικότητα τῆς ἀδυσώπητης ἀνθρώπινης Μοίρας συνίσταται στό συνεχῆ ἀγῶνα νά ὑψωθοῦμε σέ μιά «τελείωση» — ἐπίτευγμα σχεδόν ἀκατάχτητο! Σπάνια συμβαίνει ὁ Ἄνθρωπος, καί σπανιώτερα μιά ὀμάδα, μιά κοινωνία ἀνθρώπων νά φτάσουν σ' αὐτή τήν ὀνειρεμένη «τελείωση», καταξιώνοντας στό ἀκέραιο τό Ἰδεῶδες τους.

Στήν «τελείωση» αὐτή εἶχε φτάσει τό Μεσολόγγι. Ἀποχρωματίζεται

ή έννοια τῆς λέξης «δόξα» προκειμένου γιά τήν ἱερή αὐτή πόλη. Μάταια θά ζητήση κανεῖς ἀρμόζουσα ἔκφραση. Νά προτιμήσουμε τή λέξη «κλέος»; Τό Μεσολόγγι πράγματι δέν κατέστη ἔνδοξο, κατέστη «περικλεές».

Ἡ ὁμιλία μου ἔχει τόν τίτλο «Δοξαστικό τῆς Ἐξόδου». Ἄλλά δέν εἶναι καθόλου εὐκολο νά ἐξαρθῆ κανεῖς στήν ἀκριβῆ ἀξιολόγηση καί στήν ἐπαρκῆ ἐξύμνηση ἑνός γεγονότος πού τοῦ ἀνήκει ὁ τίτλος τοῦ Πανύμνητου! Ὁ Λόγος μένει ἀναυδος. Ἡ τέχνη μένει ἀνίκανη γιά μιὰ πιστή ἀναπαράσταση τέτοιων ἀδευτέρωτων ἐξώκοσμων βιωμάτων!

Τήν ἀνιστόρητη νύχτα τῆς Ἐξόδου ἀνακόπηκαν τά βήματα τῆς Ἱστορίας. Ὁ Πατέρας τῆς ὁ Μύθος κι ὁ Ἀδερφός τῆς ὁ Θρύλος ἐπρόβηλαν καί τήν ἐσταμάτησαν! Τῆς εἶπαν:

Κλείσε τήν Δέλτο σου! Αὐτό πού γίνεται ἀπόψε δέν ἀνήκει στή δικαιοδοσία σου. Ἀνήκει στή δική μας ἀρμοδιότητα. Δέν εἶναι ἱστορική πράξη ἀνθρώπων. Εἶναι μύθος Τιτάνων... Δέν ἐπιδέχεται ἐξιτόρηση! Δέν σταθμίζεται στή ζυγαριά σου! Δέν μετριέται μέ τόν πῆχyu σου! Ὅ,τι συμβαίνει ἐδῶ εἶναι γεγονός ἐξωἱστορικό, ἐξωχρονικό! Ἡ ἀπροσμέτρητη διάστασή του δέ μπορεῖ νά κλειστῆ σέ ψυχρές σελίδες ἱστορικῆς ἀφήγησης. Μπορεῖ νά διαιωνιστῆ μόνον σέ ὀρθάνοιχτους οὐρανοῦς ἀπό ὕμνους Ἀγγέλων. Ἐκείνων τῶν Ἀγγέλων πού ἔχουν ἀσκηθῆ στήν ὕμνολογία τῆς Δόξας τοῦ Θεοῦ ἐπάνω στό Σταυρό τοῦ Γολγοθᾶ.

Κατανυκτική θρησκευτική μυσταγωγία κι ὄχι διαταγμένη πολεμική πράξη εἶναι στήν οὐσία του τό ἀπαρδειγμάτιστο πρωτάθλημα τῆς Ἐξόδου. Καί ἀκριβέστερα ἴσως ἀπό τήν ποιητική ὠραιολογία τό ἐκφράζει ὁ λιτός χαρακτηρισμός τοῦ Γάλλου ἱστορικοῦ Φάμπρ: «Ἡ ἄμυνα καί ἡ ἐξοδος τοῦ Μεσολογγιοῦ εἶναι τό ὠραιότερο παράδειγμα, πού ὁ πατριωτισμός καί τό θάρρος ἐπρόσφεραν ποτέ στήν Οἰκουμένη».

Δραματικές πολιορκίες καί ἡρωϊκές ἀντιστάσεις ἔχει νά ἐπιδείξει πολλές ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία. Ὅπως τῶν Πλαταιῶν καί τῆς Καρχηδόνας στήν ἀρχαιότητα, ὅπως τῆς Σαραγόσας στούς μέσους χρόνους, ὅπως τοῦ Μοσκάντο στό Τολέδο στά τελευταῖα προπολεμικά χρόνια, ὅπως τοῦ Στάλινγκραντ στόν τελευταῖο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ἐπί μακρῷ χρόνο καί ὑπό δυσχερεῖς συνθήκες ἐπολέμησαν σ' ὅλες αὐτές τίς πολιορκίες οἱ ἀμυνομένοι, πολλές χιλιάδες ἄνδρες ἔπεσαν μαχόμενοι ἡρωϊκά καί πολλές χιλιάδες γυναικόπαιδα ἀπέθαναν μαρτυρικά ἀπό τίς κακουχίες.

Δέν ἔλειψε τό ἰδεολογικό μεγαλεῖο καί ἡ ψυχική καρτερία ἀπό τίς πολιορκίες ἐκεῖνες. Ἄλλά καμμία δέν φτάνει τό ἀπροσέγγιστο, τό ἀσύγκριτο, τό ἀνυπέβλητο Μεγαλεῖο τῆς πολιορκίας τοῦ Μεσολογγιοῦ —

ὅπως τό ἀποκορύφωσεν ἡ δραματική ἀπόφαση καί ἡ τραγική πραγματοποίηση τῆς Ἑξόδου.

Ἔστω οἱ ἄλλες ἔνδοξες ἐκεῖνες Φρουρές εἶχαν ἓνα συνηθισμένο πολεμικό τέλος, τὴν ἐπικράτηση τοῦ ἑνός μέρους καί τὴ συνθηκολόγηση τοῦ ἄλλου. Μόνον τῆς Φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου τό τέλος ὑψώθηκεν ὑπεράνω τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου τούτου καί στάθηκε κάπου, ἔξω τόπου καί χρόνου, σάν ἔκπαγλο μετέωρο πού συνδέει τὴν φθαρτὴ ἀνθρώπινη φύση μέ τὴν ἀφθαρτὴ φύση τοῦ Θεοῦ. Ἐμοιαζεν ὡσάν νά πραγματοποιήθηκε μιὰ θαυματουργική Ἀνάληψη, πού μετάβαλε τὴν γήϊνη μορφή τῆς καταστροφῆς σέ οὐράνιο φαινόμενο ἀναστάσεως καί ἀθανασίας. Ἀποσπάστηκαν, θαρρεῖς, ἀπό τό χῶμα τῆς Γῆς ὁ Φράχτης, ἡ Λιμνοθάλασσα, ὁ Ντολμαῆς, ἡ Κλείσοβα, ὁ Ἀράκυνθος τοῦ Μεσολογγίου καί τοποθετήθηκαν στά διάπλατα τῶν οὐρανῶν, σάν Γαλαξίας κατὰ μέστος ἀπό φεγγοβολοῦσες πράξεις καρτεροψυχίας καί θυσίας — πανόραμα ἐκθαμβωτικό τῆς Οἰκουμένης ὅλης...

Χωρὶς δισταγμὸ μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἂν ἀποφάσιζεν ὁ Οὐρανὸς νά ἐκλέξῃ μιὰ μόνο σελίδα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς γιὰ νά τὴν ἀπεικονίσῃ καί νά τὴν προβάλῃ ἐσαεὶ στὴν ἀπέραντη ὀθόνη του, σάν δική του ἀφθιτὴ δόξα καί σάν ἀέναο παγκόσμιο παράδειγμα, θά ἐξέλεγε, χωρὶς ἄλλο, τὴν Ἑξόδο τοῦ Μεσολογγίου.

Δέν ἦταν ἡ Ἑξόδος στιγμιαία ἐκρηξὴ παληκαριᾶς σέ ὦρα πολεμικοῦ παροξυσμοῦ, σέ ὦρα ἡρωϊκοῦ μένους, ὅπου ἓνας γενναῖος ἄνθρωπος πραγματοποιεῖ σέ κατάσταση ἐξαλλωσύνης, ἀλλοφροσύνης, μέθης τοῦ θυμικοῦ. Ἐκεῖνο πού ἐνέχει μοναδική ἀξία εἶναι ὅτι ἡ ἀπροσμέτρητος ὑπεροχῆς ἀπόφαση ζυμώθηκεν ἤρεμα καί ἀδίσταχτα ἐπὶ μακρὸ διάστημα χρόνου μέσα στὶς διάνοιες, στὶς ψυχές καί στὶς συνειδήσεις τῶν λιμοκτονούντων ἐκείνων ἐνόπλων καί ἀόπλων, πιστῶν στὴ θρησκεία τους, πιστῶν στὴν πατρίδα τους, πιστῶν στὴν ἐλευθερία τους, καί στὴν ἀξιοπρέπειά τους ἀνδρῶν καί γυναικοπαίδων. Μακρόσυρτος ὑπῆρξεν ὁ διάλογος τῶν μισοζώντανων ἐκείνων ὑπάρξεων μέ τό θάνατο. Καί χωρὶς δισταγμὸ, χωρὶς κλωνισμό, χωρὶς ταλάντευση ἐμπιστεύθηκαν στό Θάνατο ὅτι προτιμοῦν τό ζοφερό του κράτος ἀπὸ τὴν ἠλιόλουστη μὰ σκλαβωμένη ἐπικράτεια τῆς Ζωῆς. Δέν ὑπάρχει οὔτε προηγούμενο οὔτε ἐπόμενο παράδειγμα τέτοιας ὁμοφωνίας, τέτοιας ὁμοψυχίας σκληρῶν πολεμιστῶν καί ἀσθενῶν γυναικοπαίδων. Θαρρεῖς πού ὅλες οἱ ταλαιπωρημένες ἐκεῖνες ψυχές εἶχαν τότε, μέσα στὸν ἐνθουσιασμό τους καί μέσα στό μαρτύριό τους, εἶχαν συμπτυχθῆ σέ μιὰ καί μόνο ψυχὴ ἀδιαίρετη καί ἀδιάσπαστη: Στὴν Ψυχὴ τοῦ Γένους!

Ἡ Ἄμυνα καί ἡ Ἐξοδος τῆς Φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου ἀποτελεῖ μοναδικήν περίπτωση, πού ὅσο κι ἂν εἶναι ἐπιτήδειος δέν θά μπορούσε κανείς θεωρητικός τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ νά βρῆ στοιχεῖα ἐφαρμογῆς τῆς θεωρίας του. Τό ἠθικό ἐκεῖνο μεγαλουργήμα ἦταν ἀποκλειστική ἐνέργεια κατακάθαρων ψυχικῶν αἰτιῶν καί δυνάμεων. Ἀκλόνητη ἐπικύρωση τῆς ἀλήθειας ὅτι ὑπεράνω τοῦ κόσμου τῆς ὕλης δεσπόζει ὁ κόσμος τῆς Ψυχῆς... Ὑπεράνω τοῦ πλέγματος τῶν ὑλικῶν συμφερόντων διαλάμπει ὁ ἠθικός ἀστερισμός τῶν Ἰδανικῶν. Σέ αὐτό τό θεώρημα ἀποκρυσταλλώνεται σάν σέ διαμαντένιο ἐγκόλπιο μέ πανανθρώπινη ἀξία τό ὀλοκαύτωμα τοῦ Μεσολογγίου.

Λέγεται, δυστυχῶς, ὅτι δῆθεν ὁ ὀρθόδοξος κληρικός δέν ὀλοκλήρωσε τό ἐθνικό του καθῆκον στόν ἱερόν Ἀγῶνα. Δέν ἐπαρκεῖ ὁ χρόνος νά ἐπεκταθῶ σέ πολυάριθμα γεγονότα πού ἐπιμαρτυροῦν τό ἀντίθετο. Θά περιορισθῶ στό Μεσολόγγι. Ὁ Ἐπίσκοπος Ρωγῶν καί Κοζύλης Ἰωσήφ, τέκνον τῆς Μακεδονικῆς Τσαρίτσανης, στάθηκε σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς πολιορκίας ὁ φωτεινός Ἀγγελος παραμυθίας καί ὁ ἀδαπάνητος χορηγός καρτεροψυχίας στή Φρουρά καί στόν πληθυσμό τοῦ Μεσολογγίου, ὑψώθηκε δέ κατά τήν προπαρασκευή καί τήν πραγματοποίηση τῆς Ἐξόδου σέ μεγάλη μορφή Ἡρώος καί Ἐθνομάρτυρος. Αὐτός, ὅπως ὁ Καψάλης τήν πυριτιδαποθήκη, ἀνατίναξε τόν Ἀνεμόμυλο, συμπαραστατούμενος ἀπό τόν ἱερέα Παπα-Γιάννη Βάλβη. Μαζί τους σκοτώθηκε ὁ ἄρχοντας τοῦ Μεσολογγίου Ραζηκώτσικας, ὁ ἄρχοντας τῶν Πατρῶν Βουλευτής Ἰ. Παπαδιμαντόπουλος καί ὁ μέγας Ἑλβετός φιλέλληνας ἰατρός Ἰωάννης Ἰάκωβος Μάγερ. Ἄλλοι δύο ἱερεῖς Βάλβηδες (Ζαφείρης καί Παντελής), πρόγονοι τῶν μετέπειτα Πρωθυπουργῶν τῆς Ἑλλάδος Ζηνοβίου καί Δημητρίου Βάλβη, σκοτώθηκαν στήν Ἐξοδο. Ἄλλος ἱερέας ὁ Παπα-Σολιώτης ἀνατινάχτηκε στήν ὑπόνομο ἐνός προμαχώνας. Ἄς μήν ἀσεβοῦμε λησμονοῦντες αὐτές καί τόσο πολλές ἄλλες ἠρωϊκές πράξεις θυσίας τοῦ ἱεροῦ μας Κλήρου. Ἐθνος καί Ἐκκλησία, κληρικός καί Λαός συναγωνίστηκαν παράπλευρα ἐπί μακροῦς σκληροῦς αἰῶνες γιά τή διάσωση καί τή συνεχῆ ἀναφτέρωση τῆς Ἑλληνικῆς Ἰδέας! Ἰδέα ἦταν ἀνέκαθεν καί εἶναι διαρκῶς καί θά εἶναι στό διηνεκές ἡ Ἑλληνική μας Πατρίς!

Γιά τή φρικιαστική κατάσταση τῶν Ἐλευθέρων Πολιορκημένων, κατὰ τίς τελευταῖες ἡμέρες τῆς Πολιορκίας, ὑπάρχουν πολλές γνωστές περιγραφές. Εἶχε περιγράψει στό Ἡμερολόγιό του ὁ φιλέλληνας Ἑλβετός ἰατρός Ἰωάννης Ἰάκωβος Μάγερ, ἀπό τή στιγμή πού δέν εἶχε πιά τή δυνατότητα νά συνεχίσῃ τά ἀνεκτίμητα «Ἑλληνικά Χρονικά», ἔνεκα τῆς καταστροφῆς τοῦ πιεστηρίου του ἀπό ἐχθρική βόμβα. Δυστυχῶς, τό

Ἡμερολόγιο ἐκεῖνο χάθηκε ὅταν σκοτώθηκε τή νύχτα τῆς Ἐξόδου. Εἶχε προλάβει ὁμως νά στείλῃ μέ τόν ἀγγελιοφόρο Κ. Κανάτα στόν Καραϊσκάκη γιά νά τό διαβιβάσῃ στόν Συνταγματάρχη Στάνχοπ ἕνα τελευταῖο τραγικό γράμμα. Εἶναι αὐτό πού ἀνέφερε στήν προσλαλιά του ὁ ἀξιότιμος Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας κ. Λουῦρος. Ὅπως ἀκούσατε, δίνει τό κείμενο αὐτό ζωντανή παραστατικήν εἰκόνα τῆς ἐφιαλτικῆς καταστάσεως. Τό ἀντιγράφω στό χειρόγράφό μου.

«Τά βάσανα, τά ὅποια ὑπομένομεν, καί μία πληγή, τήν ὁποίαν ἔλαβα εἰς τούς ὤμους, δέν μέ ἐσυγχώρησαν μέχρι τοῦδε νά σᾶς διευθύνω τούς τελευταίους μου ἀσπασμούς. Κατηντήσαμεν εἰς τοιαύτην ἀνάγκην, ὥστε νά τρεφώμεθα ἀπό τά πλέον ἀκάθαρτα ζῶα καί νά πάσχωμεν ὅλα τά φρικτά ἀποτελέσματα τῆς πείνης καί τῆς δίψης. Ἡ νόσος αὐξάνει ἔτι μᾶλλον τάς δεινοπαθείας, ὑπό τῶν ὁποίων θλιβόμεθα. Χίλιοι ἐπτακόσιοι τεσσαράκοντα τῶν ἀδελφῶν μας ἐτελεύτησαν καί περίπου τῶν ἑκατόν χιλιάδων σφαῖραι κανονίων καί βόμβαι, ριπτόμεναι ἀπό τό ἐχθρικόν στρατόπεδον, κατηδάφισαν τούς προμαχῶνας μας καί κατεκρήμνισαν τάς οἰκίας μας. Τό δέ ψῦχος μᾶς ἐνοχλεῖ ὑπερβολικῶς, καθότι εἴμεθα διόλου ἐστερημένοι ἀπό ξύλα τῆς φωτιᾶς.

Μέ ὅλας τάς στερήσεις ταύτας, εἶναι ἀξιοθαύμαστον θέαμα ὁ ἔνθερμος ζῆλος καί ἡ ἀφοσίωσις τῆς φρουρᾶς μας. Πόσοι γενναῖοι ἄνδρες μετ' ὀλίγας ἡμέρας δέν θέλει εἶσθαι πλέον εἰμή σκιαί, κατηγοροῦσαι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ τήν ἀδιαφορίαν τοῦ Χριστιανικοῦ κόσμου εἰς τόν ἀγῶνα, ὅστις εἶναι ὁ ἀγών τῆς θρησκείας.

Οἱ Ἀλβανοί, ὅσοι παραίτησαν τάς σημαίας τοῦ Ρεσίτ πασσᾶ, ἠνώθησαν μετά τοῦ Ἱμπραήμ.

Ἐν ὀνόματι ὄλων τῶν ἐνταῦθα ἡρώων, μεταξύ τῶν ὁποίων εἶναι καί ὁ Νότης Μπότσαρης, ὁ Παπαδιαμαντόπουλος καί ἐγώ, ὅστις παρά τῆς Ἑλληνικῆς Διοικήσεως ἐδιωρίσθην ἀρχηγός ἑνός στρατιωτικοῦ σώματος, σᾶς ἀναγγέλλω τήν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ὠρισμένην ἀπόφασίν μας διά νά ὑπερασπισθῶμεν καί τήν ὑστέραν σπιθαμήν τῆς γῆς τοῦ Μεσολογγίου καί νά συνενταφιασθῶμεν ὑπό τά ἐρείπια τῆς πόλεως, χωρίς ν' ἀκούσωμεν πρότασίν τινα συνθήκης.

Ἡ τελευταία μας ὥρα ἤγγικεν. Ἡ ἱστορία θέλει μᾶς δικαιώσῃ καί οἱ μεταγενέστεροι θέλουν ἐλεεινολογήσῃ τήν συμφοράν μας. Ἐγώ δέ καυχῶμαι, διότι ἐντός ὀλίγου τό αἷμα ἑνός Ἑλβετοῦ, ἑνός ἀπογόνου τοῦ Γουλιέλμου Τέλλου, μέλλει νά συμμιχθῇ μέ τά αἵματα τῶν ἡρώων τῆς Ἑλλάδος. Εἶθε νά μή χαθῇ μετ' ἐμοῦ τό διήγημα τῆς πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου, τό ὅποῖον συνέγραψα· μέ τοιοῦτον σκοπόν ἕκαμα διάφορα

αυτοῦ ἀντίγραφα. Φροντίσατε παρακαλῶ, κύριε, νά καταχωρισθῆ εἰς μερικές ἔφημερίδας ἢ παροῦσα ἐπιστολή μου».

Ἐκ τῶν «Ἀπομνημονεύματα» τῶν στρατηγῶν Σπυρομίλιου καί Μίχου, ἀπό τῶν «Στρατιωτικά Ἐνθυμήματα» τοῦ Ν. Κασομούλη ἔχομε παρόμοιες διαπιστώσεις. Ἄγνωστο στοιχεῖο ἐπιπροσθέτει ἡ ἀνευρεθεῖσα πρόσφατα στά Ἀρχεῖα τοῦ Φόρειν Ὀφφισ ἀπό τό Κέντρον Ἐρευνῶν Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας μας, μακρά σύγχρονη ἔκθεσις τοῦ τότε Γενικοῦ Προξένου στήν Πρέβεζα Γουίλλιαμ Μέγιερ πρὸς τόν Ὑπουργόν Ἐξωτερικῶν τῆς Ἀγγλίας Γεώργιον Κάνινγκ. Διαβάζω ἐλάχιστον ἀπόσπασμα:

«Τό Φρούριον τοῦ Μεσολογγίου εἶναι πλέον τελείως περικυκλωμένον ἀπό ὄλες τίς συγκεντρωθεῖσες Τουρκικῆς δυνάμεις, πού ἀνέρχονται σέ εἴκοσι περίπου χιλιάδες. Ἡ κατάρρευσις του θεωρεῖται ἀναπόφευκτη παρά τήν ὑπεράσπισή του ἀπό 4.000 Ἑλληνες, οἱ ὁποῖοι φαίνονται τελείως ἀποφασισμένοι νά ταφοῦν ὑπό τῶν ἐρείπιᾶ του. Ὀλοκλήρου τῆς γραμμῆς τῶν κατά ξηράν ὀχυρῶν οὐσης ναρκοθετημένης, εἶναι εὐνόητον ὅτι οἱ κύριες ἐπιχειρήσεις τοῦ Ἱμπραήμ Πασᾶ θά ἐνεργοῦνται ἐφεξῆς κυρίως ἀπό τήν Λιμνοθάλασσαν. Δεδομένου ὅτι πληθυσμός 7000 ψυχῶν καί πλέον εὐρίσκεται ἐκτεθειμένος εἰς τήν καταστρεπτικὴν μανίαν τοῦ Τουρκοῦ πυρός, ἐλπίζεται ὅτι αἱ ὑπαγορεύσεις τοῦ ἀνθρωπισμοῦ θά δυνηθοῦν, ἔστω καί τήν στιγμὴν αὐτήν, νά εἰσακουσθοῦν καί νά ἀποτραπῆ ἡ περαιτέρω σπατάλη αἵματος».

«Αἱ ὑπαγορεύσεις τοῦ ἀνθρωπισμοῦ» πού εὔχεται ὁ Ἄγγλος Πρόξενος νά εἰσακουσθοῦν, «ἔστω καί τήν στιγμὴν αὐτήν καί νά ἀποτραπῆ ἡ περαιτέρω σπατάλη αἵματος», ὑπονοοῦν ἐκδήλωσις τῆς συνθηκολόγησις καί τήν παράδοσις τῆς Φρουρᾶς καί τῶν κατοίκων τοῦ Μεσολογγίου στοὺς Τούρκους. Ἀνακύπτει καί πάλι νέα μέτρησις τῶν διαστάσεων τοῦ ἠθικοῦ μεγαλείου τῆς Φρουρᾶς: Προκειμένου γιὰ τήν Ἐλευθερίαν, ἡ κατάκτησίν της, σύμφωνα μέ τήν πάγια ἑλληνικὴ συνείδησις, εἶναι προτιμότερη ἀπὸ ὁσσηνδῆποτε σπατάλην αἵματος. Κρουνηδὸν ἔρρευσε τό ἑλληνικὸ αἷμα στό Μεσολόγγι. Ἀλλὰ τό δέντρο τῆς Ἐλευθερίας ποτίστηκε, ρίζωσε, ἀνθίσει καί κάρπισε στήν Ἑλλάδα...

Οἱ ἰσχυροὶ τῆς Γῆς συμβουλεύουν κάποτε ἀνηθικούς συμβιβασμούς. Εὐτυχῶς οἱ ἀδύνατοι, ὅταν αὐτοὶ εἶναι Ἑλληνες, ἀπαντοῦν ἐμπράκτως μέ τήν ἀτεγκτὴ ἐφαρμογὴ τοῦ ἠθικοῦ Νόμου, πού πρῶτο καί τελευταῖο ἄρθρο του ἔχει τό ἰδανικὸ τῆς Ἐλευθερίας. Συγκινητικὸ εἶναι τό συμπέρασμα ὅτι τήν ἠθικὴ πορεία τῆς Ἀνθρωπότητος χαράζει καί χειραγωγεῖ ὄχι τὸσον ἢ ἰσχὺς τῶν Μεγάλων ὅσον ἢ Θυσία τῶν Μικρῶν.

Ἄναρίθμητες κι ἀνεκδιήγητες εἶναι οἱ τραγικές σκηνές τῶν ὄσων προηγήθηκαν καί τῶν ὄσων ἐπακολούθησαν τίς ἐφιαλτικές ἐκεῖνες ὥρες τῆς δραματικῆς ἡμέρας. Ὄταν ἀποφασίστηκεν ἡ Ἐξόδος στό προαύλιο τοῦ ναῖσκου τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, ἀπό τή σύναξη τῶν ὀπλαρχηγῶν καί τῶν προκρίτων, ὁ Ἐπίσκοπος Ρωγῶν Ἰωσήφ ὑπαγόρευσε στόν Κασσομούλη τό Πρακτικό τῆς Ἀπόφασης. Μέ ἀνεκλάλητη χαρά τήν ὑποδέχτηκαν καί οἱ γυναῖκες. Ἔσπευσαν νά φορέσουν φουστανέλες καί νά ζωστοῦν ἄρματα γιά νά ἐξορμήσουν παλεύοντας μαζί μέ τούς ἄντρες. Κάποιες ἄμοιρες Μητέρες δέν ἀνθέξανε. Ἀγκάλιασαν τά βρέφη τους καί πέσανε μαζί τους στά πηγάδια. Ὁ Πετρόχειλος σκοτώνει μέ τά χέρια του τήν προσφιλή του σύζυγο. Ὁ Προφίλης τήν ὠραία μνηστή του. Αἷμα ἀθῶων! Ἐγκλημα ἀγγέλων! Ὑποστηρίζεται ὅτι τά γυναικόπαιδα θά ἀποτελοῦσαν ἐμπόδιο στήν ἐπιτυχία τῆς Ἐξόδου. Προτείνεται ἡ γνώμη νά θανατωθοῦν ὅλα παρά νά πέσουν στά χέρια τῶν Τούρκων, νά ἀτιμαστοῦν, νά πουληθοῦν στά σκλαβοπάζαρα. Ἐνας θηριώδης πυροβολητής, Γουρνάρας τ' ὄνομα, ἀπό τή Μεσάριστα, προθυμοποιεῖται νά κάμη αὐτός τή σφαγή, ἀρκεῖ νά σφάξῃ κάποιος ἄλλος τή δική του ἀδερφή. Παρεμβαίνει ὁ Ἐπίσκοπος Ἰωσήφ, ὑψώνει τόν Ἐσταυρωμένον καί ἀποσοβεῖ τήν ἐκτέλεση μέ τοῦτα τά θεόπνευστα λόγια:

«Τά παιδιά καί οἱ γυναῖκες ἀνήκουν εἰς τό Θεόν καί Ἐκεῖνος θά ἐφρόντιζε διά τήν τύχην των. Ἐν ὀνόματι τῆς Ἁγίας Τριάδος. Εἶμαι Ἀρχιερεὺς. Ἄν τολμήσετε νά πράξετε τοῦτο, πρῶτον θυσιάσετε ἐμένα. Καί σᾶς ἀφήνω τήν κατάραν τοῦ Θεοῦ καί τῆς Παναγίας καί ὄλων τῶν Ἁγίων. Καί τό αἷμα τῶν ἀθῶων νά πέσῃ εἰς τά κεφάλια σας».

Ἐδῶ ὀφείλεται μιά οὐσιαστική διευκρίνιση γιά νά συμπληρωθῇ τό μεγαλειῶδες συστατικό τοῦ Μεσολογγίτικου Ἐπους. Πρός τήν ἥρωϊκή ἀπόφαση τῆς Ἐξόδου ὀδήγησεν ὄχι πολεμική κάμψη, ὄχι ἠθική ἀποκαρδίωση, ἀλλά στυγνή μόνον ἀνάγκη λιμοκτονίας τῶν ἀνθρώπινων ὑπάρξεων ἀπό πλήρη ἔλλειψη τροφῶν, λιμοκτονίας καί τῶν ὄπλων ἀπό ἔλλειψη πολεμοφοδίων.

Ἀπόλυτα δικαιολογημένη καί ἐξίσου ἀξιοθαύμαστη θά ἦταν ἡ ἀπόφαση τῆς Ἐξόδου καί μόνον σάν ἥρωϊκή πράξη ἀπελπισίας. Ὅμως ὁ πατριωτικός ἐnthουσιασμός καί τό πολεμικό μένος τῆς Φρουρᾶς δέν ἐπέτρεπε νά εἰσχωρήσῃ στό ἀπόρθητο τεῖχος τοῦ ὑψηλοῦ Ἡθικοῦ τους ἡ ἀπελπισία! Δέν ἦταν δυνατό νά λείψῃ ἀπό τά στήθη τῶν Ἡρώων ἐκεῖνων ἡ ἐλπίδα τῆς Νίκης, ἡ πίστη στήν Ἐλευθερία τοῦ Ἐθνους. Ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπό διασωθέντα, ἱστορικά στοιχεῖα, ἡ ἀπόφαση τῆς Ἐξόδου δέν ἦταν μιά ἀπεγνωσμένη προσπάθεια ἀπαγγίστρωσης καί φυγῆς. Ἦταν

μελετημένη και συνδυασμένη επιθετική επιχείρηση αίφνιδιασμού και καταστροφής των πολιορκητών. Είχε καταστρωθή πλήρες και λεπτομερές σχέδιο πώς θα ένεργοῦσε κάθε μιά από τις έξερχόμενες φάλαγγες έναντίον των ἐχθρικῶν στρατοπέδων τοῦ Ἰμπραήμ και τοῦ Ρεσίτ Πασᾶ. Ἀρχηγοί των τριῶν ἐπιθετικῶν φαλάγγων: Ὁ Νότη Μπότσαρης, ὁ Κίτσος Τζαβέλλας, ὁ Δ. Μακρῆς. Διασώθηκαν και οἱ τρεῖς.

Τό σχέδιο αὐτό βασιζόνταν στήν ἀφίξη των ἀδελφικῶν δυνάμεων ἀπό τή Δερβέκιστα στόν Ἄη-Συμιό και τό σύγχρονο ροβόλημά τους ἀπό ἐκεῖ κατά των κοιμώμενων Τούρκων.

Δυστυχῶς οἱ ἀδελφικές δυνάμεις δέν κατόρθωσαν νά φτάσουν. Ἄλλ' οὔτε οἱ Τούρκοι πιάστηκαν στόν ὕπνο. Τό σχέδιο τῆς Ἐξόδου εἶχε προδοθῆ ἀπό δραπετεύσαντα νεαρό Βούλγαρο αἰχμάλωτο. Καί οἱ Τούρκοι, ἄγρυπνοι, περίμεναν τήν Ἐξοδο, ἐφαρμόζοντας δικό τους ἀντισχέδιο. Ἔτσι, παρά τήν ἀνατροπή οὐσιωδῶν προϋποθέσεων, ἡ Ἐξοδος πραγματοποιήθηκε κάτω ἀπό δυσχερέστατες συνθήκες, ἄν και ἀνακόπηκε πρὸς στιγμὴν ἡ ὁρμή της ἀπό τήν ἄγνωστης πηγῆς κραυγή:

«Μεσολογγίτες, γυρίστε στίς τάπιες σας, στά κανόνια σας!» Ἄλλοι τράβηξαν μπροστά. Ἄλλοι γύρισαν πίσω.

Μέσα στή σύγχυση, πού ἐπακολούθησε, οἱ συγκρούσεις πῆραν τή μορφή ἀνελέητης σφαγῆς ἐκ τοῦ συστάδην. Ἦταν τόσο τό μίσος, τό πάθος, ἡ λυσσαλέα ὁρμή, ὥστε ἡ συμπλοκή ἔπαιρνε μορφή συγκρούσεως τυφλῶν, ἀσυγκράτητων φυσικῶν δυνάμεων και ὄχι ἀνθρωπίνων ὑπάρξεων.

Σκοτώθηκαν ἐπί τόπου ὁ βουλευτής Ἰ. Παπαδιαμαντόπουλος, ὁ Μάγερ μέ τήν Ἑλληνίδα γυναῖκα του και τά δυό παιδιά τους, ὁ Ραζηκώτσικας, ὁ Στουρνάρης και ἄλλοι ὄπλαρχηγοί. Διασώθηκαν ὁ Νότη Μπότσαρης, ὁ Κίτσος Τζαβέλλας, ὁ Μακρῆς, ὁ Παν. Σωτηρόπουλος, ὁ Κασομούλης. Εἶναι ἀπίστευτο πῶς μέσα στόν αἰμοστάλαχτον ἐκεῖνον ὀρυμαγδό, μπόρεσαν και διατήρησαν μερικοί τήν ψυχραιμία τους και τήν διαύγειά τους. Ὁ ἥρωας τῆς Κλεισόβας Παν. Σωτηρόπουλος, κατόρθωσε μέσα στή θυελλώδη ἐπίθεση τοῦ τουρκικοῦ ἵππικοῦ νά διακρίνη ἀνάμεσα στό συνωστισμό των κατασφαζόμενων γυναικοπαίδων τή μνηστή και κατόπιν σύζυγο τοῦ Κίτσου Τζαβέλλα. Τήν ἀνέβασε στό ἄλογο του και σώθηκε μαζί της γιά νά σκοτωθῆ ἀργότερα, τό σεμνό παλληκάρι, στήν πολιορκία των Ἀθηνῶν...

Ἀπαιτεῖται ἰσχυρή, σατανική φαντασία γιά νά συλλάβη κανεῖς τά φριχτά πάθη τοῦ ἀπέραντου θυσιαστηρίου τῆς ὥρας ἐκείνης. Οἱ τάφροι και τά ἀναχώματα ἦταν γεμάτα ἀπό κακοθάνατα κορμιά Χριστιανῶν. Ὑπεράνω τους ὁμως φτερουγίζανε πρὸς τόν οὐρανό σμήνη ἀπό χαρούμε-

νες, λευτερωμένες ψυχές. Πήγαιναν νά προστεθοῦν στίς Ἀγγελικές Ἀσώματες Δυνάμεις τῶν Οὐρανῶν...

Ξημέρωνε Κυριακή τῶν Βαῖτων. Καί τά βάγια τῆς Εἰσόδου τοῦ Κυρίου στά Ἱεροσόλυμα συσσωρεύονταν τώρα ὅλα στίς νεκρόσπαρτες παρυφές τοῦ Μεσολογγιοῦ. Συσσωρεύονταν ὅλα τά βάγια ἐκείνης τῆς Κυριακῆς τῶν Βαῖτων ὄχι στούς δρόμους μιᾶς Εἰσόδου, ἀλλά στούς δρόμους μιᾶς Ἐξόδου. Ἐπάνω στά βάγια τά ἀμάραντα τοῦ Μεσολογγιοῦ ἐβάδισε τή χρονιά ἐκείνη πρός τό Μαρτύριό του ὁ Κύριος...

Τό Μεσολόγγι ἔπεσεν... Ἡ Ἑλλάδα ὁμως ὄχι!

Ἡ πρώτη ἐντύπωση ἀπό τήν πτώση τοῦ Μεσολογγιοῦ ἦταν ὅτι χάθηκε πλέον τό πᾶν. Ὅτι ὁ ἱερός μας Ἀγώνας ψυχορραγοῦσε. Ἀλλά ὁ ἀντίκτυπος δέν ἦταν, ὅπως πρωτοφάνηκεν, θανάσιμος. Ἦταν ἀναστάσιμος, ἦταν σωτήριος. Τό ὑψηλό παράδειγμα τοῦ Μεσολογγιοῦ, τό ἀχτιδοβόλο κλέος του, ἀναζωπύρωσε τό πατριωτικό πνεῦμα καί σθένος. Καταλάγιασε τήν ἔθνοφθόρο διχόνοια, πού εἶχε παραλύσει τήν ἱερή προσπάθεια. Ἀνόρθωσε τό ἔθνικό ἠθικό.

Ὅταν τήν Μεγάλη Τετάρτη ἔφθασεν ἡ ἀπαίσια εἶδηση στό Ναύπλιο, ἡ Ἐθνική Συνέλευση, μπροστά στό φαινομενικά ἀπροχώρητο πού εἶχε δημιουργηθῆ, ἀποφάσισε ν' ἀπευθυνθῆ στόν Πρέσβυ τῆς Ἀγγλίας στήν Κωνσταντινούπολη Κάνινγκ καί νά ζητήσῃ τή μεσολάβησή του γιά συμβιβαστική λύση. Ἀναχαίτισε τό ἠττοπαθές πνεῦμα ὁ Κολοκοτρώνης. Ἀντιτάχθηκεν ἔντονα ὁ Δημ. Ὑψηλάντης καί ματαίωσε τήν ἠττοπαθῆ ἀπόφαση μέ ὑψηλόφρονη ἔγγραφη διαμαρτυρία του, πού κατάληγεν ἔτσι:

«Σᾶς φοβίζει ἡ πτώσις τοῦ Μεσολογγίου; Ἀφιερωθεῖτε, ὡς εἰς τάς ἀρχάς τοῦ Ἀγῶνος, εἰς τήν χαρακτηριστικήν ἐνέργειαν καί τόν πατριωτισμόν τῶν Ἑλλήνων. Τό στῆθος κάθε Ἑλληνοῦ ἄς γίνῃ δεύτερον Μεσολόγγι!»

Καί πραγματικά ἔγινε! Ὅταν τόν μῆνα Μάιο τοῦ 1826 ἔφταναν στό Ναύπλιο σκελετωμένα καί μπαρουτοκαπνισμένα τά λείψανα τῆς Φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγιοῦ (2.000 ἄντρες εἶχαν ἀπομείνει, ἄλλοι τόσοι εἶχαν σκοτωθῆ) ρίγη συγκίνησης διέτρεχαν τόν πληθυσμό. Τούς ἐθαύμαζαν καί τούς ἐφλεγεν ἡ ἐπιθυμία νά τοὺς μιμηθοῦν, ν' ἀποχτήσουν κ' ἐκεῖνοι τή δόξα τους. Ἀπ' αὐτή τήν ψυχική διεργασία ἐπωφελήθηκεν ὁ Διδάσκαλος τοῦ Γένους Γεώργιος Γεννάδιος. Ὁ Γεννάδιος ἀνέβηκε στή ρίζα τοῦ ἱστορικοῦ πλατάνου καί μέ φλογερό πατριωτικό λόγο ἐτόνισε τήν ἀνάγκη νά συνεχισθῆ καί πρός τοῦτο νά ἐνισχυθῆ οἰκονομικά ὁ Ἀγώνας. Ἐξήντα γρόσια μόνον ἦταν ὄλο κι ὄλο τό περιεχόμενο τοῦ Δημοσίου Ταμείου.

Ἐβγαλε καί πρόσφερε πρῶτος ὅλες τίς οἰκονομίες του — ὀκτώ λίρες. Τόν μιμήθηκαν ὄλοι. Ὁ ἔρανος γενικεύθηκε καί μέ αὐτόν τόν οἰκονομικό πόρο ξεκίνησαν ἡ νέα φάση τῆς Ἐπαναστάσεως. Κολοκοτρώνης - Ὑψηλάντης - Γεννάδιος ἀξιοποίησαν τήν κρίσιμην ἐκείνη ὥρα τή θυσία τοῦ Μεσολογγίου καί ἡ Ἐλευθερία ἀνοιξε πάλι τά φτερά της ἐπάνω ἀπό τή ρημαγμένη χώρα...

Δέν περιορίστηκε στό ἐσωτερικό τῆς Ἑλλάδας ὁ ἀντίκτυπος τῆς θυσίας τοῦ Μεσολογγίου. Ξαπλώθηκε σ' ὄλον τόν ἐξωτερικό κόσμο. Οἱ λαοί τῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἀμερικῆς συγκλονίστηκαν βαθύτατα ἀπό κατάπληξη, δέος καί θαυμασμό. Ἡ ἀντίδρασή τους ἐκδηλώθηκεν ἄμεσα. Στό Παρίσι, οἱ Γάλλοι φοιτητές, μόλις ἔφθασεν ἡ εἶδηση, συγκρότησαν αὐθόρμητη διαδήλωση. Ἦταν μεσάνυχτα. Βάδισαν πρός τά Ἀνάκτορα τοῦ Κεραμεικοῦ, προσκαλώντας τόν Βασιλιᾶ τους νά ἀναμετρήσῃ τίς συνέπειες τοῦ σπαρακτικοῦ γεγονότος. Ὁ Κάρολος Δέκατος, διαπνεόμενος ἀπό φιλελληνικά αἰσθήματα, βγῆκε στό μπαλκόνι τῶν Ἀνακτόρων. Καί ἀναφώνησε: «Ζήτω οἱ Ἕλληνες! Θά τοὺς ἀκολουθήσωμε στήν Κωνσταντινούπολη!»

Στήν Ἀγγλική Βουλή, ὁ Πάλμερστον, στή Γαλλική οἱ Σατωμπριάν, Σαίιντ Ὀλέρ καί ἄλλοι ἐκφωνοῦσαν θερμούς λόγους ὑπέρ τῆς Ἑλλάδος. Στή Γερμανία ὁ Niebuhr καί ὁ Thiersch κινητοποιοῦν τήν κοινή γνώμη. Ἐρανος ἀνοίγεται ὑπέρ τοῦ Ἀγῶνος. Ὁ σοφός Γερμανός Βόσσιος προσφέρει ὅλη του τήν περιουσία. Στήν Ἑλβετία ὁ μέγας φιλέλληνας Ι. Γ. Ἐυνάρδος (πού πολύ δίκαια ὁ ἀγαπητός συνάδελφος Διοικητής τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς κ. Ἀγγελόπουλος ἐτίμησε πρό ἡμερῶν τά 200 χρόνια ἀπό τή γέννησή του) σπεύδει νά ἐνισχύσῃ οἰκονομικά τήν Ἑλλάδα καί ἀπευθύνει συγκινητική ἔκκληση γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν ὁμήρων τοῦ Μεσολογγίου. (Ὁ Αὐστριακός διπλωμάτης Πρόκες Ὅστεν, ἀργότερα Πρέσβυς στήν Ἀθήνα, εἶδε μέ τά μάτια του νά πουλιέται, δύο χρόνια μετά τήν Ἐξοδο, στό σκλαβοπάζαρο τῆς Νουβίας μιά ὠραία Μεσολογγίτισσα γιά τρία πουγγιά.)

Ὅπως ἦταν φυσικό, βαθύτερα, πονετικώτερα συγκινήθηκαν οἱ ἄνθρωποι τοῦ Πνεύματος καί τῆς Τέχνης. Θαρρεῖς κι ἀναπτύχθηκεν συναγωνισμός, ποιός θά γράψῃ πρῶτος καί καλύτερος τόν ὕμνο τῆς ἀθανασίας τοῦ Μεσολογγίου. Ὁ Βίκτωρ Οὐγκώ δημοσίευσε μακρὺ ποίημα. Ὁ Γκαῖτε ὀδηγεῖ τόν Εὐφορίωνα τοῦ Φάουστ στό Μεσολόγγι, τόν ὑψώνει σύμβολο τῆς Ἐλευθερίας, κατόπτρισμα τοῦ Βύρωνα, καί τοῦ ὑποβάλλει ὠραίους στίχους:

«Όλο ψηλότερα ν' ανεβαίνω!
Όλο πλατύτερα νά βλέπω!»

Τό ψηλότερο ανέβασμα καί τό πλατύτερο δραμα ήταν γιά τό μεγαλύτερο πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τό κλέος τοῦ Μεσολογγιοῦ!

Ὁ Μύλλερ, ὁ Βερανζέρος, πολλοί ἄλλοι ποιητές ἀφιερώνουν ὠδές τους στό Μεσολόγγι, στήν Ἑλλάδα. Ὁ Ἑλληνολάτρης Βασιλεὺς τῆς Βαυαρίας Λουδοβίκος Α' (πατέρας τοῦ Βασιλέως Ὁθωνος) ψάλλοντας τή δόξα τοῦ Μεσολογγιοῦ, γράφει ἐμπνευσμένους, ὠραίους στίχους:

«Ἐνδοξον εἶχες τήν τύχην, ὡς καμμία πόλις ἄλλη
ποτέ νίκη δέν ὑπῆρξεν, ὡς ἡ πτῶσις σου, μεγάλη!
Ἡ πυρά τῶν ὑπονόμων ἀνυψώθη, ὡς φανός σου,
καί ἐφώτισε τό ὕψος τῆς ἀποθεώσεώς σου!
Τῶν ἐχθρῶν τά ὄπλα, ὄχι! Ὅχ' ἡ δύναμη οὐτ' ἐκεῖνα
ἀλλ' ἡ ἐρινύς τοῦ Ἄδη σέ κατέστρεψεν — ἡ πεῖνα!»

Καί συνεχίζει γιά νά καταλήξῃ χαρακτηριστικά:

«Ἐπεσες κ' ὑπό τά δύο συνετρίβη γόνατά σου
ὁ ἐχθρός σου καί τό μέγα ἔδειξες ἀνάστημά σου!
Ὁ δέ γδοῦπος σου καθ' ὅλην ἀντηχῆσας τήν Ἑλλάδα
ὄλων ὠπλισε τάς χεῖρας μέ τοῦ Ἄρεως τήν δάδα!»

Μεγάλοι καλλιτέχνες, σάν τόν Ντελακρουά, τόν Δαυίδ ντ' Ἀνζέ, ἀποθανατίζουν σέ ζωγραφικούς πίνακες καί γλυπτά τή δόξα τοῦ Μεσολογγιοῦ.

Δέν ξέρω ἂν ποτέ ἄλλοτε ἀναστατώθηκεν τόσον ὠραῖα, τόσον ἀναφλεχτικά, τόσον ἀνθρωπιστικά ἢ Κοινή Γνώμη τῆς Εὐρώπης. Ἴδου κάτω ἀπό ποιάν ἠλεκτρισμένη ἀτμόσφαιρα ὁ δαυλός τοῦ Καψάλη ἔφτασε νά δώσῃ τό σύνθημα «πῦρ!» στό Ναυαρίνο!

Καί τά μὲν διαδραματισθέντα στήν Εὐρώπη μᾶς ἦταν γνωστά. Ἐκεῖνο πού μ' ἐντυπωσίασε τελευταῖα εἶναι ὅτι καί στήν μακρινή Ἀμερική, πού μόλις πρό 50 χρόνων εἶχε ἀποκτήσει κ' ἐκείνη τήν ἀνεξαρτησία της, ὁ πνευματικός της κόσμος εἶχε ἀνάφλεξη παρόμοια μέ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ. Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν βράβευσε πρόσφατα φιλολογική ἐργασία τῶν ἐκεῖ Ἑλλήνων καθηγητῶν κ. Μαρίου Βύρωνος Ραῖζη καί Ἀλεξάνδρου Πάπας. Στό ἔργο τους ἀποκαλύπτεται ὅτι 132 Ἀμερικανοί ποιητές εἶχαν

ὕμνησει σύγκαιρα τότε τόν ἱερόν ἀγῶνα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνεξαρτησίας. Ἰδιαίτερα ἕνας ἀνώνυμος καί ἄλλος μέ τό ψευδώνυμο «Ἴρις» ὕμνησαν τό Μεσολόγγι μέ τά ποιήματά τους. Καί προβλέπανε συνέχιση καί νικηφόρα ἐκβαση τῆς Ἐθνεγερσίας μας.

Ἄς ἐγγράψουμε στό Πάνθεον τῶν Φιλελλήνων Πνευματικῶν Συμπαραστατῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐλευθερίας καί τούς Ἀμερικανούς Ποιητές. Ἄς εἴμαστε ὑπερήφανοι! Μπορεῖ οἱ ἐπίσημοι Ἴσχυροί νά μᾶς ἀδίκησαν πολλές φορές, ἀλλά οἱ λαοί πάντα στάθηκαν στό πλευρό μας. Καί οἱ λαοί εἶναι πού λογαριάζονται. Οἱ λαοί εἶναι πού ἐπιβάλλουν στό τέλος τό νόμο τοῦ Δικαίου. Οἱ λαοί πείθουν τελικά τήν Ἱστορία κι ὄχι οἱ Καγκελλάριοι...

Ἄς εὐχηθοῦμε νά ἀναβλύση καί σήμερα ἀπό τίς βαθιές πηγές τῶν Λαῶν ἡ δύναμις ἐκείνη πού θά μᾶς συμπαρασταθῇ καί θά συνυπερασπισθῇ τά δίκαιά μας. Ἡ μαρτυρική Κύπρος ὑφίσταται σήμερα τά ἴδια φρικτά πάθη τοῦ Μεσολογγιοῦ. Ὁ Σταυρός τοῦ μαρτυρίου της ὑψώνεται περίβλεπτος καί συγκινητικός μέσα σ' ὄλον τόν παγκόσμιο χῶρο. Ἄς εὐχηθοῦμε νά παραμείνη καρτερόψυχη καί ἀκαμπτη, ὅπως τό Μεσολόγγι. Κι ἐμεῖς ὄλοι στό πλευρό της ἀποφασιστικοί, ἀνένδοτοι, ἐνθουσιώδεις. Ἄς εὐχηθοῦμε τούς ἐθνικούς καρπούς πού εἶχεν ἀποδώσει ἡ θυσία τοῦ Μεσολογγιοῦ, νά τούς ἀποδώσουν καί οἱ θυσίες τῆς Κύπρου.

Ἄλλά ποιά ἐσωτερική ἀπόκρυφη δύναμη δημιούργησε τό ἀθάνατο Μεσολόγγι; Τό ἐτόνισα καί προηγούμενα: Ἡ Ψυχή τοῦ Γένους! Ὁ αἰεζωος καί παντοδύναμος αὐτός πυρήνας, πού ἀποτελεῖ τό βαθύ θεμέλιο καί τό ὑψηλό μαζί ἀέτωμα τῆς φυλετικῆς μας δομῆς καί τῆς δημιουργικῆς μας ζωτικότητας!

Ἐφ' ὅσον ἡ Ψυχή τοῦ Γένους διατηρεῖ, μέ τόν ἀνεξάντλητο τονωτικό χυμό τῶν μεγάλων μας παραδόσεων, τή ζωντάνια της καί τή δυναμικότητά της, ἀσφαλισμένες θά εἶναι, ἐγγυημένες θά εἶναι στά χέρια τῆς Εἰμαρμένης οἱ τύχες τῆς Ἑλλάδος.

Αὐτή τή μεγάλη μας ἐθνική κληρονομιά, τήν Ψυχή τοῦ Γένους, ἔχομε ὄλοι χρέος ἱερό ὅπως τήν παραλάβουμε, πανίσχυση καί θεόπνευστη ἀπό τούς Προπάτορες, τέτοια νά τήν παραδώσουμε καί στούς ἀπογόνους μας. Ὅσο ἡ Ψυχή τοῦ Γένους παραμένει ἀγνή, αὐθεντική, ἀβεβήλωτη κι ἀμόλυντη, ἄς εἴμαστε βέβαιοι ὅτι σέ κάθε κρίσιμη περίσταση θά ἀξιωθοῦμε νά δημιουργήσουμε καινούργια Μεσολόγγια!

Ἄν τό θέλομε καί τό πιστεύομε, δέν θά ἀρνηθῇ ποτέ οὔτε τήν πυρίτιδα τοῦ Ἀνεμόμυλου, οὔτε τόν δαυλό τοῦ Καψάλη, δέ θά μᾶς ἀρνηθῇ ποτέ τό θεοχάριστο ἠθικό του ἔναυσμα τό ἀθάνατο Μεσολόγγι!

ΙΕΡΗ ΚΟΛΥΜΒΗΘΡΑ

Η 28η ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ θά παραμείνη έσαεί γραμμένη μέ ανεξίτηλα γράμματα στις δέλτους όχι μονάχα τής Έλληνικῆς ἀλλά καί τής παγκόσμιας Ίστορίας. Τή σημασία αὐτῆ τῆς ἐχάρισε μιά ὑπέροχη ἔξαρση τοῦ Λαοῦ, πυροδοτούμενη ἀπό τήν ἱερή φλόγα τῆς Ἐλευθερίας καί ἀπό τό ἱερό καθῆκον τῆς προασπίσεως τῶν προγονικῶν ἐστιῶν καί τάφων. Ἡ ἔποποιῖα τῶν βουνῶν τῆς Βόρειας Ἡπείρου ἀνανέωσε καί προσεπικύρωσε τήν ἐγγύηση τῆς ἐμπνευσμένης καί καρποφόρου μέσα στοὺς αἰῶνες διάρκειας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους. Τό πολεμικό ἐκεῖνο ἔπος χάραξε τό ἴδιο τό χέρι τοῦ Θεοῦ σέ μιάν ἀπέραντη τοιχογραφία, πού θά καλύπτῃ αἰῶνια, σάν δεύτερος γαλαξίας, τόν παγκόσμιο οὐρανό τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν, τήν ὑπερίσχυση τοῦ πνεύματος στή σύγκρουσή του μέ τήν ὕλη. Ἀπό αὐτόν τόν ἀόρατον ἀλλά ὑπεραισθητόν γαλαξία ἀστραποβολοῦν πρὸς τήν ἀνθρώπινη συνείδηση τὰ ἀδαπάνητα ἀστρα τῆς Ἐλευθερίας, τῆς Ἀνδρείας, τῆς Θυσίας, τῆς Τιμῆς, τῆς Δόξας... Ἐχει τόσο μεγαλόπρεπη ἐμφάνιση τό ἔπος τῆς Ἀλβανίας, μέ τίς ἀπειρες λεπτομέρειές του, πού εἶναι ἀδύνατον νά ὑπάρξῃ ἐκφραστικός τρόπος γιά νά τό ἀπεικονίσῃ πιστά. Κάθε λεπτομέρειά του εἶναι ἓνα ἐπίτευγμα. Κάθε ἐπίτευγμά του ἓνα ἀνθρώπινο θαῦμα. Ἐμεῖς, πού εἶχαμε τήν εὐτυχία νά τό ἰδοῦμε μέ τὰ ἴδια μας τὰ μάτια, ὅταν τὰ κλείνουμε, πραγματοποιοῦμε τόν λόγο τοῦ Σολωμοῦ, καταξιῶνουμε τό ὑψηλό του νόημα:

*«Κλείσε μέσα στά στήθη σου τήν Ἑλλάδα
καί θά νοιώσης κάθε Μεγαλεῖο
νά σέ πλημμυρίζῃ».*

Καμιά ἐξιστόρηση, καμιά περιγραφή, καμιά ἀπεικόνιση δέν μπορεῖ ν' ἀποδώσῃ μέ λόγια ἢ χρώματα, ἢ μουσικούς ἤχους τήν οὐσία τῆς ἠρωικῆς ἐκείνης πραγματικότητας. Ἡ πένα τοῦ γραφιᾶ, πού τήν παρακολούθησε, τινάζότανε νά φύγῃ ἀπό τό χέρι του καί τὰ μάτια του ἔψαχναν νά βροῦν καί νά βάλουν στή θέση τους ἓνα πατριωτικό ὄπλο τιμῆς, ἠρωισμοῦ καί θυσίας. Κανένα ρολοῖ δέν μπορούσε νά σημάνη τίς μεγάλες ἐκεῖνες ὥρες, τίς ἀλγισμότητες. Ἐρρεαν ἀσυγκράτητες πρὸς τήν Αἰωνιότητα...

Ἐποκορύφωμα τῆς ἐθνικῆς συγκίνησης καί περηφάνιας ὑπῆρξε γιὰ μένα ἡ μέρα πού σέ μιά χαράδρα τοῦ βουνοῦ εἶχαν συγκεντρωθῆ ἐπιλεγμένοι, σάν ἄριστοι ἀνάμεσα στούς ἄριστους μαχητές, ἄνδρες ἀπ' ὅλες τίς Μονάδες τοῦ Β' Σώματος Στρατοῦ (Διοικητής Στρατηγός Δ. Παπαδόπουλος, ἐπιτελάρχης Δ. Μαχᾶς). Ὁ τότε Διάδοχος Παῦλος τούς παρασημοφόρησε ὅλους ἕναν πρὸς ἓνα ἰδιοχείρως καί τούς εὐχαρίστησε ἀπό μέρος τῆς Πατρίδας. Παριστάμενος, εἶχα τόσο συγκινηθῆ ὥστε ἀπό τὰ βάθῃ τῆς ριγούσης ψυχῆς μου ἀναβλύσανε δύο τετράστιχα, πού ἀργότερα δημοσιεύτηκαν στήν ἐφημερίδα «Νίκη». Τά ἀπάγγειλα, σέ ἡμικύκλιο τῶν ἀτσαλένιων ἐκείνων, μέ δάκρυα στά μάτια. Καί τά σκούπιζα γιὰ νά κοιτάξω κατάματα αὐτά τά ὑπέροχα παιδιὰ τοῦ λαοῦ, πού κρατοῦσαν τόσο ψηλά τήν τιμή καί τό γόητρο τῆς Ἑλλάδας. Αἰσθανόμουν πραγματικὴν εὐτυχία νά τούς κοιτάζω ἔτσι ἀποθεωτικά καί νά βλέπω νά περνᾷ ἀνάμεσά τους εὐλογητικὴ καί ἐγγυητικὴ ἡ Πατρίδα. Τούς ἔβλεπα σεμνοὺς, στιβαροὺς, ἀποφασισμένους. Κι ἔλεγα μέσα μου: «Αὐτός εἶναι μπακάλης στό Μεσολόγγι. Ἐκεῖνος σιδηρουργός στήν Τρίπολη. Ὁ ἄλλος βοσκός στίς μαδάρες τῆς Κρήτης. Ἐκεῖνος ἐκεῖ ξωμάχος στή Μακεδονία. Ὁ ἄλλος ψαράς στή Μυτιλήνη». Ρωτοῦσα τόν ἑαυτό μου: Ὡστε, λοιπόν, αὐτοὶ εἶμαστε; «Ἐμεῖς;» Ἐμεῖς πού τραγώμαστε ἀναμεταξύ μας; Ἐμεῖς πού ἔρπουμε, πολλές φορές, σάν σκουλήκια στίς λάσπες ταπεινοῦ συμφέροντος; Αὐτοὶ οἱ ἥρωες πού βλέπω καί θαυμάζω εἶμαστε στό βάθος τῆς οὐσίας Ἐμεῖς; Καί ὁμως ἐμεῖς εἶμαστε! Ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες! Ὅλοι μαζί καί ὁμόψυχα ἐνσαρκώνουμε τήν πραγματικὴν Ἑλλάδα στήν ὥρα τοῦ ἐθνικοῦ κινδύνου. Κατά βάθος εἶμαστε ἐμεῖς τά παλληκάρια τῆς Πίνδου, τῆς Τρεμπεσίνας, τοῦ Κόλικο! Ἐμεῖς ὅλοι οἱ Ἕλληνες!

Ὅπως εἶχα πῆ κάποτε σέ μιά ὀμιλία μου γιὰ τήν «Ἀγωγή τοῦ Πολίτη» στήν αἴθουσα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες ἔχουμε ἀφθαστον ἐθνικόν πατριωτισμό, ἀλλά μᾶς λείπει σέ βαθμὸ ἐπικίνδυνο ὁ εἰρηνικός πατριωτισμός. Μᾶς ἐμπνέει καί μᾶς ἐνθουσιάζει ἡ ἰδέα τοῦ ἔθνους, ἀλλά δέν ἀγαποῦμε ἀνάλογα καί τήν ἰδέα τοῦ Κράτους. Δέν τό θεωροῦμε δικό μας, σπίτι μας.

Στό σημεῖο αὐτό πρέπει νά τονίσω ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ μας προπαγάνδα ὑποτίμησε τήν πολεμικὴν ἰκανότητα τῶν Ἰταλῶν. Νόμιζε ὅτι αὐτό θά ἐνίσχυε τό θάρρος καί τήν ὁρμή τοῦ δικοῦ μας στρατοῦ. Ἀλλά ὁ στρατός μας δέν χρειαζόταν ἐνίσχυση. Καί ἄς μὴ μειώνεται, τουλάχιστον ἐκ τῶν ὑστέρων, ὁ βαθμὸς τοῦ δικοῦ μας κατορθώματος. Οἱ Ἰταλοὶ πολέμησαν κατά μέγα μέρος γενναῖα καί μέ πολλήν ἀποφασιστικότητα. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι κατανικήσαμε μιά μεγάλη Δύναμη μέ ἰσχυρότερό μας ἀριθμητι-

κά στρατό, μέ απόλυτο ὑπεροχή τεχνικῶν μέσων καί μέσα σέ μιάν παγκόσμια ἀτμόσφαιρα τρόμου καί ἠττοπάθειας.

Ἐπί τὸ καλοκαίρι τοῦ 1935 πήγαινα συχνά στήν Ἰταλία γιά λόγους οἰκογενειακούς καί ἔμενα ἐκεῖ μακρά χρονικά διαστήματα. Φυσικό ἦταν νά ἔχω συνάψει πολλές φιλικές γνωριμίες καί καλές σχέσεις μέ πρόσωπα τοῦ λεγόμενου «καλοῦ κόσμου» — πολιτικούς, οἰκονομικούς παράγοντες, λογοτέχνες, δημοσιογράφους. Προτοῦ φύγω ἀπό τήν Ἀθήνα, ἐπισκεπτόμουν τόν ἐκάστοτε Ὑπουργό τῶν Ἐξωτερικῶν γιά νά καθοδηγοῦμαι στίς ἐλληνικές ἀπόψεις. Στό τελευταῖο μου προπολεμικό ταξίδι, Ἰούλιος τοῦ 1940, εἶχα δῆ προτοῦ φύγω τόν Ἰωάννη Μεταξᾶ καί συνομιλήσαμε ἀρκετήν ὥρα. Ἡ βαθύτερη ἐπιθυμία του ἦταν «ν' ἀποφύγουμε τόν πόλεμο».

— Στή γεωγραφική θέση, πού βρισκόμαστε, Κύριε Πρόεδρε, καί στήν ἔκταση πού πῆρε ὁ πόλεμος τό βλέπω ἀδύνατον.

— Ἄν τόν ἀποσοβήσουμε προσωρινά, ἂν κερδίσουμε ἕναν χρόνον εἰρήνης, δέν θά εἶναι κέρδος μας;

— Ἄναμφισβήτητα! Μπορῶ νά βοηθήσω σέ τίποτα;

— Νά λές συνέχεια καί ἐπίμονα στούς Ἰταλούς, γιατί ἀπ' αὐτούς κινδυνεύουμε, ὅτι ἔχουμε μεγάλη πολεμική παρασκευή καί ὅτι εἴμαστε ὅλοι ἀποφασισμένοι νά πολεμήσουμε μέχρι ἐσχάτων κατά παντός ἐπιδρομέως!

— Θά τό πράξω σάν πατριωτικό μου καθῆκον!

Καί τό ἔπραξα ὅσο μπόρεσα. Τούς ἔλεγα ὅτι ἐγώ εἶμαι δημοκρατικός, μέλος καί ἐπιτελής τοῦ Προοδευτικοῦ Κόμματος, ὁ Ἀρχηγός μου Γ. Καφαντάρης βρίσκεται ἐξόριστος στά νησιά. Ἄλλά πρέπει νά σᾶς πῶ τήν ἀλήθεια: Ὅλοι ἀνεξαιρέτως οἱ Ἕλληνες θά πολεμήσουμε λυσσωδῶς ὅποιοιδήποτε θά μᾶς ἐπιτεθῆ. Ἐχουμε πολεμική προπαρασκευή πολύ μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι μπορεῖτε νά φανταστῆτε. Καί μὴν ξεχνᾶτε ὅτι ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς εἶναι ἀπό τούς μεγαλύτερους στρατηγικούς ἡγέτες τῆς Εὐρώπης. Ὁ λαός θά πειθαρχήσῃ σύσσωμος, μέ ὁμοψυχία καί βεβαιότητα γιά τήν ἀνατροπή τοῦ ἐχθροῦ.

Δέν ἔχει ἐδῶ θέση ἡ παράθεση διαφόρων συζητήσεών μου, μολονότι πολλές ἀπό αὐτές πολύ χαρακτηριστικές κι ἐνδιαφέρουσες. Π.χ.:

— Πῶς θά ἀντιμετωπίσετε τίς θωρακισμένες Μονάδες μας, ἀφοῦ σεῖς δέν ἔχετε καθόλου τεθωρακισμένα;

— Θώρακές μας θά εἶναι τά στήθη μας! Τά θωρακισμένα σας θά γίνουν «καφοκούτια» στά βουνά τῆς Ἡπείρου!

Καί πράγματι: Ὅταν ἀργότερα πέρασα ἀπό τό Καλπάκι, τά κατα-

σπαρμένα ἐδῶ κι ἐκεῖ καταστραμένα μικρά θωρακισμένα ἄρματα τῶν Ἰταλῶν, μοῦ θύμιζαν καταπληκτικά ἀχρηστευμένα πιά «καφοκούτια»...

Αἰωνία ἡ Μνήμη τοῦ Στρατηγοῦ Χαράλαμπου Κατσιμήτρου!

Ἡ ἐπίθεση εἶχεν ἀρχικά ἀποφασιστῆ ἀπό τούς Ἰταλούς γιά τήν 26η Ὀκτωβρίου. Ἀναβλήθηκε τήν τελευταία στιγμή. Τό πρωί τῆς 28ης Ὀκτωβρίου τό Μπί-Μπί-Σί ἀνάγγειλε τήν κήρυξη τοῦ πολέμου, τίς μάχες στά σύνορα, τόν ἀεροπορικό βομβαρδισμό πολλῶν σημείων τῆς Χώρας μας, μεταξύ τῶν ὁποίων καί τῆς γενέτειράς μου Ναυπάκτου. Τοῦτο τό τελευταῖο μοῦ ἔδωσε τήν αἴσθηση ὅτι ἐγώ ἤμουν δυό φορές ἐμπόλεμος μέ τήν Ἰταλία: σάν Ἑλληνας καί σάν Ναυπάκτιος!

Κοιμηθήκαμε στό Φρασκάτι. Κατέβηκα τό πρωί στή Ρώμη κι ἔτρεξα στήν Πρεσβεία μας. Ἦταν ἀνοιχτή. Συγκεντρωθήκαμε στό Γραφεῖο τοῦ Πρέσβυ μας Ι. Πολίτη: Ὁ Στρατηγός Ἀνδρέας Μπαλοδῆμος, ὁ Σύμβουλος Πρεσβείας Ι. Ρωμάνος καί ὁ Γραμματεὺς της Χρ. Ξανθοπούλου-Παλαμαῆς — ὅλοι γεμάτοι αὐτοπεποίθηση καί θάρρος. Ἐρριξα τήν ἰδέα νά προσπαθήσουμε νά πάρουμε στό τηλέφωνο τό Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν στήν Ἀθήνα.

— Δέν πιστεύω νά μᾶς δώσουν γραμμή, εἶπεν ὁ Πολίτης. Ἐδωσεν ὁμως ἐντολή στή γραμματέα τῆς Πρεσβείας Ὑλγα Κουντουριώτη (κόρη τοῦ ἄλλοτε ἐπί πολλά χρόνια πρεσβευτῆ μας ἐκεῖ Κουντουριώτη) νά ζητήσῃ στό τηλέφωνο τήν Ἀθήνα. Ὁ τηλεφωνητής δίστασε λίγο, παρακάλεσε ὁμως ἀμέσως νά περιμεῖνουμε δέκα λεπτά, προφανῶς γιά νά πάρῃ ὁδηγίες ἀπό τούς προϊσταμένους του. Σέ δέκα λεπτά (ἀφοῦ, χωρὶς ἄλλο, τοποθετήθηκαν ὠτακουστές) μᾶς ἔδωσαν γραμμή. Μίλησε ὁ Πολίτης μέ τόν Ὑφυπουργό Ἐξωτερικῶν Ἀλ. Μαυρουδῆ. Οἱ πληροφορίες ἦταν πολύ εὐχάριστες. Ἡ ἐπιστράτευση εἶχεν ἐπιτύχει τέλεια. Ὁ λαός κατεχότανε ἀπό ἔξαλλον ἐνθουσιασμό. Οἱ βομβαρδισμοί δέν εἶχαν κάμει καμιά ζημιά. Τά τραῖνα ἔφευγαν ἀνενόχλητα πρὸς Βορρᾶν, γεμάτα παραληροῦντες «Ἀέρα!, Ἀέρα!» ἐπίστρατους.

Μόλις ἔφυγα, ἔκλεισαν τήν αὐστηρά φρουρούμενη Πρεσβεία μας. Τήν ἄλλη μέρα, ὅταν ξαναπῆγα, δέν μοῦ ἐπέτρεψαν νά μπῶ. Ἐλογομάχησα λίγο μέ τόν ἐπικεφαλῆς τῆς φρουρᾶς, ἀλλά μέ ἀπόδιωξε. Εὐτυχῶς! Γιατί ἂν ἔμπαινα μέσα, θά ἔμενα κι ἐγώ ἀποκλεισμένος ἐκεῖ, ἐνῶ τώρα ἤμουν ἐπί ὀχτῶ ἡμέρες ἀνενόχλητος στή Ρώμη. Γύριζα ἐλεύθερος γιά ν' ἀκούω πολύ συχνά τούς ἀνθρώπους τοῦ «δρόμου» νά λένε ἀποδοκιμαστικά: «Non ci voleva questa guerra»!

Ἐπί τρεῖς ὁλόκληρες μέρες ὁ Ἰταλικὸς Τύπος δέν εἶχε γράψῃ τίποτε γιά τίς ἐπιχειρήσεις στό Μέτωπο. Περίμεναν, φαίνεται, νά σημειώσουν

κάποιαν έντυπωσιακή νίκη γιά νά καθησυχάσουν τήν κοινή γνώμη. 'Ο Τσιάνο πίστευε ότι μετά τρείς μέρες θά ήταν «Δούξ τῶν Ἀθηνῶν»! Τήν τρίτη μέρα τό ἀπόγευμα οἱ ἐφημερίδες ἀνάφεραν γεγονότα. Θυμᾶμαι ότι ἡ πρώτη σελίδα τῆς «Giornale d' Italia» συνόψιζε μέ πηχυαίους ἐννεάστηλους τίτλους τίς πληροφορίες τῆς:

— Τά στρατεύματά μας προχωροῦν ἐνδόξως!

— Ἐχουν ἤδη ὑπερβῆ τόν ποταμόν Καλαμαῖν!

(Τρίτος ἐννεάστηλος τίτλος):

— Αἱ ναυτικάί βάσεις τῆς Ναυπάκτου ἐβομβαρδίσθησαν!

Ἐγέλασα πολύ μέ τόν βομβαρδισμό τῶν ἀνύπαρκτων ναυτικῶν βάσεων τῆς ἰδιαίτερῆς μου πατρίδας. Καί τό ἴδιο βράδι, ὅταν ὁ φίλος Κόμης Λ. μοῦ ἐξέφρασε τή συμπάθειά του, ἰδιαίτερα γιά τή Ναύπακτο, τοῦ ἀπάντησα: «Ἄν ὄλες οἱ νίκες σας εἶναι τέτοιες, ἀπελπιστήτε γιά τήν ἔκβαση τοῦ πολέμου! Ποιές βάσεις βομβαρδίσσατε, ἀγαπητέ Γκουίντο; Δέν ἔχουμε οὔτε μιάν ἀποβάθρα γιά ἀποβίβαση. Βγαίνουμε ἀπό τά καϊκάκια τῆς συγκοινωνίας ἀκροβατοῦντες ἀπάνω στό σανιδένιο «πόντε» τους! Τί κρίμα νά καταστρέψετε, σ' ἓνα λεπτό τῆς ὥρας, ὄλες αὐτές τίς ναυτικές βάσεις, πού τρομάξαμε, μέσα σ' ἓναν αἰῶνα ἐλεύθερου βίου, νά κατασκευάσουμε!» Δαγκώθηκε καί σῶπασε ὑποτονθορίζοντας: «Αὐτά ἔχουν οἱ πόλεμοι».

Ἄποροῦσα πῶς εἶναι δυνατόν στήν ἐποχή μας νά σέρνεται ἓνας ὀλόκληρος λαός στήν πολεμοσφαγή, παρά τήν ἐπιθυμία του, τή διάθεσή του, τό προφανές συμφέρον του. Γιατί τό θέλησε ἓνας ὅποιοσδήποτε μωροφιλόδοξος Ντοῦτσε!...

Μᾶς εἰδοποίησαν ἔγκαιρα, ὄλους ὅσους εἶχαμε δηλώσει ότι θέλαμε νά ἐπανεέλθουμε στήν Ἑλλάδα (ἀφοῦ ἔστειλαν ἀρκετούς σέ στρατόπεδα συγκεντρώσεως) καί τήν ὀρισμένη μέρα καί ὠρα ἐπιβίβαστήκαμε στό διπλωματικό τραῖνο. Ἐπιφανῆς Ἑλληνας τῆς Ρώμης εἶχε προσφέρει, μέ τίς εὐχές του, σέ ὄλες τίς ἐπιβαίνουσες κυρίες ἀπό ἓνα εὐμέγεθες κουτί, μέ τήν παράκληση νά τό ἀνοίξουν ἀφοῦ βγοῦνε ἀπό τό ἰταλικό ἔδαφος. Τά κουτιά περιεῖχαν ἐκλεκτές ὀρχιδέες, περιτυλιγμένες μέ πλατιές καί μακριές λευκές καί κυανές ταινίες. Ὅταν μπήκαμε στό γιουγκοσλαβικό ἔδαφος, τήν ἄλλη μέρα τό μεσημέρι, καί βρισκόμαστε ἐκείνη τήν ὠρα στό βαγκόν ρεστωράν, οἱ κυρίες ἀνοίξαν τά κουτιά, πού τούς εἶχαν προσφερθῆ, σηκώθηκαν ὄλες ὀρθιες καί ἀνέμιζαν τίς κυανόλευκες ταινίες σάν σημάεις ἑλληνικές. Οἱ Ἴταλοί συνοδοί μας ἔμειναν κατάπληκτοι! Τήν προηγούμενη νύχτα, εἶχα συνθέσει ἓνα ποίημα, τό «Μολών Λαβέ», πού ὁ Μανώλης Καλομοίρης μελοποίησε σέ ἐμβατήριο ἀργότερα. Στάθηκα στή μέση τῶν

δύο αίθουσών του έστιατορίου καί τό άπάγγελια μέ θέρμη καί συγκίνηση.

Τό βράδι στό Βελιγράδι μᾶς ύποδέχτηκαν τό Προσωπικό τῆς Πρεσβείας μας καί πολλοί Γιουγκοσλάβοι. Μεταξύ τους διακρινόντανε καί πολλοί άξιωματικοί τους, ψηλοί, ρωμαλέοι, εύθυτενεΐς, πού μᾶς συγχάρηκαν θερμά. Ήταν όλοι τους έξαγριωμένοι καί φρουμάζανε σάν πολεμόχαρα άτια, γιατί δέν είχε λάβει άμέσως μέρος στόν πόλεμο καί ή δική τους Χώρα!

Όταν τήν άλλη μέρα ξημερωθήκαμε στό έλληνικό έδαφος, ή συγκίνησή μας ήταν μεγάλη καί ή χαρά μας μεγαλύτερη. Γιατί είδαμε πώς κυκλοφοροϋσαν έλεύθερα τά στρατιωτικά τραΐνα. Ό έχθρός δέν είχε κατορθώσει νά γκρεμίση οϋτε μιά γέφυρα για νά παρεμποδίση τήν έπιστράτευσή μας! Είδαμε τότε τό Χέρι του Θεοϋ νά εύλογη από ψηλά τήν δικαιοτάτη άμυνά μας...

Στή Λάρισα ήταν συναγμένες πολλές χιλιάδες εφέδρων, πού περίμεναν τή σειρά τους για τήν πρώτη γραμμή. Μᾶς ύποδέχτηκαν μέ οϋρανόφταστες ζητωκραυγές. Από τή σκάλα του βαγονιοϋ μας τούς άπάγγειλα τό «Μολών Λαβέ». «Ζήτω ό Πολίτης!», αλαλάζανε τά στρατιωτικά πλήθη, ξέροντας ότι τό τραΐνο επανάφερε τόν Πρεσβευτή μας στην Άθήνα καί νομίζοντας ότι εκείνος άπάγγειλε τό ποίημα...

Δέν θυμᾶμαι σέ ποιό σημείο διασταυρωθήκαμε μέ τό τραΐνο πού πήγαινε τόν Πρεσβευτή Γκράτσι στην Ρώμη. Ή διασταύρωσή μας ήταν ψυχρή καί άξιοπρεπής.

Όταν έφτασα στην Άθήνα, είδα άμέσως τήν άλλη μέρα στό Γραφείο του τῆς «Μεγάλης Βρετανίας» τόν Ίωάννη Μεταξά. Του έγχείρισα σειρά ίταλικών έφημερίδων (ή άλλη σειρά, ή δική μου, κάηκε, δυστυχώς, τό 1944) καί του εξέθεσα τίς παρατηρήσεις καί έντυπώσεις μου από τήν Ίταλία. Ίδιαίτερη προσοχή έδωσε στην άναγραφόμενη άνακρίβεια ότι δῆθεν ύπῆρξαν διαφωνίες στην Έλληνική Κυβέρνηση για τό «Όχι» καί ότι ή ίταλική προπαγάνδα είχε ξοδέψει πολλά χρήματα στην Άθήνα.

— Αϋτά είναι άνακριβέστατα, μου είπε. Εΐμαστε όλοι άπολύτως σύμφωνοι!

Άναφέρει τή συνάντησή μας αϋτή στό «Ήμερολόγιό» του. Μέ κράτησε πολλήν ώρα, τόσον ώστε ό συστεγαζόμενος Άρχιστράτηγος Άλ. Παπάγος ήρθε δυό φορές νά συνεργαστῆ μαζί του καί τόν παρακάλεσε νά περιμείνη λίγο «για νά τελειώσω μέ τό Γιώργο».

Πώς βρέθηκα στό Μέτωπο τῆς Βόρειας Ήπείρου; Μόλις γύρισα στην

Ἄθῆνα ὁ φίλτατός μου, αἰμίμηστος Θ. Νικολούδης μέ πληροφορήσε δτι ὁ Ι. Μεταξᾶς εἶχεν ὀργανώσει ὑπὸ τὴν προεδρία του (τοῦ Μεταξᾶ) μιάν πνευματικὴ ἐπιστράτευση μέ δύο Γενικούς Διευθυντές: τόν κ. Κ. Τσάτσο κι ἐμένα. Εὐχαρίστησα γιὰ τὴν τιμὴ καὶ τοῦ εἶπα δτι θέτω σάν ὄρο νά μοῦ ἀνατεθῆ ὁ δημοσιογραφικός καὶ λογοτεχνικός τομέας. Εἶχα παρακολουθήσει τούς πολέμους μας στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Μικρασία καὶ ἤμουν σέ θέση νά κρίνω πόσον λείπει ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἱστορικῆς πιστότητας ἢ λεπτομέρεια, τὸ ἐπίσῳδιο, τὸ βαθύτερο πνεῦμα τῆς πολεμικῆς προσπάθειας. Οἱ ἐπίσημες ἐκθέσεις —ξηρές, τυπικές καὶ λιγόλογες— δέν μποροῦν ν' ἀποδώσουν τὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ στρατοπέδου. Ὁ ὄρος μου ἔγινε δεκτός. Ἐτοίμασα τότε μιὰ στολή χακὶ καὶ εἰδοποίησα: «Φεύγω γιὰ τὸ Μέτωπο!» Ἄλλὰ ἦταν ἀπαραίτητη καὶ ἡ προσυπογραφή τοῦ Ἵπουργοῦ Ἀσφαλείας Κ. Μανιαδάκη. Ἐκεῖνος ὁμως ἀρνήθηκε νά τὸ ἐπιτρέψῃ, μολοντί γνώριζεν ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία μου μέ τόν Γ. Καφαντάρη (πού ἢ λογοκρισία του παραβίαζε καὶ ἤλεγχε) πόσον κι ἐκεῖνος κι ἐγὼ στεκόμαστε στό ὕψος τῶν ἐθνικῶν περιστάσεων καὶ οὐδέποτε θά εἶχαμε διανοηθῆ, οὔτε κἀν ἐνθυμηθῆ, εὐρισκόμενοι στό Μέτωπο, τὴν κομματικὴ μας ιδιότητα. Θά μακρηγοροῦσα ἂν διηγόμουν μεσολαμβάνοντα σχετικὰ γεγονότα. Ἐπιτέλους κατόρθωσα νά φύγω, συνοδεύοντας τὴν συχνότατα ἐπισκεπτόμενη τὸ Μέτωπο μέ δῶρα γιὰ τούς πολεμιστές, ἀλησμόνητη Εἰρήνη Θ. Νικολούδη. Ἐπισκέφτηκα τούς περισσότερους τομεῖς τῆς παρατάξεώς μας, συνήθισα νά κοιμοῦμαι παρά τούς τραγικούς νυχτερινούς ἀντίλαλους τῆς ὀμοβροντίας τῶν ἀντιπάλων τηλεβόλων. Καί, ὅπως ἦταν φυσικό, ἔγινα (ὁ «ἐπίφοβος» ἐγὼ) ὁ πιὸ διαπρήσιος κήρυκας καὶ ὁ πιὸ πειστικός συνομιλητής ἐπὶ τοῦ Ὀρκου πού εἶχε δώσει τὸ Ἔθνος: «ἦ Τάν ἢ ἐπὶ Τᾶς!» Τόν ὄρκον αὐτόν ἐτηρήσαμε μέχρι σήμερα μέ μεγάλες θυσιές αἵματος. Καὶ ἤμαστε ὑποχρεωμένοι, δεσμευμένοι, ἀπὸ τὴν Ἱστορία, νά τόν τηρήσουμε ὡς τὸ τέλος!

— Δηλαδή ἂν ἔρθουν, ὅπως πρόκειται, τὴν ἀνοιξὴ οἱ Χιτλερικοί, θά τὰ βάλουμε μέ ὀγδόντα ἑκατομμύρια Γερμανούς;

— Πῶς τὰ βάλουμε μέ σαράντα ἑκατομμύρια Ἰταλούς; Ἄν χρειάζοτανε, θά τὰ βάζουμε καὶ μέ τὰ ὀχτακόσια ἑκατομμύρια Κινέζους ἀκόμα!

Ἡ ἀνησυχία τῶν ἀξιωματικῶν, ὅταν μοῦ μιλοῦσαν ἔτσι, ἦταν εὐλογία, μέσα στό περιωρισμένο στρατιωτικὸ ὀπτικό πεδίο. Ὁ πολιτικός ὁμως ὀρίζοντας ἦταν πολὺ εὐρύτερος. Στό τέρμα του παρουσιαζόταν σάν βέβαιη ἡ νίκη τῶν Συμμάχων, στὴν ὀποία εἶχαμε πρωτοστατήσει κ' ἐμεῖς. Καὶ μόνο πολεμώντας μέχρις ἐσχάτων θά δρέπαμε τούς καρπούς καὶ τίς δάφνες τῶν θυσιῶν μας.

Δέν ἔχω στή διάθεσή μου χῶρο νά ἐπεκταθῶ σέ ἄλλες λεπτομέρειες τῶν νυκτερινῶν μου ἐκείνων συνομιλιῶν στά ἐπιτελεῖα τῶν Μονάδων. Ἡ αὐτοπεποιθήση, μαζί μέ τήν ἀπόφαση θυσίας, ἐπανερχότανε πανίσχυρη. Πάντως γεγονός θεωρῶ ὅτι ἡ γερμανική προπαγάνδα προσπάθησε σοβαρά νά ὑποσκάψῃ τό ἠθικό τοῦ στρατοῦ μας. Κατά πόσον τό πέτυχε τό ἀποδείχνει ὁ ἄθλος στά Μακεδονικά ὄχυρά, πού ἐπακολούθησε. Αἰσθάνομαι χρέος τῆς συνείδησής μου νά σημειώσω ὅτι μέ αὐθόρμητο καί ἀδίσταχτο ἐνθουσιασμό γιά τή συνέχιση τοῦ πολέμου καί κατά τῶν Γερμανῶν μου εἶχε μιλήσει —περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλον— ὁ ἐπιτελάρχης τῆς 9ης Μεραρχίας Συνταγματάρχης Ἀλκιβιάδης Μπουρδάρας.

Ἀλλά ἐκεῖνο πού ζωηρότερα καί συγκινητικώτερα μᾶς μιλοῦσε καί μᾶς ἐπειθε γιά τήν πειθάρχηση στό Ἐθνικό μας Χρέος ἦταν οἱ χιλιάδες Τάφοι τῶν παλληκαριῶν, διεσπαρμένοι στά ἐδάφη τῆς Βόρειας Ἡπείρου καί τῆς Ἀλβανίας παραπάνω...

Ἡ 28η Ὀκτωβρίου 1940 δίκαια καί ἐπωφελῶς γιορτάζεται σάν ἡμέρα ἰσότιμη μέ τήν 25η Μαρτίου τοῦ 1821. Ὑπῆρξεν ἡ ἱερή κολυμβήθρα πού ἀναβάπτισε τή Γενιά μας στή μεγάλη μας αἰωνόβια παράδοση.